Κλητόριον
εἰς μνήμην Νίκου Οἰκονομίδη
2005

Κλητόριον
εἰς μνήμην Νίκου Οἰκονομίδη

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

ΦΛΩΡΕΝΤΙΑ ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΤΣΑ ΜΑΝΙΑΤΗ-ΚΟΚΚΙΝΗ

ΑΘΗΝΑ-ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2005

Κλητόριον
εἰς μνήμην Νίκου Οἰκονομίδη

Κλητόριον
in memory of Nikos Oikonomides

EDITED BY

FLORENTIA EVANGELATOU-NOTARA
TRIANTAFYLLITSA MANIATI-KOKKINI

ATHENS-THESSALONIKI 2005

Κλητόριον
εἰς μνήμην Νίκου Οἰκονομίδη

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

ΦΛΩΡΕΝΤΙΑ ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ
ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΤΣΑ ΜΑΝΙΑΤΗ-ΚΟΚΚΙΝΗ

ΑΘΗΝΑ-ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2005

Χορηγία:
Ευρωπαϊκό Κέντρο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων

Επιμέλεια: Δώρα Κομίνη-Διαλέτη
Σελιδοποίηση, Εκτύπωση: Αθανάσιος Α. Αλτιντζής
Βιβλιοδεσία: Ιωακείμ Τρικαλιάρης

Τύποις: Εκδόσεις "Βάνιας"

Sponsored by:
European Centre of Byzantine and Post-Byzantine Monuments

Editorial care: Dora Komini-Dialeti
DTP, Printing: Athanasios Altinzis
Binding: Ioakim Trikaliaris

Published by "Vanias"

ISBN 960-6608-48-4

Αντί προλόγου

Από κοντά μας έφυγε ο Νίκος. Ήταν για το Πανεπιστήμιο γενικά, για το γνωστικό αντικείμενο της Βυζαντινής Ιστορίας ειδικότερα, η παρουσία του σημαντική. Ο αέρας που έφερε με τον ερχομό του ήταν ανανεωτικός. Ο Νίκος Οικονομίδης, εργατικός, δραστήριος, αποτελεσματικός, με ανοικτούς ορίζοντες και οράματα, σε μικρό χρονικό διάστημα από τον ερχομό του στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, έβαλε την προσωπική σφραγίδα του στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας με νέα προγράμματα, συνεργασίες με πανεπιστήμια του εξωτερικού, τη δημιουργία μεταπτυχιακού σεμιναρίου με τη συμμετοχή συναδέλφων από τη Βυζαντινή Φιλολογία, τη Βυζαντινή Τέχνη και τη Νομική Σχολή. Ήταν ο εμπνευστής της καθιερωμένης πλέον Συνάντησης των Βυζαντινολόγων Ελλάδος και Κύπρου, η οποία, εκτός από τους ώριμους επιστήμονες που παίρνουν μέρος, δίνει την ευκαιρία και την ενθάρρυνση σε νέους επιστήμονες -και αυτό είναι το σημαντικό- να παρουσιάσουν τα πορίσματα της έρευνάς τους ή τη διδακτορική τους διατριβή.

Οι συνάδελφοι της Βυζαντινής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών σκεφθήκαμε να τιμήσουμε τη μνήμη του Νίκου και απευθυνθήκαμε σε συνεργάτες και φίλους στην Ελλάδα και στο εξωτερικό για την επιστημονική τους συμβολή. Η ανταπόκριση ήταν άμεση και γενναιόδωρη κι έτσι φθάσαμε να έχουμε στα χέρια μας το *Κλητόριον Εἰς Μνήμην Νίκου Οἰκονομίδη*, όπου έχουν συγκεντρωθεί μελέτες που αναφέρονται σε διάφορα θέματα της Βυζαντινής Ιστορίας, Τέχνης και Φιλολογίας.

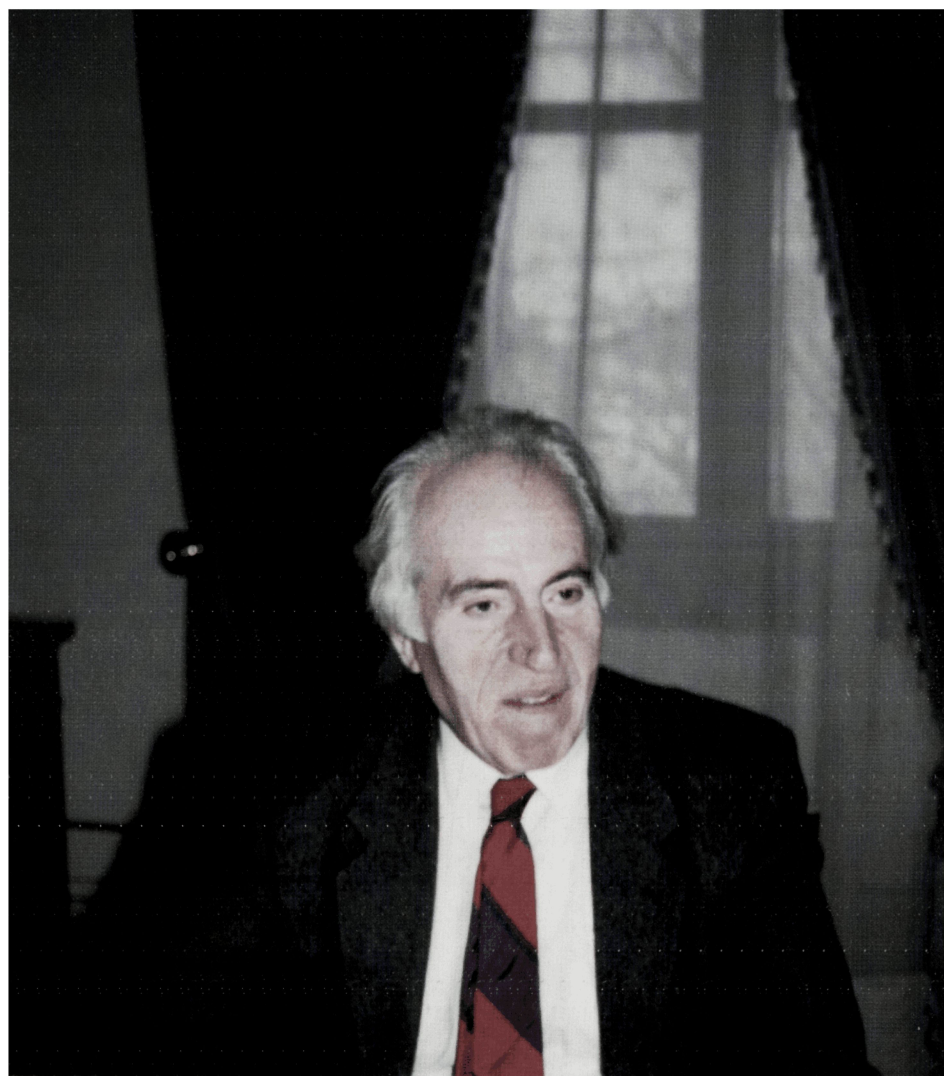
Τελειώνοντας, θα ήθελα να ευχαριστήσω τον φίλο και συνάδελφο Νίκο Ζία, πρόεδρο του Ευρωπαϊκού Κέντρου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων, για το ιδιαίτερο ενδιαφέρον του· η παρούσα έκδοση κατέστη δυνατή χάρη στην ευγενή χορηγία του Κέντρου.

ΦΛΩΡΕΝΤΙΑ ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ

Νίκος Οικονομίδης,
Καθηγητής Βυζαντινής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1987-2000)

Οι συνάδελφοί του,

Φλωρεντία Ευαγγελάτου-Νοταρά
Κωνσταντίνα Μέντζου-Μεϊμάρη
Βαρβάρα Κουταβά-Δεληβοριά
Αθηνά Κόλια-Δερμιτζάκη
Τριανταφυλλίτσα Μανιάτη-Κοκκίνη
Κατερίνα Καραπλή
Ειρήνη Χρήστου

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΔ: *Ἀρχαιολογικὸ Δελτίο*

Ἀκροπολίτης : Γεωργίου Ἀκροπολίτου, *Χρονικὴ Συγγραφή*, ἐκδ. A. HEISENBERG, 2 τόμοι (Lipsiae 1903)

Ἀτταλειάτης : Μιχαὴλ Ἀτταλειάτου, *Ἱστορία*, ἐκδ. I. BEKKER [CSHB] (Bonnae 1853)

Βασίλειος Τάξις : Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, *Ἔκθεσις τῆς Βασιλείου Τάξεως*, ἐκδ. I. REISKE, 2 τόμοι [CSHB] (Bonnae 1829-1830)

Βασίλειος Τάξις (VOGT) : *Constantin VII Porphyrogénète, Le livre des cérémonies*, ἐκδ. A. VOGT, 2 τόμοι (Paris 1935-1939)

Γενέσιος : Ἰωσὴφ Γενεσίου, *Βασιλειῶν βιβλία τέσσερα*, ἐκδ. A. LESMÜLLER-WERNER, I. THURN [CFHB] (Berlin - New York 1978)

Γρηγορᾶς : Νικηφόρου Γρηγορᾶ, *Ρωμαϊκὴ Ἱστορία*, ἐκδ. L. SCHOPEN, I. BEKKER, 3 τόμοι [CSHB] (Bonnae 1829-1855)

Δελτίον ΙΕΕΕ : *Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος*

Δούκας : Δούκα, *Ἱστορία - Historia turcobizantina*, ἐκδ. V. GRECU (Bucaresti 1958)

ΔΧΑΕ: *Δελτίον Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας*

ΕΕΒΣ: *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*

ΖΕΠΟΣ, *JGR* : I. και Π. ΖΕΠΟΣ, *Jus Graecoromanum*, 8 τόμοι (Ἀθῆναι 1931, ἀνατ. Aalen 1962)

Ζωναρᾶς : Ἰωάννου Ζωναρᾶ, *Ἐπιτομὴ Ἱστοριῶν*, ἐκδ. TH. BÜTTNER-WOBST [CSHB] (Bonnae 1897)

Θεοφάνης : Θεοφάνους *Χρονογραφία*, ἐκδ. C. DE BOOR, 2 τόμοι (Leipzig 1883-1885, ἀνατ. HILDESHEIM 1963)

Καντακουζηνός : Ἰωάννου Καντακουζηνοῦ, *Ἱστορίαι*, ἐκδ. L. SCHOPEN, 3 τόμοι [CSHB] (Bonnae 1828-1832)

Κριτόβουλος : Κριτοβούλου Ἰμβριώτου, *Ξυγγραφὴ ἱστοριῶν*, ἐκδ. D. R. REINSCH [CFHB] (Berolini et Novi Eboraci 1983)

Λέων Γραμματικός : Λέοντος Γραμματικοῦ, *Χρονογραφία*, ἐκδ. I. BEKKER [CSHB] (Bonnae 1842)

Λέων Διάκονος : Λέοντος Διακόνου, *Ἱστορία*, ἐκδ. C. B. HASE [CSHB] (Bonnae 1828)

Μιχαὴλ Χωνιάτης, *Ἐπιστολαί* : Μιχαὴλ Χωνιάτου, *Ἐπιστολαί*, ἔκδ. FOTEINI KOLOVOU [CFHB] (Berolini et Novi Eboraci 2001)

Μιχαὴλ Χωνιάτης, *Τὰ σωζόμενα* : Σπυρίδων Λάμπρος, *Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου τὰ σωζόμενα*, 2 τόμοι (Ἀθῆναι 1879-1880, ἀνατ. Groningen 1968)

ΝΕ : *Νέος Ἑλληνομνήμων*

ΠΑΑ : *Πρακτικά Ἀκαδημίας Ἀθηνών*

Παχυμέρης, Β. : Γεωργίου Παχυμέρους, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, ἔκδ. I. BEKKER [CSHB] (Bonnae 1835)

Παχυμέρης, F. : Γεωργίου Παχυμέρους, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, ἔκδ. A. FAILLER, 4 τόμοι [CFHB] (Paris 1984-1999)

ΡΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΛΗΣ, *Σύνταγμα* : Γ. Α. ΡΑΛΛΗΣ - Μ. ΠΟΤΛΗΣ, *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων*, 6 τόμοι (Ἀθῆναι 1852-1859, ἀνατ. 1966)

ΣΑΘΑΣ, *ΜΒ* : *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, 7 τόμοι (Ἀθῆναι-Βενετία-Παρίσι 1872-1894, ἀνατ. HILDESHEIM 1972)

Σκυλίτζης : Ἰωάννου Σκυλίτζη, *Σύνοψις ἱστοριῶν*, ἔκδ. I. THURN [CFHB] (Berlin - New York 1973)

Σκυλ. *Συν.* : Ἰωάννου Σκυλίτση, *Χρονογραφίας συνέχεια*, *Ἡ συνέχεια τῆς Χρονογραφίας τοῦ Ἰωάννου Σκυλίτση*, ἔκδ. Θ. ΤΣΟΛΑΚΗΣ (Θεσσαλονίκη 1968)

Συνεχιστής : Συνεχιστής Θεοφάνους, ἔκδ. I. BEKKER [CSHB] (Bonnae 1838), 3-481.

Συνεχιστὴς Γεωργίου μοναχοῦ : Συνεχιστὴς Γεωργίου μοναχοῦ, ἔκδ. I. BEKKER [CSHB] (Bonnae 1838), 761-924

Συρόπουλος : Συλβέστρου Συροπούλου, *Les «Mémoires» du Grand Ecclésiarque de l' Église de Constantinople Sylvestre Syropoulos sur le concile de Florence (1438-1439)*, ἔκδ. V. LAURENT (Rome 1971)

Φραντζῆς : Γεωργίου Σφραντζῆ, *Χρονικόν*, ἔκδ. R. Maisano [CFHB] (Roma 1990)

Χαλκοκονδύλης : Λαονίκου Χαλκοκονδύλη, *Ἀποδείξεις ἱστοριῶν*, ἔκδ. E. DARKÓ, 2 τόμοι (Budapestini 1922-1923)

Ψελλός, *Scripta minora* : Μιχαὴλ Ψελλοῦ, *Scripta minora*, ἔκδ. E. KURTZ, F. DREXL (Milano 1936-1941)

Ψελλός, *Χρονογραφία* : Μιχαὴλ Ψελλοῦ, *Χρονογραφία*, ἔκδ. E. RENAULT, 2 τόμοι (Paris 1926-1928, ἀνατ. 1967)

Ψευδοσυμεών : Συμεών..., ἔκδ. I. BEKKER [CSHB] (Bonnae 1838), 601-760

AB: *Analecta Bollandiana*
BAR: *British Archaeological Reports*, International Series
BBA: *Berliner byzantinische Arbeiten*
BCH: *Bulletin de correspondance hellénique*
BF: *Byzantinische Forschungen*
BIFAO: *Bulletin de l'Institut français d'archéologie orientale* (Cairo)
BMGS: *Byzantine and Modern Greek Studies*
BNJ: *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher*
BS: *Byzantine Studies*
BSA: *Annual of the British School at Athens*
Bsl: *Byzantinoslavica*
BZ: *Byzantinische Zeitschrift*
CahArch: *Cahiers archéologiques*
CFHB: Corpus Fontium Historiae Byzantinae
CIC: *Corpus Iuris Civilis*[2], ἔκδ. T. MOMMSEN, P. KRUEGER et al., 3 τόμοι (Berlin 1928-1929)
CIG: Corpus inscriptionum graecarum, 4 τόμοι (Berlin 1828-1877)
CSHB: Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae
DARROUZÈS, *Épistoliers*: J. DARROUZÈS, *Épistoliers byzantins du Xe siècle* (Paris 1960)
DARROUZÈS, *ΟΦΦΙΚΙΑ*: J. DARROUZÈS, *Recherches sur les ΟΦΦΙΚΙΑ de l'église byzantine* (Paris 1970)
DHGE: *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclesiastique*
DOP: *Dumbarton Oaks Papers*
EHR: *English Historical Review*
EO: *Échos d'Orient*
FM: *Fontes Minores* [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte]
JANIN, *Centres*: R. JANIN, *Les églises et les monastères des grands centres byzantins* (Paris 1975)
JANIN, *Églises*: R. JANIN, *La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin, I: Le siège de Constantinople et le patriarcat oecuménique, 3: Les églises et les monastères* (Paris 1969)
JÖB: *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* (προ του 1969, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik Gesellschaft*)
LAURENT, *Corpus*: V. LAURENT, *Le corpus des sceaux de l'empire byzantin*, 2 τόμοι (Paris 1963-1981)
MM: F. MIKLOSICH, J. MÜLLER, *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, 6 τόμοι (Vienna 1860-1890)
OCA: *Orientalia Christiana Analecta*

ODB: *The Oxford Dictionary of Byzantium*

OIKONOMIDÈS, *Hommes d'affaires* : N. OIKONOMIDÈS, *Hommes d'affaires grecs et latins à Constantinople (XIIIe-XVe siècles)* (Montréal 1979)

OIKONOMIDÈS, *Listes* : N. OIKONOMIDÈS, *Les listes de préséance byzantines du IXe et XVe siècle* (Paris 1972)

OrChr: *Oriens Christianus*

PBR: *Patristic and Byzantine Review*

PG: *Patrologiae cursus completus, Series graeca*, ἔκδ. J. P. MIGNE

PL: *Patrologiae cursus completus, Series latina*, ἔκδ. J. P. MIGNE

PLP: *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*

PLRE : *The Prosopography of the Later Roman Empire*, τ. 1, ἔκδ. A. H. M. JONES, J. R. MARTINDALE, J. MORRIS (Cambridge 1971), τ. 2, ἔκδ. J. R. MARTINGALE (1980)

Pseudo-Kod. : Pseudo-Kodinos, *Traité des offices*, ἔκδ. J. VERPEAUX (Paris 1966)

Pseudo-Phrantzes : Pseudo-Phrantzes *in Appendice sive Macarii Melisseni Chronicon 1258-1481*, ἔκδ. B. GRECU (Bucuresti 1966)

RE: *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*

REB: *Revue des études byzantines*

RH: *Revue historique*

RHR: *Revue de l'histoire des religions*

RN: *Revue numismatique*

RSBN: *Rivista di studi bizantini e neoellenici*

SCHLUMBERGER, *Sig.* : G. SCHLUMBERGER, *Sigillographie de l'empire byzantin* (Paris 1884)

SlEERev: *The Slavonic and East European Review*

SüdostF: *Südost-Forschungen*

Synax. CP : *Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae: Propylaeum ad Acta sanctorum Novembris*, ἔκδ. H. DELEHAYE (Brussels 1902)

TM: *Traveaux et mémoires*

TU: *Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur*

WBS : Wiener Byzantinistische Studien

ZACOS, *Seals* : G. ZACOS, *Byzantine Lead Seals*, 2 τόμοι [τ. 1, ἔκδ. G. ZACOS, A. VEGLERY, τ. 2, ἔκδ. G. ZACOS, J. W. NESBITT] (Basel-Berne 1972-1984)

ZLU: *Zbornik za Likovne Umetnosti*

ZRVI: *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta*

VV: *Vizantijskij Vremennik*

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ

ΤΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΕΣΤΙΕΣ ΑΝΤΙΠΟΛΙΤΕΥΣΕΩΣ ΕΠΙ ΚΟΜΝΗΝΩΝ

1. Ἀλεξίου Α´

Ἴσως θεωρηθῆ περίεργο τὸ ἐρώτημα, ἐὰν ὑπῆρχε ἀντιπολίτευση στὴν αὐτοκρατορία, καθὼς ἡ ὕπαρξη ἀντιπολιτεύσεως σήμερα ἔχει συνδεθῆ μὲ ὡρισμένη συμπεριφορὰ προσώπων ἀλλὰ καὶ λειτουργία θεσμικῶν ὀργάνων, σύμφωνα μὲ κανόνες. Ἡ συσπείρωση πολιτικῶν δυνάμεων καὶ πρόκληση ἐξεγέρσεως κατὰ τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας συνιστᾶ ἀκραία ἐπαναστατικὴ πράξη, ποὺ δὲν ἀφήνει περιθώρια γιὰ συζήτηση καὶ συνεννόηση. Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὴν ἀκραία ἀντιμετώπιση ἀπὸ τὴν κεντρικὴ ἐξουσία φιλοδόξων ἐπαναστατῶν, στρατιωτικῶν συνήθως μὲ καλὴ προετοιμασία, κατὰ καιροὺς ἀποκαλύπτεται ὡς ἐὰν ἀνεζητεῖτο κάποιος νὰ ἀναλάβη ἀρχηγικὴ ἐξουσία, ἀνταποκρινόμενος ἴσως σὲ ὑπαρκτὴ ἀλλὰ μὴ δημοσιοποιημένη ἐμφανῶς ἀνάγκη.

Οἱ ὀργανωτὲς ἐπαναστατικῶν κινητοποιήσεων, ἐπιτυχῶν ἢ μή, ἐκάλυψαν πολλὲς σελίδες τόσο τῆς βυζαντινῆς ἱστοριογραφίας ὅσο καὶ τῶν νεωτέρων ἀφηγήσεων βυζαντινῆς ἱστορίας, ὥστε δὲν χρειάζεται νὰ περιληφθοῦν καὶ στὴν παροῦσα μελέτη. Ἡ προσοχή μου στρέφεται σ' αὐτοὺς στοὺς ὁποίους προσβλέπει τὸ ἀνώνυμο πλῆθος, καθὼς μοχθεῖ καὶ ζητεῖ διέξοδο στὰ καθημερινά του προβλήματα καὶ μιὰ χρηστὴ διοίκηση τῆς πολιτείας. Εἰδικῶς γιὰ τὶς βασιλεῖες τῶν Κομνηνῶν Ἀλεξίου Α´ καὶ Ἀνδρονίκου Α´ μᾶς βοηθοῦν λαϊκὰ πολιτικὰ δίστιχα καὶ ἀνώνυμα σατυρικὰ πονήματα σὲ μορφὴ νεκρικοῦ διαλόγου. Γιὰ τὴν μακρὰ βασιλεία τοῦ ἱδρυτῆ τῆς δυναστείας (37 χρόνια) ὑπάρχει σειρὰ διστίχων, ὡσὰν ἕνα εἶδος πολιτικοῦ σχολιασμοῦ τῶν πολεμικῶν συμβάντων. Τὸ πρῶτο χρονολογεῖται τὸ Σάββατο τῆς Τυροφάγου (Φεβρουάριος 1081).

Ὁ ταλαιπωρημένος ἀπὸ τὶς ἐξεγέρσεις μεγαλοσχημόνων ἐγχωρίων ἀριστοκρατῶν (Νικηφόρου Βρυεννίου, Νικηφόρου Βοτανειάτου, Νικηφόρου Μελισσηνοῦ) καὶ ἄλλων ξένων ἢ ντόπιων στρατιωτικῶν (Roussel de Bailleul, Νικηφόρου Βασιλακίου, δουκὸς Δυρραχίου) λαὸς ἀπευθύνει στὸν ἕτοιμο νὰ ξεκινήση γιὰ τὴν μεγάλη περιπέτεια Ἀλέξιο Κομνηνὸ τὸ αἰσιόδοξο, δυναμικὸ μήνυμά του: *Τὸ Σάββατον τῆς Τυρινῆς χαρῆς (*ἄλλη γραφή: *χαρὰ στ') Ἀλέξιε ἐνόησές το καὶ τὴν Δευτέραν τὸ πρωῒ ὕπα καλῶς γεράκιν μου* (Ἀλεξιὰς Β´ 4_1).

Ὁ νεαρὸς ἐπαναστάτης εἶναι τὸ δυνατό, γρήγορο γεράκι ποὺ καλόκαρδα τοῦ εὔχονται καλὸ δρόμο γιὰ νὰ φθάση στὴν ἀνάληψη τῆς ἐξουσίας[1].

Λίγα χρόνια ἀργότερα (Αὔγουστος 1087), τὸ ἐλπιδοφόρο μήνυμα ἔχει μεταβληθῆ σὲ παράπονο, εἰρωνεία καὶ λόγο: *Ἀπὸ Δρίστραν εἰς Γολόην καλὸν ἄπληκτον, Κομνηνέ*, ὅπως ἀκούστηκε μετὰ τὴν συντριβὴ στὴν μάχη τῆς Δρίστρας[2]. Τὸ δυνατὸ γεράκι χάθηκε καὶ τὴν θέση του πῆρε ἕνα μονολεκτικὸ *Κομνηνέ*, στὸν ὁποῖο ἐπισημαίνεται ἡ φυγή του μέχρις ὅτου βρῆ καταφύγιο σ' ἕνα καλὸ στρατόπεδο (*ἄπληκτον*). Ἄλλωστε, ἔχει προηγηθῆ στὸ Δυρράχιο, τὸν Ὀκτώβρη 1081, ἡ μάχη μὲ τοὺς Νορμανδούς, ποὺ κι αὐτὴ χάθηκε.

Ἀλλὰ οἱ τύχες τοῦ πολέμου ἔχουν τὶς δικές τους μεταπτώσεις. Ἡ ἐπιδέξια βυζαντινὴ διπλωματία ἐπέτυχε τὴν κινητοποίηση τῶν Κομάνων κατὰ τῶν Πατσινάκων, πρώην συμμάχων τους καὶ νικητῶν στὴν Δρίστρα, ὥστε τώρα νὰ κυκλοφορήση λιτὴ καὶ αὐστηρὴ ἡ ἐπωδός: *Διὰ μίαν ἡμέραν οἱ Σκύθαι* (= Πατσινάκοι) *τὸν Μάιον οὐκ εἶδον* (*Ἀλεξιὰς* Η´ 5_8). Ὁ βυζαντινὸς πολίτης, ἔχοντας ἐπίγνωση τοῦ μεγέθους τοῦ κινδύνου ποὺ διέφυγε καὶ τῶν ἐναλλαγῶν στὶς ἐχθρικὲς συγκρούσεις, ἀντὶ πανηγυρισμῶν, ἐκφράζει τὰ αἰσθήματά του μὲ δήλωση τῆς ἡμερομηνίας ποὺ συνετρίβησαν οἱ Πατσινάκοι στὴν μάχη τοῦ Λεβούνη (29 Ἀπριλίου 1091)[3].

Στὰ ἰδιαιτέρως σύντομα στιχάκια καταγράφεται ἡ βαθειὰ ἀπήχηση τῶν γεγονότων στὸν πολίτη, ἀπογοητευμένον, ἀνήσυχον ἀπὸ τὶς στρατιωτικὲς ἧττες, καὶ ἡ προσεκτικὴ ἀναμονὴ ποὺ τηρεῖ μετὰ τὴν ἔκβαση τῆς μάχης στοῦ Λεβούνη. Ἀποτέλεσμα αὐτῶν τῶν ἐξελίξεων εἶναι οἱ ἀλλεπάλληλες συνωμοσίες μὲ δύο πολὺ κρίσιμες, αὐτὴν τῶν ἀδελφῶν Ἀνεμᾶ καὶ τὴν ἀποκαλυφθεῖσα τὸν Φεβρουάριο 1094 συσπείρωση ὑψηλῶν προσωπικοτήτων, μεταξὺ αὐτῶν καὶ βασιλικῶν συγγενῶν, μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν χαρισματικὸ Νικηφόρο Διογένη, γυιὸ τοῦ ταλαίπωρου αὐτοκράτορος Ρωμανοῦ Δ´ Διογένη καὶ τῆς Εὐδοκίας Μακρεμβολίτισσας μὲ ἔμμεσες συγγένειες καὶ μὲ τοὺς Δοῦκες. Στοὺς ἐπικεφαλῆς τῆς συνωμοσίας ἦταν καὶ ὁ Μιχαὴλ Ταρωνίτης, σύζυγος τῆς Κομνηνῆς Μαρίας (Κ11)[4], τῆς ἀδελφῆς τοῦ αὐτοκράτορος Ἀλεξίου Α´.

---

1. Τὰ πολιτικὰ καὶ στρατιωτικὰ γεγονότα λεπτομερῶς στὴν *Ἱστορία* μου, τ. Γ1 (2001), 15-96, γιὰ τὸ δίστιχο, 86.
2. *Αὐτόθι*, 86. Τὸ δίστιχο παρέμβλητο στὸ app. cr. *Ἀλεξιάδος*, ἔκδ. Leib, τ. II, 101.
3. *Αὐτόθι*, 86.
4. Οἱ μέσα σὲ παρένθεση ἀριθμοί, εἴτε μόνοι εἴτε μὲ προηγούμενο ἕνα Κ, εἶναι ἐκεῖνοι ποὺ ὁ Κ. Βαρζός (*Γενεαλογία*, τ. Α-Β), ἔδωσε σὲ κάθε μέλος τῆς οἰκογένειας Κομνηνοί.

Ἡ βασιλικὴ ἱστορικὸς Ἄννα Κομνηνή, λαλίστατη στὴν ἀναγραφὴ τῶν προσώπων, τὴν πορεία τῶν ἀνακρίσεων, τὸν φόβο ποὺ εἶχε κατακυριεύσει ὅλους, περιλαμβανομένου καὶ τοῦ αὐτοκράτορος, τριγυρισμένου ἀπὸ τόσους ὑψηλόβαθμους ἐχθρικὰ διακειμένους συγγενεῖς, παρέμενε ἑρμητικὰ σιωπηλὴ γιὰ τὰ αἴτια ποὺ προκάλεσαν τὴν συσπείρωση ὅλων αὐτῶν κατὰ τοῦ αὐτοκράτορος. Ὁ Ἀλέξιος Α΄, μετρῶντας συγγένειες, κινδύνους ἀποδυναμώσεως τοῦ στρατοῦ καὶ φρουρήσεως τόσων κρατουμένων, ἐὰν τοὺς κατεδίκαζε, ἀποφάσισε τὴν τιμωρία μόνο τῶν πρωταιτίων Νικηφόρου Διογένη, Κατακαλῶνος Κεκαυμένου (τύφλωση καὶ δήμευση περιουσίας) καὶ Μιχαὴλ Ταρωνίτη (ἐξορία, δήμευση περιουσίας).

Ἐμεῖς σήμερα γνωρίζομε ὅτι ὁ Ἀλέξιος Α΄ εὐνόησε τὰ συγγενικά του πρόσωπα, στὰ ὁποῖα ἀνέθεσε καίριες στρατιωτικὲς θέσεις, ἀσχέτως ἡλικιακῆς ὡριμότητος καὶ ἐμπειρίας, καὶ παραχώρησε ὑψηλὰ εἰσοδήματα, προκαλῶντας βέβαια τὴν δυσφορία τῆς παλαιᾶς ἀριστοκρατίας καὶ τὴν συσπείρωσή της ἐναντίον του. Πρόλαβε ὅμως νὰ δημιουργήση μιὰ νέα ἡγετικὴ τάξη, ξεχωριστὴ κατὰ κάποιο τρόπο βασιλικὴ τάξη, μὲ μέλη τοὺς Κομνηνοὺς καὶ τοὺς νέους συγγενεῖς ἀπὸ τὶς ἐπιγαμίες τῶν πολυαρίθμων νεαρῶν βλαστῶν της. Ἡ νέα αὐτὴ τάξη ὑστεροῦσε οἰκονομικὰ ἔναντι τῶν παλαιῶν οἰκογενειῶν τῶν *δυνατῶν* τοῦ Ι΄ καὶ τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ ΙΑ΄ αἰώνα, μὲ τὶς μεγάλες μικρασιατικὲς ἐκτάσεις εὔφορης γῆς, χαμένες ἐν μέρει μετὰ τὴν εἰσβολὴ τῶν Σελτζούκων. Ἔτσι ὁ ἱδρυτὴς τῆς Κομνηνῆς δυναστείας ἔκρινε ὅτι ἡ νέα ἀριστοκρατία ἔπρεπε νὰ ἐνισχυθῆ οἰκονομικὰ καὶ ὡς πρόσφορο μέσον ἐπέλεξε τὶς κρατικὲς χορηγίες.

Τὴν σιωπὴ τῆς Ἄννας διαφωτίζει ὁ συνετός, παλαιὸς ἀνώτερος κρατικὸς λειτουργὸς Ἰωάννης Ζωναρᾶς (ΙΙΙ,765-767), μοναχὸς τώρα στὴν μονὴ τῆς Ἁγίας Γλυκερίας, δόκιμος χρονογράφος, ποὺ γράφει γιὰ τὸν Ἀλέξιο Α΄ Κομνηνό: «Θεωροῦσε δικαίωμά του νὰ μοιράζη τὸν πλοῦτο στοὺς συγγενεῖς του νὰ κατασκευάζουν τὰ μέγαρά τους ἀπὸ δημόσιο χρῆμα, ἐνῶ δὲν τηροῦσε τὴν ἴδια τακτικὴ πρὸς τοὺς λοιποὺς *τῶν εὖ γεγονότων*, δηλαδὴ τοὺς γόνους τῶν ἄλλων σπουδαίων ἀρχοντικῶν οἴκων». Ἔτσι, εἶχε βαρύνει ἡ ἀτμόσφαιρα, ὅπως ὁμολογεῖ καὶ ἡ ἴδια ἡ βασιλικὴ συγγραφεύς, ὅταν γράφει ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ *τὰ κατ᾽αὐτοῦ ἐν τριόδοις τε καὶ γωνίαις ὑποψιθυριζόμενα ἀκούων ἐτιτρώσκετο* (Ἀλεξιὰς ϛ΄ 3_1). Κατόπιν τούτου, δὲν φαίνεται δύσκολο νὰ δημιουργηθῆ μιὰ τέτοια συσπείρωση τῆς παλαιότερης ἀριστοκρατίας ἔναντι τοῦ Ἀλεξίου Α΄ Κομνηνοῦ μὲ στόχο τὴν ἀνατροπή, καθὼς εἶχαν προηγηθῆ καὶ στρατιωτικὲς ἀποτυχίες.

Ὁ ἰδιότυπος αὐτὸς σχολιασμὸς τῶν πολιτικοστρατιωτικῶν γεγονότων μέσω τῶν λαϊκῶν διστίχων δίνει τὴν αἴσθηση πολιτικῆς ἀνασφάλειας, ποὺ

σημάδια της διακρίνονται, νομίζω, στὸν λουκιάνειας ἀπομιμήσεως πανέξυπνο νεκρικὸ διάλογο *Τιμαρίωνα*[5] μὲ τὴν ἀναπάντεχη ἀναφορὰ στὸν σχεδὸν πρὶν ἀπὸ τέταρτο αἰῶνος σταλμένον στὸν Κάτω Κόσμο κακότυχον αὐτοκράτορα Ρωμανὸ Δ´ Διογένη (στὸ κείμενο, στίχ. 551, σημειώνεται ὡς *Διογενής*). Ὁ ἡρωϊκὸς ἀγωνιστής παρουσιάζεται μισοξαπλωμένος σ' ἕνα λακωνικὸ χαλί (ἑπομένως ὄχι πολυτελές), χλωμός, ἀδυνατισμένος μὲ τὰ μάτια τυφλωμένα, τὴν ἀναπνοὴ βαρειὰ ἀπὸ τὸ δηλητήριο, νὰ βογγάῃ, καὶ κάποιος συνεργάτης του νὰ προσπαθῇ νὰ τοῦ ἀπαλύνῃ τὸν πόνο. Δὲν θεωρῶ τυχαία τὴν παρεμβολὴ αὐτῆς τῆς εἰκόνος τῆς ἀπογνώσεως στὸν *Τιμαρίωνα*, ἄλλωστε ἀπολύτως ρεαλιστικῆς. Θεωρῶ ὅτι βρίσκεται σὲ συνάρτηση μὲ τὴν οἰκογένεια Διογένη καὶ τὴν νέα περιπέτεια τῆς συνωμοσίας τοῦ 1094 γιὰ ἀνατροπὴ τοῦ Ἀλεξίου Α´ Κομνηνοῦ. Προφανῶς ἡ ὑπόμνηση τοῦ θλιβεροῦ 1071, μὲ ἥρωες καὶ στὶς δύο περιπτώσεις μέλη ἀπὸ τὴν ἴδια οἰκογένεια, δὲν εἶναι χωρὶς πολιτικὴ σημασία. Οἱ ἀποδέκτες εἶναι περισσότεροι, ἴσως ἡ ἀνωτέρα τάξη γενικώτερα, καὶ στόχος τὸ ἀναγκαῖο τῆς πολιτικῆς σταθερότητος.

Ἡ ἄλλη μεγάλη συνωμοσία, αὐτὴ τῶν ἀδελφῶν Ἀνεμᾶ, στρατιωτικῶν ἱκανῶν, μὲ μικρὴ συμμετοχή, καὶ πολιτικῶν ἀξιωματούχων, τελείωσε μὲ τὴν καταδίκη τῶν ἐνόχων καὶ διαπόμπευσή τους. Κατ' αὐτὴν ἀκούστηκε καὶ *ἀσμάτιόν τι γελοῖον καὶ κατάλληλον τῇ πομπῇ... λέξει μὲν ἰδιώτιδι διηρμοσμένον* ποὺ ἡ βασιλικὴ ἱστοριογράφος θεώρησε ἀπρεπὲς νὰ τὸ περιλάβῃ αὐτούσιο καὶ περιορίζεται νὰ μνημονεύσῃ τοὺς *τετυραννευκότας τούτους κερασφόρους ἄνδρας οἵτινες τὰ ξίφη κατὰ τοῦ αὐτοκράτορος ἔθηξαν* (*Ἀλεξιὰς* ΙΒ´ 6_5). Ἔτσι, δὲν ὑπάρχουν τὰ ἀκριβῆ στοιχεῖα γιὰ τὴν ἀποτίμηση τοῦ κοινωνιολογικοῦ περιεχομένου τοῦ ἀσματίου. Προβάλλει ὅμως διασύνδεση μὲ τὸ λαϊκὸ στοιχεῖο καὶ ἀνάμειξη τοῦ τελευταίου αὐτοῦ στὴν πολιτικὴ σκηνὴ μὲ αὐτὴν ἔστω τὴν ὑποτυπώδη μορφή. Ἡ συνωμοσία τῶν ἀδελφῶν Ἀνεμᾶ εἶναι μεταγενέστερη ἐκείνης τοῦ 1094 καὶ ἀπηχεῖ μεσαῖα ἀστικὰ στρώματα, ποὺ ἐν μέρει προσέγγιζαν καὶ τὴν ἀνωτέρα τάξη, γι' αὐτὸ οἱ πρωταίτιοι καταδικάστηκαν στὴν ἐξευτελιστικὴ ποινὴ τῆς διαπομπεύσεως[6].

5. *Τιμαρίων*, ἐκδ. R. ROMANO, *Timarione. Testo critico, Introduzione, traduzione, Commentario e Lessico* (Napoli 1974) §§ 20, 22, στίχ. 517, ἑπ. 554-565. Ἀνάλυση τῆς συνωμοσίας καὶ βιβλιογραφία στὴν *Ἱστορία* μου, τ. Γ1, 87-89.

6. Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός*, τ. Γ´ (1949), 184-208 γιὰ τὴν διαπόμπευση. Γιὰ τὴν συνωμοσία, *Ἱστορία* μου, τ. Γ1, 89-90.

2. *Ἀνδρονίκου Α΄*

Ἀνάλογο εἶναι καὶ τὸ πνεῦμα ποὺ χαρακτηρίζει πολιτικὴ σύγκρουση στοὺς χαλεποὺς καιροὺς τοῦ Ἀνδρονίκου Α΄, ὅπως παρουσιάζεται σὲ ἀνώνυμο διάλογο λουκιανείου ἐμπνεύσεως. Πρόκειται γιὰ κείμενο γνωσθὲν μόλις πρίν ἀπὸ εἴκοσι πέντε χρόνια καὶ ἀναφέρεται σέ γεγονότα τῆς διαδοχῆς τοῦ Ἀνδρονίκου Α΄ Κομνηνοῦ, ποὺ μεταφέρει τὰ τραγικὰ οἰκογενειακὰ συμβάντα καὶ τὴν ἀπίστευτης ἀγριότητος πολιτικὴ ἐμπάθεια.

Δύσπιστος καὶ καχύποπτος ὁ Ἀνδρόνικος πρὸς τοὺς συγγενεῖς, ὅταν ἐγνώσθη ἡ ἀποστασία τοῦ Ἰσαακίου Κομνηνοῦ στὴν Κύπρο (229), ἀντὶ νὰ ἐξετάση μὲ ψυχραιμία τὶς συνθῆκες ἀποστασίας, θεώρησε δικούς του ἐξέχοντες συνεργάτες ὡς συνεργοὺς τοῦ Ἰσαακίου καὶ σὲ πανηγυρικὴ συνάθροιση τῆς ἀριστοκρατίας, ἀνήμερα τῆς μεγάλης θρησκευτικῆς ἑορτῆς τῆς Ἀναλήψεως, στὸν ἐξοχικὸ χῶρο Φιλοπάτιον, ἐπέτρεψε τὸν λιθοβολισμό τους (31 Μαΐου 1185), προκαλῶντας φρίκη καὶ φόβο σὲ ὅλη τὴν ἀριστοκρατία[7]. Οἱ λιθοβοληθέντες ἦταν οἱ συγγενεῖς Κωνσταντῖνος Μακροδούκας, σύζυγος τῆς Ἄννας (Κ140), ἀδελφῆς τῆς μακροχρόνιας συντρόφου τοῦ Ἀνδρονίκου Θεοδώρας (Κ142), καὶ Ἀνδρόνικος Δούκας. Ὁ αὐτοκράτωρ Ἀνδρόνικος Α΄ προχώρησε ἀκόμη περισσότερο καὶ περιέλαβε στοὺς ὑπόπτους καὶ τὸν ἐξώγαμο γυιὸ τοῦ Μανουὴλ Α΄ Κομνηνοῦ, σεβαστοκράτορα Ἀλέξιο (Κ156)[8], σύζυγο τῆς δικῆς του κόρης Εἰρήνης (Κ165) ἀπὸ τὴν μακροχρόνια συμβίωσή του μὲ τὴν Θεοδώρα (Κ142), προκαλῶντας τὴν ἀπελπισία τῆς Εἰρήνης καὶ τὴν ἀπομάκρυνση μητέρας καὶ κόρης ἀπὸ τὸν Ἀνδρόνικο Κομνηνό.

Ὁ ἀνώνυμος συντάκτης τοῦ νεκρικοῦ διαλόγου[9] δὲν ἀναγράφει ὀνόματα, ἀλλὰ μὲ ἀκριβεῖς χαρακτηρισμοὺς παρουσιάζει τὰ πρόσωπα, ὥστε ἡ ταύτισή τους νὰ εἶναι ἀναμφισβήτητη. Ἔτσι, οἱ λιθοβοληθέντες βασιλικοὶ συγγενεῖς φέρουν πέτρινα ἐνδύματα (*λάινον χιτῶνα*), ὁ μικρὸς βασιλεὺς Ἀλέξιος, ὁ γυιὸς τοῦ Μανουὴλ Α΄, ποὺ οἱ ἄνθρωποι τοῦ Ἀνδρονίκου Α΄ πέταξαν νεκρὸ στὴν θάλασσα, ἐξακολουθεῖ νὰ βγάζη τὸ θαλασσινὸ νερὸ (*τὸν τῆς θαλάσσης ἀφρὸν ἀποπτύων*). Ὁ Στέφανος Ἁγιοχριστοφορίτης δέ-

7. Τὰ γεγονότα στὸ Φιλοπάτιον ἀφηγεῖται λεπτομερῶς ὁ Νικήτας Χωνιάτης, σ. 292_{71}-294_{28} ποὺ τότε εἶχε ἀποσυρθῆ ἀπὸ τὴν δημόσια ὑπηρεσία˙ βλ. *Ἱστορία* μου, τ. Γ, 173-175.

8. Ὁ Ἀνδρόνικος ἐπιμόνως εἶχε ἀγωνισθῆ νὰ ἐπιτρέψῃ ἡ πατριαρχικὴ σύνοδος τὸν γάμο, κωλυόμενον ἀπὸ τὴν συγγένεια, ἀλλὰ ἐπιτραπέντα μὲ τὴν ἑρμηνεία ὅτι καὶ οἱ δύο νέοι προέρχονταν ἀπὸ παράνομη σχέση.

9. Κ. ΜΑΝΑΦΗΣ, Ἀνέκδοτος νεκρικὸς διάλογος ὑπαινισσόμενος πρόσωπα καὶ γεγονότα τῆς βασιλείας Ἀνδρονίκου Α΄ τοῦ Κομνηνοῦ, *Ἀθηνᾶ* 7 (1976-1977), 308-322˙ τὸ κείμενο στὶς 316-322. Βλ. *Ἱστορία* μου, 106-107, 174-175.

χθηκε κατακέφαλα τὴν σπαθιὰ τοῦ κινδυνεύοντος Ἰσαακίου Ἀγγέλου, μὲ ἀποτέλεσμα τὸ κεφάλι τοῦ Ἁγιοχριστοφορίτη νὰ χωρισθῇ στὴ μέση καὶ νὰ χαρακτηρίζεται (στίχ. 21) *διπλοκάρηνος καὶ δικόρυνος*. Δὲν λείπει οὔτε ἡ καπνιά, ἡ στάχτη καὶ ἡ κνίσα ποὺ γέμισε τὸν Ἱππόδρομο, ὅταν ἔβαλαν νὰ κάψουν τὸν Μάμαλο, τὸν προσωπικὸ γραμματέα τοῦ σεβαστοκράτορος Ἀλεξίου (Κ156), τοῦ ἐξώγαμου γυιοῦ τοῦ Μανουὴλ Α΄ καὶ τώρα συζύγου τῆς Εἰρήνης (Κ165). Ἔτσι, τὸ εὐφυῶς μεταπλασμένο κείμενο παίρνει τὴν θέση πολιτικοῦ σχολιασμοῦ μὲ προφανῆ ἀποδοκιμασία τῶν ἐγκληματικῶν ἐνεργειῶν τοῦ Ἀνδρονίκου Α΄ μέσα σ' ἕνα αὐστηρὰ ἐλεγχόμενο καθεστώς, ὅπου ἡ ἐλεύθερη ἔκφραση δὲν ἦταν νοητή.

Δὲν χρειάζεται περισσότερα γιὰ νὰ θεωρηθοῦν τὰ κείμενα αὐτὰ μαζὶ μὲ τὰ πολιτικὰ λαϊκὰ δίστιχα σταθερὴ ἔκφραση ἀντιπολιτευτικῶν τάσεων.

3. Ἡ Ἐκκλησία ὡς ἀντιπολίτευση

Ὀργανισμὸς μὲ ἀποφασιστικὴ ἐπιρροὴ στὴν πορεία τῆς Πολιτείας ἡ Ἐκκλησία, μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου κερδίζει σὲ δύναμη καὶ συνοχή, ἀλλά, ἐνῶ ὁ κανόνας εἶναι ἡ σχέση τους νὰ χαρακτηρίζεται ἀπὸ σύμπνοια καὶ συμπόρευση, κατὰ καιροὺς ἀναπτύσσονται συγκρούσεις ποὺ μερικὲς φορὲς προσλαμβάνουν ἐπικίνδυνες διαστάσεις, ὅπως στὸ παρελθὸν γιὰ τὸν καθορισμὸ τοῦ χριστολογικοῦ δόγματος τὴν πρώιμο περίοδο ἢ τὴν εἰκονομαχία τοὺς Η΄, Θ΄ αἰῶνα.

Ρωμαϊκὴ κρατικὴ ἀντίληψη καὶ φιλοσοφημένη ἑλληνικὴ πολιτικὴ σκέψη, πλαισιωμένες ἀπὸ τὴν χριστιανικὴ διδασκαλία, συνέχιζαν νὰ φωτίζουν καὶ νὰ ἐμπνέουν τὶς ἀρχές, ποὺ οἱ αὐτοκράτορες διακηρύσσουν ὡς τρόπο διακυβερνήσεως τῆς Ρωμανίας μὲ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς ἀποστολῆς της στὴν τότε Οἰκουμένη.

Ἡ ἀνάπτυξη δυαρχικῶν αἱρέσεων στὰ ἀνατολικὰ-νοτιοανατολικὰ σύνορα τῆς αὐτοκρατορίας, τῶν Παυλικιάνων τοὺς Η-Θ΄ αἰῶνες, τῶν Βογομίλων, Μανιχαίων, στὴν Βόρειο-Κεντρικὴ Βαλκανικὴ τὸν ΙΑ΄ αἰῶνα[10] ἐπηρε-

10. Κατατοπιστικὴ γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῶν δυαρχικῶν αἱρέσεων ἡ μελέτη τοῦ J. Gouillard, L'hérésie dans l'empire byzantin des origines au XIIe siècle, *TM* 1 (1965), 299-324 καὶ ὁδηγὸς γιὰ τὴν ἀναζήτηση τῶν ἑλληνικῶν κειμένων καὶ πληροφόρηση τοῦ παυλικιανοῦ δόγματος J. Gouillard, Le Synodicon de l'Orthodoxie, édition et commentaire, *TM* 2 (1967), 1-316 καὶ εἰδικῶς γιὰ τοὺς αἱρετικοὺς ἐπὶ Κομνηνῶν, 183-237· Ch. Astruc, Wanda Conus-Wolska, J. Gouillard, P. Lemerle, Denise Papachryssanthou, J. Paramelle, Les sources grecques pour l'histoire des Pauliciens d'Asie Mineure, *TM* 4 (1970), 1-227.

Τὸν πυρῆνα τῆς διδασκαλίας περιέλαβα στὴν *Ἱστορία* μου, τ. Β1, 213-215, 425 καὶ

άζουν μὲ τὰ κηρύγματά τους τὸ φρόνημα τοῦ πληθυσμοῦ, σχεδὸν ἀγροτικοῦ στὸ σύνολό του. Μικροκαλλιεργητὲς καὶ ἡμερήσιοι ἐργάτες βλέπουν στὴν πάλη «τῶν δυνάμεων τοῦ καλοῦ μὲ τὸ κακό», ποὺ εἶναι ἡ συνισταμένη τοῦ θεολογικοῦ κοινωνικοῦ ἰδεολογήματος τῶν δυαρχικῶν αἱρέσεων μὲ ἐπίκεντρο τὸν ἄνθρωπο, τὴν ἐλπίδα νὰ βελτιωθῇ ἡ θέση τους ἀπέναντι στοὺς μεγάλους ἰδιοκτῆτες γῆς, κοσμικοὺς καὶ ἐκκλησιαστικούς, ποὺ θεωροῦσαν ὅτι τοὺς καταπιέζουν. Ἑπόμενο ἦταν νὰ θεωρηθοῦν κατόπιν τούτου οἱ αἱρετικὲς αὐτὲς δοξασίες ὡς ἄρνηση τῆς καθεστηκυίας τάξεως καὶ ἐπικίνδυνες γιὰ τὴν ἴδια τὴν ἀσφάλεια τοῦ κράτους. Καὶ πράγματι, συνήθης κοινὴ γλωσσικὴ καὶ φυλετικὴ ταυτότης πληθυσμικῶν ὁμάδων ἑκατέρωθεν τῶν συνόρων ἦταν ἱκανὴ νὰ ὠθήσῃ καὶ στὴν ἀποδοχὴ κοινῶν θρησκευτικῶν-κοινωνικῶν ἰδεολογημάτων, τὰ ὁποῖα μποροῦσαν να ἐπιτείνουν τὸν κίνδυνο διασαλεύσεως τῆς ἀσφαλείας τοῦ κράτους, ὁπότε σύμπραξη Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας καθίστατο ἀκόμη περισσότερο ἀναγκαία. Μὲ αὐτὸ τὸ σκεπτικό, ὁ αὐτοκράτωρ Ἀλέξιος Α΄ Κομνηνὸς ὁδηγήθηκε στὴν ὀργάνωση ἐπιτελικῆς ὁμάδος ὑψηλῆς στάθμης, ἀποτελουμένης ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπο Νικαίας Εὐστράτιο, τὸν μητροπολίτη Φιλιππουπόλεως, ποὺ δὲν κατονομάζεται, καὶ τὸν σύζυγο τῆς βασιλικῆς ἱστοριογράφου Νικηφόρο Βρυέννιο, ποὺ καὶ ἄλλοτε εἶχε χρησιμοποιηθῆ ὡς πολιτικὸς σύμβουλος τοῦ αὐτοκράτορος, καὶ μὲ βάση τὴν Φιλιππούπολη, ἐπίκεντρο τῶν πληθυσμικῶν ὁμάδων δυαρχικῶν αἱρέσεων, νὰ ἐπιχειρήσουν νὰ ἐπαναφέρουν αὐτοὺς τοὺς αἱρετικοὺς *πρὸς τὸ ὀρθόδοξον*[11].

Ἔτσι, στὸ καίριο αὐτὸ θέμα τῆς ἀντιμετωπίσεως δυαρχικῶν αἱρέσεων, ποὺ ἀπὸ τὴν θεμελίωσή του ἐνέχει καὶ πολιτικὲς ἐπιπτώσεις, κράτος καὶ ἐκκλησιαστικὴ ἡγεσία συμπίπτουν στὴν ἀκολουθητέα γραμμὴ γιὰ τὴν λύση του.

Ὡς ζωντανὸς ὀργανισμὸς ἡ Ἐκκλησία, μὲ συνεχῆ ἀνάδειξη νέων προσωπικοτήτων ἀλλὰ καὶ ἰδεῶν, δὲν ἀπέστεργε νὰ ἐμπλακῇ σὲ συζητήσεις καὶ ἐξελίξεις. Ἔτσι πῆρε διαστάσεις καὶ ταλαιπώρησε γιὰ καιρὸ ἡ

τὶς θέσεις τῶν δυαρχικῶν αἱρέσεων Μανιχαίων, Βογομίλων τὸν ΙΑ΄ αἰώνα, τ. Γ1 (2001), 79-81. Μεγαλύτερη ἐμβάθυνση στὸ Κακό, G. Rottenwöhrer, *Unde malum? Herkunft und Gestalt des Bösen nach heterodoxer Lehre von Markion bis zu den Katharern* (Bad Honnef 1986) (καὶ γιὰ Παυλικιανοὺς Βογομίλους).

11. Ἡ βασιλικὴ ἱστοριογράφος δὲν προχωρεῖ στὴν διευκρίνηση τῶν δογματικῶν διαφορῶν ὡς πρὸς τὶς αἱρέσεις. Σημειώνει *Ἀρμένιοι, Βογόμιλοι, οἱ δυσθεώτατοι Παυλικιανοί*, ποὺ θεωρεῖ μέρος *τῆς Μανιχαϊκῆς αἱρέσεως, καὶ τὰ μὲν δόγματα διεφώνουν, συνεφώνουν δὲ ταῖς ἀποστασίαις οἱ ἄλλοι τοῖς Μανιχαίοις* (*Ἀλεξιὰς* ΙΔ, 8_7).

πεισματικὴ ἐμμονὴ τοῦ μητροπολίτη Χαλκηδόνος Λέοντος, ἔχοντας καὶ τὴν στήριξη τῶν Δουκῶν, στὴν διένεξή του μὲ τὸν αὐτοκράτορα Ἀλέξιο Α΄ Κομνηνό, μετὰ τὴν ἐντολὴ τούτου[12] νὰ ἀφαιρεθοῦν ὁ χρυσὸς καὶ ὁ ἄργυρος ἀπὸ τὰ ἐκκλησιαστικὰ σκεύη καὶ τὶς εἰκόνες γιὰ νὰ χωνευθοῦν στὴν κοπὴ νομισμάτων ποὺ θὰ χρηματοδοτήσουν τὸν εὑρισκόμενο σὲ ἐξέλιξη πόλεμο κατὰ τῶν Νορμανδῶν ἐπιδρομέων, παρὰ τὴν αὐτοκρατορικὴ διαβεβαίωση ὅτι *τὰ ἀφαιρεθέντα ὡς δάνειον ἐλογίζετο ἀλλ' οὐχ ὡς ἅρπαγμα ἢ τυραννικῆς χειρὸς ἐπιβουλήν* (*Ἀλεξιὰς* ς΄ 3_1).

Στὴν συνεχιζόμενη ἐμμονὴ μητροπολίτη καὶ ὀπαδῶν του στὴν διένεξη, μετὰ καὶ παρεμβολὴ δογματικῶν ἀμφισβητήσεων σχετικῶν μὲ τὴν λατρεία τῶν εἰκόνων, ὁ αὐτοκράτωρ συνεκάλεσε στὸν μέγα τρίκλινο τῶν Βλαχερνῶν πολυπληθῆ σύνοδο[13], ἡ ὁποία προσέλαβε περισσότερο πολιτικὸ παρὰ θεολογικὸ χαρακτῆρα καὶ κατέληξε στὴν καταδίκη τοῦ μητροπολίτη σὲ ἐξορία στὴν Σωζόπολη τοῦ Πόντου, χωρὶς ἄλλες περαιτέρω εἰδήσεις γιὰ τὴν τύχη του.

Πάλι στὸν πνευματικὸ τομέα καὶ μάλιστα στὴν ὑψηλὴ φιλοσοφία παρουσιάζει ἐνδιαφέρον ἡ περίπτωση τοῦ Ἰωάννου Ἰταλοῦ ποὺ ἐντυπωσίασε, ὅπως πολλαχῶς μαρτυρεῖται, τοὺς πνευματικοὺς κύκλους τῆς ἐποχῆς του, μεταξὺ ἄλλων τοὺς *φιλολογωτάτους Δοῦκες* τῆς βασιλικῆς οἰκογενείας (*Ἀλεξιὰς* Ε΄ 8_4). Ὁ Ἰωάννης Ἰταλός, θαυμαστὴς καὶ μελετητὴς τῆς πλατωνικῆς, ἀριστοτελικῆς καὶ νεοπλατωνικῆς φιλοσοφίας, μετὰ τὴν μοναστικὴ κουρὰ τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ, *φιλοσοφίας ἁπάσης προέστη διδάσκαλος ὕπατος τῶν φιλοσόφων χρηματίσας* (Ε΄ 8_5).

Ἔτσι ἔρχεται ἐντελῶς φυσικὴ ἡ ἀπόφαση τοῦ αὐτοκράτορος νὰ θέση φραγμὸ στὴν περαιτέρω διάδοση τῶν ἰδεῶν τοῦ Ἰταλοῦ καὶ νὰ παραπέμψη τὸ θέμα στὴν Ἱεραρχία πρὸς διερεύνηση. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ πρακτικὰ τῆς δίκης[14], ποὺ κατὰ ἕνα μέρος σώζονται, ἡ βασιλικὴ ἱστοριογράφος παρουσιά-

---

12. Απ. Γλαβινας, *Ἡ ἐπὶ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ (1081-1118) περὶ ἱερῶν σκευῶν, κειμηλίων καὶ ἁγίων εἰκόνων ἔρις (1081-1095)* (Θεσσαλονίκη 1972).

13. Ἀνάλυση τῶν ἐργασιῶν τῆς συνόδου, στὴν ὁποία πῆραν μέρος πατριάρχες, ἀνώτατοι κρατικοὶ λειτουργοί, μητροπολίτες, ἀνώτατοι ἐκκλησιαστικοὶ ἄρχοντες, ἡγούμενοι, καὶ σύντομη βιογράφηση τῶν μετασχόντων ἀπὸ τὸν P. Gautier, Le synode des Blachernes (fin 1094), Étude prosopographique, *REB* 29 (1971), 213-284. στὴν δίκη τοῦ Ἰωάννου Ἰταλοῦ ὑπῆρξε συνεδρίαση πρὸ τῆς 2ης καὶ 21ης Μαρτίου 1082, στὴν ὁποία, πλὴν τῶν συνοδικῶν ἀρχιερέων, παρέστησαν καὶ μέλη τῆς συγκλήτου ὀνομαστικῶς μνημονευόμενα: λογοθέτης τῶν σεκρέτων, ἱκανάτος πρωτασηκρήτης, πρωτοπρόεδρος καὶ πρωτονοτάριος τοῦ δρόμου, βεστάρχης καὶ πρωτοβέστης. J. Gouillard, Le procès officiel de Jean l'Italien les actes et leurs sous-entendus, *TM* 9 (1985), 145.

14. T. Uspenskij, Ἡ δίκη τοῦ Ἰωάννου Ἰταλοῦ ὡς αἱρετικοῦ, ἐν *Ἰζβέστια Ρωσ. Ἀρχαιολ.*

ζει μὲ μεγάλη ἐνάργεια τὴν ἀτμόσφαιρα ποὺ ἐπικρατοῦσε στὶς ἀκαδημαϊκὲς συνάξεις, ὅταν *τὰ Πρόκλου καὶ Πλάτωνος καὶ τὰ φιλοσόφων ἀμφοῖν Πορφυρίου τε καὶ Ἰαμβλίχου ἀνεκάλυπτε τούτοις δόγματα καὶ μάλιστα τὰς Ἀριστοτέλους τέχνας* στοὺς μαθητές του, ποὺ ἦταν πολλοί (*συρρεούσης εἰς αὐτὸν τῆς νεότητος, Ἀλεξιὰς* Ε΄ 9_1)[15], καὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἡ Ἄννα ἄντλησε τὶς πληροφορίες της, ὅταν τοὺς γνώρισε ἀργότερα καὶ ὅπως λέει: Ἔκαναν τοὺς διαλεκτικούς, μιλοῦσαν ἀσυνάρτητα, ἀκόμα καὶ μισόλογα γιὰ μετεμψυχώσεις (*καὶ τὰς μετεμψυχώσεις συνεσκιασμένως πως, Ἀλεξιὰς* Ε΄ 9_2).

Ὅπως διαπιστώνεται ἀπὸ τὴν ἀφήγηση τῆς Κομνηνῆς, οἱ φιλοσοφικὲς ἰδέες τοῦ Ἰταλοῦ ἐξακολουθοῦσαν νὰ θέλγουν τοὺς διανοουμένους τῆς ἐποχῆς ποὺ φαίνεται ὅτι τοὺς ἀπασχολοῦσε ὁ μεταφυσικὸς προβληματισμός, ὅπως προβάλλεται καὶ στοὺς φόβους τοῦ αὐτοκράτορος μήπως ὑπάρξη σύγχυση τῶν πλατωνικῶν ἰδεῶν μὲ τὴν χριστιανικὴ διδασκαλία περὶ τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Σωτῆρος. Δικαιώνεται ἔτσι ὁ H.-G. Beck ὅταν καταλέγει τὸν Ἰωάννη Ἰταλὸ ὡς ἕναν ἀπὸ τοὺς κορυφαίους σοφοὺς (Denker) τοῦ βυζαντινοῦ στοχασμοῦ[16].

Στὴν διακρίβωση τῶν ἀντιπολιτευτικῶν τάσεων, ἀπρόσμενο βοηθὸ βλέπω τὸν Ψευδολουκιάνειο νεκρικὸ διάλογο *Τιμαρίων*[17], στὸν ὁποῖο ὁ Ἰωάννης Ἰταλὸς παρουσιάζεται στὸν Κάτω Κόσμο ὡς σημαῖνον πρόσωπο μεταξὺ πνευματικῶν ἀνθρώπων ποὺ δὲν ἀποστέργουν τὴν ἐπικοινωνία μαζί του, ἄν θελήση νὰ ἀπαρνηθῇ τὸ βάπτισμα, δηλαδὴ τὸν Χριστιανισμό. Εἶναι ἡ πρόταση τοῦ Πυθαγόρα ἐκ μέρους τῶν μεγάλων φιλοσόφων τῆς Ἀρχαιότητος, ποὺ γαληνιῶντες συζητοῦν[18], κρατῶντας σὲ ἀπόσταση τὸν Διογένη.

Ἰνστιτούτου Κωνσταντινουπόλεως 2 (1897), 1-66 (ρωσ.), τὰ ἐπίσημα πρακτικὰ τῆς δίκης, 30-64 καὶ σὲ νεώτερη φιλολογικὴ ἔκδοση, μὲ παράπλευρη γαλλικὴ μετάφραση καὶ ἐπιτυχῆ ἱστορικο-φιλοσοφικὸ σχολιασμό, ὑπὸ J. GOUILLARD, Le procès officiel de Jean l' Italien; les actes et leurs sous-entendus, *TM* 9 (1985), 133-174. Μεγαλύτερο βάθος καὶ εὐρύτερα πλαίσια χαρακτηρίζουν τὴν μελέτη τοῦ L. CLUCAS, *The Trial of John Italos and the Crisis of Intellectual Values in Byzantion in the Eleventh Century* (München 1981).

15. Στὴν βασιλικὴ σημείωση ρητῶς γράφεται: *τοῦ Ἰταλοῦ Ἰωάννου μαθητὰς κτησαμένου πολλοὺς καὶ τούτοις τὰς οἰκείας μεταδόντος διδασκαλίας* (J. GOUILLARD, *αὐτόθι*, 141). Πέντε ἀπὸ αὐτοὺς παρέστησαν στὴν δίκη καὶ κηρύχθηκαν *καθαροὶ καὶ ἀμέτοχοι πάσης δυσεβοῦς διανοίας καὶ πράξεως* (161). Ὁ ἕνας εἶχε χρηματίσει *ἔξαρχος τῶν κατὰ δύσιν μοναστηρίων* καὶ ἄλλος *πρώξιμος τῆς σχολῆς τοῦ ἁγίου Θεοδώρου τῶν Σφωρακίου.*

16. H.-G. BECK, *Kirche und theologische Literatur* (1959), 542. Εἰδικῶς γιὰ τὴν μεταφυσικὴ διδασκαλία τοῦ Ἰωάννου Ἰταλοῦ, P. IOANNOU, *Christliche Metaphysik in Byzanz. 1. Die Illuminationslehre des Michael Psellos und Ioannes Italos* (Ettal 1956).

17. Βλ. ἀνωτ., σ. 17-18 γιὰ τὸν διάλογο.

18. *Τιμαρίων* § 43, στίχ. 1069-1073: *Ἑώρων Παρμενίδα, Πυθαγόραν καὶ Μέλισσον,*

Ὁ τελευταῖος αὐτὸς ὅμως θὰ ἐπιτεθῇ στὸν Ἰωάννη Ἰταλό, θεωρῶντας τον ἐπηρμένον πρὸς αὐτὸν θὰ σπεύση νὰ προσφέρη τὴν προστασία του ο Κάτων ὁ Ρωμαῖος, καὶ αὐτὸς *τοῖς φιλοσόφοις παρεισφθειρόμενος, ἐξείλετο τοῦ στόματος Διογένους τὸν Ἰωάννην*, καὶ τὸν ὡδήγησε στὴν συντροφιὰ τῶν *σοφιστορητόρων*[19], ὅπως χαρακτηρίζεται διαφορετικὴ κατηγορία μορφωμένων μὲ παιδεία ρητορικῆς καὶ σοφιστικῆς. Εἶναι ἄξιο μνείας ὅτι αὐτοὶ οἱ *σοφιστορήτορες τοῦ Τιμαρίωνος* ἀρνήθηκαν νὰ δεχθοῦν τὸν Ἰταλὸ στὸν κύκλο τους, παρὰ τὴν στήριξή του ἀπὸ προσωπικότητα μεγάλου κύρους, ὅπως ἐθεωρεῖτο ὁ Ρωμαῖος Κάτων. Ἰσχνὴ αἰτιολογία τους ὅτι ὁ Ἰωάννης Ἰταλὸς ὑστεροῦσε στὴν σύνταξη (*γραμματικῶς*) καὶ τὴν κομψότητα τοῦ λόγου[20].

Ἕνα ἀνώνυμο σατυρικὸ κείμενο σημαίνει πολλά. Δὲν εἶναι περίεργο ὅτι στὰ τέσσερα πρῶτα χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Ἀλεξίου Α΄ Κομνηνοῦ ἀνέβηκαν στὸν οἰκουμενικὸ θρόνο διαδοχικῶς τρεῖς πατριάρχες: Κοσμᾶς (1075 - Μάιος 1081), Εὐστράτιος Γαριδᾶς (Μάιος 1081 - Ἰούλιος 1084), Νικόλαος Γ΄ Γραμματικὸς (Αὔγουστος 1084 - Μάιος 1111).

Περίφροντις ὁ αὐτοκράτωρ παρακολουθοῦσε τὶς ἰδέες ποὺ κυκλοφοροῦσαν, τὸν τρόπο ποὺ διαμορφώνονταν καὶ διαδίδονταν. Πιστὸς χριστιανός, μὲ δογματικὲς θεολογικὲς γνώσεις, ὁ Ἀλέξιος Α΄, μὲ συνείδηση τοῦ μεγαλείου τῆς Ρωμανίας, ἀναζήτησε στήριγμα καὶ στὸν ἄλλο πόλο τῆς ἐξουσίας, τὴν Ἐκκλησία, καθὼς στὸ πρόγραμμά του περιέλαβε καὶ τὴν κάθαρση ἀπὸ τὶς αἱρέσεις.

Κατὰ τὴν ἀνάδειξη τοῦ Ἀλεξίου σὲ αὐτοκράτορα, πατριάρχης ἦταν ὁ Κοσμᾶς μὲ ἰδιαιτέρως εὐαίσθητο πολιτικὸ αἰσθητήριο, ὅπως ἀποδεικνύει ἡ συμβολή του στὴν ὁμαλοποίηση τῆς ἀνόδου στὸν θρόνο δύο αὐτοκρατόρων -τοῦ Νικηφόρου Γ΄ Βοτανειάτη καὶ τοῦ Ἀλεξίου Α΄ Κομνηνοῦ- καὶ τὴν διευθέτηση τῆς παραιτήσεως δύο ἄλλων -τοῦ Μιχαὴλ Ζ΄ Δούκα καὶ τοῦ Νικηφόρου Γ΄ Βοτανειάτη. Ἂς μὴν ξεχνᾶμε καὶ τὴν ἐπιμονὴ τοῦ ἴδιου πατριάρχου Κοσμᾶ νὰ στεφθῇ εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς *αὐγούστα* ἡ βασιλικὴ σύζυγος Εἰρήνη Δούκαινα, γιατὶ τυχὸν παράταση τῆς ἀναβολῆς

Ἀναξαγόραν καὶ Θάλητα καὶ τοὺς ἄλλους τῶν κατὰ φιλοσοφίαν αἱρέσεων ἀρχηγοὺς ἡσυχῇ καθημένους καὶ γαληνῶς μάλα καὶ ἡμέρως ὁμιλοῦντας καὶ διαλεγομένους ἀλλήλοις περὶ δογμάτων τινῶν. Διογένη δὲ ἀπεστύγουν καὶ ἀπωθοῦντο τῆς προσεδρίας.

19. *Τιμαρίων* § 44, στίχ. 1093-1116.

20. Ἡ Κομνηνὴ (*Ἀλεξιὰς* Ε΄ 8_6) τονίζει ὅτι ὁ Ἰταλὸς *ἦν πολυμαθέστατος, δεινὸς δὲ... διερευνήσασθαι... τὴν δεινοτάτην περιπατητικὴν καὶ ταύτης πλέον τὴν διαλεκτικήν... ἀλλὰ περί τε τὴν γραμματικὴν ἐχώλευε τέχνην καὶ τοῦ ρητορικοῦ νέκταρος οὐκ ἐγεύσατο*. Βλ. καὶ Β. Κ. Στεφανιδης, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία* (Ἀθῆναι 1948), 388 ἐπ.

μποροῦσε νὰ ἀποβῆ μοιραῖο λάθος γιὰ τὴν νέα δυναστεία.

Ὁ Ἀλέξιος δὲν θέλησε νὰ ἀνεχθῆ περαιτέρω ἀνάμειξη τοῦ πατριάρχου στὴν πολιτική, ἀλλὰ οὔτε ὁ Κοσμᾶς νὰ προσαρμοσθῆ στὶς ἀρχὲς τοῦ νέου μονάρχου, καὶ τὸν Μάιο 1081, ὀργισμένος, κάλεσε τὸν ὑπηρέτη του μὲ τὴν προσταγὴ *ἆρον τὸ ψαλτήριον καὶ συνέπου μοι* καὶ ἐγκατέλειψε τὸ πατριαρχεῖο[21].

Οἱ Δοῦκες διατηροῦσαν στερεὰ ἐρείσματα στὸν ἀνώτερο κλῆρο κατὰ τὴν δεκαετία τῶν ἑβδομηκοστῶν ἐτῶν τοῦ ΙΑ´ αἰώνα, ὅταν ἡ μὲν Ἐκκλησία παρέμενε ἕνας σταθερὸς ὀργανισμὸς τὴν ὥρα ποὺ συνεχῆ στασιαστικὰ κινήματα φιλοδόξων ἀλλὰ χωρὶς ἱκανοποιητικὴ στρατιωτικὴ ὀργάνωση ἀριστοκρατῶν ἀποδυνάμωναν τὴν κεντρικὴ ἐξουσία. Ἔτσι τὸ κῦρος καὶ ἡ δύναμη, συνάμα καὶ οἰκονομική, τῆς Ἐκκλησίας ἐπηρεάζουν τὶς πολιτικὲς ἐξελίξεις, τακτικὴ ποὺ ὁ μὲν Κομνηνὸς ἀρνήθηκε νὰ ἀποδεχθῆ, ὁ δὲ πατριάρχης Κοσμᾶς δὲν ἐννοοῦσε νὰ ἀπαρνηθῆ. Ἔτσι ἐγκατέλειψε τὸ πατριαρχεῖο διαμαρτυρόμενος μὲ τὸν τρόπο του.

Γνωρίσαμε τὴν ὑπερδεκαετῆ κάλυψη τοῦ μητροπολίτου Χαλκηδόνος Λέοντος ἀπὸ τοὺς Δοῦκες, ὅταν συστηματικὰ ἀντιδροῦσε στὴν ἀπόφαση τοῦ αὐτοκράτορος Ἀλεξίου Α´ γιὰ τὴν χρηματοδότηση τῶν πολεμικῶν δαπανῶν μὲ χρυσὸ καὶ ἄργυρο ἀφαιρούμενο ἀπὸ τὸν διάκοσμο ἐκκλησιαστικῶν σκευῶν.

Στὸ ἄλλο σοβαρὸ θέμα τῆς Ἐκκλησίας μὲ τὴν φιλοσοφικὴ διδασκαλία τοῦ Ἰωάννου Ἰταλοῦ ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται δυσεξήγητη ἡ ἐπιλογὴ ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα τοῦ Εὐστρατίου Γαριδᾶ, *ἀφελοῦς καὶ ἀπαιδεύτου*, ὡς διαδόχου πατριάρχου τοῦ Κοσμᾶ, ὅπως τὸν σκιαγραφεῖ ὁ νουνεχὴς Ἰωάννης Ζωναρᾶς (III, 734). Δὲν εἶχε, ὅπως λέει, ἀσχοληθῆ μὲ τὴν σύνταξη ὁμιλιῶν ἢ τὴν διεκπεραίωση σοβαρῶν ὑποθέσεων, προφανῶς ἐκκλησιαστικῶν (*οὔτε λόγοις ὡμιληκότα οὔτε πραγμάτων ἐγγεγυμνασμένων μεταχειρίσεσιν*).

Στὴν αὐτοκρατορικὴ ἐπιλογὴ ἐνδέχεται νὰ ὑπόκειται ἐλπίδα συνεννοήσεως μὲ τὸν φιλόσοφο, μὲ ὑποχώρηση βέβαια τοῦ τελευταίου, καὶ πρὸς αὐτὴν τὴν κατεύθυνση φαίνεται νὰ τείνη ἡ προθυμία τοῦ πατριάρχου νὰ φιλοξενήση τὸν Ἰταλὸ σὲ οἴκημα τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, ὥστε νὰ εἶναι ἡ μεταξύ τους ἐπικοινωνία πιὸ ἄνετη καὶ πιὸ ἀθόρυβη, *ἵνα τάχα πρὸς τὸ κρεῖττον μεταποιήση*. Ἀλλὰ ὕστερα ἀπὸ κάποιο διάστημα *αὐτὸς* (= ὁ πατριάρχης) *τῆς ἐκείνου* (= τοῦ Ἰταλοῦ) *μετέσχε κακίας ἢ μετέδωκε κρείσ-*

21. Ζωναρᾶς III, 734. Περισσότερα γιὰ τὴν βασιλεία τοῦ Ἀλεξίου στὴν *Ἱστορία* μου, τ. Γ1 (2001), 26 ἑπ. καὶ γιὰ τὰ ἐκκλησιαστικὰ 75 ἑπ.

σονος γνώσεως... καὶ ὁ Ἰταλὸς τὸν Γαριδᾶν ὅλον ἑαυτοῦ ἐποιήσατο (*Ἀλεξιὰς* Ε΄ 9_5). Ἔτσι, ἡ προσδοκία τοῦ αὐτοκράτορος νὰ μεταστραφῇ ὁ φιλόσοφος ἀπὸ τὴν τακτικὴ πνευματικὴ ἀναστροφὴ μὲ τὸν πατριάρχη Εὐστράτιο Γαριδᾶ κατέληξε στὴν ἀποδοχὴ τῶν ἰδεῶν τοῦ Ἰταλοῦ ἀπὸ τὸν Εὐστράτιο, καί, τέλος, μετὰ τὴν παρέλευση τριετοῦς πατριαρχίας *κατηνέχθη τῶν ἱερῶν ἀνακτόρων παρὰ τῶν κρατούντων ἡ δ' αἰτία οὐκ ἔγνωσται ἀκριβῶς*, ἐπιλέγει ὁ Ζωναρᾶς (III, σ. 734), μὴ ἐπιθυμῶν νὰ δηλώσῃ σαφέστερα τοὺς λόγους τῆς ἀπομακρύνσεως τοῦ πατριάρχου. Εἶναι χαρακτηριστικὴ καὶ ἡ ἀοριστία *τῶν κρατούντων* ἀντὶ ἄλλου ἀκριβοῦς προσδιορισμοῦ.

Ἄννα Κομνηνὴ καὶ Ζωναρᾶς προτιμοῦν τὴν ἀσάφεια, ἴσως γιατὶ ἡ φήμη καὶ ἀπήχηση τοῦ Ἰωάννου Ἰταλοῦ στοὺς πνευματικοὺς κύκλους τῆς Βασιλεύουσας ἐξακολουθοῦσε νὰ εἶναι μεγάλη. Συμπίπτει ἀκόμη καὶ μὲ τὴν παράλειψη τοῦ ἱστορικοῦ Μιχαὴλ Ἀτταλειάτη νὰ ἀναφερθῇ στὸν φιλόσοφο, τὴν ὁποία ὁ P. Magdalino ἀποδίδει στὴν ἐπιθυμία τοῦ ἱστορικοῦ νὰ μὴν στενοχωρήσῃ τὸν φίλο του[22]. Μὲ τὴν πεῖρα τῶν ὅσων ὑπέστησαν οἱ ἑκάστοτε ἀντιφρονοῦντες τῆς ἐποχῆς μας, θὰ μοῦ ἐπιτραπῇ νὰ ἀποδώσω τὴν σιωπὴ τοῦ Ἀτταλειάτη στὸν φόβο του, μήπως, ἀσχολούμενος μὲ φιλικὴ διάθεση πρὸς τὸν πολιτικὰ ἀμφισβητούμενο φιλόσοφο Ἰωάννη Ἰταλό, διακινδυνεύσῃ τὴν θέση του ὡς δικαστὴς καὶ μέλος τῆς συγκλήτου, γι' αὐτὸ καὶ προτίμησε τὴν σιωπή. Φαίνεται ὅτι τὴν inteligencia τῆς ἐποχῆς, κάτι σὰν τοὺς προοδευτικοὺς «ἀριστεροὺς» σήμερα, εἶχαν θέλξει οἱ σκέψεις τοῦ Ἰωάννου Ἰταλοῦ, ποὺ ἀνέτρεχαν ὥς τὶς ἰδέες τῶν μεγάλων φιλοσόφων τῆς Ἀρχαιότητας, ὅπως μνημονεύονται καὶ στὴν Ψευδολουκιάνειο σάτυρα, τὸν *Τιμαρίωνα*.

Ὁ ξένος πρὸς τὶς νεώτερες ἰδέες συντηρητικὸς αὐτοκράτωρ Ἀλέξιος Κομνηνὸς προτίμησε νὰ ἀπομακρύνῃ ἀθόρυβα τὸν ἀποτυχόντα στὴν μεσολαβητική του προσπάθεια Εὐστράτιο Γαριδᾶ καὶ νὰ τοποθετήσῃ διάδοχό του στὸν πατριαρχικὸ θρόνο τὸν Νικόλαο Γραμματικὸ (Αὔγουστος 1084 - Μάιος 1111) ποὺ θὰ παραμείνῃ ὥς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του, διδαχθεὶς ἀπὸ τὴν τύχη τῶν προκατόχων του καὶ πειθαρχῶντας στὴν αὐτοκρατορικὴ βούληση.

---

22. P. MAGDALINO, *The Byzantine Background to the First Crusade* (Toronto 1996), 22-25, 29.

Summary

OPPOSING STATE TENDENCIES DURING THE REIGNS OF ALEXIOS I AND ANDRONIKOS I KOMNENOS

In this paper the existence of opposing tendencies in anonymous popular couplets and in anonymous satyric texts during the reigns of Alexios I and Andronikos I Komnenos are investigated. The ability of the educated classes in Constantinople to accept innovative conceptions concerning ancient philosophy is also studied. The case of the philosopher John Italos is crucial as is the changing situation concerning the patriarchal throne at the time of Alexios I.

AIKATERINI CHRISTOPHILOPOULOU

ΕΙΡΗΝΗ ΧΡΗΣΤΟΥ

ἄνδρες ἐπιστήθιοι, οἰκεῖοι καὶ συνήθεις τῷ βασιλεῖ
Η ΑΛΛΗ ΟΨΗ ΜΙΑΣ «ΕΙΚΟΝΑΣ»

Οἰκεῖοι ή *ἐπιστήθιοι τοῦ βασιλέως* χαρακτηρίζονταν στα βυζαντινά χρονογραφικά κείμενα οι πολιτικοί άνδρες, οι οποίοι, ως έμπιστα πρόσωπα του αυτοκράτορα, αναδεικνύονταν σε ανώτατα διοικητικά ή αυλικά αξιώματα, γίνονταν *συνήθεις τῷ βασιλεῖ*, επηρέαζαν τις αποφάσεις του και επενέβαιναν δυναμικά στην πολιτική ζωή[1]. Οι μηχανορραφίες ή η άσκηση βίας κατά άλλων σημαντικών κυβερνητικών παραγόντων, τους οποίους θεωρούσαν εμπόδιο στα σχέδιά τους, και οι συνωμοσίες εναντίον του αυτοκράτορα αποτελούσαν συχνή πρακτική πολλών εξ αυτών, ειδικά σε εποχές κυβερνητικής αστάθειας[2].

Στην ταραχώδη περίοδο των ετών 811-867, η αυτοκρατορική «τάξις» διασαλεύτηκε από αναγκαστική παραίτηση αυτοκράτορα (Μιχαήλ Α΄, 813) και δολοφονίες αυτοκρατόρων (Λέων Ε΄, 820, Μιχαήλ Γ΄, 867), ενώ η πολιτειακή «νομιμότητα» τέθηκε υπό την επιτροπεία συμβουλίου (εποχή ανηλικότητας Μιχαήλ Γ΄, 842-855/6), με συνέπεια να προκαλούνται οξείες προσωπικές και πολιτικές αντιπαραθέσεις ισχυρών δημόσιων λειτουργών, που κατέληγαν μερικές φορές στη φυσική εξόντωση των αντιπάλων (δολοφονίες του λογοθέτη Θεόκτιστου, 855, και του καίσαρα Βάρδα, 866). Την ίδια εποχή δραστηριοποιήθηκαν τρεις άνδρες, οι οποίοι με τη συμπεριφορά και τις πράξεις τους απέδειξαν ότι η «εικόνα» του αδίστακτου κρατικού υπαλλήλου, που απέβλεπε στη φυσική ή πολιτική εξόντωση των ανταγωνι-

1. *Οἰκεῖοι* ή *ἐπιστήθιοι* ανώτατου άρχοντα αναφέρονται μεταξύ άλλων ο πατρίκιος Αέτιος (επί Ειρήνης), βλ. Θεοφάνης, 466_{29}-467_{1}, και ο παρακοιμώμενος του Λέοντος Στ΄, Σαμωνάς, βλ. Συνεχιστής, $364_{6\text{-}8}$. *Συνήθης τῷ βασιλεῖ* χαρακτηρίζεται ο Ιωάννης Εξαβούλιος (επί Λέοντος Ε΄), βλ. Σκυλίτζης, 19_{33}.
2. Για την περίοδο του πρώτου μισού του 9ου αιώνα, είναι χαρακτηριστικά τα παραδείγματα του καίσαρα Βάρδα και του παρακοιμώμενου Βασιλείου, του μετέπειτα Βασιλείου Α΄, των οποίων η δράση ως «παραδυναστευόντων» στην εποχή του Μιχαήλ Γ΄ εξιστορείται αναλυτικά από την ΕΙΡΗΝΗ ΧΡΗΣΤΟΥ, *Αυτοκρατορική εξουσία και πολιτική πράξη. Οι παραδυναστεύοντες. Τιτλούχοι και πολιτικοί αξιωματούχοι (780-1025)* (δακτ. διδ. διατρ.) (Αθήνα 2001), 73-84, 95-103.

στών του με απώτερο στόχο τη νομή της εξουσίας, δεν αποτελούσε το μοναδικό πρότυπο του βυζαντινού αξιωματούχου. Πρόκειται για τον λογοθέτη του δρόμου Ιωάννη Εξαβούλιο, τον μάγιστρο και δομέστικο των σχολών Μανουήλ και τον πατρίκιο Κωνσταντίνο Αρμένιο (Μανιάκη).

Οι συγκεκριμένοι αξιωματούχοι διακρίνονταν ανάμεσα σε άλλους για την ικανότητά τους στο χειρισμό κρίσιμων καταστάσεων, την ακεραιότητα του χαρακτήρα, την ανιδιοτέλεια, και την αφοσίωση στο αυτοκρατορικό αξίωμα και στον εκάστοτε φορέα του. Σε εποχή κατά την οποία πολλοί ανώτατοι κρατικοί υπάλληλοι εκμεταλλεύονταν τις περιστάσεις για ιδιοτελείς σκοπούς, ο Ιωάννης, ο Μανουήλ και ο Κωνσταντίνος προσπάθησαν με τις συμβουλές και τις ενέργειές τους να υποστηρίξουν τη νόμιμη εξουσία αποφεύγοντας να επωφεληθούν από την πολιτική-πολιτειακή αστάθεια.

Η αφοσίωση στον αυτοκρατορικό θεσμό ήταν αυτονόητη για τους βυζαντινούς δημόσιους λειτουργούς και το λαό, αλλά η προσήλωση στο πολίτευμα δεν ταυτιζόταν με το συγκεκριμένο πρόσωπο ενός αυτοκράτορα. Αποτελούσε καθεστώς στη βυζαντινή πολιτική, κάθε νέος μονάρχης να θέτει υπό την εξουσία του την προϋπάρχουσα διοικητική μηχανή και να χρησιμοποιεί τη γραφειοκρατία για την υποστήριξή του, αντικαθιστώντας τα πρόσωπα που τη συγκροτούσαν με ανθρώπους της εμπιστοσύνης του. Με τη δημιουργία μιας κλειστής ομάδας ο αυτοκράτορας επέβλεπε τη διοίκηση και ασκούσε την εξουσία. Πολλοί όμως από τους έμπιστους αποδεικνύονταν καιροσκόποι, δεν εργάζονταν για την ασφάλεια του ηγεμόνα, όπως θεωρητικά τουλάχιστον όφειλαν, και σε δεδομένη ευκαιρία αποδεικνύονταν πρόθυμοι για εκτροπές και υπερβάσεις των καθηκόντων τους. Είναι, λοιπόν, αξιοσημείωτο ότι οι παραπάνω αξιωματούχοι διατήρησαν τη θέση τους, ή τιμήθηκαν με ανώτερη, κατά τη βασιλεία διαδοχικών αυτοκρατόρων, υπηρετώντας πιστά τον κρατικό μηχανισμό, σε αντίθεση με άλλους επιφανείς συγχρόνους τους, οι οποίοι, παρακινούμενοι από φιλαρχία, συνέβαλαν στη διασάλευση της πολιτικής τάξης.

Ανάμεσα στους τρεις, ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την έρευνα προκαλεί η περίπτωση του μάγιστρου (ή Αρμένιου) Μανουήλ, δεδομένου ότι νεότεροι ερευνητές αμφισβητούν τη συμμετοχή του σε γεγονότα που καταγράφονται από τους βυζαντινούς χρονογράφους, όπως και τη μακρά παραμονή του στο ιστορικό προσκήνιο. Τα προς μελέτη θέματα επικεντρώνονται στα εξής σημεία: 1. στις αλλεπάλληλες επεμβάσεις του στρατηγού, προκειμένου να διασώσει τους αυτοκράτορες Θεόφιλο και Μιχαήλ Γ΄, όταν κινδύνεψαν σε μάχες κατά των Αράβων, 2. στην αμφισβήτηση για την ακριβή χρονολόγηση της φυγής του στο χαλιφάτο, 3. στη διαφοροποίηση των πηγών όσον

αφορά το θάνατό του.

Στη στρατιωτική και πολιτική σταδιοδρομία του ο Μανουήλ είχε πάντοτε ισχυρούς αντιπάλους· κατά την εποχή της βασιλείας του Θεόφιλου, στο μεν στρατιωτικό τομέα διέπρεψε στον αγώνα εναντίον των Αράβων συγχρόνως με τον Θεόφοβο, αρχηγό του τάγματος των Περσών, στο δε πολιτικό είχε να αντιπαλέσει με επίφοβους αντιπάλους, τον έμπειρο λογοθέτη Θεόκτιστο και τον ικανό καίσαρα Βάρδα.

Διατέλεσε διαδοχικά πρωτοστράτορας[3], στρατηγός μεγάλου βυζαντινού θέματος[4] και δομέστικος των σχολών[5]. Στρατηγός του θέματος των Ανατολικών (ή Αρμενιάκων) αναδείχθηκε από τον Λέοντα Ε΄ (813-820), ο οποίος συγχρόνως τον τίμησε με τον τίτλο του πατρικίου. Ο νέος αυτοκράτορας ήθελε να τον δελεάσει, καθώς ήξερε ότι ο Μανουήλ είχε ταχθεί υπέρ της εναντίον του αντιστάσεως, όταν ο Λέων, ως στρατηγός του θέματος των Ανατολικών, βάδισε κατά της πρωτεύουσας, με σκοπό να σφετερισθεί το θρόνο (813). Η στιχομυθία των δύο ανδρών είναι αποκαλυπτική για το χαρακτήρα και την προσωπικότητα του νέου πατρικίου: «δεν έπρεπε να γίνεις σύμβουλος του αυτοκράτορα και της συζύγου του στρεφόμενος εναντίον μου», τον επέπληξε ο Λέων· «και συ δεν έπρεπε να σηκώσεις χέρι κατά του ευεργέτη σου», αντέτεινε ο Μανουήλ, εννοώντας ως ευεργέτη του αυτοκράτορα τον Μιχαήλ Α΄, ο οποίος του είχε απονείμει τον τίτλο του πατρικίου και τον είχε ορίσει στρατηγό σημαντικού θέματος. Η ειλικρινής

---

3. Στην περίοδο της βασιλείας του Μιχαήλ Α΄ (811-813) ήταν πρωτοστράτορας και μάλιστα εμφανίζεται στο προσκήνιο την ίδια ακριβώς χρονική στιγμή με τον Ιωάννη Εξαβούλιο, μετά τη μάχη της Βερσινίκιας (813), όταν ο αυτοκράτορας αποφάσισε να εγκαταλείψει το θρόνο προς όφελος του Λέοντος Ε΄ (813-820) για να μη προκληθεί εμφύλια διαμάχη, βλ. Συνεχιστής, 18_{9-10} (και, στο ίδιο, 24_{2-3}, 110_{4})· Σκυλίτζης, 65_{55}. Βλ. και *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit (641-867)*, έκδ. FR. WINKELMANN κ.ά. (Berlin - New York 1999 κ.ε.), αρ. 4707. Για τον πρωτοστράτορα βλ. OIKONOMIDÈS, *Listes*, 337-338, ο οποίος αποδίδει στο αξίωμα σημαντικό κύρος με το δεδομένο της προσωπικής επαφής που διατηρούσε ο αξιωματούχος με τον αυτοκράτορα, λόγω των καθηκόντων του (ήταν επικεφαλής των αυτοκρατορικών στάβλων και συνόδευε ως ιπποκόμος τον ηγεμόνα κατά τις τελετές και τις εξόδους του από το ανάκτορο).
4. Υπάρχει σύγχυση στις πηγές αν ήταν στρατηγός του θέματος των Ανατολικών ή του θέματος των Αρμενιάκων, βλ. Συνεχιστής, 2_{44}, 149_{5-6} (στρατηγός των Αρμενιάκων), 110_{3-4} και Σκυλίτζης, 65_{53-54} (στρατηγός των Ανατολικών). Βλ. και *Prosopographie*, ό.π. Πρβλ. ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΒΛΥΣΙΔΟΥ κ. ά., *Η Μικρά Ασία των Θεμάτων. Έρευνες πάνω στην γεωγραφική φυσιογνωμία και προσωπογραφία των βυζαντινών θεμάτων της Μικράς Ασίας (7ος-11ος αι.)* [ΕΙΕ/ΙΒΕ Ερευνητική Βιβλιοθήκη 1] (Αθήνα 1998), 354, 357.
5. Συνεχιστής, 120_{21-23}· Ψευδοσυμεών, 634_{10-12}· Συνεχιστὴς Γεωργίου Μοναχοῦ, 798_{13-16}· πρβλ. Σκυλίτζης, 71_{39-40}.

και θαρραλέα απάντηση του αξιωματούχου προκάλεσε το θαυμασμό του Λέοντος[6].

Ο Μανουήλ αναδείχθηκε από τον Θεόφιλο (829-842) δομέστικος των σχολών και τιμήθηκε με τον ανώτατο τίτλο του μαγίστρου[7]. Στην ίδια περίοδο ανήκει και ένα πολυσυζητημένο κεφάλαιο της ιστορίας του, που αποτελεί το στίγμα της σταδιοδρομίας του, η φυγή στο χαλιφάτο της Βαγδάτης. Επειδή τα γεγονότα είναι συγκεχυμένα και έχουν προκαλέσει τη διατύπωση διαφορετικών απόψεων εκ μέρους των σύγχρονων ιστορικών, θεωρώ σκόπιμο να παρακολουθήσουμε την πορεία του, όπως διαγράφεται στα έργα του Συνεχιστή του Θεοφάνη, του Γενεσίου και του Σκυλίτζη, η διήγηση των οποίων συμπίπτει σε πολλά σημεία ή διαφοροποιείται σε λεπτομέρειες, αφηγηματική σαφήνεια και χρονική συνέπεια.

Στα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Θεόφιλου ο Μανουήλ, γνώριμος στους εχθρούς εξαιτίας της ανδρείας του, εξεστράτευσε με τον αυτοκράτορα και τον αρχηγό του τάγματος των Περσών, Θεόφοβο, κατά των Αράβων. Στο πολεμικό συμβούλιο που συγκλήθηκε για να αποφασισθεί η τακτική στην επικείμενη μάχη, οι δύο στρατηγοί διαφώνησαν. Ο μεν πρώτος υποστήριξε ότι δεν ήταν σκόπιμο ο βυζαντινός αυτοκράτορας να αντιπαρατεθεί στον αρχηγό των Αράβων και πρότεινε να αναλάβει ο ίδιος τμήμα του στρατού και να επιτεθεί στη διάρκεια της ημέρας. Ο Θεόφοβος, αντίθετα, διατύπωσε τη γνώμη ότι ο αυτοκράτορας έπρεπε να τεθεί επικεφαλής του στρατεύματος και η μάχη να διεξαχθεί *ἐπὶ παρατάξεως* και νύκτα. Τελικά, αποφασίστηκε η επίθεση να γίνει κατά τη διάρκεια της ημέρας, επειδή πολλοί στρατηγοί υποψιάστηκαν ότι η συμβουλή του Θεόφοβου

6. Συνεχιστής, $24_{2\text{-}9}$· βλ. και στο ίδιο, 17_{22}-18_{11}.

7. Στο *Prosopographie*, αρ. 4707, σ. 137 αναγράφεται λανθασμένα ότι ονομάσθηκε μάγιστρος από τον Μιχαήλ Β΄ (820-829). Επειδή δεν υπάρχουν πληροφορίες για δραστηριότητα του Μανουήλ στα χρόνια του Μιχαήλ Β΄, οι συντάκτες του προσωπογραφικού λεξικού υποθέτουν, χωρίς τεκμηρίωση, ότι κατά τη διάρκεια της επανάστασης του Θωμά του Σλάβου (821-823) τάχθηκε με το μέρος του αυτοκράτορα και με βεβαιότητα υποστηρίζουν ότι ονομάσθηκε μάγιστρος από τον ίδιο ηγεμόνα και μάλιστα με την ευκαιρία του χαρμόσυνου γεγονότος του γάμου του Θεόφιλου με τη Θεοδώρα, τον οποίο χρονολογούν περί το 821 και όχι το 830, όπως είναι γενικότερα αποδεκτό, βλ. Α. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ, Ο Βίος της αυτοκράτειρας Θεοδώρας, *Σύμμεικτα* 5 (1983), 273-274. Τα κείμενα όμως είναι σαφή, βλ. Γενέσιος, $51_{44\text{-}46}$· Συνεχιστής, $120_{21\text{-}22}$· Σκυλίτζης, $71_{38\text{-}40}$, όπου διευκρινίζεται ότι ο τίτλος απονεμήθηκε στον Μανουήλ από τον Θεόφιλο μετά την επιστροφή του από τους Ἄραβες (βλ. παρακάτω). Πρβλ. Ψευδοσυμεών, $634_{10\text{-}11}$· Συνεχιστὴς Γεωργίου Μοναχοῦ, $798_{11\text{-}14}$.

υπέκρυπτε υστεροβουλία, γιατί ο αρχηγός του τάγματος των Περσών απέβλεπε στο «σφετερισμό της δόξας των Ρωμαίων»[8]. Αποτέλεσμα της σφοδρής πολεμικής σύρραξης ήταν να τραπεί σε φυγή μεγάλο μέρος του βυζαντινού στρατού, ενώ οι Άραβες βρήκαν την ευκαιρία να περικυκλώσουν τον αυτοκράτορα σ' ένα λόφο. Η επέμβαση του Θεόφοβου, ο οποίος συνοδευόταν από δύο χιλιάδες πιστούς στρατιώτες, αποδείχθηκε σωτήρια· ο Θεόφιλος διέφυγε τον κίνδυνο και εγκατέλειψε το πεδίο της μάχης[9].

Την επόμενη χρονιά, όταν ο αυτοκράτορας εξεστράτευσε πάλι κατά των Αράβων, ο Μανουήλ ήταν εκείνος που τον διέσωσε από την αιχμαλωσία. Το επεισόδιο είναι παρόμοιο με αυτό που προηγήθηκε και είχε ως πρωταγωνιστή τον Θεόφοβο. Ο Θεόφιλος, περικυκλωμένος από τους εχθρούς, κινδύνευε να συλληφθεί. Ο στρατηγός, για να αποτρέψει την πανωλεθρία που θα ακολουθούσε η βέβαιη αιχμαλωσία του αυτοκράτορα, απειλώντας ότι θα τον σκοτώσει, αν επέμενε να μη εγκαταλείψει το στρατό του, κατάφερε να τον διασώσει[10]. Η εύνοια του Θεόφιλου προς τον Μανουήλ, οι τιμές που του επιφύλαξε και οι δωρεές με τις οποίες τον αντάμειψε, όταν επέστρεψαν σώοι στην Κωνσταντινούπολη, προκάλεσαν το φθόνο των εχθρών του στρατηγού, με αποτέλεσμα να τον κατηγορήσουν για καθοσίωση και να εξαναγκαστεί να καταφύγει στους Άραβες[11]. Στο συγκεκριμένο σημείο μόνο ο Συνεχιστής του Θεοφάνη παραθέτει μία ακόμη πληροφορία: υπάρχουν ορισμένοι, οι οποίοι ισχυρίζονται ότι ο Μανουήλ διέφυγε στους Άραβες, όταν αυτοκράτορας ήταν ο Μιχαήλ Β΄ (820-829), πατέρας του Θεόφιλου, *εἴτε καὶ μίσει τῷ πρὸς αὐτὸν φερόμενον, εἴτε δὴ*

8. Συνεχιστής, 113_{1-8}· Σκυλίτζης, 67_{10-19}. Οι χρονογράφοι, με τη φράση *σφετεριζομένου τοῦ Θεοφόβου τὴν τῶν Ῥωμαίων δόξαν καὶ διὰ τοῦτο βουλομένου ἐν νυκτὶ πολεμεῖν*, υπονοούν ότι ο Θεόφοβος συμβούλευε κακώς τον αυτοκράτορα, γιατί επιβουλευόταν το θρόνο. Μάλιστα ο Γενέσιος, 42_{71-79}, που αναφέρει επίσης τη συμβουλή του Θεόφοβου για νυκτομαχία με μοναδική υποστήριξη από τους Πέρσες που ο ίδιος διοικούσε, συνδέει το γεγονός με τη δυσμένεια στην οποία περιέπεσε ο Θεόφοβος, δεδομένου ότι ο αυτοκράτορας θεώρησε πως ο στρατηγός απέβλεπε στην αυτοκρατορική αρχή και οι συμβουλές του θα τον παρέσυραν στην καταστροφή. Το ίδιο υπαινίσσονται ο Συνεχιστής, 129_{8-11} και ο Σκυλίτζης, 77_{90-92}, όταν αναφέρονται στο περιστατικό της σωτηρίας του Θεόφιλου από τον Μανουήλ στη μάχη της Δαζιμώνος (838), αφού η συνωμοσία μεταξύ Περσών και Αράβων υπήρξε η δεύτερη αφορμή για να καταστεί ύποπτος και να διαβληθεί ο Θεόφοβος για καθοσίωση· πρβλ. Ψευδοσυμεών, 637_{2-4}· Συνεχιστὴς Γεωργίου Μοναχοῦ, 803_{6-8}. Για τα γεγονότα της μάχης της Δαζιμώνος βλ. παρακάτω.

9. Συνεχιστής, 113_{11}-114_{16}· Σκυλίτζης, 67_{19}-68_{44}.

10. Συνεχιστής, 116_{21}-118_{3}· Γενέσιος, 43_{4}-44_{22}· Σκυλίτζης, 69_{83}-70_{95}.

11. Συνεχιστής, 118_{1-13}· Γενέσιος, 43_{20}-44_{27}· Σκυλίτζης, 70_{1-6}.

καὶ παλαιὰν δεδοικότα μῆνιν αὐτοῦ[12].

Η παράθεση από τον χρονογράφο των δύο απόψεων που επικρατούσαν την εποχή της συγγραφής του έργου (μέσα του 10ου αι.), προκάλεσαν το ενδιαφέρον νεότερων ερευνητών, ορισμένοι από τους οποίους χρονολογούν τη φυγή του Μανουήλ στους Άραβες στα τελευταία χρόνια της βασιλείας του Μιχαήλ Β΄[13]. Η πρωιμότερη χρονολόγηση δικαιολογείται μεν από το ότι δεν καταγράφεται δραστηριότητα του στρατηγού στην εποχή του Μιχαήλ Β΄, επομένως μπορεί να υποτεθεί ότι ο στρατηγός απουσίαζε από τη βυζαντινή αυλή, αλλά δεν βασίζεται στις σαφείς αναφορές των βυζαντινών πηγών, οι οποίες, αντιθέτως, υποστηρίζουν με πειστικότητα ότι ο Μανουήλ απομακρύνθηκε από την Κωνσταντινούπολη στις αρχές της δεκαετίας του 830. Το γεγονός ότι ο Θεόφιλος εξέφραζε λύπη για την απουσία του και μεταμέλεια γιατί τον είχε υποπτευθεί[14] καθιστούν δύσκολα πιστευτή την υπόθεση ότι ο Μανουήλ διέφυγε στους Άραβες για αόριστους

---

12. Συνεχιστής, 120_{23}-121_5.

13. Βλ. E. W. Brooks (στη βιβλιοκρισία του A. A. Vasiliev, *Byzantion and the Arabs. The Political Relations of Byzantion and the Arabs in the Time of the Amorian Dynasty* [ρωσικά], St. Peterburg 1900), *BZ* 10 (1901), 297-298. Τη χρονολόγηση της φυγής του Μανουήλ στα χρόνια του Μιχαήλ Β΄ και την επιστροφή του στη βυζαντινή αυλή το 830 υποστήριξε και ο H. Grégoire, Manuel et Théphobe ou la concurrence de deux monastères, *Byzantion* 9 (1934), 198-200· βλ. A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes*, τ. I (Bruxelles 1935), 99-100, σημ. 3 και στο ίδιο, H. Grégoire, Manuel et Théophobe et l'ambassade de Jean le Grammarien chez les Arabes, 413-417. Αντιθέτως, ο J. Rosser, John the Grammarian's Embassy to Baghdad and the Recall of Manuel, *Bsl* 37 (1976), 168-171, θεωρεί ότι ο Μανουήλ διέφυγε στους Άραβες επί Θεόφιλου και ότι η πρεσβεία του Ιωάννη Γραμματικού, που σκοπό είχε να τον πείσει να επιστρέψει στην Κωνσταντινούπολη, χρονολογείται το 833. Ο W. Treadgold, The Chronological Accuracy of the *Chronicle* of Symeon the Logothete for the years 813-845, *DOP* 33 (1979), 177-178, επικαλούμενος και αραβικές πηγές, συμφωνεί ότι η φυγή έγινε επί Θεόφιλου και μάλιστα στα τέλη του 829 ή στις αρχές του 830, επομένως η πρεσβεία του Ιωάννη Γραμματικού έλαβε χώρα στα μέσα του 830. Ο Ιδιος, *The Byzantine Revival 780-842* (Stanford 1988), σημ. 371, προσδιορίζει ακόμη περισσότερο τη χρονολογία της φυγής του Μανουήλ στον Οκτώβριο του 829 και την πρεσβεία του Ιωάννη Γραμματικού στο Δεκέμβριο του ίδιου έτους. Τέλος, ο P. Magdalino, The Road to Baghdad in the Thought-world of Ninth-century Byzantium, *Byzantium in the Ninth Century: Dead or Alive?*, έκδ. Leslie Brubaker (Aldershot 1998), 196-198, χρονολογεί το 831 την πρεσβεία του Ι. Γραμματικού, που σκοπό είχε να επαναφέρει τον Μανουήλ στη βυζαντινή αυλή. Να σημειωθεί ότι ο P. Lemerle, *Ο πρώτος βυζαντινός ουμανισμός* (ελλ. μτφρ. Μαρια Νυσταζοπουλου-Πελεκιδου) (Αθήνα 1985), 125 και σημ. 146, χωρίς να ασχολείται ειδικά με το θέμα, αναρωτιέται αν υπήρξαν μία ή δύο αποστολές του Ιωάννη Γραμματικού στο χαλιφάτο.

14. Συνεχιστής, $119_{5\text{-}8}$· Γενέσιος, 44_{27}· Σκυλίτζης, $71_{8\text{-}19}$.

λόγους μίσους προς τον προηγούμενο αυτοκράτορα ή εξαιτίας του φόβου, μήπως τιμωρηθεί για άγνωστη αιτία. Αν ο ίδιος ο ηγεμόνας δεν είχε γνωρίσει στο πεδίο της μάχης τη στρατιωτική αξία, την ανδρεία και την αφοσίωση του στρατηγού και αν δεν αισθανόταν τύψεις, επειδή είχε αποδεχθεί τις άδικες κατηγορίες εναντίον του πιστού συνεργάτη και ευεργέτη του, όπως τον αποκαλούσε, δεν θα ήταν λυπημένος για την απουσία και μεταμελημένος για την πρόθεσή του να τον τιμωρήσει με την ποινή της τύφλωσης[15].

Παραλλαγή της αφήγησης των παραπάνω χρονογράφων, ως προς τα αίτια της φυγής του Μανουήλ στους Άραβες, παρέχουν οι υπό το συμβατικό όνομα «χρονογραφίες του κύκλου του Λογοθέτη» παραδιδόμενες πηγές, από τις οποίες γνωστοποιείται το όνομα του ανθρώπου, που διέβαλε στον αυτοκράτορα τον Μανουήλ. Ο *ὀνομαστότατος καὶ πάσης ἀνατολῆς στρατηγός*, ο οποίος ετιμάτο ιδιαίτερα από τον αυτοκράτορα, ήλθε σε ρήξη με τον λογοθέτη του δρόμου Μύρωνα και αυτός, για λόγους εκδίκησης, τον διέβαλε στον Θεόφιλο ότι *τῆς βασιλείας ὀρέγεται*. Ο Μανουήλ, πληροφορούμενος την οργή του αυτοκράτορα και φοβούμενος τις εναντίον του διαβολές, αποφάσισε να εγκαταλείψει κρυφά την πρωτεύουσα και να καταφύγει στους Άραβες υπό την προϋπόθεση ότι δεν θα εξαναγκαζόταν να αρνηθεί τη χριστιανική πίστη του. Εκείνοι αποδέχθηκαν τον όρο και τον τίμησαν ως βασιλέα των Ρωμαίων[16]. Να σημειωθεί ότι αυτές οι πηγές χρονολογούν τη φυγή στο πέμπτο έτος της βασιλείας του Θεόφιλου -γεγονός που δεν γίνεται αποδεκτό από τη σύγχρονη έρευνα[17]- και ότι με αυτήν την ευκαιρία αναφέρονται για πρώτη φορά στον Μανουήλ.

Η απόφαση του στρατηγού να διαφύγει από το χαλιφάτο, παρά τις υπερβολικές τιμές με τις οποίες τον περιέβαλλαν οι Άραβες και την εμπιστοσύνη του χαλίφη, που του είχε αναθέσει στρατιωτικές αποστολές[18], συνδέεται από τους χρονογράφους με ειρηνευτική αποστολή στη Βαγδάτη του τότε σύγκελλου και μετέπειτα πατριάρχη (838-843) Ιωάννη Γραμματικού. Ο αυτοκρατορικός απεσταλμένος μετέβη στην αραβική πρωτεύουσα, προκειμένου να έλθει κρυφά σε επαφή με τον Μανουήλ και να τον διαβεβαιώσει με απτά τεκμήρια, όπως ήταν το εγκόλπιο του Θεόφιλου και ενυπόγραφος λόγος του, ότι ο βυζαντινός ηγεμόνας είχε μετανιώσει για τη συ-

15. Συνεχιστής, 118_{8-11}· Σκυλίτζης, 70_{3-5}.
16. Ψευδοσυμεών, 632_{9-18}· Συνεχιστὴς Γεωργίου Μοναχοῦ, 796_{5-10}· Λέων Γραμματικός, 218_{8-13}. Για τον Μύρωνα βλ. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Οι παραδυναστεύοντες*, 61-62.
17. Βλ. σημ. 13.
18. Συνεχιστής, 118_{12-21}· Γενέσιος, 44_{28-29}· Σκυλίτζης, 70_5-71_{18}.

μπεριφορά του και επιθυμούσε την επιστροφή του[19]. Η σπουδή του στρατηγού να αποδεχθεί την πρόταση και η ταχεία εκπλήρωση του σχεδίου του -διέφυγε κατά τη διάρκεια εκστρατείας, που ζήτησε να αναλάβει εναντίον των Ρωμαίων συνοδευόμενος από το γιο του ηγέτη των Αράβων[20]-, αποδεικνύουν ότι η καταφυγή του στον εχθρό δεν είχε τη μορφή της μόνιμης αποστασίας, αλλά έγινε για λόγους αυτοπροστασίας. Έτσι, μόλις έλαβε διαβεβαιώσεις για την ασφάλειά του, αποφάσισε να επιστρέψει στην Κωνσταντινούπολη. Στην πρωτεύουσα αναδείχθηκε από τον αυτοκράτορα μάγιστρος, προβιβάσθηκε σε δομέστικο των σχολών και, ως επισφράγιση φιλίας και εμπιστοσύνης, ακολούθησε η βάπτιση των παιδιών του από τον ίδιο τον Θεόφιλο[21].

Ο Μανουήλ, ως αρχηγός πλέον του βυζαντινού στρατού, συμμετείχε στις εκστρατείες εναντίον των Αράβων. Στην καταστροφική για τους Βυζαντινούς μάχη της Δαζιμώνος (838) ανέλαβε και πάλι ρόλο σωτήρα για τον αυτοκράτορα. Το περιστατικό που αφηγούνται οι χρονογράφοι είναι παρόμοιο με όσα περιέγραψαν για τις προηγούμενες πολεμικές συμπλοκές· όμως, συγχέονται γεγονότα και πρωταγωνιστές, επαναλαμβάνονται όσα εξιστορήθηκαν νωρίτερα και αφενός μεν αποδίδονται στον Μανουήλ πράξεις ανδραγαθίας, αφετέρου δε καταλογίζονται στους επίλεκτους, που διοικούσε ο Θεόφοβος, συνωμοτικές κινήσεις.

Ο δομέστικος των σχολών, αντιλαμβανόμενος την υπέρτερη στρατιωτική δύναμη του εχθρού, συμβούλεψε τον αυτοκράτορα να επιχειρήσει νυκτερινή επίθεση, άποψη την οποία υποστήριζε και ο Θεόφοβος, ενώ άλλοι στρατηγοί πρότειναν η μάχη να διεξαχθεί με το φως της ημέρας. Ο Θεόφι-

---

19. Συνεχιστής, 119_{8-23}· Γενέσιος, 44_{30-41}· Σκυλίτζης, 71_{19-23}. Ας σημειωθεί ότι οι χρονογράφοι σαφώς παραθέτουν το όνομα του μοναχού Ιωάννη (ή, απλώς, Γραμματικού) ως απεσταλμένου του αυτοκράτορα (πρβλ. και Ψευδοσυμεών, 632_{19}-633_{9}· Συνεχιστὴς Γεωργίου Μοναχοῦ, 796_{21}-797_{14}), πλην του Σκυλίτζη, 71_{19-20}, ο οποίος αναφέρεται σε «αγύρτη μοναχό». Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι, ενώ οι χρονογράφοι έχουν αναφερθεί σε πολεμικά κατορθώματα του Μανουήλ εναντίον των γειτονικών εχθρών των Αράβων, κατά τους συγγραφείς που αποκαλούνται «κύκλος του Λογοθέτη», ο πρέσβης του βυζαντινού αυτοκράτορα τον βρίσκει δέσμιο και απομονωμένο, αναγκάζεται μάλιστα να δωροδοκήσει το φύλακα, προκειμένου να έλθει σε επαφή μαζί του, βλ. Ψευδοσυμεών, 633_{5-8}· Συνεχιστὴς Γεωργίου Μοναχοῦ, 797_{8-13}.
20. Συνεχιστής, 119_{23}-120_{19}· Σκυλίτζης, 71_{23-38}· πρβλ. Ψευδοσυμεών, 633_{9}-634_{9}· Συνεχιστὴς Γεωργίου Μοναχοῦ, 797_{14}-798_{11}.
21. Ψευδοσυμεών, 634_{10-12}· Συνεχιστὴς Γεωργίου Μοναχοῦ, 798_{11-15}· πρβλ. Συνεχιστής, 120_{19-23}· Σκυλίτζης, 71_{38-40}. Ο Ζωναρᾶς, ΙΙΙ 374_{2-4}, ισχυρίζεται ότι ο Μανουήλ ήταν ανάδοχος του Μιχαήλ Γ΄.

λος αποφάσισε να ακολουθήσει τη συμβουλή των πολλών, ο βυζαντινός στρατός ηττήθηκε, εγκαταλείποντας το πεδίο της σύγκρουσης και τον ηγέτη του που κινδύνευε σοβαρά, αν δεν έσπευδαν να τον υπερασπιστούν τα βασιλικά τάγματα και οι Πέρσες του Θεόφοβου. Η εχθρική επίθεση ανακόπηκε, όταν επήλθε η νύκτα και άρχισε ισχυρή βροχή. Ο Μανουήλ, υπεύθυνος να ορίσει τις σκοπιές, περιφερόταν ανάμεσα στους υπερασπιστές του αυτοκράτορα, όταν αντιλήφθηκε συνομιλία των Περσών με τους Σαρακηνούς, που αφορούσε την προδοσία των Ρωμαίων. Αμέσως ειδοποίησε τον Θεόφιλο, προτρέποντάς τον να διαφύγει για να σωθεί. Εκείνος αρνήθηκε να εγκαταλείψει τους συμπολεμιστές του, η επιμονή όμως και τα επιχειρήματα του δομέστικου τον έπεισαν[22].

Οι χρονογράφοι σημειώνουν ότι η πρόθεση για προδοσία των Περσών έγινε *δευτέρα αἰτία καὶ ἀφορμὴ εὔκαιρος εἰς διαβολὴν* από τους εχθρούς του Θεόφοβου, ώστε να ζητούν το θάνατό του[23]. Ο στρατηγός, ο οποίος είχε καταστεί ύποπτος, αφενός μεν επειδή είχε συμβουλεύσει τον αυτοκράτορα να αντιπαρατεθεί κατά τη διάρκεια της νύκτας κατά των εχθρών σε προηγούμενη πολεμική σύρραξη, αφετέρου δε λόγω της κρυφής συνομιλίας των Περσών, που διοικούσε, με τους Άραβες, διέφυγε προς την Άμαστρη, και, αφού συνελήφθη από βυζαντινά στρατεύματα, μεταφέρθηκε και φυλακίστηκε στην Κωνσταντινούπολη. Με εντολή του Θεόφιλου, ο οποίος διαισθανόταν ότι πλησίαζε το τέλος του, δολοφονήθηκε[24]. Η θανάτωση του Θεόφοβου αποδεικνύει ότι είχε θεωρηθεί ύποπτος για καθοσίωση και οι κατηγορίες που τον βάρυναν βασίζονταν στη συμπεριφορά του κατά την πρώτη εκστρατεία του Θεόφιλου εναντίον των Αράβων και στα γεγονότα της μάχης της Δαζιμώνος. Αντίθετα, ο Μανουήλ, αφού κατόρθωσε με τη φυγή τους στους Άραβες να αποτρέψει την επιβουλή των εχθρών του, αναδείχθηκε σε σωτήρα του αυτοκράτορα σε μια κρίσιμη καμπή της πολεμικής σύγκρουσης και σε πρόσωπο της απόλυτης εμπιστοσύνης του, όπως θα δειχθεί στη συνέχεια.

Η αφήγηση από τους βυζαντινούς συγγραφείς παρόμοιου περιστατικού, που αφορά την τρεις φορές επαναλαμβανόμενη σωτηρία του Θεόφιλου και την εσπευσμένη απομάκρυνσή του από το πεδίο της μάχης, εξηγείται, αν λάβει κανείς υπόψη του από πού αντλούσαν οι χρονογράφοι το υλικό τους, ποια πηγή, φιλική προς τον ένα στρατηγό ή τον άλλο, περιέ-

22. Συνεχιστής, 126_{23}-129_{7}· Γενέσιος, 47_{21}-49_{66}· Σκυλίτζης, 75_{48}-77_{90}.
23. Συνεχιστής, 129_{8-11}· Σκυλίτζης, 77_{90-92}.
24. Συνεχιστής, 135_{16}-136_{23}· Σκυλίτζης, 80_{77-85}.

γραφε το ίδιο προφανώς περιστατικό. Δύσκολα γίνεται πιστευτό ότι σε τρεις μάχες κινδύνεψε ο αυτοκράτορας να αιχμαλωτισθεί ή να σκοτωθεί από τους εχθρούς, που τον είχαν περικυκλώσει, και ο σωτήρας του ήταν ο Θεόφοβος -μία φορά- και σε δύο περιπτώσεις ο Μανουήλ. Το πρώτο επεισόδιο αποσκοπεί στην ανάδειξη της συμβολής στις πολεμικές επιχειρήσεις του Πέρση στρατηγού, ο οποίος, παρά την εσφαλμένη τακτική που ακολούθησε ως προς τη διεξαγωγή της μάχης και παρά τις κατηγορίες που αντιμετώπισε για προδοσία, κατόρθωσε τελικά να διασώσει τον αυτοκράτορα επιδεικνύοντας γενναιότητα και αποφασιστικότητα. Τα άλλα δύο, στα οποία πρωταγωνιστεί ο Μανουήλ, προφανώς επαναλαμβάνουν το ίδιο περιστατικό, που κατά τη γνώμη μου συνέβη στη σημαντική μάχη της Δαζιμώνος, την ήττα και υποχώρηση του βυζαντινού στρατού, και το ίδιο γεγονός περιγράφεται προχρονολογημένο με παρόμοιο τρόπο. Η άποψη, κατά την οποία οι χρονογράφοι αντλούσαν τις πληροφορίες τους από βιογραφίες σημαντικών προσώπων της βυζαντινής ιστορίας που γράφονταν για να εξυμνήσουν τα κατορθώματά τους, θα δικαιολογούσε την απόδοση της σωτηρίας του αυτοκράτορα πότε στον ένα στρατηγό και πότε στον άλλο[25]. Αλλά, ακόμη και αν δεν υπήρχαν βιογραφίες του είδους αυτού, υπήρχαν «ιστορίες», αφηγήσεις ή χρονικά, από τις οποίες ενημερώνονταν οι συγγραφείς που ασχολούνταν με συγκεκριμένη περίοδο της Ιστορίας. Η αντιπαλότητα που εύλογα χαρακτήριζε τις σχέσεις των δύο σημαντικών στρατηγών του Θεόφιλου και η προσπάθεια των υποστηρικτών τους να υπερασπισθούν τον ένα, κατηγορούμενο για απόπειρα «σφετερισμού της δόξας των Ρωμαίων» και προδοσία, και τον άλλο, που έφερε το βάρος της ενοχής και της εύλογης καχυποψίας για τη διαφυγή του στους Άραβες, επέβαλαν την προβολή των ανδραγαθημάτων τους και την απόδειξη της έμπρακτης συνεισφοράς τους στην προσωπική ασφάλεια του αυτοκράτορα.

Σύμφωνα με τους συγγραφείς «του κύκλου του Λογοθέτη», η μάχη στη Δαζιμώνα ήταν η τελευταία πολεμική επιχείρηση στην οποία έλαβε μέρος ο

25. Η PATRICIA KARLIN-HAYTER, Études sur les deux histoires du règne de Michel III, *Byzantion* 41 (1971), 493-496 (= Η ΙΔΙΑ, *Studies in Byzantine Political History,* Variorum Reprints, London 1981, VI), υποστηρίζει ότι συντάσσονταν «Βίοι» σημαντικών ανδρών, από τους οποίους οι χρονογράφοι αντλούσαν πληροφορίες για το έργο τους. Η άποψη είναι υποθετική και δημιουργεί την εύλογη απορία, πώς δεν διασώθηκε τέτοιου είδους βιογραφία πολιτικού ή στρατιωτικού αξιωματούχου. Από την άλλη, συγγραφείς που έγραφαν το 10ο αιώνα για γεγονότα προγενέστερα κατά έναν αιώνα, είναι αδύνατο να μην είχαν υπόψη τους κάποιες γραπτές πηγές, τις οποίες συμβουλεύονταν για τη συγγραφή τους.

Μανουήλ, γιατί σ' αυτήν πληγώθηκε και ύστερα από λίγο πέθανε[26]. Αντίθετα, κατά τους Συνεχιστή του Θεοφάνη, Γενέσιο και Σκυλίτζη ο ένδοξος δομέστικος επέζησε της μάχης της Δαζιμώνος και συνέχισε μετά το θάνατο του Θεόφιλου (842) να συμμετέχει στα κοινά με πολιτικές πλέον παρεμβάσεις. Διατέλεσε μέλος της επιτροπείας του ανήλικου Μιχαήλ Γ', η οποία είχε ορισθεί από τον Θεόφιλο, μαζί με τον λογοθέτη του δρόμου Θεόκτιστο και τον πατρίκιο Βάρδα: *Μανουὴλ ὁ μάγιστρος ἐκ τῶν Ἀρμενίων καταγόμενος, ὃς καὶ θεῖος ἀπὸ πατρὸς τῆς δεσποίνης ὑπῆρχεν*[27]. Με αυξημένες αρμοδιότητες και με επίγνωση της θέσης του ο Μανουήλ υπεράσπισε την πολιτειακή νομιμότητα, την οποία εκπροσωπούσε ο μόλις τριετής Μιχαήλ Γ'.

Η πρώτη πράξη του ήταν να συγκεντρώσει στον ιππόδρομο όσους από το στράτευμα ήξερε ότι υπάκουαν σε αυτόν και, αφού τους υπενθύμισε την αγάπη, τη φροντίδα και τις ευεργεσίες που δέχθηκαν από τον ίδιο, τους παρότρυνε να ακολουθήσουν τις επιλογές του και να επιδεικνύουν πίστη στον αυτοκράτορα. Πολλοί πίστεψαν ότι διεκδικούσε την ανάρρησή του στο θρόνο, γι' αυτό με προθυμία έδωσαν ένορκη διαβεβαίωση για την αφοσίωσή τους. Ο Μανουήλ, όμως, έσπευσε να αναφωνήσει *Μιχαὴλ τε καὶ Θεοδώρας τὰ ἔτη πρὸς πλεῖστον ὁδεύσειεν*, γεγονός που προκάλεσε τη δυσφορία των παρισταμένων, οι οποίοι ωστόσο αναγκάσθηκαν να υπακούσουν[28]. Γιατί, άραγε, επιθυμούσε ο στρατός την ανάδειξη του Μανουήλ στο θρόνο, αν δεν είχε πλήρη γνώση των ικανοτήτων του, αν δεν είχε συμμετάσχει υπό τις οδηγίες του σε στρατιωτικές επιχειρήσεις; Ποιες ευεργεσίες και ποια φροντίδα υπενθύμισε ο στρατηγός στους συστρατιώτες του, αν δεν είχε υπηρετήσει σε ανώτατη θέση λαμβάνοντας μέρος σε πολεμικές συγκρούσεις, όπου απέδειξε την ανδρεία και την αφοσίωσή του στον αυτοκράτορα; Δεν πρόκειται, λοιπόν, για έναν «άγνωστο» Μανουήλ, όπως προτείνουν όσοι θεωρούν ότι ο δομέστικος απεβίωσε στη μάχη της Δαζιμώνος, υποστηρίζοντας ότι άλλος ήταν ο στρατιωτικός του Θεόφιλου και άλλος ο πολιτικός της περιόδου ανηλικότητας του Μιχαήλ Γ'[29], αλλά ένας

26. Ψευδοσυμεών, 63_{68}-63_{72}· Συνεχιστὴς Γεωργίου Μοναχοῦ, $803_{2\text{-}5}$.

27. Συνεχιστής, $148_{9\text{-}14}$· πρβλ. Γενέσιος, $55_{16\text{-}56}$· Σκυλίτζης, $81_{87\text{-}97}$. Πρβλ. Συνέχεια Γεωργίου μοναχοῦ, έκδ. V. M. ISTRIN (Πετρούπολη 1922), $3_{4\text{-}5}$· Ζωναρᾶς, III $381_{13\text{-}14}$. Ας σημειωθεί ότι για πρώτη φορά στον Συνεχιστή του Θεοφάνη γίνεται αναφορά στη συγγενική σχέση Θεοδώρας και Μανουήλ.

28. Γενέσιος, 55_{16}-56_{37}. Το επεισόδιο αναφέρει και ο Σκυλίτζης, $81_{87\text{-}97}$, σύμφωνα με τον οποίο ο Μανουήλ εμφανίσθηκε μαζί με τον Θεόκτιστο στον ιππόδρομο ενώπιον του *δήμου* για να υπενθυμίσουν την εύνοια του αποθανόντος Θεόφιλου προς αυτούς και να υποσχεθούν ότι θα χύσουν το αίμα τους για τον νέο αυτοκράτορα.

29. Την άποψη αυτήν υποστήριξαν ο H. GRÉGOIRE, Études sur le neuvième siècle 1. Un grand

γνωστός σε όλους αξιωματούχος με μεγάλη δράση στο παρελθόν, ο οποίος είχε αποδείξει την πίστη του στη βασιλεύουσα δυναστεία και γι' αυτόν το λόγο υποδείχθηκε από τον Θεόφιλο ως μέλος της επιτροπείας του γιου του.

Καθώς διευθετήθηκε με τη συναίνεση του στρατού το πρόβλημα της διαδοχής, ο Μανουήλ ανέλαβε δράση στο κυρίαρχο θέμα που απασχολούσε Πολιτεία, Εκκλησία και κοινωνία, την εικονομαχία. Είναι χρήσιμο να μνημονευθεί η διήγηση των χρονογράφων, που υποστηρίζουν ότι ο μάγιστρος είχε ενεργό ρόλο στη λύση του ζητήματος. Ο Μανουήλ αρρώστησε από φοβερή νόσο και οι στουδίτες μοναχοί που τον επισκέφθηκαν τον διαβεβαίωσαν ότι θα γίνει καλά, εφόσον *τὴν τῶν ἁγίων προσκύνησιν εἰκόνων αὐτός τε θελήσῃ καὶ τοὺς κρατοῦντας πείσοι θεσπίσαι ἁπανταχοῦ*. Η ίδια προτροπή προήλθε και από μοναχούς *ἄλλων ὀρέων*, οι οποίοι ήταν *προσφιλεῖς τούτῳ* από τον καιρό που ήταν στρατηγός του θέματος των Αρμενιάκων. Ο ασθενής ανέρρωσε και οι μοναχοί τον παρότρυναν να προχωρήσει στην εκπλήρωση του χρέους του. Αφού, λοιπόν, ανακοίνωσε στους άλλους επιτρόπους την απόφασή του, έπεισε τη Θεοδώρα ότι οι περιστάσεις ήταν ευνοϊκές για την αντιμετώπιση του θέματος των εικόνων[30].

Οι χρονογράφοι αφηγούνται το περιστατικό της ασθένειας του Μανουήλ στο κεφάλαιο που αναφέρονται στη βασιλεία του Μιχαήλ Γ' και αμέσως μετά την ανάληψη των καθηκόντων από τα μέλη της επιτροπείας. Επομένως, η πρώτη ανάγνωση οδηγεί στην εξής ακολουθία των γεγονότων: μετά το θάνατο του Θεόφιλου (20 Ιανουαρίου 842) ανέλαβε η επιτροπή της αντιβασιλείας, η οποία μάλιστα διηύθυνε με επιτυχία τα πράγματα· ακολούθησαν η ασθένεια του Μανουήλ, η ανάρρωση και η προσπάθειά του να

---

homme inconnu: le magistre et logothète Serge le Nicétiate, *Byzantion* 8 (1933), 520-524· Ο Ιδιος, Manuel et Théophobe, 183-204· Fr. Dvornik, The Patriarch Photius and Iconoclasm, *DOP* 7 (1953), 69-72 (= Ο Ιδιος, *Photian and Byzantine Ecclesiastical Studies*, Variorum Reprints, London 1974, V)· Fr. Halkin, Trois dates historiques precisées grâce au Synaxaire, *Byzantion* 24 (1954), 9-11 (= Ο Ιδιος, *Recherches et documents d'hagiographie byzantine*, Bruxelles 1971, 97-99)· Karlin-Hayter, Études, 464-465, 468 (= Η Ιδια, *Studies in Byzantine Political History*)· Treadgold, The Chronological Accuracy, 180-183· Ο Ιδιος, *The Byzantine Revival*, 300-301.

30. Συνεχιστής, 148_{16}-150_{9}· Γενέσιος, 56_{38}-57_{78}· Σκυλίτζης, 81_{7}-83_{50}. Πρβλ. και J. Duffy - J. Parker, *The Synodicon Vetus. Text, Translation and Notes* [CFHB 15] (Washington 1979), Appendix, αρ. 156, $196_{5\text{-}17}$. Βλ. Χρηστου, *Οι παραδυναστεύοντες*, 47-49, 57, για τις διαφορές των χρονογραφικών κειμένων μεταξύ τους, αφού άλλες αποδίδουν στον Θεόκτιστο την απόφαση για την αναστήλωση των εικόνων και άλλες στον Μανουήλ, ενώ οι αγιολογικές πηγές υποστηρίζουν ότι η αυτοκράτειρα Θεοδώρα είχε το βασικό ρόλο.

συμβάλει στην αποκατάσταση των εικόνων (11 Μαρτίου 843)[31]. Επειδή όμως η αφήγηση των χρονογράφων δεν παρακολουθεί πάντοτε πιστά τη ροή των γεγονότων, γιατί πολλές φορές παρεμβάλλονται επεισόδια που είχαν συμβεί στο παρελθόν, θα ήταν δυνατό να υποτεθεί ότι η ασθένεια του Μανουήλ δεν συνέβη μετά την ανάληψη των καθηκόντων του ως μέλους της επιτροπείας, αλλά λίγα χρόνια νωρίτερα. Η επισήμανση ότι η νόσος από την οποία υπέφερε ήταν τόσο δεινή και χαλεπή, ώστε πολλοί νόμιζαν ότι είχε αποβιώσει[32], θα είχε συμβάλει, ώστε να διαδοθεί η φήμη στην Κωνσταντινούπολη για το θάνατό του, αφού προφανώς είχε για μακρό χρονικό διάστημα απομακρυνθεί από το προσκήνιο. Δικαιολογείται, με αυτόν τον τρόπο, η πληροφορία των χρονογράφων του «κύκλου του Λογοθέτη», που βεβαιώνουν ότι ο Μανουήλ πέθανε μετά τη μάχη της Δαζιμώνος, εφόσον οι παραπάνω σκέψεις ευσταθούν και η φήμη υπερίσχυσε της πραγματικότητας.

Από όσα εκτέθηκαν, συνάγεται ότι δεν είναι δυνατό να γίνουν αποδεκτές οι απόψεις κατά τις οποίες: α: οι χρονογράφοι, που αναφέρουν τον Μανουήλ ως επίτροπο του Μιχαήλ, αντλούν την πληροφορία από εσφαλμένη ή «κατασκευασμένη» πηγή, γιατί με αυτόν τον τρόπο απορρίπτεται μία σειρά γραπτών μαρτυριών, που όχι μόνο βεβαιώνουν για το αντίθετο, αλλά αφηγούνται λεπτομερώς τη μετέπειτα δράση του και β: ο μάγιστρος Μανουήλ της επιτροπείας είναι άλλο πρόσωπο από τον μάγιστρο και δομέστικο των σχολών του Θεόφιλου, επειδή, όπως υποστηρίχθηκε παραπάνω, τα στοιχεία συνηγορούν για την ταύτιση των δύο προσώπων[33].

Από τη στιγμή που γίνεται αποδεκτό ότι ο Μανουήλ επέζησε της μάχης

31. Ο GRÉGOIRE, Études sur le neuvième siècle, 520-524, διατυπώνει την άποψη ότι ο Μανουήλ πρέπει να ήταν εικονομάχος, αφού υπηρέτησε σε ανώτατες θέσεις υπό εικονομάχους αυτοκράτορες, όπως ο Λέων Ε΄ και ο Θεόφιλος. Δεν συνάγεται, όμως, από κανένα σημείο της χρονογραφικής διήγησης ότι ο Μανουήλ υπήρξε εικονομάχος (μόνο ο μεταγενέστερος Ζωναράς, 382_{3-4}, γράφει *ὁ γὰρ Μανουὴλ οὐκ ἦν τῇ τῆς αἱρέσεως καθαιρέσει συγκάταινος*). Δεν είναι, άλλωστε, παράδοξο ένας αξιωματούχος να μην έχει εκδηλώσει φανερά τις απόψεις του και απλώς να υπηρετεί την πολιτεία και τον εκάστοτε αυτοκράτορα. Την ίδια εποχή ένας άλλος εικονόφιλος αξιωματούχος, ο Θεόκτιστος (βλ. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ, Ο Βίος της αυτοκράτειρας Θεοδώρας, 264_{16-34}), ήταν λογοθέτης του δρόμου του αυτοκράτορα Θεόφιλου.

32. Γενέσιος, 56_{43-48}.

33. Είναι σκόπιμο να επισημανθεί συμπληρωματικά στο επιχείρημα της ταύτισης των δύο προσώπων ότι ο Μανουήλ, μέλος της επιτροπείας του Μιχαήλ Γ΄, ήταν επίσης αρμενικής καταγωγής και έφερε τον τίτλο του μαγίστρου, δύο στοιχεία που προσδιόριζαν και τον ομώνυμο δομέστικο της εποχής του Θεόφιλου.

του 838 και συμμετείχε στο συμβούλιο της επιτροπείας του Μιχαήλ Γ΄[34], είναι φυσικό να αποτελεί ένα από τα δραστήρια μέλη της, επειδή διέθετε κύρος στο στρατό και στο λαό, την πείρα και τις ικανότητες να συμμετέχει στη διεύθυνση των κοινών. Με αυτές τις προϋποθέσεις, οι διηγήσεις που τον παρουσιάζουν στα πρώτα χρόνια της αντιβασιλείας να έχει ενεργό ανάμειξη σε ζητήματα που απασχολούσαν Πολιτεία και Εκκλησία, όπως ήταν το ζήτημα της εικονομαχίας ή η εκδίκαση της υπόθεσης κατηγορίας εναντίον του πατριάρχη Μεθοδίου[35], δεν πρέπει να αμφισβητούνται. Αυτά που εύλογα αμφισβητούνται είναι η συμμετοχή του σε μάχη του βυζαντινού στρατού υπό τον Μιχαήλ Γ΄ (προφανώς, μετά το 855/6 και την ενηλικίωση του αυτοκράτορα) και η διάσωση του αυτοκράτορα, όταν κινδύνεψε να συλληφθεί από τους Άραβες, η οποία πραγματοποιήθηκε με τον ίδιο τρόπο και όμοια επιχειρηματολογία, όπως συνέβη στη μάχη του 838 με τον πατέρα του Θεόφιλο[36]. Προφανώς, οι χρονογράφοι επαναλαμβάνουν το ίδιο επεισόδιο είτε εσκεμμένα, για να τονίσουν την προσωπική και άμεση προσφορά του Μανουήλ στον Μιχαήλ Γ΄, είτε εκ παραδρομής, παραβλέποντας το προχωρημένο της ηλικίας του, που δεν θα του επέτρεπε τη συμμετοχή σε πολεμικές επιχειρήσεις. Αν υποτεθεί ότι ο Μανουήλ ήταν 20-22 ετών όταν αναδείχθηκε από τον Μιχαήλ Α΄ (811-813) πρωτοστράτορας, μετά το 855/6, που χρονολογείται η εκστρατεία κατά των Αράβων, ήταν περίπου 65 ετών. Το στοιχείο, όμως, που σαφώς αποδεικνύει επανάληψη προηγηθέντος περιστατικού είναι πως η τοποθεσία όπου διεξήχθη η μάχη είναι η

34. Βλ. Αικατερινη Χριστοφιλοπουλου, Η Αντιβασιλεία εις το Βυζάντιον, *Σύμμεικτα* 2 (1970), 35-39 (ανατ., Η Ιδια, *Βυζαντινή Αυτοκρατορία - Νεότερος Ελληνισμός*, υπό έκδοση). Η συγγραφέας υποστηρίζει απολύτως πειστικά ότι ο Μανουήλ υπήρξε μέλος της επιτροπείας του Μιχαήλ Γ΄. Προκειμένου να αιτιολογήσει τη μακρά παρουσία του στο πολιτικό προσκήνιο, υποθέτει, χωρίς να επιμένει στην άποψη, γιατί άλλωστε δεν αποτελεί ερευνητικό στόχο της μελέτης, ότι είναι ενδεχόμενο να υπήρχαν δύο ομώνυμα πρόσωπα, τα οποία είχαν κοινά ατομικά και άλλα στοιχεία, όπως τίτλο ή τόπο καταγωγής, 39-41.

35. Συνεχιστής, 158_2-160_{15}· Γενέσιος, 59_{40}-60_{83}· Σκυλίτζης, 87_{48}-88_{11}. Ο πατριάρχης Μεθόδιος κατηγορήθηκε από τους υποστηρικτές της εικονομαχίας ότι είχε σχέσεις με γυναίκα από την οποία είχε αποκτήσει γιο. Ο Μανουήλ, ως πρωτομάγιστρος (βλ. Γενέσιος, $55_{18\text{-}19}$, πρβλ. 59_{47}), ήταν πρόεδρος του ειδικού δικαστηρίου της συγκλήτου, βλ. Αικατερινη Χριστοφιλοπουλου, Η Σύγκλητος εις το Βυζαντινόν Κράτος, *Επετηρίς του Αρχείου της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου*, Ακαδημία Αθηνών, τεύχ. 2 (Αθήνα 1949), 100-101 (βλ. ανατ., Η Ιδια, *Βυζαντινή Αυτοκρατορία - Νεότερος Ελληνισμός*)· Σπ. Τρωιανος, Η εκκλησιαστική διαδικασία μεταξύ 565 και 1204, *Επετηρίς Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών* 13 (1966), 29 σημ. 12.

36. Συνεχιστής, 177_{18}-179_{12}· Γενέσιος, 65_{22}-66_{65}. Πρβλ. Σκυλίτζης, $99_{7\text{-}15}$.

ίδια με αυτήν της μάχης του 838, *κατὰ τὸν Ἀνζῆν* στην περιοχή της Δαζιμώνος[37].

Οι χρονογράφοι, πριν εξιστορήσουν τα πολεμικά γεγονότα, αναφέρονται σε διένεξη του Μανουήλ με τον λογοθέτη Θεόκτιστο, ο οποίος τον είχε συκοφαντήσει ότι δήθεν κατέστρωνε ανατρεπτικά σχέδια. Ο μάγιστρος, για να αποφύγει το φθόνο και τις μηχανορραφίες, αποφάσισε να αποσυρθεί από τα ανάκτορα και να διαμένει στην οικία του, κοντά στην κινστέρνα του Άσπαρος και από εκεί μετέβαινε, όταν ήταν απαραίτητο, στο παλάτι για να γίνεται *κοινωνὸς τῶν κατὰ ἀνάκτορα διοικήσεων*[38]. Η απόφασή του πιστοποιεί το ενδιαφέρον του για την ομαλή λειτουργία του πολιτεύματος και τη συνειδητή φροντίδα του να απομακρυνθεί από τη διαμάχη που επικρατούσε στο πολιτικό περιβάλλον της αυτοκράτειρας Θεοδώρας και του Μιχαήλ, η οποία είχε ως επίκεντρο τον ανταγωνισμό των κυβερνώντων, Βάρδα και Θεόκτιστου[39]. Η αποστασιοποίηση του Μανουήλ έδωσε την ευκαιρία στον Βάρδα να προωθήσει τα σχέδιά του, που περιλάμβαναν τη δολοφονία του Θεόκτιστου και την ανάληψη ουσιαστικά της εξουσίας, αφού είχε κατορθώσει να εξουδετερώσει το συμβούλιο της αντιβασιλείας[40].

Δύσκολα θα υποστήριζε κάποιος ότι, μετά τη δολοφονία του λογοθέτη

---

37. Συνεχιστής, $178_{7\text{-}9}$ (πρβλ. $127_{5\text{-}6}$)· Γενέσιος, 65_{32}-66_{34} (πρβλ. $48_{33\text{-}34}$).

38. Συνεχιστής, 168 $_{9\text{-}16}$· Γενέσιος, $61_{5\text{-}14}$· Σκυλίτζης, $94_{52\text{-}60}$.

39. Βλ. Βασιλικη Βλυσιδου, Οι αποκλίσεις Γενεσίου και Συνεχείας Θεοφάνη για τη βασιλεία του Μιχαήλ Γ΄, *Σύμμεικτα* 10 (1996), 84, η οποία, αντιθέτως, κατηγορεί τον Μανουήλ ότι επιδίωκε να δολοφονήσει τον Θεόκτιστο, θεωρώντας ότι θα πετύχαινε το σκοπό του, μόνο αν απομακρυνόταν από τα ανάκτορα. Η αφήγηση των χρονογράφων είναι σαφής: ο Μανουήλ *τὸν φθόνον* (του Θεόκτιστου προς αυτόν) *ἄμαχόν τινα καὶ δυσκαταγώνιστον ἐνορῶν, ᾠήθη δεῖν τοῦτον ἀκρωτηριάσαι καὶ καθελεῖν* (δηλ. το φθόνο), *εἰ μόνον γένοιτο πορρωτέρω τοῦ παλατίου*, Συνεχιστής, $168_{12\text{-}15}$. Μάλιστα, ο Γενέσιος, $61_{6\text{-}11}$, είναι ακόμη σαφέστερος: *ἐξάπτεταί τις ἔρις χαιρέκακος παρὰ Θεοκτίστου πρὸς Μανουὴλ... καὶ καθοσίωσιν ὑποσμύχουσαν διεσυκοφάντει, ἀλλ᾽ ἐν παραβύστῳ τῇ περισκέψει· ἧς ἐντέχνως κατάστοχασάμενος ὁ Μανουὴλ οἴκαδε χωρεῖν καθ᾽ ἑαυτὸν τίθεται,...* Πρβλ. και Σκυλίτζης, $94_{52\text{-}57}$: *ἐγένετο δὴ τῷ Μανουὴλ πρὸς τὸν λογοθέτην Θεόκτιστον... διαφορά τις, ἣ καθοσιώσεως ἐγκλήματι ὑπέβαλλε τὸν Μανουήλ. ὅπερ οὗτος εὐλαβούμενος δεδιὼς δὲ καὶ τὸν φθόνον, ᾠήθη δεῖν ἔξω τοῦ παλατίου γενέσθαι... κάτεισι γοῦν εἰς τὸν οἶκον αὐτοῦ...* Η απομάκρυνση, λοιπόν, του Μανουήλ από την καθημερινή και συνεχή επαφή που δημιουργούσε η συνάφεια στο χώρο των ανακτόρων, έγινε λόγω των κατηγοριών του Θεόκτιστου και συνετέλεσε, ώστε ο Βάρδας, που είχε καταληφθεί από *ἔρωτα* για τη βασιλεία, να απελευθερωθεί από έναν ισχυρό αντίπαλο και να μπορέσει να στρέψει πλέον την προσοχή του εναντίον του λογοθέτη, βλ. Συνεχιστής, 168_{19}-169_{4}· Σκυλίτζης, $94_{60\text{-}65}$. Πρβλ. Γενέσιος, $61_{17\text{-}19}$.

40. Συνεχιστής, 168_{19}-171_{2}· Γενέσιος, 61_{17}-64_{81}· Σκυλίτζης, 94_{60}-95_{95}.

από τον Βάρδα (855), ο τελευταίος θα επέτρεπε στον Μανουήλ να επανέλθει στην πολιτική. Οι μοναδικές μαρτυρίες που υπάρχουν για τον μάγιστρο είναι αυτές που πιστοποιούν ότι επέζησε και μετά το 855. Όταν πληροφορήθηκε τη δολοφονία του Θεόκτιστου, απευθύνθηκε στον Βάρδα προφητεύοντας ότι, αφού προέβη σε εγκληματική πράξη, θα υποστεί και ο ίδιος στο μέλλον όμοιες συνέπειες[41]. Τέλος, οι χρονογράφοι σημειώνουν ότι πέθανε πριν από τον στρατηγό Πετρωνά (ο οποίος απεβίωσε λίγο μετά το 863[42]) προσβεβλημένος από άγνωστη νόσο[43].

Η εντιμότητα, η πίστη στην πολιτειακή τάξη, η αποτελεσματικότητα στη διαχείριση των κοινών αδυνατίζουν τα επιχειρήματα των ιστορικών που υποστηρίζουν ότι την ίδια περίπου εποχή, με λίγα χρόνια διαφορά ο ένας από τον άλλο, υπήρξαν δύο ομώνυμοι αξιωματούχοι, που και οι δύο διέθεταν τα ίδια χαρακτηριστικά, δεν δίσταζαν να αντιμετωπίζουν τους ισχυρούς ή να αντιστέκονται στην επιθυμία για εξουσία, δηλαδή ότι ο στρατιωτικός Μανουήλ της εποχής των αυτοκρατόρων Λέοντος Ε΄ και Θεόφιλου δεν ήταν ο ίδιος με τον επίτροπο του Μιχαήλ Γ΄. Προφανώς, η μακρά παραμονή του στο προσκήνιο και η μαρτυρία ορισμένων πηγών για το θάνατό του στη μάχη της Δαζιμώνος οδήγησαν νεότερους ερευνητές να υποστηρίξουν ότι ο Μανουήλ, μάγιστρος και δομέστικος των σχολών επί Θεόφιλου, δεν ήταν ο ίδιος με τον μάγιστρο Μανουήλ, μέλος της επιτροπείας του ανήλικου Μιχαήλ Γ΄. Η παρουσία του στα κοινά πήρε μυθικές διαστάσεις, επειδή ορισμένοι χρονογράφοι θέλησαν να τον παρουσιάσουν και ως σωτήρα του Μιχαήλ Γ΄ στο πεδίο της μάχης. Η μακρά σταδιοδρομία του Μανουήλ σε ανώτατες θέσεις και η εμμονή του σε αρχές, που δεν διακατείχαν πάντοτε τους κυβερνητικούς παράγοντες των βυζαντινών χρόνων, εντυπωσίασαν τους συγχρόνους του. Ο επιφανής μάγιστρος επέβαλε την προσωπικότητα και το ήθος του σε μία σειρά αυτοκρατόρων, οι οποίοι

41. Συνεχιστής, 170_{20}-171_{2}· Γενέσιος, $64_{81\text{-}83}$· Σκυλίτζης, $95_{95\text{-}99}$. Η προφητεία μελλοντικού γεγονότος χρησιμοποιείται συχνά από τους βυζαντινούς χρονογράφους, οι οποίοι γνωρίζουν την εποχή της συγγραφής πως η «προφητεία» έχει γίνει πραγματικότητα. Σεβάσμια πρόσωπα ή άνθρωποι με ειδικό χάρισμα προβαίνουν σε αυτού του είδους τις προρρήσεις. Η προχωρημένη ηλικία του Μανουήλ και ο σεβασμός που προκαλούσε η παρουσία του αιτιολογούν την προφητική παρέμβαση. Είναι, όμως, παράλληλα ένδειξη ότι για τους συγγραφείς της εποχής βρισκόταν στη ζωή και παρακολουθούσε, αν και από απόσταση, τα γεγονότα.

42. *Prosopographie*, αρ. 5929.

43. Συνεχιστής, $184_{10\text{-}12}$· Σκυλίτζης, $101_{65\text{-}66}$. Ο Γενέσιος, $61_{12\text{-}15}$, γράφει ότι πέθανε στην κατοικία του, όπου αποσύρθηκε, μετά τη διένεξή του με τον Θεόκτιστο, *ἐπὶ μακρὸν χρόνον βιώσας*. Να σημειωθεί ότι είχε στο μεταξύ μετατρέψει το σπίτι του σε μοναστήρι.

τον τίμησαν με τη φιλία και την εμπιστοσύνη τους.

Ο Μανουήλ δεν υπήρξε, όμως, ο μόνος ικανός και έντιμος κυβερνητικός παράγοντας που διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο κατά την περίοδο των ετών 811-867. Με λίγα χρόνια διαφορά ο ένας από τον άλλο, δύο ακόμη αξιωματούχοι, ο Ιωάννης Εξαβούλιος και ο Κωνσταντίνος Αρμένιος, παραμέρισαν προσωπικές φιλοδοξίες για να αφοσιωθούν στην εκπλήρωση των καθηκόντων που τους ανέθετε η αυτοκρατορική αρχή.

Ο πατρίκιος Ιωάννης Εξαβούλιος, δομέστικος των τειχών και λογοθέτης του δρόμου[44], υπηρέτησε με αφοσίωση τους αυτοκράτορες Μιχαήλ Α΄ (811-813), Λέοντα Ε΄ (813-820) και Μιχαήλ Β΄ (820-829). Υπερβαίνοντας την προσωπική γνώμη που είχε για κάθε έναν εξ αυτών, παρέμεινε πιστός στην αυτοκρατορική εξουσία που εκπροσωπούσαν. Η συμπεριφορά του έπειθε τον εκάστοτε ηγεμόνα να τον εμπιστεύεται και να του αναθέτει λεπτές αποστολές, που διεκπεραίωνε με επιμέλεια. Η προσωπικότητά του εντυπωσίασε τους χρονογράφους, οι οποίοι τον χαρακτηρίζουν *νουνεχῆ* και *πολύπειρο*[45], θαυμάζουν την ικανότητά του να αντιλαμβάνεται τη φύση των ανθρώπων[46] και εκθειάζουν την ειλικρινή συμπαράστασή του στη δυστυχία των άλλων[47]. Εκτιμούσε τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Α΄, όταν, όμως, εκείνος παραιτήθηκε οικειοθελώς για να παραχωρήσει τη θέση του στον ανταπαιτητή Λέοντα Ε΄, ο Ιωάννης, αν και προσπάθησε να τον μεταπείσει, υπήκουσε στην επιθυμία του και παρέμεινε προσηλωμένος στον διάδοχό του, που, όπως φαίνεται, δεν εκτιμούσε ιδιαίτερα[48]. Είχε αναλάβει την αποστολή να κατασκοπεύει τον παλαιό γνώριμό του Μιχαήλ Τραυλό, που ήταν ύποπτος καθοσίωσης, και συγχρόνως προσπαθούσε να τον νουθετεί, ώστε να μη καταφέρεται εναντίον του νόμιμου ηγέτη[49]. Όταν, κατόπιν συνωμοσίας, δολοφονήθηκε ο Λέων Ε΄ από ανθρώπους του Μιχαήλ, ο Ιωάννης φρόντισε για την απελευθέρωσή του από τα δεσμά, που στο μεταξύ του είχαν επιβληθεί, προκειμένου να αναγορευθεί αυτοκράτορας[50]. Επί της βασιλείας του Μιχαήλ Β΄ διετέλεσε, όπως φαίνεται, σύμβουλός του[51].

---

44. Βλ. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Οι παραδυναστεύοντες*, 38-42, αναλυτική παρουσίαση της δράσης του. Για τα αξιώματα του δομέστικου των τειχών και του λογοθέτη του δρόμου, βλ. ΟΙΚΟNOMIDÈS, *Listes*, 337, 331.
45. Γενέσιος, 15_{61-62}. Πρβλ. Σκυλίτζης, 19_{32-33}.
46. Συνεχιστής, 17_{9-10}.
47. Γενέσιος, 4_{47-48}.
48. Συνεχιστής, 17_{6-12}· Γενέσιος, 4_{45}-5_{55}· Σκυλίτζης, 7_{42-50}.
49. Γενέσιος, 15_{57}-16_{71}· Σκυλίτζης, 19_{17-37}· βλ. και Συνεχιστής, 34_{3-14}.
50. Γενέσιος, 22_{49-56}.
51. Συνεχιστής, 69_{9-22}· Γενέσιος, 31_{49-59}· Σκυλίτζης, 40_{55-67}.

Ο Κωνσταντίνος Αρμένιος ή Μανιάκης[52] ήταν πρόγονος του Ιωσήφ Γενεσίου, επομένως είναι φυσικό ο ιστορικός να γνώριζε τη δραστηριότητά του και να ήταν ευνοϊκά διατεθειμένος απέναντί του[53]. Όμως, και οι λοιποί συγγραφείς δεν παραλείπουν να εξάρουν τη δράση και το ήθος του, γεγονός που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι δεν πρόκειται για μεροληπτική στάση ενός ιστορικού, αλλά για τεκμηριωμένη άποψη προγενέστερης πηγής, από την οποία άντλησαν πληροφορίες οι συγγραφείς του 10ου αι. και ο μεταγενέστερος Ιωάννης Σκυλίτζης.

Ο Κωνσταντίνος καταγόταν από την Αρμενία και έφθασε ως όμηρος στην αυλή του αυτοκράτορα Θεόφιλου, όπου θαυμάστηκε για το κάλλος και την προσωπικότητά του[54]. Είναι άγνωστο πότε αναδείχθηκε σε δομέστικο των εξκουβίτων και δρουγγάριο της βίγλας[55]. Στο προσκήνιο εμφανίζεται, όταν στάλθηκε από την αυτοκράτειρα Θεοδώρα να ανακοινώσει στον πατριάρχη Ιωάννη Γραμματικό την απόφαση για την αναστήλωση των εικόνων[56]. Παρά το γεγονός ότι ο πατριάρχης τον κατηγόρησε για βάναυση συμπεριφορά εναντίον του, οι κατηγορίες δεν έγιναν δεκτές[57], γιατί προφανώς όλοι γνώριζαν την ηπιότητα του χαρακτήρα του Κωνσταντίνου. Η μετριοπάθεια και η φιλευσπλαχνία του αποδείχθηκαν σε δύο επεισόδια: κατά τη διάρκεια των γεγονότων της δολοφονίας του λογοθέτη Θεόκτιστου, ως επικεφαλής της φρουράς, που τον φύλασσε πριν δολοφονηθεί από τον Βάρδα, προσπάθησε να τον προστατεύσει από τη βιαιότητα του καίσαρα πιστεύοντας ότι θα εξοριστεί και δεν θα κινδύνευε η ζωή του[58] και, αργότερα, όταν επισκέφθηκε τον καθαιρεθέντα πατριάρχη Ιγνάτιο (858), με σκοπό να τον ανακουφίσει από τις κακουχίες στις οποίες υποβαλλόταν κατόπιν διαταγών του Βάρδα[59].

Εικάζεται ότι ανήκε σε αντίπαλη πολιτική παράταξη από αυτήν που

52. Βλ. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Οι παραδυναστεύοντες*, 63-72, αναλυτική εξέταση της ζωής και της σταδιοδρομίας του.

53. A. MARKOPOULOS, Quelques remarques sur la famille de Génesioi aux IXe-Xe siècles, *ZRVI* 24/5 (1986), 105-108.

54. Γενέσιος, 58_{1-10}.

55. Γενέσιος, ό.π.· Συνεχιστής, 150_{9-10}· Σκυλίτζης, 84_{72}. Για τα αξιώματα του δομέστικου των εξκουβίτων και του δρουγγάριου της βίγλας, βλ. OIKONOMIDÈS, *Listes*, 330, 331. Στο ερώτημα, αν ο Κωνσταντίνος διετέλεσε και λογοθέτης του δρόμου, βλ. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Οι παραδυναστεύοντες*, 68-71.

56. Συνεχιστής, 150_{9-21}. Πρβλ. Γενέσιος, 57_{86}-58_{4}· Σκυλίτζης, 84_{69-74}.

57. Γενέσιος, 58_{1-14}· Σκυλίτζης, 84_{68-72}. Πρβλ. Συνεχιστής, 151_{6-9}· Ψευδοσυμεών, 648_{16-19}.

58. Γενέσιος, 63_{56}-64_{79}.

59. Συνεχιστής, 194_{6-12}· Γενέσιος, 72_{35-46}.

είχε διαμορφώσει ο καίσαρας[60], όμως εξακολουθούσε να θεωρείται οικείος του και να μετέχει στις αυλικές δραστηριότητες[61], όπου τον κυρίαρχο ρόλο είχαν πλέον ο αυτοκράτορας Μιχαήλ Γ΄ και ο πανίσχυρος θείος του. Σημαντική ήταν η συμβολή του στα γεγονότα για την αποτροπή της επέκτασης εμφύλιας διαμάχης κατά τη δολοφονία του Βάρδα. Το γεγονός συνέβη το 866 και ο Κωνσταντίνος υπερασπίσθηκε με αποφασιστικότητα την πολιτειακή τάξη και τον αυτοκράτορα, όταν κινδύνευσαν από τους συμμάχους του καίσαρα, που έσπευσαν στη σκηνή του Μιχαήλ (το επεισόδιο συνέβη κατά τη διάρκεια εκστρατείας) αντιδρώντας στη συνωμοσία και στην ανθρωποκτονία[62].

Η θέση του δρουγγάριου της βίγλας ήταν απόλυτα εμπιστευτική, γιατί στην αρμοδιότητά του ανήκε η φύλαξη του ιερού Παλατίου και του αυτόκράτορα. Η συμπεριφορά του Κωνσταντίνου απέδειξε ότι διεκπεραίωνε τα καθήκοντά του με συνέπεια, γεγονός που του επέτρεψε να διατηρήσει το αξίωμα για μακρό χρονικό διάστημα, από το 843 μέχρι και το 866, κατά πάσα πιθανότητα συνεχώς, όταν στη βυζαντινή αυλή επικρατούσαν προσωπικές και πολιτικές αντιπαραθέσεις, που μερικές φορές κατέληγαν σε πράξεις βίας (δολοφονίες λογοθέτη Θεόκτιστου και καίσαρα Βάρδα).

Στη δίνη της πολιτικής και πολιτειακής αστάθειας, κυρίαρχης κατά διαστήματα στο πρώτο μισό του 9ου αιώνα, οι τρεις αξιωματούχοι[63] διακρίθηκαν για τη συμβολή τους στην ομαλή λειτουργία του κρατικού μηχανισμού. Κοινά χαρακτηριστικά των συγκεκριμένων *ἐπιστηθίων τοῦ βασιλέως* υπήρξαν η αφοσίωση στον εκπρόσωπο της αυτοκρατορικής αρχής, το πολιτικό ήθος, η εντιμότητα και η ανδρεία. Η περίπτωσή τους ανατρέπει τη στερεότυπη «εικόνα» του φιλόδοξου και αρχομανούς Βυζαντινού, ο οποίος, κατεχόμενος από το συναίσθημα του *φθόνου*, συνωμοτούσε προσπαθώντας να δημιουργήσει ή να εκμεταλλευθεί ασταθείς καταστάσεις προς ίδιον όφε-

60. Βλ. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Οι παραδυναστεύοντες*, 66. Τη διαφωνία του με την πολιτική του καίσαρα εξέφρασε ο Κωνσταντίνος στην ανάδειξη του Φωτίου ως πατριάρχη, όταν ο Βάρδας υποστήριξε την επιλογή του, ενώ ο δρουγγάριος διαφώνησε, βλ. Γενέσιος, $71_{95\text{-}4}$.

61. Συνεχιστής, $229_{5\text{-}12}$, $230_{1\text{-}6}$· Γενέσιος, $78_{21\text{-}24}$· Σκυλίτζης, $124_{18\text{-}25}$. Η συμμετοχή του σε τελετές και εορτασμούς της αυλής πιστοποιείται και μετά το θάνατο του Βάρδα, βλ. Συνεχιστής, $198_{13\text{-}17}$· Γενέσιος, $73_{54\text{-}56}$· Σκυλίτζης, $108_{86\text{-}90}$.

62. Συνεχιστής, $206_{15\text{-}19}$· Γενέσιος, 75_{51}-76_{54}· Σκυλίτζης, $112_{15\text{-}18}$.

63. Δύο εξ αυτών προέρχονταν από την Αρμενία και βρέθηκαν στην Κωνσταντινούπολη, υπό άγνωστες συνθήκες ο Μανουήλ, και κατόπιν ομηρείας ο Κωνσταντίνος. Το γεγονός επιβεβαιώνει ότι η αυτοκρατορία δεχόταν στους κόλπους της και αναδείκνυε σε ανώτατα αξιώματα -ακόμη και στο αυτοκρατορικό- ανθρώπους που δεν προέρχονταν από τα φυσικά γεωγραφικά όριά της.

λος και αναδεικνύει τις πολύπλευρες εκδοχές του δημόσιου άνδρα στο σύνθετο κόσμο του βυζαντινού διοικητικού μηχανισμού. Και αν ακόμη στοιχεία της δραστηριότητας του Κωνσταντίνου Μανιάκη υπήρξαν «κατασκεύασμα» του Ιωσήφ Γενεσίου ή αν ορισμένοι συγγραφείς «επινοούν» επεισόδια για το στρατιωτικό βίο του Μανουήλ, η υπερβολή δεν μειώνει τις προσωπικότητές τους και δεν θέτει σε αμφισβήτηση την ύπαρξη ανιδιοτελών αξιωματούχων, πιστών στο καθήκον και στον αυτοκράτορα.

Summary

ἄνδρες ἐπιστήθιοι, οἰκεῖοι καὶ συνήθεις τῷ βασιλεῖ
THE OTHER ASPECT OF AN IMAGE

Some of the officials of the close society of the court who, due to their office were able to use special influence on the political and military affairs of the Empire, found often the opportunity to take advantage of the emperor's favor and to act against him and the rest of the state officers. This was a rather usual phenomenon, especially in times of political and state instability.

During the period 811-867, intense personal and political conflicts occurred among powerful state officials and as a consequence the "lawfulness" of the state was disordered. However, at the same time three men began to take action who through their behavior and their actions managed to prove that the unconscionable state officer who looks after his personal prominence, was not the unique model of a Byzantine officer. These were John Hexaboulios, logothete of the drome, Manuel, magister and domestic of the scholae and Constantine Maniakes, patrician.

This paper refers to the career of the three men and especially to the actions of Manuel whose time of death and therefore the extent and the importance of his contribution to the Byzantine political life has become an issue of debate among modern researchers.

The data used shed light on the effort of these officials to contribute to the normal operation of the state mechanism, whilst their case is contrary to the stereotype of the ambitious and power greedy Byzantine man who, overwhelmed by the feeling of envy, was plotting in an attempt to create or to use for his own benefit circumstances of instability.

IRENE CHRESTOU

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΧΡΥΣΟΣ

Η ΑΝΑΤΟΛΗ ΣΥΝΑΝΤΑ ΤΗ ΔΥΣΗ
Προβλήματα επικοινωνίας και προκαθεδρίας στη Σύνοδο της Φλωρεντίας

Τη Δευτέρα, 6 Ιουλίου 1439, στον καθεδρικό ναό της Φλωρεντίας έκλεισε τις εργασίες της η Οικουμενική Σύνοδος με την ανάγνωση και πανηγυρική έγκριση του *Τόμου της Ενώσεως* των Εκκλησιών Ανατολής και Δύσης. Ήταν μια σύναξη χωρίς προηγούμενο. Ποτέ στο παρελθόν δεν είχε λάβει χώρα μια σύνοδος, στην οποία να μετέχουν αυτοπροσώπως τόσο ο πάπας Ρώμης όσο και ο αυτοκράτορας του Βυζαντίου. Μια μοναδική συνάντηση Ελλήνων και Λατίνων στον μεσαίωνα. Η ανάλυση που ακολουθεί περιορίζεται στην επισήμανση των δυσκολιών που έκαναν την εμφάνισή τους στην επικοινωνία και στη συνεννόηση των δυο αντιπροσωπειών. Ιδιαίτερα θα επιμείνω στα προβλήματα πρωτοκόλλου και προκαθεδρίας που παρουσιάστηκαν κατά τη σύνοδο και που αποκαλύπτουν ανάγλυφα το χάσμα που χώριζε τις νοοτροπίες, τις ιδέες και τις προσδοκίες των δύο μερίδων. Τα μέλη των δύο αντιπροσωπειών συναντήθηκαν χωρίς να γνωρίζουν ούτε καν πώς να χαιρετίσουν ο ένας τον άλλο, πώς να καθίσουν ο ένας δίπλα στον άλλο και πώς να οργανώσουν το έργο και τον διάλογό τους. Και μόνο τα προβλήματα αυτά επικοινωνίας δείχνουν ότι η ένωση των Εκκλησιών, που τελικά υπογράφηκε στη Φλωρεντία, δεν είχε καμιά πραγματική προοπτική επιτυχίας και εφαρμογής. Η σύνοδος της Φλωρεντίας, αν και τυπικά επιτυχής, αφού κατέληξε σε συμφωνία, όμως στην ουσία δεν συνένωσε, αλλά αντίθετα βάθυνε ακόμη περισσότερο το χάσμα που χώριζε τους δύο κόσμους.

Στη σύνοδο της Φλωρεντίας[1] συναντήθηκαν οι εκπρόσωποι των δύο

1. Δοκιμότερη και αναλυτικότερη αλλά και με ιδιαίτερη ευαισθησία για την προβολή της λατινικής πλευράς παρουσίαση της συνόδου αποτελεί το έργο του J. GILL, *The Council of Florence* (London 1961) (κυκλοφορεί και σε ελληνική μετάφραση). Βλ. και τις σημαντικές μελέτες που περιέχει ο τόμος *Christian Unity. The Council of Ferrara-Florence 1438-39-1989*, έκδ. G. ALBERIGO (Leuven 1991). Ιδιαίτερα χρήσιμο για το θέμα της ανάλυσης αυτής είναι το άρθρο του J. MEYENDORFF, Was there an Encounter between East

κόσμων, που έφεραν μαζί τους όχι απλώς διαφορετικές ιδέες για τα προς διαπραγμάτευση θέματα, αλλά πολύ διαφορετικές αντιλήψεις, εμπειρίες και προσδοκίες, που μοιραία βρίσκονταν σε σύγκρουση μεταξύ τους. Η πολύμηνη φυσική παρουσία των εκπροσώπων της Ανατολής και η επικοινωνία τους με τους ανθρώπους της λατινικής Εκκλησίας στην Ιταλία δεν ήταν αρκετή για να χτισθεί γέφυρα ουσιαστικής συνδιαλλαγής. Έτσι, ακόμη και το κείμενο του *Τόμου της Ενώσεως*, που περιλαμβάνει, κατά τις προθέσεις των συντακτών του, τους όρους μιας συμφωνίας και ήταν προϊόν μακρών διαβουλεύσεων, αντεγκλήσεων και συμβιβασμών, δεν συγκάλυψε τελικά τη μεγάλη απόσταση, όπως κυρίως αυτό φαίνεται στο προοίμιο του *Τόμου*, στο κεντρικό άρθρο για την εκπόρευση του αγίου Πνεύματος και ιδιαίτερα στο άρθρο για το πρωτείο του πάπα.

Για την επικοινωνία των δύο μερίδων της συνόδου πρώτο εμπόδιο ήταν φυσικά η γλώσσα. Η συνεννόηση γινόταν αναγκαστικά και πάντοτε μέσω διερμηνέων. Από αυτούς, ξεχώρισε ο Νικόλαος Σεκουνδινός, που απέσπασε γενικό έπαινο για τις ικανότητές του[2]. Με ελάχιστες εξαιρέσεις, οι Ανατολικοί δεν είχαν ούτε καν παθητική γνώση της λατινικής γλώσσας. Είναι ενδιαφέρον ότι όσοι είχαν γνώσεις της λατινικής, όπως ο Βησσαρίων Νικαίας και ο Ισίδωρος Κιέβου, έδειξαν από την αρχή φιλενωτικά αισθήματα. Από την άλλη μεριά, λίγοι μόνο Λατίνοι γνώριζαν την ελληνική γλώσσα, μεταξύ αυτών ο διακεκριμένος Αμβρόσιος Traversari, εκτός βέβαια από τους λατίνους κληρικούς ελληνικής καταγωγής, όπως ο αρχιεπίσκοπος Ρόδου Ανδρέας Χρυσοβέργης, που έπαιξε σημαντικό ρόλο στις θεολογικές συζητήσεις. Επίσης, είναι εντυπωσιακό ότι δεν υπήρξε καμιά λειτουργική επικοινωνία. Ακόμη και μετά την υπογραφή της Ένωσης και την πανηγυρική λειτουργία more Romano της 6ης Ιουλίου ο πάπας τόλμησε να αρνηθεί στους Βυζαντινούς να τελέσουν λειτουργία στα ελληνικά με την παρουσία των δυτικών κληρικών, όπως ζητούσε ο αυτοκράτορας χάριν της ισότητας των δύο Εκκλησιών[3]. Τέλος, όπως προκύπτει από όλες τις πηγές,

---

and West at Florence? (σελ. 153-175). Χρήσιμη και η μικρή μονογραφία του Β. ΦΕΙΔΑ, *Μεθοδολογικά προβλήματα της συνόδου Φερράρας-Φλωρεντίας* (Αθήνα 1990).

2. Π. Δ. ΜΑΣΤΡΟΔΗΜΗΤΡΗΣ, *Νικόλαος Σεκουνδινός. Βίος και έργον. Συμβολή εις την μελέτην των Ελλήνων λογίων της διασποράς* (Αθήνα 1970).
3. Συρόπουλος, Χ 17, 500-502. Προφανώς ο πάπας ήθελε να αποφευχθεί η τέλεση της βυζαντινής λειτουργίας με την ανάγνωση του συμβόλου της πίστεως «άνευ της προσθήκης [και εκ του υιού]». Πρβλ. και Χ 11, 486. Για την έκδοση των Απομνημονευμάτων και τα φιλολογικά προβλήματα που προκύπτουν από τη χειρόγραφη παράδοση βλ. O. KRESTEN, Nugae Syropulianae. Betrachtungen zur Überlieferungsgeschichte der Memoiren des Silbestros Syropulos, *RHT* 4 (1974), 75-138.

λατινικές και ελληνικές, φαίνεται ότι δεν υπήρξε σχεδόν καμιά επικοινωνία ούτε σε επίπεδο κοινωνικό. Κάποιες πρώτες κοινωνικές συναντήσεις για δείπνο, στις οποίες ο καρδινάλιος Giuliano Cesarini είχε προσκαλέσει τους Ανατολικούς, όπου συζητούνταν φιλοσοφικά και θεολογικά θέματα, θεωρήθηκαν επικίνδυνες και διακόπησαν με εντολή του αυτοκράτορα. Ο αυτοκράτορας πήγαινε βέβαια συχνά για κυνήγι, αλλά απαγόρευε στους κληρικούς να κυκλοφορούν στην πόλη και προπάντων να βγαίνουν έξω από την πόλη.

Οι πατέρες της συνόδου που ήλθαν από την Ανατολή είχαν τις διαβεβαιώσεις του αυτοκράτορα και του πατριάρχου, πρώτον, ότι θα γίνονταν δεκτοί με τις προσήκουσες για τα αξιώματά τους τιμές και βέβαια, δεύτερον, με διάθεση συνεργασίας για την ανεύρεση κοινής βάσης και συνεννοήσεως στα δογματικά ζητήματα. Επίσης, υπολόγιζαν, τρίτον, ότι θα υπήρχε η προοπτική, μαζί με την ένωση, να υπάρξει και ουσιαστική στρατιωτική παρέμβαση της Δύσης για τη σωτηρία της Πόλης. Όλες αυτές οι προσδοκίες διαψεύσθηκαν από την αρχή και οι μακρές θεολογικές συζητήσεις και η επιφανειακή συμφωνία δεν άμβλυναν την αδυναμία ουσιαστικής επικοινωνίας και συνεννοήσεως. Ας δούμε τα τρία σημεία εν συντομία:

Στα θέματα της απονομής της προσήκουσας τιμής προς τα πρόσωπα και τα αξιώματά τους οι Βυζαντινοί, τόσο οι κληρικοί με τον πατριάρχη, όσο και οι κοσμικοί άρχοντες με τον αυτοκράτορα, αντιμετώπισαν την αταλάντευτη απόφαση του πάπα να δείξει από την πρώτη στιγμή της επαφής ότι η θέση του στην οικουμενική Εκκλησία ήταν μοναρχική. Άλλωστε, αυτό ήταν στην ουσία και το κεντρικό σημείο σύγκρουσης του πάπα με τη σύνοδο της Βασιλείας που συνεδρίαζε την ίδια εκείνη εποχή και η οποία στα μεταρρυθμιστικά της σχέδια αμφισβητούσε την εκκλησιαστική και κοσμική μονοκρατορία του επισκόπου Ρώμης[4]. Από την ημέρα της αποβίβασής τους στην Ιταλία, οι Βυζαντινοί κατάλαβαν ότι, παρά τη γνωστή ευαισθησία και επιδεξιότητά τους στα θέματα πρωτοκόλλου και εθιμοτυπίας, για τα οποία άλλωστε όλη η Δύση είχε μαθητεύσει στην Ανατολή, είχαν έρθει τελικά χωρίς να έχουν συμφωνήσει με τους παπικούς απεσταλμένους στην Κωνσταντινούπολη πάνω σε μια κοινά αποδεκτή τάξη προκαθεδρίας, έναν κανόνα συμπεριφοράς που στοιχειωδώς θα εξασφάλιζε την τιμή τους. Είχαν προφανώς τέτοια βεβαιότητα για την κατά την κρίση τους αδιαφιλονίκητη θέση τους μέσα στη διεθνή πολιτική και εκκλησιαστική σκηνή, ώστε νόμιζαν ότι τα θέματα πρωτοκόλλου θα ρυθμίζονταν εύκολα μέσα σε

4. Προς γενική ενημέρωση βλ. J. GILL, *Constance et Bale-Florence* (Paris 1965), 119-209.

ατμόσφαιρα φιλίας και τιμής προς τους φιλοξενουμένους.

Ας δούμε καταρχήν τα προβλήματα που ανέκυψαν στις σχέσεις του πάπα με τον αυτοκράτορα. Όλες οι διευθετήσεις στις οποίες είχαν προβεί οι άνθρωποι του πάπα για τις δημόσιες και τις ιδιωτικές συναντήσεις του ποντίφηκα με τον βασιλέα Ρωμαίων απέβλεπαν στο να τον υποβιβάσουν σε θέση αντίστοιχη με τη θέση των δυτικών ηγεμόνων, που κατά παράδοση όφειλαν να εκδηλώνουν την υποταγή τους στην Έδρα του Αποστόλου Πέτρου[5]. Φυσικά, η βυζαντινή παράδοση που προσέβλεπε στον βασιλέα ως τον *ἐπίσκοπο τῶν ἐκτός*, ακυρωνόταν τελείως μέσα στο σχήμα αυτό συμπεριφοράς των καθολικών ηγεμόνων της Δύσης. Έτσι, ο αυτοκράτορας αναγκάσθηκε να απεκδυθεί του προνομίου να προεδρεύσει της οικουμενικής συνόδου κατά το έθος της Ανατολής. Αντίθετα, υποχρεώθηκε να συμφωνήσει να καθίσει σε θρόνο μικρότερο και υποδεέστερο από τον υψηλό θρόνο του πάπα και απέναντι από τον θρόνο του αυτοκράτορα της Δύσης, που όμως ήταν γνωστό ότι θα παρέμενε κενός, λόγω του πρόσφατου θανάτου του Σιγισμούνδου Ουγγαρίας. Είδε λοιπόν εκ προοιμίου ο αυτοκράτορας να καταρρέει οριστικά και με δική του ανοχή η «ιεραρχία ηγεμόνων και λαών» -κατά την έκφραση του Ostrogorsky- που καθόριζε τη θέση του αυτοκράτορα Ρωμαίων στην κορυφή μιας συμβολικής πυραμίδας της διεθνούς κοινότητας των κρατών[6]. Όταν ο αυτοκράτορας Ιωάννης Η΄ συνειδητοποίησε ότι αποκλειόταν να προεδρεύσει της συνόδου, ίσως συνθηκολόγησε με τη θέση απέναντι από τον κενό θρόνο του δυτικού αυτοκράτορα, υπολογίζοντας ότι η θέση αυτή του εξασφάλιζε τουλάχιστον την πρωτοκαθεδρία έναντι όλων των ζώντων ηγεμόνων της Δύσης, οι οποίοι μάταια αναμένονταν στη σύνοδο και των οποίων προσδοκούσε τη στρατιωτική βοήθεια[7].

Όταν τελείωσαν οι συνοδικές συζητήσεις και μέσα από μακρές διαβουλεύσεις γινόταν η επεξεργασία της τελικής διατύπωσης του κειμένου του *Τόμου της Ενώσεως*, ο αυτοκράτορας είχε δύο αντιρρήσεις που αφορούσαν τη θέση του και που αναφέρονταν αφενός στην τίτλωση του πρωτοκόλλου του *Τόμου* και αφετέρου στο παπικό πρωτείο. Η μία αφορούσε το δικαίωμα του πάπα να συγκαλεί τις οικουμενικές συνόδους, το ius convocandi,

5. Για την πρώτη συνάντησή τους στη Φερράρα συμφωνήθηκε, ύστερα από δύσκολες διαπραγματεύσεις, ο αυτοκράτορας να εισέλθει στο παλάτι του πάπα έφιππος (αλλά από βοηθητική είσοδο και πάνω σε ειδικά κατασκευασμένη ράμπα!). Βλ. *Acta Graeca* (=*Quae supersunt actorum Graecorum concilii Florentini*, έκδ. J. GILL), τ. I, V 1 (Roma 1953), 7, 22.

6. The Byzantine Emperor and the Hierarchical World Order, *SlEERev* 35 (1956), 1-14.

7. *Acta Graeca* I, V 1, 11, 10-28.

που δικαίως ο αυτοκράτορας διεκδικούσε για τον εαυτό του, στηριζόμενος στα Πρακτικά των επτά οικουμενικών συνόδων, καθότι *τοῦ βασιλέως ἐστὶν προνόμιον τὸ συναθροίζειν τὴν σύνοδον*, κατά τη διατύπωση του Σύλβεστρου Συρόπουλου[8]. Η μόνη παραχώρηση που ο πάπας δέχθηκε να κάμει ήταν να εξαλειφθεί τελείως η σχετική πρόνοια από τον όρο περί του παπικού πρωτείου, αφού όμως πρώτα εξασφάλισε την πληθωρική διατύπωση του παπικού πρωτείου που προέβλεπε:

> *τὴν ἁγίαν ἀποστολικὴν καθέδραν καὶ τὸν Ῥωμαϊκὸν ἀρχιερέα εἰς πᾶσαν τὴν οἰκουμένην τὸ πρωτεῖον κατέχειν, αὐτόν τε τὸν Ῥωμαϊκὸν ἀρχιερέα διάδοχον εἶναι τοῦ μακαρίου Πέτρου τοῦ κορυφαίου τῶν ἀποστόλων καὶ ἀληθῆ τοποτηρητὴν τοῦ Χριστοῦ καὶ πάσης γῆς ἐκκλησίας κεφαλὴν καὶ πάντων τῶν χριστιανῶν πατέρα τε καὶ διδάσκαλον ὑπάρχειν, καὶ αὐτῷ ἐν τῷ μακαρίῳ Πέτρῳ τοῦ ποιμαίνειν, καὶ διιθύνειν καὶ κυβερνᾶν τὴν καθολικὴν ἐκκλησίαν ὑπὸ τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ πλήρη ἐξουσίαν παραδεδόσθαι*[9].

Σύμφωνα με την τρέχουσα ορολογία του κανονικού δικαίου της καθολικής εκκλησίας η έκφραση pascendi, regendi ac gubernandi universalem ecclesiam του λατινικού κειμένου περιείχε και το προνόμιο της σύγκλησης των συνόδων.

Στο θέμα της τίτλωσης του πρωτοκόλλου συγκρούσθηκαν και πάλι οι δύο παραδόσεις, αυτήν τη φορά όσον αφορά την έκδοση διπλωματικών εγγράφων, της παπικής βούλλας από τη μια και του βασιλικού χρυσοβούλλου από την άλλη. Παρά την αρχική απειλή του Ιωάννου Η΄ ότι θα αποχωρήσει χωρίς να υπογράψει, αν δεν τεθεί στην τίτλωση του *Τόμου* το όνομά του, τελικά υπέκυψε και στο θέμα αυτό, συμβιβαζόμενος με τη διατύπωση

> *Εὐγένιος ἐπίσκοπος δοῦλος τῶν δούλων τοῦ θεοῦ εἰς ἀίδιον τοῦ πράγματος μνήμην συναινοῦντος τοῖς ὑπογεγραμμένοις τοῦ ποθεινοτάτου υἱοῦ ἡμῶν Ἰωάννου Παλαιολόγου τοῦ περιφανοῦς βασιλέως τῶν Ῥωμαίων*[10].

Πρέπει ωστόσο να λεχθεί στο σημείο αυτό ότι η συμβιβαστική διατύπωση που τελικά προτιμήθηκε είναι αντίθετη τόσο προς τη διπλωματική πρακτική της Ρώμης όσο και της Νέας Ρώμης, ωστόσο εκφράζει με αυθεντικό αν και άκοσμο τρόπο την τάξη που είχε τηρηθεί στις οικουμενικές συνόδους, όπου, ως γνωστόν, οι πατέρες των συνόδων *απεφήναντο* και υπέ-

8. Συρόπουλος, X 4, 478_9.
9. *Acta Graeca* II, V 2 (Roma 1953), 464.
10. *Acta Graeca* V, II, 459.

γραφαν τις συνοδικές αποφάσεις, ενώ οι αυτοκράτορες απλώς υπέγραφαν για να τις επικυρώσουν ώστε να τους δώσουν ισχύ νόμου.

Όσον αφορά τη σχέση πάπα και πατριάρχου, ο γέροντας πατριάρχης Ιωσήφ Β΄ -ήταν τότε περίπου 80 χρόνων(!)- δέχθηκε πολλές ταπεινώσεις, που όλες απέβλεπαν στο να υποβιβάσουν τη θέση του οικουμενικού πατριάρχου στο επίπεδο και τη βαθμίδα των καρδιναλίων της Ρώμης. Τόσο στη γνωστή και εντυπωσιακή διένεξη για τον τρόπο με τον οποίο ο πατριάρχης θα συναντούσε τον πάπα μετά την αποβίβασή του στη Φερράρα -όπου ο πάπας απαιτούσε να τον δεχθεί more Romano, με τον παπικό τρόπο υποδοχής των καρδιναλίων, δηλαδή ο πατριάρχης να προσέλθει στον καθήμενο πάνω στον θρόνο του πάπα, να γονατίσει ενώπιόν του και να ασπασθεί το πόδι του (!)[11]- όσο και κατά τη ρύθμιση της τάξης προκαθεδρίας στη σύνοδο, όπου ο πατριάρχης υποχρεώθηκε να συμφωνήσει, το κάθισμά του, ένας απέριττος θρόνος, να τοποθετηθεί πολύ χαμηλότερα από τον ανυψωμένο και στολισμένο θρόνο του πάπα και στο ίδιο ύψος και απέναντι από αυτόν του πρώτου τη τάξει καρδιναλίου, όσο και κατά τις ανεπίσημες συναντήσεις των δύο ανδρών συγκρούσθηκαν δύο τελείως διαφορετικά πρότυπα σχέσεων των ανωτάτων ιεραρχών. Παρ' όλο ότι ο πατριάρχης θα έπρεπε να γνωρίζει ότι η ένωση των Εκκλησιών ήταν με τα δεδομένα της εποχής δυνατή μόνο με την απόλυτη προϋπόθεση της πλήρους αναγνώρισης του πρωτείου του πάπα, όπως αυτό είχε διαμορφωθεί μέσα από τις επιτυχίες της Ρώμης στον μακρό αγώνα περιβολής και μετά την επικράτηση της μοναστικής μεταρρύθμισης του 11ου και 12ου αιώνα, ο Ιωσήφ δέχθηκε να υποστεί τις ταλαιπωρίες της μετάβασης στην Ιταλία και της συμμετοχής στη σύνοδο, γιατί είχε την αφέλεια να ελπίζει ότι, όταν θα συναντούσε τον επίσκοπο Ρώμης πρόσωπο με πρόσωπο, θα τον έπειθε να περιορίσει τις αξιώσεις του σχετικά με το παπικό πρωτείο σε ένα πλαίσιο πρεσβείων τιμής, όπως αυτό ήταν αποδεκτό στην Ανατολή πριν από το σχίσμα. Είχε ακόμη την ελπίδα, που βέβαια υπογραμμίζει την αφέλειά του, ότι θα μπορούσε να έχει την υποστήριξη του πάπα για τον περιορισμό των προνομίων του βυζαντινού αυτοκράτορα στη δική του εκκλησία, να κερδίσει δηλαδή ο θρόνος Κωνσταντινουπόλεως κάποια ανεξαρτησία από την κοσμική εξουσία σε αντιστοιχία με τη θέση του πάπα[12]. Ο Ιωσήφ δεν μπορούσε να διανοηθεί ότι η συμπεριφορά του πάπα θα ήταν άλλη από μια φιλική συμπεριφορά

11. *Acta Graeca* X 31, 230-232.

12. Συρόπουλος, X 31, 230_{22} κ.ε.: *διὰ τοῦ πάπα ἐθάρρει ἐλευθερῶσαι τὴν Ἐκκλησίαν ἀπὸ τῆς ἐπιτεθείσης αὐτῇ δουλείας παρὰ τοῦ βασιλέως διὰ τῶν προνομίων.*

προς τον κάτοχο του πρώτου θρόνου της Ανατολής. Ο Συρόπουλος διασώζει τη ρομαντική επιχειρηματολογία του πατριάρχη:

> *Ἐγὼ ἔστησα εἰς ἐμαυτόν, ἵνα εἰ μὲν ὁ πάπας πρωτεύῃ μου κατὰ τοὺς χρόνους, ἔχω αὐτὸν ὡς πατέρα μου. Εἰ δὲ ἰσότης ἡμῶν ἔνεστι κατὰ τοὺς χρόνους, ἔχω αὐτὸν ὡς ἀδελφόν μου. εἰ δε νεώτερός μου τυγχάνει, ἔχω αὐτὸν ὡς υἱόν μου, καὶ θέλω ἵνα εἴ ἐστιν οἰκία καλὴ πλησίον τῆς οἰκίας αὐτοῦ ἔχουσα καὶ δίοδον μετέωρον ὕπερθεν τῆς ὁδοῦ δώσῃ μοι ταύτην ὡς ἂν καὶ ἰδίως* -δηλαδή ιδιωτικά- *πρὸς αὐτὸν διερχόμενος ἢ ἐκεῖνος αὖ πρὸς ἐμὲ συμβουλεύω αὐτῷ τὰ δέοντα*[13].

Οι εκπρόσωποι του ποντίφηκα αντέτειναν ότι ο πατριάρχης

> *ὀφείλει ἀποδοῦναι τῷ πάπᾳ τὸν χαιρετισμόν, ὃν ἐξ ἔθους ἀπονέμουσιν πάντες αὐτῷ*[14].

Και ο πατριάρχης ανταπαντούσε:

> *Οὐκ ὀφείλω ἐγὼ τοιοῦτον ἀσπασμόν, ἀλλ' ἐπειδὴ ἀδελφοί ἐσμεν, δεῖ περιπτύξασθαι καὶ ἀσπάσασθαι ἀλλήλους ἀδελφικῶς*[15].

Ήταν μια δραματική σύγκρουση των παραδόσεων των δύο κόσμων. Η επιχειρηματολογία του πατριάρχου ήταν συντριπτική μέσα στην αφέλειά της. Αλλά για τον πάπα, που την ίδια εκείνη εποχή έδινε τη μεγάλη μάχη εναντίον της συνόδου της Βασιλείας, όπου παιζόταν ουσιαστικά η προσωπική του τύχη και το μέλλον της Έδρας του μέσα στη λατινική Εκκλησία, η υπαναχώρηση στο θέμα αυτό θα ήταν καταλυτική για ολόκληρο το οικοδόμημα της εξουσίας του και γι' αυτό αδιανόητη για λόγους αρχής. Τελικά, ο πάπας υποχώρησε μεν από την απαίτησή του της δημόσιας προσκύνησής του από τον πατριάρχη, όρισε όμως ότι η απλή συνάντηση, δηλαδή χωρίς προσκύνηση και με αδελφικό ασπασμό που συμφωνήθηκε, όφειλε να γίνει μέσα στο ιδιωτικό του διαμέρισμα[16]. Ο πατριάρχης δεν θα έπρεπε να τρέφει πια αυταπάτες. Φαίνεται όμως πως είχε ακόμη κάποιες ελπίδες ανατροπής του απαράδεκτου γι' αυτόν σκηνικού. Προσπάθησε λοιπόν να περάσει τις ιδέες του για το αξίωμά του σε σχέση με τον πάπα, όταν συζητήθηκαν

---

13. Συρόπουλος, Χ 31, 230_{16} κ. ε.
14. Συρόπουλος, Χ 31, 230_{28}.
15. Συρόπουλος, Χ 3, $230_{29\text{-}30}$.
16. Συρόπουλος, IV 38, $240_{2\text{-}3}$: *Ὁ δὲ πατριάρχης διὰ τῆς ἐκεῖσε κλιμακοειδοῦς ἀναβάσεως ἔφιππος ἀνελθών, προηγουμένων ἡμῶν, τῶν δὲ καὶ ἑπομένων, εἰς τὸν τρίκλινον ἐπέζευσε...*, Συρόπουλος, IV 38, $240_{2\text{-}3}$.

οι ρυθμίσεις για την τάξη προκαθεδρίας μέσα στην αίθουσα της συνόδου. Όταν όμως δεν εισακούσθηκαν οι επιθυμίες του για την ταξιθέτηση στη σύνοδο, προτίμησε να επικαλεσθεί λόγους ασθενείας και να μη παραστεί στην πρώτη πανηγυρική συνεδρία, αλλά ούτε και σε καμιά άλλη. Τέλος, συμφώνησε μεν να προχωρήσει η σύνοδος και να υπογραφεί η ένωση, αλλ' όμως η υπογραφή του λείπει από τον *Τόμο της Ενώσεως*. Ασφαλώς θα αισθάνθηκε ως λυτρωτική την επέλευση του θανάτου, που συνέβη λίγες μέρες πριν από την ανακήρυξη της Ενώσεως. Εκοιμήθη εγκαίρως. Ο τάφος του βρίσκεται στην εκκλησία Santa Maria Novella της Φλωρεντίας. Ο βουλγαρικής καταγωγής νόθος γόνος βουλγάρου άρχοντα και ελληνίδος σκλάβας οικουμενικός πατριάρχης Ιωσήφ Β΄ είναι αναμφιβόλως μια από τις τραγικότερες μορφές της βυζαντινής Εκκλησίας[17].

Από την άλλη μεριά, αντί για εκδηλώσεις συμπαράστασης και συναντίληψης και σαφείς πρωτοβουλίες για την οργάνωση πολιτικής και στρατιωτικής βοήθειας για τη σωτηρία της πατρίδας τους, οι Βυζαντινοί αντιμετώπισαν οι ίδιοι τον εκβιασμό δια της πείνας, αφού βρέθηκαν έρμαιοι της εκάστοτε «φιλόπτωχης» διάθεσης των δυτικών, που είχαν αναλάβει την κάλυψη των εξόδων διαμονής και διατροφής των επισκεπτών τους από την Ανατολή[18] και που αποφάσιζαν αυθαίρετα αν και πότε θα κατέβαλλαν τα υπεσχημένα *φλωρία* (=φιωρίνια). Απορεί κανείς πώς ύστερα από τις τραυματικές εμπειρίες των τριών προηγούμενων αυτοκρατορικών ταξιδιών στη Δύση, του Ιωάννου Ε΄ στη Βούδα και στην Ιταλία και του Μανουήλ Β΄ στη Γαλλία και την Αγγλία, που είχαν ταπεινωθεί εξαρτημένοι καθώς ήταν από αυτούς που τους φιλοξενούσαν ακόμη και για τα έξοδα του ταξιδίου επιστροφής στην έδρα τους, ο Ιωάννης Η΄ είχε συμφωνήσει στη σύγκληση της συνόδου στην Ιταλία, παρά την αντίρρηση του πατριάρχου Ιωσήφ, χωρίς να εξασφαλίσει αξιοπρεπέστερους όρους[19]. Εξάλλου, είναι χαρακτηριστικό ότι οι Βυζαντινοί όχι μόνο δεν επέμεναν να συνέλθει η σύνοδος στην Κωνσταντινούπολη, όπως ζητούσαν οι συνετότεροι πατριώτες τους, μαζί τους και ο Γεώργιος Γεμιστός, αλλά πληροφορήθηκαν ότι θα συνέλθουν στη Φερράρα, όταν πια πλησίαζαν να φτάσουν στη Βενετία, ενώ η Φλωρεντία τούς επιβλήθηκε τελικά ύστερα από πολύ μεγάλη πίεση.

---

17. J. GILL, *Personalities of the Council of Florence* (New York 1964), 15-34.
18. Για το «δεκρέτον» που εκδόθηκε με ρυθμίσεις για τη μορφή φιλοξενίας των Ανατολικών, τις απαιτήσεις τους και τις μεταξύ τους διενέξεις για τα θέματα αυτά βλ. Συρόπουλος, IV 42-44, 244-248.
19. Για τις σχετικές συζητήσεις και προβληματισμούς βλ. τις πληροφορίες στα *Απομνημονεύματα* του Συρόπουλου, II 13 και 19, 114 και 120.

Έχοντας τη θεολογική παράδοση της Ανατολής ως σταθερό εφόδιο αλλά και μοναδικό όπλο στις αποσκευές τους, οι Βυζαντινοί πίστευαν ότι θα ήταν εύκολο σ' αυτούς να αποδείξουν στη σύνοδο ότι τα αμφισβητούμενα δόγματα της λατινικής θεολογίας ήταν νεωτερισμοί και προσθήκες, που οι Λατίνοι θα μπορούσαν εύκολα να αποβάλουν για χάρη της Ενώσεως, αν ενδιαφέρονταν για την αλήθεια και ήταν καλοπροαίρετοι συζητητές. Γι' αυτό και οι Έλληνες συνοδικοί είχαν περιορίσει την προετοιμασία τους στη συγκέντρωση των σχετικών πατερικών αποφθεγμάτων και στη μελέτη των αντιρρητικών έργων των Βυζαντινών θεολόγων, κυρίως του Νείλου Καβάσιλα, *Περί εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος*. Δεν είχαν καμία αμφιβολία ότι είχαν όλο το δίκαιο με το μέρος τους και η αντιμετώπιση των λατίνων θεολόγων θα ήταν γι' αυτούς ένας περίπατος. Βρέθηκαν όμως μπροστά σε τεράστιες δυσκολίες και τελικά παγιδεύτηκαν σε μια μορφή διαλόγου που δεν μπορούσαν να ελέγξουν. Καταρχήν, οι Λατίνοι αξίωσαν δικαίως και επέβαλαν μαζί με τα έργα των ελλήνων πατέρων να αξιοποιηθούν ως τεκμήρια της θεολογικής παράδοσης της αδιαίρετης Εκκλησίας και οι λατίνοι πατέρες, κυρίως ο Αυγουστίνος. Αλλά τα κείμενα αυτά ήταν σχεδόν τελείως άγνωστα στους Βυζαντινούς[20]. Η άγνοια των κειμένων αυτών ανάγκασε τον Μάρκο τον Ευγενικό ως θεολογικό εκπρόσωπο των Βυζαντινών να καταφύγει σε ένα επιχείρημα που αποκάλυπτε το αδιέξοδο στο οποίο είχαν βρεθεί. Αμφισβήτησε τη γνησιότητα των έργων των λατίνων πατέρων και αρνήθηκε να τα συζητήσει. Από την άλλη μεριά, οι λατίνοι θεολόγοι, κυρίως ο θεολογικός εκπρόσωπός τους, ο δομινικανός Magister Giovanni di Montenero, παρέσυρε τους Ανατολικούς σε μια μορφή διαλόγου σχολαστικής διαλεκτικής, που είχε ανθήσει τους τελευταίους δύο αιώνες στη Δύση, αλλά ήταν σχεδόν άγνωστη στην Ανατολή. Όπως απέδειξε πρόσφατα ο καθηγητής van Dieten[21], ο Montenero εφάρμοσε συνειδητά

20. Γνωστό ήταν στην Ανατολή και χρησιμοποιήθηκε ευρέως (σώζεται σε 30 χειρόγραφα!), ακόμη και από τον Γεώργιο Σχολάριο, κυρίως το έργο του ΑΥΓΟΥΣΤΙΝΟΥ ΙΠΠΩΝΟΣ, *De trinitate*, που μετέφρασε στα ελληνικά ο ΜΑΞΙΜΟΣ ΠΛΑΝΟΥΔΗΣ: *Αυγουστίνου Περί Τριάδος*, έκδ. Μ. ΠΑΠΑΘΩΜΟΠΟΥΛΟΣ, ΙΣΑΒΕΛΛΑ ΤΣΑΒΑΡΗ και G. RIGOTTI (Αθήνα 1995) (σε δύο τόμους). Πρβλ. W. O. SCHMITT, Lateinische Literatur in Byzanz. Die Übersetzungen des Maximos Planudes und die moderne Forschung, *JÖB* 17 (1968), 127-147 και Δ. Ζ. ΝΙΚΗΤΑ, Η παρουσία του Αυγουστίνου στην Ανατολική Εκκλησία, *Κληρονομία* 14 (1982), 7-24. Βλ. και ΣΤ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Ελληνικαί μεταφράσεις θωμιστικών έργων. Φιλοθωμισταί και αντιθωμισταί εν Βυζαντίω* (Αθήνα 1967).

21. Η μελέτη του VAN DIETEN με τίτλο Die theologische Diskussion in Flurenz, που ανακοινώθηκε σε επετειακό συνέδριο για τη σύνοδο στη Φλωρεντία το 1989, αν και έτοιμη από το 1990 σε μορφή μεγάλου άρθρου, εκτυπώνεται τώρα στα *Σύμμεικτα*, τόμος 16ος. Βλ.

και δόλια τα λογικά τεχνάσματα της σχολαστικής διαλεκτικής, προς τα οποία ήταν αδύνατο να αντιδράσουν οι Έλληνες θεολόγοι. Είναι ενδιαφέρον να σημειωθεί ότι, από όσα γνωρίζουμε, μόνο ο σοφός Γεώργιος Γεμιστός κατάλαβε το τέχνασμα των λατίνων συνοδικών και προσπάθησε να αποτρέψει τους πατριώτες του να πέσουν στην παγίδα. Ο Συρόπουλος καταγράφει στα *Απομνημονεύματά* του, έστω με τρόπο απλοϊκό, τη συμβουλή του Γεμιστού:

Οὐ προσήκει ἁπλῶς οὕτω καὶ ὡς ἔτυχεν εἰς τὰς περὶ τῆς δόξης διαλέξεις χωρῆσαι, ἀλλὰ δεῖ συνελθεῖν τοὺς ἡμετέρους ἰδίως καὶ σκέψασθαι καὶ γυμνάσαι τὰ παρὰ τῶν Λατίνων λεχθησόμενα· οἴδασι γάρ τινες τῶν ἡμετέρων ὅσα ἔχουσιν εἰπεῖν ἐκεῖνοι καὶ δύνανται εἰπεῖν καὶ δεφενδεῦσαι ταῦτα καὶ κρεῖττον ἐκείνων. Ἀκουσάτωσαν οὖν τὰ Λατίνων ἰσχυρὰ καὶ πρὸς ἀνατροπὴν αὐτῶν χωρησάτωσαν· καὶ εἰ μὲν ἔχουσιν οἱ ἡμέτεροι εἰπεῖν ἰσχυρότερα καὶ θαρρήσουσιν ὁμολογουμένως ὅτι ἀνατρέψουσι τὰ ἐκείνων, οὕτω καὶ εἰς διαλέξεις προβαινέτωσαν· εἰ δὲ ἴδωσιν ἔχειν ἐκείνους ἐν τοῖς τοιούτοις ἰσχύν, μὴ χωρείτωσαν εἰς διαλέξεις, ἀλλὰ σκεψάσθωσαν πῶς ἂν ἑτέρῳ τρόπῳ τὸ λυσιτελοῦν διαπράξωσιν[22].

Ο αυτοκράτορας, που δεν είχε καταλάβει την παγίδα της διαλεκτικής, παρότρυνε καλοπροαίρετα τους Έλληνες συνοδικούς

δεῖ τὰς προλήψεις ἐκ τῶν διανοιῶν ἡμῶν ἐκβληθῆναι καὶ μήτε τὴν λατινικὴν δόξαν ἡγεῖσθαι ἐπισφαλῆ, μήτε τῇ ἡμετέρᾳ ὡς ἀσφαλεῖ συντίθεσθαι, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὰς δύο ἀμφιβόλως ἔχειν ἐπίσης, μέχρι ἂν ἐξετασθῶσι, καὶ τὸ εὑρεθησόμενον ἀπὸ τῆς συνοδικῆς ἐξετάσεως καὶ ἀποφάσεως, ἐκεῖνο ὀφείλει στέργεσθαι ὡς ἀληθὲς καὶ ἀναμφίβολον[23].

Η μάχη στο θεολογικό επίπεδο είχε κριθεί. Μάταια ο Πλήθων είχε αντιδράσει στην αυτοκρατορική οδηγία, λέγοντας με παρρησία ότι

ὅσους χρόνους οἶδα τὸν βασιλέα, οὐκ ἤκουσά τι παρ' αὐτοῦ χεῖρον οὗπερ νῦν εἴρηκεν· εἰ γὰρ ἐσόμεθα ἀμφίβολοι ἐν τῇ δόξῃ τῆς ἡμετέρας Ἐκ-

---

άλλες χρήσιμες αναλύσεις της μορφής του διαλόγου που ίσχυσε στη σύνοδο στον τόμο *Christian Unity* (ό.π., σημ. 1) στα άρθρα του J. WOHLMUTH, Kircheneinigung durch Konsens? Eine systematisch-historische Überlegung zu den Unionsvehanlungen auf dem Konzil von Ferrara-Florenz, 187-202 και V. PHIDAS, Herméneutique et patristique au concile de Florence, 303-323.

22. Συρόπουλος, VII 16, $366_{16\text{-}22}$.

23. Συρόπουλος, VII 18, $368_{9\text{-}13}$.

κλησίας, οὐδὲ πιστεύειν δεῖ οἷσπερ αὕτη διδάσκει· οὗ τί χεῖρον γένοιτ' ἄν;[24].

Πράγματι, δεν υπήρχε τίποτε χειρότερο για τους Βυζαντινούς εκτός από το να καταθέσουν τα όπλα, να αποδεχθούν τη λατινική θεολογία και να προσυπογράψουν την ένωση. Ο κύριος υπαίτιος για την αποδοχή της δυτικής διαλεκτικής μεθόδου, επομένως και για την ήττα, ο Μάρκος ο Ευγενικός, που με μεγάλη αυτοπεποίθηση είχε διεξαγάγει τις συζητήσεις ως θεολογικός εκπρόσωπος των Βυζαντινών, δεν παραδέχθηκε ποτέ την ήττα του. Αρνήθηκε να υπογράψει, αποχώρησε και, όπως είναι γνωστό, ηγήθηκε της ανθενωτικής εκστρατείας μετά την επιστροφή στην πατρίδα[25].

Οι λόγοι που οδήγησαν τον πάπα στην απόφαση να μεταφέρει τη σύνοδο από τη Φερράρα στη Φλωρεντία ήταν πολλοί και σοβαροί. Η έξαρση της επιδημίας πανώλης, η δεινή κατάσταση του παπικού ταμείου, που ήταν ανίκανο να καταβάλει στους Γραικούς τα οφειλόμενα χρήματα για τη διατροφή τους, και επίσης οι πολεμικές επιχειρήσεις του Nicolo Piccinino από το Μιλάνο κατέστησαν επιτακτική την ανάγκη εξόδου από τη Φερράρα. Ιδιαίτερα ενδιαφέροντες είναι ωστόσο οι λόγοι που μέτρησαν υπέρ της επιλογής της Φλωρεντίας. Οι πολίτες της Φλωρεντίας εξουσιοδότησαν τον Lorenzo de' Medici να προσφέρει πλήρη και αξιοπρεπή φιλοξενία στην ελληνική αντιπροσωπεία για οκτώ μήνες. Ως κίνητρο της προσφοράς φαίνεται πως ήταν η τιμή που θα προσποιούσε στην πόλη τους η παρουσία της συνόδου, χωρίς να αποσιωπάται η προσδοκία των Φλωρεντινών να αποσπάσουν από τον αυτοκράτορα εμπορικά προνόμια στα βυζαντινά λιμάνια[26]. Πράγματι, οι πολίτες παρακολούθησαν με μεγάλο ενδιαφέρον τις εργασίες της και με ενθουσιασμό έλαβαν μέρος στις γιορτές για την αίσια κατάληξή της. Φαίνεται όμως ότι το ενδιαφέρον αυτό δεν είχε μόνο πολιτική, θεολογική ή εκκλησιαστική αφετηρία, αλλά πήγαζε και από τη συμπάθεια για την ελληνική Ανατολή που είχε εμφυσήσει στην πόλη η παρουσία των ελλήνων λογίων από τις αρχές του 15ου αιώνα και η δραστηριότητα των ανθρωπιστών[27].

Εξάλλου, στη Φλωρεντία είχε συγκεντρωθεί ένας μεγάλος αριθμός ελληνικών χειρογράφων, τα οποία προσπάθησαν να εκμεταλλευθούν οι πατέρες της συνόδου πριν ακόμη αυτή μετακινηθεί από τη Φερράρα. Πρέπει

24. Συρόπουλος, VII 18, $368_{14\text{-}16}$.
25. C. TSIRPANLIS, *Marc Eugenicus and the Council of Florence* (Θεσσαλονίκη 1974).
26. Συρόπουλος, VII 1-2, 350-352· GILL, *The Council of Florence*, 176 κ.ε.
27. J. HARRIS, *Greek Emigres in the West, 1400-1520* (Camberley 1995).

τέλος να έπαιξε κάποιο σημαντικό ρόλο ο φλωρεντίνος ελληνομαθής λόγιος μοναχός Αμβρόσιος Traversari, που είχε μετάσχει στην παπική πρεσβεία στην Κωνσταντινούπολη, έκαμε συνετές και μετριοπαθείς εισηγήσεις στον πάπα και ανήκε στα επιφανέστερα μέλη της λατινικής μερίδας στη σύνοδο[28].

Στη σαρκοφάγο του οικουμενικού πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ιωσήφ Β΄, που βρίσκεται στον ναό Santa Maria Novella της Φλωρεντίας, είναι χαραγμένη μια δίγλωσση λατινοελληνική επιγραφή[29], στην οποία εκφράζεται μεταξύ άλλων η διακαής ευχή του: *Μία να είναι η λατρεία της Ευρώπης και μία η πίστη -VNVS VT EVROPAE CVLTVS VT VNA FIDES.* Η ευχή για τη μία πίστη, για την ένωση των χριστιανών, δεν εκπλήσσει τον αναγνώστη. Ο πατριάρχης Ιωσήφ είχε πιστέψει ειλικρινά στο όραμα της ένωσης και δεν πτοήθηκε από τις κακουχίες ενός δύσκολου ταξιδιού και τις ταλαιπωρίες της μακράς παραμονής του στη Φερράρα αρχικά και αργότερα στη Φλωρεντία για να συμβάλει στην επιτυχή κατάληξη της «συνόδου της ενώσεως». Πρέπει όμως να αναλυθεί η αναφορά της επιγραφής στην Ευρώπη. Ο όρος Ευρώπη ήταν στον 15ο αιώνα, αρκετά διαδεδομένος στη Δύση, είχε μάλιστα αποκτήσει ένα νέο περιεχόμενο σε σχέση με την αντίστοιχη, σπανιότερη χρήση του στο παρελθόν, που ταυτιζόταν αρχικά με το κράτος του Καρλομάγνου και αργότερα με τους καθολικούς λαούς της γερμανικής αυτοκρατορίας. Τώρα όμως, τον 15ο αιώνα βρίσκουμε στα κείμενα των ανθρωπιστών λογίων τον όρο Ευρώπη με μια πολιτική και πολιτιστική διάσταση, που να περιλαμβάνει όλη τη χριστιανική Ευρώπη, από την Αγγλία ως τη χριστιανική Ανατολή. Στα κείμενα μάλιστα των δύο από τους πιο σημαίνοντες λογίους της εποχής της συνόδου, με έντονη συμμετοχή στα πολιτικά και διπλωματικά δρώμενα, του Enea Silvio Piccolomini, του μεταγενέστερου πάπα Πίου Β΄, και του Νικολάου Κουζάνου, ο όρος Ευρώπη χρησιμοποιήθηκε σε συνάφεια με τη δοκιμαζόμενη Ανατολή από την τουρκική απειλή και, αργότερα, μετά την Άλωση της Πόλης, για να ευαισθητοποιήσει τους Δυτικούς στην ανάγκη συμπαράστασης προς του χριστιανούς του Βυζαντίου και τις πολιτιστικές αξίες που αυτοί εκπροσωπούσαν και εξέφραζαν αυθεντικά. Στον κύκλο αυτών των λογίων ανθρωπιστών θα πρέπει να αναζητήσουμε τον συντάκτη της επιγραφής του τάφου

28. Συρόπουλος, VII 1, 352_1 κ.ε.: *Είς τὴν Φλωρεντίαν εἰσὶ βιβλία ἑλληνικὰ πολλὰ καὶ καλὰ καὶ χρειώδη εἰς τὴν παροῦσαν ὕλην.*

29. Το ελληνικό μέρος εκδόθηκε στο CIG IV 9864. Το πλήρες κείμενο αναδημοσιεύει ο Gill, *The Council of Florence*, 269 σημ. 1.

του πατριάρχη. Δυστυχώς, η πολιτική ευαισθησία που εκφράζει η επιγραφή δεν βρήκε έκφραση ούτε στις εκκλησιαστικές επιλογές του πάπα Ευγενίου ούτε στις πολιτικές επιλογές των ηγεμόνων της κεντρικής και δυτικής Ευρώπης.

Summary

THE EAST MEETS THE WEST
Problems of communication and precedence
at the Council of Florence

In the long centuries that the two worlds, the Byzantine East and the Latin West, lived apart, the modes of communication and the precepts of ritual encounter of the ecclesiastical leaders had changed. In this paper we study the problems raised when the Greek delegation with the Emperor and the Patriarch appeared at Ferrara and Florence and expected to be treated in accordance to the traditional ritual mode. The way the two leaders from the East were to meet the Roman pontiff and to be seated at the council unexpectedly became issues of great importance and caused the disillusionment of the parties involved even before the theological discussion could start.

E. CHRYSOS

*MELEK DELİLBAŞI**

THE PRESENT AND FUTURE OF BYZANTINE STUDIES IN TURKEY

In the last years of the Ottoman Empire Turkish historiography was primarily under the influence of French Positivism, and scientific historical studies only began after the founding of the modern Turkish state in 1923. In short, modern historical studies have developed in parallel with westernization and modernization; with the transition from empire to republic Ottoman chronicle writing was replaced by modern historical writing. It should be noted here that the Annales school had considerable impact on the first generation of historians of the young republic[1].

Some of the last Ottoman historians, Ahmet Mithat Efendi, Necip Asım and Mehmed Arif, for instance, included in their general Ottoman history books sections devoted to Byzantine history, their primary sources being the works of Gibbon *The Decline and Fall of the Roman Empire*, Pierre Grenier *L'empire Byzantine*, and Louis-Phillipe Comte de Ségur *Histoire du Bas Empire.* Ahmet Mithat Efendi believed that the "Eastern Roman Empire would be better discussed together with the history of the Ottoman Empire rather than with that of Ancient Greece, because the Empire of Constantinople is more closely related to Ottoman than ancient Greek history"[2].

Mustafa Kemal Atatürk, the founder of the Turkish Republic, encouraged research into the origins of the Turks starting from Central Asia, the founding of the Ottoman Empire and the ancient civilizations of Anatolia in accordance with his proposition that a national state is based on historical foundations and geographic unity. To these ends the Turkish History Association and the Turkish Language Association were established in 1931-1932

* Head of Medieval History and Modern Greek Language Departments in the Faculty of Humanities and Languages at Ankara University.

1. For details see H. BERKTAY, *Cumhuriyet İdeolojisi ve Fuad Köprülü* (Istanbul 1983).
2. M. URSINUS, Byzantine History in Late Ottoman Turkish Historiography, *BMGS* 10 (1986), 237-243.

as research institutions independent from the state. At the Ankara University Faculty of Humanities and Languages, founded in 1935, social science departments and language departments such as Persian, Arabic, Russian, Chinese, Latin and Ancient Greek were opened. Since instruction began at this faculty its lecturers have dealt with Byzantine history.

The founder of scientific historical studies, in the modern sense, in our country was Fuad Köprülü. In his works *The History of Turkey, The Foundation of the Ottoman Empire and Some Observations on the Influence of Byzantine Institutions on Ottoman Institutions* he utilized scientific methods for the first time in the comparison of Byzantine and Ottoman institutions[3].

The first historian in Turkey to use Greek sources was Köprülü's student, the chair of the Medieval History Department at the Faculty of Humanities and Languages, Akdes Nimet Kurat. A Kazan Turk, Kurat completed his doctoral thesis *Die türkische Prosopographie bei Laonikos Chalkokondyles* in Hamburg in 1933. Kurat, who wrote a history of the Patzinaks based on Anna Comnena's *Alexiad*, concentrated more on Turkish-Russian relations in his later works[4].

Şerif Baştav, who completed his Ph.D. in Hungary under the supervision of Gyula Moravcsik, is considered to be the founder of Byzantine studies in Turkey. His doctoral thesis *Ordo Portae: Description Grecque de la Porte et de l'armée du Sultan Mehmet II - Translation and Evaluation of a Text on Sultan Mehmet II's Palace and Military Organization,* published in Budapest in 1947 is a highly regarded work on Byzantine history. Baştav translated *An Anonymous Ottoman History*, written in the 16th century , from Greek into Turkish. In his study of that part of the chronicle related to the period up to Mehmet II's reign he benefitted largely from Greek, Ottoman and Italian sources as well as the most recent publications. Baştav has also written articles about the historians Doukas and Chalkokondyles and his handbook *The History of the Last Period of the Ottoman Empire* was published in 1989[5].

3. F. KÖPRÜLÜ, Bizans müesseselerīnīn Osmanlı Müesseselerine Tesiri Hakkinda Bazı Mülâhazalar, *Türk Hukuk ve İktisat Taīihi Mecmuası*, c. I. (Istanbul 1931); new edition Ötüken Neşriyat (Istanbul 1981); *F. Köprülü, Armağanı* (Istanbul 1953).
4. A. N. KURAT, Die türkische Prosopographie bei Laonikos Chalkokondyles (Hamburg 1933 - unpublished doctoral thesis); *Peçenek Tarihi* (Istanbul 1933).
5. Ş. BAŞTAV, *Ordo Portae, Description grecque de La Porte et de l'armée du Sultan Mehmet II* (Budapest 1974); *Anonim Osmanlı Tarihi* (Ankara 1973); Die türkischen Quellen des

As a student of Şerif Baştav and Akdes Nimet Kurat at the Faculty of Humanities and Languages at Ankara University the author of the present article worked on her doctoral thesis, *J. Anagnostis' Diigisis Peri Tis Telefteas Aloseos tis Thessalonikis* at the University of Thessalonica and received her doctorate from the Faculty of Humanities and Languages at Ankara University in 1973. Having learned Classical Greek during her studies she had the opportunity to attend Prof. Karayannopoulos' seminars in the early 1970s. However, the turning point in her career came when she had the opportunity to participate in the Greek Paleography seminar given by Prof. N. Oikonomides at Dumbarton Oaks in the summer of 1982.

Her translation from Greek into Turkish of J. Anagnostis' *Chronicle*, an eyewitness account of Sultan Murad II's conquest of Thessalonica in 1430 and its comparison with other Byzantine, Ottoman and Venetian sources was published by the Turkish History Association in 1989 under the title *A History of the Last Conquest of Thessalonica.* After having written various articles on Greek capitulations and letters related to the Turkish sultans, she concentrated on the earliest Ottoman tax and survey registers which offer invaluable information about early Ottoman and late Byzantine history. Her articles on Ioannina and Thessalonica, and on the period of transition from Byzantine to Ottoman rule were followed by the *Thessaly Tax and Survey Register of 1454/55*, a study produced in cooperation with Prof. Muzaffer Arıkan. This joint work was just published in Ankara in 2001[6].

In Istanbul, studies in Byzantine art and history began in the 1940s. Invited by the Faculty of Literature at Istanbul University, the famous English Byzantologist Steven Runciman gave lessons on Byzantine art and history in

---

Laonikos Chalkokondyles, *Akten des XI. Int. Byz. Kongress* (München 1958); *Son Dönem Bizans Tarihi* (Ankara 1979). See also Ş. *Baştav'a Armağan Kitabı* (Ankara 1976).

6. M. DELILBAŞI, *Johannis Anagnostis, Selânik'in Son Zaptı Hakkında bir Tarih (II. Murad Dönemine ait bir Bizans Kaynağı* (Ankara 1989); Selânik ve Yanya'da Osmanlı Egemenliği'nin Kurulması, *Belleten* 21/199 (1987), 75-106; 1564 Tarihli Mufassal Yanya Livası Tahrir Defterine Göre Yanya Kenti ve Köyleri, *Belleten* XVII/ 21 (1991); Ortaçağ'da Türk Hükümdarlarının Ahidnamelerle Batılılara Verdikleri İmtiyazlara Genel bir Bakış, *Belleten* XLVII/185 (1983), 95-103; The Via Egnatia and Selânik (Thessalonica) in the 16th Century, *The Via Egnatia Under Ottoman Rule (1380-1699)*, ed. E. ZACHARIADOU (Rethymnon 1996), 67-84; History of Preveza in the XVIth Century, *Symposium on the History of Preveza* (Preveze 1990); Greek as a Diplomatic Language in the Turkish Chancery, *Η Επικοινωνία στο Βυζάντιο* (Αθήνα 1993), 145-153; Some Cases on the Tolerance among the South East Europe People (XIV-XVth centuries), *Sud Est Européen Bulletin*: 131-137; *H.859 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-ı Tırhala*, c. I-II (Ankara 2001).

seminars from 1941-1944. The most famous scholar among those invited after Runciman departed was the famous German art historian Philipp Schweinfurth. Schweinfurth taught Byzantine art at the Istanbul University Faculty of Literature between 1950-1954. He was also Semavi Eyice's teacher in Berlin and in Istanbul S. Eyice was an assistant under Schweinfurth.

After Prof. Schweinfurth's death in Istanbul in 1954, Semavi Eyice took over teaching Byzantine art. Later, when the chair in Byzantine Art was founded in the 1960s, Semavi Eyice served as its head until 1980. Eyice, who conducted excavations in Antalya, Side and Silifke, has also published various important works on the Sumela Monastery, Hagia Sophia and various aspects of Byzantine art in Turkey[7]. Studies in Byzantine art began in this way at the Faculty of Literature at Istanbul University where Classical Philology had been taught since the 1940s. Today, outside Istanbul University, Prof. Yıldız Ötüken at Hacettepe University in Ankara, who also completed his doctorate in Germany, has concentrated on his research at İznik and Demre. Nuşin Asgari, who has been the director of the Istanbul Archaeological Museum for many years, Engin Akyürek at the Istanbul University Faculty of Literature, Zeynep Mercangül at Ege University, Ebru Parman at Anadolu Eskişehir University, and Hülya Tezcan at the Topkapı Sarayı Museum can be listed among those working in the fields of art history and archaeology.

If we turn to studies of Byzantine history in Istanbul, these were first conducted by Prof. Fikret Işıltan who recently passed away. In particular, his translations into Turkish of important western works related to Byzantine history contributed immensely to the field of Byzantine studies. Some of the works he translated were Ernst Honigmann's *The Eastern Border of the Byzantine State* (1970), Ostrogorsky's *The History of the Byzantine State* (1987) which is considered one of the classic works in Byzantine research, Steven Runciman's *The History of the Crusades* (1987), and Niketas Khoniates' *Historia* (1995)[8].

---

7. For S. Eyice's bibliography see, Türkiye'de Bizans Sanatı Araştırmaları ve İstanbul Üniversitesinde Bizans Sanatı, *Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan* (İstanbul 1973); *S. Eyice, Armağanı* (Istanbul 1992), 11-38; S. EYICE, Cumhuriyet Dönemi Bizans Çalışmaları, *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi* 3/5 (1996-1999), 27-41.

8. E. HONIGMANN, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı* (Istanbul 1970); G. OSTROGORSKY, *Bizans Devleti Tarihi* (Ankara 1981); S. RUNCIMAN, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I-III (Ankara 1986-87); N. KHONIATES, *Historia* (Ankara 1995). Also see, *Prof. Dr. Fıkret Işıltan'a 80. Doğum Yılı Armağanı* (Istanbul 1995).

The translation of outstanding works on Byzantine history in Turkey can be traced back to the years when scientific historical studies began. In 1938 Tevfik Bıyıkoğlu translated Charles Diehl's *The History of the Byzantine State* and in 1943 Arif Müfit Mansel translated Vasiliev's *The History of the Byzantine Empire*. Greeks living in Turkey, too, have contributed to Byzantology with their translations of important works into Turkish. In 1959 Mirmiroğlu translated Doukas' *History*, and İstanbul MP Karolidi has translated Kritoboulos' *History*[9]. Also available are the Turkish translations of such significant studies as Bailly's *The History of the Byzantine State*, Levcenko's *Byzantine History*, Seidler's *Byzantine Political Thought* and Baker's *Byzantine Social and Political Thought*. The "Byzantium" edition of the journal *Cogito*, published by Yapı Kredi in 1999 increased interest in Byzantium among intellectuals.

Presently, Byzantine history at Istanbul University is being taught by a student of Fikret Işıltan, Prof. Işın Demirkent, who specialized in the history of the Crusades. Demirkent's works on the County of Edessa and the Crusaders are the first studies in Turkey on this period. She has also translated Mikhail Psellos' *Khronographia* from its western translation into Turkish, approaching it from the viewpoint of Turkish history[10].

Professor Nevra Necipoğlu from Boğaziçi (Bosphorus) University, who conducted her doctoral research under the supervision of Prof. Laiou of Harvard University, completed her thesis *Byzantium between the Ottomans and the Latins: A Study of Political Attitudes in the Late Palaiologan Period 1370-1460* in 1990. Necipoğlu's doctoral dissertation, now in the process of publication, is about the political attitudes that emerged among different segments of the Byzantine population during the age of Ottoman expansion. "Ottoman Merchants in Constantinople", "Byzantine Monasteries and Monastic Property in Thessalonika and Constantinople during the Period of Ottoman Conquests", "Byzantines and Italians in the Fifteenth Century", "Constantinopolitan Merchants and the Question of their Attitudes towards Italians and Ottomans in the Late Palaiologan Period" are some of the articles

9. C. Diehl, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, tr. Tevfik Bıyıkoğlu (Istanbul 19); A. A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, tr. A. M. Mansel (Istanbul 1943); Doukas, *Bizans Tarihi*, tr. Mirmiroğlu (Istanbul 1956); Kritovoulos, *Tarih-i Sultan Mehmet Han Sanıı*, tr. Karolidi (Istanbul 1326).

10. I. Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi* (1098-1146), 2 vols. (Ankara 1990, 1994); *Mikhail Psellos'un Khronographia'sı* (Ankara 1992); *Haçlı Seferleri* (Istanbul 1997).

Necipoğlu has written about the socio-economic history of the late Byzantine period[11].

At the same time there have been two important meetings related to Byzantine history in recent years. The first, a symposium on the topic "Balkanology - Yesterday, Today and Tomorrow", was organized by Professors Melek Delilbaşı and Ö. Ergenç on the occasion of the fiftieth anniversary of the founding of Ankara University and was opened by then-President Süleyman Demirel[12]. It was attended by distinguished scholars in the fields of Byzantology and Turkology such as Oikonomides, Laiou, Zachariadou and İnalcık. The second in 1999 on the topic "Byzantine Constantinople: Monuments, Topography and Everyday Life" was arranged by Nevra Necipoğlu at Boğaziçi University. It was presented in the form of workshops conducted by numerous distinguished Byzantologists, among them Oikonomides, Laiou, Mango and Alice-Mary Talbot. This conference marked a major leap forward for Byzantine studies in Turkey and the results of these workshops have just been made available to Byzantologists in a volume published by E. J. Brill[13]. In addition, the establishment in 2001 of the National Byzantine Committee under the auspices of the Turkish History Association has without doubt accelerated Byzantine studies in Turkey. Representing Turkey at the 20th

11. N. NECIPOĞLU, Ottoman Merchants in Constantinople during the First Half of the Fifteenth Century, *BMGS* 16 (1992), 58-69; Turkish translation, 15. Yüzyılın İlk Yarısında Konstantinopolis'te Osmanlı Tacirleri, *Cogito* 17/Winter (1999), 235-246; Economic Conditions in Constantinople during its Seige of Bayezid I (1394-1402), *Constantinople and its Hinterland*, eds. C. MANGO - G. DAGRON (London 1995), 157-167; Byzantine Monasteries and Monastic Property in Thessalonike and Constantinople during the Period of Ottoman Conquests (Late Fourteenth and Early Fifteenth Centuries), *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies* 15 (1995), 123-135; Byzantines and Italians in Fifteenth-Century Constantinople: Commercial Cooperation and Conflict, *New Perspectives on Turkey*, 12/Spring (1995), 129-143; Sources for the Social and Economic History of Late Medieval. Thessalonike and their Significance for Byzantine and Ottoman Studies, *Tarihte Güney-Doğu Avrupa: Balkanolojinin Dünü, Bugünü ve Sorunları* (Ankara 1999), 97-107; Constantinople Merchants and the Question of their Attitudes towards Italians and Ottomans in the Late Palaiologan Period, *Polypleuros nous: Miscellanea für Peter Schreiner zu seinem 60. Geburtstag*, eds. C. SCHULTZ - G. MAKRIS (München 2000); *Byzantium between the Ottomans and the Latins: Political Attitudes and Socio-Economic Conditions in Late Palaiologan Society, ca. 1370-1460* (forthcoming).

12. *Tarihte Güney-Doğu Avrupa: Balkanolojinin Dünü, Bugünü ve Sorunları / South East Europe in History: The Past, the Present and the Problems of Balkanology*, organized by M. DELILBAŞI and Ö. ERGENÇ (Ankara University 1999).

13. *Byzantine Constantinople: Monuments, Topography and Everyday Life*, ed. N. NECIPOĞLU (Leiden 2001).

Byzantine Congress which met in Paris were Işın Demirkent, who was selected chairman, and Nevra Necipoğlu, who was selected secretary. The author of this article and the scholars mentioned above, who deal with Byzantine studies in Turkey, were accepted as members.

What is the significance of Byzantine studies from the viewpoint of Turkish history? The tribes and the states that most frequently had to have some sort of relations with Byzantium and who had established close links with the Islamic, Slavic and Western worlds were undoubtedly the Turkish tribes and states. The Huns in the fourth century, later the Avars, Sabirs, Bulgars, Patzinaks, Seljuks and finally the Ottomans all had to confront Byzantium in some way or another, sometimes as allies but more often as formidable opponents. Consequently, Byzantine sources comprise one of the main sources that shed considerable light on Turkish history between the 4th and 15th centuries[14]. Even a few examples are enough to substantiate this claim: the work of Priskos, who visited Atilla in 448 as Maximo's ambassador is, for instance, one of the fundamental sources for the history of the Huns. In the 7th century Mauricius, in his work entitled *Strategikon*, wrote not only about Byzantine warfare, but also about the Avars and other branches of the Turks. Anna Komnena's *Alexiad*, on the other hand, is a major reference book for Patzinak history. The works of the 11th century historian Psellos and Skylitzes, the 12th century historians Zonaras and Kinnamos, and the early 13th century writers Niketas Khoniates are filled with crucial information about the Seljuks. Again, the 14th century historians Pachymeres, Nikephoros Gregoras and Kantakouzenos all offer invaluable information about the Seljuks and the early years of the Ottoman state[15].

Much can also be learned about the early years of the Ottoman state and their later phenomenal expansion in the Balkans from the late Byzantine historians of the 15th century such as Doukas, Chalkokondyles, Sphrantzes and Kritoboulos. However, due to the limited scope of this paper only the names of the historians who constitute a major source for Turkish history can be mentioned here. In fact, it is almost imperative for Turkish historians to study Byzantine history and culture which comprise a significant part of a thousand-year evolutionary process in Anatolia; Turks and Byzantines

14. G. MORAVCSIK, *Byzantinoturcica I: Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker; II: Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen* (Berlin 1958).
15. M. DELILBAŞI, Türk Tarihinin Bizans Kaynakları, *Bizans: Cogito* 17 (1999), 339-351.

shared the same lands, ruled over the same peoples and mutually influenced each other over the centuries. Unfortunately, despite the fact that Byzantine and Turkish cultures and history are so closely intermingled, the number of Byzantologists in Turkey is not as large as it should be. The reason for this, I believe, is that it is not easy for Turkish students, who come from secondary schools where classical languages are not taught, to learn Greek or Latin at the university level.

The years following the founding of the Faculty of Humanities and Languages in 1935 have witnessed the foundation of the Department of Classical Greek and the Department of Latin. Yet, the curriculum in both departments has been basically confined to the classical world and the importance of Middle Greek and Latin has somehow been neglected. Here it should be noted, however, that after the Department of Modern Greek Language and Literature was established at the Ankara University Faculty of Humanities and Languages in 1990 students' interest in Byzantology has markedly increased. I am delighted of observe, and point out, that the students studying classical philology together with modern Greek can easily read Byzantine texts; this, on another level, means that a new generation of scholars well-versed in Byzantology is emerging. Currently two students are preparing their doctoral dissertations under my supervision, Ferhan Kırlıdökme, conducting research on Chalcocondyles, and Richard Dietrich, working on the epic *Digenes Akritas*.

In the last fifteen or twenty years, particularly after the symposium organized by Bryer and Lowry at Dumbarton Oaks, "Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society", the attention of Byzantologists has focused on Ottoman tax and survey registers[16]. These registers shed considerable light on the socio-economic structure of the Late Byzantine Period since they contain valuable information on demography, toponomy and taxation. The fact that there are now young scholars who can study Byzantine and Ottoman sources comparatively, that is scientifically, hence making important contributions in the field, makes us more hopeful about the future of Byzantine Studies parallel to Ottoman studies in Turkey. There should be no doubt that this opportunity of benefitting from Byzantine and Ottoman sources at the same time is not only highly advantageous for the scholars themselves, but will also contribute immensely to Byzantinology.

16. A. BRYER - H. LOWRY, *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society* (Birmingham, Washington 1986).

Περίληψη

ΤΟ ΠΑΡΟΝ ΚΑΙ ΤΟ ΜΕΛΛΟΝ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΣΤΗΝ ΤΟΥΡΚΙΑ

Ο ιδρυτής της Τουρκικής Δημοκρατίας Kemal Atatürk έδωσε ιδιαίτερη σημασία στην έρευνα της ιστορίας του γεωγραφικού χώρου όπου είχε συσταθεί το νέο κράτος. Γι' αυτόν το λόγο στη δεκαετία του '30 ιδρύθηκε η Τουρκική Ιστορική Εταιρεία (Türk Tarih Kurumu) και η Σχολή Γλωσσών Ιστορίας και Γεωγραφίας (Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi) του Πανεπιστημίου Άγκυρας (Ankara Üniversitesi). Παράλληλα, ο καθηγητής Fuad Köprülü, ο οποίος είναι ο πρώτος που θέσπισε την ιστορία ως επιστήμη στη χώρα, εξέδωσε συγγράμματα τα οποία είχαν ως θέμα τη συγκριτική μελέτη των βυζαντινών και των οθωμανικών θεσμών.

Οι καθηγητές Akdes Nimet Kurat και Şerif Baştav αποτελούν τους πρώτους ερευνητές και διδάσκοντες της Βυζαντινής Ιστορίας στη Σχολή Γλωσσών Ιστορίας και Γεωγραφίας (Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi) του Πανεπιστημίου Άγκυρας (Ankara Üniversitesi). Η συγγραφέας του παρόντος άρθρου η οποία υπήρξε φοιτήτρια των προαναφερθέντων δύο καθηγητών και έχοντας παρακολουθήσει μαθήματα αρχαίων ελληνικών από τον καθηγητή Ι. Καραγιαννόπουλο ετοίμασε τη διατριβή της με θέμα «Ιωάννης Αναγνώστης, Διήγησις περί της τελευταίας Αλώσεως της Θεσσαλονίκης». Τα σεμινάρια Παλαιογραφίας που παρακολούθησε από τον καθηγητή Ν. Οικονομίδη αποτέλεσαν σταθμό στις έρευνές της στη Βυζαντινή Ιστορία, οι οποίες συνεχίζονται και σήμερα.

Με την πρόσκληση του βυζαντινολόγου Steven Runciman ξεκίνησαν οι βυζαντινές σπουδές στη Φιλοσοφική Σχολή (Edebiyat Fakültesi) του Πανεπιστημίου Ισταμπούλ (İstanbul Üniversitesi), οι οποίες έφτασαν ως τις μέρες μας με τον καθηγητή Βυζαντινής Τέχνης Semavi Eyice, τον καθηγητή Βυζαντινής Ιστορίας Fikret Işıltan του οποίου οι μεταφράσεις σημαντικών βιβλίων της Βυζαντινής Ιστορίας συνέβαλαν στην πορεία των σπουδών στην Τουρκία. Επί του παρόντος, η καθηγήτρια Işın Demirkent συνεχίζει το έργο των παραπάνω καθηγητών. Εκτός από τα δύο προαναφερθέντα πανεπιστήμια, η καθηγήτρια Yıldız Ötüken και η καθηγήτρια Nevra Neci-

poğlu διδάσκουν και εκδίδουν συγγράμματα σχετικά με το θέμα στο Πανεπιστήμιο Hacettepe και στο Πανεπιστήμιο Boğaziçi αντίστοιχα. Στις μέρες μας το ενδιαφέρον για τις βυζαντινές σπουδές έχει αυξηθεί και έχουν πραγματοποιηθεί δύο σημαντικά συνέδρια με συμμετοχή εξεχόντων βυζαντινολόγων. Επίσης οι εκδόσεις μεταφράσεων σημαντικών έργων της Βυζαντινής Ιστορίας συμβάλλουν στη διάδοση των σπουδών στη χώρα.

MELEK DELİLBAŞI

ΜΑΡΙΑ ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ

ΑΡΑΓΩΝΙΟΙ ΚΑΙ ΚΑΤΑΛΑΝΟΙ ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΜΕΣΟΓΕΙΟ ΤΟ 13ο ΚΑΙ 14ο ΑΙΩΝΑ

Στο πλαίσιο ευρύτερης έρευνας για την παρουσία και την πολιτικοοικονομική δραστηριότητα των Αραγωνίων στο μεσογειακό χώρο εντάσσεται και η παρούσα εργασία, στηριγμένη σε δημοσιευμένες αρχειακές δυτικές πηγές. Μετά τη Reconquista (ανακατάκτηση από τους χριστιανούς) το 13ο αιώνα, η ιβηρική χερσόνησος, ιδιαίτερα το βασίλειο της Αραγωνίας, αποτέλεσε ανερχόμενη πολιτική και οικονομική δύναμη που διαδραμάτισε πρωτεύοντα ρόλο στη διεθνή πολιτική σκηνή. Όπως είναι γνωστό, η ιστορική πορεία της ηπειρωτικής Αραγωνίας (βασίλειο γειτονικό της Ναβάρρας) και της παραλιακής Καταλονίας (χαλαρή ομοσπονδία κομητειών με επικεφαλής τον κόμητα της Βαρκελώνης που εκτείνονταν μέχρι τη Rousillon και το Languedoc της γαλλικής Προβηγκίας) ήταν ανεξάρτητη μέχρι τα μέσα του 12ου αιώνα, όταν λόγω γάμου του κόμητα της Βαρκελώνης Ramon Berenguer IV με πριγκίπισσα της Αραγωνίας μεταβλήθηκε σε προσωπική ένωση. Ο χαρακτήρας της μοναρχίας διαφοροποιήθηκε επί Ιακώβου Α΄ του Κατακτητή (1213-1276), όταν το 1229 απέκτησε τη Μαγιόρκα και τις Βαλεαρίδες νήσους, ενώ το 1240 τη Βαλέντσια και την Προβηγκία, και έκτοτε αναφέρεται ως βασίλειο της Αραγωνίας-Καταλονίας. Η προσέγγιση με τον πάπα και η προετοιμασία σταυροφορίας στην Ανατολή το 1267-1269 ήταν στους επόμενους στόχους του Ιακώβου Α΄, η οποία προκάλεσε τη σταυροφορία του Αγίου Λουδοβίκου στην Τύνιδα με μακροπρόθεσμα εξαιρετικά αποτελέσματα και για τους Αραγωνίους. Η Βαρκελώνη αναπτύχθηκε σε σημαντικό λιμάνι και οι έμποροί της μπορούσαν άνετα να ανταγωνιστούν τους Βενετούς και Γενουάτες. Ο επόμενος βασιλέας της Αραγωνίας Πέτρος Γ΄ (1276-1285) οργάνωσε συνωμοσία εναντίον των Ανδεγαυών με χρηματοδότηση του βυζαντινού αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου, που είχε ως αποτέλεσμα το Σικελικό Εσπερινό, την κατάκτηση δηλαδή της Σικελίας από τους Αραγώνιους το 1282, τον περιορισμό των Ανδεγαυών στη νότια Ιταλία και τη διακοπή των ανδεγαυικών επεκτατικών σχεδίων στην Ανα-

τολή. Ο πρώτος βασιλέας της Σικελίας ήταν και βασιλέας της Αραγωνίας, αλλά μετά το θάνατό του τα στέμματα Σικελίας και Αραγωνίας παρέμειναν χωριστά. Συγκεκριμένα, το 1291 ο Ιάκωβος Β΄ κληρονόμησε το βασίλειο της Αραγωνίας και αναγκάστηκε να παραιτηθεί από τη Σικελία υπέρ του αδελφού του Φρειδερίκου Γ΄ (†1337), ενώ το 1323-1324 απέκτησε και τη Σαρδηνία. Μετά την επέκταση στη δυτική Μεσόγειο το 13ο αιώνα, το αραγωνικό βασίλειο αφενός γνώρισε πολιτιστική ανάπτυξη, όπως προκύπτει και από το έργο του Ramon Llull (1232-1314), και αφετέρου, λόγω γεωγραφικής θέσης, επέβαλε δυναμική παρουσία στη Μεσόγειο, χρησιμοποιώντας παράλληλα εμπορικές μεθόδους και τεχνικές παραπλήσιες των ιταλικών ναυτικών πόλεων[1].

Το φαινόμενο της καταλανικής επέκτασης στην ανατολική Μεσόγειο πρέπει να εξεταστεί σε συνάρτηση με τη γενικότερη κατάσταση στο χώρο, δηλαδή την παρακμή των φραγκικών κρατιδίων και την επικίνδυνη εξάπλωση των Οθωμανών Τούρκων. Ουσιαστικής σημασίας γεγονότα για την καταλανική δράση στην ανατολική Μεσόγειο αποτέλεσαν η προετοιμασία της σταυροφορίας στους Αγίους Τόπους και η διπλωματική προσέγγιση του Αραγώνιου βασιλέα Ιακώβου Α΄ με το βυζαντινό αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο από το 1258 έως το 1266, η καταλανική σταυροφορία το 1269, με σκοπό την ανάκτηση της Ιερουσαλήμ χωρίς όμως ουσιαστικά αποτελέ-

1. Βλ. σχετικά τις μελέτες των D. Abulafia, *The Western Mediterranean Kingdoms, 1200-1500* (London 1997)· G. Galasso, *Il regno di Napoli. Il mezzogiorno angioino e aragonese (1266-1494)*, Storia d'Italia diretta da G. Galasso, XV (Torino 1992)· N. Housley, *The Later Crusades from Lyons to Alcazar (1274-1580)* (Oxford 1992)· ο Ιδιος, *The Italian Crusades, The Papal-angevin Alliance and the Crusades against Christian Lay Powers, 1254-1343* (Oxford 1982)· Ramon Llull, *Libre qui és de l'Ordre de Cavalleria* (*1275*), μτφρ. Χ. Γκητακος, *Το βιβλίο της ιπποσύνης* (Αθήνα 1996). Ο χρονικογράφος-συγγραφέας αυτού του έργου κατάγεται από τη Μαγιόρκα και περιγράφει το ιπποτικό ιδεώδες της εποχής του. A. Sayous, Les méthodes commerciales de Barcelone au XIII siècle (I) (1931), Les méthodes commerciales de Barcelone au XIVe siècle (II) (1933), Les méthodes commerciales de Barcelone au XVe siècle (III) (1936), Les mandats de Saint Louis sur son Trésor et le mouvement international des capitaux pendant la septième Croisade (1248-1254) (IX) (1931), *Commerce et finance en Méditerranée au Moyen Age* [Variorum Reprints 1988]· R H. Bautier, Les grands problèmes politiques et économiques de la Méditerranée médiévale (I) (1965), Les relations commerciales entre l'Europe et l'Afrique du Nord et l'équilibre économique méditerranéen du XIIIe au XIVe siècle (III) (1955), Les relations économiques des Occidentaux avec les pays d'Orient au Moyen Age. Points de vue et documents (IV) (1966), *Commerce méditerranéen et banquiers italiens au Moyen Age* [Variorum Reprints 1992]· Jacqueline Guiral-Hadziiossif, L'expansion catalane en Méditerranée occidentale, XIe-XVe siècle, *Coloniser au Moyen Age*, έκδ. M. Balard - A. Ducellier (Paris 1995), 50-59.

σματα και η σταυροφορία του Αγίου Λουδοβίκου στην Τυνησία το 1270, από την οποία επωφελήθηκε ο αδελφός του Κάρολος Α΄ ο Ανδεγαυός[2]. Ας σημειωθεί ότι μετά το θάνατο του Αγίου Λουδοβίκου το 1270 υπεγράφη εμπορική συνθήκη για 15 χρόνια ανάμεσα στο βασιλέα της Τυνησίας, το βασιλέα της Γαλλίας και τον Κάρολο Α΄ τον Ανδεγαυό, ενώ το 1271 δεκαετής εμπορική συνθήκη ανάμεσα στο βασιλέα της Τυνησίας και το βασιλέα της Αραγωνίας Ιάκωβο Α΄[3]. Οι σχέσεις Αραγωνίας και Τυνησίας συνεχίστηκαν και μετά το Σικελικό Εσπερινό, ευνοϊκές για τους εμπόρους των δύο χωρών. Το 1285 η συνθήκη του 1271 ανανεώθηκε για 15 χρόνια ανάμεσα στο βασιλέα της Αραγωνίας και Σικελίας Πέτρο Γ΄ και το βασιλέα της Τυνησίας, όσον αφορά το εμπόριο και την ετήσια εισφορά των 2.833 ουγκιών χρυσού που όφειλε ο τελευταίος στον Κάρολο Α΄ και από την οποία επωφελήθηκε ο Αραγώνιος βασιλέας[4]. Αλλά και τα επόμενα χρόνια ανανεώθηκαν οι εμπορικές συνθήκες, όπως το 1308 για δέκα χρόνια ανάμεσα στην Τυνησία και την Αραγωνία[5]. Λόγω της σταυροφορικής πολιτικής που εξακολουθούσε να είναι έντονη στη Δύση, υπήρχε έκδηλο το ενδιαφέρον και των Καταλανών για την ανατολική Μεσόγειο, όπως και για τη βόρειο Αφρική και τη Συρία[6]. Καταλανικά πλοία κυκλοφορούσαν στα λιμάνια της Bougie (Buggiea di Barbaria) στη βόρειο Αφρική και της Ceuta (Setta) στο Γιβραλτάρ, όπως και στη Μαγιόρκα (Maiolica) και τη Βαρκελώνη. Καταλανοί έμποροι ταξίδευαν στην Κύπρο και τη Συρία, ενώ συχνές ήταν οι εμπορικές επαφές

2. E. MARCOS HIERRO, *Die byzantinisch-katalanischen Beziehungen im 12. und 13. Jahrhundert unter besonderer Berücksichtigung der Chronik Jakobs I von Katalonien-Aragon* (München 1996)· J. Le GOFF, *Saint Louis* (Paris 1996). Ο πλούτος της Τυνησίας περιγράφεται στην πραγματεία του Φλωρεντινού FRANCESCO BALDUCCI PEGOLOTTI, *La pratica della mercatura*, έκδ. EVANS (Cambridge 1936), που γράφτηκε μεταξύ των ετών 1338-1342. Ο Pegolotti ήταν στην υπηρεσία της φλωρεντινής τραπεζικής εταιρείας των Bardi από το 1310 μέχρι τη χρεοκοπία τους το 1343 και έζησε στην Κύπρο γύρω στο 1324. Βλ. και M. L. de MAS LATRIE, *Traités de paix et de commerce et documents divers concernant les relations des Chrétiens avec les Arabes de l' Afrique septentrionale au Moyen Age* (Paris 1866, New York 1966), I, 170, 141.
3. MAS LATRIE, *Traités*, II, 93, 280.
4. MAS LATRIE, *Traités*, II, 286, I, 134-41· *I Registri della Cancelleria Angioina*, έκδ. FILANGIERI, V, 270 (307), VI, 374 (1885)· ST. RUNCIMAN, *The Sicilian Vespers* (Cambridge 1958).
5. MAS LATRIE, *Traités*, I, 178, II, 296-297.
6. Ιδιαίτερα η δυναστεία των Hafsides έδωσε ώθηση για τρεις αιώνες στις σχέσεις Αφρικής και Ευρώπης. Ας σημειωθεί ότι και η Πίζα είχε υπογράψει συνθήκη με την Τυνησία το 1264, 1313, 1353, 1397 και όταν το 1407 η Φλωρεντία κατέκτησε την Πίζα απέκτησε τα προνόμιά της και στην ανατολική Μεσόγειο, G. MÜLLER, *Documenti sulle relazioni delle città toscane coll'Oriente* (Firenze 1879, 1966), 149.

Καταλανών με την Τυνησία, ιδιαίτερα μετά την απόκτηση της Σικελίας και την ενίσχυση της θέσης τους στη δυτική Μεσόγειο[7]. Ας αναφερθεί ότι οι Καταλανοί τυχοδιώκτες (Almogavares) που κατέκτησαν το βουργουνδικό δουκάτο των Αθηνών το 1311, νομιμοποίησαν την κατάκτηση δίνοντας την επικυριαρχία στον Αραγώνιο βασιλέα της Σικελίας, αλλά δεν επεκτάθηκαν οικονομικά στις αγορές της ανατολικής Μεσογείου, αφήνοντας το πεδίο ελεύθερο στους εμπόρους της Βαρκελώνης και της Μαγιόρκας.

Καταλανοί αναφέρονται στο βασίλειο της Νεάπολης από την εποχή των Σουηβών αυτοκρατόρων και ο Κάρολος Α΄ αναγνώρισε τα παλαιά τους προνόμια, ενώ συγχρόνως τόσο ο ίδιος όσο και οι διάδοχοί του λάμβαναν μέτρα για να αντιμετωπίσουν τις ληστείες και τις πειρατείες των Καταλανών και να προστατεύσουν το βασίλειο. Όσον αφορά στις σχέσεις Καταλανών και Ανδεγαυών μετά το Σικελικό Εσπερινό και μέχρι την ειρήνη της Caltabelotta το 1302 ήταν εχθρικές, εφόσον οι Ανδεγαυοί συγκέντρωναν χρήματα, προκειμένου να προετοιμάσουν την ανάκτηση της Σικελίας[8]. Επίσης, άλλοι υπήκοοι των Ανδεγαυών, όπως οι κάτοικοι της Νίκαιας και άλλων πόλεων του βασιλείου (*homines burgi Aquensis, homines Arelate, homines Nicie, milites aliique nobiles ville de Mostereriis, fideles nostri*), κατέβαλλαν οικονομική συνδρομή ή εξόπλιζαν ιππικό για τον πόλεμο εναντίον των Αραγωνίων[9]. Αλλά και στη διάρκεια του 14ου αιώνα υπήρξαν πολλές ανεπιτυχείς απόπειρες των Ανδεγαυών να ανακτήσουν τη Σικελία.

Έντονη ήταν η δραστηριότητα των Καταλανών στην ανατολική Μεσόγειο. Εκτός από τη μισθοφορική ομάδα των Almogavares (*compagnia dei Franchi, societas Francorum*) που κατέκτησε το δουκάτο των Αθηνών, κυκλοφορούσαν στη Ρωμανία ανεξάρτητοι Καταλανοί και Αραγώνιοι υπήκοοι του βασιλέα της Αραγωνίας, οι οποίοι επιδίδονταν σε εμπορικές αλλά και πειρατικές δραστηριότητες με ή και χωρίς την άδεια του ηγεμόνα τους[10].

7. MAS LATRIE, *Traités*, I, 39, II, 279-342.

8. *Registri* XXXVI, 60 (239) 1290-1292: recolligere faciat ab universitatibus tertiam partem generalis collecte pro subsidio promisso pro navali passagio quod rex contra rebelles insule Sicilie facere disponit.

9. *Registri* XXXVIII, 323 (931, 932, 933): certum pecuniale subsidium pro guerra facienda per nos contra insulam Sicilie et hostes sancte matris Ecclesie atque nostros eiusdem insule detentores. *Registri* XXXVIII, 293 (874), XLV, 137 (2): pro subsidio pro guerra. *Registri* XLV, 137 (1): pro subsidio pro guerra contra rebelles nostros Siculos et hostes.

10. A. RUBIO I LLUCH, *Diplomatari de l'Orient català (1301-1409)* (Barcelona 1947), 23-25 (19): Aragonenses et Cathalani qui sunt in partibus Romanie, non iverunt illuc de voluntate, mandato aut consilio ipsius regis, sicque revocare ipsos comode non posset, cum Cathalani et Aragonenses eundi ad quascumque partes habeant libertatem. Βλ. και Μ. ΝΤΟΥ-

Σε γενικές γραμμές, πολλά ήταν τα παράπονα για πειρατές Καταλανούς που έβλαπταν τα παράλια Κύπρου και Ρωμανίας. Έτσι, το 1310 βενετικά πλοία λεηλατούνταν από Καταλανούς στη Ρωμανία και αποστελλόταν πρεσβεία στο βασιλέα της Αραγωνίας Ιάκωβο Β΄ για αποζημίωση[11], ενώ αλληλογραφία του βασιλέα της Κύπρου και του βασιλέα της Αραγωνίας αφορούσε πειρατείες Καταλανών το 1342-1345 και το 1363 ενημερώνονταν οι Βενετοί προνοητές για την κίνηση καταλανικών γαλερών, προκειμένου να προστατεύσουν τα βενετικά εμπορικά πλοία και τις βενετικές κτήσεις γενικότερα[12].

Οι Καταλανοί αποτελούσαν απειλή για την Εύβοια και οι Βενετοί υπήκοοι ανταμείβονταν από τις βενετικές αρχές για τη δράση τους εναντίον των Καταλανών στην περιοχή[13]. Το 1312 υπήρχε σχέδιο του βασιλέα της Νεάπολης Ροβέρτου και του βασιλέα της Σικελίας Φρειδερίκου Β΄ περί ανταλλαγής του πριγκιπάτου της Αχαΐας με τη Σικελία[14]. Απαιτήσεις στο πριγκιπάτο της Αχαΐας προέβαλλε και ο Φερδινάνδος της Μαγιόρκας λόγω του γάμου του με την κόρη της δευτερότοκης κόρης του Γουλιέλμου Βιλλεαρδουΐνου το 1314, αλλά ηττήθηκε από τους Φράγκους στη μάχη της Μανωλάδας δύο χρόνια μετά. Οι επιδρομές όμως των Καταλανών ήταν συνεχείς και τα επόμενα χρόνια. Το 1317 η πριγκίπισσα της Αχαΐας Ματίλντα, εγγονή του Γουλιέλμου Βιλλεαρδουΐνου, εκλιπαρούσε για βοήθεια τη Βενετία εναντίον των Καταλανών που απειλούσαν να καταλάβουν την Εύβοια και ζητούσε δάνειο 60.000 φιορινίων για τη μεταφορά στρατού στο νησί. Επίσης, το 1318 έγγραφα Ανδεγαυών πριγκίπων, όπως του Ροβέρτου της Νεάπολης, του Ιωάννη Gravina και του Φιλίππου του Τάραντα, αναφέρονται στο ίδιο θέμα[15]. Το 1321 οι βαρόνοι της Αχαΐας, αδυνατώντας να αντιμετωπίσουν τις επιθέσεις των Βυζαντινών, σκέπτονταν να παραδώσουν το πριγκιπάτο της Αχαΐας στους Καταλανούς των Αθηνών ή στους Βενετούς

ΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, Δυτικοί στη βενετοκρατούμενη Ρωμανία (Κρήτη, Μεθώνη, Κορώνη) από το 1261 ως το 1386. Γενική επισκόπηση, *Θησαυρίσματα* 27 (1997), 37-64, 44.

11. FR. THIRIET, *Délibérations des assemblées vénitiennes concernant la Romanie* (Paris 1966), I, 138 (22, 7).

12. M. L. de MAS LATRIE, *Histoire de l'île de Chypre sous la maison des Lusignan* (Paris 1852), II, 203-205· *Délibérations*, 258 (702), 261 (707).

13. *Délibérations*, 176 (399), 177 (403).

14. *Diplomatari*, 58-61 (47): dominus rex (Robertus) ... domino Jacobo regi Aragonum.. excambium regni Albanie et principatus Achaye. A. BON, *La Morée franque. Études historiques, topographiques et archéologiques sur la principauté d'Achaïe (1205-1430)* (Paris 1969), 187.

15. *Diplomatari*, 105 (86), 108 (89, 90, 91).

και ζητούσαν την παπική ευλογία[16]. Το 1324 η πρόταση του Ροβέρτου της Νεάπολης στη Βενετία για ένωση εναντίον των Ελλήνων και των Καταλανών (*tam contra grecos scismaticos quam contra societatem nefandam*)[17] προσέκρουσε στην άρνηση της Γαληνοτάτης λόγω της ανακωχής τους με τους Καταλανούς που είχαν υπογράψει το 1319. Επίσης, το 1332 η Βενετία αδυνατούσε να βοηθήσει τον έκπτωτο δούκα των Αθηνών Gautier de Brienne για τον ίδιο λόγο[18]. Το 1371 υπεγράφη συνθήκη ειρήνης ανάμεσα στον Βουργούνδιο ηγεμόνα του Άργους Guy d'Enghien, τους Καταλανούς των Αθηνών και τη Βενετία, η οποία παρέμενε πιστή στην ανακωχή της με τους Καταλανούς[19].

Στις πηγές μας, πλούσια είναι η ανταλλαγή διπλωματικών αποστολών για διευκολύνσεις, ασφαλή μεταφορά υπηκόων και εμπορευμάτων, προστασία από πειρατές, αλλά και οδηγίες για συναφή θέματα, ενδεικτικό στοιχείο της αναγνώρισης που έχαιραν οι Αραγώνιοι στην ανατολική Μεσόγειο ως νέα πολιτική δύναμη. Αναφέρονται επιγαμίες Φράγκων και Αραγωνίων, όπως ο γάμος της αδελφής του Gautier de Brienne με το Bernardo di Roccaforte, πρωτοστράτορα (marescalus) του καταλανικού στρατού στη Ρωμανία το 1308 και ο γάμος του Ιακώβου Β΄ της Αραγωνίας (†1327) με τη Μαρία de Lusignan, αδελφή του Ερρίκου Β΄ της Κύπρου το 1316, αλλά και αλληλογραφία το 1324-1326 σχετικά με τον επικείμενο γάμο της βασίλισσας της Κύπρου Κωνσταντίας της Αραγωνίας, χήρας του Ερρίκου Β΄ της Κύπρου και κόρης του Φρειδερίκου Β΄ της Σικελίας και ανιψιάς του Ιακώβου Β΄ της Αραγωνίας[20]. Αξιοπρόσεκτη είναι η αλληλογραφία των ηγεμόνων της Κύπρου με τους βασιλείς της Αραγωνίας που αφορούσε αγορά αλόγων στην Ισπανία[21] ή οικονομική συνδρομή από τον Πέτρο Δ΄ της Αραγωνίας στην εξαδέρφη του Ελεονόρα της Αραγωνίας, σύζυγο του Πέτρου Β΄ Lusignan το 1382 και 1383[22].

Η Κύπρος, ως γνωστόν, είχε διαδεχτεί το βασίλειο της Ιερουσαλήμ σε ό,τι αφορούσε τη σταυροφορική πολιτική και διατηρούσε συχνότατες επα-

---

16. R. PREDELLI, *I Libri Commemoriali della Republica de Venezia* (Venezia 1876), I, έγγρ. 277, 278.
17. *Diplomatari*, 150 (122), 151 (123).
18. Fr. THIRIET, *Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Romanie, I (1160-1363)*, (Paris 1958), 27 (21).
19. *Diplomatari*, 418 (331)· *Régestes*, 123 (485), 125 (492).
20. MAS LATRIE, *Chypre*, III, 702, 712.
21. MAS LATRIE, *Chypre*, III, 679.
22. MAS LATRIE, *Chypre*, III, 767, 769.

φές με τη Δύση, επιδιώκοντας την παπική εύνοια, προκειμένου να ανακτηθούν οι Άγιοι Τόποι. Έτσι, οι Lusignan, με τις επιγαμίες τους με δυτικές πριγκίπισσες, διατήρησαν ζωντανή τη σταυροφορική ιδεολογία, αλλά και οι Αραγώνιοι επιθυμούσαν διακαώς να αποκτήσουν την Κύπρο, όπως επίσης και τον τίτλο του βασιλέα της Ιερουσαλήμ από τους Ανδεγαυούς, προκειμένου να αυξήσουν το κύρος τους στην Ανατολή. Ας σημειωθεί ότι τα δικαιώματα του Κονραδίνου, εγγονού του Φρειδερίκου Β΄ Hohenstaufen, στο βασίλειο της Ιερουσαλήμ το 1268 είχε διεκδικήσει ο Κάρολος Α΄ ο Ανδεγαυός, ο οποίος το 1277 αγόρασε και τον τίτλο του βασιλέα της Ιερουσαλήμ από τη Μαρία της Αντιόχειας, τίτλο τον οποίο διατήρησαν και οι διάδοχοί του. Οι ευγενείς όμως της Άκρας αρνήθηκαν να τον αναγνωρίσουν ως επικυρίαρχο, όπως και τον εκπρόσωπό του Rogerio San Severino[23]. Λίγα χρόνια αργότερα, το 1292, ο Κάρολος Β΄ ο Ανδεγαυός προσπάθησε να πωλήσει τον τίτλο του βασιλέα της Ιερουσαλήμ στον Αλφόνσο Γ΄ της Αραγωνίας ως αντάλλαγμα για τη Σικελία. Ενδεικτικό της αίγλης που είχε η Μεσόγειος για τους Δυτικούς ήταν η εμμονή στη διατήρηση των τίτλων ακόμη και αν ήταν κενοί. Έτσι, το 1362 ο Φρειδερίκος Γ΄ της Σικελίας ήταν re di Sicilia και duca di Atene e di Neopatria[24], αλλά και το 1416 ο Αλφόνσος Ε΄ της Σικελίας (†1458) ήταν re di Aragona, Valenza, Sicilia, Maiorca, Sardegna, Corsica, conte di Barcelona, de Rousillon e Cerdagne, ενώ έφερε και τον κενό τίτλο του duca di Atene e Naupatto[25]. Επίσης ο τελευταίος Ανδεγαυός βασιλέας René, αν και κυβέρνησε μόνο στην Προβηγκία έως το 1480, εφόσον το 1442 είχε χάσει τη Νεάπολη από τον Αλφόνσο Ε΄, διατήρησε τον τίτλο του βασιλέα της Σικελίας ως αντίδραση στο Σικελικό Εσπερινό μέχρι το θάνατό του.

Συμπερασματικά καταλήγουμε ότι οι Αραγώνιοι αναγνωρίζονταν από τους συγχρόνους τους ως νέα ναυτική δύναμη στο χώρο και η παρουσία τους είχε μια έντονη δυναμική. Καθώς φαίνεται, όμως, δεν είχαν ούτε την οικονομική ούτε την πολιτική ισχύ για να αναπτύξουν επεκτατικές τάσεις και να δημιουργήσουν μια νέα πραγματικότητα στη Μεσόγειο, ανατρέποντας την ισορροπία δυνάμεων που επικρατούσε με τους Βενετούς και Γενουάτες να διατηρούν τον πρωταγωνιστικό τους ρόλο.

---

23. *Registri* XXI, 213 (54)· P. Edbury, *The Kingdom of Cyprus and the Crusades (1191-1374)* (Cambridge 1991), 138· Mas Latrie, *Chypre*, II, 80, 85.
24. *Commemoriali*, II, 335 (320).
25. *Commemoriali*, III, 377 (213).

Summary

THE ARAGONESE AND THE CATALANS
IN THE ORIENTAL MEDITERRANEAN
DURING THE 13th AND THE 14th CENTURY

After the "Reconquista" of the iberic peninsula in the 13th century the kingdom of Aragon-Catalonia formed a new naval power with commercial interests in the western and oriental Mediterranean. Especially after the Sicilian Vespers in 1282 the king of Aragon, considering himself as heir of the Angevin oriental policy, expanded his economic and political activities by signing profitable treaties with the sovereigns of Tunisia and Syria and encouraged diplomatic matrimonies (marriages) in Romania and Cyprus, in order to strengthen his position in the Mediterranean. The catalan duchy of Athens had a strategic significance in checking further angevin expansion in the Balkans, while other Catalans were installed in peaceful coexistence in Romania, or traveled as merchants or pirates. By studying published documents we conclude that the Catalans were recognized by their contemporaries as an important naval power but didn't change the existing equilibrium of Venetian and Genoese economic preponderance, nor did they prevent Turkish expansion. Catalan imperialism cannot be explained as an organized plan but as individual attempts for fortune seeking and profit.

MARIA DOUROU-ELIOPOULOU

ΦΛΩΡΕΝΤΙΑ ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΙ ΓΡΑΦΕΙΣ ΚΩΔΙΚΩΝ ΚΑΙ «ΕΓΓΡΑΜΜΑΤΩΣΥΝΗ». ΔΙΑΠΙΣΤΩΣΕΙΣ ΚΑΙ ΣΥΓΚΡΙΣΕΙΣ 13ος ΑΙΩΝΑΣ[1]

Στα πλαίσια έρευνας[2] για τον βαθμό που γνώριζαν γράμματα οι Βυζαντινοί, ασχολήθηκα με το θέμα από την πλευρά των γραφέων κωδίκων. Στον γενικό όρο «γραφείς» περιλαμβάνω και κάποιους κυρίους κωδίκων, που έγραψαν κτητορικά σημειώματα, καθώς και μερικούς μεταγενέστερους αναγνώστες που χάραξαν λίγες λέξεις στα περιθώρια ή στο τέλος ενός χειρογράφου. Μπορεί να θεωρηθεί δεδομένο ότι τα πρόσωπα που τίθενται ως αντικείμενο της μελέτης γνώριζαν, λίγο-πολύ, καλά γράμματα εφ' όσον αναλάμβαναν να γράψουν ένα βιβλίο επί πληρωμή, για προσωπική χρήση ή για τις ανάγκες της μονής, όπου εγκαταβίωναν, στην περίπτωση που ήταν μοναχοί, ή είχαν ενδιαφερθεί να αποκτήσουν κάποιο κείμενο ή, τέλος, κράτησαν στα χέρια τους και διάβασαν ένα χειρόγραφο.

Οι γραφείς, πολύ συχνά, όταν τελείωναν την αντιγραφική τους εργασία, συνέτασσαν ένα βραχύ ή εκτενέστερο κείμενο αυτοβιογραφικό ή με πληροφορίες για τον χορηγό ή με ένα συνδυασμό πληροφοριών για τους δύο συντελεστές του έργου κ.λπ.[3]· το κείμενο αυτό είναι αποκαλυπτικό του επιπέ-

---

1. Η μελέτη αυτή αποτελεί την ευρύτερη ανάπτυξη τμήματος της συμμετοχής μου (*Literacy of Byzantine Scribes and Bookowners*) σε στρογγυλή τράπεζα με τον γενικό τίτλο *Levels of Literacy in the Byzantine Empire*, που πραγματοποιήθηκε στις 8 Αυγούστου 1991, στο 18ο Διεθνές Συνέδριο Βυζαντινών Σπουδών στη Μόσχα· οργανωτές της στρογγυλής τράπεζας ήταν οι Ν. Οικονομίδης και R. Browning.
   Στο τέλος του άρθρου παρατίθενται οι βραχυγραφίες όσων έργων χρησιμοποιήθηκαν αποκλειστικά εδώ.
2. Η έρευνα, στο σύνολό της, διεξήχθη στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, με την επιχορήγηση του Ινστιτούτου Μεσογειακών Ερευνών. Υλικό έδωσαν χρονολογημένες βυζαντινές πηγές και, συγκεκριμένα, υπογραφές μαρτύρων σε έγγραφα, σημειώματα χειρογράφων, σφραγίδες. Για τον τομέα που ανέλαβα, δηλ. τη μελέτη των σημειωμάτων, στηρίχθηκα σε χρονολογημένους κώδικες από τον 9ο μέχρι και τον 15ο αιώνα.
3. Τα σύντομα αυτά κείμενα παρέχουν ειδήσεις για ιστορικά γεγονότα (μάχες, αλώσεις πόλεων, εκκλησιαστική ιστορία κ.λπ.) και πρόσωπα (αυτοκράτορες, αξιωματούχοι και τιτλούχοι της Πολιτείας, πρόσωπα της εκκλησιαστικής ιεραρχίας ή της μοναστικής κοινότητας, απλοί πολίτες άγνωστοι από άλλες πηγές, βιβλιογράφοι και κτήτορες κωδίκων), ο-

δου «εγγραμματωσύνης» των γραφόντων. Αρκετές φορές ακόμη κι αυτή η εμφάνιση του σημειώματος έχει μεγάλη διαφορά από το κυρίως κείμενο του χειρογράφου· συγκεκριμένα μπορεί π.χ. το κείμενο των Ευαγγελίων να είναι καλλιγραφημένο και σωστό συντακτικά και ορθογραφικά αλλά το βιβλιογραφικό ή κτητορικό σημείωμα στον ίδιο κώδικα να προδίδει γνώσεις υποδεέστερες ως προς τον σχεδιασμό των γραμμάτων και, κυρίως, την εκφορά του λόγου και την ορθή γραφή των λέξεων. Οι πιθανές αυτές διαφορές οφείλονται στο ότι κάποιοι γραφείς γνώριζαν να εκτελούν άψογα το αντιγραφικό έργο από το πρωτότυπο που χρησιμοποιούσαν, ενώ, όταν ανέπτυσσαν την πρωτοβουλία να συντάξουν τον κολοφώνα, ανυποψίαστοι, αποκάλυπταν έμμεσα τις δυνατότητές τους στον χειρισμό της γλώσσας. Έτσι, τα σημειώματα αποτελούν μια πρώτης τάξεως πηγή που, με την κατάλληλη επεξεργασία (μετρήσεις, συγκρίσεις, ποσοστώσεις), μας παρέχουν τη δυνατότητα να φθάσουμε σε συμπεράσματα σχετικά με τις γραμματικές γνώσεις αυτών που ασχολήθηκαν με την αντιγραφή βιβλίων ή, σε κάποιες περιπτώσεις, τις γνώσεις των χορηγών που διαιώνισαν την προσφορά τους με ιδιόχειρες σημειώσεις ή μεταγενέστερων κτητόρων και, τέλος, απλών αναγνωστών, όπως ήδη είπαμε.

Για να βρούμε σε τι επίπεδο τα πρόσωπα αυτά γνώριζαν γράμματα, μελετήσαμε τα σημειώματα με αυτοψία σε βιβλιοθήκες, από πίνακες σε καταλόγους κωδίκων, μικροφίλμ[4], επικεντρώνοντας την έρευνά μας σχεδόν αποκλειστικά στην ορθογραφία[5] των σημειωμάτων, που είναι ένα ασφαλές κριτήριο στην καταμέτρηση λαθών· συμπληρωματικά ελήφθησαν υπ' όψη κάποια συντακτικά ή γλωσσικά λάθη. Εξ άλλου το ενδιαφέρον των Βυζαντινών για το ορθογραφημένο γράψιμο είναι γνωστό[6]. Ο Μιχαήλ Χωνιάτης

νόματα μονών και ναών, τοπωνύμια, κατάρες για πιθανούς κλέφτες του χειρογράφου, παράκληση για σωτηρία της ψυχής, δημογραφικά στοιχεία, φυσικά φαινόμενα και θεομηνίες κ.ά.

4. Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Biblioteca Apostolica Vaticana, Bibliothèque Nationale (Paris), Βιβλιοθήκη του British Museum (London) και Bodleian (Oxford), Centre de Recherche en Histoire et Civilisation de Byzance, Collège de France, Bibliothèque byzantine (Paris) και Ίδρυμα Πατερικών Μελετών (Θεσσαλονίκη). Στον έλεγχο κωδίκων και μικροφίλμ έλαβαν μέρος για κάποιο χρονικό διάστημα η κ. Μαρίνα Λουκάκη και η Σωσώ Αποστολοπούλου.

5. OIKONOMIDES, Mount Athos, 170· IDEM, Asia Minor, 253-265· IDEM, Η εγγραμματωσύνη, 593-598· IDEM, Byzance: À propos d'alphabétisation, *Bilan et Perspectives des Études Médiévales en Europe*, έκδ. J. HAMESSE (Louvain-la Neuve 1995) [FIDEM, Textes et études du Moyen Age 3], 35-42.

6. Βλ. και H. HUNGER, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, 2 (München

χαρακτηριστικά γράφει: *Ἐγὼ δὲ τοσούτου δέω ἀνεπίπληκτον παρορᾶν εἴ τι τῶν πρὸς ἐμέ σου γραμμάτων ἢ λήθη ἢ ἀγνοίᾳ παρολισθαίνῃ τῆς ὀρθότητος*[7].

Έτσι, για τις ανάγκες της μελέτης[8], υπολόγισα όλα τα πιθανά ορθογραφικά λάθη που μπορούσαν να γίνουν σε μια λέξη και πόσα, και αν έχουν γίνει. Ο αριθμός των ορθογραφικών λαθών κάθε σημειώματος διαιρείται με τον αριθμό των πιθανών ορθογραφικών λαθών και, όσο μεγαλύτερο είναι το πηλίκο της διαίρεσης, τόσο λιγότερα γράμματα συμπεραίνουμε ότι γνώριζε ο γραφεύς του σημειώματος, ενώ στο τέλος γίνονται υπολογισμοί και συγκρίσεις με τις αναλογίες πραγματικών λαθών και πιθανών λαθών επί τοις εκατό. Σχετικά με τον τρόπο καταμέτρησης λαθών, στη λέξη *τράχηλος*, παραδείγματος χάρη, ο γραφεύς έχει τρεις πιθανότητες να κάνει λάθος και, συγκεκριμένα, στη δεύτερη και τρίτη συλλαβή (αντί του *η* μπορεί να γραφτεί *ι*, *υ*, *ει*, *οι*, *υι*, αντί του *λ* να γραφτεί *λλ* και αντί του *ο* να γραφτεί *ω*) αλλά, βέβαια, δεν έχει καμία πιθανότητα να κάνει λάθος στην πρώτη συλλαβή που περιέχει ένα *α*. Άλλα πιθανά λάθη μπορούν να γίνουν όταν γράφονται οι δίφθογγοι *ευ* και *αυ* με τα γράμματα *εφ*, *εβ*, *αφ*, *αβ* ή και το αντίθετο[9], λάθη που συχνά γίνονται και στη νεότερη Ελληνική, ενώ τα τελευταία χρόνια έχει υιοθετηθεί επισήμως η γραφή αυτή σε κάποιες λέξεις (π.χ. αβγό αντί αυγό) και έχει έτσι καταργηθεί, μερικώς τουλάχιστον, η ιστορική ορθογραφία.

Τα πνεύματα και οι τόνοι έχουν μεν καταμετρηθεί ξεχωριστά αλλά δεν συμπεριελήφθησαν στον τελικό υπολογισμό λαθών. Συγκεκριμένα, καταγράφτηκε αν έχουν τοποθετηθεί σε κάθε λέξη οι αναμενόμενοι τόνοι και πνεύματα και πόσοι, ενδεχομένως, είναι λανθασμένοι. Δεν συνυπολογίσθηκαν όμως στον αριθμό των λαθών, γιατί συχνά παραλείπονται από άγνοια ή αμέλεια[10]. Ο ανώνυμος γραφεύς του κώδικα Paris. Gr. 633, 12ης Μαρτίου 1186, σημειώνει με ευσυνειδησία: *Σύγγνωτέ μοι παρακαλῶ εἴ τϊ ἐσφάλην ἀπό τέ ὀξείας, βαρείας, ἀποστρόφου, δασείας τὲ καὶ ψιλῖς καὶ ὁ Θεὸς σώσει πάντας ὑμᾶς*[11]. Στην καταμέτρηση λαθών δεν έλαβα επίσης υπ' όψη την υπογε-

1978), 18 κ.ε. (μετάφρ. *Βυζαντινή Λογοτεχνία. Η κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, 2, Αθήνα 1992, 386 κ.ε.).

7. Μιχαὴλ Χωνιάτης, *'Επιστολαί*, 233. Σχετικά με το ορθογραφημένο γράψιμο βλ. και OIKONOMIDES, Mount Athos, 170· IDEM, Η εγγραμματωσύνη, 594.
8. Βλ. και OIKONOMIDES, Mount Athos, 172.
9. Βλ. π.χ. υποσημειώσεις 101, 107.
10. Βλ. και OIKONOMIDES, Mount Athos, 172.
11. KIRSOPP και SILVA LAKE, *Dated Greek Minuscule Manuscripts to the Year 1200*, V (Boston, Massachusetts 1936), πίν. 330. Βλ. και Μιχαὴλ Ψελλός, Ἐπιτάφιος εἰς Νικήταν τὸν μαΐστορα τῆς σχολῆς τοῦ Ἁγίου Πέτρου, MM 5, 90 και 91, όπου ο συγγραφεύς ασχολεί-

γραμμένη και τη διαίρεση, αν και ο Μιχαήλ Γλυκάς (14ος αι.) αναφέρει ότι ο πατριάρχης Νικήτας (8ος αι.) λανθασμένα χρησιμοποιούσε το σημάδι της διαίρεσης στη δίφθογγο *αι*[12]. Το σημάδι της διαίρεσης χρησιμοποιούν και οι γραφείς στα σημειώματα, π.χ. ο ιερεύς Γεώργιος ο Ρόδιος, το 1204, γράφει *δϊα ψυχϊκῆς* κ.λπ., το 1236, ο ιερομόναχος Γεράσιμος, *ἐτελϊώθη*, το 1291, άγνωστος μοναχός, *δϊὰ*, το 1299, ο Ιωάννης Ιεράκης *αἰτΐω, βΐβλος, ϊεράκη, μηνΐ, μαρτΐω*[13].

Στη συγκεκριμένη μελέτη προσεγγίζω το θέμα της «εγγραμματωσύνης» με βάση «σημειώματα» του 13ου αιώνα, συγκρίνοντας τα στοιχεία των δύο περιόδων που χωρίζονται από την ιστορική τομή του 1261, προκειμένου να διαπιστωθούν οι πιθανές επιπτώσεις από την κατάλυση του Κράτους το 1204· παράλληλα, εξετάζεται η παραγωγή χειρογράφων και γίνονται συγκρίσεις με στοιχεία που έχουμε από άλλους αιώνες για τους λιγότερο ή περισσότερο εγγράμματους γραφείς.

Μετά την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους δεν ανευρίσκονται χειρόγραφα που να έχουν γραφτεί στην Κωνσταντινούπολη. Τα δεινά από την άλωση ήταν αισθητά σε κάποια μοναστήρια της πρωτεύουσας ακόμη και μετά την αποκατάσταση της βυζαντινής κυριαρχίας στην Κωνσταντινούπολη το 1261. Για παράδειγμα, ο Νικηφόρος Γρηγοράς γράφει, κατά τον 14ο αιώνα, ότι οι Σταυροφόροι είχαν καταστρέψει τη μονή Στουδίου, γνωστό αντιγραφικό κέντρο[14], και την άφησαν σε ερείπια[15]· η μονή και η εκκλησία αποκαταστάθηκαν το 1293 από τον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο, αδελφό του Ανδρονίκου Β´[16]. Αργότερα (15ος αι.), χειρόγραφα, τα οποία όμως δεν φέρνουν χρονολογία, γράφτηκαν στη μονή Στουδίου[17]. Η μονή Προδρόμου-Πέτρας[18] είχε την ίδια τύχη· αντιγραφική δραστηριότητα είχε παρατηρηθεί τον 11ο και 12ο αιώνα αλλά διεκόπη όταν η μονή καταλήφθηκε από τους Λατίνους παρά την ισχυρή της αντίσταση[19]. Μετά την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης, η μονή ανοικο-

ται με τους τόνους.

12. *ἐκ τοῦ κατὰ Ματθάϊον ἐξεφώνησεν* (Μιχαὴλ Γλυκᾶς, *Βίβλος Χρονική*, ἐκδ. I. BEKKER [CSHB], (Bonnae 1836), 527).
13. ASTRUC, *Manuscrits*, 17, 22, 61· CONSTANTINIDES-BROWNING, *Cyprus*, 124.
14. ΕΛΕΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ βιβλιοθήκη*, 44.
15. Γρηγορᾶς, 190: *ἠρήμωται γὰρ ὁ χῶρος ἐκεῖνος παρὰ Λατίνων καὶ μηλόβοτος ἦν ἐκ πολλοῦ*.
16. Γρηγορᾶς, 190· JANIN, *Églises*, 432.
17. ΕΛΕΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ βιβλιοθήκη*, 37 και 44.
18. ΚΑΚΟΥΛΙΔΗ, Μ. Προδρόμου-Πέτρας.
19. JANIN, *Églises*, 422.

δομήθηκε, η αντιγραφή χειρογράφων επαναλήφθηκε[20] και διατηρήθηκε τουλάχιστον μέχρι τον 14ο αιώνα[21]. Παρόμοια κατάσταση προφανώς επικρατούσε και στις άλλες μονές της Κωνσταντινούπολης κατά το διάστημα της Λατινοκρατίας, ενώ οι άνθρωποι που ζούσαν εκεί φαίνεται ότι δεν ενδιαφέρονταν για την παραγγελία χειρογράφων για προσωπική χρήση ή για τις ανάγκες ενός μοναστηριού. Επιπρόσθετα, και παρά τις σχετικές προσδοκίες, δεν διαθέτουμε σημειώματα κωδίκων με κάποια ένδειξη ότι αυτοί γράφτηκαν στην Αυτοκρατορία της Νίκαιας. Βέβαια, έχουμε τη δωρεά τεσσάρων χειρογράφων στη μονή του Σωτήρος Χριστού στη Νίκαια[22], τα οποία όμως χρονολογούνται στον 11ο ή 12ο αιώνα. Η απουσία χειρογράφων που να έχουν γραφτεί στη Νίκαια φαίνεται περίεργη αν αναλογισθούμε το ιδιαίτερο ενδιαφέρον των αυτοκρατόρων Ιωάννου Γ΄ Δούκα του Βατάτζη και Θεοδώρου Β΄ του Λασκάρεως για την ενίσχυση πνευματικών δραστηριοτήτων· ο Νικηφόρος Βλεμμύδης είχε μάλιστα σταλεί στη Θεσσαλονίκη και το Άγιον Όρος, όπου έμεινε επί ένα χρόνο, προκειμένου να συγκεντρώσει χειρόγραφα με σκοπό τον εμπλουτισμό των βιβλιοθηκών που είχαν ιδρυθεί στην Αυτοκρατορία της Νίκαιας[23]. Βεβαίως προβάλλει και πάλι το ερώτημα «αφού υπήρχε το ενδιαφέρον για προμήθεια χειρογράφων πώς δεν μαρτυρείται και αντιγραφή χειρογράφων;». Απάντηση με βεβαιότητα δεν μπορεί να δοθεί, θεωρώ όμως πιθανόν ότι η αντιγραφική δραστηριότητα δεν αναπτύχθηκε αμέσως λόγω της ανωμαλίας των καιρών[24] και, επί πλέον, ότι συμπτωματικά δεν διασώθηκαν κώδικες στους οποίους να αναφέρεται ρητά, ή

20. Η Κακουλιδη, Μ. Προδρόμου-Πέτρας, 12-13, αναφέρει τρεις αχρονολόγητους κώδικες, οι οποίοι τοποθετούνται στον 13ο αιώνα χωρίς όμως να προσδιορίζεται πιο συγκεκριμένα η χρονική περίοδος.

21. Janin, *Églises*, 427. Στον κώδικα Vat. 647, του 14ου αιώνα, υπάρχει κτητορικό σημείωμα που αναφέρει ότι το χειρόγραφο ανήκε στη μονή Προδρόμου-Πέτρας (Devreesse, *Cod. Vat., III*, 70).

22. Τα τρία χειρόγραφα δώρισε στη μονή ο αυτοκράτωρ Κωνσταντίνος Λάσκαρις (1204-1205) ενώ το τέταρτο ο ηγούμενος της μονής Πέτρος ο Φιλανθρωπηνός το 1208. Τα χειρόγραφα που δώρισε ο Κωνσταντίνος Λάσκαρις είναι αχρονολόγητα· πιθανόν τα αφιερωτικά σημειώματα να γράφτηκαν κατά την είσοδο των χειρογράφων στη μονή [1) Oxford, Bodleian Library, Barocci 235, 11ου αι.· βλ. Coxe, *Bibl. Bodl.* I, στ. 404, 2) Firenze, Biblioteca Laurenziana, Plut. VII. 7, 12ου αι.· βλ. Bandini, *Cat. Laurent.* 1, 209-210, 3) Venezia, Biblioteca Marciana Gr. 357, 12ου αι.· βλ. H. Delehaye, Catalogus codicum hagiographicorum Graecorum Bibliothecae D. Marci Venetiarum, *AB* 24 (1905), 186 4) Vat. 805 (olim 523), 11ου-12ου αι.· βλ. Devreesse, *Cod. Vat. III*, 338].

23. Constantinides, *Higher Education*, 13, 134.

24. Βλ. και Wilson, Nicaean and Palaeologan Hands, 263.

έστω να υπάρχει κάποια ένδειξη, ότι έχουν γραφτεί στη Νίκαια[25]. Είναι εξ άλλου γνωστό ότι οι λόγιοι που ζούσαν εκεί αντήλλασσαν μεταξύ τους χειρόγραφα για να χρησιμοποιηθούν ως πρότυπα για την αντιγραφή διαφόρων κειμένων, για διόρθωση κ.λπ.[26]. Εξ άλλου, όπως πληροφορούμαστε από την αλληλογραφία του Μιχαήλ Χωνιάτη, κάποιοι άνθρωποι μορφωμένοι, αν και ζούσαν σε κατακτημένες περιοχές, εξακολούθησαν να αντιγράφουν και να ανταλλάσσουν μεταξύ τους χειρόγραφα[27], προκειμένου να αποκτήσουν συγκεκριμένα κείμενα για προσωπική χρήση· παρά τις δυσκολίες των καιρών, γίνονται και προσπάθειες εκ μέρους των λογίων να αγοράσουν κώδικες. Η περίπτωση του Χωνιάτη είναι χαρακτηριστική. Οι σταυροφόροι, κατακτώντας την Αθήνα, σύλησαν τη βιβλιοθήκη του μητροπολίτη και τα βιβλία πωλούνταν στην αγορά, γεγονός που πληροφορήθηκε ο Χωνιάτης και ζήτησε από τον Γεώργιο Βαρδάνη, πέραν των τριών βιβλίων που αυτός του είχε ήδη αποστείλει, να του αγοράσει και κάποια άλλα[28].

Έχει παρατηρηθεί ότι η κατάληψη της Κωνσταντινούπολης λειτούργησε αποτελεσματικά στη δημιουργία άλλων πνευματικών και πολιτιστικών κέντρων καθώς και στη μεγάλη ανάπτυξη μοναστικών κέντρων στη Μ. Ασία. Στα πρώτα οπωσδήποτε περιλαμβάνεται η Νίκαια, οπότε το ερώτημα για την παραγωγή χειρογράφων εκεί παραμένει, ενώ, ως προς τα μοναστικά κέντρα της Μ. Ασίας, θα δούμε παρακάτω κάποιους γραφείς που προέρ-

---

25. Εκτός από τους κώδικες της εποχής 1201-1261 χωρίς ένδειξη τόπου, τους οποίους παραθέτω πιο κάτω, βλ. και PRATO, La produzione, 35 κ.ε., και 64-65. Ο WILSON, Nicaean and Palaeologan Hands, 263, 264, θεωρεί ότι κάποιοι χρονολογημένοι κώδικες είναι σχετικοί με το θέμα. Ως προς τον Vat. 1296, που προτείνεται, υπάρχουν οι αντιρρήσεις του A. Turyn ότι πρόκειται για χειρόγραφο με χαρακτηριστικά της Κάτω Ιταλίας, ενώ για τον Vat. 105, που χρονολογείται μεταξύ των ετών 1244-1254, από τη μνεία του αυτοκρατορικού ζεύγους Ιωάννου Γ΄ Δούκα του Βατάτζη και Άννης και του πατριάρχη Μανουήλ, θέλω να παρατηρήσω ότι η μνεία αυτών των προσώπων αποτελεί μεν ένδειξη για να προσδιορίσουμε ως τόπο γραφής τα εδάφη της Αυτοκρατορίας της Νίκαιας, αλλά δεν μπορούμε να τη θεωρήσουμε ως στοιχείο αποδεικτικό, γιατί ανάλογες περιπτώσεις δεν είναι άγνωστες σε σημειώματα κωδίκων. Τους δύο αυτούς κώδικες, καθώς και τον κώδικα Αθων. Βατοπεδίου 202 ή 227, έτους 1232 ή 1234, περιλαμβάνω στη μελέτη με κάποιες επιφυλάξεις.

26. CONSTANTINIDES, *Higher Education*, 16, 18, 23.

27. *ἰδιόγραφον ἐμῆς χειρός. ὅπερ μεταγράψας ἰδίαις χερσίν. Τὸν Νίκανδρον οὔπω ἀπέστειλας* (Μιχαὴλ Χωνιάτης, *'Επιστολαί*, 196, 239).

28. ...*σὺ δὲ χρυσὸν ἐγχέει ἀναγκασθήσῃ ... πρόςσχες δὲ ἵνα πρώτην τὴν Γεωμετρίαν σπουδάσῃς ἐκσπάσαι ... εἶτα τοῦ Βουλγαρίας Ἐξήγησιν...* (Μιχαὴλ Χωνιάτης, *'Επιστολαί*, 196). Για το όλο θέμα βλ. Σπ. ΛΑΜΠΡΟΣ, Περὶ τῆς βιβλιοθήκης τοῦ μητροπολίτου Ἀθηνῶν Μιχαὴλ Ἀκομινάτου, *Μικταὶ σελίδες* (Ἀθῆναι 1905), 407-415.

χονται από εκεί.

Για την περίοδο 1201-1261 έχω ελέγξει τα βιβλιογραφικά και άλλα σημειώματα 17[29] χρονολογημένων κωδίκων[30], οι οποίοι έχουν γραφτεί σε περιοχές που ανήκαν στο βυζαντινό κράτος πριν από την έλευση των Λατίνων το 1204. Επίσης περιλαμβάνεται η Κύπρος, που είχε κατακτηθεί από τον Ριχάρδο τον Λεοντόκαρδο το 1191, και στην οποία διατηρήθηκε το ενδιαφέρον για την αντιγραφή κωδίκων[31], καθώς και η Σουγδαία στην Ταυρική χερσόνησο, η οποία, μολονότι είχε αποσπασθεί από το Βυζαντινό Κράτος πριν από το 1204[32], διατήρησε την ελληνική γλώσσα και το ορθόδοξο δόγμα[33]. Στη Ρόδο, παρά τις ιστορικές της περιπέτειες, παρατηρείται αντιγραφικό ενδιαφέρον σε όλο τον 13ο αιώνα. Σ' αυτά πρέπει να προστεθούν και 31 σημειώματα χρονολογημένων κωδίκων, οι οποίοι όμως δεν φέρνουν ένδειξη του τόπου αντιγραφής[34]. Στα σημειώματα με τα οποία γίνεται γνωστός ο τόπος γραφής των χειρογράφων ο μέσος όρος των ορθογραφικών λαθών φθάνει το 6,13% (81/1321[35]). Αν σ' αυτά τα σημειώματα προσθέσουμε και τα 31 που προέρχονται από κώδικες, για τους οποίους δεν γνωρίζουμε την πόλη ή την περιοχή που γράφτηκαν και στα οποία ο μέσος όρος ορθογραφικών λαθών φθάνει το 2,47%, τότε ο μέσος όρος των δύο ομάδων μαζί είναι 4,26%. Το ποσοστό 2,47% μαρτυρεί ένα καλό επίπεδο, που δεν απέχει από το αντίστοιχο ποσοστό λαθών του 12ου αιώνα (2,68%)[36] και

29. Τα σημειώματα είναι 18, γιατί στον κώδικα Edinburgh, Univ. Library 224, του 1214, έχουν γραφτεί σημειώματα από διαφορετικά χέρια.

30. Κάποιοι κώδικες δεν φέρνουν χρονολογία αλλά τους χρονολογούμε βάσει ιστορικών προσώπων που μνημονεύονται ως κτήτορες κ.λπ., όπως ο Ιωάννης Κομνηνός Συναδηνός, ή βάσει άλλων ιστορικών στοιχείων.

31. Όπως επισημαίνει ο CONSTANTINIDES, *Higher Education*, 25, ο Γρηγόριος ο Κύπριος διδάχθηκε τα *ἱερὰ γράμματα* και την *ἐγκύκλιον παιδείαν* στην Κύπρο ενώ μετέβη στη Νίκαια για ανώτερες σπουδές.

32. ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ, *Σουγδαία*, 17, 107.

33. Το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως έστελνε στη Σουγδαία αρχιερείς και κατώτερους κληρικούς· βλ. ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ, *Σουγδαία*, 67. Δεν έχω περιλάβει κώδικες που προέρχονται από την Ιταλία και τη Σικελία, δεδομένου ότι οι ιστορικές τους τύχες έχουν προ πολλού αποσυνδεθεί από το Βυζάντιο, το δε θέμα δημιουργίας χειρογράφων εκεί παρουσιάζει τις δικές του ιδιαιτερότητες.

34. Πρόκειται, θα υπενθυμίσω, μόνο για σημειώματα που έχουν ελεγχθεί παλαιογραφικά· για άλλους κώδικες που ανήκουν στα ίδια χρονικά πλαίσια βλ. ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ, *Συλλογή*, 10 κ.ε. και PRATO, La produzione, 35 κ.ε.

35. 81/1321=81 πραγματικά λάθη στα 1321 πιθανά.

36. Σύμφωνα με μετρήσεις που έχω κάνει βασιζόμενη σε 102 σημειώματα του 12ου αιώνα, τα λάθη είναι 150 σε 5590 πιθανά, δηλ. φθάνουμε σε ένα ποσοστό 2,68%.

μας οδηγεί στη σκέψη μήπως κάποιοι από τους 31 κώδικες μπορούν να συνδεθούν με την Αυτοκρατορία της Νίκαιας;

ΚΩΔΙΚΕΣ ΜΕ ΕΝΔΕΙΞΗ ΤΟΠΟΥ (1201-1261)

Ρόδος: (10/265)

- 1 Σεπτεμβρίου 1204, Paris. gr. 301, ASTRUC, *Manuscrits*, 17 (γραφεύς ο Γεώργιος, ο Ρόδιος, ιερεύς, 7/71).
- Φεβρουάριος 1223, Πάτμου 220, ΚΟΜΙΝΗΣ, *Πίνακες*, 14 (γραφεύς ο Ιωάννης ο Κασιανός, πρωτοψάλτης μητροπόλεως Ρόδου, 3/80).
- Μάρτιος 1232, Vat. 648, TURYN, *Cod. Vat.*, 6 (γραφεύς ο Συμεών, ή Σάβας, ο Κόραξ, από της νήσου Ρόδου[37], 0/114).

Μακεδονία: (18/298)

- 25 Σεπτεμβρίου 1244, Paris. Coislin. 41, ASTRUC, *Manuscrits*, 24 (γραφεύς ο Ματθαίος, θύτης, 18/298).

Ήπειρος: (33/386)

- 13 Φεβρουαρίου 1225, Oxford, Bodl. Cromwell 11, TURYN, *Gr. Brit.*, 8 (γραφεύς ο Μιχαήλ Παπαδόπουλος, αναγνώστης, *χωρικός*, *καλογράφος*, από του θέματος Ιωαννίνων[38], 18/178).
- 1 Αυγούστου 1253, Oxford, Bodl. Clarke 8, TURYN, *Gr. Brit.*, 8 (γραφεύς ο Δημήτριος Βριζώπουλος, αναγνώστης, στην αρχοντία της Μικράς Βαγενετίας[39], 15/155).
- 12 Ιουνίου 1255, Paris. gr. 194 A, ASTRUC, *Manuscrits*, 29 (γραφεύς ο Νίκανδρος, μοναχός-κτήτωρ ο Ισαάκ, μοναχός της μονής Μεσοποτάμου[40], 0/53).

---

37. Ο γραφεύς έγραψε το χειρόγραφο στα Ιεροσόλυμα, αλλά, προφανώς, είχε μάθει τα γράμματα στη Ρόδο. Νοιώθει δε την ανάγκη να δικαιολογηθεί για τα άσχημα γράμματα που είχε χαράξει, λέγοντας ότι εξετέλεσε την αντιγραφική εργασία κατά τη διάρκεια του χειμώνα, υπονοώντας ότι τα δάχτυλά του ήταν παγωμένα.

38. ΕΥ. ΧΡΥΣΟΣ, Ἱστορικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν Ἤπειρο σὲ σημείωμα τοῦ κώδικα Cromwell 11, *Ἠπειρωτικὰ Χρονικὰ* 22 (1980), 58-65.

39. ΦΛ. ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ, Πληροφορίες γιὰ τὴν Ἤπειρο σὲ «σημειώματα» κωδίκων, *Ἠπειρωτικὰ Χρονικὰ* 27 (1985), 115-126.

40. ASTRUC, *Manuscrits*, 28-29. Για κώδικες που έχουν γραφτεί στην Ήπειρο και ιδιαίτερα στη μονή Μεσοποτάμου βλ. D. R. REINSCH, Ἠπειρωτικὰ χειρόγραφα - μερικὲς παρατηρήσεις καὶ σκέψεις, *Πρακτικὰ Διεθνοῦς Συμποσίου γιὰ τὸ Δεσποτάτο τῆς Ἠπείρου (Ἄρτα 27-31 Μαΐου 1990)* (Ἄρτα 1992), 545-550 και ANNACLARA CATALDI PALAU, Manoscritti epiroti a Londra (British Library), *Codices Manuscripti* 20/21 (Dezember 1997), 3-59.

Μ. Ασία: (1/141)

• 12 Φεβρουαρίου 1242. Αθων. Βατοπεδίου 1492, ΚΑΔΑΣ, *Μ. Βατοπαιδίου*, 277 (γραφεύς ο Νεόφυτος, ιερομόναχος από τη μονή των Κελλιβάρων στο Λάτρος[41] - κτήτωρ ο αναγνώστης Νιφί, 1/63).

• 1259/1260, Vat. Reg. 63, TURYN, *Cod. Vat.*, 44-45 (γραφεύς ο Βαρλαάμ, μονότροπος[42], στη μονή Γαλησίου, 0/48).

• 17 Φεβρουαρίου 1261, Paris. Bibl. Nat. 857 (Reg. 2385), ASTRUC, *Manuscrits*, 32 (γραφεύς ο Αθανάσιος, μοναχός στη μονή Γαλησίου - κτήτορες ο ηγούμενος Ιωσήφ και ο μοναχός Μακάριος, 0/30).

Κύπρος: (5/123)

• 9 Μαΐου 1214, Edinburgh, Univ. Library 224, TURYN, *Gr. Brit.*, 3. CONSTANTINIDES-BROWNING, *Cyprus*, 116 (γραφεύς ο Βασίλειος, ιερεύς, διδάσκαλος, ταβουλλάριος[43] των ταβουλλαρίων της επισκοπής Πάφου, 0/54).

• 1214, Edinburgh, Univ. Library 224, TURYN, *Gr. Brit.*, 4 και 5 (γραφεύς των σημειωμάτων ο Νεόφυτος ο Έγκλειστος, 3/56).

• 24 Νοεμβρίου 1238, Vat. 2309, DARROUZÈS, Notes, 55[44] (-, 2/13).

---

41. Ο κώδικας πρέπει να γράφτηκε στη μονή των Κελλιβάρων στο Λάτρος αλλά ο χορηγός, ο αναγνώστης Νιφί, πρέπει να κατοικούσε στη Δαμασκό, γιατί στο σημείωμα μνημονεύεται ο μητροπολίτης Δαμασκού. Ο ίδιος γραφεύς, το 1236, έγραψε Στιχηράριον επίσης (Leningrad, Staatl. Öffentl. Bibl. [olim Kais. Bibl. 439. olim Σινά, Μονής Αγίας Αικατερίνης 274 [1231]. V. BENESEVIĆ - P. USPENSKIJ, *Catalogus codicum manuscriptorum graecorum qui in monasterio Sanctae Catharinae in monte Sina asservantur, I: Codices manuscripti notabiliores bibliothecae monasterii Sinaitici ejusque metochii Cahirensis, ab archimandrita Porphyrio (Uspenskio) descripti*, [(Petropoli 1911), 136]), το βιβλιογραφικό σημείωμα του οποίου, σύμφωνα με τη δημοσιευθείσα ανάγνωση, δεν έχει λάθη, για τον αρχιατρό Μηνά· στο χειρόγραφο αυτό μνημονεύεται ο πατριάρχης Ιεροσολύμων. Ο Νεόφυτος, ειδικευμένος, όπως φαίνεται, στα μουσικά λειτουργικά κείμενα, δεχόταν παραγγελίες από διάφορα μέρη και τις εκτελούσε το πιθανότερο στη μονή και όχι επί τόπου· την άποψη αυτή ενισχύει το γεγονός ότι στον κώδικα του 1236 ο Νεόφυτος μνημονεύεται ως δομέστικος, άρα ασκούσε τελετουργικά καθήκοντα στον ναό (ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΟΥ, *Αξιώματα*, 183 κ.ε.· DARROUZÈS, *ΟΦΦΙΚΙΑ*, 273). Με κάποιες επιφυλάξεις τοποθετώ τον Νεόφυτο στη Μ. Ασία, όπου ήταν η μονή μετανοίας του· ίσως προερχόταν από κάποιο μέρος στη Μ. Ασία, ίσως είχε αφιερωθεί στη μονή σε μικρή ηλικία κι εκεί έμαθε γράμματα ή ίσως τελειοποίησε τις γνώσεις του στο Λάτρος.

42. μονότροπος=μοναχός (ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΣ, *Λεξικόν*, 6, 4753).

43. ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΟΥ, *Αξιώματα*, 607 κ.ε.· DARROUZÈS, *ΟΦΦΙΚΙΑ*, 381 κ.ε.

44. Τον κώδικα κατατάσσω εδώ με αρκετές επιφυλάξεις και σύμφωνα με τον J. DARROUZÈS, ... *obits, bien sans indication de localité, designent Chypre par leur style* (Autres manuscripts originaires de Chypre, *REB* 15 (1957) [Variorum Reprints, London 1972, XII], 158).

Σουγδαία (Ταυρική)[45]: (14/108)

• 18 Ιανουαρίου 1214, 119 αρ. 2 (-, 7/45). • 17 Δεκεμβρίου 1214, 119 αρ. 4 (-, 3/20). • 6 Αυγούστου 1233, 119 αρ. 9 (-, 1/14). • 26 Δεκεμβρίου 1239, 120 αρ. 10 (-, 0/10). • 5 Ιουλίου 1259, 120 αρ. 19 (-, 3/19).

ΚΩΔΙΚΕΣ ΧΩΡΙΣ ΕΝΔΕΙΞΗ ΤΟΠΟΥ (1201-1261)

Στους προαναφερθέντες κώδικες πρέπει να προσθέσουμε και τους κώδικες της ίδιας εποχής που, όμως, δεν φέρνουν ένδειξη του τόπου γραφής (34/ 1376=2,47%).

• προ του 1241, Vindob. Phil. 115, HUNGER, *Katalog*, 227 (-, 0/20).

• Ιούλιος 1201, Αθων. Διονυσίου 589, ΚΑΔΑΣ, *Μ. Διονυσίου*, 189-190 (γραφεύς ο Ιωάννης Βέργεις, ιερεύς, νοτάριος[46], 0/36).

• Ιούνιος 1203, Vat. 1694, TURYN, *Cod. Vat.*, 19 (γραφεύς ο Μιχαήλ Γαζής, ιερεύς και νομικός[47], 0/89).

• 12 Απριλίου 1204, Αθων. Βατοπεδίου 202 ή 227, ΚΑΔΑΣ, *Μ. Βατοπαιδίου*, 42 (-, 0/33[48]).

• Απρίλιος 1205, Πάτμ. 93, ΚΟΜΙΝΗΣ, *Πίνακες*, 13 (-, 0/5).

• 1 Αυγούστου 1205, Αθων. Ιβήρων 23, ΛΑΜΠΡΟΣ, *Άγ. Όρος*, Β΄, 3 (γραφεύς ο Κωνσταντίνος, αναγνώστης, 1/24).

• 20 Αυγούστου 1205, Vat. 1296, TURYN, *Cod. Vat.*, 21 (γραφεύς ο Ματθαίος, 2/86[49]).

• Μάιος και Αύγουστος 1214, Vat. Ottob. 4, FERON-BATTAGLINI, *Cod. Ottob.*, 9 (-, 0/42).

• Οκτώβριος 1219, Πατμ. 219, ΚΟΜΙΝΗΣ, *Πίνακες*, 13 (-, 0/14).

• 20 Φεβρουαρίου 1221, Vindob. theol. 181, BICK, *Schreiber*, 66-67 (γραφεύς ο Ιωάννης Δαλασσινός από κάστρου Ιερού, *πτωχός...*[50], 6/44[51]).

---

45. Όλα τα σημειώματα της Σουγδαίας προέρχονται από τον κώδικα Χάλκης, Αγίας Τριάδος 75, και δημοσιεύονται στο βιβλίο της Μ. ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ, *Σουγδαία*· έτσι, για κάθε σημείωμα, παραθέτω μόνο τη σχετική σελίδα του βιβλίου και τον αριθμό του σημειώματος.
46. ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΟΥ, *Αξιώματα*, 313· DARROUZÈS, *ΟΦΦΙΚΙΑ*, 379 κ.ε.
47. *ODB*, 3, 1490.
48. *άπριλλίῳ* δεν έχει συμπεριληφθεί στα λάθη. Όπως γράφει ο OIKONOMIDES, Mount Athos, 171, το διπλό λάμδα στη λέξη Απρίλιος *must be considered a standard "correct spelling"*.
49. *ἤκωσι* αντί εἴκοσι. Το σημείωμα είναι έμμετρο.
50. *τάλας, πτωχός, ἄγνωστος*: επίθετα δηλωτικά ταπεινοφροσύνης, τα οποία πολύ πιθανό να δηλώνουν μοναχική ιδιότητα του γραφέως. Βλ. WENDEL, Die Ταπεινότης, 259-266.
51. Μεταξύ άλλων λαθών έχει *τῆ* αντί *τῶν*.

• 6 Αυγούστου 1226, Vat. 103, TURYN, *Cod. Vat.*, 26 (γραφεύς ο Δημήτριος, 0/77[52]).

• 13 Δεκεμβρίου 1227, Αθων. Παντοκράτορος 86, *Θησαυροί*, 280 (γραφεύς αυτοχαρακτηριζόμενος ως *ἁμαρτωλός*[53] - απεικόνιση δωρητή[54], 0/54).

• Οκτώβριος 1228, Oxford, Bodl. Holkham 64, TURYN, *Gr. Brit.*, 12 (γραφεύς ο Γρηγόριος, μοναχός, 0/20).

• 2 Ιουλίου 1231, Paris. Bibl. Nat. 997, ASTRUC, *Manuscrits*, 21 (γραφεύς ο Γερμανός ο Λιγνός, ιερομόναχος, 0/47).

• 1 Δεκεμβρίου 1231, Αθων. Λαύρας Γ 115 (-, 1/24).

• 25 Δεκεμβρίου 1231, Αθων. Καρακάλλου 17, ΛΑΜΠΡΟΣ, *Άγ Όρος*, Α΄, 131 (γραφεύς ο Κωνσταντίνος ο Χρυσάφης, ιερεύς, 1/33[55]).

• 1231/1232, Vat. 556, DEVREESSE, *Cod. Vat. II*, 431 (-, 0/152)[56].

• Απρίλιος 1232 ή 1234[57], Αθων. Βατοπεδίου 202 ή 227, ΚΑΔΑΣ, *Μ. Βατοπαιδίου*, 41-42 (γραφεύς ο Μεθόδιος, ιερομόναχος - εντολοδότης ο ηγούμενος της Νέας μονής της Ελεούσης[58], 1/63[59]).

• 13 Ιουνίου 1236, Vat. Barb. 297, FOLLIERI, *Cod. Vat.*, 85 (γραφεύς ο Ιωάννης Νερετηνός, 0/62[60]).

• 22 Φεβρουαρίου 1236, Paris. Bibl. Nat. 1139, ASTRUC, *Manuscrits*, 22 (γραφεύς ο Γεράσιμος, ιερομόναχος[61], 4/46).

• 29 Μαρτίου 1241, Αθην. Εθν. Βιβλ. 72, ΜΑΡΑΒΑ-ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ -

---

52. Το σημείωμα είναι έμμετρο, αλλά ο γραφεύς κάνει ένα συντακτικό λάθος: *δέδωκα συμπέρασμα τῇδε τὴν βίβλῳ.*
53. Βλ. WENDEL, Die Ταπεινότης.
54. I. SPATHARAKIS, *Corpus of Dated Illuminated Manuscripts to the Year 1453* (Leiden 1981), 49 εικ. 329 (στα φ. 3v και 4r εικονίζονται αριστερά ο δωρητής και δεξιά ένας άγιος).
55. Δεν έχει υπολογισθεί ως λάθος ότι γράφει: *Κωνσταντίνου ἱερέως τὸ Χρυσάφη.*
56. Ανακαινιστής του χειρογράφου είναι ο *ἀδελφός* κυρ Νικηφόρος.
57. Αναγράφεται η χρονολογία ςψμ (1232) και η εβδόμη ινδικτιών, που αντιστοιχεί στο 1234. Βλ. ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ, *Συλλογή*, 32 και BENESEVIĆ, Ειδήσεις, 6, 98.
58. Μονή αφιερωμένη στη Θεοτόκο Ελεούσα μαρτυρείται στην Κωνσταντινούπολη, στις αρχές του 12ου αιώνα, και δεν γνωρίζουμε κάτι περισσότερο για αυτή (JANIN, *Églises*, 177). Για τη Νέα μονή Ελεούσης δεν ξέρουμε πού βρισκόταν και πότε ανεγέρθηκε· δεδομένου ότι στο σημείωμα μνημονεύονται το αυτοκρατορικό ζεύγος του Ιωάννου Γ΄ Δούκα του Βατάτζη και της Ειρήνης και ο πατριάρχης Γερμανός, κάνω τη σκέψη, χωρίς αυτό να μας δεσμεύει ως προς τον τόπο, μήπως η Νέα μονή Ελεούσης είχε ιδρυθεί στα εδάφη της Αυτοκρατορίας της Νίκαιας. Βλ. και υποσημ. 25.
59. *ἀπρίλλιον*: βλ. υποσημ. 48.
60. Το σημείωμα είναι έμμετρο και πεζό.
61. Ο ιερομόναχος Γεράσιμος πιθανόν ήταν και ο κτήτωρ του βιβλίου γιατί γράφει: *ὑπερ τοῦ γράψαντος καὶ ἔχοντος* για ανάλογες περιπτώσεις βλ. ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ, *Χορηγοί*, 133 κ.ε.

ΤΟΥΦΕΞΗ-ΠΑΣΧΟΥ, *Κατάλογος*, 217 (-, 0/40[62]).

• 1242-1251, Vat. 320, MERCATI - FRANCHI DE' CAVALIERI, *Cod. Vat.*, 481 (-, 6/13).

• Αύγουστος 1244, Vat. Barb. 515, TURYN, *Cod. Vat.*, 37 (-, 0/21).

• 1244-1254[63], Vat. 105, TURYN, *Cod. Vat.*, 39 (γραφεύς ο Θωμάς, μοναχός, 0/125).

• 1247, Vat. 1864, CANART, *Cod. Vat.*, 384 (-, 6/18).

• 1249, Vat. 681, DEVREESSE, *Cod. Vat. III*, 144 (κτήτωρ ο Θεόδωρος, διάκονος του πριμμήρ...[64], 0/19).

• 6 Σεπτεμβρίου 1251, Vat. 106, TURYN, *Cod. Vat.*, 40 (-, 0/31).

• 10 Ιουνίου 1253, Vat. 10, TURYN, *Cod. Vat.*, 41 (γραφεύς ο Γεώργιος ο Τιμιοσταυρίτης[65], *εὐτελής*, 1/46).

• 2 Ιουνίου 1255, Scorial. I. 18, REVILLA, *Catalogo*, 67 (γραφεύς ο Ιωάννης του ανδρα..., ιερεύς, 0/50).

• 11 Σεπτεμβρίου 1259, Αθων. Λαύρας Γ 71[66], ΣΠ. ΛΑΥΡΙΩΤΗΣ - Σ. ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Κατ. Λαύρας*, 42 (-, 4/36).

• 27 Φεβρουαρίου 1260, Πατμ. 709, ΚΟΜΙΝΗΣ, *Πίνακες*, 14 (-, 1/6).

Για το διάστημα από το 1261 μέχρι τέλους του 13ου αιώνα έχω ελέγξει 70 χρονολογημένα σημειώματα που προέρχονται από κώδικες με ένδειξη τόπου και, συγκεκριμένα, κώδικες που έχουν γραφτεί στα ίδια μέρη με τους κώδικες που παραθέσαμε πιο πάνω (περιόδου 1201-1261)[67] καθώς και κώδικες που έχουν γραφτεί στην Κωνσταντινούπολη, τη Μακεδονία, την Πελοπόννησο, την Κρήτη, τα Ιεροσόλυμα[68].

Και γι' αυτήν επίσης την περίοδο έχουν ελεγχθεί και χρονολογημένα σημειώματα (73) από κώδικες για τους οποίους δεν γνωρίζουμε τον τόπο γραφής.

Έτσι, στα σημειώματα των χειρογράφων που είναι γνωστός ο τόπος γραφής ο μέσος όρος των ορθογραφικών λαθών (145/4013) φθάνει το

62. Το σημείωμα μνημονεύει την αγορά του χειρογράφου στη μονή της Θεοτόκου της Πηγαδιωτήσης *παρά τινος σεμνοῦ*.
63. Για τη χρονολόγηση βλ. TURYN, *Cod. Vat.*, 39.
64. Το σημείωμα προέρχεται από το χέρι του κτήτορος.
65. Πρέπει να ήταν μοναχός σε μονή αφιερωμένη στον Τίμιο Σταυρό.
66. Στο σημείωμα μνημονεύεται ο θάνατος γυναίκας.
67. Βλ. σ. 87.
68. Πρέπει να επισημανθεί ότι ορισμένες περιοχές, όπως η Κρήτη, η Εύβοια, η πόλη των Ιεροσολύμων, βρίσκονται υπό ξένους κυρίαρχους.

3,61%. Αν σ' αυτά τα σημειώματα προσθέσουμε και τα άλλα 73 που ανήκουν σε κώδικες των οποίων αγνοούμε τον τόπο γραφής και στα οποία ο μέσος όρος ορθογραφικών λαθών (124/4099) φθάνει το 3,02% τότε ο μέσος όρος των δύο ομάδων μαζί είναι 3,31%.

ΚΩΔΙΚΕΣ ΜΕ ΕΝΔΕΙΞΗ ΤΟΠΟΥ (1261-1300)

Ρόδος: (0/31)

- 1285/1286, Strasbourg, Argetoratensis 1906, ASTRUC, *Manuscrits*, 52 (γραφεύς ο Συμεών Καλλιανδρής, ιερεύς[69] - κτήτωρ ο Θεόδουλος, μητροπολίτης Ρόδου, κριτής και έξαρχος Κυκλάδων και υπέρτιμος, 0/31).

Μακεδονία: (14/552)

- 1271/1272, Paris. Bibl. Nat. 2537, ASTRUC, *Manuscrits*, 39 (γραφεύς ο Ιωάννης ο Πρεσπεινός - χορηγοί οι Νικόλαος και Ευδοκία στη Γάγγρα[70], 2/43).
- 1273/1274, Αθων. Σταυρονικήτα 44, ΛΑΜΠΡΟΣ, *Άγιον Όρος*, Α΄, 77 (γραφεύς ο Γεράσιμος, ιερομόναχος της μονής Ακαπνίου στην Θεσσαλονίκη, 5/77).
- 1279/1280, Vat. 644, TURYN, *Cod. Vat.*, 57[71] (γραφεύς ο Θεόδωρος Αγιοπετρίτης - κτήτωρ ο πατήρ Κύριλλος Κατανάγκης, 3/107).
- 1284, Αθων. Βατοπεδίου 962 (olim 762), ΚΑΔΑΣ, *Μ. Βατοπαιδίου*, 174 (γραφεύς ο Θεόδωρος Αγιοπετρίτης, *καλλιγράφος*, 2/100).
- c. 1284[72], Αθων. Παντελεήμονος 7, ΛΑΜΠΡΟΣ, *Άγιον Όρος Β΄*, 282 (-, δωρητής ο Δημήτριος, επίσκοπος Πελαγονίας, 0/48).
- 1286/1287, Mediol. Ambros. F 104 sup., TURYN, *Italy*, 53. ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ, *Χορηγοί*, 20, 188 (γραφεύς ο Παύλος, μοναχός - κτήτωρ ο Αντώνιος Μαλάκης, αρχιεπίσκοπος Βερροίας[73], 0/40).
- 1286/1287, Mediol. Ambros. F 104 sup., TURYN, *Italy*, 53. ΕΥΑΓΓΕΛΑ-

---

69. Για άλλους κώδικες του Καλλιανδρή βλ. P. GEHIN, Un copiste de Rhodes de la fin du XIIIe siècle: le prêtre Syméon Kalliandrès, *Scriptorium* 40 (1986), 172-183.
70. Για την τοποθέτηση του τοπωνυμίου στη Μ. Ασία και όχι στη Μακεδονία βλ. ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ, *Χορηγοί*, 120. Οπωσδήποτε ο γραφεύς είχε μάθει τα γράμματα στη Μακεδονία, αφού καταγόταν από την Πρέσπα και είχε ζήσει και στην Αχρίδα.
71. Για άλλους κώδικες του Θεοδώρου Αγιοπετρίτη βλ. πιο κάτω και NELSON, *Hagiopetrites*.
72. Για τη χρονολόγηση βλ. *PLP*, 5267.
73. Για άλλους κώδικες του Μαλάκη βλ. R. NELSON, The Manuscripts of Antonios Malakes and the Collecting and Appreciation of Illuminated Books in the Early Palaeologan Period, *JÖB* 36 (1986), 229-254.

ΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ, *Χορηγοί*, 20, 188 (γραφεύς του σημειώματος ο κτήτωρ του χειρογράφου Αντώνιος Μαλάκης, αρχιεπίσκοπος Βερροίας, 1/15[74]).

• 1291/1292, London, Brit. Mus. Burney 21, TURYN, *Gr. Brit.*, 60 (γραφεύς ο Θεόδωρος Αγιοπετρίτης, *καλλιγράφος* - κτήτωρ ο Γεράσιμος, μέγας σκευοφύλαξ της μονής Φιλοκάλου στην Θεσσαλονίκη, 1/118).

• 13ου αι., Venet., Istituto Ellenico 2, ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ, *Χορηγοί*, 203 (κτήτωρ ο Αντώνιος Μαλάκης, αρχιεπίσκοπος Βερροίας, 0/4).

Άγιον Όρος[75]: (0/226)

• 1289/1290, Αθων. Καρακάλλου 20, ΠΟΛΙΤΗΣ, Ανάλεκτα, 126-127. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Άγιον Όρος, Α΄*, 131. ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ, *Χορηγοί*, 143 (-, χορηγός ο *άμαρτωλός*[76] Ισαάκ, 0/226).

Ήπειρος: (11/141)

• 1288/1289, Αθων. Παντελεήμονος 13, ΛΑΜΠΡΟΣ, *Άγιον Όρος Β΄*, 283 (-, κτήτωρ ο μέγας σακελλάριος της επισκοπής Γλαβινίτσης[77], 1/39).

• 1296/1297, Πάτμου, Μονής Ι. Θεολόγου 790, [Ήπειρος; ναός Παναγίας στην Χρύσσοβα[78]]. ΚΟΜΙΝΗΣ, *Πίνακες*, 16 (γραφεύς ο Χορίκιος-χορηγοί οι Μιχαήλ Λουκίνας και Ζωή, 10 /102).

Μ. Ασία: (3/354)

• 7 Απριλίου 1267, Αθων. Βατοπεδίου 367, ΚΑΔΑΣ, *Μ. Βατοπαιδίου*, 65-66 (-, κτήτωρ ο Ιγνάτιος, ηγούμενος της μονής Θεοφάνους Ομολογητού, 1/108).

• Δεκέμβριος 1268, Αθην. Μουσείου Μπενάκη 20 (Ανταλλ. 137), ΛΑΠΠΑ-ΖΙΖΗΚΑ - ΡΙΖΟΥ-ΚΟΥΡΟΥΠΟΥ, *Μπενάκη*, 115. ΤΣΕΛΙΚΑΣ, *Δέκα αιώνες*, 29 (γραφεύς ο μοναχός Γεώργιος Μορ.χ.ν. - χορηγός ο Μαρκιανός, ηγούμενος της μονής Σωτήρος Χριστού στην Ουλάδη[79], 2/134).

---

74. *εὔχεσθέ μου πᾶς..., τήδε...ἣν...βίβλον.*
75. Το Άγιον Όρος εξετάζεται ανεξάρτητα από τη Μακεδονία λόγω των ιδιαίτερων συνθηκών που ίσχυαν εκεί.
76. Πολύ πιθανό να ήταν μοναχός, όπως συμπεραίνεται από το όνομά του και το επίθετο αμαρτωλός· βλ. ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ, *Χορηγοί*, 70.
77. Ο γραφεύς, που δεν κατονομάζεται, ήταν γνώστης της εκκλησιαστικής θέσης της Γλαβινίτζας τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή· βλ. ΦΛ. ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ, Συμβολὴ στὴν ἱστορία τῆς ἐπισκοπῆς Γλαβινίτσας, *Ἠπειρωτικὰ Χρονικὰ* 28 (1986-1987), 34-35.
78. Για το τοπωνύμιο βλ. ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ, *Χορηγοί*, 121.
79. Το τοπωνύμιο εντοπίζεται στο Θέμα Θρακησίων· βλ. ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ, *Χορηγοί*, 51.

• 6 Δεκεμβρίου 1271, Αθων. Διονυσίου 86[80], ΚΑΔΑΣ, *Μ. Διονυσίου*, 21 (Ξιφιλίνος αρχιερεύς Σμύρνης, 0/53).

• 1284/1285, Oxford,. Bodl. Roe 13, TURYN, *Gr. Brit*, 34 (χορηγός [;] ο ιερομόναχος Γαλακτίων ο Τυφλός, 0/59).

Κύπρος: (0/31)

• Μάρτιος 1299, Vat. 1455, TURYN, *Cod. Vat.*, 98 (γραφεύς ο Ιωάννης Ιεράκης, 0/31).

Σουγδαία (Ταυρική)[81]: (46/500)

• 25 Μαρτίου 1262, 121 αρ. 24 (-,0/14). • 27 Ιουνίου 1262, 121 αρ. 26 (-, 1/9). • 22 Μαρτίου 1267, 121 αρ. 30 (-, 0/17). • 21 Μαΐου 1267, 121 αρ. 31 (-, 1/ 10). • 1270-1280[82],121 αρ. 32 (-, 1/13). • 5 Ιουλίου 1270, 122 αρ. 34 (-, 2/ 12). • 7 Μαΐου 1271, 122 αρ. 37 (-, 1/17). • 18 Ιουνίου 1272, 122 αρ. 39 (-, 2/9). • 9/10 Ιανουαρίου 1274, 122 αρ. 43 (-, 2/23). • 30 Ιανουαρίου 1274, 122 αρ. 44 (-, 1/10). • 25 Μαΐου 1274, 123 αρ. 45 (-, 2/18). • 13 Μαρτίου 1276, 123 αρ. 48 (-, 1/10). • 14 Ιανουαρίου 1277, 123 αρ. 49 (-, 2/16). • 13 Μαρτίου 1277, 123 αρ. 50 (-, 1/13). • 6 Ιουνίου 1277, 123 αρ. 51 (-, 1/12). • 5 Ιουλίου 1279, 123 αρ. 54 (-, 1/9). • 14 Φεβρουαρίου 1280, 123 αρ. 55 (-, 1/13). • 20 Ιανουαρίου 1282-1291, 123 αρ. 56 (-, 0/9). • 5 Φεβρουαρίου 1282, 124 αρ. 57 (-, 0/ 8). • 29 Απριλίου 1282, 124 αρ. 58 (-, 0/5). • 30 Δεκεμβρίου 1282, 124 αρ. 5 (-, 0/9). • 14 Ιανουαρίου 1286, 124 αρ. 62 (-, 1/18). • 5 Φεβρουαρίου 1287, 124 αρ. 63 (-, 1/11). • 11 Ιουνίου 1287, 124 αρ. 65 (-, 0/16). • 7 Ιανουαρίου 1289, 125 αρ. 69 (-, 0/8). • 3 Μαΐου 1289, 125 αρ. 71 (-, 4/12). • 28 Ιανουαρίου 1292, 125 αρ. 77 (-, 1/13). • 17 Μαρτίου 1292-1301, 125 αρ. 78 (-, 3/31). • 6 Απριλίου 1292, 126 αρ. 80 (-, 1/37[83]). • 17 Μαΐου 1292, 126 αρ. 83 (-, 2/6). • 20 Μαρτίου 1294, 126 αρ. 88 (-, 1/8). • 17 Φεβρουαρίου 1295, 126 αρ. 90 (-, 2/9). • 18 Μαρτίου 1295, 127 αρ. 92 (-, 1/9). • 8 Φεβρουαρίου 1292, 127 αρ. 93 (-, 1/11). • 28 Φεβρουαρίου 1296, 127 αρ. 94 (-, 3/22). • 29 Δεκεμβρίου 1296, 127 αρ. 99 (-, 0/6). • 9 Μαΐου 1298, 127 αρ. 102 (-, 1/8). • 20 Δεκεμβρίου 1298, 127 αρ. 104 (-, 1/8). • 15 Φεβρουαρίου 1299, 128 αρ.105 (-, 3/11).

Κωνσταντινούπολη: (9/698)

• 1261-1282, Vat. 1899, TURYN, *Cod. Vat.*, 64 (γραφεύς και κτήτωρ η

80. Ο κώδικας είναι του έτους 1037.
81. Βλ. υποσημ. 32.
82. Για τη χρονολόγηση βλ. ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ, *Σουγδαία*, 142 σημ. 32.
83. *Ἀπριλλίου* αντί Ἀπριλίου. Βλ. υποσημ. 8 και 59.

Θεοδώρα Ραούλαινα Παλαιολογίνα[84], 0/64).

• 14 Μαρτίου 1276, Paris. Bibl. Nat. 1115, ASTRUC, *Manuscrits*, 47 (γραφεύς ο Λέων ο Κίνναμος- εντολοδόχος ο Μιχαήλ Η΄ ή κάποιο πρόσωπο του αυτοκρατορικού περιβάλλοντος[85], 0/181).

• Νοέμβριος 1279, Vat. 690 [olim 459], TURYN, *Cod. Vat.*, 57[86] (γραφεύς ο Νικόλαος Μεσαρίτης, 0/30).

• 1 Σεπτεμβρίου 1280 ή μετά την 10η Απριλίου 1283[87]. Firenze, Laurent. 32,16, TURYN, *Italy*, 29 (γραφεύς και κτήτωρ ο Μανουήλ Πλανούδης και ως μοναχός Μάξιμος[88], 0/39).

• 15 Μαΐου 1286, Oxford, Bodl. Roe 22, TURYN, *Gr. Brit.*, 48-50. ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ, *Χορηγοί*, 102, 187[89] (γραφεύς ο Ιωνάς, μοναχός - χορηγός ο Κωνσταντίνος Μαυροζούμης, 8/160[90]).

• 1292/1293, Αθων. Βατοπεδίου 920, ΚΑΔΑΣ, *Μ. Βατοπαιδίου*, 167-168 (γραφεύς ο Θεόδωρος - χορηγός ο ιερομόναχος Καλλίνικος, 0/65).

• 11 Ιουλίου (εορτή αγίας Ευφημίας) 1296[91], Paris. Bibl. Nat. 1671, ASTRUC, *Manuscrits*, 70 (-, 1/31).

• τέλη 13ου αιώνα, Paris. Bibl. Nat. Coisl. 89, MONTFAUCON, *Bibl. Coisl.*, 141-142 (γραφεύς ο Κωνσταντίνος Αγιοευφημίτης[92] *προσκεκλημένος* - κτήτωρ ο Ιωάννης Κομνηνός Συναδηνός, μέγας στρατοπεδάρχης, 0/108)· ο Συναδηνός επέλεγε υψηλού επιπέδου γραφείς για την παραγωγή των χειρογράφων που εμπλούτιζαν τη βιβλιοθήκη του αν κρίνουμε και από τον κώδικα Vat. 456 με αναλογία λαθών στο σημείωμα 0/297, το οποίο όμως δεν

---

84. Από το χέρι της Ραούλαινας προέρχεται και ο κώδικας Mosq. Hist. Mus. 3649.
85. ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ, *Χορηγοί*, 101.
86. Για άλλη βιβλιογραφία βλ. ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ, *Συλλογή*, 106.
87. Για τη χρονολόγηση βλ. TURYN, *Italy*, 30.
88. Μολονότι δεν αναφέρεται ο τόπος ρητά, ο TURYN, *Italy*, 29, πιστεύει ότι ο Πλανούδης τη συγκεκριμένη στιγμή βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη.
89. Πιθανός τόπος γραφής η Κωνσταντινούπολη· βλ. ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ, *Χορηγοί*, 102.
90. Ο γραφεύς κάνει και κάποια συντακτικά λάθη· βλ. π.χ. *Καί με προσεκλήρωσας ἐργῶδϊ βίω.*
91. Κατά τον ASTRUC, *Manuscrits*, 69, 70, 72, ο κώδικας γράφτηκε στη μονή της Χώρας, στην Κωνσταντινούπολη, κατά παραγγελία του Μάξιμου Πλανούδη.
92. Ο γραφεύς φαίνεται ότι ανήκε σε μονή αφιερωμένη στην Αγία Ευφημία, ότι ήταν ικανός χρήστης του λόγου και όχι μόνο απλός αντιγραφεύς, δεδομένου ότι υπερηφανεύεται αναφέροντας ότι ήταν *προσκεκλημένος* για το συγκεκριμένο έργο του μεγάλου στρατοπεδάρχη και ανακτόγαμβρου Ιωάννου Κομνηνού Συναδηνού. Για εκκλησίες και μονές της Αγίας Ευφημίας στην Κωνσταντινούπολη και τη Χαλκηδόνα βλ. JANIN, *Églises*, 120-130 και JANIN, *Centres*, 31-33.

έχω ελέγξει με αυτοψία[93].

• 1300/1301, Paris. Bibl. Nat. Coisl. 128 (-, κτήτωρ η Θεοδώρα Ραούλαινα Παλαιολογίνα[94], 0/20).

Πελοπόννησος: (9/184)

• 28 Μαΐου 1282, Πάτμου, Μονής Ι. Θεολόγου 275, ΚΟΜΙΝΗΣ, *Πίνακες*, 15 (γραφεύς ο Θεόδουλος Καταλεκτί, από την κώμη Στροβίστζη στο θέμα Ρακλόβου[95], 9/66).

• 11 Ιουλίου 1296, Paris. Bibl. Nat. 708, ASTRUC, *Manuscrits*, 78 (γραφεύς ο Βασιλάκης, νομικός - χορηγός ο Παχώμιος, ηγούμενος της μονής Βροντοχίου στον Μυστρά, 0/118).

Κρήτη: (18/301)

• 7 Απριλίου 1285, Oxford, Bodl. Auct. T.3.6, TURYN, *Gr. Brit.*, 38-39. ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ, *Χορηγοί*, 36, 184 (γραφεύς και χορηγός Νείλος Διαδωρίτης Κουκουβιστιάνος[96], 18/301[97]).

Ιεροσόλυμα: (4/79)

• 24 Ιουλίου 1291, Paris. Bibl. Nat. 118, ASTRUC, *Manuscrits*, 61 (γραφεύς-μοναχός, στα Ιεροσόλυμα, στον Πανάγιο Τάφο, 4/79).

ΚΩΔΙΚΕΣ ΧΩΡΙΣ ΕΝΔΕΙΞΗ ΤΟΠΟΥ (1261-1300)

Τέλος, πρέπει να προστεθούν και 73 κώδικες της περιόδου 1261-1300 που δεν φέρνουν ένδειξη του τόπου γραφής τους (145/4057).

• 22[98] Ιουλίου 1261, Vat. 411, DEVREESSE, *Cod. Vat. II*, 118 (-, 0/62).

• 1261/1262, Αθων. Ιβήρων 556, ΛΑΜΠΡΟΣ, *Άγ. Όρος, Β΄*,170 (-, 1/19).

• 1261/1262, Αθων. Κουτλουμουσίου 80, ΛΑΜΠΡΟΣ, *Άγ. Όρος, Α΄*, 80 (γραφεύς ο Ιωαννίκιος, *ἁμαρτωλός*[99], 0/33).

---

93. Για τον Συναδηνό και τους κώδικές του βλ. ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ, *Χορηγοί*, 102-103.

94. Βλ. ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ, *Χορηγοί*, 99-100, όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Ίσως η Ραούλαινα είχε γράψει το χειρόγραφο.

95. Αράκλοβο.

96. Ο Νείλος γράφει: *απο χώρας τῆς λεγομένης Κρίτ Θεσσαλοῦ δὲ* πιθανόν θέλει να δηλώσει ότι καταγόταν από την Κρήτη και κατοικούσε στη Θεσσαλία.

97. Ο Νείλος κάνει λάθη όπως: *συν της προφιτ(είας), ἐν τῆ... ἡμέρ(α) δευτέρα παρουσία, γραφαίω.*

98. Έχει γραφτεί κβ΄ αντί κε΄, ημερομηνία της ανακατάληψης της Κωνσταντινούπολης, γεγονός που μνημονεύεται στο σημείωμα.

99. Ο Ιωαννίκιος πρέπει να ήταν μοναχός, όπως φαίνεται από το όνομα και τον αυτοπροσ-

• 16 Φεβρουαρίου 1263[100], Αθων. Βατοπεδίου 896, ΚΑΔΑΣ, *Μ. Βατοπαιδίου*, 164 (-, 2/49).

• 1262/1263, Αθων. Δοχειαρίου 275, ΛΑΜΠΡΟΣ, *Άγ. Όρος, Α΄*, 264 (γραφεύς ο Μιχαήλ ο Ταγκρεί, ιερεύς, 0/16).

• 3 Νοεμβρίου 1262, Paris. Bibl. Nat. 117, ASTRUC, *Manuscrits*, 33 (γραφεύς ο Μανουήλ Ειρηναίος - εντολοδότης ο μοναχός Βλάσιος, 0/46).

• 1263, Αθων. Ιβήρων 67, ΛΑΜΠΡΟΣ, *Άγ. Όρος, Β΄*, 6 (-, 0/2).

• 1263/1264, Paris. Bibl. Nat. Coisl. 5, ASTRUC, *Manuscrits*, 35 (γραφεύς ο Θεόδωρος Λαμπέτης, *άμαρτωλός*, 4/194).

• 2 Μαρτίου 1264, Vat. 364, DEVREESSE, *Cod. Vat. II*, 53 (-, 25/76[101]).

• 1264/1265, Paris. Bibl. Nat. 1023, ASTRUC, *Manuscrits*, 37 (-, 3/46).

• 10 Ιουλίου 1266, Vat. Barb. 158, CAPOCCI, *Cod. Barb.*, 274 (-, 9/45).

• 25 Μαΐου 1267, Vat. 497, DEVREESSE, *Cod. Vat. I*, 329 (-, 4/59).

• 5 Ιανουαρίου 1268, Αθων. Κουτλουμουσίου 71, ΛΑΜΠΡΟΣ, *Άγ. Όρος, Α΄*, 280 (γραφεύς ο Ιωσήφ μοναχός, *χορικογράφος* (sic), *άμαθής*[102] - χορηγός ο Ιγνάτιος, μοναχός, 5/72).

• 1269/1270, Vat. 64, TURYN, *Cod. Vat.*, 46 (-, 0/19).

• 3 Ιανουαρίου 1270, Vat. 465, TURYN, *Cod. Vat.*, 48 (γραφεύς ο Γεώργιος Μαμμύρης, ιερεύς, νομικός, 0/78).

• 1271/1272, Αθων. Δοχειαρίου 45, ΛΑΜΠΡΟΣ, *Άγ. Όρος, Α΄*, 238 (γραφεύς ο Λέων, μοναχός - χορηγός ο Μελέτιος Μελαχρηνός, μοναχός, 0/32).

• 26 Ιανουαρίου 1272, Paris. Bibl. Nat. 443, ASTRUC, *Manuscrits*, 41 (-, 0/16).

• Ιούλιος 1272, London Brit. Mus. Addit. 28818, TURYN, *Gr. Brit.*, 23 (γραφεύς ο Μεταξάρης, ιερεύς, 0/38).

• 1272, Paris. Bibl. Nat. 443, ASTRUC, *Manuscrits*, 38 (γραφεύς ο Λογγίνος, *μονότροπος*[103], 0/46).

• 1272/1273, Paris. Bibl. Nat. 734, ASTRUC, *Manuscrits*, 42 (-, 0/1).

• 24 Φεβρουαρίου 1273, Vat. 2153, TURYN, *Cod. Vat.*, 48-49 (-, χορηγός ο Γρηγόριος, μονότροπος, πρεσβύτερος, 3/42).

• 8 Ιουλίου 1273, Paris. Bibl. Nat. 2654, ASTRUC, *Manuscrits*, 45 (γρα-

---

διορισμό *άμαρτωλός* (βλ. σχετικά WENDEL, Die Ταπεινότης).

100. Γράφτηκε επί ηγουμένου Αρσενίου.

101. *ευτακοσιοστο ευδομηκοστω:* Στα σημειώματα παρατηρούνται συχνά λάθη στα αριθμητικά και τους μήνες π.χ. *νοευβρύω*.

102. Βλ. WENDEL, Die Ταπεινότης.

103. *μονότροπος* = μοναχός.

φεύς ο Αθανάσιος, *άμόναχος*[104], 0/24).

• 20 Νοεμβρίου 1273, Vat. Borg. 18, FOLLIERI, *Cod. Vat.*, 74 (γραφεύς [;] ο Ιωάννης ο Θεοτοκίτης[105], 3/25).

• Απρίλιος 1276, Αθων. Δοχειαρίου 13, ΛΑΜΠΡΟΣ, *Άγ. Όρος, Α΄*, 238 (γραφεύς ο Μανουήλ Σπαστριζής, 0/13).

• 1279, Oxford, Bodl. Roe 7, TURYN, *Gr. Brit.*, 23-24 (γραφεύς ο Γαλακτίων μοναχός, 0/18).

• 1279/1280, Oxford, Bodl. Barocc. 122, TURYN, *Gr. Brit.*, 27 (γραφεύς ο Συρρόπουλος, *άμαρτωλός*, 2/26).

• Σεπτέμβριος 1280, Πάτμου, Μονής Ι. Θεολόγου 14, ΚΟΜΙΝΗΣ, *Πίνακες*, 15 (-, 2/83).

• Σεπτέμβριος 1280, Vindob. Phil. 305, HUNGER, *Katalog*, 399 (-, 0/4).

• 8 Ιουλίου 1281, London. Brit. Mus. 5575, TURYN, *Gr. Brit.*, 28 (γραφεύς ο Μάξιμος, ιερομόναχος, 0/31).

• 1281/1282, Vat. Ottob. 381, TURYN, *Cod. Vat.*, 65 (-, 0/41).

• 1281/1282, Vat. Reg. 31, TURYN, *Cod. Vat.*, 67 (γραφεύς ο Μιχαήλ Αργυρός, 0/47).

• 11 Νοεμβρίου 1282, Manchester, The John Rylands University Library, ms Ryland Gaster 1574, TURYN, *Gr. Brit.*, 30 (γραφεύς ο Ιάκωβος μοναχός, 0/95).

• 1282, Paris. Bibl. Nat. 2723, ASTRUC, *Manuscrits*, 49 (--, 0/18).

• Απρίλιος 1283, Vindob. Suppl. gr. 197, BICK, *Schreiber*, 28-29 (γραφεύς ο Συμεών, ιερεύς, 0/28).

• Σεπτέμβριος 1283, Paris. Sanctae Genovefae 3398, ASTRUC, *Manuscrits*, 51 (γραφεύς ο Ιωάσαφ, μονότροπος, 0/33).

• 11 Οκτωβρίου 1283, Venet. Marc. 7,12 (Colloc. 1067), TURYN, *Italy*, 47 (γραφεύς και κτήτωρ Σάβας, 1/52).

• 30 Μαΐου 1285, Lond. Brit. Mus., Burney 20, TURYN, *Gr. Brit.*, 43 (γραφεύς ο Θεόφιλος, ιερομόναχος, 0/86).

• 1285/1286, Oxford, Bodl. Laud. 3, TURYN, *Gr. Brit.*, 44 (γραφεύς ο Νικήτας Μαυρώνης[106] - χορηγός ο Ιωάννης Πουλουμιστρινός, 4/48).

• Μάρτιος 1286, Paris. Bibl. Nat. 1547, ASTRUC, *Manuscrits*, 54 (-, 0/48).

• 15 Μαΐου 1286, Oxford, Bodl. Roe 22, TURYN, *Gr. Brit.*, 49-50 (γραφεύς

104. Βλ. WENDEL, Die Ταπεινότης.

105. Πολύ πιθανόν ήταν μοναχός σε μονή αφιερωμένη στη Θεοτόκο.

106. Ο Μαυρώνης ήταν ειδικευμένος στο γράψιμο Τετραευαγγελίων, το δε επίπεδό του ήταν υψηλό, όπως αποκαλύπτεται και από άλλα σημειώματά του· βλ. ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ, *Χορηγοί*, 69, 75, 127, 128.

ο Ιωνάς, *μονότροπος* - χορηγός ο Κωνσταντίνος Μαυροζούμης, 6/161).

• 18 Σεπτεμβρίου 1286, Vat. 641, TURYN, *Cod. Vat.*, 70-71 (γραφεύς ο Γεράσιμος, μοναχός, 0/203).

• 17 Φεβρουαρίου 1287, Vat. 2383, FOLLIERI, *Cod. Vat.*, 86 (-, 1/16).

• 20 Μαρτίου 1287, Αθων. Βατοπεδίου 852 (olim 656), ΚΑΔΑΣ, *Μ. Βατοπαιδίου*, 158-159 (γραφεύς ο Αλέξιος, αναγνώστης - χορηγός ο γέρων Ματθαίος, 1/ 110[107]).

• 1287, Vat. 2208, S. Lilla, Codex Vaticanus graecus 2208, *Scriptorium* 26 (1972), 301 (-, 0/6).

• 1287, Brescia, Bibl. Queriniana A.VII.25, TURYN, *Italy*, 52. ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ, *Χορηγοί*, 37, 188 (γραφεύς και χορηγός ο ιερεύς Ανδρέας, 2/ 20).

• 1288, Vat. 1081, TURYN, *Cod. Vat.*, 73 (γραφεύς ο Θεοδώριτος, ιερομόναχος, 8/25).

• 15 Απριλίου 1289, Paris. Bibl. Nat. 1715, ASTRUC, *Manuscrits*, 56 (γραφεύς ο Μώκιος Ταράνης, 0/38).

• 1 Οκτωβρίου 1289, Αθων. Λαύρας Α 43, ΣΠ. ΛΑΥΡΙΩΤΗΣ - Σ. ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Κατ. Λαύρας*, 6 (γραφεύς ο Γαβριήλ Κωριφιώτης, αναγνώστης - χορηγός ο Ιωάννης ιερεύς, 7/64).

• 21/22 Αυγούστου 1290, Edinburgh, National Library of Scotland, Advocates' 18.7.15, TURYN, *Gr. Brit.*, 57 (-, 0/27).

• Σεπτέμβριος 1290, Vat. Ottob. 214, TURYN, *Cod. Vat.*, 73-74 (γραφεύς ο Νικόλαος Περδικάρης, *ἁλιτρός*[108], 0/109).

• 1 Οκτωβρίου 1290, Firenze, Laurent. S. Marco 303, TURYN, *Italy*, 68. ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ, *Χορηγοί*, 117, 157, 191 (γραφεύς και πρώτος κτήτωρ ο μελλοντικός πεθερός του Θεοδώρου Λιθοπυργίτου στον οποίο δωρίζεται το χειρόγραφο, 0/43).

• 1 Νοεμβρίου 1290, Vindob. theol. 149, BICK, *Schreiber*, 30 (γραφεύς ο Μανουήλ ο Αληθινός, 0/49).

• 1290, Oxford Bodl. Laud, 40, TURYN, *Gr. Brit.*, 56 (γραφεύς ο Μακάριος, *παντλήμων*, 7/86[109]).

• 1290, Paris. Bibl. Nat. Suppl. 1219, ASTRUC, *Manuscrits*, 60 (γραφεύς ο Θεοφύλακτος, *ἁμαρτωλός*, 2/30[110]).

---

107. *βασιλέβοντος* αντί *βασιλεύοντος*.

108. *ἁλιτρός* = αμαρτωλός (ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΣ, *Λεξικόν*, 1, 257).

109. Έχει γράψει μέρος του σημειώματος με κρυπτογραφικά και μέρος σε στίχους, τους οποίους όμως δεν έχει συνθέσει ο ίδιος (*τῶ συντελεστῆ τών* (sic) *καλών* (sic) *θεῷ χάρις, τὸν δακτύλοις γράψαντα τὸν κεκτημένον...*).

110. *ἐνέτη* αντί ἐν ἔτει.

• 1291/1292, Αθων. Φιλοθέου 56, ΛΑΜΠΡΟΣ, *Ἅγ. Ὄρος, Α΄*, 155 (γραφεύς ο Αββακούμ, 0/14).

• 23 Σεπτεμβρίου 1292, Αθων. Βατοπεδίου 1499, ΚΑΔΑΣ, *Μ. Διονυσίου*, 278 (-, 0/42[111]).

• Ιανουάριος 1294, Vat. 1755, TURYN, *Cod. Vat.*, 54. ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ, *Χορηγοί*, 128, 197 (γραφεύς ο Κωνσταντίνος, ιερεύς - κτήτωρ ο κυρός Κάλλιστος Βασιλόπουλος, 0/78).

• Μάρτιος 1294, Αθων. Βατοπεδίου 368, ΚΑΔΑΣ, *Μ. Διονυσίου*, 66 (-, χορηγός ο Τρύφων, μοναχός, 0/23).

• 18 Δεκεμβρίου 1294, Oxford, Bodl. Barocc. 16, TURYN, *Gr. Brit.*, 63 (-, 0/42[112]).

• 27 Μαρτίου 1294, Vat. Barb. 164, TURYN, *Cod. Vat.*, 86 (γραφεύς ο Αλέξιος, - 0/33).

• 1294/1295, Vat. Barb. 39, TURYN, *Cod. Vat.*, 88 (χορηγός και, πιθανόν, γραφεύς ο Βαρνάβας, μοναχός [;], 5/32[113]).

• 1294/1295, Venet. Marc. 574 [Colloc. 594], TURYN, *Italy*, 87. ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ, *Χορηγοί*, 74, 197 (γραφεύς και κτήτωρ ο Θεοδόσιος μοναχός, 2/47).

• 1295, Paris. Bibl. Nat. Coislin. 364, ASTRUC, *Manuscrits*, 63-64 (γραφεύς του κώδικα, όχι όμως και του σημειώματος, ο Γεώργιος Μαβροπόδης από τη Μέλισσα[114], 6/128[115]).

• 1 Ιουνίου και 17 Ιουλίου 1296, Vat. 191, TURYN, *Cod. Vat.*, 91 (-, 0/250).

• 16 Αυγούστου 1296, Paris. Bibl. Nat. 856, ASTRUC, *Manuscrits*, 74 (-, 0/1).

• 1296/1297, Paris. Bibl. Nat. 1370, ASTRUC, *Manuscrits*, 75 (-, 0/2).

• 25 Μαρτίου 1297, Vat. 2563, TURYN, *Cod. Vat.*, 97 (-, εντολοδότης ο Νικόλαος, ιερεύς από χώρας Ζωριανή[116], 7/183).

• Ιούνιος 1297, Cambridge, Univ. Library Dd. 9. 69, TURYN, *Gr. Brit.*, 64-65 (γραφεύς ο Μιχαήλ Μαντυλίδης - χορηγός ο Γεώργιος Μουγδουφής, 1/ 229[117]).

---

111. *στιχεράριον* αντί στιχηράριον.
112. *δικεμβρίου* αντί Δεκεμβρίου.
113. Ένα μέρος του σημειώματος είναι έμμετρο.
114. Το τοπωνύμιο δεν ταυτίζεται· βλ. ASTRUC, *Manuscrits*, 64.
115. *ἀρρωγούς* αντί ἀρωγούς.
116. ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ, *Χορηγοί*, 37 σημ. 204.
117. *ἰουννίῳ*. Ο γραφεύς είναι έμπειρος και γράφει το σημείωμα σε στίχους, ενώ υπογράφει με κρυπτογραφικά.

• 5/6 Ιουλίου 1297, Αθων. Παντοκράτορος 29, ΛΑΜΠΡΟΣ, *Άγ. Όρος, Α΄*, 96 (γραφεύς ο Κωνσταντίνος εκ του Μοραίου - χορηγός ο Μιχαήλ Κεφαλάς Κομνηνοφυής, 5/144[118]).

• 1297/1298, Strasbourg, Argetoratensis 1895, ASTRUC, *Manuscrits*, 78 (γραφεύς ο Γεράσιμος, μοναχός, ιερεύς - χορηγός ο Ιωάννης Τζέρν[ης][119] ιερεύς, 8/42).

• Ιούλιος 1299, Paris. Bibl. Nat. 448, ASTRUC, *Manuscrits*, 82 (γραφεύς ο Ανδρόνικος Λεπεντρηνός, *άμαρτωλός* - δωρητής ο Ιγνάτιος, μοναχός[120], 0/40).

• 1299/1300, Vat. Ottob. 426, TURYN, *Cod. Vat.*, 99 (γραφεύς ο Σύμων, *άμαρτωλός* - χορηγός ο Ιωσήφ, μοναχός, 8/71).

Τα κείμενα με τα οποία ασχολούμαστε είναι πολύ διαφωτιστικά για το θέμα μας, αν και είναι μικρού συνήθως μεγέθους, πολύ εκτενέστερα βέβαια από τις υπογραφές σε έγγραφα με τις οποίες ασχολήθηκε στην αντίστοιχη έρευνα ο Νίκος Οικονομίδης. Αυτονόητο είναι ότι μεταξύ αυτών που έγραψαν σημειώματα δεν βρίσκουμε, όπως στην περίπτωση των μαρτύρων στα έγγραφα, ολοσχερώς αγράμματους αλλά τουναντίον πρόσωπα που είχαν μεγαλύτερη ή μικρότερη άνεση στο γράψιμο.

Από τα σημειώματα επιβεβαιώνεται εν μέρει η διαπίστωση του R. Browning[121] ότι στο Βυζάντιο υπήρχε μια κλίμακα εγγραμμάτων που εκτεινόταν από αυτούς που με δυσκολία μπορούσαν να διαβάσουν και να γράψουν μέχρι εκείνους που χειρίζονταν σωστά την αττική διάλεκτο[122]. Σ' αυτά μπορούμε να προσθέσουμε ότι συχνά το μεγάλο μήκος των σημειωμάτων αποκαλύπτει ότι ο συντάκτης του σημειώματος είχε άνεση στο γράψιμο και αυτοπεποίθηση, λόγω των γνώσεών του. Βλ. ενδεικτικά τα μακροσκελή και ορθογραφημένα κείμενα του νομικού Βασιλάκη που έγραψε στον Μυστρά για τον ηγούμενο Παχώμιο κώδικα θεολογικού περιεχομένου ή το, συντομότερο αλλά εξ ίσου ορθογραφημένο, σημείωμα του Κωνσταντίνου Αγιοευφημίτη, που έγραψε στην Κωνσταντινούπολη χειρόγραφο με τον Ιωάν-

118. Τα γλωσσικά και συντακτικά λάθη είναι πολλά· βλ. π.χ. *μέμνησθε τῶ Κεφαλᾶ, κρατοῦν* (αντί κρατούντων) *τὰ σκῆπτρα... τῶν βασιλέων, τῶ χεῖρα γράψας, τοῦ μὴν Ἰουλ(ίου), πέπτω* κ.λπ.

119. Βλ. ASTRUC, *Manuscrits*, 75.

120. ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ, *Χορηγοί*, 75.

121. R. BROWNING, Literacy in the Byzantine World, *BMGS* 4 (1978), 51.

122. Ο Νικηφόρος Γρηγοράς γράφει χαρακτηριστικά για τον Γεώργιον τον Κύπριον *ὃς τὸν ἐν ταῖς γραφαῖς εὐγενῆ τῆς Ἑλλάδος ρυθμὸν καὶ τὴν Ἀττικίζουσαν γλῶσσαν ἐκείνην, ... φύσεως δεξιότητι καὶ φιλοπονίᾳ τελεωτέρᾳ...* (Γρηγοράς, 1, 163).

νην Κλίμακος, για τον *ἀνακτόγαμβρον* Ιωάννην Συναδηνόν Κομνηνόν[123].

Για τους περισσότερους γραφείς δεν ξέρουμε ούτε μπορούμε να υποθέσουμε πού έμαθαν γράμματα· για παράδειγμα, στη Μ. Ασία, και συγκεκριμένα στη μονή των Κελλιβάρων και τη μονή Γαλησίου, κατά την περίοδο 1201-1261, παρουσιάζονται τρεις γραφείς που γνώριζαν καλά γράμματα (Νεόφυτος, Βαρλαάμ, Αθανάσιος), δεν ξέρουμε όμως αν τα διδάχθηκαν στην οικεία μονή, στην περίπτωση που είχαν εισέλθει στη μονή σε νεαρή ηλικία, ή αν είχαν πάρει τη σχετική εκπαίδευση στον τόπο όπου μεγάλωσαν[124].

Η Εκκλησία, σύμφωνα με τη θέση που είχε και τον ευρύτερο ρόλο που έπαιζε στα κοινά, χρειαζόταν ανθρώπους που μπορούσαν να διαβάζουν και να γράφουν χωρίς αυτό να αποτελεί δεσμευτικό παράγοντα[125]. Έτσι, στην αντιγραφή χειρογράφων συναντούμε πολύ περισσότερους γραφείς, σε σχέση με τους λαϊκούς, που κατείχαν κάποιο βαθμό ιερωσύνης ή ανήκαν στους μοναχικούς κύκλους. Η αναλογία που διαπιστώνουμε είναι λογική και αναμενόμενη, εφ' όσον τα χειρόγραφα αυτά ήταν απαραίτητα για την εκτέλεση των τελετουργικών αναγκών και ικανοποιούσαν το θρησκευτικό συναίσθημα και τις αναζητήσεις των συγκεκριμένων ανθρώπων[126], ορισμένοι από τους οποίους λόγω των γραμματικών γνώσεων και της ιδιαίτερης επίδοσής τους στο γράψιμο κατέληγαν συχνά, με την πάροδο του χρόνου, σε εξειδικευμένους γραφείς. Υπάρχει βέβαια πάντα το αναπάντητο, στις περισσότερες περιπτώσεις, ερώτημα αν τα πρόσωπα αυτά είχαν μορφωθεί πριν πάρουν το σχήμα, όπως για παράδειγμα ο Μανουήλ Πλανούδης και ως μοναχός Μάξιμος[127].

Παράλληλα, στη μελέτη μας έχουν εξετασθεί και σημειώματα που προέρχονται από το χέρι κοσμικών γραφέων, ορισμένοι από τους οποίους περιλαμβάνται στην κατηγορία αυτή με βεβαιότητα και άλλοι με κάποιες, λίγες, επιφυλάξεις. Για το διάστημα 1261-1300 οι κοσμικοί γραφείς που γράφουν βιβλία είναι σημαντικά περισσότεροι από τους κοσμικούς γραφείς της

123. ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ, *Χορηγοί*, 53, 102.

124. Βλ. και την υποσ. 37.

125. Είναι χαρακτηριστική η στάση του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης σχετικά με την πώληση βιβλίων από αγράμματο μοναχό: *ὦ ἀγράμματε, τὴν μοναστηριακὴν βιβλιοθήκην ... καὶ ὅτι μὴ σὺ κατέχεις γράμματα, ἐκκενοῖς καὶ αὐτὴν τῶν γραμματοφόρων σκευῶν;*, Ευσταθίου Θεσσαλονίκης, *Opuscula*, έκδ. T. TAFEL (Frankfurt 1832, ανατ. Amsterdam 1964), 245.

126. Τα περισσότερα χειρόγραφα είναι ευρύτερου θεολογικού περιεχομένου.

127. Βλ. σχετικά πιο πάνω και τον προβληματισμό για τους τρεις μοναχούς που προέρχονταν από μονές της Μ. Ασίας.

πρώτης περιόδου του 13ου αιώνα. Μεταξύ των λαϊκών γραφέων μαρτυρούνται έμπειροι γραφείς που εργάζονται για χορηγούς με οικονομικές δυνατότητες, όπως ο Μιχαήλ Μαντυλίδης που έγραψε Τετραευαγγέλιον, σε περγαμηνή, για τον *κυρόν* Γεώργιον Μουγδουφή[128]. Και για την κατηγορία αυτή των γραφέων δεν έχουμε πληροφορίες σχετικά με τον τόπο και τις συνθήκες υπό τις οποίες μορφώθηκαν. Τα ελλιπή αυτοβιογραφικά στοιχεία που, συνήθως, παραδίδουν, τόσο οι κοσμικοί αντιγραφείς όσο και αυτοί που ανήκουν στον ευρύτερο χώρο της Εκκλησίας, φαίνεται ότι οφείλονται σε σεμνότητα να παραθέσουν πληροφορίες για το άτομό τους[129], παρά την κοινωνική αναγνώριση που όπως φαίνεται απολάμβαναν.

Γενικά, για όλο τον 13ο αιώνα, μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι μερικοί από τους γραφείς κάνουν κάποια μνεία σχετικά με την επαγγελματική τους ενασχόληση, που αποκαλύπτει ότι πρέπει να γνώριζαν καλά γράμματα[130], χωρίς η υπόθεση αυτή να επαληθεύεται πάντα από τα πράγματα[131]. Έτσι, ανευρίσκουμε έναν ιερέα που ήταν ταυτόχρονα διδάσκαλος και ταβουλλάριος των ταβουλλαρίων Πάφου[132], τρεις ιερείς, εκ των οποίων ο ένας ήταν νοτάριος και οι δύο νομικοί[133], ένα λαϊκό νομικό[134], έναν επαγγελματία γραφέα κωδίκων, τον καλλιγράφο Θεόδωρο Αγιοπετρίτη[135], ένα πρόσωπο που είχε απασχοληθεί στην αντιγραφή χειρογράφου με περιεχόμενο Ετυμολογικόν και που γράφει άψογα σημείωμα δωρεάς του χειρογράφου προς τον μελλοντικό γαμπρό του Θεόδωρο Λιθοπυργίτη[136], τον λόγιο Μανουήλ, και ως μοναχό Μάξιμο, Πλανούδη[137], ο οποίος είχε διδάξει στη μονή της Χώρας. Άλλοι λαϊκοί, όπως η Θεοδώρα Ραούλαινα Παλαιολογίνα[138], ο Νικόλαος Μεσαρίτης[139], ο Λέων ο Κίνναμος[140], γράφουν

---

128. Βλ. πιο πάνω, σ. 101 και ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ, *Χορηγοί*, 128-129.
129. Είναι χαρακτηριστικοί οι στίχοι που συναντούμε συχνά στα βιβλιογραφικά σημειώματα: *Ἡ μὲν χεὶρ ἡ γράψασα σήπεται τάφῳ, γραφὴ δὲ μένει εἰς χρόνους ἀπεράντους.*
130. Βλ., για παράδειγμα, τον καλλιγράφο Θεόδωρο Αγιοπετρίτη (έτους 1279/1280, 1284, 1291/ 1292. Μακεδονία).
131. Ο αναγνώστης Μιχαήλ Παπαδόπουλος (13 Φεβρουαρίου 1225), αυτοχαρακτηρίζεται ως *χωρικός* και *καλογράφος* κάποια λάθη στο βιβλιογραφικό σημείωμα τον φέρνουν πλησιέστερα στόν όρο *χωρικός* (=*χωρικογράφος*).
132. 9 Μαΐου 1214 (Κύπρος).
133. Ιούλιος 1201, Ιούνιος 1203, 3 Ιανουαρίου 1270 (και στις τρεις περιπτώσεις χωρίς προσδιορισμένο τόπο).
134. 11 Ιουλίου 1296 (Πελοπόννησος).
135. Βλ. πιο πάνω, υποσ. 130.
136. 1 Οκτωβρίου 1290 (χωρίς προσδιορισμό τόπου).
137. 1η Σεπτεμβρίου 1280 ή μετά την 10η Απριλίου 1283 (Κωνσταντινούπολη).
138. 1261-1282 (Κωνσταντινούπολη).

άψογα, αποκαλύπτοντας το υψηλό μορφωτικό τους επίπεδο.

Όπως ήδη αναφέρθηκε[141], τα λάθη για την εποχή μέχρι το 1261 φθάνουν στο ποσοστό του 4,26%, ενώ για τις τέσσερις τελευταίες δεκαετίες του 13ου αιώνα το ποσοστό των λαθών γίνεται 3,31%, δηλ. είναι λίγο χαμηλότερο, διαφορά που, ως κάποιο βαθμό, μπορεί να οφείλεται και σε τυχαίους λόγους, όπως είναι η διάσωση συγκεκριμένων χειρογράφων.

Το επίπεδο «εγγραμματωσύνης» των γραφέων του 12ου αιώνα είναι υψηλότερο από το επίπεδο των γραφέων του 13ου αιώνα. Η μικρή βελτίωση που υπάρχει μετά το 1261 παρατηρείται και στα έγγραφα της ίδιας περιόδου, σύμφωνα με τα συμπεράσματα της έρευνας του Ν. Οικονομίδη[142]. Σχετικά με το επίπεδο των γραφέων κατά τις τελευταίες τέσσερις δεκαετίες του 13ου αιώνα, πρέπει να επισημάνουμε ότι αρκετοί από αυτούς είχαν μορφωθεί στη διάρκεια που το κράτος ήταν σε διάλυση, σε κέντρα που για τους περισσότερους είναι αδύνατον να προσδιορίσουμε[143]. Ανάλογη εμφανίζεται και η «εγγραμματωσύνη» των γραφέων κ.λπ. του 14ου αιώνα, όταν έχουμε ένα ποσοστό λαθών της τάξης του 3,69%[144].

Τα αναλογικά λιγότερα χειρόγραφα της περιόδου 1201-1261 αποδίδονται, μερικώς τουλάχιστον, στην αναστάτωση από τα δεινά που είχαν συμβεί στο κράτος το 1204 με επακόλουθη μείωση του ενδιαφέροντος για αντιγραφή και, κυρίως, για επ' αμοιβή παραγγελία βιβλίων. Με την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης και την ανασυγκρότηση του κράτους παρατηρούμε ένα αυξημένο ενδιαφέρον για την παραγωγή χειρογράφων, ορισμένα από τα οποία έχουν γραφτεί στην Κωνσταντινούπολη, σε αντίθεση με τις έξι πρώτες δεκαετίες του 13ου αιώνα, κατά τις οποίες δεν έχουμε αποδεδειγμένα γράψιμο χειρογράφων στην Κωνσταντινούπολη αλλά ούτε και στη Νίκαια ή άλλα μέρη, όπως η Πελοπόννησος. Χωρίς να παραβλέπουμε το συμπτωματικό στις διαπιστώσεις αυτές, δηλ. την πιθανή απώλεια κάποιων κωδίκων που είχαν παραχθεί στα προαναφερθέντα μέρη τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο, πιστεύω ότι μπορούμε να καταλήξουμε αβίαστα στο συμπέρασμα ότι με την ανασύσταση του κράτους, έστω και κατακερματισμένου και υπό διάφορες εξωτερικές απειλές ή εσωτερικά προβλή-

139. Νοέμβριος 1279 (Κωνσταντινούπολη).

140. 14 Μαρτίου 1276 (Κωνσταντινούπολη).

141. Βλ. πιο πάνω σ. 87.

142. OIKONOMIDES, Mount Athos, 174 και Asia Minor, 263.

143. Βλ. σχετικά και OIKONOMIDES, Mount Athos, 174.

144. Με μετρήσεις σε 449 σημειώματα έχω βρει 630 λάθη σε 17053 πιθανά, που δίνουν σε ποσοστά 3,69%.

ματα, οι πολίτες ενδιαφέρονται να αποκτήσουν χειρόγραφα για προσωπική χρήση ή για δωρεά σε ναούς και μονές, ενώ οι πολιτικές συνέπειες της Δ΄ Σταυροφορίας δεν είχαν αντίκτυπο στην εκπαίδευση των προσώπων που ενδιαφέρθηκαν για την αντιγραφή ή την απόκτηση χειρογράφων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΑΡΚΑΔΙΟΣ ΒΑΤΟΠΕΔΙΝΟΣ - Σ. ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Κατ. Βατ.* = ΑΡΚΑΔΙΟΣ ΒΑΤΟΠΕΔΙΝΟΣ - Σ. ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Κατάλογος τῶν ἐν τῇ Ἱ. Μονῇ Βατοπεδίου ἀποκειμένων κωδίκων* (Paris 1924).

ASTRUC, *Manuscrits* = CH. ASTRUC, G. ASTRUC-MORIZE, P. GÉHIN, M.-G. GUÉRARD, PH. HOFFMANN, B. MONDRAIN, J. A. MUNITIZ, *Les manuscrits grecs datés des XIIIe et XIVe siècles conservés dans les bibliothèques publiques de France, I. XIIIe siècle* (Paris 1989).

BANDINI, *Cat. Laurent.* = A. M. BANDINI, *Catalogus Codicum Manuscriptorum Bibliothecae Mediceae Laurentianae. Supplementa tria* υπό E. ROSTAGNO - N. FESTA (Firenze 1764-1770, ανατ. Lipsiae 1961).

BENESEVIĆ, Εἰδήσεις = B. BENESEVIĆ, Εἰδήσεις περὶ τῶν ἐν τῇ Βατοπεδίῳ καὶ τῇ Λαύρᾳ τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου τοῦ Ἀθωνίτου εὑρισκομένων ἑλληνικῶν κανονικῶν χειρογράφων, *VV* 11 (1904), Παράρτημα 2.

BICK, *Screiber* = J. BICK, *Die Schreiber der wiener griechischen Handschriften (Museion. Veröffentlichungen aus der Nationalbibliothek in Wien)* (Vienne, Prague, Leipzig 1920).

CANART, *Cod. Vat.* = P. CANART, *Codices Vaticani Graeci, Codices 1745-1962, I,* In Bibliotheca Vaticana 1970.

CAPOCCI, *Cod. Barb.* = V. CAPOCCI, *Codices Barberiniani Graeci, 1, Codices 1-163,* In Biblioteca Vaticana 1958.

CONSTANTINIDES, *Higher Education* = C. N. CONSTANTINIDES, *Higher Education in Byzantium in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries (1204-ca. 1310)* (Nicosia 1982).

CONSTANTINIDES - BROWNING, *Cyprus* = C. CONSTANTINIDES - R. BROWNING, *Dated Greek Manuscripts from Cyprus to the Year 1570* (Washington, D.C. - Nicosia 1993).

COXE, *Bibl. Bodl.* = H. O. COXE, *Catalogi codicum manuscriptorum Bibliotheca Bodleianae, I-III* (Oxford 1853, 1854).

DARROUZES, Notes = J. DARROUZES, Notes pour servir à l'histoire de Chypre, *Κυπριακαί Σπουδαί* 20 (1956), 33-63 [Variorum Reprints, London 1972, XV].

DEVREESSE, *Cod. Vat. II* = R. DEVREESSE, *Codices Vaticani Graeci, II, Codices 330-603,* In Bibliotheca Vaticana, 1937.

DEVREESSE, *Cod. Vat. III* = R. DEVREESSE, *Codices Vaticani Graeci, III, Codices 604-866.* In Bibliotheca Vaticana, 1950.

ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΣ, *Λεξικόν* = Δ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΣ, *Μέγα Λεξικὸν τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης.*

ΕΛΕΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ βιβλιοθήκη* = Ν. ΕΛΕΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ βιβλιοθήκη καὶ τὸ βιβλιογρα-*

φικὸν ἐργαστήριον τῆς μονῆς τῶν Στουδίου (Ἀθῆναι 1967).

ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ, *Συλλογή* = ΦΛ. ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ, *Συλλογὴ χρονολογημένων «σημειωμάτων» ἑλληνικῶν κωδίκων, 13ος αἰ.* (Ἀθήνα 1984).

ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ, *Χορηγοί* = ΦΛ. ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ, *Χορηγοί-κτήτορες-δωρητές σε σημειώματα κωδίκων. Παλαιολόγειοι χρόνοι* (Αθήνα 2000).

FERON-BATTAGLINI, *Cod. Ottob.* = E. FERON-F. BATTAGLINI, *Codices Manuscripti graeci Ottoboniani Bibliothecae Vaticanae* (Romae 1893).

FOLLIERI, *Cod. Vat.* = E. FOLLIERI, *Codices Graeci Bibliothecae Vaticanae selecti temporum locorumque ordine digesti, commentariis et transcriptionibus instructi* (Città del Vaticano 1969).

HUNGER, *Katalog* = H. HUNGER, *Katalog der griechischen Handschriften der österreichischen Nationalbibliothek*, 1 (Wien 1961).

ΚΑΔΑΣ, *Μ. Διονυσίου* = Σ. ΚΑΔΑΣ, *Τὰ σημειώματα τῶν χειρογράφων τῆς Μονῆς Διονυσίου Ἁγίου Ὄρους* (Ἅγιον Ὄρος 1996).

ΚΑΔΑΣ, *Μ. Βατοπαιδίου* = Σ. ΚΑΔΑΣ, *Τὰ σημειώματα τῶν χειρογράφων τῆς Ἱερᾶς Μεγίστης Μονῆς Βατοπαιδίου* (Ἅγιον Ὄρος 2000).

ΚΑΚΟΥΛΙΔΗ, Μ. Προδρόμου-Πέτρας = Ε. ΚΑΚΟΥΛΙΔΗ, Ἡ βιβλιοθήκη τῆς Μονῆς Προδρόμου-Πέτρας στὴν Κωνσταντινούπολη, *Ἑλληνικά* 21 (1968), 3-39.

ΚΟΜΙΝΗΣ, *Πίνακες* = Α. ΚΟΜΙΝΗΣ, *Πίνακες χρονολογημένων πατμιακῶν κωδίκων* (Ἀθῆναι 1968).

ΛΑΜΠΡΟΣ, *Ἅγ. Ὄρος* = ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὄρους ἑλληνικῶν κωδίκων*, Α΄, Β΄ (Cambridge 1895, 1900).

ΛΑΠΠΑ-ΖΙΖΗΚΑ - ΡΙΖΟΥ-ΚΟΥΡΟΥΠΟΥ, *Μπενάκη* = Ε. ΛΑΠΠΑ-ΖΙΖΗΚΑ - Μ. ΡΙΖΟΥ-ΚΟΥΡΟΥΠΟΥ, *Κατάλογος ἑλληνικῶν χειρογράφων τοῦ Μουσείου Μπενάκη (10ος-16ος αἰ.), (Μουσείο Μπενάκη. Institut de recherches et d'histoire des textes)* (Ἀθήνα 1991).

ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΟΥ, *Αξιώματα* = Β. ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΟΥ, *Εκκλησιαστικά αξιώματα και υπηρεσίες στην πρώιμη και μέση Βυζαντινή περίοδο [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte. Athener Reihe]* (Αθήνα-Κομοτηνή 1996).

ΜΑΡΑΒΑ-ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ - ΤΟΥΦΕΞΗ-ΠΑΣΧΟΥ, *Κατάλογος* = Α. ΜΑΡΑΒΑ-ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ - Χ. ΤΟΥΦΕΞΗ-ΠΑΣΧΟΥ, *Κατάλογος μικρογραφιῶν Βυζαντινῶν χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος* (Ἀθῆναι 1978).

MERCATI - DE' CAVALIERI, *Cod. Vat.* = I. MERCATI - P. FRANCHI DE' CAVALIERI, *Codices Vaticani Graeci, Codices 1-329* (Roma 1923).

MONTFAUCON, *Bibl. Coisl.* = B. DE MONTFAUCON, *Biblioteca Coisliniana, olim Segueriana* (Paris 1715).

NELSON, *Hagiopetrites* = R. NELSON, *Theodore Hagiopetrites. A Late Byzantine Scribe and Illuminator* (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historisch Klasse. Denkschriften. 217. Band) (Wien 1991).

ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ, *Σουγδαία* = Μ. ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἡ ἐν τῇ Ταυρικῇ χερσονήσῳ πόλις Σουγδαία ἀπὸ τοῦ ΙΓ΄ μέχρι τοῦ ΙΕ΄ αἰῶνος* (Ἀθῆναι 1965).

OIKONOMIDES, Mount Athos = N. OIKONOMIDES, Mount Athos: Levels of Literacy, *DOP* 42 (1988), 167-178.

OIKONOMIDES, Asia Minor = N. OIKONOMIDES, Literacy in Thirteenth-Century

Byzantium. An Example from Western Asia Minor, *Τὸ Ἑλληνικόν, Studies in Honor of Speros Vryonis Jr.* (New York 1993), 253-265.

ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, Η εγγραμματωσύνη = Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, Η εγγραμματωσύνη των Κρητικών γύρω στο 1200, *Πεπραγμένα του Ζ΄ Διεθνούς Κρητολογικού συνεδρίου, Β΄ 2* (Ρέθυμνο 1995), 593-598.

ΠΟΛΙΤΗΣ, Ἀνάλεκτα = Λ. ΠΟΛΙΤΗ, Ἁγιορειτικὰ ἀνάλεκτα, *Ἑλληνικά* 16 (1958-1959), 126-136.

PRATO, La produzione = G. PRATO, La produzione libraria in area greco-orientale nel periodo del regno latino di Costantinopoli (1204-1261), *Studi di paleografia greca* (Spoleto 1994).

REVILLA, *Catalogo* = A. REVILLA, *Catalogo de los codices Griegos de la Biblioteca de el Escorial, I* (Madrid 1936).

ΣΠ. ΛΑΥΡΙΩΤΗΣ - Σ. ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Κατ. Λαύρας* = ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΜΟΝΑΧΟΣ ΛΑΥΡΙΩΤΗΣ - Σ. ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Κατάλογος τῶν κωδίκων τῆς Μεγίστης Λαύρας (τῆς ἐν Ἁγίῳ Ὄρει)*, (Ἁγιορειτικὴ Βιβλιοθήκη) (Paris 1925).

Θησαυροί = *Οἱ Θησαυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὄρους (Πατριαρχικὸν Ἵδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν), Γ΄*, ὑπὸ ΣΤ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΟΥ, Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, ΧΡ. ΜΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΤΣΙΟΥΜΗ, Σ. ΚΑΔΑ, ΑΙΚ. ΚΑΤΣΑΡΟΥ (Ἀθῆναι 1979).

ΤΣΕΛΙΚΑΣ, *Δέκα αἰῶνες* = Α. ΤΣΕΛΙΚΑΣ, *Δέκα αἰῶνες ἑλληνικῆς γραφῆς (9ος-19ος), Μουσεῖο Μπενάκη, Συλλογὴ χειρογράφων* (Ἀθήνα 1977).

TURYN, *Cod. Vat.* = A. TURYN, *Codices Graeci Vaticani saeculis XIII et XIV scripti.* In Civitate Vaticana, ex Byblioteca Apostolica Vaticana 1964.

TURYN, *Italy* = A. TURYN, *Dated Greek Manuscripts of the Thirteenth and Fourteenth Centuries in the Libraries of Italy* (Urbana, University of Illinois Press, 1972).

TURYN, *Gr. Brit.* = A. TURYN, *Dated Greek Manuscripts of the Thirteenth and Fourteenth Centuries in the Libraries of Great Britain,* Dumbarton Oaks Studies XVII (Dumbarton Oaks 1980).

WENDEL, Die Ταπεινότης = C. WENDEL, Die Ταπεινότης des griechischen Schreibermönches, *BZ* 43 (1950), 259-266.

WILSON, Nicaean and Palaeologan Hands = N. G. WILSON, Nicaean and Palaeologan Hands: Introduction to a Discussion, *La Paléographie grecque et byzantine (Paris 21-25 octobre 1974)* (Paris 1977), 263-267.

Summary

LITERACY OF THE BYZANTINE SCRIBES ASCERTAINMENTS AND COMPARISONS 13th CENTURY

Using subscriptions and other entries on manuscripts of the 13th century, I attempt to assess the level of literacy of the scribes who copied them, as well as that of patrons, subsequent owners and readers who later added notes. Basing my research on correct or incorrect spelling and comparing the two periods of the 13th century, which is divided historically at 1261, I arrive at the conclusion that in the second period (1261-1300) there is a slight improvement in literacy.

Comparing the literacy of the 13th century with that of the scribes, etc. of the 12th and the 14th century, we find that the level of literacy of the 12th century scribes was higher and that the level of the 14th century scribes is close to that of the period 1261-1300.

In addition, there are some remarks concerning the production of manuscripts during the 13th century. Although we do not have any manuscripts written expressly in Constantinople (after the sack of 1204) or under the rule of the Empire of Nicaea during the period from 1204 to 1261, the high level of literacy of the people who wrote notes on manuscripts without indicating the place leads us to the thought that perhaps a number of the manuscripts were written in Nicaea.

FLORENTIA EVANGELATOU-NOTARA

JOHN HALDON

TROUBLE WITH THE *OPSIKION*: SOME ISSUES ON THE FIRST *THEMATA*

As has recently been noted, the discussion on the origins and development of the early *themata* has reached the stage where a general consensus on key aspects appears to have been reached[1], and in which, although several points of detail still remain in dispute, the broad outlines of what appears to have taken place during the second half of the 7th and first half of the 8th centuries seem to be agreed by the majority of historians.

One of these matters of detail is the question of the origins and first century of development of the so-called *Opsikion*, the *thema* surrounding Constantinople in its Anatolian hinterland, and which played an important role in the first century after the Arab conquests in particular, both in its strategic defensive capacity as well as in the internal politics of the empire. Three articles have recently taken up some of these issues, and produced results, which I believe worth some further discussion, since they directly impinge on how we understand the history, military administration and strategic arrangements, as well as the politics of the empire in the period from the reign of Heraclius through to that of Eirene and Constantine VI.

The three articles in question, by T. Lounghis and W. Brandes, appeared respectively in 1991, 1996 and 2001[2]. In the first, Lounghis, emphasising that

1. See W. BRANDES, Philippos ο στρατηλάτης του βασιλικού οψικίου. Anmerkungen zur Frühgeschichte des Thema Opsikion, in C. SODE, S. TAKÁCS, eds., *Novum Millenium. Studies on Byzantine History and Culture Dedicated to Paul Speck* (Aldershot 2001), 21-39 (hereafter BRANDES, Philippos), see 21. I should like to express my gratitude to Wolfram Brandes for his generosity in looking through this contribution prior to publication and in offering critical advice. Needless to say, he is in no way responsible for any failings in the argument.
2. T. C. LOUNGHIS, A Deo Conservandum Imperiale Obsequium. Some Notes Concerning Byzantine Field Troops during the Dark Ages, *Bsl* 52 (1991), 54-60 (hereafter LOUNGHIS, Obsequium); IDEM, The Decline of the Opsikian Domesticates and the Rise of the Domesticate of the Scholae, *Symmeikta* 10 (1996), 27-36 (hereafter LOUNGHIS, Domesticates); BRANDES, Philippos, as n. 1 above. It is worth emphasising, however, that Lounghis does

historical interpretation must rely only on the available data and must exhaust all the evidence before turning to hypothesis[3], suggests (a) that there is no reliable evidence for the existence of the *Opsikion* before the reference in the letter from Justinian II to the pope in 687 confirming the emperor's acceptance of the acts of the 6th council of 680[4], and that earlier assumptions about the identity of Mzez (Mizizios) who rebelled against Constantine IV in 668 as count of the *Opsikion* are mistaken; (b) that the *Opsikion* was essentially an infantry force and included no cavalry; (c) that the *Boukellarioi*, when they are established as a separate *thema* during the reign of Constantine V, were a "newly-created" cavalry force, as were the *Optimatoi* who appeared at the same time.

In his second article, Lounghis, following a suggestion made many years ago by the Russian scholar Kulakovskij, argues (a) that the *Optimatoi* were descended from Goths settled in northwestern Asia Minor in the early 5th century; (b) that because the *Opsikion* had a *komes* for its senior commanding officer, and because there is a seal of a *domestikos* of the *Boukellarioi* which may date to the first half of the 8th century, the *Opsikion* and its constituent elements had a different structure from all other *themata*; (c) both *Boukellarioi* and *Optimatoi* were cavalry units established under Constantine V; and (d) that whereas the *Opsikion*, regularly entitled θεοφύλακτον, "guarded by

---

not pursue all these arguments in his chapters on the *Opsikion* and *Optimaton* in B. ΒΛΥΣΙΔΟΥ, E. ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ-ΓΑΛΑΚΗ κ.ά., *Η Μικρά Ασία των θεμάτων. Έρευνες πάνω στη γεωγραφική φυσιογνωμία και προσωπογραφία των Βυζαντινών θεμάτων της Μικράς Ασίας (7ος-11ος αι.)* (Αθήνα 1998), 163-178, 235-244, presenting a somewhat different picture, and stressing the problematic nature of the sources.

3. LOUNGHIS, Obsequium, 55.
4. See *Concilium universale Constantinopolitanum tertium*, ed. R. RIEDINGER (Acta Conciliorum Oecumenicorum II/2, 1-2. Berlin 1990-1992), $886_{20\text{-}25}$ (older ed.: J. D. MANSI, ed., *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima Collectio*, Florence-Venice 1759ff./repr. Paris 1901-1902, xi, 190-922, at 737f.): *quosdam de Christo dilectis exercitibus, tam ab a Deo conservando Obsequio, quamque ab Orientali, Thraciano, similiter et ab Armeniano, etiam ab exercitu Italiano, deinde ex Caravisiensis et septensiensis seu de Sardinia atque de Africa exercitu.* Although this is the first reference to the Obsequium -*Opsikion*- as a military force, the commander of the *Opsikion* appears as a signatory to the acts of the council of 680: RIEDINGER $14_{20\text{-}21}$ (MANSI xi, 209), and although Lounghis does not say so, one assumes he would accept this as the first clear, if indirect, reference to the existence of a military corps called the *Opsikion*. See *PmbZ*, no. 7345 (= R.-J. LILIE, C. LUDWIG, T. PRATSCH, I. ROCHOW et al., *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit. Erste Abteilung [641-867]*, 6 vols. [Berlin 1999-2002], *PBE*, Theodoros 48 (*Prosopography of the Byzantine Empire 641-886*, ed. J. R. MARTINDALE. [CD-ROM, London 2000]).

God", into the 8th century, were thus "orthodox and anti-iconoclast", the *themata* of *Thrakesion*, *Optimaton* and *Boukellarion* were iconoclast, a fact which explains the reduction in size of the *Opsikion* after the revolt of Artavasdos.

Both articles present scholarly and careful considerations of the available evidence; but as I hope to show below, many of the suggestions they make are flawed and misrepresent quite fundamentally aspects of the early history of the *Opsikion.*

The article by Brandes has a more limited scope, and its careful argument warrants some equally careful scrutiny. Brandes' main concern is to challenge the early appearance of the *Opsikion*, that is to say, before the time of Constantine IV, in its "thematic" form, and to suggest that it may have been established as a thematic force at about the same time as the *thema* of Thrace, and thus as a response to the perceived threat from the Bulgars. He queries the continued existence of the forces of the *magistri militum praesentales* through the reigns of Phokas, Heraclius and Constans II. In this connection, he asks whether the term *Opsikion* needs to be understood in a military sense, as opposed to a simpler sense of retinue or following, and thus also whether the original suggestion made by Diehl that the expression *komes tou opsariou* who appears in the Chronicon Paschale in Constantinople in 626, can reasonably be read as a mistake for *komes tou Opsikiou*, rather than taken at face value as an official dealing with provisions in fish.

These articles raise a number of important questions, and I will deal with them under the following headings: 1. the question of the value of the term *Obsequium* or, in its Hellenised form, *Opsikion*; 2. the origins of the *comes (imperialis) Obsequii*, his title and role; 3. the composition of the praesental forces and the fate of the units in question under Maurice and Heraclius; 4. the strategic role of the *Opsikion* and its origins; and 5. its development during the 8th century and its fragmentation under Constantine V, including the origins of the *Optimatoi.*

1. The term *obsequium*, as Brandes rightly notes, occurs in a number of texts incorporated into the *Codex Theodosianus*. In a prescription of Arcadius and Honorius issued in 398[5], reference is made to *miles ex his, qui prae-*

5. *Theodosiani libri xvi cum constitutionibus Sirmondianis*, eds. TH. MOMMSEN, P. MEYER et al. (Berlin 1905) vii, 1.17 (a. 398), repeated at *Codex Justinianus* (= *CJ*), ed. P. KRÜGER, in

sentes divino obsequio nostrae clementiae deputati sunt... The term can be found in many other contexts as well, but largely -again as Brandes notes- with no imperial military connotations[6]. But this evidence does not mean that it should be seen as having no connotation of service at all at this time; for in the same book of the *Codex Theodosianus* (vii, 1.15, a. 396)[7], we find a reference to the *privatum obsequium*, that is to say, the "private obedience/ duty" of individuals, which might include soldiers illegally detained. This is not, evidently, the same thing as "retinue", although the move from "obedience/duty to obey" to "service" is not far. There is, of course, as Brandes correctly emphasises, not a shred of evidence that it was actually employed in this latter sense as early as the 4th or even 5th centuries in general usage. But it is equally apparent, in contrast, that by the middle and later 6th / early 7th century the word clearly can mean, quite normally, "retinue" in the narrower sense, both of a private individual as well as of an official personage. There are several examples of this meaning, so that, by the middle of the 7th century, for example, regardless of whether or not the term was used of the imperial guards or retinue, the term is used in a letter of pope Martin to describe the soldiers who accompanied the exarch Theodore Calliopas when he arrested the pope[8]. While we must agree with Brandes, therefore, that the word *Obsequium* must not automatically refer to an imperial retinue only -although no-one has claimed this, as far as I am aware[9]- there is no reason to doubt that, when used in association with the emperor or his court, it would have an "imperial" significance.

2. If we assume, therefore, that the term can, by the early decades of the

CIC (Berlin 1963^{13}), 12.35$_{13}$.

6. BRANDES, Philippos, 24 with n. 22 and 23.
7. Also repeated at *CJ* 12.35$_{13}$.
8. Cited by BRANDES, Philippos, 24-25; see also J. F. HALDON, *Byzantine Praetorians: an Administrative, Institutional and Social Survey of the Opsikion and Tagmata, c. 580-900* [Poikila Byzantina 3, Bonn 1984], 175 with n. 356. See esp. *S. Martini papae epistulae*, in *PL* 87, ep. 15, 200. See *PmbZ*, no. 7295; *PBE*, Theodoros 163.
9. Note my comment in *Praetorians*, 175. R.-J. LILIE, "Thrakien" und "Thrakesion". Zur byzantinischen Provinzorganisation am Ende des 7. Jahrhunderts, *JÖB* 26 (1977), 7-47, at 9, noted merely that the *Opsikion* division evolved out of an earlier "imperial *obsequium*", following J. KARAYANNOPOULOS, *Die Entstehung der byzantinischen Themenordnung* [Byzantinisches Archiv 10, Munich 1959], 30f., and G. OSTROGORSKY, *Geschichte des byzantinischen Staates* (Handbuch der Altertumswissenschaft xii, 1.2 = Byzantinisches Handbuch 1.2, Munich ^{3}1963), 81 and n. 3.

7th century, mean retinue in this sense, what are the origins of an imperial *Obsequium*? I have argued elsewhere that the term came to be applied to the emperor's *immediate* military and palatine entourage, and in particular that the group of units under the authority of the *comes domesticorum*, including the *protectores et domestici* and the *scholae*, were thus known (the *scholae* had been under the practical command of the *comes domesticorum* since the 5th century at least, as several examples can demonstrate). The *scholae* and related units, including the *domestici*, were based largely in the Anatolian hinterland of Constantinople -districts, which were later part of the *Opsikion* theme[10]. Some of them were for a while during the early 560s transferred to Thrace, but seem later to have been back in their Asia Minor quarters[11].

Now one of the issues which affects the discussion is the fact that the later commander of the *Opsikion* army was a *komês*, rather than a *stratêgos* as were all the other thematic generals (although, as we shall see below, he could nevertheless be referred to by this title). The reason, I have suggested, is that the commander of the later *Opsikion* is the same as the commander of the imperial palatine retinue and guards units based in Constantinople and its hinterland, thus the *comes domesticorum* who, if our surmise about the use of the term *Obsequium/Opsikion* is correct, could thus also be referred to -perhaps colloquially at first- as the *comes Obsequii*. An official named Leontios, κόμης οψαρίου, appears together with the praetorian prefect Alexander in an entry in the Paschal Chronicle for the year 615 or 626[12] when the soldiers of

10. *Scholarii* were based in Phrygia Salutaris (at Dorylaion and Kotyaion), Bithynia (at Nikomedeia, Kion, Prousa) and in Hellespontus (at Kyzikos): see Θεοφάνης, 236_{16}f. Eng. tr. *The Chronicle of Theophanes Confessor*, ed. and tr. C. MANGO, R. SCOTT, Oxford 1997, 347); *Vie de Théodore de Sykéon*, ed. et tr. A. FESTUGIÈRE, 2 vols. [Subsid. Hag. 48, Brussels 1970], 156_{68}; $159_{9-11,38}$. There were also *domestici protectores* in Galatia I (at Ankyra and Anastasioupolis): *Vie de Théodore de Sykéon*, 45_3; 76_3; Procopius, *Historia arcana*, 24_{25} (*Procopii Caesariensis Opera Omnia*, ed. J. HAURY, 3 vols., Leipzig 1905-1913; revised ed. with corr. and addns. G. WIRTH, Leipzig 1962-1964, 4 vols., III). All these districts or towns were later part of the *Opsikion* region. Soldiers of these units were found elsewhere, at times, too: in Cappadocia, for example (Just., *Nov.* 30, 7.2, a. 536) and in Galatia Salutaris (*Vie de Thédore de Sykéon*, 101_5; Just., *Edict.* VIII, 3 [a. 548]) (in CJC iii, 759-795), later regions within the Anatolikon and Armeniakon *themata*. For further discussion and literature see J. F. HALDON, *Byzantium in the Seventh Century. The Transformation of a Culture* (Cambridge ²1997), 217ff.; and for the *scholae* coming under the authority of the *comes domesticorum* see HALDON, *Praetorians*, 143-145.
11. Θεοφάνης, loc. cit. and the references in the preceding note from the Life of Theodore of Sykeon.
12. *Chronicon Paschale*, ed. L. DINDORF [CSHB, Bonn 1832], 715_{20}; *PLRE* III, 780f. (J. R.

the *scholai* and their families and supporters protested at a proposed rise in the price of their bread ration. Over 100 years ago Charles Diehl proposed that this should be read as κόμης οψικίου, and although this has met with some acceptance, it remains problematic[13].

Both Brandes and Lounghis, who find no convincing evidence for preferring this reading, have cast doubt on this identification. Brandes suggests, in fact, that the *komês opsariou* might well be one of the various officials associated with the supply of foodstuffs to the city of Constantinople[14]. The trouble with this is that Leontios holds the rank of *spatharios*, a title normally held at this time by persons of considerable seniority, and usually, although by no means exclusively, associated with the military. The fact that he appears together with the praetorian prefect, who undertakes to cover the costs of the bread rations from his own department, whereas a *komês opsariou*, in charge of fish supplies if Brandes' suggestion is accepted, would not be especially useful or relevant in the context. Quite apart from this, the seals of officials associated with supplying Constantinople at this period generally bear no formal imperial rank, suggesting their relatively humble status[15]. In contrast,

---

MARTINDALE, *The Prosopography of the Later Roman Empire*, III: *A.D. 527-64*, Cambridge 1992). I argued in *Praetorians*, 174, 442 and n. 354, that the arguments presented by K. ERICSSON, Revising a Date in the Chronicon Paschale, *JÖB* 17 (1968), 17-28, to the effect that this passage has been mistakenly transposed in the recopying of the manuscript and should in fact appear in the entry for the year 615, should be accepted. While this position was not accepted by some -see, for example, *Chronicon Paschale, 284-628 A.D.*, tr. M. and M. WHITBY (Liverpool 1989), 201-202- it has been accepted by others, most notably P. SPECK, Die Interpretation des Bellum Avaricum und der Kater ΜΕΧΛΕΜΠΕ, *Varia II* [Poikila Byzantina 6, Bonn 1987], 371-402, at 376ff.; IDEM, *Das geteilte Dossier. Beobachtungen zu den Nachrichten über die Regierung des Kaisers Herakleios und seine Söhne bei Theophanes und Nikephoros* [Poikila Byzantina 9, Bonn 1988], 35 with n. 31; 266. The issue requires further analysis.

13. See CH. DIEHL, in *BZ* 9 (1900), 677 (review of H. GELZER, *Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung*, Abhandlungen d. königl. sächsichen Gesellschaft d. Wiss., phil.-hist. Kl. Leipzig, 1899 / Amsterdam 1966); also E. STEIN, *Studien zur Geschichte des byzantinischen Reiches vornehmlich unter den Kaisern Justinus II und Tiberius Konstantinus* (Stuttgart 1919), 131; J. KARAYANNOPOULOS, *Die Entstehung der byzantinischen Themenordnung* [Byzantinisches Archiv 10, Munich 1959], 31.
14. BRANDES, Philippos, 26-27.
15. On the various officials associated with the Constantinopolitan granaries and bread supply see J. F. HALDON, Comes Horreorum - komes tes Lamias, *BMGS* 10 (1986), 203-210, esp. 204-205 and n. 3; and LAURENT, *Corpus*, 644ff. The only official whose title remotely resembles a *komês opsariou* is a certain Michael, *φουνιάτωρ καὶ ἀννωνάριος*, whose seal dates to the 8th or 9th century (LAURENT, *Corpus*, II, no. 1150). The seal bears no rank, and

a high-ranking military officer who had some authority over the *scholarioi* would seem a more fitting official for the praetorian prefect to have in his company in such a potentially dangerous situation. While it must remain merely a hypothesis, therefore, it seems on the face of it much more probable that this *komês* had a connection with the *scholai*, and that the term is, as I originally suggested, an equivalent of *comes domesticorum*.

But while Lounghis also finds no evidence for the existence of any praesental army called *Opsikion* until the reign of Constantine IV, Brandes accepts that such a force may have existed, although not in the form in which it appears in the later 7th century. Let us examine these positions more closely.

Brandes introduced an important piece of hitherto neglected evidence. In the acts of the council of 680-681 (14th session, held on 5th April 681) reference is made to a story told by a certain Philippos, στρατηλάτης of the *Opsikion* who, while still resident in Constantinople at, or until shortly before, the time of the council, had some time beforehand brought a manuscript of the Acts of the 5th ecumenical council with him "from the West". The point of the story, referred to by the bishop of Seleukeia in Isauria, Makrobios, concerns interpolations made by monotheletes[16]. But as Brandes points out, the reference to "the west" almost certainly refers to Italy and/or Sicily; and this mention also makes it clear that, whatever *Opsikion* might have meant, it clearly existed before the council. Brandes concluded that Philippos might well have been in Sicily or Italy at the time of the emperor Constans II's expedition to the west in the early and mid-660s, or at the time of the rebellion of Mizizios and assassination of Constans in 668[17]. It seems reasonable to take the existence of an *Opsikion* back into the 660s, therefore, at least. This by no means implies that the *Opsikion* must have had a clear territorial identity at this stage.

One piece of indirect evidence appears to add further credence to this suggestion. In the *Liber diurnus*, a compilation made over a period of two

---

his functions make it clear that he is associated with the grain supply (the function *psouniatôr* clearly derives from *ὀψωνιάτωρ-ὀψόνιον*). It is possible, of course, that the phrase in the Paschal Chronicle should read *komês tou opsôniou*, but again, the high rank borne by Leontios and the fact that he accompanies the praetorian prefect specifically in a situation where the *scholai* are concerned would make a military officer more likely.

16. RIEDINGER, 650.4ff.; noted but not discussed by W. E. KAEGI, *Byzantine Military Unrest 471-843: an Interpretation* (Amsterdam 1981), 184. See *PmbZ*, no. 6153 with literature and sources; *PBE*, Philippos 1.

17. BRANDES, Philippos, 30-33.

centuries or more in Rome, and whose first section includes material from the middle of the 7th century, one of the chancellery superscriptions, probably dating to before the 6th council, is addressed "ad comitem imperialis obsequii et ad exarcum". It can only have been in the period 662-668, when the armies of the exarch at Ravenna and the emperor, in Sicily, were both present, that the papal chancery will have needed a superscription for a *comes imperialis Obsequii*[18]. This seems good evidence for the presence of such an officer, whatever the *imperiale Obsequium* in fact comprised, in Italy before 680.

Less certain is the reference to Mizizios as *komês tou Opsikiou* of the emperor Constans II, which appears in one of the two letters supposedly written by pope Gregory II to the emperor Leo III, in a passage recounting the events of 668[19]. It is generally agreed that these letters, even if based on some original documents, were compiled in the first half of the 9th century, but the fact that a tradition existed that Mizizios held this command is significant, as the editor of the letter in question noted. Whether this use of the title can be used as evidence that the text it is based on is an earlier, 7th-century account, in which this identification is made, is questionable, of course, since the author may well have been using the terminology of his own times[20]. Yet the fact that

18. *Liber Diurnus Romanorum Pontificorum*, ed. H. FÖRSTER (Berlin 1958), 77 and 181. The *Liber diurnus* is difficult to date as a whole, and it is generally admitted that it is the result of an extended process. That the first group of chancellery superscriptions, however, can be dated to the second half of the 7th century, and probably before the council of 680-681, is also generally accepted: see the comments of the editor, FÖRSTER, ibid., 21-36; L. SANTIFALLER, *Liber Diurnus: Studien und Forschungen* (Stuttgart 1976), intr. For the context and the campaigns during the period see R. MAISANO, La spedizione dell'imperatore Costante II, *Siculorum Gymnasium* n.s. 28 (1975), 140-168; and P. CORSI, *La spedizione italiana di Costante II* (Bologna 1983).

19. Ed. in J. GOUILLARD, Aux origines de l'iconoclasme: le témoignage de Grégoire II?, *TM* 3 (1968), 243-307: text at 277-297, 299-305, see $295_{251\text{-}253}$ (repr. in J. GOUILLARD, *La vie religieuse à Byzance* [London 1981], IV). Literature since then cited in BRANDES, Philippos, 32 n. 70. For Mizizios see *PmbZ*, no. 5163; *PBE*, Mizizios 1. See in particular the discussion in P. SPECK, *Ich bin's nicht, Kaiser Konstantin ist es gewesen. Die Legenden vom Enfluss des Teufels, des Juden und des Moslem auf den Ikonoklasmus* [Poikila Byzantina 10, Bonn 1990], 637-695, who suggests an oriental (Syriac) original translated into Greek, although this remains hypothetical.

20. GOUILLARD, Aux origines, 294 and n. 266. Note that in the account in the *Liber Pontificalis* (wrongly inserted into the account of the pontificate of Adeodatus, 672-676) the army, which accompanied Constans, is described as an *exercitus orientalis*. While taken by some as equivalent to the *Anatolikon*, it seems far more likely that this refers merely to "the eastern army", and could represent one or several of the divisions of the eastern empire at this time. See HALDON, *Praetorians*, 450 and n. 377 for the earlier literature and discussion of

Mizizios receives this identification is in itself important -it is made nowhere else, although Mizizios is known to have been an officer of the Armenian nobility of very considerable standing, and must have had some power-base within the army and at court in Sicily. A position as *komês Opsikiou* would have qualified him well for the role of usurper. And we should note that most of the Armenians in the empire at this period and who came from noble families held high military commands[21].

This evidence makes it clear that an imperial *Obsequium* existed well before 680, and that it had an obvious military component. On this argument, therefore, Lounghis' denial that there was an *Opsikion* before 680 or 687 is disproved. The question now arises, what was the composition and function of the *Opsikion*? Brandes has suggested, as we have seen, that the pre-680 *Opsikion* was quite different in character from the *Opsikion* of the *iussio* of 687 sent by Justinian II to the pope, that there were no praesental armies in the traditional sense of distinct corps based near the capital from the beginning of the 7th century, and that the *Opsikion* was established as a field army probably only in the period from 680-681. In order to respond to these proposals, we need to examine very briefly the empire's strategic arrangements for the later 6th and first half of the 7th century.

3. I argued in *Byzantine Praetorians* that the army of the *Opsikion* represented the army or armies of the (usually) two *magistri militum in praesenti*[22]. We know from the evidence of the later 7th and early 8th centuries that the armies of the other *magistri militum -per Orientem, per Armeniam, per Thracias-* were established at some point from the late 630s, and probably very soon thereafter, in Asia Minor. The rump of the Justinianic *questura exercitus* has plausibly been identified with the force known as the καραβισιάνοι or *caravisianum*. With the exception of the last corps (about whose structure and function virtually nothing is known)[23], these forces can be shown to be oper-

this passage (not taken into account in BRANDES, Philippos, 31f.).

21. See the survey in P. CHARANIS, The Armenians in the Byzantine Empire, *BS* 22 (1961), 196-240; IDEM, Ethnic changes in the Byzantine empire in the seventh century, *DOP* 13 (1959), 23-44; F. WINKELMANN, *Quellenstudien zur herrschenden Klasse von Byzanz im 8. und 9. Jahrhundert* [Berliner Byzantinishe Arbeiten 54. Berlin 1987], 203-207 with further literature.

22. HALDON, *Praetorians*, 174ff.

23. An important contribution to the debate is provided by the publication of a 7th/8th-century seal of anon., imperial *spatharios* and *ek prosôpou* of the *karabisianoi:* see I. ΚΟΛΤΣΙΔΑ-ΜΑΚΡΗ, *Βυζαντινά μολυβδόβουλλα συλλογής Ορφανίδη-Νικολαΐδη Νομισματι-*

ating in the later years of Heraclius in the east, and they became known as the *themata* of *Anatolikon*, *Armeniakon*, *Thrakêsion*[24].

It is now generally agreed that Heraclius made few changes in the traditional arrangements and dispositions of the field and frontier armies. *Magistri militum* functioned throughout his reign and into that of Constans II (641-668) -*magistri militum per Thracias*, *per Orientem* (for 638) and *per Africam*, as well as a probable *magister militum per Armeniam* (or an officer of similar standing) in the 650s, are mentioned in the sources[25]. Other officers of the established corps occur also: the *praefectus Augustalis* (Αὐγουστάλιος) in Egypt in the early 640s, whose *duces* were still in command of garrison and field forces; a *Dux Arcadiae* and another *dux* -perhaps the commander of the units in the Thebaid- are mentioned; while in Syria and Palestine the situation appears to have been no different. In Egypt, indeed, the immediately post-conquest Arab government continued to appoint *duces* for a short while[26]. Heraclius does appear to have made some adjustments to the admi-

---

κοῦ Μουσείου Αθηνών (Αθήνα 1996), no. 82.

24. See CH. DIEHL, L'origine du régime des thèmes dans l'empire byzantin, in IDEM, *BS* (1905), 276-292, see 290ff.; A. PERTUSI, La formation des thèmes byzantins, in *Berichte zum XI. Internat. Byzantinisten-Kongreß*, I (München 1958), 1-40, see esp. 31f.; for the *Karabisianoi* see DIEHL, L'origine, challenged, however, by H. AHRWEILER, *Byzance et la mer. La marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe-XVe siècles* (Paris 1966), 12 n. 2, but accepted by M. F. HENDY, *Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300-1450* (Cambridge 1985), 652-653. For the process of settlement in Asia Minor see HALDON, *Byzantium in the Seventh Century*, 215-229.

25. See *Nicephorus, patriarch of Constantinople. Short History*. Text, tr. and commentary by C. MANGO [CFHB, ser. Washingtoniensis 13 = DOT 10. Washington D.C. 1990] §23_{4-5}; §20_{9-11}; Θεοφάνης, 337_{3-4}; 343_{15} (tr. MANGO-SCOTT 468; 477); R. DEVRÉESSE, Le texte grec de l'hypomnesticum de Théodore Spoudée, *AB* 53 (1935), 70_{1-2} for a "*magistros* of the land of the Laz" (new edn: *Scripta saeculi VII vitam Maximi confessoris illustrantia*, ed. P. ALLEN / B. NEIL, [CC SC 39, Turnhout-Leuven 1999] III). See *PmbZ*, no. 2348 with literature and further sources; *PBE*, Gregorios 147.

26. *Augoustalios* (636): Θεοφάνης, 338_{19}ff. (tr. MANGO - SCOTT, 470) and cf. R. H. CHARLES, ed. and tr., *The Chronicle of John, Bishop of Nikiu* (London 1916), 180f.; the *dux Arcadiae* (642): U. WILCKEN, F. KREBS et al., eds., *Ägyptische Urkunden aus den staatlichen Museen zu Berlin. Griechische Urkunden* (Berlin 1895ff.), III, 750; the other *dux*: *The Chronicle of John, Bishop of Nikiu*, 178, 194f. (640-642). For others see Nicephorus patr., §24_{15-16}; Θεοφάνης 335_{15}ff. (tr. MANGO - SCOTT, 466); G. DAGRON, V. DÉEROCHE, Juifs et chrétiens dans l'Orient du VIIe siècle, *TM* 11 (1991), 17-273, see IV, 16_{4-6} (209). There are many further examples: J.-M. CARRIÉ, Présentation de la Prosopographie de l'armée romano-byzantine d'Égypte (260-642), in *Proceedings of the 20th International Congress of Papyrologists*, ed. A. BÜLOW-JACOBSEN (Copenhagen 1994), 428-436 (I am grateful to Wolfram Brandes for alerting me to this article); J. MASPÉRO, *L'organisation militaire de l'Égypte byzantine* (Paris

nistration of the provinces of Palestine and Syria (chiefly for internal security reasons), changes which must in part at least have taken into account the absence of a Roman administration in these areas during the Persian occupation from 614 until 627. But there is nothing to suggest that the traditional arrangements were not re-established to survive up to the time of the Muslim conquests[27].

What of the praesental armies? As I have suggested elsewhere, what little evidence there is for their activities in the later 6th century would seem to suggest the grouping together of the two praesental armies under a single commander. This tendency is already present much earlier[28]. In the later 6th century, the evidence is indirect and we must infer from the descriptions of the campaigns and from the other available evidence what may have taken place. The existence of a single praesental force from the late 6th or early 7th

1912), 121-125; *PLRE* III, list at pp. 1513-1515.

27. See J. F. HALDON, Seventh-Century Continuities and Transformations: the *Ajnâd* and the "Thematic Myth", in *The Byzantine and Early Islamic Near East* III: *States, Resources and Armies*, ed. AV. CAMERON, L. CONRAD [Studies in Late Antiquity and Early Islam, III. Princeton 1993], 379-423. The military districts or *Ajnâd* of Palestine, Jordan, Damascus and Emesa which emerge during the conquest of Syria and Palestine probably reflect some pre-existing late Roman arrangements, and their structure and extent suggests that Heraclius introduced some modifications to the ducates of the region to deal with the non-Christian (i.e. Jewish and Samaritan) population of certain areas following the period of Persian occupation. There is no need to postulate a hypothetical "proto-theme system", as argued by I. SHAHID, Heraclius and the Theme System: New Light from the Arabic, *Byzantion* 57 (1987), 391-406; Heraclius and the Theme System: Further Observations, *Byzantion* 59 (1989), 208-243; and most recently, although with no new arguments, Heraclius and the Theme System Revisited. The Unfinished Themes of Oriens, in E. KOUNTOURA-GALAKI, ed., *The Dark Centuries of Byzantium* (Athens 2001), 15-40. For critical views of this approach see W. BRANDES, Heraclius Between Restoration and Reform. Some Remarks on Recent Research, in G. J. REININK and B. H. STOLTE, eds., *The Reign of Heraclius (610-641): Crisis and Confrontation* (Leuven 2002), 17-40, and R.-J. LILIE, Araber und Themen. Zum Einfluss der arabischen Expansion auf die byzantinische Militärorganisation, in AV. CAMERON, ed., *The Byzantine and Early Islamic Near East* III: *States, Resources and Armies*, 425-460, at 450-455.
28. E. STEIN, *Histoire du Bas-Empire* II: *de la disparition de l'empire d'Occident à la mort de Justinien (476-565)* (Paris-Bruxelles-Amsterdam 1949 / Amsterdam 1968), 431 notes that as early as the second half of the 5th century the balance between the two praesental armies was disturbed, so that the sources refer to the regular *praesentalis* and the great *praesentalis*. While this proves nothing for the 7th century, it demonstrates that the relationship between such divisions, as well as the standing and number of their commanding officers, were by no means inflexible and should not be taken for granted.

century would fit well with later developments. The army described in the *Stratêgikon* appears to reflect practice of the late 6th century, and its composition -Illyrians, federates, *optimates*, regular cavalry and infantry units and so forth- strongly suggests that in the campaigning conditions of the period the armies of at least one of the *magistri militum praesentales* fought on campaign with substantial elements of the field troops under the *magister militum per Illyricum*, whose army disappears from the sources at this time[29].

This large, mobile force seems to have become the chief field army of the empire in the Balkans. Under Maurice, several corps operated in Thrace and the Balkans, but on the whole we read of only one supreme commander with a number of subordinates (together with their equivalent higher officers, with similar powers, operating in Armenia and on the eastern front)[30]. There is no reference to any corps stationed at the capital (although we may assume some of the *scholai* at least were serving there) until Phocas' time, when a large portion of the field army of Europe had been moved to Asia Minor[31]. As Brandes points out, of course, the fact that Heraclius seems to have had only one reliable force in Asia Minor after 622, and a few troops left in Thrace, based near Constantinople, does not mean that this was the praesental army itself, since any force accompanying the emperor might be thus described[32]. What exactly was happening to the major field armies at this time is impossible to say, of course. But the evidence would not contradict the suggestion that Heraclius also maintained the single praesental army, which, for purely strategic reasons, had become the norm during the reign of Maurice. From a strategic perspective, indeed, it would be difficult to imagine that both praesental and Illyrian armies had simply vanished, especially in view of the fact that, while the Thracian forces were clearly in Egypt in the later 630s and afterwards, some troops must have been stationed in Thrace as a minimal protection for the capital.

Yet while it is clear that there was considerable confusion during the war

29. *Das Strategikon des Maurikios*, ed. G. T. DENNIS, tr. E. GAMILLSCHEG [CFHB 17, Vienna 1981], see esp. ii, 6; iii, 8.

30. Two *magistri militum praesentales* was the norm, one each in Thrace and Bithynia -see A. H. M. JONES, *The Later Roman Empire: a Social, Economic and Administrative Survey*, 3 vols. and maps (Oxford 1964), 609, 655-666. Three *magistri in praesenti* occasionally appear, but since the post could be held, like any late Roman *dignitas*, in absentia, as an honorific *-in vacante-* this does not mean that there were three such armies. See STEIN, *Bas-Empire* II, 431 and n. 4.

31. See HALDON, *Praetorians*, 168-169 with sources.

32. BRANDES, Philippos, 27 n. 35.

against the Persians, beginning in the reign of Phocas and continuing until 626 at least, with the armies suffering serious losses in manpower as well as in continuity of command, the old armies were re-established. The army of Illyricum vanishes from the historical record, its surviving elements having been incorporated into the praesental or Thracian field armies, but the other major field armies survive, and it would be strange indeed -and on strategic grounds alone- if the emperors had left the capital unprotected. For Constantinople itself had only the smallest of garrisons, the emperors relying very heavily on the defenses of the city and on the field armies to defend their capital[33]. That some form of praesental army continued to exist, therefore, seems reasonable. And although both Brandes and Lounghis assert that it did not exist, there is in fact clear evidence to the contrary, to which we shall now turn our attention.

For one of the clearest indicators of continuity from late Roman to Byzantine military administration and strategic organisation is the appearance in later sources of the names of late Roman military units. In the 10th century, the units of *Theodosiakoi* and *Biktores* appear as *tourmai*, or brigades, in the *thema Thrakêsiôn*, the army originally of the *magister militum per Thracias*[34], which as we have seen appears to have been transferred to the East (a standard strategic practice) during the wars against the Arabs in the 630s, and came eventually to be based in western Anatolia[35]. These two units may well represent the descendants of the *vexillatio* of *Equites Theodosiaci iuniores* and the palatine *auxilium* of the *Victores*, both found in the army of the *mag. mil. per Thracias* in the *Notitia Dignitatum*[36]. More immediately re-

33. See J. F. HALDON, Strategies of Defence, Problems of Security: the Garrisons of Constantinople in the Middle Byzantine Period, in *Constantinople and its Hinterland*, ed. C. MANGO (Oxford 1995), 143-155.

34. J. F. HALDON, Chapters II, 44 and 45 of the *Book of Ceremonies*. Theory and Practice in Tenth-Century Military Administration, *TM* 13 (2000), 201-352, see $217_{200\text{-}217}$ (older edn: *Constantini Porphyrogeniti imperatoris De cerimoniis aulae Byzantinae*, ed. J. J. REISKE [Bonn 1829, 663_3ff.]).

35. The *Magister militum per Thracias* Marinus was defeated with his forces fighting the Arabs in 638: Nicephorus patr., §$23_{4\text{-}6}$. For the *Thrakêsion* army and its origins see R.-J. LILIE, 'Thrakien' und 'Thrakesion' (cited n. 9 above); *PLRE* III, 833.

36. See *Notitia Dignitatum Utriusque Imperii*, ed. O. SEECK (Leipzig 1876), Or. $viii_{27}$ (*Equ. Theodosiaci iuniores*: one of three units of *vexillationes palatinae*); Or. v. 63 (*Victores*: one of eighteen *auxilia palatina*). On the various units entitled *Theodosiaci*, see D. HOFFMANN, *Das spätrömische Bewegungsheer und die Notitia Dignitatum* [Epigraphische Studien, 7/1-2. Düsseldorf 1969], vol. 1, 242f., 278f. Wolfram Brandes has kindly pointed out to me that a unit of *Theodosiaci* is mentioned in a letter of pope Gregory the Great in the year 592:

levant to the origins of the *Opsikion*, however, is the presence of the units of *Optimates* and *Boukellarioi*, which were in the 8th century elevated into independent commands. In the late 6th and early 7th century these were key elements in the imperial field army operating in the Balkans, according to the *Stratêgikon* of Maurice. Among the mass of the regular units, the *Stratêgikon* mentions five distinct divisions or brigades of troops: the *foederati*, the *bucellarii*, the *optimates*, the *vexillationes arithmi* (βιξελλατίονες αριθμοί) and the *Illyrikianoi*. The *foederati* (Φοιδεράτοι) seem at some point during the 7th century -probably after 626-627 and Heraclius' victory over the Persians- to have been posted to the army of the *magister militum per Orientem*, with whose forces they were then brigaded after the withdrawal of the armies into Anatolia in the late 630s. They are found there still in the 9th century, where they constituted a *tourma*, and in the 11th century[37].

The *bucellarii* similarly were brigaded together in a body, according to the *Stratêgikon*. Recent research suggests that by the later 6th century they represent soldiers recruited by state officials from predominantly barbarian sources, but billeted with their families upon private landlords. They thus formed a widely dispersed pool of elite soldiers maintained directly by their host landlords who were compensated through the fiscal machinery of the state. When called up for field service they would be brigaded together as an elite corps, as the evidence of the *Stratêgikon* would suggest. At some time during or after the reigns of Phocas or Heraclius, and along with the rest of the praesental army of which they had been an important part, they came to be quartered in northwest Asia Minor during the middle years of the 7th century, giving their name to the region which supported them[38].

Registrum (ed. D. NORBERG, in *Corpus Christianorum, series Latina*, vols. 140, 140A [Turnhou 1982]), II, ep. 38, l. 30-33 (p. 123); and in 2 papyri from Ravenna dated to c. 600 (ed. J.-O. TJÄDER, *Die nichtliterarischen lateinischen Papyri Italiens aus der Zeit 445-700*, Acta Instituti Romani Regni Sueciae, ser. in 4o, 19.1, [Lund 1955]), I, nos. 16 und 17; see also p. 451f. See also O. Schmitt.

37. See HALDON, *Byzantine Praetorians*, 246ff. with n. 658-678; and see also R. SCHARF, *Foederati. Von der völkerrechtlichen Kategorie zur byzantinischen Truppengattung* [*Tyche*, supplementary volume 4, Vienna, 2001].

38. The problem of the *bucellarii* in the later 6th century is difficult to resolve, the more so since it is likely that non-technical sources, such as narrative histories, may not have taken the shift in application or significance of the term into account, and used it still in the sense of "privatized" (if not private) military retainer recruited by or attached to a particular officer. See, for example, Nicephorus patr., §2_{47}ff., and the discussion in HALDON, *Byzantine Praetorians*, 375 and n. 48, 49. For *bucellarii* as a specific corps or unit see *Strat.*

The *Optimates* in the *Stratêgikon* seem to represent a new formation, probably recruited from Germanic volunteers and mercenaries serving under their own leaders during the reign of Tiberius Constantine (578-582), when a major recruiting programme was undertaken -the later chronicler Theophanes records that a corps known as the *Tiberiani* was placed under the command of Maurice on the eastern frontier, and the name may well reflect this recruiting activity[39]. Contrary to Lounghis' assertion, however, there is no evidence of any connection between them and the Goths of the early 5th century (see below). Again, this corps is later found in the *Opsikion* army, where it gave its name to the district across which it was quartered[40].

Two other major formations occur, the *vexillationes* and the *Illyrikianoi*. The latter clearly represent the various units of *equites Illyriciani* of the early 5th-century *Notitia Dignitatum*, which are found in both the armies of the praesental *magistri* and of the *magister militum per Orientem*. According to the *Notitia*, there were some 21 units of *Illyriciani* scattered across the six ducates of Syria and Palestine; and there is a reference to a fifteenth *bandon* of

---

i, 9_{31-2}; and cf. *Joh. Antioch.* (*Ioannis Antiocheni Fragmenta*, in *Excerpta historica iussu imp. Constantini Porphyrogeniti confecta* III: *Excerpta de Insidiis*, ed. C. de BOOR, Berlin 1905, 58-150), frg. 218f (p. 150). See HALDON, *Byzantine Praetorians*, 101f. and 374-377. For recent discussions on the Egyptian material see J. GASCOU, L'institution des Bucellaires, *BIFAO* 76 (1976), 143-156; IDEM, Les grands domaines, la cité et l'État en Égypte byzantine (Recherches d'histoire agraire, fiscale et administrative), *TM* 9 (1985), 1-89, see 38-52 (followed also by J. H. W. G. LIEBESCHUETZ, Generals, Federates and Bucellarii in Roman Armies around AD 400, in PH. FREEMAN and D. KENNEDY, eds., *The Defence of the Roman and Byzantine East* [BAR Int. Ser. 297, Oxford 1986], 463-474, see 468ff.). Gascou suggests that it was the private landlords themselves who were responsible for raising these soldiers, who were employed primarily for purposes of internal security or related functions. In contrast, J.-M. Carrié has proposed that the *bucellarii* represented state soldiers maintained on a dispersed basis on the basis of the regulations concerning *hospitalitas*. See J.-M. CARRIÉ, L'État à la recherche de nouveaux modes de financement des armées (Rome et Byzance, IVe-VIIIe siècles), in *The Byzantine and Early Islamic Near East* III: *States, Resources and Armies*, 27-60, a view which makes more sense in respect of the later evolution of the term as well as in terms of later developments regarding recruitment and maintenance of soldiers after the withdrawal of the field armies into Anatolia. See, for example, J. F. HALDON, *Byzantium in the Seventh Century. The Transformation of a Culture* (Cambridge 1990), 215ff. For the most recent survey of the discussion, see O. SCHMITT, Die *Bucellarii*. Eine Studie zum militärischen Gefolgschaftswesen in der Spätantike, *Tyche. Beiträge zur Alten Geschichte, Papyrologie und Epigraphik* 9 (1994), 147-174.

39. Θεοφάνης, 251_{24-27} (repeated in the 11th-century Cedrenus, *Compendium historiarum*, ed. I. BEKKER [CSHB, Bonn 1838-1839], 690_{14-15}).

40. HALDON, *Byzantine Praetorians*, 96-100 and 369-373 for sources and literature.

the *Illyrikianoi* in the 630s. The fifteenth *bandon* is given no formal appellation, but rather a number -again suggestive of the brigading together of all such units for field campaign purposes, perhaps a result also of the Persian wars and their impact on military organisation[41].

The *bixellationes* (sic) *arithmoi* (i.e. *vexillationes*) represented the main cavalry units of the *magistri militum praesentales* I and II: according to the *Notitia* there were five such units in the first army, six in the second, as well as three in the army of the *magister militum per Thracias*[42]. In the *Stratêgikon* they represent a brigade of the elite cavalry division. The fact that both the *Optimatoi* and the *bucellarii* are integral elements of the *thema* of *Opsikion* in the middle of the 8th century, with a territorial identity, strongly indicates a significant continuity in the composition of the armies of the *magistri militum* and the later thematic armies which were derived from them. In this instance, it suggests that these divisions were always part of an army based around Constantinople, and since this army was clearly not the *Thrakêsion*, *Anatolikon* or *Armeniakon*, therefore, that the *Opsikion* was the direct continuation of such an army. The only force missing from this equation is the combined force of the *magistri militum in* praesenti.

One can, of course, hypothesise a scenario whereby all these units, once part of the field army in the Balkans, had been distributed across the oriental, Thracian and Armenian armies during Heraclius' reign, and then re-allocated to a newly-formed *Opsikion* at a much later date, perhaps in the 680s as Brandes suggests. But this then raises the question of why the term *Opsikion*

41. For the *Illyrikianoi* in the *Stratêgikon*: *Strat.* ii, 6_{24}; iii, 8_4 and the fifteenth *bandon*: the *Acta Anastasii*, see B. FLUSIN, *Saint Anastase le Perse et l'histoire de la Palestine au début du VIIe siècle*, I: *Les textes* (Paris 1992), iii, mir. 14.1 (145); and for the various units of *equites Illyriciani* see *Not. Dig.*, Or. xxxii-xxxvii. Their appearance in the Balkan field army described in the *Stratêgikon* may be explained by the transfer of large numbers of troops to this theatre by Maurice after the victorious conclusion of the war with Persia after the defeat of the usurper Bahram and the establishment of Chosroes II on the throne. See Theophylact Simocatta (*Theophylacti Simocattae historia*, ed. C. de BOOR, Leipzig 1887; ed. corr. P. WIRTH [Stuttgart 1972], v, 16_1; Θεοφάνης, 267_{31}f.; *The Armenian History Attributed to Sebeos*, I: tr. and notes, by R. W. THOMSON; II: Historical Commentary, by J. HOWARD-JOHNSTON, with assistance from T. GREENWOOD (tr. texts for Historians 31, Liverpool 1999), §18. Their reappearance in the East in at least one of their original provincial bases suggests that Heraclius' transfer of troops back to this front for the Persian war included these units too. Many units had already returned from the Balkans during the first two or three years of the reign of Phocas -see Θεοφάνης, $292_{11\text{-}13}$ (and for Heraclius' transfer, ibid. $302_{27\text{-}30}$).

42. *Not. Dig.*, Or. v, vi, viii.

should have appeared at all at this stage, other than as a result of a somewhat antiquarian penchant at the imperial court. On the whole, strategic logic demands the continued existence of some sort of centrally-controlled field army, and I would argue that the weight of evidence supports the proposal that, whatever its original composition -including, for example, the palace units of *scholai* and *excubitores* under the *comes domesticorum*- the *Opsikion* army was that army, the successor of the praesental force operating in the Balkans in the 590s and early 600s. As with the *Foederati*, who formed a *tourma* in the *Anatolikon* army, there is every reason to think that the *Optimatoi* and the *Boukellarioi* will have formed *tourmai* within the *Opskion* army.

4. The strategic role of the *Opsikion* before 680 now requires some attention. As we have seen, Brandes argued that it had no such role until the 680s, when it was (re)-established as part of the response to the arrival of the Bulgars on the political stage. Lounghis, in addition, argues that it was an entirely infantry corps. Neither of these sets of conclusions seems to me to be satisfactory. If we accept that the *Opsikion* included units such as the *bucellarii* and *optimatoi*, elite cavalry field units, then both positions are compromised, since such troops would have no value in a purely palatine context. Indeed, as soon as we accept the possibility that a praesental force of some sort, which included such units, survived along with other armies of the various *magistri militum*, then this argument becomes irrelevant[43].

The rank or title of the *stratêlatês tou Opsikiou* Philippos is important in this respect[44]. Brandes wonders whether the title is an honorific, a dignity

43. Whether or not Valentinos (who commanded an army around Constantinople in the early 640s, was closely involved with the *sakellarios* Philagrios, and was given also the title of *comes excubitorum*), was an actual *komês tou Opsikiou*, and whether Mizizios held the same position or not, is, in the last analysis, impossible to determine, as BRANDES, Philippos, 26, correctly notes. On Valentinos, and arguments for identifying him perhaps with an officer in command of a praesental army, see HALDON, *Praetorians*, 174ff., 358-359; cf. *PmbZ*, no. 8545 with detailed discussion of sources and literature; *PBE*, Valentinos 1.

44. A number of otherwise unspecified *stratêlatai* are mentioned in the sources for the period, as well as on seals, and the probability is that these too are *magistri militum*: the two terms were used until the middle of the 7th century at least as functional equivalents -see HALDON, *Praetorians*, 441-442 (n. 350). And it is worth emphasising that the Greek term *stratêgos* appears in the reign of Heraclius (albeit in a poetic context) to refer to the commander of the imperial field army, signalling perhaps the first stage in the process whereby the older title of *magister militum/stratêlatês* was pushed into the background, becoming a purely titular term by the end of the 7th century, to be replaced by the functional title of *stratêgos*. Cf. A. PERTUSI ed., *Giorgio di Pisidia, Poemi* I: *Panegirici Epici* (Ettal 1959), 84-

bearing no functional meaning, which is entirely possible; or whether *stratêlatês* was, in reality, the function Philippos exercised, that is to say, *magister militum*[45]. He concludes that, on balance, we should assume that a military command is meant, since the Latin translation of the Acts of the sixth council (made by Greek monks) interprets it straightforwardly as *magister militum*, as a military function, therefore. The fact that the commander of the *Opsikion* was a *komês* -as the titles of Theodoros, ενδοξότατος από υπάτων πατρίκιος, κόμης του βασιλικού οψικίου και υποστράτηγος Θράκης, and all other *Opsikion* commanders thereafter demonstrate, is not necessarily a problem. As Brandes has also noted, Theodore is also described elsewhere in the Acts of the council as a *stratêgos*, the usual title for field commander, and the same title occasionally is used in later sources for the *komês tou Opsikiou*[46]. Again, an active *stratêlatês* only had significance in the context of an active field army, and this further reinforces the likelihood that the *Opsikion* existed as a field army.

But Brandes goes on to note that in neither the title given to Philippos, nor in the title of Theodore, the *komês* who was present for some of the council sessions with the emperor, is the *Opsikion* described as "guarded by God". He concludes that it must therefore be a different sort of *Opsikion* from that of the *iussio* of 687, which was "theophylaktos", was clearly listed as a regular field army along with all the others, and was clearly distinguished from the palatine corps of *scholai* and the *excubitores*[47]. The *Opsikion*, on this argument, "must have undergone a transformation of an administrative nature between 681 and 687, reflected in its title".

I see no compelling reason to take this view, or at least, I see no reason to assume that there was any real difference in structure and administration be-

---

136, see iii. 336-337; followed by Θεοφάνης, 306_7. See also J. F. HALDON, review of F. WINKELMANN, *Byzantinische Rang- und Ämterstruktur im 8. und 9. Jahrhundert* [Berliner Byzantinistische Arbeiten, 53, Berlin 1985], in *Bsl* 47 (1986), 232. Examples of *stratêlatai* who held their rank as a titular dignity only can be found earlier. See the material listed in Carrié, Présentation de la prosopographie de l'armée romano-byzantine d'Égypte (260-642) (n. 26 above).

45. On the title and its significance, see the literature cited by BRANDES, Philippos, 33 and n. 74-76.

46. See RIEDINGER, 696_4; BRANDES, Philippos, 28 and n. 41 with sources and further examples; J. NESBITT and N. OIKONOMIDÈS, eds., *Catalogue of Byzantine seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, 3: *West, Northwest and Central Asia Minor and the Orient* (Washington DC 1996), 55.

47. BRANDES, Philippos, 36.

tween these two dates. On the other hand, it is perfectly possible that the *Opsikion* had included up until this time the palatine regiments, which had, after all, been based in Bithynia and adjoining districts (of what becomes the later territory of the *Opsikion*), and that by 687 these were now distinguished from it[48]. It is also perfectly possible that the establishment of a new corps, the army (or *thema*) of Thrace refined the strategic function of the *Opsikion* -in response to the threat from the Bulgars following the emperor's defeat in 681. A change in title, introducing the phrase "guarded by God" and thus emphasising the role of the *Opsikion* in defending the emperor and Constantinople, might well have resulted, so that Brandes' surmise about a possible change in its situation is not entirely to be dismissed.

5. We can finally turn to the question of the development of the *Opsikion* during the 8th century and its fragmentation under Constantine V. First of all, we can now assert that there is no reason to believe that the *Opsikion* was an infantry force -on the contrary, the presence of the *Bucellarii* and the *Optimates*, both heavy cavalry units, suggests at the very least a mixed force-like all the field armies of the *magistri militum*. We can also dispense with the notion that when the *Boukellarioi* and the *Optimatoi* corps were made into independent commands at some point under Constantine V, they were a "newly-created" cavalry force[49]. Lounghis' arguments are based on two points: first, the fact that the Slavs transferred from the Balkans to Bithynia by Justinian II, and from whom he recruited the so-called περιούσιος λαός (the "chosen army"), were infantry, and were differentiated from the καβαλλαρικά θέματα in Theophanes' account of the campaign of 691/2. He then assumes that this force was the army of *Opsikion* and that the army of *Opsikion* was therefore an infantry army. But even if the *periousios laos* were all infantry, this is no reason to assume that the remainder of the *Opsikion* did not also include cavalry troops[50].

48. There seems little reason to doubt that the *comes domesticorum*, who commanded also the *scholai*, is the later *komês tou Opsikiou*. But how this evolved is not known. In *Praetorians*, 174-175, I suggested that the *comes dom.* accompanied Heraclius on his final campaigns against the Persians, and that this might explain how he came to command a praesental field force. This remains, of course, pure hypothesis, and Brandes may well be correct to suggest that the process was rather different, and that the *comes* remained in charge of his own palatine units until much later.

49. LOUNGHIS, Obsequium, 57-59.

50. See Θεοφάνης, 366_5 (MANGO - SCOTT 511); and LOUNGHIS, Obsequium, 56 with further references. More recently, see I. ANAGNOSTAKIS, Περιούσιος λαός, in KOUNTOURA-GALAKI, ed., *The Dark Centuries of Byzantium* (n. 27 above), 325-346. Lounghis is correct to chal-

The second argument for the *Opsikion* being entirely infantry is the fact that in 718, when imperial forces in Bithynia ambushed the withdrawing Arab forces near Nicaea and Nicomedia after the failure of the great siege of Constantinople, Theophanes records that it was the imperial officers and their infantry (τά πεζικά) which were involved. The account names the districts in which the ambushes took place as Libos and Sophon. Libos is the *mansio Libum* of the Itineraries, and lies midway between Nicaea and Nicomedia in broken country; Sophon, the modern Sabancı Dağ, is the mountain overlooking the road south towards Ankyra which passes through the narrow gap between mountain and Lake Sabancı. Both districts are very difficult for cavalry, but ideally suited to infantry ambushes, and this is clearly what happened here. Theophanes' account merely states that infantry forces were involved in an ambush, no more, and in this terrain this was entirely appropriate. Cavalry would have been useless[51]. Lounghis' argument is thus not especially convincing; and when we then take into account the fact that the *Opsikion* clearly included two late Roman heavy cavalry divisions, it must surely be rejected.

During the middle years of the 8th century the emperor Constantine V introduced a number of changes into the arrangements for the *Opsikion* armies. The *thema* was divided into three, the *Boukellarioi*, the *Opsikion*, and the *Optimatoi*. The commander of the *Opsikion* suffered a loss of status and for a while the sigillographic record suggests that the *komês* was accompanied in his command by an imperially appointed *topotêrêtês*, a development that probably preceded the final subdivision of the *Opsikion* into three separate corps. This appears to reflect Constantine's distrust of the *Opsikion* region, a reflection of his experiences during the rebellion of Artavasdos, his brother-in-law, when the *Opsikion* had supported the latter[52]. Lounghis argues that

---

lenge my statement (*Praetorians*, 196) that we should include the *Opsikion* among the *kaballarika themata*, since this expression generally appears to refer to the forces of *Anatolikon* and *Armeniakon* in particular, in whose frontier regions mounted warfare dominated. See the sources cited by LOUNGHIS, Obsequium, 55-56. Yet all thematic armies continued to include infantry units, if only because the passes, frontier watchtowers and towns needed infantry to garrison them; although infantry appear to have become a "second-class" soldiery over time. See J. F. HALDON, *Warfare, State and Society in the Byzantine World: an Introductory Survey* (London 1999), 197-200.

51. W. M. RAMSAY, *The Historical Geography of Asia Minor* (Royal Geographical Society, Supplementary Papers IV. London 1890 / Amsterdam 1962), 188, 240; and the comment in MANGO-SCOTT, *Theophanes*, 548-549, n. 31, 32.

52. See HALDON, *Praetorians*, 209-210, 212-214.

this was because Constantine was a firm iconoclast, whereas the *Opsikion* soldiers were orthodox (hence their epithet, *theophylaktos*, "guarded by God"). This is a most unlikely explanation. A careful analysis of the sources for this period of the 8th century shows that Constantine was by no means a confirmed iconoclast at this time, nor indeed that Artavasdos was an iconophile[53]. Lounghis' other arguments in this respect regarding the iconoclasm or not of the thematic forces ignore the points made long ago by Kaegi, who showed that the evidence for such loyalties is highly tendentious. Loyalty to the emperor himself, or his family, rather than to his ideological position, was the key[54].

The result of Constantine's restructuring of the original *Opsikion* was not simply to establish three separate armies, however, nor indeed to establish the *Boukellarioi* and the *Optimatoi*, as Lounghis asserts, as cavalry corps. On the contrary, I have argued elsewhere that the reverse was in fact the case, and that the *Optimatoi*, who had been a cavalry force, now became -or at least, had become by the 770s- a logistical support unit for the newly-reformed *scholai* and *exkoubitoi*, the imperial *tagmata* established by Constantine and which appear by the mid-760s. All the evidence relating to the *Optimatoi* supports this, and need not detain us here[55]. The reasons for this demotion and restructuring remain unclear, but an hypothesis that has met with general acceptance would suggest that the *Optimatoi*, originally recruited from among Germanic, largely Gothic, recruits in the later 6th century, were established in Bithynia, where they became known as the *Gotthograikoi*, and seem to have constituted both a military corps as well as a distinct taxable population -an

53. The ways through which Constantine's character was blackened by iconophile myth and later legend has been well analysed by SPECK, *Ich bin's nicht* (see note 18 above). For Constantine and Artavasdos, see P. SPECK, *Artabasdos, der rechtgläubige Vorkämpfer der göttlichen Lehren* [Poikila Byzantina 2, Bonn 1982].

54. W. E. KAEGI, jr., The Byzantine Armies and Iconoclasm, *Bsl* 27 (1966), 48-70. I cannot follow Lounghis in his assertions (Obsequium, 57 n. 16) that Theophanes and Nikephoros use the word *laos* exclusively of the *Opsikion* forces (and thus infantry!) -the word is used in a range of contexts by medieval Greek writers to refer quite simply to the soldiers in different armies, and it is really forcing the evidence somewhat to suggest that it possessed this restrictive significance: see I. ROCHOW, Zur Rolle der Bevölkerung des byzantinischen Reiches vom 7. bis Anfang des 9. Jh. (610-813) in der Chronik des Theophanes, in F. WINKELMANN, ed., *Volk und Herrschaft im frühen Byzanz. Methodische und quellenkritische Probleme* [Berliner byzantinistische Arbeiten 58, Berlin 1991], 94-108, esp. 96-97.

55. HALDON, *Praetorians*, 223-226; also J. F. HALDON, *Constantine Porphyrogenitus, Three Treatises on Imperial Military Expeditions.* Intr., text, tr., commentary [CFHB 28, Vienna 1990], C.335ff., and comm., 235.

early 8th-century seal of a certain Theodore, *silentiarios kai dioikêtês* of the *Gotthograikoi* suggests as much[56].

The *Gotthograikoi* are first explicitly mentioned in Theophanes' account of the events surrounding the deposition of the emperor Artemios and accession of Theodosios III in 715, and on both occasions in a way that distinguishes them from the rest of the *Opsikion*. He notes that Artemios' soldiers were raised "from the country of the so-called *Opsikion*", and that a section of these troops, together with other thematic divisions, was dispatched to Rhodes to prepare a naval attack against the Arabs. Here they mutinied, slew the logothete of the *genikon* John, who had been given command of the expedition, and sailed back to Adramyttion, opposite Lesbos, where the remaining Opsikion divisions and the Gotthograikoi joined them[57]. After Constantinople had fallen to the rebels -probably let in by soldiers of their own division[58]- the *Opsikion* soldiers entered the City, along with the *Gotthograikoi*, and did considerable damage[59]. There is adequate evidence from a range of

56. I am extremely grateful to my colleague Jean-Claude Cheynet for alerting me to the existence of this seal -Istanbul Archaeological Museum, no. 232- which he will publish with V. BULGURLU and T. GÖKYILDIRIM in *Les sceaux byzantins du Musée archéologique d'Istanbul* (Istanbul 2004).

57. Θεοφάνης, 385_{18-29} (MANGO - SCOTT 536); Nicephorus patr., §50-51 does not mention the *Gotthograikoi* by name. For the logothete John: *PmbZ*, no. 2961; *PBE* Ioannes 10.

58. HALDON, *Byzantine Praetorians*, 200.

59. Nicephorus patr. §51; Θεοφάνης, 386_{4-7} (MANGO - SCOTT 536). The background to this rebellion remains obscure -it is unlikely that the candidate chosen by the *Opsikion* troops and *Gotthograikoi*, Theodosios III, later bishop of Ephesos after his deposition by Leo III, was a son of the deposed emperor Tiberios II (698-705), as has been proposed. See G. V. SUMNER, *Philippicus, Anastasius II and Theodosius III. Greek Roman and Byzantine Studies* 17 (1976), 291ff.; A. N. STRATOS, *Byzantium in the Seventh Century* (Eng. tr.) V: *685-711* (Amsterdam 1980), 84-126. For Tiberios: *PmbZ*, no. 8483; *PBE*, Tiberios 2; and for his son Theodosios, *PmbZ*, no. 7845; *PBE*, Theodosios 3. The exact dating of the events surrounding the deposition of Philippikos, the reign of Artemios-Anastasios and the rebellion which put Theodosios III on the throne has been the subject of a detailed review and a careful examination of the sources used by Theophanes and Nikephoros for these events by P. SPECK, *Kaiser Leon III., die Geschichtswerke des Nikephoros und des Theophanes und der Liber Pontificalis* [Poikila Byzantina 19, Bonn 2002], esp. 62-102 and 415-441. An association of Tiberius Apsimar with a Gothic origin, and hence with the *Optimatoi* in the *Opsikion* region, has been assumed by many, but is probably to be rejected: the name Apsimar is more probably of Turkish origin. See GY. MORAVSCIK, *Byzantinoturcica* I: *die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker*, II: *Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen* (*Berliner Byzantinische Arbeiten* 10, 11, Berlin 1958 / 3rd edn Berlin 1983), II, 82-83 for Turkish names beginning with 'Apsi-.'; and A. MARICQ, La durée du régime des partis populaires à Constantinople, *Académie royale de Belgique, Bulletin de la*

sources that the area called *Gotthograikia* was in northwestern Asia Minor; and there are good grounds for connecting the semi-Gothic population of the region with the (originally Gothic) *Optimates*. Their involvement as a troublesome element in the *Opsikion* region -perhaps the most troublesome- might explain their fate when Constantine V carried through his reforms[60].

The final issue concerns the internal structure of the original *Opsikion*. According to Lounghis, and on the basis of a single lead seal belonging to Theophilos, *domestikos* of the *Boukellarioi*, datable to the period 700-750, the *Boukellarioi* as well as the *Optimatoi* had been organised along "old-fashioned" lines into "domesticates", until they were reformed by Constantine V[61]. But the use of the title *domestikos* as a senior rank begins only in Constantine's reign (as with the commanders of the *tagmata*, for example) and is associated with the final stages of the transformation of older late Roman administrative structures. More importantly, this argument ignores the fact that there were several different types of *domestikos*, and that the title was also applied to relatively subordinate officers in both thematic and Constantinopolitan administrative contexts. This officer could perfectly well have held such a position within the *tourma* of the *Boukellarioi*, which would have belonged in turn to the *thema* of the *Opsikion*. There is a seal for such a *domestikos* of the *Opsikion*, for example, for the 9th century, and of another (anonymous) *domestikos* of the *Boukellarioi* for the period 750-850[62]. Several other seals survive for the later 7th and first half of the 8th centuries which confirm that the title *domestikos* could be held by subordinate thematic officers[63]. Indeed, the passage from the *De Thematibus* of Constantine VII which

---

classe des lettres et des sciences morales et politiques 25 (1949), 68f. and n. 3 (thanks again to Wolfram Brandes for this reference).

60. See C. ZUCKERMAN, A Gothia in the Hellespont in the Early Eighth Century, *BMGS* 19 (1995), 234-241; J. F. HALDON, Kosmas of Jerusalem and the Gotthograikoi, *Bsl* 56 (1995), 45-54.

61. For the seal: ZACOS, *Seals*, vol. I, parts 1-3 (Basel 1972), no. 1656 and p. 953; and see *PmbZ*, no. 8179; *PBE*, Theophilos 32. For discussion, see HALDON, *Praetorians*, 222 and n. 558, where the point is made that the seal is by no means definitely dateable to the period before 750 (and see WINKELMANN, *Byzantinische Rang- und Ämterstruktur*, 99 where, following the views of W. Seibt, a post-743 date is not to be excluded). Even if it were, however, we do not know exactly when Constantine inaugurated his changes in the *Opsikion*.

62. NESBITT-OIKONOMIDÈS, *DO Seals* 3, 39.3 (p. 56) (*PmbZ*, no. 11913; *PBE*, Anon. 505); *ZV*, 2601 (*PmbZ*, no. 11191; *PBE*, Anon. 480).

63. A rapid search through the indices of the *PmbZ* and *PBE* will confirm this. See, for example, the seal of Basil, *domestikos* of the *Anatolikoi*, dated ca. 720-750 (*PmbZ*, no. 851; *PBE*, Basileios 145).

Lounghis quotes in support of his argument actually makes this very clear, emphasising that the *Optimatoi* had nothing in common with the regular *themata*, and that their commander, the *domestikos*, was under the authority of a *stratêgos*[64].

Given the origins of the *Opsikion* and its composition, there is no reason to believe that its basic strategic organisation was any different from that of the other *themata*. Its commander bore the title of *komês* not because his army was differently organised -there is only an absence of evidence to support this argument- but rather because he retained his original appellation, derived from his origins as *comes domesticorum*. Lounghis notes that an officer typical of the thematic establishment -a *tourmarchês*- is mentioned by Theophanes for the *Armeniakon* already in 627, for example, whereas there is no such evidence for the *Opsikion*[65]. In fact, there is no reason for thinking that this title is typical of anything at all at this period -since we know that the armies of the *magistri militum* continued to operate as before, largely with the traditional command structure intact, this mention is either a contemporary colloquialism picked up by Theophanes from his source (most likely) or even a simple anachronism. There are no other references to such "typical" thematic ranks until the later seventh century, and the sigillographic evidence, of course, corroborates this impression. There is so little precise evidence that it is simply not appropriate to press any argument too far, and it seems to me particularly dangerous to base arguments on an absence of evidence. We might also note that whereas the *Boukellarioi* after the middle of the 8th century exhibit all the features of a regular *thema*, the *Optimatoi*, in contrast, are placed under a *domestikos*, organised on a tagmatic basis, but with a thematic civil administrative structure -evidence which goes flatly against Lounghis' interpretation[66]. We should perhaps beware of imposing too

64. The staff of the *domestikos* of the *Optimatoi* represents a mix of thematic and tagmatic posts. By the time of the compilation of the *Klêtorologion* of Philotheos in 899 it had been assimilated into the 'tagmatic' system, but the humble position of the *domestikos* and Constantine's description in the *De Thematibus* suggests an origin at the level of *domestikos* of the *thema*, a post subordinate in all the *themata* to the *stratêgos*. See *Klêtorologion* of Philotheos (in OIKONOMIDÈS, *Listes*, 81-235), 109_{22}; 119_{21-27}; and *Costantino Porfirogenito, De Thematibus*, ed. A. PERTUSI [Studi e Testi 160, Città del Vaticano 1952], 70.

65. LOUNGHIS, Domesticates, 32; Θεοφάνης, 325_{3}. A high-ranking *drouggarios* is mentioned by the Paschal Chronicle for the same period: *Chron. Pasch.*, 731_{5}. See HALDON, *Praetorians*, 211.

66. See the evidence assembled in HALDON, *Praetorians*, 222-226; with additional sigillographic material in NESBITT-OIKONOMIDÈS, *DO Seals* 3, 117ff. (*Optimatoi*).

great a degree of uniformity on the empire's administrative arrangements, whether military or civil, since it is really only during the middle of the 9th century that a more obviously uniform 'thematic' administration had clearly evolved.

What conclusions can we draw from this discussion? First, we can re-assert the fact that the term *opsikion/obsequium* could refer to a retinue, and furthermore a retinue including or consisting of soldiers, by the early 7th century, even if there is no evidence for such a meaning before this time. Second, we may agree with Brandes that an imperial *opsikion* of some sort existed before 680-681, but we may also assert that its commander was an active and senior military officer, that his forces had served in the west, that they had an unbroken existence as a praesental force up to that time, and that both the title of *komês* as well as simply *stratêgos* or *stratêlatês* could be used of him. We may also suggest that there is a strong probability that this *komês tou basilikou Opsikiou* is the same as the earlier *comes domesticorum*, and that he commanded both the palatine guards regiments as well as active field units, which included elite cavalry divisions such as the *Boukellarioi* and the *Optimatoi*. Third, we may accept Brandes' conclusion that some reform or change in the administrative competence of the commander of the *Opsikion* seems to have taken place, perhaps in the early 680s, and possibly entailing the transfer from the authority of the *komês* of the palatine units -although this chronology remains largely guesswork. Fourth, we can reject the idea that the *Opsikion* was an infantry division, that the *Boukellarioi* and the *Optimatoi* were newly-established cavalry corps, created by Constantine V, or that they had any identifiable religious-political affiliations in respect of iconoclasm. Finally, we would emphasise that little definite is known of the internal structure of the *Opsιkion* before the reforms of the mid-eighth century, but that on balance there is little substantive evidence for it being very different from the structure of any other thematic force.

Résumé

OPSIKION: QUELQUES PROPOSITIONS SUR LES PREMIERS *THEMATA*

Dans cet article, l'auteur reprend quelques propositions récemment faites, qui concernent les origines de l'*Opsikion*. Il s'engage à démontrer que, tout au contraire à ce qu'on a suggéré, l'*Opsikion* avait existé depuis le règne de l'empereur Héraclius, il a constitué une force mixte de cavaliers et d'infanterie, et il a eu la même organisation interne que les autres thèmes du 7e-8e siècle, au moins jusqu'à la réforme du thème dans le milieu du 8e siècle et la création des thèmes de *Boukellarion* et d'*Optimaton* par Constantin V. L'article discute et accepte la possibilité que l'*Opsikion* a subi une réorganisation interne autour de l'an 680, associée avec la création du thème de Thrace face à la menace posée par les Bulgares.

JOHN HALDON

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΚΑΡΑΠΛΗ

ΔΑΡΑΣ
ΜΙΑ ΠΟΛΗ-ΦΡΟΥΡΙΟ ΣΤΗΝ ΑΝΩ ΜΕΣΟΠΟΤΑΜΙΑ
(6ος-11ος αἰῶνες)

Ἡ ἐπιλογὴ τοῦ θέματος ὀφείλεται, ἀφ' ἑνὸς στὴν ἐνασχόλησή μου μὲ τὸ «Περὶ Κτισμάτων» τοῦ Προκοπίου, τὸ ὁποῖο ὁ ἴδιος ὁ ἀείμνηστος Ν. Οἰκονομίδης μοῦ εἶχε προτείνει νὰ διδάξω στὸ πλαίσιο σεμιναριακοῦ μαθήματος γιὰ τοὺς φοιτητές, καὶ ἀφ' ἑτέρου στὴν ἐπικαιρότητα, λόγω τῆς γεωγραφικῆς θέσης τοῦ Δάρας[1] στὴν Ἄνω Μεσοποταμία, στὴν εὐρύτερη δηλαδὴ περιοχὴ τῶν πρόσφατων γεγονότων στὸ Ἰράκ.

Τὸ παρὸν σύντομο ἄρθρο δὲν ἀποτελεῖ φυσικὰ μονογραφία γιὰ τὸ Δάρας. Στόχος του εἶναι νὰ ἐπισημάνει (τριάντα καὶ πλέον χρόνια μετὰ τὴν ἀνάλογη διαπίστωση τοῦ C. Capizzi, καθὼς καὶ ἄλλων, νεότερων ἐρευνητῶν)[2] τὴν ἔλλειψη, ὅσο γνωρίζω, καὶ ἑπομένως τὴν ἀνάγκη συγγραφῆς μιᾶς μονογραφίας γι' αὐτὸ τὸ προπύργιο τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας ἀπέναντι στοὺς ἐξ ἀνατολῶν ἀντιπάλους της, τὸ ὁποῖο γι' αὐτὴν δὲν ἔχασε ποτὲ τὴ σημασία του, ἀκόμη καὶ μετὰ τὴν κατάκτησή του ἀπὸ τοὺς Ἄραβες[3].

Οἱ ὑπάρχουσες ἐργασίες εἶναι ἀξιόλογες καὶ παραθέτουν τὸ ἀπαραίτητο ἱστορικὸ πλαίσιο, ἀλλὰ α) εἶναι περισσότερο ἀρχαιολογικοῦ περιεχομένου, περιορίζονται σὲ ἐπὶ μέρους ἀρχαιολογικὰ εὑρήματα στὸ Δάρας ἢ τὴν εὐρύτερη περιοχή του καὶ ἑστιάζουν κυρίως στὸν Προκόπιο, εἴτε συμφωνοῦν εἴτε διαφωνοῦν μαζί του, β) σταματοῦν στὴν ἀραβικὴ κατάκτηση (639)[4] ἀναφορὲς στὶς μετέπειτα τύχες τῆς πόλης γίνονται ἐντελῶς παρεμπι-

---

1. Σήμ. Oğuz στὴ ΝΑ Τουρκία. Στὸ λ. Dara τῆς *RE* (VIII.1, 1901) τοῦ FRAENKEL ἀναγράφεται ὡς σύγχρονη ὀνομασία: Dârâ. Τὸ ποτάμι ποὺ τὸ διασχίζει ὀνομάζεται σήμερα Daraçay.
2. CARMELLO CAPIZZI, *L'imperatore Anastasio I (491-518)* (Roma 1969), 216· BR. CROKE - J. CROW, Procopius and Dara, *JRS* 73 (1983), 144 καὶ σημ. 11· GIORGIO RAVEGNANI, *Castelli e città fortificate nel VI secolo* (Ravenna 1983), 65.
3. Ἐντύπωση προξενεῖ ὅτι κανένας Ἕλληνας (ὅσο γνωρίζω) δὲν ἔχει ἀσχοληθῆ μὲ τὸ Δάρας καὶ τὴν περιοχή του. Τὴ συγκίνηση ποὺ ἔνοιωσε, ὅταν ἐπισκέφθηκε τὴν πόλη, ἐκφράζει ἡ ΠΟΛΥΜΝΙΑ ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗ στὸ ὁδοιπορικό της *Στὸ σύνορο τοῦ Εὐφράτη* (Ἀθήνα 1985).
4. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐργασία τῶν CROKE-CROW (βλ. σημ. 2), ἀναφέρω ἐδῶ καὶ ὁρισμένες ἄλλες πρόσφατες, ὅπου παρατίθεται καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία, ὅπως M. WHITBY, Proco-

πτόντως, ἢ βέβαια στὸ πλαίσιο μεγαλύτερων ἱστορικῶν ἔργων[5]. Ἐκεῖνο ποὺ λείπει εἶναι μία μελέτη ἀπὸ τὴν ὀπτικὴ γωνία τοῦ ἱστορικοῦ, μελέτη ποὺ νὰ καλύπτει σφαιρικὰ ὅλη τὴν πορεία τῆς πόλης αὐτῆς.

Ἐδῶ, θὰ ἐπιχειρήσω κατ' ἀρχὴν ἕνα συνοπτικό χρονολογικὸ διάγραμμα. Δὲν θὰ ἐπιμείνω στὰ ἀρχαιολογικὰ μνημεῖα καὶ θὰ περιορίσω τὶς ἀναφορὲς στὶς ὁμολογουμένως πολλὲς πηγές[6]. Αὐτὰ ἂς μείνουν γιὰ ἐκεῖνον ποὺ θὰ ἐπιχειρήσει τὴ μονογραφία, πράγμα ποὺ δὲν εἶναι φυσικὰ ἔξω ἀπὸ τὶς προθέσεις μου. Τέλος, θὰ ἐπιστήσω τὴν προσοχὴ τοῦ ἀναγνώστη σὲ ὁρισμένα σημεῖα, κατὰ τὴ γνώμη μου σημαντικά.

Ἐπὶ αἰῶνες ἡ χώρα τῆς Βόρειας Μεσοποταμίας -ἡ κατοπινὴ al-Ğazira (=νῆσος) τῶν Ἀράβων- ἦταν τὸ μῆλον τῆς ἔριδος μεταξὺ τῆς Ρωμαϊκῆς/Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας καὶ τοῦ περσικοῦ βασιλείου τῶν Σασσανιδῶν. Τὸ προχωρημένο φυλάκιο καὶ βάση ἐξορμήσεως τοῦ ἀνατολικοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους ἀπέναντι στὶς περσικὲς ἐπιθέσεις ἦταν ἡ Νίσιβις (Nusaibin)[7], γερὰ

pius and the Development of Roman Defences in Upper Mesopotamia· M. WHITBY, Procopius' Descriptions of Dara (Buildings II. 1-3) καὶ οἱ δύο στὸ *The Defence of the Roman and Byzantine East*, ἔκδ. PH. FREEMAN - D. KENNEDY [*BAR* Int. Ser. 297 (II) (1986)]. Πολλὲς μελέτες γιὰ τὸν Προκόπιο καὶ τὸ *Περὶ κτισμάτων* βλ. στὸ De aedificiis; le texte de Procope et les réalités, *Antiquité Tardive* 8 (2000)· καμιὰ δὲν εἶναι ἀφιερωμένη στὸ Δάρας, ὑπάρχουν μόνο ἀναφορές. Τὰ μνημεῖα τοῦ Δάρας καὶ τῆς περιοχῆς του μελέτησε καὶ φωτογράφισε στὶς ἀρχὲς τοῦ εἰκοστοῦ αἰώνα ἡ Gertrude L. Bell· τὶς μελέτες της καὶ τὶς φωτογραφίες ἐξέδωσε μὲ εἰσαγωγὴ καὶ σημειώσεις ἡ M. MUNDELL MANGO, στὸν τόμο G. BELL, *The Churches and Monasteries of the Tur Ἀbdin* (London 1982) (στὸ ἑξῆς: BELL-MANGO). M. C. MUNDELL, A Sixth Century Funerary Relief at Dara in Mesopotamia, *JÖB* 24 (1975), 209-227. Ἐπὶ πλέον βιβλιογραφία W. EUG. KLEINBAUER, *Early Christian and Byzantine Architecture* (Boston Mass. 1992).

5. Δ. ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, *Βυζαντινὴ Ἱστορία 324-1071* (Ἀθῆναι 1977)· Ιω. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους* (Θεσσαλονίκη, τ. Α΄ 1995, τ. Β΄ 1993)· G. OSTROGORSKY, *Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους*, τ. Α΄-Β΄ (Ἀθήνα 1981)· ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Βυζαντινὴ Ἱστορία* (Θεσσαλονίκη, τ. Α΄ 1992, τ. Β1 1993, τ. Β2 1997, τ. Γ1 Ἀθήνα 2001)· E. HONIGMANN, *Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches (363-1071)* [A. VASILIEV, *Byzance et les Arabes*, III] (Bruxelles 1935)· M. CANARD, *Histoire de la Dynastie des H'amdanides de Jazîra et de Syrie* (Paris 1953).
6. Οἱ πηγὲς εἶναι ἑλληνικὲς καὶ ἀνατολικές. Εἶναι ὁ Εὐάγριος, ὁ Θεοφύλακτος Σιμοκάττης, ὁ Μένανδρος ὁ Προτήκτωρ, ὁ Προκόπιος, τὸ Πασχάλιον Χρονικόν, ὁ Θεοφάνης, ὁ Ἰωάννης Μαλάλας κ.ἄ. μτγν. Πηγὲς γιὰ τὴν περίοδο 363-630 ἐκδίδουν, μεταφρασμένες στὰ ἀγγλικά, οἱ G. GREATREX - SAM N. C. LIEU, *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars*, II (London - New York 2002). Εἶναι τὰ συριακὰ χρονικὰ τοῦ Ζαχαρία ρήτορος καὶ τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Στυλίτη κ.ἄ. Γιὰ τὰ μετὰ τὴν ἀραβικὴ κατάκτηση μᾶς πληροφοροῦν ὁ Belâdurî, ὁ Yahya, ὁ Ibn al-Athir κ.ἄ., παραπομπὲς βλ. κυρίως στὰ ἔργα τοῦ E. Honigmann καὶ τοῦ M. Canard.
7. Συνοπτικὰ γιὰ τὴν ἱστορία καὶ τὰ μνημεῖα της βλ. BELL-MANGO, 142 κ.ἑ. Ὁμοίως καὶ γιὰ

ὀχυρωμένη πόλη ἐπάνω.στὸν ποταμὸ Μύγδωνα (ἢ Μυγδόνιο), ποὺ ἐκβάλλει στὸν (Χ)αβόρρα (Khabur), σημαντικὸ παραπόταμο τοῦ Εὐφράτη (εἰκ. 1).

Εἰκ. 1. Τὸ σύνορο τοῦ Εὐφράτη κατὰ τὸν Στ΄ αἰώνα. Ὁ χάρτης βασίζεται σ' ἐκεῖνον τῆς ἐκδ. Procopius, vol. VII: Buildings [τῶν H. B. DEWING - G. DOWNEY, Cambridge, Mass. - London (Loeb), 1971].

Μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Μ. Κωνσταντίνου (337), ὁ Σασσανίδης ἡγεμόνας Σαπὼρ Β΄ (310-379) ἀποπειράθηκε ἐπανειλημμένως (339, 346, 350) νὰ καταλάβει τὴ Νίσιβι, χωρὶς ἐπιτυχία. Τὴν ἄνοιξη τοῦ 360 στρατοπέδευσε κοντὰ

τὶς ἄλλες πόλεις ποὺ ἀναφέρουμε σ' αὐτὴν τὴ μελέτη. Βλ. καὶ CAPIZZI, 175 κ.ἑ.

στὴν πόλη ὁ ἴδιος ὁ Κωνστάντιος Β´ (337-361) ἀναμένοντας νέα ἐπίθεση τοῦ Σαπώρ, ἡ ὁποία ὅμως δὲν πραγματοποιήθηκε.

Τὸ 363, μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Ἰουλιανοῦ στὴν περσικὴ ἐκστρατεία, ὁ διάδοχός του Ἰοβιανός, στὴ διάρκεια τῆς ὀλιγόμηνης βασιλείας του, συμφώνησε εἰρήνη μὲ ὅρους ταπεινωτικοὺς καὶ ἐπαχθεῖς. Μεταξὺ τῶν ἄλλων, τὸ Βυζάντιο ὑποχρεώθηκε νὰ παραχωρήσει στοὺς Πέρσες τὴ Νίσιβι. Ὁ ὅρος διατηρήθηκε καὶ μὲ τὴ συνθήκη ποὺ ὑπέγραψαν ὁ Θεοδόσιος Α´ καὶ ὁ Σαπὼρ Γ´, περὶ τὸ 387[8]. Ἡ Νίσιβις βρίσκεται πλέον ἀνατολικὰ τῆς συνοριακῆς γραμμῆς, ἡ ὁποία ἀκολουθεῖ τὸν ροῦ τοῦ Ἀβόρρα καὶ καταλήγει στὸ Κιρκήσιον ἐπὶ τοῦ Εὐφράτη, στὴ συμβολὴ τῶν δύο ποταμῶν.

Γιὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα οἱ σχέσεις τῶν δύο κρατῶν διατηρήθηκαν σὲ γενικὲς γραμμὲς καλές. Ζητήματα ποὺ ἀνέκυψαν, διευθετήθηκαν μὲ τὶς συνθῆκες τῶν ἐτῶν 422 καὶ 442. Τὸ 502 ὅμως, ὁ Ἀναστάσιος Α´ (491-518) ἀρνεῖται νὰ καταβάλει στοὺς Πέρσες τὴ συμφωνημένη ἐτήσια χορηγία γιὰ τὴ φύλαξη τῶν Κασπίων Πυλῶν. Ὁ Καβάδης Α´ (488-531) εἰσβάλλει (Αὔγ. 502) στὸ βυζαντινὸ ἔδαφος καὶ κυριεύει τὴ Θεοδοσιούπολη (Erzerum) καὶ τὴ Μαρτυρόπολη (Mayàfàriqin). Μὲ ὁρμητήριο τὴ Νίσιβι καταλαμβάνει καὶ τὴν ἄλλη ὀχυρὴ βάση τῆς αὐτοκρατορίας, τὴν Ἄμιδα (σημ. Diyarbekir). Τὸ φθινόπωρο τοῦ 505, φοβούμενος τὴν προέλαση τῶν Βυζαντινῶν πρὸς τὴ Νίσιβι, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ πιεζόμενος ἀπὸ τοὺς Ἐφθαλῖτες Οὔννους, ἀναγκάζεται νὰ ζητήσει εἰρήνη καὶ νὰ ἐπιστρέψει τὴν Ἄμιδα ἀντὶ χιλίων λιτρῶν χρυσοῦ.

Ὁ Ἀναστάσιος, προβλέποντας ὅτι σὲ δεδομένη στιγμὴ οἱ ἐχθροπραξίες θὰ ξανάρχιζαν, φρόντισε νὰ ἐνισχύσει τὴν ἄμυνα κοντὰ στὰ σύνορα μὲ τὴν Περσία. Ὀξύτερο παρουσιαζόταν τὸ πρόβλημα στὴν περιοχὴ ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ, δεδομένου ὅτι μόνο ἐκεῖ, στὴν Ἄνω Μεσοποταμία, οἱ δύο ἐπικράτειες βρίσκονταν σὲ ἄμεση ἐπαφὴ ἡ μία μὲ τὴν ἄλλη[9].

Οἱ στρατηγοὶ τοῦ Ἀναστασίου παραπονοῦνταν ὅτι, ἀπὸ τὴν ὥρα ποὺ χάθηκε ἡ Νίσιβις, δὲν διέθεταν πλέον ὀχυρωμένη βάση ἐπιχειρήσεων καὶ δὲν μποροῦσαν νὰ ἀντιμετωπίσουν ἀποτελεσματικὰ τὸν ἀντίπαλο, ἐνῶ ἀντίθετα οἱ Πέρσες, κατέχοντας αὐτὴ τὴν πόλη-κλειδί, βρίσκονταν σὲ πλεονεκτικὴ θέση. Οἱ Βυζαντινοὶ δὲν εἶχαν ποῦ νὰ συγκεντρώσουν στρατεύματα, πολεμικὸ ὑλικό, τρόφιμα κ.λπ., ἐπὶ πλέον δὲν εἶχαν ποῦ νὰ καταφύγουν σὲ περίπτωση ὑποχώρησης. Δὲν εἶχαν δηλαδὴ τί νὰ ἀντιτάξουν στὴ Νίσιβι.

Ὁ Ἀναστάσιος διέταξε τότε τὴν οἰκοδόμηση ἐντὸς τοῦ βυζαντινοῦ ἐδά-

8. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Α´, 183· πρὸ τοῦ 387.
9. WHITBY, Procopius and the Development, 719.

φους ἑνὸς νέου, ἰσοδύναμου πρὸς τὴ Νίσιβι, ὀχυροῦ, καί, ἀμέσως, ἄρχισε ἡ ἔρευνα γιὰ τὴν ἐξεύρεση τῆς κατάλληλης θέσης. Πολύτιμος συνεργάτης ἀποδείχθηκε ὁ ἐπίσκοπος Ἀμίδης Θωμᾶς, ὁ ὁποῖος ἔστειλε ἔμπειρους μηχανικοὺς νὰ ἐξετάσουν τὴν περιοχὴ καί, στὴ συνέχεια, ταξίδεψε μαζί τους στὴν Κωνσταντινούπολη, γιὰ νὰ δείξουν στὸν αὐτοκράτορα τοπογραφικοὺς χάρτες καὶ σχέδια[10]. Ἐννοεῖται ὅτι ὅλες αὐτὲς οἱ ἐνέργειες ἔγιναν μὲ ἀπόλυτη μυστικότητα, καλυπτόμενες καὶ ἀπὸ τὴν ἰδιότητα τοῦ Θωμᾶ ὡς ἐπισκόπου, ἀλλὰ καὶ μὲ μεγάλη σπουδή, γιὰ νὰ προληφθῆ ὁποιαδήποτε ἀντίδραση τῶν Περσῶν, ὅσο αὐτοὶ ἦταν ἀπασχολημένοι μὲ τὸ κίνημα τῶν Μαζδακιτῶν στὸ ἐσωτερικὸ καὶ τὶς ἐπιθέσεις τῶν Ἐφθαλιτῶν Οὔννων στὸ ἐξωτερικό[11].

Στὸ σημεῖο αὐτὸ νομίζω ὅτι εἶναι σκόπιμο νὰ διακόψουμε τὴ ροὴ τῆς ἀφήγησης, γιὰ νὰ ἐπισημάνουμε ὁρισμένα πράγματα, χρήσιμα γιὰ τὴν καλύτερη κατανόηση τοῦ θέματος.

Ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα, ἡ ἵδρυση μιᾶς καινούργιας πόλης δὲν ἦταν μία ἔμπνευση τῆς στιγμῆς οὔτε, βέβαια, ἁπλῆ ὑπόθεση. Ἀπαιτοῦσε σκέψη, μελέτη, χρήματα κ.λπ.

Ἡ ἐπιλογὴ τῆς τοποθεσίας ἦταν ὁλόκληρη ἐπιστήμη. Στοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους καί, στὴ συνέχεια, στοὺς βυζαντινοὺς εἶχε δημιουργηθῆ πολυπληθὴς ὑπηρεσία ποὺ ἀπασχολοῦσε μηχανικούς, τοπογράφους, μετρητές (mensores), τεχνικούς, τεχνίτες καὶ ἐργάτες εἰδικευμένους στὴν ἐξεύρεση τοῦ κατάλληλου τόπου γιὰ τὴν κτίση μιᾶς πόλης ἢ ἑνὸς φρουρίου ἢ μόνιμου στρατοπέδου[12]. Προκειμένου μάλιστα γιὰ παραμεθόριες περιοχές, παρατηροῦμε ὅτι τὰ μεγάλα αὐτὰ ἔργα δὲν εἶναι μεμονωμένα, ἀλλὰ ἐντάσσονται σ' ἕνα εὐρύτερο πλαίσιο ἐνίσχυσης τῆς ἄμυνας τῶν τόπων αὐτῶν, ὅπως συμβαίνει τόσο ἐπὶ Ἀναστασίου καὶ Ἰουστινιανοῦ, ὅσο καὶ στοὺς ἑπόμενους αἰῶνες.

Ἐδῶ ἀκριβῶς θὰ ἤθελα νὰ ἑλκύσω τὴν προσοχὴ τοῦ ἀναγνώστη στὰ ἐγχειρίδια στρατιωτικῆς τακτικῆς («τακτικά») τῆς περιόδου αὐτῆς. Ὄχι πολὺ μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Ἀναστασίου (518), στὰ μέσα τοῦ 6ου αἰώνα (δηλ. ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ, ὁπότε ἐπίσης σημειώθηκε ἔντονη καὶ πολύπλευρη οἰκοδομικὴ δραστηριότητα) τοποθετεῖται τὸ πόνημα Ἀνωνύμου συγγραφέως «Περὶ στρατηγίας». Στὸ πρῶτο μέρος τοῦ ἔργου, τὸ ἀναφερόμενο στὴν ἄμυνα, τρία κεφάλαια εἶναι ἀφιερωμένα στὴν κτίση πόλεως, τὰ ἑξῆς:

ι΄. Περὶ οἰκοδομῆς πόλεως

ια΄. Ποῦ δεῖ κτίζειν πόλιν

---

10. Capizzi, 217, μὲ κύρια πηγὴ τὸν Ζαχαρία ρήτορα, Ravegnani, 80-83, ἀλλὰ κ.ἄ.
11. Ζακυθηνος, 62· Χριστοφιλοπουλου, Α΄, 232.
12. Γ. Κολιας, Περὶ ἀπλήκτου, *ΕΕΒΣ* 17 (1941), 144-184.

ιβ΄. Πῶς δεῖ κτίζειν πόλιν

Παρατηροῦμε ὅτι τὸ ἀμέσως προηγούμενο ἀπὸ αὐτά, κεφ. θ΄, ἐπιγράφεται «Περὶ φρουρίων»[13].

Ἡ παρουσία τῶν συγκεκριμένων κεφαλαίων σ' ἕνα ἔργο στρατιωτικοῦ περιεχομένου αὐτῶν τῶν χρόνων εἶναι εὐεξήγητη. Δὲν πρέπει νὰ μᾶς διαφεύγει ὅτι δὲν ἔχει σταματήσει ἀκόμη ἡ μεγάλη μετανάστευση τῶν λαῶν. Βρισκόμαστε στὴν ἐποχὴ τῆς δημιουργίας τῶν μεσαιωνικῶν πόλεων-κάστρων, τῶν ὀχυρωμένων πόλεων καὶ τῶν ἐκτεταμένων φρουρίων, ποὺ κινδυνεύουν ἀνὰ πᾶσα στιγμὴ ἀπὸ ἐχθρικὲς ἐπιθέσεις. Σ' αὐτὰ μποροῦν νὰ βροῦν καταφύγιο οἱ γύρω ἀπειλούμενοι πληθυσμοί, δημιουργώντας μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου μικροὺς οἰκισμούς, «συμπιεσμένους» κυριολεκτικὰ μέσα στὰ τείχη. Ἡ πολιτεία λοιπὸν ἔπρεπε νὰ λάβει τὰ μέτρα της.

Ἡ ἀκολουθία τῶν τριῶν κεφαλαίων τοῦ «Περὶ στρατηγίας» ἀμέσως μετὰ τὸ κεφάλαιο «Περὶ φρουρίων» δὲν πρέπει νὰ μᾶς ξενίζει, δεδομένου ὅτι καὶ στὶς δύο περιπτώσεις ἀπαιτοῦνται περίπου οἱ ἴδιες προϋποθέσεις, ἡ ἐξασφάλιση ὅρων ὑγιεινῆς, προμηθειῶν, προστασίας ἀπὸ ἐπιθέσεις κ.ο.κ.

Ὅσο γιὰ τὴν ἀπαιτούμενη μυστικότητα κατὰ τὸ ἀρχικὸ στάδιο καὶ τὴν ἀφανὴ πρόοδο τῶν ἐργασιῶν, μέχρις ὅτου οἱ ἐχθροὶ (στὴ συγκεκριμένη περίπτωση οἱ Πέρσες) βρεθοῦν πρὸ τετελεσμένου γεγονότος, θὰ ἀνατρέξουμε καὶ πάλι στὴ στρατιωτικὴ φιλολογία, στὸ «Στρατηγικὸν» τοῦ Μαυρικίου, τοῦ τέλους τοῦ 6ου αἰώνα.

Τὸ κεφ. δ΄ τοῦ Ι΄ βιβλίου («λόγου») τιτλοφορεῖται *Πῶς δεῖ ἐν μεθορίοις λάθρᾳ κτίζειν ὀχύρωμα χωρὶς πολέμου δημοσίου* καὶ δίνει σημαντικὲς καὶ ἀναλυτικὲς πρακτικὲς ὁδηγίες γιὰ τὴν ἐπιλογὴ τοῦ χώρου, τὴν ἀσφάλεια, τὴ δυνατότητα προμήθειας οἰκοδομικῶν ὑλικῶν καὶ νεροῦ. Γιὰ νὰ μὴ χάνεται πολύτιμος χρόνος, συνιστᾶ νὰ εἶναι οἱ τεχνίτες ἐκπαιδευμένοι ἀπὸ πρίν, ὁρισμένα δὲ στοιχεῖα τῆς οἰκοδομῆς νὰ εἶναι ἤδη προκατασκευασμένα. Νὰ ὑπάρχει ἐπαρκὴς δύναμη ἐνόπλων γιὰ ὥρα ἀνάγκης καὶ ἀποθέματα προμηθειῶν γιὰ τρεῖς ἢ τέσσερεις μῆνες. *Χρὴ προκατασκοπῆσαι ἀκριβῶς τόπον ὀχυρὸν δυνάμενον διὰ δέκα ἢ δώδεκα ἡμερῶν ξηρᾷ ὕλῃ περιβληθῆναι καὶ δι' ὀλίγων ἀνδρῶν φυλαχθῆναι ἐν καιρῷ προσβολῆς ἐναντίων καὶ ἐάν εἰσιν ὕλαι πλησίον λίθου ἢ ξύλου ἢ πλίνθου ἑτοίμης, καὶ εἰ ἔστιν ὕδωρ ἢ ἐπινοηθῆναι δυνατόν. Καὶ προπαρασκευάσαι τεχνίτας ἱκανοὺς καὶ πόρτας καὶ μάγγανα τείχους καὶ βοήθειαν ἀρκοῦσαν πεζῶν ἐνόπλων καὶ γενναίων μετὰ ἀρχό-*

13. G. T. DENNIS, *Three Byzantine Military Treatises* [CFHB 25] (Washington D.C. 1985), 28-36. Στὴν παλαιὰ ἔκδοση τῶν H. KÖCHLY - W. RÜSTOW, *Griechische Kriegsschriftsteller* II.2 (Leipzig 1855), τὸ ἔργο τιτλοφορεῖται «Περὶ στρατηγικῆς».

ντων φρονίμων καὶ εὐψύχων καὶ δαπάνην τριῶν ἢ τεσσάρων μηνῶν... Ἐπίσης νὰ προκαλοῦνται μικροσυμπλοκὲς σὲ ἄλλα σημεῖα γιὰ ἀντιπερισπασμὸ τοῦ ἐχθροῦ, ὥστε ἡ οἰκοδομὴ νὰ προχωρεῖ γρήγορα καὶ μὲ ἀσφάλεια. Δίνει ὁδηγίες γιὰ στερεότερη οἰκοδόμηση καὶ συνιστᾶ ὡς καταλληλότερη ἐποχὴ τοὺς μῆνες Ἰούλιο ἕως Σεπτέμβριο, ἰδίως ὅταν ὁ ἐχθρὸς εἶναι *ἔθνος καβαλλαρικόν* (ὅπως στὴν προκειμένη περίπτωση οἱ Πέρσες)· τὸ καλοκαίρι, ἐπειδὴ *ἡ βοτάνη ξηραινομένη καίεται*, δὲν ἔχουν νὰ βοσκήσουν τὰ ἄλογά τους καί, ἑπομένως, δὲν μποροῦν νὰ *παρακαθίσουν χρόνον ἱκανόν*[14].

Οἱ πηγές, ἢ ἡ πηγή, τοῦ κεφ. Ι΄δ΄ τοῦ «Στρατηγικοῦ» δὲν εἶναι γνωστές[15].

Τὸ κεφάλαιο περιλαμβάνει αὐτούσιο στὰ «Τακτικά» του ὁ Λέων ΣΤ΄ (διάταξις ΙΕ΄ ξζ΄-οζ΄) μὲ τὴν ἄξια ἰδιαίτερης προσοχῆς ἐπισήμανση (παρ. ξζ΄), ὅτι τὸ παραθέτει, παρ' ὅτι γιὰ τὴν ἐποχή του (10ο αἰώνα) δὲν εἶναι τόσο ἀναγκαῖο· *εἰ καὶ μὴ νῦν ἐστι περισπούδαστον*. Ἡ μικρὴ αὐτὴ προσθήκη δείχνει ἀκριβῶς ὅτι ἡ ἵδρυση νέων πόλεων εἶναι χαρακτηριστικὸ προηγουμένων αἰώνων καὶ ὅτι στὰ χρόνια τοῦ Λέοντος δὲν εἶναι συνήθης.

Ἡ ὕπαρξη τῶν συγκεκριμένων κεφαλαίων στὰ δύο στρατιωτικά συγγράμματα τοῦ 6ου αἰώνα δὲν εἶναι βέβαια συμπτωματική. Δείχνει ἀκριβῶς τὴ συσσώρευση ἐμπειρίας καὶ τὸν προγραμματισμὸ τῆς πολιτείας γιὰ τὴν οἰκοδόμηση φρουρίων καὶ ὀχυρῶν πόλεων ἢ τὴν ὀχύρωση παλαιοτέρων, δραστηριότητα ποὺ ἐντάθηκε καὶ ὀργανώθηκε συστηματικὰ στὴ διάρκεια τοῦ αἰώνα αὐτοῦ, καὶ ἰδίως ἐπὶ Ἀναστασίου καὶ Ἰουστινιανοῦ.

Ἐπανέρχομαι στὸν Ἀναστάσιο καὶ στὶς ἔρευνες γιὰ τὴ θέση τοῦ νέου φρουρίου.

Προτάθηκαν τὸ Δάρας καὶ τὸ Ἀμμώδιον (Ἀmmudhin), δύο τοποθεσίες ὀρεινές, ἐκ φύσεως ὀχυρές, στὶς παρυφές τοῦ ὀροπεδίου τοῦ Tur Ἀbdin.

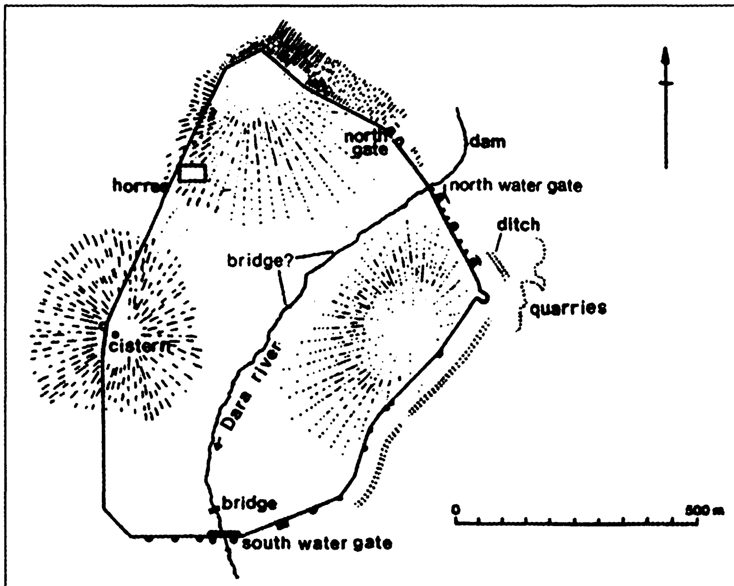
Προτιμήθηκε τελικὰ τὸ Δάρας, λόγῳ κυρίως τῆς ἀφθονίας νεροῦ[16]. Ἐπρόκειτο γιὰ ἕνα μικρὸ ὀρεινὸ χωριὸ (σημ. Oğuz στὴ ΝΑ Τουρκία) σὲ θέση στρατηγικὴ ὄχι μόνο ὡς πρὸς τὴ διαμόρφωση τοῦ ἐδάφους, ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ ἀπεῖχε ἐλάχιστα (μόλις 5 χλμ.) ἀπὸ τὰ σύνορα· πολὺ μικρὴ ἦταν ἡ ἀπόσταση καὶ ἀπὸ τὴν περσικὴ πλέον Νίσιβι (18 χλμ.) (εἰκ. 1).

Τὸ Δάρας οἰκοδομήθηκε ἐπάνω σὲ τρεῖς λόφους καί, ὡς ἐκ τούτου, ἡ

---

14. G. T. DENNIS - E. GAMILLSCHEG, *Das Strategikon des Maurikios* [CFHB 17] (Wien 1981), 346 κ.ἑ.
15. A. DAIN (- J.-A. DE FOUCAULT), Les stratégistes byzantins, *TM* 2 (1967), 345.
16. Ἀκόμη καὶ στοὺς νεότερους χρόνους τὸ Δάρας πλεονεκτεῖ ὡς πρὸς τὸ θέμα αὐτό, σὲ σχέση μὲ τὶς γύρω τοποθεσίες· CROKE-CROW, 149 σημ. 41.

περίμετρος τῶν τειχῶν του ἦταν ἀκανόνιστη (εἰκ. 2)[17]. Μία στενὴ λωρίδα γῆς συνέδεε τὸν βορειότερο λόφο μὲ τὴν ἀπόκρημνη νότια πλευρὰ τοῦ Tur Ἀbdin. Ἀπὸ τὶς ἀπότομες πλαγιὲς τοῦ ψηλοῦ καὶ πετρώδους αὐτοῦ ὀροπεδίου πηγάζουν ποτάμια (κυρίως χείμαρροι) ποὺ ἐκβάλλουν τὰ μὲν πρὸς Β. στὸν Τίγρη, τὰ δὲ πρὸς Ν. στὸν Ἀβόρρα (Khabur), τὸν παραπόταμο τοῦ Εὐφράτη. Ἕνα ἀπὸ αὐτὰ (σημ. Daraçay) πήγαζε ἀπὸ τὴ θέση Κόρδης (5 χλμ. βόρεια τοῦ Δάρας), διέσχιζε τὴν πόλη περνῶντας ἀνάμεσα ἀπὸ τοὺς λόφους της καὶ χυνόταν στὸν σημερινὸ Nahr-Ἀwidj, παρακλάδι τοῦ Hirmas, ὁ ὁποῖος καταλήγει στὸν Ἀβόρρα[18].

Εἰκ. 2. Σχεδίασμα τοῦ Δάρας (βλ. σημ. 17).

Πρὶν προχωρήσω, σημειώνω ὅτι τὸ Δάρας δὲν εἶναι μία πόλη ποὺ περιτειχίσθηκε. Εἶναι, ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ἵδρυσής του, κατ' ἐξοχὴν καὶ κατὰ κύριο λόγο ἕνα φρούριο, μέσα στὴν περιορισμένη ἔκταση τοῦ ὁποίου (μεγίστη

17. Τὸ σχεδίασμα παρέχουν οἱ CROKE-CROW, 149, εικ. 2, καὶ WHITBY, Procopius' Description, 740. Βασίζεται στοῦ C. PREUSSER, Nordmesopotamische Baudenkmäler altchristlicher und islamischer Zeit (*Wiss. Veröffent.d.deutschen Orient.Ges.* 17) (1911), εικ. 12.

18. Προκοπίου, *Περὶ κτισμάτων* II 2.2. *Procopii Caesariensis opera omnia*, rec. I. HAURY, vol. III. 2. VI libri *Περὶ κτισμάτων* (Lipsiae 1913), 50_{24}· HONIGMANN, 11-12. Γιὰ τὴ διαμόρφωση τοῦ ἐδάφους καὶ γιὰ τὰ ποτάμια τῆς περιοχῆς πολὺ κατατοπιστικὴ ἡ παρουσίαση τοῦ M. CANARD, *H'amdanides*, 75-77, 97-102

ἐσωτερικὴ διάμετρος· 1000 μέτρα)[19] μποροῦσε νὰ κατοικήσει ὀλιγάριθμος πληθυσμός.

Τὰ ἔργα ποὺ πραγματοποιήθηκαν διακρίνονται σὲ δύο φάσεις. Γιὰ τὴν α΄, ἐπὶ Ἀναστασίου, κύρια πηγὴ εἶναι ὁ Ζαχαρίας Ρήτωρ κ.ἄ., ἐνῶ γιὰ τὴ β΄, ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ, πληροφορούμαστε κυρίως ἀπὸ τὸν Προκόπιο.

Ὁ Ἀναστάσιος οἰκοδόμησε, ὅπως εἶναι εὐνόητο, πρῶτα-πρῶτα τὰ τείχη (τεῖχος καὶ προτείχισμα) καὶ στὴ συνέχεια ἔκτισε στὴν πόλη ἐκκλησίες, σιταποθῆκες (*ὀρρία*), δεξαμενὲς νεροῦ, στοές (*ἐμβόλους*), καθὼς καὶ δύο δημόσια λουτρά[20]. Παραχώρησε στὸ Δάρας *δίκαια πόλεως*, δηλ. τὴν ἀπαραίτητη τυπικὴ νομικὴ μορφὴ γιὰ νὰ ἀναγνωρίζεται ἐπισήμως ὡς «πόλις», μὲ κύριο χαρακτηριστικὸ τὴ λειτουργία βουλῆς (curia), καὶ τῆς ἔδωσε τὸ ὄνομά του, Ἀναστασιούπολις[21]. Τέλος, ἡ πόλη ὁρίσθηκε ἕδρα ἐπισκόπου (ἐνῶ μέχρι τότε ἡ περιοχὴ ὑπαγόταν στὴν ἐπισκοπὴ Ἀμίδης), καὶ νέα ἕδρα τοῦ δουκὸς Μεσοποταμίας, ἀντὶ τῆς Κωνσταντίνας[22].

Οἱ Πέρσες διαμαρτυρήθηκαν γιὰ τὴν κατάφωρη παραβίαση ὅρου τῆς συνθήκης τοῦ 442, ποὺ ἀπαγόρευε στοὺς δύο συμβαλλομένους νὰ κτίσουν νέα φρούρια στὴ μεθοριακὴ ζώνη· ἀπασχολημένοι ὅμως ἀκόμη μὲ τοὺς Ἐφθαλῖτες Οὔννους, δὲν μποροῦσαν νὰ ἀντιδράσουν δυναμικά[23]. Μόνο περιορισμένες ἐφόδους ἐπιχειροῦσαν μὲ ὁρμητήριο τὴ Νίσιβι. Ὅταν δόθηκε στὸν Καβάδη ἡ δυνατότητα νὰ ἐπέμβει, ἦταν πλέον ἀργά· τὰ τείχη τοῦ Δάρας εἶχαν ἤδη ὑψωθῆ (πρβλ. προηγ., «Στρατηγικὸν» Μαυρικίου).

Τὸ φθινόπωρο τοῦ 506 (ἢ τὸ 507) ὑπογράφεται καὶ τυπικὰ ἡ εἰρήνη γιὰ ἑπτὰ χρόνια. Οἱ Πέρσες ἐπιστρέφουν τὴν Ἄμιδα, ἐνῶ οἱ Βυζαντινοὶ ὑποχρεοῦνται στὴν καταβολὴ ἐπὶ ἑπτὰ χρόνια μεγάλης χορηγίας σὲ χρυσό, ἀκριβῶς γιὰ τὴν παραβίαση τοῦ ὅρου τῆς συνθήκης τοῦ 442 ποὺ ἀναφέραμε. Ἡ οἰκοδόμηση τοῦ Δάρας εἶχε προφανῶς προχωρήσει ἀρκετά, δεδομένου ὅτι ὁ μάγιστρος Κέλερ καὶ ὁ Καλλιόπιος (ποὺ εἶχε ἐπιβλέψει τὴν ἀνέγερση τοῦ φρουρίου) διαπραγματεύθηκαν ἐκεῖ τὶς τελευταῖες λεπτομέρειες

---

19. CROKE-CROW, 150· RAVEGNANI, 60, 84.
20. Θεοφάνης, $150_{24\text{-}29}$· Πασχ. Χρον., *PG* 92, στ. 852.
21. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, Α΄, 232· ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Α΄, 366, 702. Γιὰ τὶς πόλεις τῆς περιόδου αὐτῆς βλ. D. CLAUDE, *Die byzantinische Stadt im 6. Jahrhundert* (München 1969). Γιὰ τὰ «δίκαια πόλεως» βλ. τὴ Νεαρὰ 38 του Ἰουστινιανοῦ, ἔκδ. R. SCOELL - G. KROLL (Berolini 1912), 246. Κατατοπιστικὸς ὁ Τ. ΛΟΥΓΓΗΣ, Ἡ ἐξέλιξη τῆς βυζαντινῆς πόλης (Δ΄-ΙΒ΄ αἰ.), *Βυζαντιακὰ* 16 (1996), 36 κ.ἑ.
22. CAPIZZI, 220· E. CHRYSOS, *Die Bischofslisten des V. ökumenischen Konzils (533)* (Bonn 1966)· R. JANIN, στὸ *DHGE* XIV (1960), 83-84.
23. Προκ., Π. Κτ. II 1.4 (46_{16} κ.ἑ.).

τῆς συνθήκης[24].

Τὸ Δάρας ἐγκαινιάσθηκε πρὸς τὰ τέλη τοῦ 507, τὰ ἔργα ὅμως δὲν εἶχαν τελειώσει· συνεχίσθηκαν καὶ ἐκεῖ καὶ σὲ ἄλλες πόλεις τῆς εὐρύτερης περιοχῆς (Θεοδοσιούπολη, Μελιτηνή, Ἄμιδα, Ἔδεσσα κ.λπ.), καθὼς καὶ στὸ γειτονικό ὀροπέδιο τοῦ Tur Ἀbdin.

Στὸ Tur Ἀbdin (τὸ Ῥάβδιος ἢ Τουράβδιος τῶν βυζαντινῶν πηγῶν) εἶχε ἀρχίσει ἤδη ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 4ου αἰώνα νὰ ἀναπτύσσεται μοναστικὴ κοινότητα, στὴν ὁποία ἡ ζωὴ καὶ ἡ οἰκοδομικὴ δραστηριότητα συνεχίσθηκαν καὶ πολὺ μετὰ τὴν ἐπικράτηση τῶν Ἀράβων. Εἰδικά, προκειμένου γιὰ τὰ μοναστήρια καὶ τὶς ἐκκλησίες, ὑπενθυμίζω ὅτι τόσο ὁ Ἀναστάσιος (ἰδίως μετὰ τό 508) ὅσο καὶ κατόπιν ἡ Θεοδώρα εὐνόησαν τοὺς μονοφυσίτες[25].

Μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Ἀναστασίου (518), ἐπὶ Ἰουστίνου Α΄ (518-527), οἱ Βυζαντινοὶ ἀποπειράθηκαν νὰ ἀνακαταλάβουν τὴ Νίσιβι. Ἡ ἐπιχείρηση ὅμως ἀπέτυχε καὶ ἡ ἀρχηγία τοῦ στρατεύματος ἀνατέθηκε στὸν Βελισσάριο, μὲ γραμματέα καὶ σύμβουλο τὸν ἱστορικὸ Προκόπιο, ὁ ὁποῖος καὶ τὸν συνόδευσε ἔπειτα στὶς περισσότερες ἐκστρατεῖες του[26].

Ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ Α΄ (527-565), τὰ ἔργα στὸ Δάρας ἐνισχύθηκαν καὶ ὁλοκληρώθηκαν· ἄλλωστε, πολὺ κοντὰ ὑπῆρχαν λατομεῖα ποὺ παρεῖχαν καλὴ πέτρα γιὰ κτίσιμο[27].

Ἐπὶ πλέον, ἡ πόλη ὁρίσθηκε καὶ ὡς ἕνας ἀπὸ τοὺς τόπους ἀνταλλαγῆς ἐμπορευμάτων -μεταξὺ ἄλλων καὶ ἀκατέργαστου μεταξιοῦ- γιὰ τοὺς Βυζαντινοὺς καὶ Πέρσες ἐμπόρους[28]. Στὸ ἑξῆς τὸ Δάρας ὑπῆρξε τόπος συνάντησης «διπλωματικῶν» ἀντιπροσωπειῶν τῶν δύο κρατῶν καὶ διεξαγωγῆς συνομιλιῶν, καθὼς καὶ ὑποδοχῆς Περσῶν πρεσβευτῶν ποὺ κατευθύνονταν στὴν Κωνσταντινούπολη (βλ. πιὸ κάτω).

Ἡ ἀνέγερση ἀπὸ τὸν Βελισσάριο, κατὰ διαταγὴ τοῦ αὐτοκράτορα, ἑνὸς ἀκόμη προωθημένου φρουρίου κοντὰ στὸ Δάρας, στὴν ἀταύτιστη θέση Μίνδουος, προκάλεσε καὶ πάλι τὴν ἀντίδραση τῶν Περσῶν καὶ ὑπῆρξε ἡ ἀφορμὴ γιὰ τὴν ἔναρξη τῶν ἐπιχειρήσεων τοῦ 528[29]. Οἱ Πέρσες κατέστρεψαν τὸ νέο φρούριο. Ὄχι πολὺ ἀργότερα, τὸ 530, ὁ δοὺξ Μεσοποταμίας (μὲ

24. E. Stein, *Histoire du Bas-Empire*, II (Paris 1949), 271· Capizzi, 184· Croke-Crow, 150.

25. Honigmann, 12· Capizzi, 221 κ.ἑ.· Bell-Mango, V· Χριστοφιλοπουλου, Α΄, 234.

26. Καραγιαννοπουλος, Α΄, 391.

27. Whitby, Procopius and the Development, 719· Ravegnani, 87-88.

28. Καραγιαννοπουλος, Α΄, 526. Βλ. καὶ χάρτη M. Mundell Mango, *Atlas Universalis d'histoire de l'art*, I, 199.

29. Whitby, Procopius and the Development, 727· Honigmann, 36_4· Καραγιαννοπουλος, Α΄, 395-396.

ἕδρα τὸ Δάρας) καὶ στρατηλάτης πλέον τῆς Ἀνατολῆς (mag.mil.p.Orientem) Βελισσάριος κατέφερε σημαντικὸ πλῆγμα ἐναντίον τους στὸ Δάρας, ἡττήθηκε ὅμως τὸν ἑπόμενο χρόνο (531) στὸ Καλλίνικον, ἐπὶ τοῦ Εὐφράτη.

Ἐπειδή, γράφει ὁ Προκόπιος, τὰ τείχη κ.λπ. ἔργα στὸ Δάρας εἶχαν κτισθῆ πολὺ βιαστικά, εἶχαν ἀρχίσει ἤδη νὰ παρουσιάζουν φθορὲς καὶ νὰ καταρρέουν. Ὁ Ἰουστινιανός, ἀντιλαμβανόμενος ὅτι ἡ πόλη ἀποτελοῦσε πρόκληση γιὰ τοὺς Πέρσες, φρόντισε νὰ ἐνισχύσει ἢ νὰ οἰκοδομήσει ἐξ ἀρχῆς μέρη τοῦ τείχους, κυρίως στὴ νότια πλευρά, ὅπου ἦταν εὐάλωτο. Μερίμνησε ἐπίσης γιὰ τὴ βελτίωση καὶ ἄλλων ἔργων, κυρίως ὑδρεύσεως, ρυθμίζοντας τὸν ροῦ τοῦ ποταμοῦ ποὺ διέρρεε τὴν πόλη, ὥστε νὰ μὴν τὴν ἀπειλεῖ ὅταν πλημμύριζε, ἀλλὰ καὶ νὰ μὴ μποροῦν μὲ κανένα τρόπο νὰ χρησιμοποιήσουν τὰ νερά του οἱ ὁποιοιδήποτε ἐπιτιθέμενοι[30].

Ὁ Προκόπιος, γνωρίζοντας καλὰ τὸν τόπο καὶ μὲ πλήρη ἐπίγνωση τῆς σημασίας τοῦ συγκεκριμένου φρουρίου γιὰ τὴν αὐτοκρατορία, ἐπισημαίνει: *ἢν δέ τι τῇ πόλει Δάρας ἀξύμφορον ἐπιγένηται, πάσης μὲν προβεβλημένη τῆς Ῥωμαίων ἀρχῆς, ἀντιτεταγμένη δὲ τῇ πολεμίᾳ διαφανῶς, οὐκ ἄχρι τοῦδε ἡμῖν κείσεται τὸ κακόν, ἀλλ' ἡ πολιτεία κατασεισθήσεται ἐκ τοῦ ἐπὶ πλεῖστον*[31].

Ἀκολούθησαν καὶ ἄλλες συγκρούσεις στὴν περιοχή, μὲ νίκες καὶ ἧττες καὶ ἀπὸ τὶς δύο πλευρές. Κατὰ τὴ σύναψη τῆς *ἀπεράντου εἰρήνης* τοῦ 532 οἱ Βυζαντινοὶ ὑποχρεώθηκαν νὰ μεταθέσουν τὴν ἕδρα τοῦ δουκὸς τῆς Μεσοποταμίας ἀπὸ τὸ παραμεθόριο Δάρας στὴν Κωνσταντίνα, στὰ ἐνδότερα τῆς βυζαντινῆς ἐπικράτειας[32].

Στὶς ἀρχές τοῦ β΄ βυζαντινοπερσικοῦ πολέμου, τὸ καλοκαίρι τοῦ 540, ὁ Χοσρόης ἀποπειράθηκε νὰ καταλάβει τὸ Δάρας, ἀποκρούσθηκε ὅμως ἀπὸ τὴ φρουρὰ καὶ ἀποχώρησε, ἀρκούμενος σὲ χίλιες λίτρες ἀργύρου. Τὸ 541 ὁ Βελισσάριος ἐπιχείρησε νὰ κυριεύσει τὴ Νίσιβι, δὲν τὸ κατόρθωσε ὅμως, καὶ τὴν παρέκαμψε. Τὸ 544 ὁ τότε δοὺξ Μεσοποταμίας Ἰωάννης Τρωγλίτας νίκησε, κοντὰ στὸ Δάρας, περσικὴ στρατιά. Μετὰ τὴν ἀνακωχὴ τοῦ 545, ἐπικράτησε γενικὰ ἠρεμία, χωρὶς βέβαια αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι οἱ σχέσεις ἔγιναν φιλικές. Τὸ 547 νέα σχέδια τῶν Περσῶν γιὰ κατάληψη τῆς πόλης ματαιώνονται ἀπὸ τὸν διοικητή της Γεώργιο[33].

Τέλος, μετὰ τὴ λήξη καὶ τοῦ γ΄ βυζαντινοπερσικοῦ πολέμου, ὑπογρά-

30. Προκ., Π. Κτ. ΙΙ α΄-β΄ (49 κ.ἑ.). Βλ. καὶ J. HOWARD-JOHNSTON, The Education and Expertise of Procopius, *Antiquité Tardive* 8 (2000), 27-28.
31. Προκ., Π. Κτ. ΙΙ α΄. 13 ($48_{4\text{-}8}$).
32. Προκ., Περσ. πόλ. Ι, $22_{3\text{-}18}$· ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Α΄, 407.
33. Προκ., Περσ. πόλ. ΙΙ, 13_7 κ.ἑ., 14_8 κ.ἑ., 28_{12} κ.ἑ. Corippus, Joh. 70-109· ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Α΄, 507-521, 592.

φεται στὸ Δάρας, στὰ τέλη τοῦ 561, ἡ ὁριστικὴ συνθήκη εἰρήνης γιὰ πενήντα χρόνια. Σ' αὐτὴν τὴν πόλη συναντήθηκαν καὶ διαπραγματεύθηκαν οἱ δύο ἀντιπροσωπεῖες, μὲ ἐπὶ κεφαλῆς τὸν πατρίκιο Πέτρο τῆς βυζαντινῆς καὶ τὸν Ζὶχ Ἰεζδεγουσνὰφ τῆς περσικῆς. Τοὺς ὅρους μᾶς παραδίδει ὁ Μένανδρος Προτήκτωρ. Ἐκεῖνοι ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρουν ἐδῶ καὶ ἔχουν σχέση μὲ τὸ Δάρας εἶναι οἱ ε΄, η΄ καὶ ι΄, οἰκονομικῆς καὶ στρατιωτικῆς φύσεως. Σύμφωνα μὲ τὸν ε΄ ὅρο οἱ Σαρακηνοί κ.ἄ. «βάρβαροι» (δηλ. μὴ Βυζαντινοὶ ἢ Πέρσες) ἔμποροι θὰ ἔπρεπε νὰ διέρχονται μόνο ἀπὸ τοὺς τελωνειακοὺς σταθμοὺς τοῦ Δάρας καὶ τῆς Νισίβεως. Κατὰ τὸν η΄ καὶ τὰ δύο κράτη ἀναλάμβαναν τὴν ὑποχρέωση *μηδαμῶς ἐπιτειχίζειν...τι τῶν ἐν τοῖς ὁροθεσίοις χωρίων, ἵνα μὴ πρόφασις ἐντεῦθεν ἔσοιτο ταραχῆς καὶ ἐκ τούτου διαλυθήσονται αἱ σπονδαί*. Κι ἔτσι, στό ἑξῆς, *μὴ ἐγκαλεῖν Πέρσας Ῥωμαίοις ἕνεκα τοῦ ἐπικτίζεσθαι τὸ Δάρας*. Τέλος, κατὰ τὸν ι΄ ὅρο ἀπαγορευόταν στοὺς Βυζαντινοὺς νὰ διατηροῦν *πολυπληθίαν στρατοῦ εἰς τὸ Δάρας..., πλὴν ὅση γε ἀρκέσει πρὸς φυλακὴν τοῦ ἄστεος*. Ἐπίσης ἀπαγορευόταν νὰ ἑδρεύει ἐκεῖ ὁ στρατηγὸς τῆς Ἀνατολῆς· *μήτε δὲ τὸν τῆς ἕω στρατηγὸν κατὰ ταύτην ἐνιδρῦσθαι, τοῦ μὴ ἐκ τοῦ τοιοῦδε ἐπιδρομὰς ἢ βλάβας γίνεσθαι κατὰ Περσῶν*· ἂν ὅμως συνέβαινε κάτι τέτοιο, συμφωνήθηκε ὅτι τὴν ὑποχρέωση νὰ ἐπανορθώσει τὸ «πλημμεληθὲν» θὰ εἶχε ὁ διοικητὴς (*ἄρχων*) τῆς πόλης[34]. Μετὰ τὴν ὑπογραφὴ τῆς εἰρήνης ἀπὸ τοὺς πρεσβευτές, οἱ δύο ἡγεμόνες, Ἰουστινιανὸς καὶ Χοσρόης Α΄, ἀντάλλαξαν ἐπιστολές («σάκρας», «ὁμολογίας»), μὲ τὶς ὁποῖες ἐπικύρωναν τοὺς ὅρους τῆς συμφωνίας[35].

Ὁ Κωνσταντῖνος Ζ΄ ὁ Πορφυρογέννητος, στὸ κεφάλαιο I.89 τῆς *Βασιλείου Τάξεως* (ἔκδ. Βόννης, 398 κ.ἑ.), παραδίδει τὸ κείμενο τοῦ Πέτρου πατρικίου, στὸ ὁποῖο περιγράφεται ὅλο τὸ τυπικὸ τῆς ὑποδοχῆς πρεσβευτοῦ τῶν Περσῶν στὸ Δάρας. Βυζαντινὸς ἀξιωματοῦχος εἰσέρχεται στὸ περσικὸ ἔδαφος, στὴ Νίσιβι· ἀπὸ ἐκεῖ παραλαμβάνει τὸν πρεσβευτὴ καὶ τὴν ἀκολουθία του, τοὺς ὁποίους συνοδεύουν *μέχρι τῶν μεθορίων* καὶ *ὁ ἄρχων τοῦ Νησίβιος μετὰ πλήθους Περσῶν*. Ἐκεῖ, στὰ σύνορα, τοὺς ὑποδέχονται *οἱ ἄρχοντες τοῦ Δάρας μετὰ τῶν στρατιωτῶν* καί, ἂν χρειάζεται, ἔχουν μαζί τους κάποιες πρῶτες συνομιλίες. Στὴ συνέχεια, μόνο ὁ πρεσβευτὴς μὲ ὀλιγάριθμη ἀκολουθία ἐπιτρέπεται νὰ εἰσέλθουν στὴν πόλη· οἱ ὑπόλοιποι Πέρσες πα-

34. Μένανδρος Προτήκτωρ, στὸ *Excerpta de legationibus*, ἔκδ. C. DE BOOR, I (Berolini 1903), 180-181.

35. N. OIKONOMIDÈS, Correspondence between Heraclius and Kavâdh-Široe in the Paschal Chronicle (628), *Byzantion* 41 (1971), 274-275. Τὸ ἴδιο στὸ N. OIKONOMIDÈS, *Documents et études sur les institutions de Byzance (VIIe-XVe s.)* [Variorum Reprints] (London 1976), XXI. Γιὰ τὸν Μένανδρο, BALDWIN, Menander Protector, *DOP* 32 (1978), 99-125.

ραμένουν στὸ περσικὸ ἔδαφος. Οἱ λόγοι εἶναι εὐνόητοι, προληπτικὰ μέτρα ἀσφαλείας· *προσήκει δὲ τοὺς ἄρχοντας τοῦ Δάρας πολλὴν ἀγρυπνίαν καὶ πρόνοιαν ποιεῖσθαι, ὥστε μὴ προφάσει τοῦ πρεσβευτοῦ πλῆθος Περσῶν συνεισελθεῖν, κατὰ μέρος ἐπακολουθῆσαι, καὶ δόλῳ κρατῆσαι τὴν πόλιν.*

Κατόπιν περιγράφεται ἡ πορεία τῆς ἀντιπροσωπείας πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολη, οἱ προμήθειες ποὺ τοὺς παρέχονται γιὰ τὸ ταξίδι αὐτό (ποὺ ὑπολογίζεται σὲ 103 ἡμέρες γιὰ τὴ μετάβαση καὶ ἄλλες τόσες γιὰ τὴν ἐπιστροφή), ἡ ὑποδοχὴ ποὺ τοὺς ἐπιφυλάσσεται στὶς πόλεις ἀπὸ τὶς ὁποῖες διέρχονται, τὸ κατάλυμα ποὺ ἑτοιμάζεται γι' αὐτοὺς στὴν πρωτεύουσα καί, τέλος, ἡ ἄφιξή τους ἐκεῖ, ἡ ὑποδοχὴ ἀπὸ τοὺς ἀξιωματούχους, ἡ παρουσίαση στὸν αὐτοκράτορα καί, βεβαίως, ἡ ἀνταλλαγὴ τῶν δώρων. Μὲ ὅσα γίνονται *ἐν ταῖς ἄλλαις ἡμέραις* τῆς παραμονῆς τῆς ἀντιπροσωπείας ἀσχολεῖται τὸ ἑπόμενο κεφάλαιο, I.90 (ἔκδ. Βόννης, σ. 408 κ.ἑ.).

Στὸ κείμενο ὡς ἐπὶ κεφαλῆς τῆς ὁμάδας κατονομάζεται ὁ *Ἰέσδεκος ὁ πρέσβης* (sic) *Χοσρόου* (σ. 405_{12}). Εἶναι ὁ Ζὶχ Ἰεσδεγουσνάφ, στὸν ὁποῖο ἀναφερθήκαμε προηγουμένως καὶ ὁ ὁποῖος ἡγήθηκε τριῶν περσικῶν ἀποστολῶν στὸ Βυζάντιο (πρὶν ἀπὸ τὸ 562). Στὴν περίπτωση πρόκειται πιθανότατα γιὰ τὴν ἀποστολὴ τοῦ 556 ἢ 557[36]. Στὸ κείμενο τοῦ Πορφυρογέννητου θὰ ἐπανέλθουμε.

Γιὰ τὸ Δάρας ἐνδιαφέρθηκε καὶ ὁ ἐπίσης *φιλοκτίστης* Ἰουστῖνος Β΄ (565-578). Ὁ πρεσβευτής του Ἰωάννης ἐπέβλεψε τὴν ἐπισκευὴ τοῦ ὑδραγωγείου καὶ ἄλλα ἔργα, πρὶν κατευθυνθεῖ πρὸς τὴ Νίσιβι γιὰ συνάντηση μὲ τοὺς ἐκπροσώπους τοῦ Χοσρόη[37].

Ἡ «50ετὴς» εἰρήνη τοῦ 562 ὑπῆρξε στὴν πραγματικότητα ... δεκαετής. Ἡ ἄρνηση τοῦ Ἰουστίνου νὰ καταβάλει τὶς χρηματικὲς χορηγίες ποὺ εἶχαν συμφωνηθῆ, πυροδότησε, τὸ 572, νέο πόλεμο, ποὺ διήρκεσε μὲ διαλείμματα μέχρι τὸ 591. Τὸν Νοέμβριο τοῦ 573, μετὰ μακρὰ πολιορκία, τὸ Δάρας κυριεύθηκε ἀπὸ τὸν Πέρση στρατηγὸ Ἀρδαμάνη. Τὸ πλῆγμα γιὰ τὴν αὐτοκρατορία ἦταν βαρύ· ὁ Ἰουστῖνος, *καταπλαγεὶς τῷ μεγέθει τῆς συμφορᾶς, νόσῳ παραφορᾶς περιβάλλεται*[38]. Πλῆθος γυναικῶν αἰχμαλώτων ποὺ προορίζονταν νὰ δοθοῦν στοὺς (συμμάχους τῶν Περσῶν) Τούρκους καὶ νὰ καταλήξουν στὰ χαρέμια, προτίμησαν νὰ πέσουν στὸ ποτάμι[39].

36. ΠΑΝ. ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Πέτρος Πατρίκιος* (Ἀθήνα 1990), 203-204.
37. Θεοφάνης, 241_{29}· Μέν. Προτ. 189.
38. Θεοφάνης, 247_{14} κ.ἑ.
39. S. LIEU, Captives, Refugees and Exiles, στὸ FREEMAN - KENNEDY, *The Defence...* (βλ. σημ. 4), 484, 499.

Οἱ Βυζαντινοὶ γρήγορα ἀνταπέδωσαν τὸ κτύπημα (περιφανὴς νίκη τοῦ στρατηγοῦ Ἰουστινιανοῦ κοντὰ στὴ Μελιτηνή, 575), ἔκτισαν καὶ «νέα» φρούρια στὴν περιοχή, ἄργησαν ὅμως πολὺ νὰ ξαναπάρουν τὸ Δάρας.

Ὁ Τιβέριος (καῖσαρ ἀπὸ τὸ 574, αὐτοκράτωρ 574-578) ἐπανειλημμένως ἐπιδίωξε νὰ τὸ ἀνακτήσει διὰ τῆς διπλωματικῆς ὁδοῦ, δηλώνοντας ὅτι *ἑτοίμως ἔχω τῆς Περσαρμενίας τε πάσης ἀφίστασθαι καὶ Ἰβηρίας ... ἀναδίδωμι δὲ καὶ τὸ Ἀφουμῶν φρούριον καὶ τῆς Ἀρζανηνῆς ὑμῖν παραχωρήσω, τὸ Δάρας μόνον ἀντὶ τοσούτων ἀνακομιζόμενος πρὸς ὑμῶν*. Ὁ αὐτοκράτορας προσέκρουε στὶς ἐπίμονες ἀρνήσεις τῶν Περσῶν. Ὁ διάδοχος μάλιστα τοῦ Χοσρόη Ὁρμίσδας Δ΄ (579-590) ἦταν ἀνένδοτος· *τραχύτητι χρώμενος ... οὔτε ἀποστήσεσθαι ἔφη πώποτε τοῦ Δάρας ...* . Ὁπωσδήποτε πάντως, οἱ συναντήσεις τῶν ἀντιπροσωπειῶν ἐξακολουθοῦσαν νὰ πραγματοποιοῦνται κοντὰ στὴν πόλη αὐτὴν ποὺ διεκδικοῦσαν μονίμως καὶ ἀνυποχώρητα καὶ οἱ δύο πλευρές. Σημειώνω, μάλιστα, ὅτι ἐνῶ οἱ Βυζαντινοὶ πρεσβευτὲς προτιμοῦσαν γιὰ τὶς διαπραγματεύσεις τὴν περιοχὴ τοῦ Δάρας ἐπειδὴ τοὺς ἦταν, ὅπως ἰσχυρίζονταν, οἰκεία, οἱ Πέρσες ἀντιδροῦσαν, ὁπότε οἱ συναντήσεις τῶν ἐτῶν 576-577 ἔγιναν στὴ θέση Ἀθραήλων[40].

Στὴν ἀνάκτηση τοῦ Δάρας ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς συνέβαλαν ἐσωτερικὰ γεγονότα στὸ Περσικὸ Βασίλειο. Στασιαστὲς συνέλαβαν καὶ σκότωσαν τὸν Ὁρμίσδα, ὁ δὲ νόμιμος διάδοχός του Χοσρόης ὁ Β΄ (590-628), φοβούμενος τὴν ἴδια τύχη, κατέφυγε στὸ βυζαντινὸ ἔδαφος καὶ ζήτησε τὴν προστασία τοῦ αὐτοκράτορα. Ὁ Μαυρίκιος (582-602), διαβλέποντας τὴν εὐκαιρία ποὺ παρουσιαζόταν γιὰ νὰ λήξει εὐνοϊκὰ γιὰ τὸ Βυζάντιο ὁ πόλεμος, ἔστερξε στὸ αἴτημα τοῦ Χοσρόη, δέχθηκε μὲ τιμὲς αὐτὸν καὶ τὴν οἰκογένειά του καὶ τὸν βοήθησε νὰ ἐπανέλθει στὸν θρόνο του. Μὲ τὴ συνθήκη ποὺ συνομολογήθηκε τὸ φθινόπωρο τοῦ 591, οἱ Πέρσες ἀπέδωσαν στὸ Βυζάντιο τὸ Δάρας[41] καὶ τὴ Μαρτυρόπολη, καθὼς καὶ μέγα μέρος τῆς Ἀρμενίας, ἐνῶ ἡ Νίσιβις παρέμεινε ὑπὸ περσικὴ κυριαρχία[42].

Ἡ ἐξέλιξη τῶν πραγμάτων θὰ ἦταν διαφορετική, ἂν δὲν συνέβαινε ἡ ἀνατροπὴ καὶ δολοφονία τοῦ Μαυρικίου ἀπὸ τὸν Φωκᾶ (Νοέμβριος 602). Οἱ Πέρσες ἐκμεταλλεύθηκαν τὴν ἀναταραχή. Ὁ Χοσρόης Β΄ βρῆκε ἀφορμὴ νὰ διαλύσει τὶς συνθῆκες, ἐμφανίσθηκε ὡς ἐκδικητὴς τοῦ εὐεργέτη του Μαυρικίου καὶ ἄρχισε τὶς ἐπιθέσεις στὰ αὐτοκρατορικὰ ἐδάφη. Τὸ 605 (ἢ 606) καταλαμβάνει τὸ Δάρας, καταφέροντας ἔτσι σοβαρὸ πλῆγμα. Στὴ συ-

40. Μέν. Προτ. 210-217, 464_{20} κ.ἑ.· HONIGMANN, 22.

41. Ὁ Χοσρόης ἔστειλε ἀμέσως στὸν Μαυρίκιο τὰ κλειδιὰ τῆς πόλης. HONIGMANN, 28, 29-30.

42. Θεοφάνης, 267· ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, 92· ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, Α΄, 309.

νέχεια, κατέλαβε τὴν Ἔδεσσα, τὴν Ἄμιδα καὶ ἄλλες πόλεις-κλειδιὰ τῆς Ἄνω Μεσοποταμίας[43].

Τὸ Δάρας χάθηκε ὁριστικὰ γιὰ τὴν αὐτοκρατορία τὸ 639. Οἱ Ἄραβες, ὑπὸ τὸν Ἰyâd ibn Ghanem, ἀφοῦ κατέλαβαν τὴν Ἔδεσσα καὶ τὴν Κωνσταντίνα, *ἀπῆλθον εἰς τὸ Δάρας καὶ ταύτην καταλαμβάνουσι πολέμῳ καὶ πολλοὺς ἐν αὐτῇ ἀπώλεσαν. Καὶ οὕτω πᾶσαν τὴν Μεσοποταμίαν παρέλαβεν Ἰάδ*[44].

Ἡ προέλαση τῶν Ἀράβων στὴ Συρία καὶ Μεσοποταμία, ὅπως εἶναι γνωστό, ὑπῆρξε ραγδαία. Ταχύτατος ὑπῆρξε καὶ ὁ ἐξαραβισμὸς τοῦ ντόπιου ἀραμαϊκοῦ πληθυσμοῦ. Τὰ ἑλληνικὰ τοπωνύμια ἐξαφανίζονται καὶ ἐπικρατοῦν πάλι τὰ παλαιὰ σημιτικά[45].

Τὸ βόρειο μέρος τῆς Μεσοποταμίας (τῆς χώρας ἀνάμεσα στὸν Εὐφράτη καὶ τὸν Τίγρη), ἡ Ἄνω Μεσοποταμία, εἶναι συνέχεια τῶν ὀροπεδίων τῆς βόρειας Συρίας καὶ ὀνομάζεται ἀπὸ τοὺς Ἄραβες al-Ğazîra (ἢ Jazîra = ἡ νῆσος). Οἱ Ἄραβες διήρεσαν τὴν Ğazîra σὲ τρεῖς ἐπαρχίες ποὺ ἔφεραν τὰ ὀνόματα τῶν τριῶν πληθυσμιακῶν ὁμάδων ποὺ ζοῦσαν ἐκεῖ ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν Σασσανιδῶν καί, μετὰ τὴν κατάκτηση, ἐπεκτάθηκαν πρὸς βορρᾶν. Τὸ Diyâr Bekr εἶναι ἡ βορειότερη ἀπὸ τὶς τρεῖς ἐπαρχίες μὲ πρωτεύουσα τὴν Ἄμιδα (σημ. Ντιαρμπεκίρ), ἀλλὰ κ.ἄ. σημαντικὲς πόλεις, ὅπως ἡ Μαρτυρόπολη (Maiyàfàriqin). Δυτικότερα εἶναι τὸ Diyâr Mod'ar, ὅπου βρίσκεται ἡ Ἔδεσσα (Urfa) κ.ἄ. Ἡ ἐπαρχία ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ εἶναι τὸ Diyâr Rabîᶜa, ποὺ περιλαμβάνει τὸ ὑπόλοιπο τῆς Ğazîra, τὴν περιοχὴ τοῦ ποταμοῦ Ἀβόρρα (Hàbùr) καὶ τὴν ἔκταση ἀνάμεσα σ' αὐτὸν καὶ τὸν Τίγρη. Εἶναι ἡ πιὸ σημαντικὴ ἐπαρχία, μὲ πρωτεύουσα τὴ Μοσούλη, καὶ μὲ ἄλλες σπουδαῖες πόλεις, ὅπως ἡ Μάρδις (Màrdìn) καὶ ἡ Νίσιβις. Σ' αὐτὴν τὴν ἐπαρχία ἀνήκει τὸ Δάρας[46] (εἰκ. 3).

Ἐκεῖνο ποὺ θέλω νὰ τονίσω στὸ ἄρθρο αὐτὸ εἶναι ὅτι, παρὰ τὴν κατάκτηση τῶν χωρῶν αὐτῶν ἀπὸ τοὺς Ἄραβες, οἱ Βυζαντινοὶ δὲν παραιτήθηκαν ποτὲ ἀπὸ τὸ ὅραμα τῆς ἐπαναφορᾶς τους στὴν αὐτοκρατορία. Μπορεῖ ἡ Reconquista ὡς ὅρος νὰ ἔχει συνδεθῆ κυρίως μὲ τὸν Ἰουστινιανὸ καὶ τοὺς πολέμους του, ὑπῆρξε ὅμως πάντοτε πάγια ἀρχὴ τῆς βυζαντινῆς πολιτικῆς, ἔστω καὶ ὄχι τόσο ἀπροκάλυπτα ἢ μὲ πολέμους. Θὰ ἐπανέλθουμε στὸ θέμα.

43. Θεοφάνης, 293_{24} κ.ἑ.· W. E. KAEGI jr., *Heraclius, Emperor of Byzantium* (Cambridge Univ. Press 2003), 39, 67· Α. ΣΤΡΑΤΟΣ, *Τὸ Βυζάντιον στὸν Ζ΄ αἰῶνα*, Α΄ (Ἀθῆναι 1965), 145-146.

44. Θεοφάνης, 340_{24-26}.

45. HONIGMANN, 39.

46. CANARD, *H'amdanides*, 100. Βλ. καὶ προηγ., σημ. 17.

Εἰκ. 3. Χάρτης μὲ τὶς ὀνομασίες μετὰ τὴν ἀραβικὴ κατάκτηση.
(Ἀπὸ τοῦ CANARD, *Ḥamdanides, χάρτης I).*

Σημειώνω ὅτι πληροφορίες γιὰ τοὺς ἀγῶνες Βυζαντινῶν καὶ Ἀράβων στὴ συγκεκριμένη περιοχὴ μᾶς παρέχουν περισσότερες οἱ ἀραβικὲς πηγές, παρὰ οἱ βυζαντινές.

Πολὺ γρήγορα οἱ συνοριακές ὀχυρὲς πόλεις τοῦ ἄνω ροῦ τοῦ Εὐφράτη, Μελιτηνὴ (ἤδη τὸ 695) καὶ Κάμαχος, ὑπέστησαν τὶς βυζαντινὲς ἐπιθέσεις. Τὸν 8ο αἰώνα οἱ Ἴσαυροι αὐτοκράτορες πραγματοποιοῦν ἐκστρατεῖες. Τὸ 751 ὁ Κωνσταντῖνος Ε΄ καταλαμβάνει τὶς δύο προαναφερθεῖσες πόλεις, καθὼς καὶ τὴ Θεοδοσιούπολη, καὶ ἐγκαθιστᾶ τοὺς κατοίκους στὴ Θράκη. Οἱ

Βυζαντινοὶ ἀργά, ἀλλὰ σταθερά, ἀνασυντάσσουν τὶς δυνάμεις τους. Οἱ ἐκστρατεῖες στὶς παραμεθόριες περιοχές, ἂν καὶ ὄχι ἐπιτυχεῖς, συνεχίσθηκαν καὶ ἐπὶ Λέοντος Δ΄ (775-780), κυρίως ὑπὸ τὴν ἀρχηγία τοῦ στρατηγοῦ τῶν Θρακησίων, Μιχαὴλ τοῦ Λαχανοδράκοντος[47].

Γιὰ ἕνα μεγάλο διάστημα, οἱ πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις στὸ ἀσιατικὸ μέτωπο δὲν εἶχαν σημαντικὰ ἀποτελέσματα. Τὸ 837 ὁ αὐτοκράτωρ Θεόφιλος εἰσῆλθε στὸ ἀραβικὸ ἔδαφος καὶ κατέλαβε τὴ Σωζόπετρα ἢ Ζάπετρα, τὰ Ἀρσαμόσατα καὶ τὴ Μελιτηνή. Ὅπως εἶναι γνωστό, τὸν ἑπόμενο χρόνο (838) ὁ χαλίφης Ἀλ-Μουτασὶμ κατέστρεψε τὸ Ἀμόριον.

Ἡ κατάσταση ἄρχισε νὰ ἀλλάζει ὑπὲρ τῶν Βυζαντινῶν ἐπὶ Μιχαὴλ Γ΄ (842-867). Τὸ 856 τὰ αὐτοκρατορικὰ στρατεύματα εἰσέδυσαν μέχρι τὴν Ἄμιδα. Ἀποφασιστικῆς σημασίας ὑπῆρξε ἡ νίκη τοῦ στρατηγοῦ τῶν Θρακησίων Πετρωνᾶ στὸν ποταμὸ Λαλακάοντα στὴ Μικρὰ Ἀσία (3 Σεπτεμβρίου 863), ὅπου ἐκμηδένισε τὸν στρατὸ τοῦ ἐμίρη τῆς Μελιτηνῆς Ὀμάρ (ἢ Ἄμερ). Οἱ ἐπιδρομὲς τῶν Ἀράβων συνεχίσθηκαν, ἦταν ὅμως ἥσσονος σημασίας καὶ ἀπέβλεπαν κυρίως στὴν παρενόχληση καὶ τὴ λεηλασία κάποιων σημείων τῆς μεθορίου. Ἄλλωστε, δικές τους ἐσωτερικὲς ἀντιθέσεις δὲν ἐπέτρεπαν μεγάλης κλίμακας στρατιωτικὲς ἐπιχειρήσεις.

Ἡ ἐξάπλωση τῶν Βυζαντινῶν πρὸς τὴν Ἀνατολὴ καὶ εἰδικότερα πρὸς τὸν Εὐφράτη ἀρχίζει μὲ τὶς ἐκκαθαριστικὲς ἐπιχειρήσεις τοῦ Βασιλείου Α΄ (867-886) κατὰ τῶν Παυλικιανῶν. Τὴν ὑποταγή τους θεωροῦσε ἀναγκαία γιὰ νὰ περιορίσει τὴ δύναμη τῶν ἀραβικῶν ἐμιράτων στὴν περιοχή. Δέκα χρόνια μετὰ τὴ μάχη στὸν Λαλακάοντα, ὁ Βασίλειος πολιόρκησε τὴ Μελιτηνή (873). Δὲν κατόρθωσε νὰ τὴν καταλάβει, συνέχισε ὅμως τὶς ἐκστρατεῖες. Παρ' ὅτι ὑπῆρξαν καὶ ἀποτυχίες, οἱ Βυζαντινοί, σὲ γενικὲς γραμμὲς κερδίζουν σταθερὰ ἔδαφος στὸ ἀνατολικὸ μέτωπο[48].

Οἱ ἐκστρατεῖες τοῦ Μιχαὴλ Γ΄ καὶ τοῦ Βασιλείου Α΄ δημιούργησαν τὶς προϋποθέσεις γιὰ τὴ σταδιακὴ ἀποκατάσταση τοῦ ἀσιατικοῦ συνόρου. Εὐρεῖες περιοχὲς τῆς Συρίας, Μεσοποταμίας, Ἀρμενίας περιέρχονται στὴν αὐτοκρατορία, τῆς ὁποίας ἀπώτερος στόχος εἶναι νὰ τὶς ἑνώσει ἐν καιρῷ μεταξύ τους καὶ νὰ τὶς ἐνσωματώσει στὸν κορμό της.

Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Λέοντος ΣΤ΄ (886-912) φαίνεται πλέον καθαρὰ ὁ προσανατολισμὸς τοῦ Βυζαντίου, ὄχι μόνο στὴν κατάκτηση κάποιων σημα-

47. HONIGMANN, 56-58, 79 σημ.1· ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, 165-166.

48. ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, 246-248· ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, Β2, 29-30· HONIGMANN, 58 κ.ἑ.· N. OIKONOMIDÈS, L'organisation de la frontière orientale de Byzance aux Xe-XIe s. et le Taktikon de l'Escorial, *Actes du XIVe Congrès des Et. Byz.* (Bucarest 1971), I, 285 κ.ἑ. καὶ στὰ Variorum Reprints: N. OIKONOMIDÈS, *Documents*, XXIV.

ντικῶν θέσεων, ἀλλὰ καὶ στὴν ἀνάκτηση τῶν χαμένων ἐπαρχιῶν. Αὐτοκράτορες καὶ στρατηγοὶ διεξάγουν τοὺς πολέμους βάσει προδιαγεγραμμένου σχεδίου, τὸ ὁποῖο ἀκολουθοῦν μὲ ἄλλοτε μεγαλύτερη καὶ ἄλλοτε μικρότερη ἐπιτυχία[49].

Ἀπὸ τὶς ἀρχές καὶ μέχρι τὰ μέσα τοῦ 10ου αἰώνα ἱδρύονται νέα «θέματα» στὶς ἀνατολικὲς περιοχές. Μεταξὺ τῶν ἐτῶν 899-901 δημιουργεῖται τὸ θέμα Μεσοποταμίας, τὸ ὁποῖο δὲν συνέπιπτε μὲ τὴν ἀρχαία χώρα, ἀλλὰ βρισκόταν βορειότερα, ἀνάμεσα στοὺς ποταμοὺς Εὐφράτη καὶ Ἀρσανία (Nahr Arsañas, Murâd-sû). Ἡ δημιουργία τῶν περιφερειῶν αὐτῶν, «θεμάτων-tampons», προχωρημένων provinces-marches, δείχνει ἀκριβῶς τὴν προγραμματισμένη πρὸς ἀνατολὰς ἐπέκταση ποὺ συντελεῖται ἀπὸ τὴν πρώτη δεκαετία τοῦ 10ου αἰώνα καὶ ἑξῆς[50]. Ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν Ἀράβων, διοικητὲς τῆς Ἄνω Μεσοποταμίας καὶ τῆς Μοσούλης γίνονται ἀπὸ τὸ 905/906 οἱ Χαμδανίδες[51].

Ἡ ἐπέκταση πραγματοποιεῖται ἀκόμη πιὸ συστηματικὰ ἀπὸ τὸ 922, ὅταν ὁ Ρωμανὸς Α´ ὁ Λακαπηνὸς (920-944) ὁρίζει δομέστικο τῶν σχολῶν τῆς Ἀνατολῆς τὸν Ἰωάννη Κουρκούα, ὁ ὁποῖος *πλείστας πόλεις καὶ κάστρα καὶ χώρας καὶ καστέλλια καὶ τόπια τῶν Ἀγαρηνῶν ἐχειρώσατο καὶ τὴν Ῥωμανίαν διπλῆν κατεστήσατο... μέχρι τοῦ Εὐφράτου καὶ τοῦ Τίγρη τὰ ὅρια τῶν Ῥωμαίων ἐστήσατο...*[52]. Τὸ κείμενο εἶναι ἐνδεικτικὸ τῆς ἐπεκτατικῆς καὶ ἀνακτητικῆς πολιτικῆς.

Μετὰ τὴ σύναψη τῆς βυζαντινοβουλγαρικῆς συνθήκης τοῦ 927 καὶ τὴν ὡς ἐκ τούτου ἀποδέσμευση στρατιωτικῶν δυνάμεων, οἱ ἐπιθέσεις τῆς αὐτοκρατορίας πυκνώνουν. Συνεχὴς πίεση ἀσκεῖται στὴν κεντρικὴ ζώνη τῆς βυζαντινοαραβικῆς μεθορίου. Τὸ θέμα Μεσοποταμίας βαραίνει ἀπειλητικὰ στὰ βόρεια τῆς Ǧazîra[53].

Μετὰ ἐπανειλημμένες ἀπόπειρες, ἡ Μελιτηνὴ ὑπέκυψε τὸ 934 στὶς ἐπιθέσεις τοῦ Κουρκούα, περιῆλθε στοὺς Βυζαντινοὺς καὶ ἀπετέλεσε κουρατωρία[54]. Ἡ ἀντίσταση τῶν Ἀράβων στὴ βυζαντινὴ πίεση συνεχίσθηκε, μὲ ἐπὶ

49. HONIGMANN, 93· CANARD, *H'amdanides*, 717-719· ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, 252-253.
50. Κωνστ. Πορφ., *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανόν*, 50· G. MORAVCSIK - R. J. H. JENKINS, Const. Porphyrogenitus, *De administrando imperio* [CFHB 1] (Washington 1967), 238_{126} κ.ἑ· HONIGMANN, 64 κ.ἑ., 69-72· ΖΑΚΥΘΗΝΟς, 253-254· OIKONOMIDÈS, Organisation, 286-294.
51. CANARD, *H'amdanides*, 342· ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, 247.
52. Συνεχιστής, 426_{24}-427_{15}. Τὸ κεφάλαιο VI. 40 τῶν Συνεχιστῶν τοῦ Θεοφάνη εἶναι πραγματικὰ ἕνας ὕμνος γιὰ τὸν Ἰωάννη Κουρκούα καὶ τὰ κατορθώματά του.
53. CANARD, *H'amdanides*, 732.
54. ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, 254· ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, Β2, 100· CANARD, *H'amdanides*, 735-736.

κεφαλῆς τοὺς Χαμδανίδες Χασὰν - Nâcir ad-Dawla, κύριο τῆς Μοσούλης, καὶ ἰδίως τὸν ἀδελφό του Ἀλῆ, τὸν γνωστὸ ὡς Saif ad-Dawla, κύριο τοῦ Χαλεπίου (ἐμίρη ἀπὸ τὸ 944). Ὁ ἀγώνας ὑπῆρξε σφοδρὸς καὶ μακροχρόνιος, μὲ ἐναλλασσόμενες φάσεις ποὺ κατέληξαν σὲ σημαντικὲς ἧττες τῶν Βυζαντινῶν (938 καὶ 940)[55]. Μετὰ τὴ νίκη κατὰ τῶν Ρὼς τὸ 941, ὁ Ρωμανὸς Λακαπηνὸς ἀνέλαβε νέες ἐπιχειρήσεις ἐναντίον τῶν Ἀράβων τῆς Ἀνατολῆς. Οἱ πληροφορίες γιὰ τὰ γεγονότα αὐτὰ προέρχονται κυρίως ἀπὸ τὶς ἀραβικὲς πηγές, ἐνῶ οἱ βυζαντινὲς εἶναι μᾶλλον φειδωλές. Τὸ 943 ὁ Ἰωάννης Κουρκούας προήλασε στὸ ἔδαφος τῆς Ğazîra, εἰσέδυσε στὴν ἐπαρχία τοῦ Diyâr Bekr, κατέλαβε τὴ Μαρτυρόπολη, πέρασε στὸ Tur Ἀbdin καὶ προχώρησε στὴ Νίσιβι. Στὶς 18 Μαΐου τοῦ 943 κυρίευσε τὸ Δάρας[56].

Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ ἤθελα νὰ ἀνοίξω μία παρένθεση. Δὲν ἔχω στοιχεῖα, εἶμαι ὅμως πεπεισμένη ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος περιέλαβε στὴ *Βασίλειο Τάξη* (κεφ. I. 89-90) τὴν παλαιὰ περιγραφὴ τῆς ὑποδοχῆς περσικῆς πρεσβείας στὸ Δάρας, ἀκριβῶς ἐπειδή, ὅταν ἔγραφε, ἦταν πρόσφατη ἡ ἔστω καὶ προσωρινὴ κατάληψη τῆς πόλης ἀπὸ τὸν Κουρκούα. Κατὰ τὴ γνώμη μου, πρέπει νὰ πίστευε ὅτι, ἂν ἐπανερχόταν ὁριστικὰ τὸ Δάρας στὴν αὐτοκρατορία, θὰ μποροῦσε νὰ παίξει πάλι τὸν παλιό του ρόλο.

Μετὰ τὸ Δάρας ὁ Κουρκούας προωθήθηκε στὴν Ἔδεσσα, τὴν ὁποία πολιόρκησε (944), ἀλλὰ δὲν κατέλαβε, δεχόμενος ὡς «ἀντίλυτρον» ἐκ μέρους τῶν κατοίκων τὸ Ἅγιον Μανδήλιον, ὅπου ἦταν ἀποτυπωμένη ἡ μορφὴ τοῦ Χριστοῦ. Στὸν Κωνσταντῖνο Πορφυρογέννητο ἀποδίδεται *Διήγησις* περὶ τῆς μεταφορᾶς τοῦ ἱεροῦ κειμηλίου στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου ἔγινε δεκτὸ μὲ μεγάλες τιμές[57]. Τὸ 949 οἱ Βυζαντινοὶ καταλαμβάνουν τὴ Γερμανίκεια (Marᶜash). Οἱ ἀγῶνες συνεχίζονται κυρίως στὶς ὀρεινὲς διαβάσεις τοῦ Ταύρου καὶ τοῦ Ἀμανοῦ. Μὲ τὴ διεξαγωγὴ τοῦ πολέμου στὶς δύσβατες αὐτὲς περιοχὲς ἀσχολεῖται τὸ ἀποδιδόμενο στὸν Νικηφόρο Φωκᾶ *Περὶ παραδρομῆς πολέμου*, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀντλοῦμε πληροφορίες καὶ γιὰ τὴ διαδρομὴ τῆς γραμμῆς τῶν συνόρων στὸ διάστημα 934-968[58].

Τὸ 952 οἱ Βυζαντινοὶ στρέφονται κατὰ τῆς Ğazîra. Τὸ φθινόπωρο πραγ-

55. HONIGMANN, 70, 72, 80· CANARD, *H'amdanides*, 394, 400, 425· ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Β', 366.

56. CANARD, *H'amdanides*, 748· M. CANARD, Les relations politiques de Byzance et des Arabes à l'époque de la dynastie Macédonienne (867-959), στὸ VASILIEV, *Byzance et les Arabes* II.1.1 (Bruxelles 1968), 296· ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, 255· ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, Β2, 101.

57. Σκυλίτζης, 231-232· CANARD, *H'amdanides*, 748 κ.ἑ.· CANARD, Relations..., 296-297· ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, 255· ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, Β2, 101· Ἡ *Διήγησις*, στὸ *PG* 113, στ. 422 κ.ἑ.

58. Νεότ. ἔκδ. στοῦ G. T. DENNIS, Three...Treatises (βλ. προηγ. σημ. 13), κυρίως κεφ. κγ', 230· HONIGMANN, 80 κ.ἑ.

ματοποιεῖται νέα ἐκστρατεία· οἱ αὐτοκρατορικὲς δυνάμεις, ὑπὸ τὸν δομέστικο τῶν σχολῶν Βάρδα Φωκᾶ, διατρέχουν ὅλο τὸ βόρειο μέρος τῆς χώρας Ἄμιδα, Μαρτυρόπολη, Ἀρζάν (Arzan), Νίσιβι[59]. Παρὰ τὶς ἧττες τοῦ Βάρδα Φωκᾶ, ὁ Νικηφόρος Φωκᾶς καὶ ὁ Ἰωάννης Τζιμισκῆς -ἀρχικὰ ὡς στρατηγοὶ θεμάτων, κατόπιν ὡς δομέστικοι τῶν σχολῶν καὶ τέλος ὡς αὐτοκράτορες- συνέβαλαν μὲ τὶς νίκες τους στὴν κατάρρευση τῶν Χαμδανιδῶν καὶ ἄλλων μικροτέρων ἀραβικῶν δυναστειῶν.

Τὸν Ἰούνιο τοῦ 958 ὁ Τζιμισκῆς, στρατηγὸς Μεσοποταμίας, βαδίζει κατὰ τῆς Ǧazîra καὶ φθάνει ἕως τὴν Ἄμιδα καὶ τὴ Μαρτυρόπολη. Τὸ φθινόπωρο καταλαμβάνει τὰ Σαμόσατα, στὴ δεξιὰ ὄχθη τοῦ Εὐφράτη. Στὶς ἐπιτυχίες αὐτὲς συνέβαλε καὶ ὁ παρακοιμώμενος Βασίλειος Λακαπηνὸς ποὺ ἦλθε ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη μὲ μεγάλη στρατιωτικὴ δύναμη[60]. Τὸ 959 ὁ Τζιμισκῆς εἰσέρχεται καὶ πάλι στὴ Ǧazîra. Στὸ Diyâr Bekr πολιορκεῖ διαδοχικὰ τὴν Ἄμιδα καὶ τὴ Μαρτυρόπολη. Προχωρεῖ στὸ Diyâr Rabiᶜa καὶ ἐμφανίζεται ἔξω ἀπὸ τὴ Νίσιβι. Στὴ συνέχεια, προωθεῖται περισσότερο καὶ καταστρέφει τὸ Δάρας, τὸ Tell-Mauzan (Κωνσταντίνα) καὶ ἄλλες πόλεις[61].

Τὸ 966 ὁ αὐτοκράτωρ πλέον Νικηφόρος Β΄ Φωκᾶς (963-969) ἐπιχειρεῖ νέα ἐκστρατεία στὴ Μεσοποταμία. Τὰ βυζαντινὰ στρατεύματα εἰσβάλλουν στὴ Ǧazìra καὶ ἐπιτίθενται στὶς πόλεις Ἄμιδα, Μαρτυρόπολη, Δάρας καὶ Νίσιβι. Στὴ συνέχεια, περνοῦν τὸν Εὐφράτη καὶ στρέφονται κατὰ τῆς Συρίας[62].

Μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Saif ad-Dawla (967), οἱ διάδοχοί του δὲν ἔχουν οὔτε τὶς στρατιωτικές του ἱκανότητες οὔτε τὸν ἔντονο ζῆλο του γιὰ ἱερὸ πόλεμο. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἡ ἰσχὺς τοῦ Βυζαντίου αὐξάνεται. Οἱ Ἄραβες δὲν ἐπιτίθενται πλέον. Στόχος τῶν αὐτοκρατόρων στὸ ἑξῆς δὲν εἶναι νὰ ὑπερασπισθοῦν τὴ βυζαντινὴ ἐπικράτεια, ἀλλὰ νὰ τὴ μεγαλώσουν, νὰ ἀνακτήσουν τὶς χαμένες χῶρες, περιλαμβάνοντας τὴν Παλαιστίνη καὶ τοὺς Ἁγίους Τόπους.

Στὰ τέλη τοῦ 968 ὁ Νικηφόρος Φωκᾶς ἐμφανίζεται πάλι στὶς μουσουλμανικὲς χῶρες· προελαύνει ἕως τὴ Μαρτυρόπολη καὶ ἀπὸ ἐκεῖ ἐπιστρέφει καὶ εἰσβάλλει στὴ Συρία. Ὁ Νικηφόρος σχεδίαζε νὰ κατακτήσει τὴ Δαμασκό, τὴν Αἴγυπτο καὶ τὴ Βαγδάτη, δὲν πρόφθασε ὅμως[63].

Τὰ ἴδια μεγαλόπνοα σχέδια εἶχε καὶ ὁ Ἰωάννης Τζιμισκῆς, ὡς αὐτοκρά-

59. CANARD, *Hamdanides*, 772 κ.ἑ.
60. CANARD, *Hamdanides*, 795· ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, 373-374.
61. CANARD, *Hamdanides*, 799.
62. CANARD, *Hamdanides*, 825· ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, 379.
63. CANARD, *Hamdanides*, 829-831, 837.

τορας πλέον (969-976), ἀλλὰ ἡ κατάσταση στὸ εὐρωπαϊκὸ ἔδαφος τὸν καθυστέρησε. Παρ' ὅλα αὐτά, οἱ στρατηγοί του στὴν Ἀνατολὴ δὲν σταμάτησαν τὶς προετοιμασίες γιὰ τὶς μελλοντικὲς ἐπιχειρήσεις πέρα ἀπὸ τὰ σύνορα.

Ἡ ἀπειλὴ μεγάλωνε διαρκῶς γιὰ τὴν Ǧazìra -ἀφοῦ ἡ βυζαντινὴ ἐπικράτεια ἐκτεινόταν τώρα σχεδὸν ὡς τὴν Ἄμιδα- ἀκόμη δὲ περισσότερο μετὰ τὴν προσάρτηση (966-967) καὶ τοῦ Ταρών. Τὸ ἐμιράτο τῶν Χαμδανιδῶν τῆς Μοσούλης ἦταν σχεδὸν περικυκλωμένο ἀπὸ τὴν αὐτοκρατορία[64].

Μετὰ τὴν ἐκστρατεία κατὰ τῶν Ρὼς στὴ Βουλγαρία, ὁ Τζιμισκῆς στράφηκε καὶ πάλι πρὸς τὴν Ἀνατολή, ἐπικουρούμενος καὶ ἀπὸ τὸν δομέστικο τῶν σχολῶν Μελία. Ἐπὶ τρία χρόνια (972, 973, 974) πραγματοποίησε ἐξορμήσεις ὡς τὶς πέρα ἀπὸ τὸν Εὐφράτη περιοχές· οἱ ὀχυρὲς πόλεις Ἄμιδα, Μαρτυρόπολις, Νίσιβις περιῆλθαν στὴν κυριαρχία τῶν Βυζαντινῶν. Ἡ επόμενη κίνηση ποὺ προγραμμάτιζε ἦταν *μέχρις Ἐκβατάνων (=Βαγδάτης) ἀφικέσθαι*, ὅπου ἦταν ἡ ἕδρα τοῦ χαλιφάτου, μὲ τὴν πρόθεση νὰ λεηλατήσει τὰ πλούτη τῆς πόλης. Δὲν εἶχε ὅμως ὁ Τζιμισκῆς ἐκτιμήσει σωστὰ τὶς συνθῆκες ποὺ ἐπικρατοῦσαν στὴν περιοχὴ καὶ τὰ σχέδιά του ναυάγησαν· *ἐπέσχε τὴν τούτου ὁρμὴν ἥ τε λειψυδρία τῶν τόπων καὶ ἡ σπάνις τῶν ἀναγκαίων*. Ἔτσι, ἀφοῦ δέχθηκε πλούσια δῶρα ἀπὸ τοὺς *Ἀγαρηνούς*, ἀποχώρησε καὶ ἐπέστρεψε στὴν Κωνσταντινούπολη[65].

Ἡ τελευταία αὐτὴ ἐκστρατεία τοῦ Τζιμισκῆ δὲν εἶχε κανένα ἐδαφικὸ ὄφελος. Ἀλλὰ καὶ οἱ προηγούμενες ἐπιτυχίες του δὲν εἶχαν διάρκεια. Ἐκεῖνο ποὺ εἶχε πλήξει ἦταν κυρίως τὸ ἠθικὸ τῶν Ἀράβων[66]. Τὸ Δάρας δὲν επανέρχεται πλέον στὴν αὐτοκρατορία. Ὡς ἕδρα μητροπόλεως μνημονεύεται ἕως τὰ τέλη τοῦ 11ου αἰώνα[67].

Ὁλοκληρώνω τὸ ἄρθρο αὐτὸ μὲ λίγα ἀκόμη ἐνδεικτικὰ τῆς βυζαντινῆς πολιτικῆς στὴν ὁποία ἀναφέρθηκα προηγουμένως.

Ἀμέσως μετὰ τὴν ἄνοδό του στὸν θρόνο, ὁ Βασίλειος ὁ Β΄ (976-1025) ἀφήρεσε ἀπὸ τὸν Βάρδα Σκληρὸ τὴν ἀρχηγία τῶν στρατευμάτων Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως καὶ τὸν διόρισε δούκα τοῦ ἀπομακρυσμένου θέματος Μεσοποταμίας. Ὁ Σκληρός, δυσαρεστημένος, ἐπαναστάτησε καὶ αὐτοανακηρύχθηκε αὐτοκράτορας, καταδιωκόμενος ὅμως ἀπὸ τὶς νόμιμες στρατιωτικὲς δυνά-

64. CANARD, *H'amdanides*, 837-838.

65. Λέων Διάκονος, 162-163· ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, Β2, 126· ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, 382· CANARD, *H'amdanides*, 841. Γιὰ τὶς ἐπιπτώσεις τῶν κλιματολογικῶν συνθηκῶν στὶς στρατιωτικὲς ἐπιχειρήσεις βλ. W. E. KAEGI, JR., Challenges to Late Roman and Byzantine Military Operations in Iraq (4th-9th Centuries), *KLIO* 73 (1991), 586-594.

66. HONIGMANN, 101· CANARD, *H'amdanides*, 843· ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Β΄, 428.

67. JANIN, *DHGE* XIV, 83-84 (βλ. προηγ. σημ. 22).

μεις ὑπὸ τὸν Βάρδα Φωκᾶ, κατέφυγε στοὺς Ἄραβες στὴ Μαρτυρόπολη καὶ ἀπὸ ἐκεῖ ὁδηγήθηκε στὴ Βαγδάτη (979). Οἱ διαπραγματεύσεις ποὺ διεξήγαγε ἡ Κωνσταντινούπολη γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ ἀποστάτη δὲν εἶχαν ἀποτέλεσμα[67a]. Ἐνδιαφέρον γιὰ ἐμᾶς παρουσιάζουν τὰ ἑξῆς: ὁ Σκληρὸς ὑποσχέθηκε στοὺς Ἄραβες ὅτι, ἂν τὸν ἀπελευθέρωναν καὶ τὸν ὑποστήριζαν στοὺς ἀγῶνες του, θὰ τοὺς ἀπέδιδε -ἂν βεβαίως νικοῦσε- ὁρισμένα φρούρια τοῦ Diyâr Bekr ποὺ εἶχαν ἄλλοτε κυριεύσει οἱ Βυζαντινοί. Ὁ Ἀd'ud-ad Dawla, προκειμένου νὰ περιμένει, προτίμησε νὰ τὰ ζητήσει ἀμέσως ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα. Ὁ Βασίλειος ὅμως δεχόταν νὰ ἐπιστρέψει μόνο ἐκεῖνα ποὺ εἶχαν καταληφθῆ ἀπὸ τὰ βυζαντινὰ στρατεύματα προσφάτως -δηλ. στὴ διάρκεια τῆς καταστολῆς τῆς ἀνταρσίας τοῦ Σκληροῦ- καὶ ὄχι ἐκεῖνα ποὺ εἶχαν κατακτηθῆ παλαιότερα καὶ ποὺ εἶχαν περιέλθει ἐνδιαμέσως στοὺς Χαμδανίδες.

Ὁ Σκληρὸς ἀπελευθερώθηκε στὰ τέλη τοῦ 986 ἀπὸ τὸν σουλτάνο Samsam ad-Dawla, ἀφοῦ δεσμεύθηκε ὅτι θὰ τοῦ ἀποδώσει ὁρισμένα φρούρια[68]. Τὴν ἄνοιξη τοῦ 987 αὐτοανακηρύχθηκε καὶ πάλι αὐτοκράτορας, ἐνῶ τὸν Αὔγουστο ἔπραξε τὸ ἴδιο καὶ ὁ Βάρδας Φωκᾶς. Ἡ συνέχεια τῶν γεγονότων εἶναι γνωστή. Ἐκεῖνο ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ εἶναι ὅτι, ὅταν οἱ δύο ἀποστάτες συνεννοήθηκαν νὰ μοιρασθοῦν τὴν ἐξουσία, ἀνάμεσα στὶς χῶρες ποὺ θὰ κυβερνοῦσε ὁ Σκληρὸς θὰ ἦταν καὶ ἡ Μεσοποταμία[69]. Ἀργότερα, τὸν 11ο αἰώνα, ὁ Γεώργιος Μανιάκης ὁρίζεται στρατηγὸς τῶν Παρευφρατιδίων πόλεων μὲ ἕδρα τὰ Σαμόσατα (1030). Τὸ 1032 καταλαμβάνει τὴν Ἔδεσσα καὶ γίνεται ὁ πρῶτος διοικητής της. Οἱ ἐπιτυχίες ὅμως αὐτὲς δὲν ἔχουν διάρκεια[70]. Ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 11ου αἰώνα κι ἔπειτα ὅλες αὐτὲς οἱ περιοχὲς ὑφίστανται, ἡ μία μετὰ τὴν ἄλλη, τὶς καταστρεπτικὲς ἐπιδρομὲς τῶν Σελτζούκων[71]. Γιὰ τὴν πολιτικὴ τακτική τῆς ἐπαναφορᾶς στὴ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία τῶν παλαιῶν ἐδαφῶν της, ὑπενθυμίζω ὅτι ὁ Ἀλέξιος Α΄ ὁ Κομνηνός ἀξίωσε ἀπὸ τοὺς ἀρχηγοὺς τῆς Α΄ Σταυροφορίας νὰ ὁρκισθοῦν ὅτι, ἂν κυριεύσουν παλαιὰ βυζαντινὰ ἐδάφη ποὺ εἶχαν στὸ μεταξὺ ἀποσπάσει οἱ Τοῦρκοι, θὰ τὰ ἀποδώσουν πάλι στὴν αὐτοκρατορία[72].

67a. A. Beihammer, Der harte Sturz des Bardas Skleros, *Rom. Hist Mitt.* 45 (2003), 21-57

68. Canard, *Hamdanides*, 844-847.

69. Σκυλίτζης, 336_{75}· Ζακυθηνος, 372· Honigmann, 103.

70. Honigmann, 134 κ.ἑ.· 145. Ζακυθηνος, 452, 467· Χριστοφιλοπουλου, Β2, 197· Σκυλίτζης, 387_{86} κ.ἑ.

71. Ζακυθηνος, 488-489· Χριστοφιλοπουλου, Β2, 237, 240· Καραγιαννοπουλος, Β΄, 562.

72. Δ. Ζακυθηνος, *Τὸ Βυζάντιον ἀπὸ τοῦ 1071 μέχρι τοῦ 1453* (Ἀθῆναι 1972), 23-24· Καραγιαννοπουλος, Γ΄, 74· Χριστοφιλοπουλου, Γ1, 60.

Κλείνω μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι τὸ *παραμεθόριον Δάρας* καὶ ἡ εὐρύτερη περιοχή του δὲν θὰ παραμείνει γιὰ πολὺ ἀκόμη στὸ περιθώριο γιὰ τοὺς ἐρευνητὲς τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας.

Summary

DARAS
A CITY-FORTRESS IN UPPER MESOPOTAMIA
(6th TO 11th CENTURY)

The aim of this study is a) to draw attention to the lack of a historical monograph for this stronghold of the Byzantine Empire against its eastern enemies and b) to indicate that the city retained its importance for the Empire even after its occupation by the Arabs (639 A.D.).

The study includes a brief chronological outline depicting the fortunes of the city and its greater area from the 6th to the 11th century.

The role of Daras is stressed not only as a fortress but also as a customs station and a place of meeting and negotiations between "diplomatic" missions. The formalities for welcoming Persian envoys and their journey to Constantinople are also described.

Terms nos. 5, 8, and 10 of the 561/562 A.D. treaty between the Byzantines and the Persians indicate the importance of Daras for the adversaries and the fact that the Persians feared a strong Byzantine presence in the town.

The relation between some chapters of 6th century military manuals and the building of new fortified cities and fortresses is noted.

After the occupation of the eastern provinces by the Arabs the repeated Byzantine campaigns already from the end of the 7th century, whether successful or not, reveal the existence of a preconceived plan by the Byzantines to regain lost territories. This plan is more systematically and effectively followed after the battle of Lalacaon (863 A.D.) and the campaigns of Basil I against the Paulicians. The creation of the theme of Mesopotamia and other new themes in the eastern border provinces also shows the planned expansion towards the East. Within this plan must also be placed the repeated attacks against Daras (943, 958, 966 A.D.) as well as against Nisibis (which is at a distance of only 18 km from Daras).

Daras will not revert to Byzantine hands. As seat of a Metropolis we find it mentioned until the end of the 11th cent. However, the vision of regaining the lost territories is always present in the minds of the Byzantines.

KATERINA KARAPLI

ΤΟΝΙΑ ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ

ΛΟΥΚΑΣ ΝΟΤΑΡΑΣ: ΨΗΓΜΑΤΑ ΜΙΑΣ ΒΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

Ο *μέγας δοῦξ* Λουκάς Νοταράς είναι ένα από τα πιο γνωστά πρόσωπα του βυζαντινού 15ου αιώνα. Είναι εκείνος που τις παραμονές της άλωσης φέρεται ότι είπε: *κρειττότερόν ἐστιν εἰδέναι ἐν μέσῃ τῇ πόλει φακιόλιον βασιλεῦον Τούρκων ἢ καλύπτραν Λατινικήν*. Η φράση αυτή που παραδίδεται από τον Δούκα[1] πέρασε στην ιστορία και έδωσε αφορμή στους μεταγενέστερους να ασχοληθούν ποικιλοτρόπως με τον Νοταρά. Για ορισμένους από αυτούς ο Νοταράς τορπίλισε την ένωση των Εκκλησιών και οδήγησε ως ανθενωτικός την Κωνσταντινούπολη στην καταστροφή· για άλλους υπήρξε ένας ρεαλιστής που είδε την πορεία των πραγμάτων, ενώ για τους περισσότερους, ιδίως από τη νεοελληνική σκοπιά, ήταν ο φλογερός πατριώτης που αναδείχτηκε σε υπέρμαχο της ορθόδοξης πίστης[2].

Οι απόψεις αυτές επιδέχονται και οι ίδιες ιστορική ερμηνεία. Η σύγχρονη έρευνα ασφαλώς δεν αναζητεί στη στάση ενός ανθρώπου τα αίτια ή έστω την αφορμή για την πολιτική κατάλυση του Βυζαντίου και προφανώς θέτει τα δικά της ερωτήματα για το περιεχόμενο του πατριωτισμού του 15ου αιώνα. Από την άλλη πλευρά, όμως, δεν μπορεί να αγνοήσει το γεγονός ότι ο Νοταράς απετέλεσε αντικείμενο διαφορετικών και συχνά αντικρουόμενων εκτιμήσεων λόγω των αντιφάσεων που εκ πρώτης όψεως τον χαρακτήριζαν. Είναι γνωστό ότι ο Νοταράς ήταν μέλος της βυζαντινής αριστοκρατίας, υπήρξε υψηλός αξιωματούχος και είχε οικονομικά συμφέροντα στη Δύση· η περίφημη φράση του τον τοποθέτησε στην ανθενωτική παράταξη, την ίδια εποχή κατά την οποία οι Παλαιολόγοι που υπηρετούσε επεδίωκαν την προσέγγιση με τη Δύση μέ την ένωση των Εκκλησιών.

Αυτές ακριβώς οι αντιφάσεις καθιστούν τον Νοταρά ένα ενδιαφέρον ιστορικό πρόσωπο, κυρίως επειδή, όπως έχει πρώτος επισημάνει ο Ν. Οικονομίδης, απηχεί και συμβολίζει τις αντιφάσεις της ύστερης βυζαντινής κοινωνίας[3]. Η σημασία του προσώπου είναι ο λόγος για τον οποίο οι ποικίλες

---

1. Δούκας, 329.
2. Ελισαβετ Α. Ζαχαριαδου, Τα λόγια και ο θάνατος του Λουκά Νοταρά, *Ροδωνιά. Τιμή στον Μ. Ι. Μανούσακα* (Ρέθυμνο 1994), 139-140,146.
3. Oikonomidès, *Hommes d'affaires*, 20, 129-130.

δραστηριότητές του αποτελούν αντικείμενο και πιο πρόσφατων μελετών[4]. Η επικρατέστερη άποψη τον κατατάσσει στο στρώμα των αρχόντων, που διαμορφώθηκε στην αυτοκρατορική αυλή περί τις αρχές του 15ου αιώνα και απορρόφησε την παλαιά αριστοκρατία, με κύριο χαρακτηριστικό την εμπλοκή των μελών του στις εμπορικές δραστηριότητες των ιταλικών πόλεων και τη γενικότερη στο πνεύμα της εποχής φιλολατινική τοποθέτησή τους[5].

Με δεδομένη την εκτενή πλέον βιβλιογραφία για τον Νοταρά, θα επιχειρήσω να δώσω μια χρονική αλληλουχία και ένα νόημα σε όσα γνωρίζουμε για τη ζωή του[6] και την πολιτική του συμπεριφορά· θα επιχειρήσω, με άλλα λόγια, να ανασυστήσω συνοπτικά τη βιογραφία του, προκειμένου να γίνουν κατανοητά τα στοιχεία που συγκροτούσαν την αντιφατική ταυτότητά του. Με ενδιαφέρει κυρίως να διερευνήσω αν υπήρχε ένας μίτος που συνείχε τις επιλογές του και επομένως να εξετάσω αν ο ίδιος είχε επίγνωση των αντιφάσεων που διέκριναν την εποχή του. Το εγχείρημα να σκιαγραφηθεί η ζωή του Νοταρά είναι εξ ορισμού δύσκολο, καθώς, όπως πολλές φορές συμβαίνει στη μελέτη της βυζαντινής ιστορίας, οι πληροφορίες που έχουμε γι' αυτόν είναι τελείως αποσπασματικές. Είναι επίσης δύσκολο, γιατί πρέπει να βρεθεί η ισορροπία ανάμεσα στο ατομικό και το συλλογικό· το να χρησιμοποιηθεί η ατομική περίπτωση για να γίνουν κατανοητές οι συλλογικές συμπεριφορές και αντίστροφα οι γενικοί μηχανισμοί να φωτίσουν την ατομική περίπτωση απαιτεί τον εντοπισμό ενός πολλές φορές αδιόρατου σημείου, όπου οι δύο προσεγγίσεις πρέπει να συγκλίνουν. Είναι όμως, νομίζω, αυτή ακριβώς η διαδικασία που καθιστά τη βιογραφία ανα-

4. Βλ. ενδεικτικά NEVRA NECIPOGLU, Constantinopolitan Merchants and the Question of their Attitudes towards Italians and Ottomans in the Late Palaiologan Period, *ΠΟΛΥΠΛΕΥΡΟΣ ΝΟΥΣ. Miscellanea für Peter Schreiner zu seinem* 60. Geburtstag, έκδ. CORDULA SCHOLZ - GEORGIOS MAKRIS (München-Leipsig 2000), 251-263· K.-P. MATSCHKE, Personengeschichte, Familiengeschicte, Sozialgeschichte: Die Notaras im späten Byzanz, *Oriente e Occidente tra Medioevo ed Età Moderna. Studi in onor di Geo Pistarino*, έκδ. LAURA BALLETO (Genova 1997), 787-812· ο ΙΔΙΟΣ, The Notaras Family and its Italian Connections, *DOP* 49 (1995), 59-62.

5. NECIPOGLU, Constantinopolitan Merchants, 256-259· A. DUCELLIER - TH. GANCHOU, Les élites urbaines dans l'empire d'Orient à la fin du Moyen Age: Noblesse de service ou groupes de pression?, *Les élites urbaines au Moyen Age* (Paris-Rome 1997), 39-54· A. DUCELLIER, Le rôle de la fortune foncière à l'époque de la conquête turque, Διεθνές Συμπόσιο *Πλούσιοι και Φτωχοί στην κοινωνία της ελληνολατινικής Ανατολής*, επιμ. ΧΡΥΣΑ ΜΑΛΤΕΖΟΥ (Βενετία 1998), 53-72.

6. *PLP* 8 (1986), 185, αρ. 20733.

γκαία για την ιστορική έρευνα. Στην περίπτωση του Νοταρά, το ζητούμενο είναι να διερευνηθούν οι κοινωνικές και οι πολιτικές προϋποθέσεις που του επέτρεψαν να διαδραματίσει έναν αποφασιστικό ρόλο στην Κωνσταντινούπολη τον 15ο αιώνα· και, παράλληλα, η βυζαντινή πολιτική σκηνή να φωτιστεί καλλίτερα μέσα από την προσωπική πορεία του. Ακολουθώντας, λοιπόν, την ερευνητική κατεύθυνση που υπέδειξε ο Ν. Οικονομίδης, θα προσπαθήσω να απαντήσω στο ερώτημα κατά πόσον ο Νοταράς μπορεί να θεωρηθεί ένας τυπικός βυζαντινός άρχοντας.

Ο Νοταράς υπήρξε κατά τα φαινόμενα ένας από τους ισχυρότερους πολιτικούς παράγοντες του 15ου αιώνα[7]. Το γεγονός ότι μνημονεύεται από όλες σχεδόν τις πηγές της εποχής απηχεί ασφαλώς τη δύναμη και τη θέση του στην ιεραρχία της βυζαντινής αυλής. Δεν είναι τυχαίο ότι γνωρίζουμε την ύπαρξή του μέσα από τις συχνές αναφορές που κάνουν στο πρόσωπό του οι ιστορικοί της άλωσης, οι οποίοι επέλεξαν και παρέδωσαν τη συγκεκριμένη εικόνα του μεγάλου δουκός· στην αντίληψή τους άλλωστε η στάση των ατόμων καθόριζε σε μεγάλο βαθμό τις εξελίξεις, σε συνδυασμό βεβαίως με τη βούληση της θείας πρόνοιας. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Δούκας αναφέρεται σε αυτόν ονομαστικά χωρίς να έχει πάντοτε άμεση σχετική αφορμή· για παράδειγμα, κάνει λόγο για την άμυνα της πολιορκούμενης Κωνσταντινούπολης και ξαφνικά σημειώνει ότι *ὁ μέγας δοῦξ σὺν φ´ ἐνόπλοις ἐν τῇ πόλει παριεπόλευεν*[8]. Ακόμη και ο Φραντζής που δεν κρύβει τις προσωπικές του διαφορές με τον Νοταρά επιλέγει να τις αναδείξει ώστε η σύγκριση με τον ισχυρό αυτόν άνδρα να δικαιώσει τη δική του βιογραφία.

Όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, οι πληροφορίες που διαθέτουμε για τον Λουκά Νοταρά είναι τελείως αποσπασματικές. Εκτός από τις αναφορές των ιστορικών της άλωσης και επιγραμματικές μνείες στα *Απομνημονεύματα* του Συλβέστρου Συρόπουλου για τη Σύνοδο της Φερράρας-Φλωρεντίας, σώζονται έγγραφα σχετικά με την οικονομική του συμπεριφορά στα κρατικά αρχεία της Γένοβας και της Βενετίας, καθώς επίσης οι επιστολές που αντάλλαξε με τον Σχολάριο και τον Ιωάννη Ευγενικό. Σώζεται επίσης ένας επιτάφιος λόγος γραμμένος το 1470 γι' αυτόν από τον Ιωάννη Μόσχο που όμως πρέπει να ελεγχθεί για το ρητορικό του ύφος[9]. Συνολικά, ο μεγαλύ-

7. Ο αυτοκράτορας λέγει στον Φραντζή (Φραντζῆς, 116) για τον Νοταρά: *ὁ Νοταρᾶς καὶ πάντα τὰ ἄλλα φανερῶς καὶ ἀφανῶς λέγει, ὅτι οὐδὲν ὠφελοῦσιν εἰ μὴ μόνον τὸ ἐκείνου, καὶ «πάντα λίθον κινεῖ», ὡς ὁ λόγος, ὡς καὶ σὺ καλλίω τῶν ἄλλων ἐπίστασαι.*

8. Δούκας, 355.

9. E. LEGRAND, Ιωάννου του Μόσχου Λόγος Ἐπιτάφιος ἐπὶ τῷ Λουκᾷ Νοταρᾷ, *Δελτίον ΙΕΕΕ* 2 (1887), 413-424.

τερος όγκος των διαθέσιμων πληροφοριών αφορά την τελευταία περίοδο της ζωής του και συνδέεται κυρίως με την πολιτική του δραστηριότητα. Η μελέτη της ταυτότητάς του πάντως καθίσταται προβληματική και για τον πρόσθετο λόγο ότι ο ίδιος δεν άφησε παρά ελάχιστα γραπτά ίχνη· ό,τι γνωρίζουμε επομένως προέρχεται κατά κανόνα από τη γραφίδα προσώπων που έζησαν μετά από αυτόν και μάλιστα μετά το καταλυτικό γεγονός της αλώσης.

Πρώτη χρονολογικά μνεία του Λουκά Νοταρά εντοπίζεται το 1411 (ή το 1412), όταν ο Δούκας αναφέρεται στη θανάτωση από τους Τούρκους του αδελφού του Ιωάννη, που ήταν *ἐπὶ τῆς τραπέζης* του αυτοκράτορα[10]. Η αμέσως επόμενη μνεία τοποθετείται στο 1416, όταν οι Βενετοί τον έκαναν υπήκοο της Γαληνοτάτης[11]. Το 1424 ο Λουκάς στάλθηκε στον σουλτάνο Μουράτ κατά τη διάρκεια της πολιορκίας της Κωνσταντινούπολης για να διαπραγματευτεί τους όρους της συνθήκης. Ο μεγάλος του αντίπαλος, ο Φραντζής, υποστηρίζει ότι την αποστολή αυτήν επιδίωξε ο ίδιος για να προβληθεί[12]. Ίσως ήταν έτσι. Αλλά ήταν και γιος ενός αξιωματούχου· ο πατέρας του, ο Νικόλαος Νοταράς, ήταν «διερμηνευτής και καβαλλάριος» και εν ζωή ακόμη το 1424[13].

Ακολουθώντας την τυπική δομή μιας βιογραφίας, χρειάζεται να γνωρίζουμε πότε γεννήθηκε ο Λουκάς Νοταράς. Σαφή πληροφορία για το έτος της γέννησής του δεν έχουμε. Όπως όμως φαίνεται από άλλες ενδείξεις σχετικές με τη δράση του, μπορούμε να υποθέσουμε ότι γεννήθηκε κατά τη δεκαετία 1390-1400[14].

Σύμφωνα με τον επιτάφιο του Μόσχου, ο Λουκάς έμαθε μόνο τα εγκύκλια γράμματα και ως έφηβος εγκαταστάθηκε στη βυζαντινή αυλή[15]. Βεβαίως, δεν θεωρούμε απολύτως ασφαλείς τις πληροφορίες του Μόσχου, μια και το κείμενό του είναι σαφώς επηρεασμένο από τη δομή των αγιολογικών κειμένων. Μπορούμε όμως να συνδυάσουμε τη συγκεκριμένη πληροφορία με μια μετριόφρονα διαπίστωση που κάνει ο ίδιος ο Νοταράς σε επιστολή του προς τον Σχολάριο, λέγοντας: *Νέῳ μοι ἔτι ὄντι καὶ ἐς διδασκάλους φοιτῶντι ἤκουσται παρ' αὐτῶν πέντε χρῆσθαι γλώσσαις τοὺς Ἕλληνας. Ἡ δὲ τῶν*

10. Δούκας, 129.
11. MATSCHKE, The Notaras Family, 65, όπου και η σχετική τεκμηρίωση.
12. Φραντζῆς, 26· αναφορά στην αποστολή, χωρίς όμως σχόλια, κάνει και ο Δούκας, 245.
13. Για τους Νοταράδες και ειδικώς για τον Νικόλαο βλ. MATSCHKE, The Notaras Family, 59-64 και Ο ΙΔΙΟΣ, Personengeschichte, 788-800.
14. Ο MATSCHKE, Personengeschichte, 787, θεωρεί ότι ο Λουκάς γεννήθηκε περί το 1400.
15. Μόσχος, 415.

πραγμάτων ἀνωμαλία καὶ τὸ ἄλλοτε ἄλλους ἀμείβειν τόπους οὐκ ἀφῆκαν μαθεῖν με ταύτας καὶ ὁπωσοῦν σχεδόν, μίαν δὲ μόνην τὴν κοινὴν χρώμεθα[16]. Ποιες είναι αυτές οι μετακινήσεις λόγω των οποίων δεν μορφώθηκε περισσότερο δεν γνωρίζουμε. Εφόσον όμως ο ίδιος τις τοποθετεί στην εφηβεία του, δηλαδή περί τα 12 χρόνια του, οπότε θα προχωρούσε κανονικά σε ένα δεύτερο κύκλο σπουδών, ίσως εννοεί ότι συνόδευε τον πατέρα του στα διπλωματικά και στα επαγγελματικά του ταξίδια, μυούμενος σε δραστηριότητες που θα ήταν στο μέλλον και δικές του. Από την άλλη πλευρά, γνωρίζουμε ότι ο Μανουήλ, φεύγοντας για το ταξίδι του στην Ευρώπη το 1400, άφησε τη σύζυγο και τα παιδιά του στην Πελοπόννησο, όπου παρέμειναν ως το 1403. Είναι πιθανόν λοιπόν ότι και η οικογένεια του Νικόλαου Νοταρά που τον συνόδευε ή έστω μόνο ο Λουκάς μετακινήθηκε μαζί με την αυτοκρατορική οικογένεια, αφού κατά τον Μόσχο, όπως αναφέραμε, σύχναζε στα ανάκτορα μαζί με άλλους συνομηλίκους του που υπερηφανεύονταν για τον πλούτο και την καταγωγή τους (*πλούτῳ τε καὶ τῇ ἄλλῃ περιφανείᾳ τοῦ ἰδίου ἕκαστος θρυπτόμενοί τε καὶ φυσιούμενοι*), ξεχωρίζοντας από εκείνους για τη σοβαρότητα και τη σύνεσή του. Η παρουσία εφήβων που κατάγονταν από αριστοκρατικές οικογένειες στη βασιλική αυλή μαρτυρείται ήδη από τους προηγούμενους αιώνες[17] και ήταν σύνηθες φαινόμενο και την εποχή αυτήν[18]· οπωσδήποτε αποτελούσε στάδιο μύησης και εκεί γινόταν το πέρασμα στην ενήλικη ζωή. Το ίδιο προφανώς είχε συμβεί και με τον Λουκά, ο οποίος μάλιστα λόγω της σοβαρότητάς του είχε κινήσει κατά τον Μόσχο το ενδιαφέρον του αυτοκράτορα Μανουήλ που τον νουθετούσε προσωπικά. Νωρίτερα, στα ανάκτορα είχε εγκατασταθεί και ο αδελφός του Ιωάννης που είχε λάβει τον τίτλο του «ἐπὶ τῆς τραπέζης» σε ηλικία 15 ετών[19].

Παρά τις πιθανόν μη συστηματικές σπουδές του, ο Νοταράς ήταν ένας μορφωμένος άνθρωπος. Ασφαλώς μιλούσε ιταλικά, αφού ως το 1450 απαντά σταθερά ως διερμηνευτής. Ασχολήθηκε με τη φιλοσοφία και ήταν σε

16. *Παλαιολόγεια και Πελοποννησιακά*, έκδ. Σπ. ΛΑΜΠΡΟΣ, τ. Β΄ (Εν Αθήναις 1924), 194.
17. EVELYNE PATLAGEAN, Η ενηλικίωση στο Βυζάντιο στο 13ο και 14ο αιώνα, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου *Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας, Αθήνα 1-5 Οκτωβρίου 1984*, τ. Α΄ (Αθήνα 1986), 261-269.
18. Βλ. όσα λέγει ο Φραντζής (32-34), για τη δική του νεότητα και για την αυλή του Μυστρά· βλ. επίσης τον επιτάφιο του Ιωάννη Ευγενικού για τον Ισαάκιο Ασάν (*Παλαιολόγεια*, τ. Α΄, 211).
19. A. ACCONCIA LONGO, Versi di Ioasaf ieromonaco e grande protosincello in morte di Giovanni Notaras, *RSBN*, n. s., 14-16 (1977-1979), 277.

θέση να μελετά τα θεολογικά συγγράμματα, όταν ετέθη το ζήτημα της ένωσης[20]. Προϊόντος του χρόνου οργάνωσε στην οικία του ένα «φιλολογικό σαλόνι», όπου κατά τον Σχολάριο *ἐν βραχεῖ χρόνῳ συνελέξω τὰ κάλλιστα, βιβλίοις ἐγκύψας ἢ προσέχων ἀναγιγνωσκόντων ἑτέρων, οὓς τὰς σὰς ἀρετὰς αἰδώς, ἐνίους δὲ καὶ χρεία καθ' ἡμέραν εἰς τὴν σὴν οἰκίαν συνῆγεν*[21]. Πρόκειται, όπως φαίνεται, για τις συναθροίσεις για τις οποίες κάνει λόγο και ο Μόσχος[22].

Το 1439, ο Λουκάς, εξ ονόματος του γιου του Νικολάου, παρήγγειλε στον φίλο του Θεόδωρο Καρυστηνό που βρισκόταν στην Ιταλία να του βρει ένα καλό άλογο[23]. Δεδομένου ότι η ιππασία και το κυνήγι ήταν δραστηριότητες, στις οποίες θα επιδιδόταν ως έφηβος ο νεαρός Νικόλαος, δηλαδή τουλάχιστον μετά τα 12 χρόνια του, μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο Λουκάς έγινε πατέρας πριν το 1427. Θα ήταν εύλογο επομένως να θεωρήσουμε ότι παντρεύτηκε περί το 1425, την εποχή που κατά τον Μόσχο έφτασε *πρὸς τελειοτέραν ἡλικίαν*[24]. Για τη σύζυγό του δεν γνωρίζουμε τίποτε, μόνον ότι καταγόταν από πλούσια και ευγενή οικογένεια. Η υπόθεση ότι ήταν θυγατέρα του Ιωάννη Ζ΄[25] δεν είναι βάσιμη, αφού το ενδεχόμενο της βασιλικής της καταγωγής θα είχε μείνει στην ανάμνηση των μεταγενεστέρων. Ο Λουκάς πάντως αναφέρεται ως *γαμβρὸς τοῦ βασιλέως* και ο πατέρας του ως *συμπέθερος τῆς βασιλείας*. Πιθανότατα οι προσωνυμίες αυτές σχετίζονται με την πληροφορία ότι ο Ιωάννης Νοταράς είχε λάβει σύζυγο *λαμπρὰν ἐκ γένους, βασιλικὴν ἐξ αἱμάτων κατηγμένην*, μνημονευόμενος και αυτός ως *γαμβρὸς ... τῶν κρατούντων*[26]. Έχει επίσης υποστηριχτεί ότι ο Νοταράς παντρεύτηκε τη θυγατέρα του Δημήτριου Παλαιολόγου Καντακουζηνού, ο οποίος ήταν την ίδια περίοδο με τον Λουκά μεσάζων[27], αλλά και αυτή η άποψη δεν προκύπτει αβίαστα από τις πηγές. Ο K.-P. Matschke, τέλος, διατύπωσε πρό-

20. Μόσχος, 416· βλ. και *Παλαιολόγεια*, τ. Α΄, 141, όπου ο Ευγενικός, απευθυνόμενος στον Νοταρά, του λέγει: *Εἶδες καὶ ἀνέγνως καὶ τὰ τοῦ ἁγίου Νείλου τοῦ Καβάσιλα καὶ τὰ τοῦ ἁγίου τοῦ μακαρίτου μητροπολίτου κεφάλαια καὶ τὰς ἐν Ἰταλίᾳ θεοφθόγγους ἐκείνου φωνάς....*

21. *Παλαιολόγεια*, τ. Β΄, 205.

22. Μόσχος, 419.

23. *Παλαιολόγεια*, τ. Β΄, 182-184.

24. Μόσχος, 416.

25. Αυτό υποστηρίζει ο S. RUNCIMAN, Lucas Notaras, γαμβρός βασιλέως, *Polychronion. Festschrift F. Dölger* (Heidelberg 1966), 447-449.

26. LONGO, Versi, 278.

27. A. TH. PAPADOPOULOS, *Versuch einer Genealogie der Palaiologen 1259-1453* (München 1938), 91.

σφατα την υπόθεση ότι η σύζυγος του Λουκά προερχόταν από την οικογένεια των Ασάν που ήταν συγγενείς με τους Παλαιολόγους[28]. Είναι πάντως ενδιαφέρον ότι η θυγατέρα του Λουκά κράτησε το επώνυμο της Παλαιολογίνας, γεγονός που υποδεικνύει την αδιευκρίνιστη μεν, αλλά υπαρκτή σχέση του Νοταρά με την οικογένεια των Παλαιολόγων, σύμφωνα άλλωστε και με την κρατούσα στην αυτοκρατορική αυλή συνήθεια. Πράγματι, εξετάζοντας τις επιγαμίες των αρχόντων, διαπιστώνουμε ότι τα μέλη της ομάδας που ασκούσε κατά τον 15ο αιώνα την εξουσία διατηρούσαν στενούς συγγενικούς δεσμούς τόσο μεταξύ τους όσο κυρίως με την αυτοκρατορική οικογένεια[29].

Με την ευγενή σύζυγό του ο Λουκάς απέκτησε πολλά παιδιά: τον Νικόλαο, την Άννα, την Ευπρέπεια, τον Ιωάννη, τη Θεοδώρα, τη Φροσύνη, τον Ισαάκιο. Το μικρότερο από τα παιδιά του ήταν το 1453 μόλις 14 χρόνων και αυτό θέλησε να πάρει κατά τον Δούκα ο σουλτάνος στο παλάτι του. Πιθανόν ο Λουκάς είχε ακόμη τρεις γιους. Ο Βλάσιος και ο Ματθαίος συγκαταλέγονταν ανάμεσα σε αυτούς που έφυγαν από την Πόλη με το πλοίο του Γενουάτη Zorzi Doria[30], ενώ ο Ιάκωβος το 1468 βρισκόταν στον Καφφά και αργότερα στη Ρώμη[31]. Είναι μάλλον αυτός, για τον οποίο, όπως και για τις δύο αδελφές του, είχαν επιφορτιστεί να μεριμνήσουν οι Γενουάτες του Πέραν μετά την άλωση. Από όλα τα παιδιά του Νοταρά γνωρίζουμε περισσότερα για την Άννα, που εγκαταστάθηκε μετά τον θάνατο του πατέρα της στη Βενετία[32].

Ασφαλώς δεν είναι άσχετο προς την ηλικία του Λουκά το γεγονός ότι κατά τη δεκαετία του 1430 πυκνώνουν οι αναφορές στο πρόσωπό του. Ως εκείνη την εποχή είχε ακολουθήσει μια μάλλον προδιαγεγραμμένη πορεία. Ακόμη και αν διατηρήσουμε την επιφύλαξη ότι ο Μόσχος δεν περιγράφει με ακρίβεια τη νεότητά του, μπορούμε βάσιμα ωστόσο να θεωρήσουμε ότι το πλαίσιο της ζωής του δεν πρέπει να ήταν πολύ διαφορετικό. Αναλόγως, άλλωστε, περιγράφεται και η ζωή του αδελφού του. Γόνος μιας οικογένειας που είχε στενούς δεσμούς με τον αυτοκράτορα και παράλληλα εμπορικές

28. MATSCHKE, Personengeschichte, 804.
29. NECIPOGLU, Constantinopolitan Merchants, 253-255, όπου σχολιάζεται η παρουσία και η δράση των τριών οικογενειών της Κωνσταντινούπολης, Νοταρά, Γουδέλη και Ιάγαρη.
30. I. DJURIĆ, *Le crépuscule de Byzance* (Paris 1996), 365, όπου και η σχετική τεκμηρίωση.
31. MATSCHKE, Personengeshichte, 807.
32. Για τα παιδιά του Νοταρά και την τύχη τους μετά την άλωση βλ. MATSCHKE, The Notaras Family, 67-72.

δραστηριότητες[33], προετοιμάστηκε κατάλληλα, τόσο με την ανατροφή που έλαβε όσο και με τον γάμο που έκανε, για να διαδεχτεί τον πατέρα του ως πολιτικό πρόσωπο και ως επιχειρηματίας. Αυτό γίνεται σαφές και στο κείμενο του Μόσχου, όπου η ομοιότητα με τον πατέρα του επαινείται ως μια από τις αρετές του, και στο κείμενο του Φραντζή, όταν γίνεται λόγος για τη συμμετοχή του στην αποστολή του 1424. Ειδικότερα ως προς την αποστολή αυτή, δεν είναι χωρίς σημασία να παρατηρήσουμε ότι, παρά την καταγωγή του, ο Νοταράς φαίνεται ότι χρειαζόταν να διεκδικήσει τη θέση του στη βυζαντινή αυλή, και μάλιστα χάρασσε την τακτική του σε μια περίοδο μεταβατική ανάμεσα στην ανάρρηση του Ιωάννη Η΄ και τον θάνατο του Μανουήλ Β΄. Η τακτική του δεν ήταν πρωτοφανής, καθώς συνυφαίνεται με τον ασταθή χαρακτήρα της βυζαντινής αριστοκρατίας. Ενδιαφέρον όμως από αυτήν την άποψη έχει ότι ο Νοταράς ανδρώθηκε σε ένα περιβάλλον, όπου κυριαρχούσαν οι προσωπικές σχέσεις με τον αυτοκράτορα. Όσο πλησίαζε το 1453, το κράτος περιοριζόταν στον αυτοκράτορα και ορισμένους ανθρώπους, με τους οποίους εκείνος συνδεόταν προσωπικά. Έτσι, οι τίτλοι που έφεραν όσοι μετείχαν στην άσκηση της εξουσίας αντιστοιχούσαν μεν σε υπηρεσίες προς τον αυτοκράτορα, αλλά κατά τη συγκεκριμένη στιγμή αποκτούσαν και πολιτικό περιεχόμενο. Δεν είναι πάντως σαφές αν ο Λουκάς αναμείχθηκε στην πολιτική ακολουθώντας τη στρατηγική της οικογένειάς του, σύμφωνα με την οποία, όπως υποστηρίζει ο Matschke, ορισμένα από τα μέλη της ασχολούνταν με τις εμπορικές επιχειρήσεις και άλλα στρέφονταν προς την πολιτική[34]. Ασφαλώς όμως μια οικογένεια, όπως η οικογένεια των Νοταράδων, δεν μπορούσε να υπάρξει χωρίς να εμπλακεί στην άσκηση της εξουσίας.

Το 1431 ο Λουκάς Νοταράς απαντά για πρώτη φορά ως διερμηνευτής κατά την υπογραφή συνθήκης με τους Βενετούς[35]. Η προηγούμενη συνθήκη του 1423 δεν φέρει το όνομα των Νοταράδων[36], ενώ στη συνθήκη του 1418 απαντά το όνομα του πατέρα του ως διερμηνευτή[37]. Το δικό του όνομα απαντά και στις συνθήκες του 1436, 1442 και 1447[38], όπως επίσης και σε επι-

33. Για τις οικονομικές δραστηριότητες του Νικόλαου Νοταρά στην Ιταλία βλ. M. BALARD, *La Romanie génoise (XIIIe - début du XVe siècle)*, τ. I (Rome-Genoa 1978), 347-348.

34. MATSCHKE, Personengeshichte, 801-802.

35. MM III, 185.

36. MM III, 172.

37. MM III, 162.

38. MM III, 195, 215, 224.

στολή του αυτοκράτορα προς τον βενετό δόγη το 1450[39]. Το 1431 αναφέρεται επίσης για πρώτη φορά ως μεσάζων[40]. Συγχρόνως, από το τέλος της προηγούμενης δεκαετίας, προφανώς μετά τον θάνατο του Νικόλαου Νοταρά, το όνομά του απαντά στα αρχεία της Γένοβας[41], ενώ το 1443 οι Γενοβέζοι του έδωσαν τον τίτλο του magnificus miles, ενισχύοντας την ιδιότητα του Januensis που είχε κληρονομήσει από τον πατέρα του[42]. Το 1441 απέκτησε τον τίτλο του μεγάλου δουκός. Κατά τον Φραντζή, ο Νοταράς απέκτησε τον τίτλο αυτόν σε συνάφεια με το γεγονός ότι μετέφερε με το πλοίο του τον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο στη Μυτιλήνη, για να παντρευτεί την Αικατερίνη Γατελιούζη. Με την ίδια ευκαιρία μνημονεύεται από τον Ψευδο-Φραντζή ως δρουγγάριος[43].

Κατά την περίοδο που θα ακολουθήσει ως το 1453 οι αναφορές στο πρόσωπό του συνδέονται κατά κύριο λόγο με το ζήτημα της ένωσης των Εκκλησιών. Στο ζήτημα αυτό η πολιτική του υπήρξε σε γενικές γραμμές μετριοπαθής. Συμμετείχε στις προκαταρκτικές συζητήσεις για τη συμμετοχή των Βυζαντινών στη Σύνοδο της Βασιλείας· με την παρουσία του επιδίωκε να κατασιγάσει τις εντάσεις ή έλυνε προβλήματα επικοινωνίας των δύο πλευρών, των ενωτικών και των ανθενωτικών[44]. Η συμπεριφορά του κατά τη διάρκεια των συζητήσεων σχολιάζεται δηκτικά από τον Συρόπουλο, ο οποίος κάνει λόγο για τις συνηθισμένες *οἰκονομίες* του Νοταρά[45].

Ο ίδιος δεν πήγε στην Ιταλία για τη Σύνοδο της Φερράρας-Φλωρεντίας.

39. *Παλαιολόγεια*, τ. Δ΄, 28.

40. J. Verpeaux, Contribution à l'étude de l'administration byzantine: «ὁ μεσάζων», *BS* 16 (1955), 270-296.

41. Ο K.-P. Matschke, Der Fall von Konstantinopel 1453 in den Rechnungsbüchern der genuesischen Staatsschuldenverwaltung, *ΠΟΛΥΠΛΕΥΡΟΣ ΝΟΥΣ*, 207, υποστηρίζει ότι το 1423 ο Νικόλαος κατέστησε γενικό κληρονόμο του τον Λουκά, το όνομά του όμως απαντά και σε έγγραφο του 1426· γι' αυτό τοποθετεί τον θάνατό του γύρω στα 1427-1428. Για την επιχειρηματική δραστηριότητα του Λουκά βλ. Matschke, Der Fall, 204-219 και Matschke, The Notaras Family, 65, όπου και η σχετική τεκμηρίωση.

42. Ο Νικόλαος Νοταράς έγινε το 1390 Januensis και το 1402 burgensis του Πέραν: βλ. σχετικά με τον Νικόλαο και τον Λουκά Νοταρά D. Jacoby, Les Génois dans l'empire byzantin: citoyens, sujets et protégés (1261-1453), *Storia dei Genovesi* 9 (1989), 254-284 [*Trade, Commodities and Shipping in the Medieval Mediterranean*, Variorum Reprints (London 1997), αρ. III].

43. Φραντζῆς, 88· Pseudo-Phrantzes, 334.

44. Βλ. Συρόπουλος, 118, 152, 158. Ενδεικτικό είναι και το περιστατικό που περιγράφει ο Συρόπουλος, 174, όταν ο Νοταράς, προκειμένου να μην οξύνει τα πνεύματα μετά τη Σύνοδο της Φερράρας, έπεισε τον παπικό λεγάτο να μην ευλογεί περιφερόμενος την πόλη.

45. Συρόπουλος, 152.

Έμεινε στην Κωνσταντινούπολη, αντικαθιστώντας τον αυτοκράτορα. Αυτήν τουλάχιστον την εξήγηση έδωσε ο Ιωάννης Η΄ στους Βενετούς, όταν εκείνοι απόρησαν για την απουσία του από τη βυζαντινή αποστολή[46].

Τα τεκμήρια της εμπλοκής του στο ζήτημα είναι περισσότερα για την περίοδο μετά τη Σύνοδο. Πρόκειται κυρίως για τις επιστολές που αντάλλαξε με τον Ιωάννη Ευγενικό και τον Σχολάριο. Με τον Σχολάριο γνωριζόταν λόγω της θέσης εκείνου ως γραμματέως του αυτοκράτορα. Για τη γνωριμία του με τον Ευγενικό δεν γνωρίζουμε πότε ακριβώς έγινε, αν και ο Ευγενικός κάνει λόγο για τη φιλία που τον συνέδεε με τον Νοταρά *ἐκ παιδός*[47].

Η γενική εικόνα που σχηματίζουμε από τη σωζόμενη αλληλογραφία αφορά τον ρόλο του Νοταρά ως μεσολαβητή ανάμεσα στην αυτοκρατορική πλευρά και τους ανθενωτικούς. Αντίθετα προς άλλους μελετητές που υποστηρίζουν την προσχώρηση του Νοταρά στην ανθενωτική ομάδα, πιστεύω ότι αφενός μεν η συγκεκριμένη αλληλογραφία δεν αποκαλύπτει σε κανένα σημείο τις προσωπικές πεποιθήσεις του Νοταρά, αφετέρου δε ότι περιγράφει τις αγωνιώδεις προσπάθειές του να κατευνάσει τα πνεύματα. Η τακτική που ακολουθούσε με συνέπεια συνίστατο στο να παραμένει συνομιλητής των ανθενωτικών, είτε συζητώντας μαζί τους για δογματικά θέματα[48] είτε συντρέχοντας οικονομικά τον Σχολάριο[49]. Ενδιαμέσως, και ενώ έδινε την εντύπωση ότι ενδιαφερόταν για θεολογικές συζητήσεις, διεμήνυε στον Σχολάριο ότι «ματαίως» κοπιάζει και πως θα ήταν καλύτερο να αποδεχτεί την ένωση[50]. Την εξισορροπιστική του στάση φαίνεται ότι στο τέλος την αντιλήφθηκε και ο Σχολάριος και σε μια επιστολή του τον προέτρεψε οργισμένος να αφήσει *τὰς φαυλοτάτας ἐκείνας οἰκονομίας*, κατηγορώντας τον ότι βρίσκεται στην πλευρά των λατινοφρόνων[51]. Δεν είναι όμως καθόλου βέ-

---

46. Συρόπουλος, 214: *Μετὰ τῶν ἄλλων οὖν ἠρώτησαν, εἰ ἔχει ὁ βασιλεὺς περὶ αὐτὸν τοὺς μεσάζοντας, τὸν Καντακουζηνὸν δηλονότι καὶ τὸν Νοταρᾶν ὡς δὲ ἤκουσαν ὅτι ἔχει τὸν Φιλανθρωπινὸν καὶ τὸν Ἰάγαριν καὶ ἄλλους ἄρχοντας, ἐκείνους δὲ ἐπαφῆκε διοικεῖν τὰ τῆς πόλεως, εἶπον ὅτι· Ἡμῖν δοκεῖν ἀναγκαῖον ἦν ἔχειν καί τινα ἐκείνων ἐνταῦθα.*

47. *Παλαιολόγεια*, τ. Α΄, 137.

48. Σε επιστολή του προς τον Νοταρά (*Παλαιολόγεια*, τ. Α΄, 138), ο Ευγενικός γράφει: *κἂν εἰ ὁπόσα γὰρ ἀνέγνως καὶ ἀναγιγνωσκόντων ἑτέρων ἤκουσας καὶ εἶδες καὶ περιειργάσω καὶ ὡμίλησας καὶ συχνοῖς εἴπερ οἷς ἱστορικοῖς καὶ θεολογικοῖς ἐνέτυχες, ἀλλ' οὐχ ἅπαντα πάντως, οὐδὲ τὰ πλεῖα ἴσως....*

49. *Παλαιολόγεια*, τ. Β΄, 197, 208-209.

50. *Παλαιολόγεια*, τ. Β΄, 127.

51. *Oeuvres complètes de Gennade Scholarios*, έκδ. L. PETIT, X. A. SIDERIDES, M. JUGIE, τ. III (Paris 1935), 150-151· βλ. και *Παλαιολόγεια*, τ. Β΄, 202-212. Ανάλογη διαπίστωση κάνει και ο Ευγενικός σε επιστολή του προς τον Σχολάριο (*Παλαιολόγεια*, τ. Α΄, 159), όπου

βαιο ότι ο Νοταράς υπήρξε λατινόφρων. Αντίθετα, είναι σαφές ότι δεν υπήρξε ανθενωτικός· στις πρώτες επιστολές που του απηύθυναν, τόσο ο Ευγενικός όσο και ο Σχολάριος, αποτυπώνεται, νομίζω, το σχέδιό τους, το οποίο τελικά δεν ευοδώθηκε, να τον φέρουν με το μέρος τους.

Έχω τη γνώμη ότι το δίλημμα ανάμεσα στο «φακιόλι» και την «τιάρα» δεν απασχολούσε τον Νοταρά με όρους θρησκευτικούς. Ακριβέστερα, η θρησκευτική διάσταση του διλήμματος δεν αποτελούσε κριτήριο της πολιτικής του συμπεριφοράς. Υποστηρίζεται ότι ο μέγας δουξ κατέληξε στη διατύπωση αυτήν, ή ακριβέστερα σε ό,τι την προϋπέθετε[52], επέλεξε δηλαδή τη συμμαχία με τους Τούρκους, όταν συνειδητοποίησε την απροθυμία των δυτικών να βοηθήσουν το Βυζάντιο και έκρινε ότι έπρεπε να ακολουθήσει τη βέβαιη φορά των πραγμάτων[53]. Ωστόσο, η στάση του απέναντι στους ανθενωτικούς υποδεικνύει ότι ο Νοταράς δεν ανήκε στην ομάδα της αριστοκρατίας που αδιαφορούσε για τις αντιδράσεις της Εκκλησίας· απεναντίας, επιδίωκε τον συμβιβασμό, προκειμένου να μη διαταραχθεί η υφιστάμενη ισορροπία που εξασφάλιζε σε εκείνον και τους ομοίους του πολιτική και κοινωνική υπεροχή. Και αυτό γιατί ο Νοταράς παρέμεινε ως το τέλος ένας αριστοκράτης που συνέδεε την τύχη του με τον αυτοκράτορα και τον κρατικό μηχανισμό.

Θεωρώ ενδεικτική τη στάση που κράτησε στο αίτημα του Φραντζή να αποκτήσει έναν υψηλό τίτλο. Σύμφωνα με όσα λέγει ο ίδιος, ο Φραντζής γύρω στο 1451 ζήτησε από τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Παλαιολόγο να τον τιμήσει με ένα υψηλό αξίωμα. Ο αυτοκράτορας συζήτησε το θέμα με τον ενδιαφερόμενο και τον Νοταρά ως μεσάζοντα, προτείνοντας να τον κάνει μεγάλο λογοθέτη. Ο Νοταράς αντέτεινε ότι αυτό το ενδεχόμενο θα προξενούσε τη δυσαρέσκεια του Δημητρίου Παλαιολόγου Μετοχίτη, ο οποίος ήδη έφερε τον τίτλο αυτόν, και πρότεινε να γίνει ο Φραντζής μεγάλος πριμικήριος. Στο μεταξύ όμως ο Φραντζής πληροφορήθηκε ότι ο Νοταράς είχε ήδη ζητήσει με απεσταλμένο του από τον αυτοκράτορα το αξίωμα του λογοθέτη για τον πρωτότοκο γιο του (και για τον δευτερότοκο τον τίτλο τού

παραπονείται ότι ο Νοταράς τους παραπλάνησε, και στις επιστολές του προς τον Νοταρά (*Παλαιολόγεια*, τ. Α΄, 170-173, 175-176), ιδίως μετά τη στιγμή κατά την οποία ο Νοταράς φαίνεται ότι έπαψε να απαντά στα γράμματά τους.

52. Σχετικά με την περίφημη φράση του Νοταρά και το γεγονός ότι δεν την εκστόμισε βλ. τον σχολιασμό του D. R. REINSCH, Lieber den Turban als was? Bemerkungen zum Dichtum des Lukas Notaras, *ΦΙΛΕΛΛΗΝ. Studies in honor of Robert Browning* (Venice 1996), 377-389.

53. MATSCHKE, Personengeschichte, 812.

ἐπὶ τῆς τραπέζης) και ότι γι' αυτό πρόβαλλε αντιρρήσεις για τον ιστορικό. Τελικώς, ο αυτοκράτορας αποφάσισε να αφαιρέσει από τον Νοταρά τον τίτλο του μεσάζοντος, για να τον δώσει στον Φραντζή, πράγμα που ο μέγας δουξ δέχτηκε ζητώντας ως αντάλλαγμα τα αξιώματα για τα παιδιά του[54].

Στην εξιστόρηση των περιστατικών αυτών, όπως άλλωστε και σε ολόκληρη τη διήγησή του, είναι εμφανής η εμπάθεια του Φραντζή και πρέπει να τη λάβουμε υπόψη στην αξιολόγηση των πληροφοριών του. Συγχρόνως όμως, και με αυτό το δεδομένο, αναδεικνύεται το γεγονός ότι στη βυζαντινή αυλή τα αξιώματα ήταν αντικείμενο διαπραγμάτευσης και συναλλαγής. Το ενδιαφέρον δεν αφορά τη συναλλαγή καθεαυτή, γνωστή άλλωστε και από τους προηγούμενους αιώνες, όσο τη χρονική στιγμή. Διαπιστώνουμε δηλαδή ότι δύο χρόνια πριν την άλωση και πάντως μέσα σε συνθήκες που την προοιωνίζονταν, ο Νοταράς εξακολουθούσε να επενδύει, συμβολικά έστω, σε αξιώματα, προφανώς με την προοπτική τής μετά την άλωση εποχής. Το βυζαντινό κράτος έδινε στα μέλη της αριστοκρατίας τη νομιμοποίηση που είχαν ανάγκη για να επιβιώσουν μετά την κατάλυσή του. Οι βυζαντινοί αριστοκράτες ήθελαν να διασφαλίσουν αυτά που κατοχύρωναν την ηγετική τους θέση: τα αξιώματα και τον πλούτο. Αν ο πλούτος προέκυπτε από τις εμπορικές επιχειρήσεις[55], δεν είχαν αντίρρηση να αποκτήσουν τα αξιώματα, προσφέροντας, όταν θα χρειαζόταν, υπηρεσίες στους Τούρκους. Ο 15ος αιώνας, εξάλλου, χαρακτηρίζεται από τις συγκρούσεις των διαφόρων ομάδων στο εσωτερικό της ηγετικής τάξης με διακύβευμα ακριβώς την τύχη τους μετά την τουρκική κατάκτηση που ήταν από όλους αναμενόμενη[56].

Η συνέχεια δίνεται στη συνομιλία που παραθέτει ο Ψευδο-Φραντζής ανάμεσα στον σουλτάνο και τον Νοταρά. Σύμφωνα με το μεταγενέστερο αυτό κείμενο, ο Νοταράς έθεσε τον εαυτό του και τα πλούτη του στην υπηρεσία του σουλτάνου και εκείνος, θεωρώντας τον αναξιόπιστο, αφού δεν είχε βοηθήσει τον αυτοκράτορά του, τον θανάτωσε[57]. Δεν έχει θέση ασφαλώς εδώ να εξετάσουμε αν ο πιθανολογούμενος ως συντάκτης του κειμένου Μακάριος Μελισσηνός μεταφέρει ένα πραγματικό περιστατικό. Ακόμη ό-

54. Φραντζῆς, 124. Για τη στάση του Νοταρά απέναντι στον Φραντζή βλ. και R. GUILLAND, Le protovestiarite Georges Phrantzès, *RÉB* 6 (1948), 48-57.

55. Για την αλλαγή της οικονομικής συμπεριφοράς των αριστοκρατών, οι οποίοι αναγκάστηκαν λόγω της τουρκικής εξάπλωσης να στραφούν προς τις εμπορικές επιχειρήσεις, βλ. OIKONOMIDÈS, *Hommes d'affaires*, 120-123.

56. Βλ. σχετικά ΤΟΝΙΑ ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, Η κοινωνική διάσταση της σύγκρουσης ανάμεσα στους ενωτικούς και τους ανθενωτικούς κατά τον 15ο αιώνα, *Μνήμων* 23 (2001), 25-36.

57. Pseudo-Phrantzes, 344.

μως και αν είναι μια επινόηση του Μελισσηνού, το πλαίσιο μέσα στο οποίο εγγράφεται είναι πιθανό. Οι ιστορικοί της άλωσης κάνουν λόγο για την πρωτοβουλία του σουλτάνου να προσεγγίσει τον Νοταρά, προκειμένου να τον χρησιμοποιήσει στη διοίκηση του κράτους του[58]. Φαίνεται ότι ο Νοταράς, όπως και οι άλλοι βυζαντινοί άρχοντες, θανατώθηκε λόγω της πίεσης που άσκησαν στον σουλτάνο οι τούρκοι αξιωματούχοι που φοβήθηκαν μήπως βρεθούν σε μειονεκτική θέση[59].

Και εδώ εντοπίζουμε τη μείζονα αντίφαση του Νοταρά. Όλες οι πηγές συμφωνούν ότι ο Νοταράς μετείχε στην άμυνα της Πόλης[60]. Γνωρίζουμε επίσης ότι ο ίδιος συνήπτε ως εγγυητής δάνεια εν ονόματι του αυτοκράτορα για την αντιμετώπιση των αμυντικών δαπανών[61]. Δεδομένου ότι η περιουσία του ήταν στη Γένοβα, ότι ο ίδιος είχε έλθει σε συνεννόηση με τους Τούρκους[62] και ότι ακόμη και αν δεν είχε θελήσει να φύγει, όπως άλλοι άρχοντες[63], θα μπορούσε να έχει πείσει τον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο να παραδοθεί ειρηνικά όπως ζητούσε ο σουλτάνος[64], τίθεται το εξής ερώτημα: Τι υπερασπιζόταν ο Νοταράς στα τείχη της Κωνσταντινούπολης;

Ο Δούκας τον επαινεί, επειδή μπροστά στον δήμιο προέτρεψε τους γιους του να πεθάνουν για τον αυτοκράτορα, τα πλούτη τους και τους ομοίους των[65]. Γι' αυτό άλλωστε θανατώθηκε και ο ίδιος, όπως νωρίτερα και ο αδελφός του[66]. Στη Βασιλική Πύλη, επομένως, ο Νοταράς υπερασπιζόταν όλα όσα του εξασφάλιζαν την κοινωνική του ισχύ που έπαιρνε υπόσταση μόνο μέσα στην Κωνσταντινούπολη· υπερασπιζόταν με άλλα λόγια την τιμή

58. Δούκας, 371, 381· Χαλκοκονδύλης, τ. II, 165: *Νοταρᾶν δὲ τὸν βασιλέως Ἑλλήνων πρύτανιν ... ὁ βασιλεὺς ἐτίμα τε καὶ συνεγένετο χρόνον τινά·* Κριτόβουλος, 83-84: *τὸν δέ γε Νοταρᾶν καὶ τῆς πόλεως ἐπιστάτην ἐσκόπει καταστῆσαι καὶ τοῦ συνοικισμοῦ ταύτης κύριον συμβούλῳ χρησάμενος αὐτῷ πρότερον περὶ τούτου.*

59. ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, Τα λόγια, 144-145. Η Ζαχαριάδου (Τα λόγια, 136, 145), διατυπώνει επίσης την υπόθεση ότι ο Νοταράς θανατώθηκε λόγω των σχέσεων που διατηρούσε με την ισχυρή τουρκική οικογένεια των Τζανταρλή, από την οποία προέρχονταν πολλοί βεζίρηδες.

60. Βλ. ενδεικτικά Δούκας, 355.

61. MATSCHKE, The Notaras Family, 65.

62. Βλ. την πληροφορία που δίνει ο ίδιος στον Σχολάριο (*Παλαιολόγεια*, τ. Β΄, 199) ζητώντας τη γνώμη του: *Τῷ κρατοῦντι γὰρ μόνῳ ἐχρησάμην εἰς ταῦτα, ὡς δι' ἐκείνου κινηθεὶς εἰς ταύτην τὴν ὕλην καὶ νῦν τῇ σῇ ἁγιότητι. Τὰ δὲ εἰσὶ τὰ πρὸς τοὺς ἄρχοντας τῶν Τούρκων γραφέντα μοι γράμματα.*

63. Βλ. για τα ονόματα αυτών που έφυγαν NECIPOGLU, Constantinopolitan Merchants, 261.

64. Δούκας, 381· βλ. και όσα λέγει σχετικά και ο Λεονάρδος της Χίου: A. PERTUSI, *La caduta di Constantinopoli. Le testimonianze dei contemporanei*, τ. I (Roma 1976), 166.

65. Δούκας, 383.

66. LONGO, Versi, 275.

του. Ο Μόσχος όμως, γράφοντας τον επικήδειό του, αποτυπώνει το πρότυπο του γενναίου και φιλοπάτριδος αξιωματούχου[67]. Ενδέχεται το γεγονός της άλωσης να έδωσε μια ακόμη διάσταση στην έννοια της φιλοπατρίας, όμως γνωρίζουμε ότι η ελευθερία της πόλης διαμορφώθηκε ως πολιτική και κοινωνική αξία ήδη από τον προηγούμενο αιώνα[68]. Γνωρίζουμε επίσης ότι ο Μανουήλ Β΄ ο Παλαιολόγος, στην αυλή του οποίου κατά τον Μόσχο ανατράφηκε ο Νοταράς, είχε απολύτως ενστερνιστεί την αξία αυτή[69]. Σύμφωνα εξάλλου με μια από τις σπάνιες πληροφορίες που δίνει ο ίδιος για τον εαυτό του, ο Νοταράς θεωρούσε ότι υπηρέτησε σε όλη του τη ζωή το κοινό καλό[70]. Είναι πιθανόν λοιπόν ότι στη συνείδησή του η ελευθερία της πόλης τις ημέρες της πολιορκίας ταυτιζόταν με το κοινό καλό. Αν είναι έτσι τα πράγματα, τότε ο Νοταράς, εκτός από την τιμή του, υπερασπιζόταν και την πόλη-πατρίδα του. Σε αντίθεση όμως με τον νεωτεριστή Μανουήλ Χρυσολωρά, για τον οποίο η πόλη ως πατρίδα περιείχε και την ιστορία της[71], για τον βυζαντινό άρχοντα περιείχε μόνον το παρόν του, που ήταν συνυφασμένο με τον αυτοκράτορα και τους ομοίους του.

Επανερχόμενοι στα αρχικά ερωτήματα αυτής της μελέτης, πρέπει να παρατηρήσουμε ότι οι λόγοι για τους οποίους ο Νοταράς απέκτησε μεγάλη δύναμη ασφαλώς σχετίζονται με το γεγονός ότι είχε ισχυρούς δεσμούς και με τους Βενετούς και με τους Γενουάτες[72]. Ίσως από την άποψη αυτή δεν είναι συμπτωματικό ότι εμφανίστηκε στην πολιτική σκηνή την εποχή κατά την οποία οι Γενουάτες επιζητούσαν την προσέγγιση με τον βυζαντινό αυτοκράτορα. Οι σχέσεις του πάντως με τους Ιταλούς και κυρίως η αναγνώρισή του από αυτούς ήταν το συγκριτικό του πλεονέκτημα έναντι των άλλων αρχόντων. Έτσι εξηγούνται μάλλον ορισμένες επιλογές του, όπως για πα-

---

67. Μόσχος, 423.

68. Αγγελική Κωνσταντακοπούλου, *Βυζαντινή Θεσσαλονίκη. Χώρος και Ιδεολογία* (Γιάννενα 1996), 241· πρβλ. Χαλκοκονδύλης, τ. ΙΙ, 161-162: *καὶ συχνοὶ τῶν ἀμφὶ τὸν βασιλέα Ἑλλήνων εὖ γεγονότες ἀπέθανον, μὴ ἀνεχόμενοι ἐπιδεῖν σφίσι τὴν πατρίδα δεδουλωμένην.*

69. Βλ. τον σχολιασμό του λόγου του Μανουήλ Παλαιολόγου «Πρὸς τοὺς Θεσσαλονικεῖς ἡνίκα ἐπολιορκοῦντο» που κάνει η Κωνσταντακοπούλου, *Βυζαντινή Θεσσαλονίκη*, 239-240.

70. *Παλαιολόγεια*, τ. Β΄, 198.

71. Antonia Kioussopoulou, La ville chez Manuel Chryssoloras: Σύγκρισις Παλαιάς και Νέας Ρώμης, *BS* 59/1 (1998), 71-79· βλ. επίσης η Ιδια, Identités byzantines, *Historein* 2 (2000), 135-142.

72. Για τις σχέσεις του Νοταρά με τους Βενετούς και Γενουάτες βλ. Matschke, The Notaras Family και του ιδίου, Der Fall.

ράδειγμα η συμμετοχή του στις προετοιμασίες για τη Σύνοδο της Βασιλείας ή η φιλική του στάση προς τους Τούρκους. Σε αυτό το πλαίσιο, η πολιτική του Ιωάννη Η΄ του Παλαιολόγου, ο οποίος είχε συνείδηση και του μεγέθους της εξουσίας του και της σημασίας καθενός από τους πιθανούς συμμάχους του[73], επέτρεψε στον Νοταρά να διευρύνει την επιρροή του στη βυζαντινή αυλή.

Ωστόσο, ο τρόπος που αντιλαμβανόταν την προσωπική του τιμή και εκδήλωνε τη φιλοπατρία του αποδεικνύουν ότι ο Νοταράς παρέμεινε ένας βυζαντινός αριστοκράτης[74]. Αν ο ίδιος πρόβαλε τις αξίες της τιμής και της αγάπης για την πατρίδα, προκειμένου να ενισχύσει τη διαπραγματευτική του δύναμη με τον σουλτάνο, ή αν θανατώθηκε επειδή απέτυχε εντέλει να διαχειριστεί τις αντιφάσεις του, μάλλον δεν έχουμε τρόπο να το μάθουμε.

Από τα προηγούμενα πάντως έγινε σαφές πως ό,τι συνείχε τη ζωή του, επομένως ό,τι ερμηνεύει ή και αμβλύνει τις αντιφάσεις του, ήταν η προσπάθειά του να εδραιώνει κάθε φορά τη θέση του· όχι τόσο γιατί επέκειτο η άλωση, αλλά επειδή η δομή του βυζαντινού πολιτικού συστήματος δεν του επέτρεπε να την κατοχυρώσει. Ο Νοταράς διατήρησε τη συμπεριφορά, αλλά και την αβεβαιότητα ενός αριστοκράτη, όπως τον γνωρίζουμε ήδη από τους προηγούμενους αιώνες.

N.B. Όταν το κείμενο δόθηκε προς δημοσίευση δεν είχα υπόψη μου το άρθρο του Th. Ganchou, Le rachat des Notaras après la chute de Constantinople ou les relations “étrangères” de l’élite byzantine au XVe siècle, *Migrations et Diasporas Méditerrannéenes (Xe-XVIe siècles)*, έκδ. M. Balard - A. Ducellier (Paris 2002), 149-229.

Αν και οι πληροφορίες που συγκεντρώνονται στο άρθρο αυτό δεν μεταβάλλουν την προβληματική και τα δεδομένα της δικής μου μελέτης, οφείλω να διορθώσω με βάση όσα προκύπτουν από το αρχειακό υλικό που αποδελτιώνει ο κ. Ganchou ως εξής:

α) Το έτος θανάτου του Νικολάου Νοταρά τοποθετείται στο 1423.

β) Οι θυγατέρες του Λουκά Νοταρά ήταν τέσσερις: η Ελένη Γατελούζαινα (Φροσύνη), η Θεοδώρα Παλαιολογίνα, η Μαρία Καντακουζηνή και η Άννα.

73. Για την πολιτική του Ιωάννη Η΄ συνολικά βλ. Djurić, *Le crépuscule*.

74. Για το περιεχόμενο της τιμής τον 11ο-12ο αιώνα, που συμπίπτει με το περιεχόμενο που έδινε στην τιμή ο Νοταράς, βλ. P. Magdalino, Honour among Romaioi: the framework of social values in the world of Digenes Akrites and Kekaumenos, *BMGS* 13 (1989), 183-218.

Summary

LUCAS NOTARAS: FRAGMENTS D'UNE BIOGRAPHIE

Ce travail vise à reconstituer dans son contexte historique la biographie de Lucas Notaras, en posant la question, à propos de ce qu'on connait de sa vie et de son activité politique et économique si Notaras peut se considérer comme un aristocrate byzantin typique.

ANTONIA KIOUSSOPOULOU

ΑΘΗΝΑ ΚΟΛΙΑ-ΔΕΡΜΙΤΖΑΚΗ

ΟΙ ΚΑΤΑΚΛΕΙΔΕΣ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΟΛΩΝ ΩΣ ΜΕΣΟΝ ΑΝΙΧΝΕΥΣΗΣ ΑΝΤΙΛΗΨΕΩΝ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ (10ος-12ος αιώνας)*

Ο καθημερινός βίος των Βυζαντινών -εκλαμβανόμενος όχι μόνον υπό την έννοια του υλικού πολιτισμού αλλά και υπό εκείνη του οικογενειακού και κοινωνικού τους βίου- και οι αντιλήψεις τους έχουν ελκύσει ιδιαίτερα το ενδιαφέρον της έρευνας κυρίως τις δύο τελευταίες δεκαετίες. Τα ζητήματα αυτά μπορούν, πιστεύω, να ανιχνευθούν και μέσα από τις επιστολές, ένα «παρεξηγημένο» φιλολογικό είδος (ως προς τις δυνατότητες παροχής αξιοποιήσιμων ιστορικών πληροφοριών) αλλά και δύσκολο στην προσέγγιση και αξιοποίησή του, λόγω του περίτεχνου και μερικές φορές σκοτεινού ύφους και γλώσσας των επιστολογράφων[1]. Παρά την προσκόλληση στα αρχαία πρότυπα και στους κανόνες σύνταξης επιστολών, μέσα σε αυτά τα ρητορικά -στην ουσία- κείμενα συχνά διαφαίνονται ο χαρακτήρας, η κοσμοαντίληψη, ακόμη και η στάση ζωής των συγγραφέων. Ήδη από τον 6ο αιώνα οι βυζαντινοί επιστολογράφοι εγκαταλείπουν τη φανταστική επιστολή και αναφέρονται σε θέματα πραγματικά. Κατ' εξοχήν πρόσφορες για τη διερεύνηση της καθημερινότητας και των αντιλήψεων των Βυζαντινών είναι οι *φιλολογικές ιδιωτικές επιστολές* (σύμφωνα με τον χαρακτηρισμό του H. Hunger[2]), οι οποίες συνιστούν και τη μεγαλύτερη ομάδα των επιστολών που έχουμε στη διάθεσή μας. Θα πρέπει, επίσης, να σημειωθεί

---

* Το άρθρο αυτό εκπονήθηκε στα πλαίσια ενός ευρύτερου ερευνητικού προγράμματος με τίτλο «Η βυζαντινή κοινωνία στις βυζαντινές πηγές: χαρακτηρισμοί και κρίσεις των βυζαντινών συγγραφέων για τους συγχρόνους τους κατά τη μέση περίοδο (7ος-13ος αιώνας). Ιδεολογία και πραγματικότητα», το οποίο μερικώς χρηματοδοτείται από τον Ειδικό Λογαριασμό Κονδυλίων Έρευνας του Πανεπιστημίου Αθηνών.

1. MARGARET MULLET, The Classical Tradition in the Byzantine Letter, *Byzantium and the Classical Tradition*, έκδ. MARGARET MULLET - R. SCOTT (Birmingham 1981), 75-93· H. HUNGER, The Classical Tradition in Byzantine Literature: the Importance of Rhetoric, ό.π., 35-47· Ο ΙΔΙΟΣ, *Βυζαντινή Λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, Α΄ (Αθήνα 1987), 301-357 (με τη σχετική βιβλιογραφία), κυρίως 323 κ.ε. Πρβλ. και EMILY ALBU HANAWALT, Dancing with Rhetorians in the Gardens of the Muses: Notes on Recent Study and Appreciation of Byzantine Literature, *BS* 13 (1986), 1-23, τις σ. 1-4.
2. Ό.π., 313.

ότι, παρά την επίδραση της παράδοσης, η βυζαντινή επιστολογραφία δεν παραμένει στατική, όπως έχει συχνά υποστηριχθεί, αλλά εξελίσσεται στη διάρκεια των αιώνων ως προς τους τρόπους έκφρασης που επιλέγουν οι συντάκτες των επιστολών, τα θέματα που αναπτύσσονται σε αυτές, τη σύνδεσή τους με ζητήματα της καθημερινής ζωής[3]. Μπορούμε, λοιπόν, να πούμε ότι οι επιστολές αντανακλούν ως ένα σημείο και τις πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις στον χώρο της αυτοκρατορίας.

Ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά των βυζαντινών επιστολών είναι η στερεοτυπική χρήση θεμάτων που είτε αποτελούν κεντρικό άξονά τους είτε αναφέρονται συμπληρωματικά προς αυτόν (π.χ. η φιλία, η διακαής επιθυμία για συνάντηση με τον παραλήπτη, η απολογία για καθυστερημένη απάντηση, η προτροπή για συχνότερη αποστολή επιστολών, η χαρά για τη λήψη τους, η εξορία κ.ά.)[4].

Όσον αφορά στην έναρξη[5] και το κλείσιμο των επιστολών, ήδη από τον 5ο αιώνα παρατηρούνται αλλαγές στην αρχαία, κλασική μορφή τους. Έτσι, ο χαιρετισμός (του τύπου *ὁ δεῖνα τῷ δεῖνι χαίρειν*) ή η αναφορά στην υγεία του επιστολογράφου (του τύπου *εἰ ἔρρωσαι, ἔρρωμαι δὲ καὐτός*) στην αρχή της επιστολής αντικαθίσταται από προσφωνήσεις, όπως *ἡ σὴ τιμιότης, ἡ σὴ φιλανθρωπία, ἡ σὴ ἐνδοξότης*, αλλά και *ἡ σὴ αὐθεντία*

---

3. MULLET, ό.π., 85-90. Βλ. επίσης την ενδιαφέρουσα σχετική μελέτη του A. KARPOZELOS, Realia in Byzantine Epistolography, X-XII c., *BZ* 77 (1984), 20-37, ο οποίος ερευνά το θέμα κυρίως μέσα από τις αναφορές αποστολής ή ανταλλαγής δώρων. Τη δυνατότητα διαφώτισης ιστορικών γεγονότων μέσω των επιστολών είχε διαβλέψει ήδη ο Σπ. ΛΑΜΠΡΟΣ, Ἀρχοτέλειαι ἐπιστολῶν, *ΝΕ* 12 (1915), 421-434. Για την επικοινωνιακή δυνατότητα μέσω της επιστολής βλ. Α. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ, Η επικοινωνιακή λειτουργία της επιστολής. Πρώτες εκτιμήσεις από κείμενα της μεσοβυζαντινής περιόδου, στο *Η επικοινωνία στο Βυζάντιο*, επιμ. Ν. ΜΟΣΧΟΝΑΣ [ΚΒΕ/ΕΙΕ] (Αθήνα 1993), 163-168.
4. Ν. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Βυζαντινὴ Ἐπιστολογραφία*, Ἀνατύπωσις τῆς τρίτης ἐκδόσεως 1969-1970 μετὰ προσθηκῶν (Θεσσαλονίκη 1993), 103-104, 108-122· G. KARLSSON, *Idéologie et cérémonial dans l'épistolographie byzantine* [Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Graeca Upsaliensia 3] (Uppsala 1962). Για τη φιλία, ως συχνότατο ή κατ' εξοχήν θέμα των βυζαντινών επιστολών βλ. ό.π., 14-17, 21-26, 57-67· HUNGER, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, ό.π., 334-337. Για τη φιλία στον Μιχαήλ Ψελλό και τον Μιχαήλ Χωνιάτη βλ. FR. TINNEFELD, "Freundschaft" in den Briefen des Michael Psellos. Theorie und Wirklichkeit, *JÖB* 22 (1973), 151-168 και ΦΩΤΕΙΝΗ ΚΟΛΟΒΟΥ, *Μιχαήλ Χωνιάτης. Συμβολή στη μελέτη του βίου και του έργου του. Το corpus των επιστολών του* [Ακαδημία Αθηνών, Πονήματα 2] (Αθήνα 1999), 237-253, αντίστοιχα· για τη στάση της βυζαντινής κοινωνίας έναντι της φιλίας βλ. MARGARET MULLET, Byzantium: A Friendly Society?, *Past and Present* 118 (February 1988), 3-24.
5. Βλ. ΛΑΜΠΡΟΣ, ό.π.· ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, ό.π., 101-102. Κατάλογο των initia των επιστολών βλ. στον M. GRÜNBART, *Epistolarum Byzantinarum Initia* [Reihe A, Lexika-Indizes-Konkordanzen 224] (Hildesheim-Zürich-New York 2001).

ἢ *τολμῶν ὁ δοῦλός σου, θεοειδέστατε δέσποτα*[6], *φίλτατέ μοι καὶ τιμιώτατε ἀδελφέ* ἢ *λογιώτατε ἀδελφέ*[7], *δέσποτά μου ἅγιε, θεοδόξαστε*[8], που σχετίζονται με την ιδιότητα, την κοινωνική θέση και το αξίωμα του παραλήπτη. Θα πρέπει, όμως, να επισημανθεί ότι μεταξύ των 1924 επιστολών του 10ου-12ου αιώνα, που αποτέλεσαν αντικείμενο της παρούσας μελέτης, υπάρχει και ένας σημαντικός αριθμός χωρίς κανενός είδους προσφώνηση.

Στον τρόπο κλεισίματος της επιστολής[9], που θα μας απασχολήσει στη συνέχεια, σημειώνονται επίσης αλλαγές: το απλό *ἔρρωσο* είτε συμπληρώνεται με έναν αριθμό επιπλέον ευχών είτε αντικαθίσταται εντελώς από αυτές. Πέραν, όμως, από τις ευχές, οι βυζαντινοί επιστολογράφοι χρησιμοποιούν και άλλους τρόπους για να κλείσουν το κείμενό τους, όπως την προτροπή, την παράκληση, τη συμβουλή, τη σύνοψη του θέματος (συνήθως στις περιπτώσεις των επιστολών που διατυπώνουν κάποιο αίτημα προσωπικό ή μεσολαβούν για κάποιον τρίτο), τους χαιρετισμούς ή την εκδήλωση σεβασμού, ακόμη και την απειλή. Συχνός είναι επίσης ο συνδυασμός διατύπωσης ευχών και προτροπής, παράκλησης, χαιρετισμών ή σύνοψης του θέματος της επιστολής, ενώ μεγάλος είναι και ο αριθμός των επιστολών που κλείνουν απότομα, χωρίς κάποια κατάληξη από αυτές που προαναφέρθηκαν.

Το ερώτημα που ανακύπτει από τις προηγούμενες διαπιστώσεις, τις αναφερόμενες στην κατακλείδα των επιστολών, είναι το κατά πόσο η εκάστοτε επιλογή του τρόπου κλεισίματος είναι τυχαία, επηρεάζεται από την ιδιότητα του επιστολογράφου και/ή του παραλήπτη (αυτοκράτορας, εκκλησιαστικός και πολιτικός αξιωματούχος και υπάλληλος, δάσκαλος, κληρικός, μοναχός) ή αντικατοπτρίζει την προσωπικότητα του πρώτου και την ψυχική διάθεση ή τη στάση του απέναντι στη ζωή. Ενδιαφέρει επίσης να διερευνηθεί εάν είναι δυνατή η εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικών με την κοσμοθεωρία των Βυζαντινών τής υπό εξέταση περιόδου. Επομένως, στην

6. Ιωάννης Τζέτζης, έκδ. P. A. M. LEONE, *Ioannis Tzetzae Epistulae* (Leipzig 1972) (στο εξής: Ιωάννης Τζέτζης), επ. 76 και 9, αντίστοιχα.
7. Ψελλός, *Scripta minora*, II, επ. 191 και 199, αντίστοιχα.
8. Ιωάννης Μαυρόπους, *Ἰωάννου τοῦ ἁγιωτάτου μητροπολίτου Εὐχαΐτων αἱ ἐπιστολαί*, έκδ. A. KARPOZILOS, *The Letters of Ioannes Mauropous Metropolitan of Euchaita* [CFHB 34] (Thessalonike 1990) (στο εξής: Ιωάννης Μαυρόπους), επ. 26.
9. Ο Ν. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, ό.π., 105, χρησιμοποιεί τον όρο «κατάληξη» της επιστολής· τον όρο «κλείσιμο» επιλέγει ο μεταφραστής τού HUNGER, ό.π., σ. 327. Νομίζω ότι η «κατακλείδα» αποδίδει με μεγαλύτερη ακρίβεια το νόημα της λήξης, του τέλους της επιστολής, αν και -χάριν ποικιλίας- χρησιμοποιώ και τους τρεις όρους. Βλ. Γ. ΜΠΑΜΠΙΝΙΩΤΗΣ, *Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας* (Αθήνα χ.χ.).

παρούσα μελέτη δεν επιδιώκεται φιλολογική προσέγγιση, αλλά καθαρά ιστορική.

Κατ' αρχήν θα πρέπει να προσδιοριστούν οι διάφορες κατηγορίες ευχών που απαντούν στις επιστολές, πέραν των λακωνικών *ἔρρωσο* ή *ἐρρωμένος διαβιῴης*[10], τις οποίες, ας σημειωθεί, πολύ σπάνια συναντάμε χωρίς την προσθήκη κάποιων ευγενικών ή θερμών εκφράσεων του τύπου *ἔρρωσο, τέκνον ἡμῶν ἱερὸν*[11] ή *ἔρρωσό μοι ὁ τῆς φιλίας διαπυρώτατος ἐραστὴς*[12] και *ἔρρωσο ἡ τῶν καθ' ἡμᾶς φιλολόγων ἐπιφυλλὶς*[13] αλλά και άλλων ευχών, οι συχνότερες από τις οποίες θα αναλυθούν αμέσως παρακάτω.

Την κύρια θέση μεταξύ των ευχών που απαντούν στην κατακλείδα των επιστολών κατέχουν εκείνες που αναφέρονται στην υγεία και/ή την ευρωστία (227 στο σύνολο των 658 επιστολών με ευχές), στις οποίες, βέβαια, συμπεριλαμβάνονται και οι προαναφερθέντες λακωνικοί τύποι (βλ. πίνακα 7). Μία ομάδα ευχών, που ως προς το ένα σκέλος τους θα μπορούσαν να συμπεριληφθούν στην ίδια κατηγορία, είναι εκείνες που συνδυάζουν την υγεία με την ευθυμία, τον βίο χωρίς λύπες, τη χαρά, την ευφροσύνη, εν γένει την ευτυχία[14]. Έτσι, για παράδειγμα, ο Συμεών *μάγιστρος* και *λογοθέτης* εύχεται σε ανώνυμο φίλο του: *Διαφυλαχθείης μοι ἐπὶ πᾶσι χαίρων καὶ εὐθυμῶν καὶ ἐρρωμένος διατελῶν καὶ ἡμῶν μεμνημένος*[15], ο Θεοφύλακτος

10. Βλ., για παράδειγμα, Λέων μητροπολίτης Συνάδων, έκδ. MARTHA POLLARD VINSON, *The Correspondence of Leo, Metropolitan of Synada* [CFHB 23] (Washington D.C. 1985) (στο εξής: Λέων Συνάδων), επ. 28· Διάφοροι επιστολογράφοι, έκδ. DARROUZÈS, *Épistoliers*, IX (στο εξής: Διάφοροι DARROUZÈS), επ. 26, 35· Νικόλαος Μυστικός, έκδ. R. J. H. JENKINS - L. G. WESTERINK, *Nicholas I Patriarch of Constantinople. Letters* [CFHB 6] (Washington D.C. 1973) (στο εξής: Νικόλαος Μυστικός), επ. 52, 58, 96, 129· Μιχαήλ Ψελλός, έκδ. Κ. ΣΑΘΑΣ, *MB* 5 (ἐν Παρισίοις 1876) [στο εξής: Ψελλός (ΣΑΘΑΣ)], επ. 125· πρβλ. Ψελλός, *Scripta minora*, επ. 25 (*ἔχοις καλῶς*)· Ιωάννης Τζέτζης, επ. 2, 27, 42, 52, 75, 81, 86 και 87· Μιχαήλ Ιταλικός, έκδ. P. GAUTIER, *Michel Italikos. Lettres et discours* [Archives de l'Orient Chrétien 14] (Paris 1972) (στο εξής: Μιχαήλ Ιταλικός), επ. 26· Μιχαὴλ Χωνιάτης, *Ἐπιστολαί*, επ.1, 3, 89.

11. Νικόλαος Μυστικός, επ. 108. Βλ. και επ. 41.

12. Ιωάννης Τζέτζης, επ. 92. Βλ. και επ. 3 (*ἔρρωσό μοι, τριπόθητε*), 7, 93.

13. Μιχαὴλ Χωνιάτης, *Ἐπιστολαί*, επ. 159. Βλ. και επ. 72, 81 (*ἐρρωμένην τὴν πανσέβαστον αὐθεντίαν σου διαφυλάττοι ὁ κύριος*), 85, 86, 102 (*ἐρρωμένος διατηροῖο, λογιώτατε ἀνδρῶν καὶ φιλίας ἀληθοῦς ἔμψυχον ἄγαλμα*), 105, 147,151.

14. Για την έννοια της ευτυχίας στο Βυζάντιο βλ. A. GUILLOU, Le bonheur à Byzance, *Études Balkaniques* 1 (1994), 11-27, κυρίως 20-21, 24· G. ARABATZIS, *Éthique du bonheur et orthodoxie à Byzance (IVe- XIIe siècles)* [Textes, Documents, Études sur le monde byzantin néohellénique et balkanique 4] (Paris 1998).

15. *Ἐπιστολαὶ Συμεὼν μαγίστρου καὶ λογοθέτου τοῦ δρόμου*, έκδ. DARROUZÈS, *Épistoliers*,

Αχρίδος στον *πρόεδρο και ύπατο τῶν φιλοσόφων* Θεόδωρο Σμυρναίο: *ἐρρωμένος διαβιῴης εὔθυμος, ἀνθρώπων ἐμοὶ χαριέστατε*[16], ο Μιχαήλ Χωνιάτης στους αδελφούς Βελισσαριώτες: *εἴη δὲ σταθηροτέρας ὑμᾶς καὶ μονίμου τῆς κατὰ τὸν βίον ἱλαρότητος ἀπολαύειν...· ὑγιαίνοντες καὶ εὐθυμοῦντες διατελοίητε*[17], ενώ ο μητροπολίτης Νέων Πατρών, Ευθύμιος Μαλάκης, εύχεται στον *κριτὴ τοῦ βήλου* Λέοντα Μοναστηριώτη και την οικογένειά του *καθαρῶς ὑγιαίνειν καὶ βίον ἕλκειν εὔθυμόν τε καὶ ἄλυπον*[18]. Η συχνότητα με την οποία επαναλαμβάνονται οι ευχές αυτές[19] (βλ. πίνακες 1, 2, 5 και 7), αλλά και ο εμφαντικός τρόπος με τον οποίο διατυπώνονται[20], δείχνουν ότι η χαρά και η ευχάριστη διάθεση αποτελούσαν

II (στο εξής: Συμεών μάγιστρος), επ. 12. Πρβλ. και επ. 89, 95.

16. P. GAUTIER, έκδ., *Théophylacte d' Achrida, Lettres* [CFHB 16/1] (Thessalonique 1986) (στο εξής: Θεοφύλακτος Αχρίδος), επ. 28· βλ. και επ. 117 (*Ἀλλ' ὑγιαίνοις μοι καὶ εὐθυμοίης καὶ μήτε τῆς λύπης νόσος σε καταλάβοι μήτε φαρμάκων δεηθείης, κἂν ὦσι τοιαῦτα οἷα ἡ σὴ γλῶττα τὰ τῆς ἀγάπης ἐξύμνησε*) και 133. Την ίδια ευχή (*ἐρρωμένος διαβιῴης καὶ εὔθυμος*) επιλέγει και ο Γρηγόριος Αντίοχος για να κλείσει την αναφερόμενη στη φιλία τους επιστολή προς τον επίσκοπο Καστοριάς (ΕΥΓΕΝΙΑ ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ - ΜΑΡΙΝΑ ΛΟΥΚΑΚΗ, έκδ., Ανέκδοτη επιστολή του Γρηγορίου Αντιόχου προς τον επίσκοπο Καστοριάς στα τέλη του 12ου αιώνα. Παρατηρήσεις στην εκκλησιαστική ιστορία της πόλης, *Βυζαντιακά* 9 (1989), 119-137, στη σ. 131).
17. Επ. 35· βλ. επίσης επ. 27, 8 στον Μιχαήλ Αυτωρειανό (*ἀφ' οὗ* [του Θεού] *διαφυλάττοιο ὑγιής τε καὶ εὔθυμος*), 40, 42, 44, 49, 50, 51, 60, 64, 77, 81. Για το επιστολογραφικό έργο του Μιχαήλ Χωνιάτη βλ. ΦΩΤΕΙΝΗ ΚΟΛΟΒΟΥ, *Μιχαήλ Χωνιάτης*, ό.π. (σημ. 4) και ΦΛΩΡΕΝΤΙΑ ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ, Μορφές επικοινωνίας στο έργο του Μιχαήλ Χωνιάτη, στο *Η επικοινωνία στο Βυζάντιο*, ό.π. (σημ. 3), 303-322.
18. ΚΩΝ. Γ. ΜΠΟΝΗΣ, έκδ., *Εὐθυμίου τοῦ Μαλάκη, μητροπολίτου Νέων Πατρῶν (Ὑπάτης), τὰ σῳζόμενα* (ἐν Ἀθήναις 1937) (στο εξής: Ευθύμιος Μαλάκης), επ. 29· βλ. και επ. 35.
19. Εκτός των παραπάνω, βλ. Λέων Συνάδων, επ. 7, 9, 19 (*ἔρρωσο καὶ εὐθύμει· εὐθυμοῦσι γὰρ οἱ οὕτω φρονοῦντες* (με σαφώς, όμως, ειρωνική διάθεση), 27· Διάφοροι DARROUZÈS, επ. 5 και 11· Νικόλαος Μυστικός, επ. 115· Θεόδωρος Δαφνοπάτης, J. DARROUZÈS - L. G. WESTERINK, έκδ., *Théodore Daphnopatès Correspondance* (Paris 1978) (στο εξής: Θεόδωρος Δαφνοπάτης), επ. 31· Ιωάννης Μαυρόπους, επ. 4, 5, 9, 16, 25, 37 (δεν πρόκειται για το κλείσιμο της επιστολής, αλλά για ευχή που προηγείται της κατακλείδας), 48, 58, 68· Ψελλός (ΣΑΘΑΣ), επ. 32, 120, 191· Ψελλός, *Scripta minora*, επ. 24, 71, 74· Θεοφύλακτος Αχρίδος, επ. 48, 79· Ιωάννης Τζέτζης, επ. 29, 44 (*ἄλυπον βίον*), 61, 69, 74· Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Ἐπιστολαί*, TH. L. FR. TAFEL, έκδ., *Eustathii Opuscula* (Frankfurt / M 1832) [= Amsterdam 1964] (στο εξής: Ευστάθιος Θεσσαλονίκης), επ. 9 (*ἀλυπίαν*)· Νικήτας Χωνιάτης, επ. 11.
20. Βλ., για παράδειγμα, το παραπάνω κλείσιμο της επιστολής του Μιχαήλ Χωνιάτη προς τους Βελισσαριώτες και εκείνο του μητροπολίτη Νικαίας Αλεξάνδρου, έκδ. DARROUZÈS, *Épistoliers*, I (στο εξής: Αλέξανδρος Νικαίας), επ. 18 (*Ἀλλ' ἄμφω χαίρετέ μοι καὶ ἔρρωσθε ἐν πᾶσι κατευοδούμενοι· ... Εὐθύμει ἐπὶ πᾶσι καὶ σῴζου μοι τῆς ἡμετέρας μεμνημένος ἀναξιότητος*). Βλ. επίσης και την υπ' αρ. 19 επιστολή του τελευταίου καθώς

καταστάσεις της βυζαντινής καθημερινότητας ιδιαίτερα επιθυμητές.

Ορισμένοι επιστολογράφοι επιλέγουν τον συνδυασμό ευχών για ευπραγία/ευημερία και ευτυχία με εκείνες για υγεία και χαρά για να κλείσουν την επιστολή τους. *Ἴδοιμί σε ... ἄλυπον, ἄνοσον, ὑγιῆ, εὐημεροῦντα καὶ εὐπραγοῦντα*, εύχεται, για παράδειγμα, ο μητροπολίτης Συνάδων Λέων σε άγνωστο *λογοθέτη τοῦ γενικοῦ*[21].

Επίσης, από το κλείσιμο των επιστολών αποδεικνύεται ότι η ευόδωση επιδιώξεων και στόχων, η προκοπή και ευδοκίμηση[22], οι επιτυχίες στην επαγγελματική ζωή ή στην κοινωνική ανέλιξη ενδιέφεραν κυρίως κοσμικούς παραλήπτες επιστολών (στο σύνολο των 45 παραληπτών τέτοιου είδους ευχών οι 35 είναι κοσμικοί).

Η διατύπωση των ευχών αυτού του είδους ποικίλλει ανάλογα με την ιδιότητα του παραλήπτη, ο οποίος, στις περισσότερες περιπτώσεις (όπου δηλώνεται σαφώς ή ανιχνεύεται η ιδιότητά του), εντάσσεται στις τάξεις των πολιτικών ή στρατιωτικών αξιωματούχων (βλ. πίνακα 1 σε σύγκριση με πίνακες 2 και 7). Η νίκη επί των εχθρών και η δόξα στον πόλεμο αποτελούν ευχές που απευθύνονται -όπως είναι άλλωστε αναμενόμενο- σε στρατιωτικούς και σε αυτοκράτορες, χωρίς αυτή η επιλογή να αποτελεί και τον κανόνα. Έτσι, ο *δοὺξ Ἀντιοχείας* Νικηφόρος Ουρανός (βρισκόμενος σε εκστρατεία στη Συρία το 1005-1006) δέχεται από τον *κριτὴ* Φιλητό Συναδηνό ευχές να του έλθουν όλα ευνοϊκά, να καταπολεμηθούν οι Άραβες και να δει τη Γη της Επαγγελίας (προφανώς εννοεί τα Ιεροσόλυμα) μαζί με τον αυτοκράτορα, Βασίλειο Β΄[23]. Ο Θεοφύλακτος Αχρίδος εύχεται στον *σεβαστὸ* Ιωάννη Δούκα ο Θεός να τον ανυψώνει όλο και περισσότερο, δοξάζοντάς τον, και οι εχθροί του να «φάνε χώμα» (!) και στον *δούκα* του Δυρραχίου Ιωάννη Κομνηνό, ο Θεός: *τὴν ἐν πᾶσιν ἔργοις στρατιωτικοῖς τε καὶ πολιτικοῖς τῇ δεξιᾷ σου χειρὶ διδοίη δραστηριότητα, τοῦ κραταιοῦ*

και την υπ' αρ. 13 του Ιωάννη Τζέτζη.

21. Λέων Συνάδων, επ. 7. Βλ. επίσης επ. 1, 49. Πρβλ. Νικηφόρος Ουρανός, έκδ. DARROUZÈS, *Épistoliers*, V (στο εξής: Νικηφόρος Ουρανός), επ. 31, 34· Μιχαὴλ Χωνιάτης, *Ἐπιστολαί*, επ. 57.

22. Νικόλαος Μυστικός, επ. 34, 121, 149, 179· Αλέξανδρος Νικαίας, επ. 18 (βλ. και παραπάνω σημ. 20)· Ιωάννης Τζέτζης, επ. 13, 34, 61, 71, 74· Ιωάννης Μαυρόπους, επ. 39, 53, 60, 63· Μιχαὴλ Χωνιάτης, *Ἐπιστολαί*, επ. 13.

23. Φιλητός Συναδηνός, έκδ. DARROUZÈS, *Épistoliers*, VI (στο εξής: Φιλητός Συναδηνός), επ. 9. Είναι, πάντως, αξιοσημείωτο το γεγονός ότι αυτή η επιστολή προς τον Ουρανό είναι η μόνη μεταξύ έξι, που του απευθύνει ο Συναδηνός την ίδια περίοδο, η οποία καταλήγει με ευχές. Οι άλλες ή δεν έχουν καμία κατάληξη (8, 10, 11, 12) ή λήγουν με προτροπή να είναι ευμενής ο *δοὺξ* απέναντί του και να τον προστατεύει (13).

καὶ ἁγίου καὶ φιλοχρίστου σου πατρὸς καὶ δεσπότου ἡμῶν μιμητήν σε ποιῶν ἀκριβέστατον[24]. Ο πατριάρχης Νικόλαος Α΄ Μυστικός, όμως, επιλέγει για κατακλείδα επιστολής του στον *στρατηγὸ Ἑλλάδος* ευχές για υγεία, προκοπή σε όλες τις καλές επιδιώξεις του, ευδοκίμηση και αποφυγή παντός κακού[25], ενώ ο Θεοφύλακτος Αχρίδος εύχεται στον Νικόλαο Ανεμά να επιστρέψει σύντομα στη «γλυκειά πατρίδα» και τους δικούς του διατηρώντας σωματική και ψυχική υγεία[26].

Συχνές είναι επίσης οι ευχές για κοινωνική ανέλιξη και απόκτηση ισχύος και/ή δόξας που διατυπώνονται εκ μέρους επιστολογράφων. Ο Μιχαήλ Χωνιάτης, για παράδειγμα, εύχεται στον *σεβαστὸ* Θεόδωρο Ειρηνικό να εξασφαλίσει την πρόοδο και την εξοικείωση (ενν. με τον αυτοκράτορα) μέσω της Θεοτόκου, η οποία τον οδηγεί σε μεγαλύτερα αξιώματα και τον φυλάει από κάθε φθόνο και δυσκολία· σε μεταγενέστερη επιστολή προς τον ίδιο, όταν ο Ειρηνικός έχει ανέλθει στο αξίωμα του *ἐπὶ τοῦ κανικλείου*, καταλήγει με την έμμεση ευχή να προχωράει *ἀπὸ δόξης εἰς δόξαν ἀεὶ μείζονα* και να οικειώνεται όλο και περισσότερο *τῷ κρατίστῳ καὶ ἁγίῳ ἡμῶν αὐτοκράτορι*, ώστε να είναι σε θέση να συμπαρίσταται στην Αθήνα και στον ίδιο, τον αρχιεπίσκοπό της[27].

Περισσότερες, σε σχέση με τον συνολικό αριθμό των εκδεδομένων επι-

---

24. Επ. 8 (*καί σε Θεὸς ἔτι ὑψώσειε, δοξάζων σε ..., καὶ οἱ ἐχθροί σου χοῦν λείξουσι.*) και 22, αντίστοιχα· βλ. επίσης επ. 24 και παρακάτω, σημ. 26. Βλ. και Μιχαήλ Ιταλικός, επ. 37· Θεόδωρος Δαφνοπάτης, επ. 14· Ψελλός (ΣΑΘΑΣ), επ. 4 (=Προσφώνησις Βυζαντίων προς Ρωμανό Δ΄ για αναχώρησή του σε εκστρατεία), 90 (= *συντακτήριος* προς Ρωμανό Δ΄. Γενικά όλη η επιστολή περιλαμβάνει ευχές για νίκες, εύκολη πορεία, στεφάνους και τρόπαια)· Μιχαὴλ Χωνιάτης, *Ἐπιστολαί*, επ. 179 στον Θεόδωρο Α΄ Λάσκαρη (*καὶ δῴη σοι θεὸς τὰ αἰτήματα τῆς καρδίας σου καὶ πᾶσαν βουλὴν σου πληρῶσαι εἰς καύχημα Ῥωμαίων ἀεὶ νικῶντα· τοῦτο γὰρ βούλομαι καὶ εὔχομαι, αἰὲν ἀριστεύειν καὶ ὑπείροχον ἔμμεναι ἄλλων*)· Θεοφύλακτος Αχρίδος, επ. 65 στον Γρηγόριο Ταρωνίτη (να ενεργεί ως άξιος Ρωμαίος και οι πράξεις του να ξεπερνούν τις ελπίδες και ευχές όλων).
25. Επ. 34. Πρβλ. και επ. 44, 121, 140, 169, 180· Λέων Συνάδων, επ. 13· Μιχαὴλ Χωνιάτης, *Ἐπιστολαί*, επ. 78, όπου επίσης δεν υπάρχουν ευχές σχετικές με τη στρατιωτική ιδιότητα του παραλήπτη.
26. Επ. 41. Βλ. και επ. 34, 81 (*εὐμάρεια*), 92.
27. Επ. 63 και 75, αντίστοιχα. Πρβλ. και επ. 13 (ευχή για ευόδωση), 76 [*καὶ εἴητέ μοι* (οι αδελφοί Βελισσαριώτες) *διὰ βίου παντὸς, καὶ θεοῦ διατηροῦντος ὑμᾶς ἐρρωμένους, πράττοντας εὖ, δυναμένους ἔργῳ καὶ λόγῳ, παρὰ θεῷ τε καὶ ἀνθρώποις μᾶλλον καὶ μᾶλλον προκόπτοντας*], 77, 87 (ευχή στον Γεώργιο Παδυάτη να αποκτήσει τη θέση του *μεσάζοντος*). Πρβλ. και Νικόλαος Μυστικός, επ. 13, όπου ο πατριάρχης εύχεται στον «πρώτο άνθρωπο του Συμεών» (από τον οποίο ζητάει να μεσολαβήσει στον ηγεμόνα της Βουλγαρίας, ώστε να δεχθεί την ειρήνη), να γίνεται όλο και πιο οικείος και αγαπημένος τού ηγεμόνα του.

στολών του, είναι οι αντίστοιχες ευχές που διατυπώνει ο μητροπολίτης Ευχαΐτων, Ιωάννης Μαυρόπους (σε 12 επιστολές από τις 77, έναντι των 10 από τις 181 του Μιχαήλ Χωνιάτη). *Αὐτὸς δέ μοι χαίρων ἐμπρέποις ταῖς μεγίσταις ἀρχαῖς, καὶ ὡς δυνατὸς τοῖς δυνάσταις συνεξετάζοιο καὶ συντάττοιο, μέχρις ἂν ὁ μακάριος καὶ μόνος δυνάστης τῆς ἑαυτοῦ σε προσλάβοι μακαριότητος μέτοχον*, εύχεται σε άγνωστο παραλήπτη, πολιτικό αξιωματούχο[28]. Η άνοδος στην ιεραρχία και/ή η απόκτηση δόξας (*καί μοι χαίρων ὑγίαινε καὶ πρὸς μείζους ἔτι βαθμοὺς περιφανείας καὶ δόξης ἀνυψοῦ καὶ ἀνάβαινε*[29]), αλλά και ο συνδυασμός κοσμικών και πνευματικών επιτευγμάτων αποτελούν προσφιλή κατακλείδα επιστολής για τον Μαυρόποδα[30]. Ο ίδιος συνδυασμός αποτελεί το αντικείμενο ευχής με την οποία κλείνει ο Θεοφύλακτος Αχρίδος επιστολή του προς τον δούκα του Δυρραχίου Ιωάννη Κομνηνό: *Ἡ δὲ Θεοτόκος ... ἐν πᾶσιν ἔργοις δῴη σοι τὸ πρὸς Θεὸν ἀπρόσκοπον, τὸ πρὸς ἐχθροὺς ἀήττητον, ἵνα μείζων εἴης πάντων καὶ τὰ θεῖα καὶ τὰ ἀνθρώπινα*[31].

Τέλος, μία ευχή, η οποία συνδέει την απόκτηση όλο και περισσότερων αξιωμάτων -και της αίγλης και ισχύος που τα συνοδεύει- με τη δυνατότητα ικανοποίησης αιτήματος του επιστολογράφου, είναι εκείνη που διατυπώνει ο Γεώργιος Τορνίκης στην κατακλείδα επιστολής του στον *σεβαστὸ* και *λογοθέτη* Ιωάννη Καματηρό: *καὶ ἀντιδοίη σοι Θεὸς τὸ ἀεὶ μείζονα καὶ πλείω εὖ ποιεῖν δύνασθαι, ἀπὸ δόξης εἰς δόξαν προάγων σε*[32]. Παρεμφερές είναι το περιεχόμενο της κατακλείδας τριών επιστολών του Θεοφύλακτου Αχρίδος, όπου η διατύπωση ευχών εκ μέρους του αρχιεπισκόπου συνδέεται άμεσα με την ικανοποίηση του αιτήματός του εκ μέρους του παραλήπτη. Στη μία μάλιστα περίπτωση αυτή τίθεται ως προϋπόθεση για την ευχή: *Δεῖξον οὖν ἡμῖν ὅσον δύνασαι· οὕτω γὰρ ἂν σοι καὶ τὸ μείζονα δυνή-*

28. Επ. 5. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η επιστολή αυτή συντάχθηκε, πιθανότατα, όταν ακόμη ο Μαυρόπους ήταν διδάσκαλος και μοναχός. Στην περίοδο πριν από την εκλογή του στην επισκοπική έδρα των Ευχαΐτων τοποθετούνται και οι επιστολές υπ' αρ. 1-50 (βλ. σχόλια του A. KARPOZILOS στο Ιωάννης Μαυρόπους, 30 και 204).

29. Επ. 4. Βλ. και επ. 12, 43, 57 (*ἐπὶ πᾶσιν εὖ ἔχοις μοι καὶ προκόπτεις οὕτως ὀξέως, οὐκ ἀναβαίνων μᾶλλον τοὺς κατὰ σὲ βαθμοὺς τούτους ἢ ταχίστοις τισὶν ὠκυπτέροις παραδόξως ὑπεριπτάμενος*). Βλ. και επ. 53, ευχή για ευημερία. Βλ. επίσης Θεοφύλακτος Αχρίδος, επ. 118.

30. Επ. 7, 9, 68, 72 (... *καὶ σοὶ πάντα χωροίη κατὰ σκοπὸν πανταχοῦ, ὅσα τε πρὸς τὸ νῦν ἐστι καὶ πολλῷ πλέον ὅσα πρὸς τὸ μέλλον καὶ τὴν ἐλπίδα*).

31. Επ. 24. Πρβλ. επ. 109 [ευχή για συνεχή άνοδο σε αξιώματα (*δόξα*)].

32. J. DARROUZÈS, έκδ., *Georges et Dèmètrios Tornikès Lettres et Discours* (Paris 1970) (στο εξής: Γεώργιος Τορνίκης), επ. 10.

σεσθαι συνευξώμεθα, καταλήγει γράφοντας στον «αρχιατρό» Νικόλαο Καλλικλή, από τον οποίο ζητάει να βοηθήσει (με τις ιατρικές του γνώσεις) τον αδελφό του (προφανώς τον Δημήτριο που έπασχε, και τελικά πέθανε, από φθίση)[33].

Ο συνδυασμός σωματικής και πνευματικής/ψυχικής υγείας αποτελεί μια ακόμη ευχή που απαντά στην κατακλείδα πολλών επιστολών (σε 77 από τις 658). Η κατανομή της, όμως, στους πίνακες που επισυνάπτονται δείχνει ότι αποτελεί προσφιλή επιλογή δύο κυρίως επιστολογράφων, του αρχιεπισκόπου Αχρίδος, Θεοφύλακτου, εφ' όσον αυτήν επιλέγει για το κλείσιμο 36 από τις 135 επιστολές του και του αρχιεπισκόπου Αθηνών, Μιχαήλ Χωνιάτη, που τη χρησιμοποιεί σε 23 από τις 181 επιστολές. Ο τελευταίος επιλέγει την ευχή *ἐρρωμένος διαφυλάττοιο* (ή *εἴης* ή *σῴζοιο*) *ψυχῇ τε καὶ σώματι*, που σε πέντε περιπτώσεις συνδυάζει με άλλες ειδικές, πιο προσωπικές, ευχές[34], ενώ ο Θεοφύλακτος εύχεται στον δούκα του Δυρραχίου, Ιωάννη Κομνηνό, να τον διαφυλάσσει ο Θεός *ἐν πάσῃ εὐεξίᾳ ὅσῃ σώματος ὅσῃ πνεύματος*[35].

Στις υπόλοιπες, όμως, περιπτώσεις ο ίδιος χρησιμοποιεί την πιο ρητορική διατύπωση του τύπου: *εἴη σε τηρῶν ὁ τῆς Σοφίας Πατὴρ πάσης κακύνσεως ἀνώτερον καὶ κακώσεως*, όπου *κάκυνσις* είναι η πνευματική διαφθορά του ίδιου του παραλήπτη και *κάκωσις* η σωματική του βλάβη, η φθορά[36] (σε 15 από τις οποίες τη συνδυάζει με συμβουλή, προτροπή ή άλλες ευχές). Σε ορισμένες, τέλος, επιστολές του ο Θεοφύλακτος εύχεται την προστασία από κάθε *κακίαν καὶ κάκωσιν* είναι, πιστεύω, προφανές ότι η «κακία» -στις περιπτώσεις αυτές- λαμβάνεται με την έννοια της πνευματικής/ψυχικής διαφθοράς, του «κακού», του οποίου φορέας είναι κάποιος άλλος

---

33. Επ. 93. Βλ. και επ. 8 (για την οποία βλ. και παραπάνω, σ. 182) και 31. Βλ. και παρακάτω, σ. 193. Για τον αδελφό τού αρχιεπισκόπου και το πρόβλημα της υγείας του βλ. την εισαγωγή τού P. GAUTIER, *Théophylacte d' Achrida, Discours, Traités, Poésies* [CFHB 16/1] (Thessalonique 1980), 16-22.
34. Μιχαὴλ Χωνιάτης, *Ἐπιστολαί*, επ. 11, 17, 34, 38, 45, 99, 107, 109, 125, 128, 130, 131, 141, 153, 155, 158, 160, 162, 164, 169, 170, 177.
35. Επ. 12. Για παρόμοια κατακλείδα βλ. και Θεόδωρο Νικαίας, έκδ. DARROUZÈS, *Épistoliers*, VII (στο εξής: Θεόδωρος Νικαίας), επ. 5· Διάφοροι DARROUZÈS, επ. 25· Νικηφόρος Ουρανός, επ. 29· Θεόδωρος Δαφνοπάτης, επ. 37· Νικόλαος Μυστικός, επ. 113· Ευθύμιος Μαλάκης, επ. 3· Ιωάννης Μαυρόπους, επ. 30, 34 (*ὁ δοτὴρ τῶν κρειττόνων χαρίσαιτό σοι ῥῶσιν ψυχῆς, ῥῶσιν σώματος* ...), 49· Ιωάννης Τζέτζης, επ. 23.
36. Επ. 4, 40, 42-44, 46, 50, 52, 55, 61, 65, 68, 71, 78-80, 85, 86, 88, 89, 92, 98, 102, 104, 105, 110, 116, 118, 119, 126.

και τη συνέπεια της κακίας του κινδυνεύει να υποστεί ο παραλήπτης[37]. Τα όρια όμως μεταξύ *κακύνσεως καὶ κακώσεως* και *κακίας* (ἢ *ἐπηρείας) καὶ κακώσεως* δεν είναι αρκετά σαφή και ευδιάκριτα.

Έτσι, φθάνουμε σε μία άλλη κατηγορία ευχών, που σχετίζεται άμεσα με την προηγούμενη, σε εκείνη της προστασίας από το «κακό», το οποίο παρουσιάζεται στις επιστολές με τρεις διαφορετικές μορφές: α) το «κακό» που επιδρά στον πνευματικό και ψυχικό κόσμο του παραλήπτη και προέρχεται από αόρατες δυνάμεις, β) εκείνο που επηρεάζει τον υλικό του κόσμο (τη σωματική υγεία του ίδιου ή των συγγενών του, την επαγγελματική ανέλιξη και την κοινωνική του θέση, την επιτυχία των επιδιώξεών του) και προέρχεται από ορατές, ανθρώπινες δυνάμεις και αρκετές φορές αναφέρεται ως *κακία, κακότης, ἐπήρεια* ἢ *πειρατήριον,* γ) το «κακό» που αποτελεί συνδυασμό και των δύο, επιδρά δηλαδή αρνητικά τόσο στο πνεύμα όσο και στο σώμα του. Ο Μιχαήλ Χωνιάτης, για παράδειγμα, εύχεται στην κατακλείδα επιστολής του στον μαθητή του Γεώργιο Βαρδάνη προστασία από κάθε *πειρασμό*[38], ο Γεώργιος Τορνίκης κλείνει επιστολή προς τον *σεβαστὸ* και *λογοθέτη τοῦ δρόμου* Ιωάννη Καματηρό, ευχόμενος ο Χριστός να διατηρεί *τὴν ... σεβασμίαν κεφαλὴν πάσης ἀνωτέραν κακώσεως*[39] και ο *μάγιστρος* και *λογοθέτης* Συμεών εύχεται σε φίλο του: *Ὑγιαίνοις ἐν Κυρίῳ, τῆς ἐξ ὁρατῶν καὶ ἀοράτων ἐχθρῶν ἐπηρείας ἀνώτερος*[40]. Ενδιαφέρον, επίσης,

37. Επ. 10, 11, 27, 31, 32.

38. Επ. 142. Βλ. και επ. 92, 108, 124, 145, 180, πρβλ. και επ. 172 προς την Ευγενεία Τυχομυρά (άγνωστη από αλλού), στην οποία εύχεται ο Κύριος να την σώζει *ἀπὸ παντὸς πειρασμοῦ καὶ κακώσεως παντοίας*. Πρβλ. και Θεοφύλακτος Αχρίδος, επ. 36 (Ο λόγος του Θεού να φυλάει τον επίσκοπο Πελαγονίας *πάσης κακίας σκότους*), 49, 130.

39. Επ. 15. Βλ. και επ. 16 (*τὴν ... σεβασμίαν σου κεφαλὴν πάσης ἀνωτέραν ἐπιβουλῆς*) και 23 [*ὃς* (ο Χριστός) *εἴη διαφυλάττων σε ἀπὸ πάσης κακότητος*]. Πρβλ. Νικόλαος Μυστικός, επ. 59, 98 (*τῶν πειρατηρίων ... ὑπεράνω γινόμενος*), 138, 149· Φιλητός Συναδηνός, επ. 3· Διάφοροι DARROUZÈS, επ. 41 (ο παραλήπτης να ζει *ἀπήμων καὶ ἀβλαβής*)· Ανώνυμος Καθηγητής, Ἀνωνύμου, *Ἐπιστολαί*, A. MARKOPOULOS, έκδ., *Anonymi Professoris Epistulae* [CFHB 37] (Berolini et Novi Eboraci 2000) (στο εξής: Ανώνυμος Καθηγητής), επ. 84 (*πεῖράν σε τινὸς κακοῦ μὴ λαβεῖν, κἂν οὐκ ἔστι τις ἀπείρατος*)· Θεοφύλακτος Αχρίδος, επ. 25 (... *Κύριος τηροίη σε τῆς ἐν τῷ βίῳ κρυπτομένης κακίας ἀνώτερον* ...), 26, 106, 129· Ιωάννης Τζέτζης, επ. 71 (*ἐπηρειῶν ἁπασῶν καὶ δυσχερειῶν σε τῶν ὅθεν καὶ ὅπως δήποτε συντηρεῖσθαι ἀνώτερον*), πρβλ. και επ. 73 (*πάσης βλάβης ἀνώτερον*)· Μιχαὴλ Χωνιάτης, *Ἐπιστολαί*, επ. 145, 152.

40. Βλ. Συμεών μάγιστρος, επ. 18. Βλ. επίσης Νικόλαος Μυστικός, επ. 48, 61, 72, 73, 91, 139 (*ὑπερκείμενον πάσης ἐπηρείας καὶ ἐναντιότητος, ὅση τε ὁρωμένων καὶ ὅση ἐξ ἀοράτων ἐχθρῶν ἐπιτίθεται*), 140, 169, 176, 180 (όπου η *κάκωσις* νοείται σαφώς ως πνευματική/ψυχική και σωματική: *Ὁ Κύριος φυλάξει σε καὶ ψυχῇ καὶ σώματι πάσης ἀνώτερον καὶ ὁρωμένης καὶ ἀοράτου κακώσεως*). Πιο αόριστη -αν και κατά πάσα πιθανότητα

παρουσιάζει η κατακλείδα επιστολής που ο Ευθύμιος Μαλάκης απευθύνει στον Μιχαήλ Χωνιάτη· σε αυτήν ο συγγραφέας, αναφερόμενος στην ανθρώπινη κακία, γίνεται πιο συγκεκριμένος (*εἴης μοι παρὰ Θεοῦ φυλαττόμενος οὐ τῶν σκανδάλων τοῦ ἀρχεκάκου μόνον ἀνώτερος, ἀλλὰ καὶ τῶν ὅσα συσκευάζουσιν ἄνθρωποι πονηροὶ καὶ φιλαπεχθήμονες*), υπαινισσόμενος τον επίσκοπο Ευρίπου Βαλσάμ, με τον οποίο ο μητροπολίτης Νέων Πατρών είχε έλθει σε σφοδρή σύγκρουση[41].

Η θεία προστασία και φροντίδα μπορεί επίσης να εκφράζεται με τη γενική ευχή ο Θεός να φυλάει τον αποδέκτη[42] ή ο Θεός, η χάρις του Θεού να είναι μαζί του[43]. Η προστασία αυτή ορισμένες φορές προσδιορίζεται πιο συγκεκριμένα στον ψυχικό του κόσμο (*Θεὸς φυλάττοι τὴν σὴν ἀρετὴν ἄτρωτον, ἀλώβητον ἐκ πάσης βλάβης*)[44] ή στην καθημερινή πραγματικότητα (*Κύριος ὁ Θεὸς εἴη μετὰ σοῦ, ἐξευμαρίζων τὰ δυσχερῆ, κουφίζων τὰ ἀνιαρά, ἀναψύχων καὶ πλατύνων ἐν θλίψεσι καὶ πανοικίᾳ διατηρῶν σε τῶν λυπούντων ἀνώτερον*)[45].

Προσφιλής ευχή για τους επιστολογράφους -και προφανώς και για τους αποδέκτες των επιστολών τους- αποτελεί επίσης η μακροβιότητα[46],

---

συνδυάζει και τις δύο έννοιες- είναι η διατύπωση του ανώνυμου επιστολογράφου, στο Διάφοροι DARROUZÈS, επ. 23 (*ὁ Κύριος φυλάξοι σου τὴν εὐλάβειαν ἀπὸ παντὸς κακοῦ*).

41. Επ. 34. Σχετικά με τη διαφορά του με τον -υπαγόμενο στην αρχιεπισκοπή Αθηνών- επίσκοπο Ευρίπου βλ. Ευθύμιος Μαλάκης, 14-16· ΚΟΛΟΒΟΥ, *Μιχαὴλ Χωνιάτης*, ό.π. (σημ. 4), 113-114.
42. Λέων Συνάδων, επ. 29· Θεοφύλακτος Αχρίδος, επ. 19· Ψελλός (ΣΑΘΑΣ), επ. 109· Ιωάννης Τζέτζης, επ. 82, 94 (*ἡ τοῦ θεοῦ φιλανθρωπία, τέκνον, φρουροίη σε*)· Μιχαήλ Ιταλικός, επ. 21 (*ἀλλὰ μέλει καὶ σοῦ τῷ Θεῷ*)· Μιχαὴλ Χωνιάτης, *Ἐπιστολαί*, επ. 28 (*εἴη ὁ Θεὸς διαφυλάττων ὑμᾶς*), 88, 118, 168, 172 (συνδυάζεται με την προστασία από πνευματικό και σωματικό «κακό»), 178. Πρβλ. και Γεώργιος Τορνίκης, επ. 19.
43. Θεόδωρος Νικαίας, επ. 15 (*σκέποιο χάριτος*)· Ιωάννης Μαυρόπους, επ. 32, 59, 61 (*ἡ χάρις τοῦ Θεοῦ καὶ τὸ ἔλεος μετὰ τῆς ἀγάπης ὑμῶν*).
44. Ψελλός, *Scripta minora*, επ. 4. Βλ. και Θεοφύλακτος Αχρίδος, επ. 58, 75, 101 (εμμέσως).
45. Μιχαὴλ Χωνιάτης, *Ἐπιστολαί*, επ. 145. Βλ. και επ. 152. Βλ. επίσης Συμεών μάγιστρος, επ. 54· Θεοφύλακτος Αχρίδος, επ. 115 (από κάθε *δυσχέρεια* = δυσκολία, ενόχληση, στενοχώρια, έχθρα).
46. Διάφοροι DARROUZÈS, επ. 39· Λέων Συνάδων, επ. 11, 13· Ιωάννης Μαυρόπους, επ. 69, 72· Μιχαήλ Ιταλικός, επ. 33, όπου ο συγγραφέας δίνει στον *ἀκτουάριο* Μιχαήλ Παντεχνή (;) την παράδοξη ευχή *Μὴ θάψω τὸν καλὸν ἀκτουάριον*, η οποία δηλώνει τη μακροζωία (βλ. ό.π., σ. 210, σημ. 5), και επ. 22· Γρηγόριος Αντίοχος, *Δέησις*, J. DARROUZÈS, έκδ., Notice sur Grégoire Antiochos, *RÉB* 19 (1961), *Mélanges Raymond Janin*, 61-92 (το κείμενο στις σ. 87-89), στη σ. $89_{96\text{-}98}$· Γεώργιος Τορνίκης, επ. 4 και 17 (εμμέσως)· Νικήτας Χωνιάτης, *Λόγοι καὶ ἐπιστολαί*, J.-L. VAN DIETEN, έκδ., *Nicetas Choniates orationes et epistulae* [CFHB 3] (Berolini et Novi Eboraci 1972) (στο εξής: Νικήτας Χωνιάτης), επ. 4, 7, 10.

όπως προκύπτει από τη συχνότητα με την οποία αυτή εμφανίζεται (βλ. πίνακα 7). Πολλές φορές η ευχή συνοδεύεται από μία κολακευτική, για τον αποδέκτη, φράση, η οποία συχνά αναφέρεται στο κοινό όφελος που θα παράσχει η μακροχρόνια επίγεια παρουσία του και στη δυνατότητα συνέχισης του έργου που αυτός επιτελεί. Τέτοιες συναντάμε στον Ιωάννη Τζέτζη[47] και τον Μιχαήλ Χωνιάτη[48]. Στην περίπτωση, όμως, του Αλέξανδρου Νικαίας, ο οποίος εύχεται στον αποδέκτη, μητροπολίτη Κοτυαείου Νικόλαο, μακροζωία, ώστε να αποτελεί για πολλά χρόνια καύχημα για την Εκκλησία και παρηγοριά για όσους ταλαιπωρούνται, θα πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι γίνεται νύξη στη στάση υπέρ του Αλεξάνδρου, που είχε τηρήσει ο Νικόλαος στη διαμάχη τού μητροπολίτη Νικαίας με τον πατριάρχη Θεοφύλακτο[49], και ότι τα επαινετικά λόγια για τον αποδέκτη καθώς και η προτροπή να συνεχίσει να τηρεί την ίδια στάση συνδέονται άμεσα με το όλο περιεχόμενο της συγκεκριμένης επιστολής.

Θα πρέπει, τέλος, να αναφερθεί ότι ευχές για μακροζωία -όπως είναι αναμενόμενο- περιλαμβάνονται σε σχετικά μεγάλο αριθμό επιστολών που απευθύνονται σε αυτοκράτορες (σε 12 από 37 που καταλήγουν σε ευχές, δηλαδή στο ένα τρίτο από αυτές)[50].

Ενώ, όμως, οι ευχές για μακρό επίγειο βίο φαίνεται να τυγχάνουν της προτίμησης των επιστολογράφων, εκείνες που αναφέρονται στη μετά θάνατο ζωή, τη σωτηρία δηλαδή της ψυχής του αποδέκτη της επιστολής, είναι μεταξύ εκείνων που απαντούν λιγότερο συχνά (βλ. πίνακα 7)[51]. Σε ορισμέ-

---

47. Επ. 53, 83, 98, 170. Για απλές ευχές μακροβιότητας βλ. τις επ. 49 (*ὁ τῆς εἰρήνης Θεὸς φυλάττοι μακροχρονίους ὑμᾶς*), 100, 102. Σε άλλες επιστολές του ο Τζέτζης συνδέει τη μακροζωία με την καλή υγεία (επ. 31, 39, 48,), σε δύο (επ. 33, 76: *ὁ τῆς εἰρήνης Θεὸς τηροίη τὴν σὴν αὐθεντίαν ὑγιᾶ τε καὶ πολυχρόνιον εὐετηρίας ἐπαπολαύουσαν*) και με τη χαρά ή την ευτυχία. Βλ. επίσης παραπάνω, σημ. 19.

48. Επ. 59, 73, 78, 138. Βλ. επίσης για απλές ευχές μακροβιότητας τις επ. 2, 23, 31, 36, 58, 61, 65, 67, 69, 74, 82, 129, για μακροβιότητα συνδυασμένη με υγεία τις επ. 85-87, με ευημερία ή ευόδωση στόχων τις επ. 57, 87, με ευθυμία και υγεία τις επ. 29, 40, 44, 49, 50, 51, 60, 64. Πρβλ. και επ. 32.

49. Επ. 15. Για το ζήτημα της δίωξης του μητροπολίτη Νικαίας από τον γιο τού Ρωμανού Λακαπηνού και πατριάρχη Θεοφύλακτο βλ. την εισαγωγή του Darrouzès, *Épistoliers*, 27-32.

50. Βλ. παρακάτω, σ. 194.

51. Λέων Συνάδων, επ. 38· Θεόδωρος Κυζίκου, έκδ. Darrouzès, *Épistoliers*, VIII (στο εξής: Θεόδωρος Κυζίκου), επ. 14, 24 (*τῇ οὖν μερίδι τῶν εὐλογημένων ... κατατάξαι σε Κύριος*), 30· Θεόδωρος Νικαίας, επ. 19· Νικόλαος Μυστικός, επ. 69, 72, 121, 144, 156· Ιωάννης Μαυρόπους, επ. 5, 7 (*... μετὰ τὴν ἐντεῦθεν δὲ μεταχώρησιν τῷ τῶν χαρίτων στεφάνῳ τὴν φιλτάτην ἐμοὶ κατακοσμῶν κεφαλὴν σου*), 9, 21, 54, 55· Ψελλός (Σαθας), επ. 69· Ψελλός,

νες περιπτώσεις τις συμπληρώνουν με ευχή για μακροβιότητα, οπότε συνδυάζεται η επίγεια με την αιώνια ζωή[52]. Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο τρόπος με τον οποίο ο πατριάρχης Νικόλαος Μυστικός αναφέρεται στη μετά θάνατον ζωή στην κατακλείδα τριών επιστολών του. Οι δύο από αυτές απευθύνονται προς τον ηγεμόνα των Βουλγάρων Συμεών· σε αυτές (μεταξύ πολλών άλλων με παρεμφερές περιεχόμενο) προσπαθεί να τον πείσει να σταματήσει τις επιθέσεις εναντίον της αυτοκρατορίας και να ειρηνεύσει. Η τρίτη έχει ως αποδέκτη κάποιον Βυζαντινό αξιωματούχο, ο οποίος είχε χρέος να αποκαταστήσει μία αδικία που είχε διαπραχθεί σε βάρος μοναχών. Στον πρώτο εύχεται να μη χάσει τη μετά θάνατον ζωή -προφανώς επειδή θεωρείται υπεύθυνος για όλες τις καταστρεπτικές συνέπειες του πολέμου, για Βυζαντινούς και Βουλγάρους, εφ' όσον αρνείται να ειρηνεύσει- και να πράττει όσα *ἐν τῷ μέλλοντι αἰῶνι τῆς ἐκείνου* (του Θεού) *κληρονόμον καταστήσει δόξης*· στον δεύτερο να μην τον τιμωρήσει ο Θεός στη μέλλουσα ζωή (εάν δεν δικαιώσει τους μοναχούς), *ἀλλὰ μᾶλλον ἐν τῇ μερίδι τῶν δικαίων αὐτοῦ συντάττων καὶ τῆς τούτων ἀπολαῦσαι καταξιώσει ἀγαλλιάσεως*[53]. Υποκρύπτουν, δηλαδή, οι καταλήξεις αυτές ένα μέσο πίεσης και μία έμμεση απειλή για τον αποδέκτη, στην περίπτωση που δεν ανταποκριθεί θετικά στο αίτημα του επιστολογράφου[54].

Scripta minora, επ. 29 (μεταφορικά: *καὶ πληρωθείης τῆς νοερᾶς εὐφροσύνης καὶ συνεστιαθείης θεῷ, πληρούμενος τῆς τε ἀμβροσίας ὁμοῦ καὶ τοῦ νέκταρος*)· Ιωάννης Τζέτζης, επ. 9· Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, επ. 3· Μιχαὴλ Χωνιάτης, *Ἐπιστολαί*, επ. 122, 155. Για απόψεις των Βυζαντινών σχετικές με τον θάνατο, τη μετά θάνατο ζωή και την κρίση των νεκρών βλ. J. WORTLEY, Death, Judgement, Heaven and Hell in Byzantine 'Beneficial Tales', *DOP* 55 (2001), 53-69.

52. Νικόλαος Μυστικός, επ. 30· Ιωάννης Μαυρόπους, επ. 72· Ψελλός (ΣΑΘΑΣ), επ. 115· Ιωάννης Τζέτζης, επ. 95, 98· Γρηγόριος Αντίοχος, *Δέησις*, ό.π. (σημ. 46), Μιχαὴλ Χωνιάτης, *Ἐπιστολαί*, επ. 44.

53. Επ. 7, 9 και 171, αντίστοιχα. Στην υπ' αρ. 15, όμως, επιστολή του προς τον Συμεών -με παρεμφερές με τις προηγούμενες περιεχόμενο- ο Νικόλαος του εύχεται απλά θεία προστασία από ορατή και αόρατη «κάκωση» και αιώνια ζωή, ενώ στην υπ' αρ. 13, προς τον «πρώτο άνθρωπο» του Βούλγαρου ηγεμόνα, εύχεται τόσο ο ίδιος ο αποδέκτης όσο και ο κύριός του να ευτυχήσουν στον παρόντα βίο και να αξιωθούν των «αιωνίων αγαθών». Πρβλ. και τις επ. 18 (εμμέσως), 19, 24, 25, 27, 30.

54. Καθαρή απειλή ως κατάληξη επιστολής, αντί ευχής, χρησιμοποιούν για να πείσουν τον παραλήπτη τρεις συγγραφείς σε ισάριθμες επιστολές τους. Βλ. Νικόλαος Μυστικός, επ. 92 (απευθυνόμενος σε όλους τους μητροπολίτες, τους ζητάει να καταβάλουν ποσότητα χρυσού από τις υπό τη δικαιοδοσία τους εκκλησίες και τα μοναστήρια για τις ανάγκες της αντιμετώπισης των Βουλγάρων. Εάν δεν υπακούσουν, τους απειλεί ότι θα σταλούν φοροεισπράκτορες και όλοι γνωρίζουν τι σημαίνει αυτό)· Θεοφύλακτος Αχρίδος, επ. 9 (ο Θεός θα ανταμείψει τον παραλήπτη για την καλοσύνη του, αν ικανοποιήσει το αίτη-

Όπως ήδη προαναφέρθηκε, η διατύπωση της διακαούς επιθυμίας για συνάντηση με τον παραλήπτη αποτελεί ένα από τα κεντρικά θέματα (μαζί με άλλα) των Βυζαντινών επιστολογράφων (βλ. πίνακα 7). Το ίδιο μοτίβο χρησιμεύει πολύ συχνά για να κλείσει κάποια επιστολή σε πρόσωπο με το οποίο ο συγγραφέας συνδέεται με κάποιους ιδιαίτερους δεσμούς φιλίας και αγάπης ή με σχέσεις μαθητού-διδασκάλου κ.ά. Σε πολλές περιπτώσεις η ευχή του τύπου *ἴδοιμί σε τὴν ποθουμένην ὄψιν καὶ τῆς λαλιᾶς ἐκείνης ἀκούσαιμι*[55] ή *χαρίσαιτό μοι Κύριος μετὰ τῶν ἁγίων εὐχῶν καὶ τὴν ἁγίαν ἀγάπην σου καὶ ἀξιωθείημεν, ... καὶ αὐταῖς ὄψεσιν θεάσασθαι τὸν ποθούμενον*[56] θεωρείται αρκετή για να κλείσει ο αποστολέας την επιστολή του, ενώ σε άλλες συμπληρώνει την ευχή είτε με υπερβολικές εκφράσεις αγάπης[57] είτε με επιπλέον ευχές που αναφέρονται στην υγεία, τη μακροζωία, τη χαρά ή την ευημερία του παραλήπτη[58]. Σε ορισμένες -όχι πολλές- διατυπώνεται η επιθυμία για φυσική -και όχι μέσω των επιστολών- επικοινωνία, η οποία θα δώσει τη δυνατότητα στους αλληλογράφους για περαιτέρω συζητήσεις επί φιλολογικών και φιλοσοφικών ζητημάτων ή για προσωπική ενημέρωση επί ζητημάτων κοινού ενδιαφέροντος[59].

Τέλος, σε μία κοινή ομάδα καταληκτήριων ευχών, η οποία είναι και η

μά του, που αφορά σε είσπραξη φόρου για την Εκκλησία. Αν όχι, θα νικηθεί από τον Θεό με τρόπο πολλαπλάσιο της αξίας του φόρου)· Ιωάννης Τζέτζης, επ. 50 (απειλεί ότι θα φύγει, αν έλθει στο κελί του κάποιος Ιωάννης απαίδευτος, δύστροπος, θρασύς και ανάγωγος).

55. Θεοφύλακτος Αχρίδος, επ. 29.

56. Συμεών μάγιστρος, επ. 5. Βλ. και επ. 1, 9, 10, 19, 85, 111. Βλ. επίσης Ανώνυμος Καθηγητής, επ. 110· Λέων Συνάδων, επ. 14, 15 (έμμεση ευχή υπό μορφή προτροπής), 52· Διάφοροι DARROUZÈS, επ. 20, 31, 44· Φιλητός Συναδηνός, επ. 1· Νικόλαος Μυστικός, επ. 50, 178, 182 (προτροπή στον αποδέκτη να πάει κοντά του, αφού προηγουμένως έχει φροντίσει να λύσει κάποιο θέμα που απασχολούσε τον ίδιο τον Νικόλαο προσωπικά). Αίτημα -και όχι ευχή- να τον επισκεφθεί ο εκάστοτε αποδέκτης, βλ. στις επ. 99, 100, 142· Ιωάννης Μαυρόπους, επ. 1, 50· Μιχαήλ Ιταλικός, επ. 34· Νικήτας Χωνιάτης, επ. 6· Μιχαὴλ Χωνιάτης, *Ἐπιστολαί*, επ. 22.

57. Όπως για παράδειγμα ο Κωνσταντίνος Ζ΄ προς τον Θεόδωρο Κυζίκου, επ. 3, και στις απαντήσεις του μητροπολίτη προς τον αυτοκράτορα, ό.π., επ. 4 και 13. Η τελευταία επιστολή, όπως και η υπ' αρ. 9, αναφέρεται ολόκληρη στο θέμα μιας μελλοντικής συνάντησης μαζί του.

58. Λέων Συνάδων, επ. 1, 11· Αλέξανδρος Νικαίας, επ. 18· Νικόλαος Μυστικός, επ. 115, 176 (καλή επάνοδος)· Ιωάννης Μαυρόπους, επ. 16, 37, 54· Ιωάννης Τζέτζης, επ. 13 (*Φανείης δὲ καὶ ἡμῖν ὑγιαίνων καὶ ἱλαρὸς καὶ θυμήρης, ὁπότε ἄρα θεῷ αἱρετόν*), 33, 36, 44, 69, 80, 82· Γεώργιος Τορνίκης, επ. 18· Μιχαὴλ Χωνιάτης, *Ἐπιστολαί*, επ. 24, 50. Πρβλ. και Θεόδωρος Δαφνοπάτης, επ. 37 (να είναι καλά και οι δύο μέχρι να συναντηθούν).

59. Βλ. π.χ. Λέων Συνάδων, επ. 11· Ιωάννης Μαυρόπους, επ. 18.

πολυπληθέστερη σε ποικιλία και αριθμό (241 από τις 658, βλ. πίνακα 7), μπορούμε να εντάξουμε εκείνες που χαρακτηρίζω ως «ειδικές/προσωπικές». Πρόκειται για εξειδικευμένες ευχές, που δεν πλησιάζουν κανένα στερεοτυπικό τύπο και που έχουν άμεση σχέση είτε με το θέμα της επιστολής είτε με την προσωπικότητα και την κοινωνική θέση του αποδέκτη είτε με την ιδιαίτερη σχέση που συνδέει τον επιστολογράφο με τον παραλήπτη. Συχνά, πάντως, συμπληρώνονται και με ευχές για υγεία, επιτυχίες, ευθυμία κ.ά. Λόγω της ποικιλομορφίας που χαρακτηρίζει την κατακλείδα των επιστολών αυτών δεν είναι δυνατή η περαιτέρω ένταξή τους σε κατηγορίες. Η παράθεση κάποιων περιπτώσεων θα βοηθήσει να γίνει κατανοητό τι είδους ευχές νοούνται ως «ειδικές/προσωπικές».

Άμεση σχέση με το περιεχόμενο της επιστολής έχει, για παράδειγμα, η κατακλείδα του αρχιεπισκόπου Αχρίδος Θεοφύλακτου, όταν γράφει στον Ιωάννη Στρεβλία και τον κατηγορεί για καθυστέρηση στη διεκπεραίωση υποθέσεώς του. Με ειρωνική διάθεση του εύχεται: *Τηροίη σε Κύριος ἀπὸ πάσης παγίδος τοῦ διαβόλου καὶ τῆς πρὸς τὰ καλὰ ἀμελείας*[60]. Ο Ιωάννης Τζέτζης, από την άλλη πλευρά, επικοινωνεί γραπτώς με κάποιον παλαιό μαθητή του, τον Ιωάννη Τριφύλη, που προτιμάει να εγκαταλείψει την Κωνσταντινούπολη και να εγκατασταθεί σε πόλη της Θεσσαλίας, για να τον συμβουλεύσει να σκεφθεί το πράγμα καλύτερα. Η επίκληση του Θεού να του βάλει μυαλό και να πάρει την ορθή απόφαση συνιστά και την κατακλείδα της επιστολής αυτής (*ὁ δὲ τὰ σκολιὰ μετατρέπων θεὸς εἰς εὐθέα καὶ σοφίζων τυφλούς, αὐτός τε καὶ σὲ νῦν φρενώσειε καὶ θείη τὸ βέλτιον ἐπιγνόντα τοῦτο ἄρα καὶ διαπράξασθαι καὶ πρὸς ἡμᾶς ἐπαναζεῦξαι φρονοῦντα τὰ λῴονα καὶ συνοίσοντα*) μαζί με χαιρετισμούς στον ίδιο και στους δικούς του[61].

Με την ιδιότητα του αποδέκτη (στρατηγού Λογγιβαρδίας Νικολάου Πισιγκλή) και τις επιτυχίες του στην αποστολή που του είχε αναθέσει ο Νικόλαος Μυστικός (ως μέλος της επιτροπής αντιβασιλείας) σχετίζεται η καταληκτήρια ευχή του πατριάρχη να μην του λείψει ποτέ η «θεία συμμαχία» -εννοείται η συμπαράσταση του Θεού κατά τη διεξαγωγή των στρατιωτικών του επιχειρήσεων εναντίον των Αράβων στη Ν. Ιταλία. Δεν παραλείπει όμως να του ευχηθεί και επίγεια αλλά και μετά θάνατον ευτυχία[62].

60. Επ. 49. Βλ. επίσης επ. 18 (είθε ο θεός να συντρίψει αυτόν που τον διέβαλε στον Ιωάννη Ταρωνίτη, στον οποίο απευθύνεται η επιστολή αυτή), 83.

61. Επ. 60. Βλ. επίσης και τις επιστολές του υπ' αρ. 12, 72 (συλλυπητήρια), 77, 84.

62. Επ. 144. Για τις επιστολές του πατριάρχη στον στρατηγό Λογγιβαρδίας βλ. ΑΘΗΝΑ ΚΟΛΙΑ-ΔΕΡΜΙΤΖΑΚΗ, Το εμπόλεμο Βυζάντιο στις ομιλίες και τις επιστολές του 10ου και

Συχνά, όταν η επιστολή αναφέρεται σε μετακίνηση του παραλήπτη για λόγους προσωπικούς ή υπηρεσιακούς, ο επιστολογράφος επιλέγει ως κατάκλείδα ευχές σχετικές με την αίσια έκβαση του ταξιδιού και την καλή επάνοδο ή ακόμη και με τη, σε σύντομο χρονικό διάστημα, επιστροφή του και συνάντησή τους. Με την ευχή ... *ἔντεινε καὶ κατευοδοῦ σὺν Θεῷ ποδηγέτῃ τῆς προκειμένης ἐχόμενος. ... εἴησάν σοι εὐπόρευτα τὰ δυσπόρευτα, λειοκυμονοίη δέ σοι καὶ θάλασσα οὐρίῳ καὶ φορῷ προπέμπουσα πνεύματι. καὶ συμπεράνας πάντα, καθὼς ἡ ἔφεσις ὑποβάλλει σοι, ἐπανέλθοις θᾶττον ἄνοσος, εὔθυμος, ἐρασμιώτερός τε καὶ γεραρώτερος* ..., ολοκληρώνει ο Νικήτας Χωνιάτης την επιστολή του στον Βασίλειο Καματηρό, που μεταβαίνει στην Αρμενία για να συνοδεύσει τη μέλλουσα σύζυγο του Θεόδωρου Α΄ Λάσκαρη, Φιλίππα, στη Νίκαια[63].

Ένδειξη μιας πιο προσωπικής σχέσης με τον αποδέκτη (χωρίς αυτό να σημαίνει ότι και πλήθος άλλων επιστολών, διαφορετικών συγγραφέων με διαφορετική κατακλείδα, δεν δείχνουν φιλική σχέση επιστολογράφου-παραλήπτη) αποτελούν οι ευχές στην κατακλείδα δύο επιστολών του Μιχαήλ Ψελλού. Στο δεύτερο μέρος της πρώτης, που απευθύνεται στον *πρόεδρο* Ρωμανό Σκληρό, ο επιστολογράφος αναφέρεται στον εγγονό του παραλήπτη με τρόπο που του επιτρέπει να κολακέψει τον ίδιο και να καταλήξει με ευχές για το βρέφος (πιθανόν νεογέννητο): να μην το ταλαιπωρήσουν οι παιδικές ασθένειες και να μεγαλώνει όπως τα ευθαλή και υψηλά φυτά. Η δεύτερη συνιστά συγχαρητήρια επιστολή στον *ἐπὶ τῶν κρίσεων* για την απόκτηση γιου, η οποία -μετά από μακροσκελή αναφορά στις χαρές που προσφέρει η παρουσία ενός βρέφους και τρυφερές εκφράσεις εκ μέρους του Ψελλού για το συγκεκριμένο- καταλήγει με την ευχή ο παραλήπτης να εί-

---

11ου αι. Μία ιδεολογική προσέγγιση, στο *Το Εμπόλεμο Βυζάντιο (9ος-12ος αι.)* [ΙΒΕ/ΕΙΕ, Διεθνή Συμπόσια 4] (Αθήνα 1997), 213-238, στη σ. 226 και σημ. 44. Βλ. επίσης Γεώργιος Τορνίκης, επ. 1, 10, 17 (στον *ἐπὶ τοῦ κανικλείου* Θεόδωρο Στυπειώτη, ευνοούμενο του Μανουήλ Κομνηνού μέχρι το 1164: *Τηρηθείης γοῦν ὥσπερ ἅπασι καὶ ἡμῖν θεοδώρητον ἀγαθόν, ὥσπερ ὁ ἠγαπημένος ἐπὶ τῷ στήθει Χριστοῦ, οὕτω καὶ αὐτὸς τοῦ χριστομιμήτου βασιλέως τῷ στήθει ἐνοικιζόμενος καὶ τὴν ἐγκάρδιον ἀγαθωσύνην αὐτοῦ πρὸς πάντας διαπεμπόμενος*), 28 (στον Αλέξιο Αριστηνό, *μεγάλο οικονόμο* και *νομοφύλακα*: Ο Χριστός να τον βοηθήσει *καὶ τὸν δρόμον τῆς εὐσεβείας τελέσαι καὶ τὸν τῆς δικαιοσύνης κομίσασθαι στέφανον*).

63. Επ. 11, σ. $217_{10\text{-}20}$. Βλ. επίσης Λέων Χοιροσφάκτης, G. Kolias, έκδ., *Léon Choerosphactès. Magistre, proconsul et patrice* [Texte und Forschungen zur byzantinisch-neugriechische Philologie 31] (Athen 1939), επ. 16 (του *πατρικίου* Γενεσίου στον ευρισκόμενο στη Βαγδάτη Λέοντα)· Νικόλαος Μυστικός, επ. 68· Λέων Συνάδων, επ. 41· Θεοφύλακτος Αχρίδος, επ. 41, 65· Ιωάννης Τζέτζης, επ. 33· Ευθύμιος Μαλάκης, επ. 35.

ναι πάντοτε υγιής, με την ίδια ευχαρίστηση να απολαμβάνει τα παιδιά του και να σκιρτάει εύθυμα με παιδική ζωηρότητα (*συνατάλλει*) και να χορεύει (*ὀρχεῖται*) με το νεογέννητο, προσέχοντας ιδιαίτερα όταν το σηκώνει στον αέρα[64].

Η φιλία που συνέδεε τον πρωτοσπαθάριο Βασίλειο με νεόνυμφο φίλο του είναι εμφανής από την οικειότητα που αποπνέει η επιστολή, που συντάσσει ο Θεόδωρος Δαφνοπάτης *ὡς ἐκ προσώπου* του Βασιλείου, αλλά και από την κατακλείδα, όπου ο επιστολογράφος εύχεται στον φίλο του ... *εἴης μοι εὐτυχῶν ἐπὶ τοιούτοις, κρυφίως καὶ μυστικῶς τὰ κρυπτὰ καὶ ἀπόρρητα τῆς θεοῦ* (της Αφροδίτης) *μυστήρια τελεσιουργούμενος*, ενώ συγχρόνως τον προτρέπει να διαφυλάξει κάποιο μυστικό που γνωρίζουν και οι δύο, όπως θα το διαφυλάξει και ο ίδιος (ο πρωτοσπαθάριος)[65]. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι μία σειρά έξι επιστολών του Δαφνοπάτη σε κάποιον φίλο του, που τον χαρακτηρίζει η λαιμαργία, με ύφος περιπαικτικό και ελαφρύ, διότι μας παρέχουν μία εικόνα του καθημερινού και κοινωνικού βίου. Μία από αυτές καταλήγει σε ευχή για την υγεία του και σε προτροπή να μη δυσαρεστηθεί από αυτά που του γράφει αλλά να ευχαριστηθεί, να χαρεί και να γελάσει, λαμβάνοντας υπόψη ότι τα έγραψε με αγάπη (*ἔρρωσο καὶ πρὸς τὰ πράγματα φιλικώτερον διατεθεὶς ἡδύνθητι καὶ εὐφράνθητι καὶ τὸ τῆς ἀγάπης μετρήσας διάπυρον μὴ ἀπόσχῃ τοῦ χαροποιοῦ γέλωτος*)[66].

Ενδιαφέρον, επίσης, παρουσιάζουν οι ευχές στον αποδέκτη, που αποτελούν ανταπόδοση της ικανοποίησης αιτήματος εκ μέρους του επιστολογράφου, μερικές από τις οποίες είδαμε ήδη πιο πάνω (σ. 184). Ο Θεόδωρος Νικαίας, για παράδειγμα, εύχεται να δώσει ο Θεός θέση στον ουρανό (επομένως σωτηρία της ψυχής) σε αποδέκτη επιστολής του, ως αντάλλαγμα μεσολάβησής του στον αυτοκράτορα για να επιστρέψει στην Κωνσταντινούπολη από την εξορία, στην οποία βρίσκεται, και ο Ιωάννης Μαυρόπους (σε συντομότατη επιστολή του) να ικανοποιεί ο Θεός τις επιθυμίες του αποδέ-

64. Ψελλός, *Scripta minora*, επ. 68 και Ψελλός (ΣΑΘΑΣ), επ. 157, αντίστοιχα. Για τον Ρωμανό Σκληρό βλ. W. SEIBT, *Die Skleroi. Eine prosopographisch-sigillographische Studie* [Byzantina Vindobonensia 9] (Wien 1976), 76-85.

65. Θεόδωρος Δαφνοπάτης, επ. 17. Πρβλ. και επ. 18, που κατά τους εκδότες πιθανόν να αντικατέστησε τελικά την προηγούμενη, το ύφος της οποίας -κάπως τολμηρό- ίσως δεν άρεσε στον Βασίλειο ή στον ίδιο τον Δαφνοπάτη (ό.π., εισαγωγή, 21). Η επιστολή που κλείνει με την προτροπή να μείνει σταθερός ο αποδέκτης στη μεταξύ τους αγάπη και να φροντίσει να την αυξήσει.

66. Επ. 25. Περιπαικτική διάθεση χαρακτηρίζει επίσης την κατακλείδα της, όπως και όλη την επιστολή 28.

κτη, αφού αυτός θα έχει φροντίσει για τις ανάγκες των ανθρώπων που του συστήνει για να τους βοηθήσει[67].

Υπάρχουν, τέλος, και ορισμένες περιπτώσεις, στις οποίες εκφράζεται ευχή/ές και για τον επιστολογράφο, όχι μόνο για τον αποδέκτη. Έτσι, ο Θεοφύλακτος Αχρίδος, σε επιστολή του προς τον Μιχαήλ Παντεχνή (γιατρό του Αλεξίου Α΄) -στην οποία του παραπονείται για τις δυσκολίες που αντιμετωπίζει και τις ταλαιπωρίες που υφίσταται στην αρχιεπισκοπή του- καταλήγει: *Δῴη Κύριος ... καὶ ἡμῖν μετρίαν τῶν λυπηρῶν ἄνεσιν καί σοι τὴν ἐν πᾶσιν ἱλαρωτέροις ἀνάπαυσιν*[68].

Μεταξύ των αποδεκτών εμφανίζονται συχνά οι Βυζαντινοί αυτοκράτορες (77 επιστολές, από τις οποίες οι 34 δεν έχουν κατακλείδα και 6 έχουν άλλη κατάληξη χωρίς ευχές), σε ορισμένες -λίγες- περιπτώσεις μάλιστα είναι και οι ίδιοι αποστολείς[69]. Παραπάνω (σ. 188) είδαμε ότι οι ευχές για μακροζωία τυγχάνουν της προτίμησης των επιστολογράφων, όταν οι αποδέκτες είναι βασιλείς. Στις περισσότερες περιπτώσεις ο συντάκτης της επιστολής προς τον βασιλέα δεν αρκείται σε σύντομη ευχή του τύπου: *θεὸς δ' ἐπακούοι διατηρῶν τὸ ἔνθεον κράτος σου πολυχρόνιον*[70], αλλά είτε την

67. Θεόδωρος Νικαίας, επ. 19· Ιωάννης Μαυρόπους, επ. 15. Βλ. επίσης Νικόλαος Μυστικός, επ. 86, 182· Θεοφύλακτος Αχρίδος, επ. 8, 19 [Ο *δοὺξ* του Δυρραχίου, Ιωάννης Κομνηνός, καλείται να ικανοποιήσει το αίτημά του -για φοροαπαλλαγή των κληρικών του Πολόγου- οπότε *καὶ σὲ αὐτὸς* (ο Θεός) *φυλάττοι ἐν πολεμικοῖς καιροῖς καὶ εἰρηνικοῖς πρὸς αὐτὸν εἰρηνεύοντα*. Για τη θέση της πόλης βλ. Θεοφύλακτος Αχρίδος, επ. 12, σημ. 2], 86, 100· Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, επ. 9, 37· Γρηγόριος Αντίοχος, *Δέησις*, ό.π., σημ. 46· Γεώργιος Τορνίκης, επ. 10.

68. Επ. 48. Στο ίδιο πνεύμα και οι επ. 6, 95, 115. Πρβλ. και επ. 66, 91 και 45, όπου η ευχή αφορά μόνο στον ίδιο τον Θεοφύλακτο και η πραγματοποίησή της θα επιτευχθεί μέσω των προσευχών του αποδέκτη (*Δῴη δὲ Κύριος ἢ περιαιρεθῆναι ἢ κερασθῆναι ἢ ἡμῖν εὐφόρως ποθῆναι τὸ τῆς πικρίας ποτήριον ταῖς σαῖς ὑπὲρ πάντων πρεσβείαις, πανάγιε δέσποτα*). Βλ. και Ιωάννης Μαυρόπους, επ. 44, 60· Μιχαήλ Ιταλικός, επ. 37· Γεώργιος Τορνίκης, επ. 12. Πρβλ. και Νικηφόρος Βασιλάκης, επ. 1, 2, 3, που εύχεται για την επιστροφή του ίδιου στην Κωνσταντινούπολη από την εξορία του στη Φιλιππούπολη.

69. Πρόκειται για επιστολές βασιλέων που έχουν περιληφθεί σε συλλογές επιστολογράφων, όπως του Θεοδώρου Κυζίκου (επ. 1, 3, 5, 7, 10, 12, 15, 18), του Θεοδώρου Δαφνοπάτη (επ. 1, επίσημη επιστολή, *ὡς ἐκ προσώπου τοῦ βασιλέως*, από τον Ρωμανό Α΄ στον πάπα Ιωάννη ΙΑ΄), του Γεωργίου και του Δημητρίου Τορνίκη (επ. 30 και 33, αντίστοιχα, επίσημες επιστολές, επίσης *ὡς ἐκ προσώπου τοῦ βασιλέως*, Ισαακίου Β΄ Αγγέλου, προς τον πάπα Κελεστίνο Γ΄). Πρβλ. και Δημήτριος Τορνίκης, επ. 34 (επιστολή στον πάπα *ὡς ἐκ προσώπου τοῦ πατριάρχου*). Βλ. και παρακάτω, σ. 196-197.

70. Μιχαὴλ Χωνιάτης, *Ἐπιστολαί*, επ. 94· Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, επ. 12, 14. Πρβλ. και Νικόλαος Μυστικός, επ. 24, 30 στον ηγεμόνα της Βουλγαρίας Συμεών.

συμπληρώνει με ευχή για νίκες επί των εχθρών[71] ή συνδέει τη μεγάλη διάρκεια ζωής του αυτοκράτορα με την εκ μέρους του χρηστή διοίκηση του κράτους και/ή τις (πολιτικές και στρατιωτικές) επιτυχίες του, που όλα μαζί εξασφαλίζουν την ευδαιμονία των υπηκόων του (... *εἰς αἰῶνας ζῆθι, βασιλεῦ Ῥωμαίων, καὶ δῴη σοι θεὸς τὰ αἰτήματα τῆς καρδίας σου καὶ πᾶσαν βουλὴν σου πληρῶσαι εἰς καύχημα Ῥωμαίων ἀεὶ νικῶντα· τοῦτο γὰρ βούλομαι καὶ εὔχομαι, αἰὲν ἀριστεύειν καὶ ὑπείροχον ἔμμεναι ἄλλων· καὶ πολυχρόνιον διαφυλάττοι τὸ ἔνθεον κράτος σου*)[72].

Συχνά, επίσης, απαντά η ευχή να επιστρέψει ο βασιλεύς σύντομα (τις περισσότερες φορές από εκστρατεία)[73], ευχή που θα μπορούσε να υπαχθεί στην κατηγορία εκείνων που εκφράζουν επιθυμία για συνάντηση με τον αποδέκτη[74] (βλ. παραπάνω, σ. 189-190), ενώ δεν λείπουν και οι ευχές που δίδονται σε ανταπόδοση της καλής προαιρέσεως του αυτοκράτορα έναντι του επιστολογράφου. Έτσι, ο Νικόλαος Μυστικός επιλέγει ως ευχή την εκπλήρωση όλων των επιθυμιών του Ρωμανού Α΄, ο Θεόδωρος Κυζίκου «την επίγεια και την επουράνια βασιλεία» για τον Κωνσταντίνο Ζ΄ και ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης την ουράνια βασιλεία για τον Μανουήλ Κομνηνό[75]. Η

71. Μιχαὴλ Χωνιάτης, *Ἐπιστολαί*, επ. 136 στον Θεόδωρο Α΄ Λάσκαρη.

72. Ό.π., επ. 179 στον ίδιο αυτοκράτορα. Βλ. και Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, επ. 12, 14. Το *πολυχρόνιον κράτος* πιστεύω ότι, σε όλες τις περιπτώσεις, δηλώνει όχι μόνο τη μεγάλη διάρκεια της ζωής αλλά και της βασιλείας του. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν επίσης οι ευχές στην κατακλείδα τής υπ' αρ. 26 επιστολής τού Ιωάννη Μαυρόποδος στον Κωνσταντίνο Θ΄ Μονομάχο (*οὕτως οὖν ἡμεῖς ἀξιοῦμεν καὶ τοιαῦτα δεόμεθα μεγαλεῖα ποιεῖν τήν τε σὴν γαληνότητα, καὶ τὰς ἁγιωτάτας δεσποίνας καὶ βασιλίσσας ἡμῶν, οὓς ἡ θεία τριάς, ἡ ἀδιαίρετος καὶ ἀΐδιος, ἀδιαιρέτους ἐν πλείοσιν ἐνιαυτοῖς συντηρήσοι εἰς ἀναψυχὴν καὶ παράκλησιν τοῦ χριστωνύμου λαοῦ καὶ τῶν ἐκκλησιῶν τοῦ θεοῦ διαμονήν τε καὶ σύστασιν*). Βλ., επίσης, Λέων Συνάδων, επ. 54· Θεόδωρος Δαφνοπάτης, επ. 12 (*ζώοις ἐπὶ μακρὸν καὶ εὐεκτοίης ἐπὶ πολὺ καὶ ἀνάσσοις διὰ παντός, ἐπὶ πολλῶν μὲν καὶ ἄλλων σωτηρίᾳ, μάλιστα δὲ* <*τῶν*> *τὸ γνήσιον τῆς δουλώσεως ἀκραιφνὲς διασωσάντων...*)· Ψελλός (Σαθας), επ. 112 στη σύζυγο του Ισαακίου Α΄, αυγούστα Αικατερίνη (*Εἴη δὲ εἰς μακροὺς χρόνους ἡ βασιλεία ὑμῶν τὰ Ῥωμαίων αὐξάνουσα πράγματα, καὶ τὸ κράτος καλῶς διοικοῦσα καὶ κατευθύνουσα*). Ιδιόμορφες ευχές για μακρό βίο βλ. επίσης στον Ψελλό (Σαθας), επ. 52 (*ἀείζωος*), 115 και κυρίως 137· Ψελλός, *Scripta minora*, επ. 215

73. Ψελλός (Σαθας), επ. 3, 6 (από κυνήγι), 81· Ψελλός, *Scripta minora*, επ. 156· Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, επ. 13.

74. Θεόδωρος Κυζίκου, επ. 9, 13.

75. Νικόλαος Μυστικός, επ. 86· Θεόδωρος Κυζίκου, επ. 14· Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, επ. 3, αντίστοιχα. Βλ. επίσης Νικόλαος Μυστικός, επ. 156· Ψελλός, *Scripta minora*, επ. 29 (μεταφορικά: *καὶ πληρωθείς τῆς νοερᾶς εὐφροσύνης καὶ συνεστιασθείς θεῷ, πληρούμενος τῆς τε εὐφροσύνης καὶ τοῦ νέκταρος*)· Ψελλός (Σαθας), επ. 69, 115.

προστασία από το «κακό», η θεία προστασία και η ευόδωση των στόχων του αυτοκράτορα αποτελούν σπανιότερες ευχές[76], ενώ οι περισσότερες εντάσσονται στην κατηγορία των «διάφορων/ειδικών». Η πλέον χαρακτηριστική κατακλείδα από αυτές ανήκει στον Θεόδωρο Δαφνοπάτη, σε επιστολή του προς τον Ρωμανό Β΄. Συνεπής με το γενικότερο περιεχόμενό της (αναφορά σε κυνήγι -αγαπημένη διασκέδαση του αυτοκράτορα-, όπου η προερχόμενη από το ζωικό βασίλειο λεία συμβολίζει τους ηττημένους εχθρούς του και παραπέμπει, πιθανόν, στις νίκες του Νικηφόρου Φωκά στην Κιλικία το 961 και 962), ο επιστολογράφος καταλήγει: ο Θεός *εἴη σοι ἐν παντὶ τόπῳ συνεργῶν καὶ συναντιλαμβανόμενος καὶ κατευθύνων σου τὰ πρὸς αὐτὸν διαβήματα, καὶ ταῖς κατὰ τῶν ἀγρίων ζῴων θήραις ἀλκιμώτερον ... καὶ ἀνδρειότερον, κατευφραίνων σου τὴν ψυχὴν καὶ τὴν καρδίαν ἀγαθύνων καὶ ἥμερον καὶ ποθητόν σε καὶ πολυέραστον τοῖς ὑπηκόοις ἀναδεικνύς, φοβερόν τε καὶ ἀνυπόστατον τοῖς ἐναντίοις*[77].

Μεταξύ των επιστολών που μελετήθηκαν υπάρχουν και ορισμένες (σε μικρό σχετικά αριθμό) που απευθύνονται σε ξένους ηγεμόνες ή αξιωματούχους και εκφράζουν -κατά το μάλλον ή ήττον- την επίσημη θέση της κεντρικής εξουσίας, ανήκουν δηλαδή στην κατηγορία των υπηρεσιακών επιστολών[78]. Οι περισσότερες από αυτές απευθύνονται στον Βούλγαρο Συμεών (ορισμένες σχολιάστηκαν παραπάνω, σ. 189) και προέρχονται από τη γραφίδα του Νικόλαου Μυστικού (26 επιστολές), του Λέοντος Χοιροσφάκτη (11 και 3 από τον Συμεών στον Λέοντα) και του Θεόδωρου Δαφνοπάτη (3)[79], στα πλαίσια της μακροχρόνιας πολεμικής αντιπαράθεσης του Βυζαντίου με τον ηγεμόνα της Βουλγαρίας, τρεις έχουν ως αποδέκτες Άραβες ηγέτες (δύο του Νικολάου Μυστικού και μία του Δαφνοπάτη)[80] και πέντε

---

76. Μιχαὴλ Χωνιάτης, *Ἐπιστολαί*, επ. 136, 165 (*ἔντεινε καὶ κατευοδοῦ καὶ καθυπέρτερος γίνου παντὸς δυσμενοῦς, φανεροῦ τε καὶ ἀφανοῦς ... Εἴη μετὰ σοῦ ὁ Κύριος ὑπερασπίζων καὶ φρουρῶν καὶ διατηρῶν ἀνώτερον παντὸς πονηροῦ συναντήματος*).

77. Επ. 14. Βλ. επίσης Θεόδωρος Κυζίκου, επ. 6, 8, 11, 14· Θεόδωρος Νικαίας, επ. 35· Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, επ. 11· Ψελλός (ΣΑΘΑΣ), επ. 4, 74 (στον Κωνσταντίνο Ι΄ Δούκα;), 90· Ψελλός, *Scripta minora*, επ. 188.

78. HUNGER, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, ό.π. (σημ. 1), 308. Σημειώνεται ότι στην παρούσα μελέτη λήφθηκαν υπόψη μόνο όσες βρίσκονται εκδεδομένες μέσα σε corpora επιστολών και έχουν συνταχθεί *ὡς ἐκ προσώπου τοῦ βασιλέως* ή από επιστολογράφους που εκπροσωπούσαν τη βυζαντινή ηγεσία.

79. Νικόλαος Μυστικός, επ. 3, 5-11, 14-31· Λέων Χοιροσφάκτης, επ. 2, 4, 6-14 και 1, 3, 5, αντίστοιχα· Θεόδωρος Δαφνοπάτης, επ. 5-7.

80. Επ. 1-2 και 4, αντίστοιχα. Για τις επιστολές προς τον Συμεών και Άραβες ηγέτες βλ. ΚΟΛΙΑ-ΔΕΡΜΙΤΖΑΚΗ, Το εμπόλεμο Βυζάντιο στις ομιλίες και τις επιστολές ..., ό.π. (σημ. 62),

τον προκαθήμενο της Ρωμαϊκής Εκκλησίας (τρεις του Νικολάου Μυστικού, μία του Γεωργίου και δύο του Δημητρίου Τορνίκη)[81]. Από τους επιστολογράφους αυτούς -στο συγκεκριμένο είδος επιστολής- ο μεν Λέων επιλέγει βασικά την τυπική ευχή *ἔρρωσο*, ενώ ο πατριάρχης σε αρκετές φαίνεται να προτιμάει μία πιο προσωπική κατακλείδα συνδυασμένη με ευχή για σωτηρία της ψυχής και/ή υγεία και ελάχιστα με μακροζωία, ευόδωση στόχων ή προστασία από κακό[82]. Ο Δαφνοπάτης δεν επιλέγει ευχή ως κατακλείδα, αλλά είτε διατυπώνει την πεποίθησή του ότι ο Θεός θα βοηθήσει τους Βυζαντινούς και θα τιμωρήσει τον Συμεών, εάν δεν ειρηνεύσει, είτε τον διαβεβαιώνει για την αγαλλίαση που θα προκαλέσει η απόφασή του για ειρήνη στον Θεό και σε όλο τον κόσμο. Οι αδελφοί Τορνίκη, τέλος, κλείνουν με ευχή για την πραγματοποίηση της ένωσης των Εκκλησιών, η οποία αποτελούσε και το θέμα των επιστολών, που συντάχθηκαν στα πλαίσια διαπραγματεύσεων με στόχο την ένωση.

Ένας ελάχιστος αριθμός επιστολών (μόλις 9) απευθύνεται σε γυναίκα. Από αυτές τέσσερεις κλείνουν με τη διατύπωση ευχών. Το ποσοστό είναι πάρα πολύ μικρό και για τον λόγο αυτόν ελάχιστα αξιοποιήσιμο. Παρ' όλα αυτά και στην κατηγορία αυτή των αποδεκτών επικρατούν οι «ειδικές/προσωπικές» ευχές (βλ. πίνακα 6).

Μετά την επισκόπηση των κατηγοριών ευχών που απαντούν στη βυζαντινή επιστολογραφία του 10ου-12ου αιώνα, και λαμβάνοντας υπόψη και τους πίνακες που παρατίθενται στη συνέχεια, μπορούμε να καταλήξουμε στις ακόλουθες διαπιστώσεις:

Η αδυναμία ακριβούς ή κατά προσέγγιση χρονολόγησης ενός πολύ μεγάλου μέρους -αν όχι των περισσότερων από τις επιστολές- και η αδυναμία προσδιορισμού της θέσης, που κατείχαν οι επιστολογράφοι κατά τη συγκεκριμένη περίοδο σύνταξης κάθε επιστολής, δεν μας επιτρέπει σε πολλές περιπτώσεις να εκτιμήσουμε την επιλογή της κατακλείδας ως προερχόμενη από τη γραφίδα συγγραφέως ορισμένου status (ως ανήκοντος δηλαδή στον κοσμικό ή τον εκκλησιαστικό χώρο). Από την άλλη πλευρά, επίσης,

216, 220-225.

81. Νικόλαος Μυστικός, επ. 32, 53, 77 (πρόταση για άρση του σχίσματος που είχε προκαλέσει το ζήτημα της τετραγαμίας του Λέοντος ΣΤ΄)· Γεώργιος Τορνίκης, επ. 30 (εξ ονόματος του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού προς τον Αδριανό Δ΄)· Δημήτριος Τορνίκης, επ. 33 (εξ ονόματος του Ισαακίου Β΄ Αγγέλου στον Κελεστίνο Γ΄), 34 (εξ ονόματος του πατριάρχη Γεωργίου Ξιφιλίνου στον πάπα Κελεστίνο Γ΄).

82. Λέων Χοιροσφάκτης, επ. 2, 4, 7-13 και 1, 3 (ο Συμεών προς τον Λέοντα)· Νικόλαος Μυστικός, επ. 2, 6, 11, 13, 17-19, 23-28, 30, 31, 46, 85, 145. Βλ. και πίνακα 6.

πολλές φορές οι παραλήπτες είναι άγνωστοι· μπορεί ακόμη να είναι γνωστοί αλλά, για τον προαναφερθέντα λόγο και εξαιτίας του γεγονότος ότι ορισμένα από τα πολιτικά και τα εκκλησιαστικά αξιώματα που αναφέρονται στις επιστολές (π.χ. *σακελλάριος, οἰκονόμος, νοτάριος*) ανήκαν και στις δύο κατηγορίες, να μην είμαστε σε θέση να προσδιορίσουμε την ιδιότητά τους. Επομένως, δεν είναι δυνατόν να δοθεί ασφαλής απάντηση στο ερώτημα κατά πόσο η εκάστοτε επιλογή της κατακλείδας είναι τυχαία ή επηρεάζεται από την ιδιότητα του επιστολογράφου και/ή του παραλήπτη.

Παρ' όλα αυτά κατέστη δυνατή η ένταξη σε κατηγορίες των αποδεκτών, οι οποίοι έλαβαν επιστολές με καταληκτήριες ευχές, σε πέντε ομάδες (κοσμικούς, κληρικούς-μοναχούς, αυτοκράτορες, επίσημους ξένους, γυναίκες), ενώ μία έκτη περιλαμβάνει όσους δεν αναγνωρίστηκαν (οι ίδιοι ή η ιδιότητά τους).

Κατ' αρχήν, μόνο λίγο περισσότερες από το ένα τρίτο του συνόλου των επιστολών που μελετήθηκαν (658 από τις 1924) κλείνουν με ευχές του επιστολογράφου προς τον παραλήπτη. Οι υπόλοιπες καταλήγουν με προτροπή ή παράκληση να ικανοποιήσει ο αποδέκτης κάποιο αίτημα του επιστολογράφου ή να τον περιλαμβάνει στις προσευχές του (κυρίως στις περιπτώσεις του κληρικού-μοναχού αποδέκτη), με σύνοψη του ζητήματος που αποτελεί το κύριο θέμα της επιστολής, με συμβουλή ή με την αποστολή χαιρετισμών σε πρόσωπα του οικογενειακού και φιλικού περιβάλλοντος του παραλήπτη, σπανιότερα με απειλή ή κάποιο γνωμικό ή απόφθεγμα. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι σε 95 από τις επιστολές με ευχές, αυτές συμπληρώνουν κάποια προτροπή ή παράκληση του συγγραφέα. Τέλος, ένας σημαντικός αριθμός επιστολών τελειώνει χωρίς κάποιου είδους κατακλείδα. Διαπιστώνεται, λοιπόν, σημαντική ποικιλία στον τρόπο με τον οποίο οι επιστολογράφοι της εποχής κλείνουν το κείμενό τους, ποικιλία που είναι απόρροια του προσωπικού χαρακτήρα του μεγαλύτερου μέρους των επιστολών.

Εάν εξετάσουμε ως σύνολο τις καταληκτήριες ευχές, που αποτελούν το αντικείμενο της παρούσας μελέτης, η προηγούμενη διαπίστωση ενισχύεται και από το γεγονός ότι η κατηγορία των ειδικών/προσωπικών ευχών (που δείχνει μία πιο ιδιαίτερη σχέση επιστολογράφου-παραλήπτη) είναι η μεγαλύτερη σε αριθμό τόσο στο σύνολο των αποδεκτών όσο και στις συγκεκριμένες ομάδες, με εξαίρεση εκείνη των κληρικών-μοναχών, όπου υπερτερούν οι ευχές για υγεία. Οι τελευταίες αποτελούν τη δεύτερη κατά σειρά προτίμησης των επιστολογράφων κατηγορία ευχών, που άλλες φορές είναι καθαρά τυπικές και μονολεκτικές και άλλες πιο άμεσες και θερμές. Ενδια-

φέρον παρουσιάζει η διαπίστωση ότι τρίτες στη σειρά είναι οι ευχές που αναφέρονται στην ευδαιμονία, την ευτυχία και την απουσία λύπης από τη ζωή, στη χαρά. Η μακρά παραμονή στον επίγειο κόσμο, ο συνδυασμός σωματικής και πνευματικής υγείας και η προσωπική επαφή επιστολογράφου-αποδέκτη αποτελούν εξίσου επιθυμητές ευχές και κατέχουν την τέταρτη θέση στις επιλογές. Εκείνο που φαίνεται, επίσης, να απασχολεί τους Βυζαντινούς είναι το «κακό», ως έκφραση ανθρώπινου ψυχισμού και συμπεριφοράς με αντίκτυπο στην καθημερινή ζωή των ανθρώπων και ως έννοια υπερβατική, που επηρεάζει το πνεύμα. Οι ευχές για προστασία από αυτές τις ορατές και αόρατες αρνητικές δυνάμεις επιλέγονται σε σημαντικό αριθμό επιστολών. Η επιτυχής κατάληξη προσπαθειών για κοινωνική ανέλιξη, η συνεχής πρόοδος, η ευόδωση των εκάστοτε στόχων και γενικότερα η ευημερία ήταν επιδιώξεις που κατείχαν επίσης ιδιαίτερη θέση στη ζωή των Βυζαντινών των ανώτερων κυρίως και σε μικρό ποσοστό των μεσαίων κοινωνικών στρωμάτων, στα οποία ανήκαν οι παραλήπτες των επιστολών (κοσμικοί και μέλη του κλήρου), ενώ η σωτηρία της ψυχής και η εξασφάλιση της θείας προστασίας στην παρούσα ζωή φαίνεται ότι τους απασχολούσε σε μικρότερο βαθμό.

Θα πρέπει, πάντως, να επισημανθεί ότι τα παραπάνω στοιχεία τροποποιούνται κάπως στις επί μέρους κατηγορίες αποδεκτών. Έτσι, για παράδειγμα, η ευχή για συνάντηση απαντά πολύ συχνότερα στις επιστολές προς κληρικούς-μοναχούς απ' ότι σε εκείνες προς τους κοσμικούς. Η σωματική και πνευματική υγεία προηγείται (με μικρή πάντως διαφορά) της ευθυμίας και χαράς στους κοσμικούς παραλήπτες και, αντίθετα, βρίσκεται σε πολύ χαμηλότερη θέση στην προτίμηση των επιστολογράφων όταν αυτοί απευθύνονται σε μέλη του κλήρου (βλ. πίνακα 1 και 2). Επίσης, οι ευχές για σωτηρία της ψυχής και εκείνες για προστασία από το «κακό» είναι σπανιότερες -αναλογικά πάντοτε- όταν απευθύνονται σε εκκλησιαστικούς, απ' ό,τι σε κοσμικούς (ίσως επειδή -λόγω της ιδιότητάς τους- θεωρείται ότι και η μία και η άλλη είναι κατά κάποιον τρόπο δεδομένη). Η χαρά και η ευτυχία, πάντως, έχει σημαντική θέση και στη ζωή των κληρικών, ενώ η πρόοδος, οι επιτυχίες και η ευημερία συνιστούν ένα ελάχιστο ποσοστό των ευχών που έχουν παραλήπτη κάποιον από αυτούς. Τέλος, όπως αναφέρθηκε ήδη παραπάνω, οι αυτοκράτορες δέχονται ευχές ειδικές, που βασίζονται κυρίως στην προσωπική τους σχέση με τον επιστολογράφο και τη συνήθη για τους ηγεμόνες ευχή για μακροβιότητα (βλ. πίνακα 3).

Νομίζω, λοιπόν, ότι, από όσα εκτέθηκαν παραπάνω, μπορούμε να πούμε ότι η ποικιλία και τα είδη των ευχών που χρησιμοποιούνται ως κατα-

κλείδα επιτρέπουν να θεωρήσουμε τις επιλογές των επιστολογράφων ως ενδείξεις τόσο της δικής τους προσωπικότητας όσο και των αντιλήψεων μέρους της βυζαντινής κοινωνίας του 10ου-12ου αιώνα γενικότερα. Η κοινωνία αυτή φαίνεται -μέσα στα πλαίσια των αλλαγών και μεταμορφώσεων που διακρίνουν την περίοδο αυτή, και κυρίως το δεύτερο μισό της, και που την οδηγούν σε μία τάση εξατομίκευσης και ορθολογισμού των κατοίκων της Αυτοκρατορίας και στην ανάδυση μιας «παγανιστικής κοινωνίας»[83]- να δίνει έμφαση στον υγιή, με χαρές, ευημερία και επιτυχίες βίο[84], η μετά θάνατον ζωή να την απασχολεί λιγότερο, ενώ αισθάνεται αδύναμη απέναντι στο «κακό», από οπουδήποτε και αν προέρχεται αυτό (από τον υλικό, ορατό ή από τον αόρατο κόσμο).*

83. Βλ. ARABATZIS, *Éthique du bonheur et orthodoxie à Byzance*, ό.π. (σημ. 14), 130-148.

84. Για τις χαρές της ζωής και για τις σχετικές τάσεις και αντιλήψεις της βυζαντινής κοινωνίας του 11ου αιώνα (όπως αυτές προκύπτουν από τα επιγράμματα του Χριστόφορου Μυτιληναίου), που ενισχύουν όσα διαπιστώθηκαν από τη μελέτη των καταληκτήριων ευχών των επιστολών, βλ. N. OIKONOMIDES, Life and Society in Eleventh Century Constantinople, *SüdostF* 40 (1990), 1-14. Για την αίσθηση του χιούμορ και τη στάση των Βυζαντινών απέναντι στο γέλιο (και το γελοίο) βλ. J. HALDON, Laughing all the way to Byzantium: Humour and the everyday in the eastern Roman world, *Acta Byzantina Fennica* 1 (N.S.) (2002), 27-58. Για τον τρόπο προσέγγισης των πηγών και το πρόβλημα της κατανόησης της βυζαντινής κοινωνίας βλ. ο ΙΔΙΟΣ, Everyday Life in Byzantium: Some Problems of Approach, *BMGS* 10 (1986), 51-72.

* Στην υποσημείωση υπ' αρ. 3 θα πρέπει να προστεθεί και η μελέτη του G. T. DENNIS, The Byzantines as revealed in their Letters, *Gonimos. Neoplatonic and Byzantine Studies Presented to Leendert G. Westerink*, έκδ. J. DUFFY - J. PERADOTTO (Buffalo, New York 1988), 155-165, κυρίως 59-61, την οποία κατόρθωσα να βρω και να διαβάσω μόλις κατά την τελική διόρθωση των δοκιμίων.

ΠΙΝΑΚΕΣ

Οι πίνακες εμφανίζουν -από το σύνολο των εκδεδομένων επιστολών κάθε επιστολογράφου που μελετήθηκαν (αριθμός κάτω από το όνομα του επιστολογράφου)- μόνο εκείνες στις οποίες απαντώνται ευχές. Επειδή οι συντάκτες στις περισσότερες περιπτώσεις δεν κλείνουν την επιστολή τους περιοριζόμενοι σε μία μόνον ευχή, κάθε επιστολή μπορεί να εμφανίζεται σε περισσότερες από μία κατηγορίες

Οι αριθμοί στα πινακίδια παραπέμπουν στον αριθμό τής επιστολής κατά την έκδοση που αναφέρεται στις υποσημειώσεις ή στις βραχυγραφίες.

Ο αριθμός με έντονη γραφή μέσα σε αγκύλες ([ ]) υποδηλώνει τον συνολικό αριθμό των ευχών που βρίσκονται σε κάθε πινακίδιο.

Το (;) σημαίνει ότι -με βάση το περιεχόμενο της επιστολής ή άλλα στοιχεία- έχει εκτιμηθεί η ιδιότητα του παραλήπτη με μεγάλη πιθανότητα προσέγγισης, αλλά χωρίς απόλυτη βεβαιότητα.

Ο * σημαίνει ότι ο επιστολογράφος, στη συγκεκριμένη περίπτωση, δεν είναι ο αποστολέας αλλά ο παραλήπτης της επιστολής.

Οι ** σημαίνουν ότι ο αποδέκτης είναι ανώτερος αξιωματούχος, αλλά τα στοιχεία που μας παρέχει η επιστολή δεν μας επιτρέπουν να διευκρινίσουμε αν ανήκει στους πολιτικούς ή τους εκκλησιαστικούς αξιωματούχους.

Πίνακας 1. Παραλήπτες κοσμικοί

Επιστολογράφοι (σύνολο επιστολών που μελετήθηκαν)	*υγεία*	*χαρά, ευθυμία*	*σωματική και πνευματική/ ψυχική υγεία*	*προστασία από "κακό" (ορατό και αόρατο)*	*πρόοδος, ευόδωση στόχων, επιτυχίες, ευημερία*	*συνάντηση*	*μακροζωία*	*σωτηρία ψυχής*	*προστασία από Θεό*	*ειδικές/ προσωπικές*	*Σύνολο ΕΠΙΣΤΟΛΩΝ με ευχές*
Αλέξανδρος Νικαίας (20)											0
Ανώνυμος καθηγητής (122)	13, 105 [2]			84 {1]							3
Γεώργιος Τορνίκης (26)				15, 16, 23 [3]	10 [1]		1 [1]		19 [1]	4, 10, 12, 17, 28 [5]	10
Γρηγόριος Αντίοχος (7)											0
Δημήτριος Τορνίκης (3)											0
Διάφοροι Darrouzès (53)				23 [1]		39 (;) [1]	39 (;) [1]			23, 39 (;) [2]	2
Ευθύμιος Μαλάκης (35)	29 [1]	29 [1]									1
Ευστάθιος Θεσσαλονίκης (74)	9 [1]	9 [1]			9 [1]					9, 41 [2]	2
Θεόδωρος Δαφνοπάτης (40)	25, 26, 28, 31, 34 (;), 36 [6]	31 [1]	37 [1]							25, 26, 28, 31 [4]	7
Θεόδωρος Κυζίκου (33)	30 (;) [1]				30 (;) [1]			30 (;) [1]			1
Θεόδωρος Νικαίας (46)	16 [1]					30 [1]				30, 46 [2]	3
Θεόδωρος Πρόδρομος (17)	1, 4, 5, 12, 13, 14, 15, 16 [8]	8, 14 [2]					7, 8 [2]			14 [1]	10

Επιστολογράφοι (σύνολο επιστολών που μελετήθηκαν)	*υγεία*	*χαρά, ευθυμία*	*σωματική και πνευματική/ ψυχική υγεία*	*προστασία από "κακό" (ορατό και αόρατο)*	*πρόοδος, ενόδωση στόχων, επιτυχίες, ευημερία*	*συνάντηση*	*μακροζωία*	*σωτηρία ψυχής*	*προστασία από Θεό*	*ειδικές/ προσωπικές*	*Σύνολο ΕΠΙΣΤΟΛΩΝ με ευχές*
Θεοφύλακτος Αχρίδος (135)	28, 41, 118 [3]	28, 48 [2]	10, 11, 12, 27, 31, 32, 41, 42, 43, 44, 46, 50, 55, 61, 65, 68, 78, 79, 80, 85, 86, 89, 92, 98, 102, 104, 105, 110, 116, 118, 119, 126 [32]	25, 26, 31, 72, 129, 130, 149 [7]	8, 22, 24, 93, 109 [5]	29 [1]			19, 115 [2]	1, 6, 15, 16, 18, 19, 22, 25, 31, 34, 38, 41, 48, 49, 55, 63, 65, 79, 92, 95, 96, 98, 109, 112, 115, 118, 129 [27]	60
Ιωάννης Μαυρόπους (77)	4, 52, 60 (;), 62, 70 (;), 71 (;) [6]	4, 5, 9, 62, 68, 70 (;), 71 (;) [7]	30(;), 34(;), 49 [3]		4, 5, 7, 9, 39, 60 (;), 68, 72 [8]	1, 37, 46, 52 [4]		5, 9, 55, 72 [4]	32, 61 [2]	31, 33, 55, 60 (;) [4]	23
Ιωάννης Τζέτζης (107)	33, 48, 71, 74, 76, 86, 87, 93 (;), 104 [9]	33, 74, 76 [3]		71 [1]	71, 74 [2]		31, 33, 48, 71, 76, 100, 102 [7]			33 [1]	12
Λέων Συνάδων (54)	7, 41, 42 [3]	1, 3, 7, 41 [4]			1, 7 [2]	1, 3. 41 [3]	13 [1]	38 [1]	29 (;) [1]	13, 29 (;), 41 [3]	8
Λέων Χοιροσφάκτης (27)	15, 16 *, 17 *, 26 [4]	16 *, 18 * [2]								16 *, 17 *, 18 *, 26 [4]	5
Μιχαήλ Ιταλικός (34)					37 [1]		22, 33 [2]		21 [1]	21, 22, 33, 37 [4]	4
Μιχαήλ Χωνιάτης (181)	1, 3, 27, 35, 40, 42, 49, 50, 51, 60, 64, 77, 81, 87 [14]	3, 27, 35, 40, 42, 49, 50, 51, 60, 64, 77, 81, 122 [13]	11, 17, 107, 131, 141, 155, 160, 162, 177 [9]	63, 92, 142, 145, 180 [5]	57, 63, 75, 76, 77, 81, 87, 160 [8]	50 [1]	27, 31, 32, 40, 44, 49, 50, 51, 57, 58, 59, 60, 64, 65, 67, 74, 78, 82, 87, 129 [20]	44, 155 [2]	28, 123, 145, 152 [4]	3, 15, 32, 47, 52, 54, 57, 74, 76, 78, 81, 83, 92, 100, 119, 123, 145, 149, 152, 180 [20]	54
Μιχαήλ Ψελλός (ΣΑΘΑΣ) (208)		32, 120, 191 [3]								32, 70, 120, 157, 191 [5]	5
Μιχαήλ Ψελλός (*Scripta minora*) (274)	35, 175, 181 [3]	74 [1]								6, 68, 74, 157, 159 [5]	8

Επιστολογράφοι (σύνολο επιστολών που μελετήθηκαν)	υγεία	χαρά, ευθυμία	σωματική και πνευματική/ ψυχική υγεία	προστασία από "κακό" (ορατό και αόρατο)	πρόοδος, ευόδωση στόχων, επιτυχίες, ευημερία	συνάντηση	μακροζωία	σωτηρία ψυχής	προστασία από Θεό	ειδικές/ προσωπικές	Σύνολο ΕΠΙΣΤΟΛΩΝ με ευχές
Νικήτας Χωνιάτης (11)							7 [1]			11 [1]	2
Νικηφόρος Βασιλάκης (4)											0
Νικηφόρος Ουρανός (50)		31, 34 [2]	29 [1]		31, 34 [2]						3
Νικόλαος Μυστικός (190)	34, 70, 73, 140, 149, 150, 152, 179 [8]	144 [1]		34, 70, 73, 91, 140, 149, 169, 180 [8]	34, 121, 149 [3]			69, 72, 121, 144, 179 [5]		68 (;), 69, 72, 84, 91, 121, 125, 144, 149, 150, 179 [11]	21
Συμεών μάγιστρος (83)	18 [1]	95 [1]		18 [1]		111 [1]					3
Φιλητός Συναδηνός (13)				3 [1]	9 [1]						2
Σύνολο ΕΠΙΣΤΟΛΩΝ με ευχές											249
Σύνολο ΕΥΧΩΝ (1924)	71	44	46	28	35	12	35	13	11	101	
	28,51%	17,67%	18,47%	11,24%	14,00%	4,81%	14,00%	5,27%	4,41%	40,56%	

Πίνακας 2. Παραλήπτες κληρικοί-μοναχοί

Επιστολογράφοι (σύνολο επιστολών που μελετήθηκαν)	*υγεία*	*χαρά, ευθυμία*	*σωματική και πνευματική/ψυχική υγεία*	*προστασία από "κακό" (ορατό και αόρατο)*	*πρόοδος, ευόδωση στόχων, επιτυχίες, ευημερία*	*συνάντηση*	*μακροζωία*	*σωτηρία ψυχής*	*προστασία από Θεό*	*ειδικές/προσωπικές*	*Σύνολο ΕΠΙΣΤΟΛΩΝ με ευχές*
Αλέξανδρος Νικαίας (20)	18 [1]	18, 19 [2]			18 [1]	18, 19 [2]	15 [1]				3
Ανώνυμος καθηγητής (122)						12, 110 [2]					2
Γεώργιος Τορνίκης (26)	18 [1]					18 [1]				28 [1]	2
Γρηγόριος Αντίοχος (7)	Δρ.-Λουκ. [1]	Δρ.-Λουκ [1].				Darr. Lettres 2 [1]	Darr. Notice [1]	Darr. Notice [1]		Darr. Lettres 2 [1]	3
Δημήτριος Τορνίκης (3)											0
Διάφοροι Darrouzès (53)	5 (;), 9 (;), 10 (;), 11 (;), 27 (;), 33, 37 (;) [7]	5 (;), 6 (;), 10 [3]		41 [1]		6 (;), 14, 27 (;), 44 [4]				6 (;), 11 (;) [2]	11
Ευθύμιος Μαλάκης (35)	30, 35 [2]	35 [1]	3 (;) [1]			30 [1]				1, 34, 35 [3]	5
Ευστάθιος Θεσσαλονίκης (74)	38 [1]	44 [1]				44 [1]				44 [1]	2
Θεόδωρος Δαφνοπάτης (40)	29 [1]										1
Θεόδωρος Κυζίκου (33)	15 *, 22, 26, 27, 28, 29, 31 [7]			22 [1]						15 *, 22, 29 [3]	7
Θεόδωρος Νικαίας (46)	18, 19, 20 [3]	18, 19, 20 [3]	5 [1]			18, 19, 20 [3]				15, 19 [2]	5
Θεόδωρος Πρόδρομος (17)	6 [1]	6 [1]				6 [1]				17 [1]	2

Επιστολογράφοι (σύνολο επιστολών που μελετήθηκαν)	*υγεία*	*χαρά, ευθυμία*	*σωματική και πνευματική/ ψυχική υγεία*	*προστασία από "κακό" (ορατό και αόρατο)*	*πρόοδος, ευόδωση στόχων, επιτυχίες, ευημερία*	*συνάντηση*	*μακροζωία*	*σωτηρία ψυχής*	*προστασία από Θεό*	*ειδικές/ προσωπικές*	*Σύνολο ΕΠΙΣΤΟΛΩΝ με ευχές*
Θεοφύλακτος Αχρίδος (135)			40, 52, 88 [3]	36 [1]						3, 15, 21, 35, 45, 53, 58, 63 (;), 66, 75, 83, 84, 91, 100 (;), 101 (;) [15]	19
Ιωάννης Μαυρόπους (77)	19, 21, 48, 76 (;) [4]	4, 5, 9, 25, 68, 70 (;), 71 (;) [7]				21, 50, 54 [3]	69, 72 [2]	54 [1]	59 [1]	19, 25, 67, 68 (;), 69, 72 [6]	18
Ιωάννης Τζέτζης (107)	7, 39, 41 [3]	82 [1]		80 [1]		66, 80, 82 [3]	39, 49, 53, 83, 80, 95, 98 (;) [7]	9, 95, 98 (;) [3]		82, 84 [2]	13
Λέων Συνάδων (54)	8, 9, 16, 19, 22, 27, 28, 47, 49 [9]	9, 19, 27, 49 [4]			49 [1]	11, 12, 14, 15, 22, 26 [6]	11 [1]			12, 26, 34, 47 [4]	15
Λέων Χοιροσφάκτης (27)											0
Μιχαήλ Ιταλικός (34)						34 [1]					1
Μιχαήλ Χωνιάτης (181)	5, 18, 24, 72, 85, 86, 102, 105, 126, 138, 140, 147, 151, 159 [14]		38, 45, 99, 109, 125, 128, 130, 141, 153, 158, 160, 169, 170 [13]	108, 124, 126, 142 [4]	13 [1]	24 [1]	2, 4, 23, 36, 56, 61, 69, 73, 85, 86, 138, 170 [12]	168 [1]	168, 176, 178 [3]	106 (;), 108, 113, 120, 124, 126, 138, 139, 153, 156, 160 [11]	49
Μιχαήλ Ψελλός (ΣΑΘΑΣ) (208)	30 [1]									118 [1]	2
Μιχαήλ Ψελλός (*Scripta minora*) (274)	24 [1]	24 [1]								71[1]	2
Νικήτας Χωνιάτης (11)						10 [1]	4 [1]				2
Νικηφόρος Βασιλάκης (4)											0

Επιστολογράφοι (σύνολο επιστολών που μελετήθηκαν)	*υγεία*	*χαρά, ευθυμία*	*σωματική και πνευματική/ ψυχική υγεία*	*προστασία από "κακό" (ορατό και αόρατο)*	*πρόοδος, ευόδωση στόχων, επιτυχίες, ευημερία*	*συνάντηση*	*μακροζωία*	*σωτηρία ψυχής*	*προστασία από Θεό*	*ειδικές/ προσωπικές*	*Σύνολο ΕΠΙΣΤΟΛΩΝ με ευχές*
Νικηφόρος Ουρανός (50)											**0**
Νικόλαος Μυστικός (190)	37, 38, 39, 41, 48, 52, 58, 60, 62, 63, 65, 71, 78, 96, 98, 104, 108, 112, 115, 117, 126, 128, 129, 130, 131, 133, 148, 154, 158, 160, 168, 175 **[32]**	115 **[1]**	113 **[1]**	48, 98, 138, 176 (;) **[4]**		50, 99, 100, 115, 142, 176 (;), 178, 182 **[8]**				118, 125, 132, 141, 158, 190 **[6]**	**46**
Συμεών μάγιστρος (83)	82 (;) **[1]**	89 (;) **[1]**				5, 9 (;), 10, 19, 85 **[5]**				54 **[1]**	**8**
Φιλητός Συναδηνός (13)											**0**
Σύνολο ΕΠΙΣΤΟΛΩΝ με ευχές											**218**
Σύνολο ΕΥΧΩΝ (1924)	**90**	**27**	**19**	**12**	**3**	**44**	**25**	**6**	**4**	**61**	
	41,28%	**12,38%**	**8,71%**	**5,50%**	**1,37%**	**20,18%**	**11,46%**	**2,75%**	**1,83%**	**27,98%**	

Πίνακας 3. Παραλήπτες αυτοκράτορες

Επιστολογράφοι (σύνολο επιστολών που μελετήθηκαν)	*υγεία*	*χαρά, ευθυμία*	*σωματική και πνευματική/ ψυχική υγεία*	*προστασία από "κακό" (ορατό και αόρατο)*	*πρόοδος, ευόδωση στόχων, επιτυχίες, ευημερία*	*συνάντηση*	*μακροζωία*	*σωτηρία ψυχής*	*προστασία από Θεό*	*ειδικές/ προσωπικές*	*Σύνολο ΕΠΙΣΤΟΛΩΝ με ευχές*
Αλέξανδρος Νικαίας (20)											0
Ανώνυμος καθηγητής (122)											0
Γεώργιος Τορνίκης (26)											0
Γρηγόριος Αντίοχος (7)											0
Δημήτριος Τορνίκης (3)											0
Διάφοροι Darrouzès (53)											0
Ευθύμιος Μαλάκης (35)											0
Ευστάθιος Θεσσαλονίκης (74)							12, 14 [2]	3 [1]		11, 13 [2]	5
Θεόδωρος Δαφνοπάτης (40)							12 [1]			14 [1]	2
Θεόδωρος Κυζίκου (33)						9, 13 [2]				6, 8, 9, 11, 14 [5]	6
Θεόδωρος Νικαίας (46)										35 [1]	1
Θεόδωρος Πρόδρομος (17)											0
Θεοφύλακτος Αχρίδος (135)											0
Ιωάννης Μαυρόπους (77)							26 [1]			26 [1]	1
Ιωάννης Τζέτζης (107)											0

Επιστολογράφοι (σύνολο επιστολών που μελετήθηκαν)	*υγεία*	*χαρά, ευθυμία*	*σωματική και πνευματική/ ψυχική υγεία*	*προστασία από "κακό" (ορατό και αόρατο)*	*πρόοδος, ευόδωση στόχων, επιτυχίες, ευημερία*	*συνάντηση*	*μακροζωία*	*σωτηρία ψυχής*	*προστασία από Θεό*	*ειδικές/ προσωπικές*	*Σύνολο ΕΠΙΣΤΟΛΩΝ με ευχές*
Λέων Συνάδων (54)							54 [1]				1
Λέων Χοιροσφάκτης (27)											0
Μιχαήλ Ιταλικός (34)											0
Μιχαήλ Χωνιάτης (181)				165 [1]	165 [1]		94, 136, 179 [3]			165 [1]	4
Μιχαήλ Ψελλός (ΣΑΘΑΣ) (208)	137 [1]						52, 115, 137 [3]	69, 115 [2]	69 [1]	3, 4, 6, 48, 74 (;), 81, 90, 137 [8]	11
Μιχαήλ Ψελλός (*Scripta minora*) (274)							215 [1]			29, 156, 188 [3]	4
Νικήτας Χωνιάτης (11)											0
Νικηφόρος Βασιλάκης (4)											0
Νικηφόρος Ουρανός (50)											0
Νικόλαος Μυστικός (190)								156 [1]		86, 156 [2]	2
Συμεών μάγιστρος (83)											0
Φιλητός Συναδηνός (13)											0
Σύνολο ΕΠΙΣΤΟΛΩΝ με ευχές											37
Σύνολο ΕΥΧΩΝ (1924)	1	0	0	1	1	2	12	4	1	24	
	2,70%			2,70%	2,70%	5,40%	32,43%	10,81%	2,70%	64,86%	

Πίνακας 4. Παραλήπτες γυναίκες

Επιστολογράφοι (σύνολο επιστολών που μελετήθηκαν)	*υγεία*	*χαρά, ευθυμία*	*σωματική και πνευματική/ ψυχική υγεία*	*προστασία από "κακό" (ορατό και αόρατο)*	*πρόοδος, ευόδωση στόχων, επιτυχίες, ευημερία*	*συνάντηση*	*μακροζωία*	*σωτηρία ψυχής*	*προστασία από Θεό*	*ειδικές/ προσωπικές*	*Σύνολο ΕΠΙΣΤΟΛΩΝ με ευχές*
Αλέξανδρος Νικαίας (20)											0
Ανώνυμος καθηγητής (122)											0
Γεώργιος Τορνίκης (26)											0
Γρηγόριος Αντίοχος (7)											0
Δημήτριος Τορνίκης (3)											0
Διάφοροι Darrouzès (53)											0
Ευθύμιος Μαλάκης (35)											0
Ευστάθιος Θεσσαλονίκης (74)											0
Θεόδωρος Δαφνοπάτης (40)											0
Θεόδωρος Κυζίκου (33)											0
Θεόδωρος Νικαίας (46)											0
Θεόδωρος Πρόδρομος (17)											0
Θεοφύλακτος Αχρίδος (135)										107 [1]	1
Ιωάννης Μαυρόπους (77)											0
Ιωάννης Τζέτζης (107)											0

Επιστολογράφοι (σύνολο επιστολών που μελετήθηκαν)	*υγεία*	*χαρά, ευθυμία*	*σωματική και πνευματική/ ψυχική υγεία*	*προστασία από "κακό" (ορατό και αόρατο)*	*πρόοδος, ευόδωση στόχων, επιτυχίες, ευημερία*	*συνάντηση*	*μακροζωία*	*σωτηρία ψυχής*	*προστασία από Θεό*	*ειδικές/ προσωπικές*	*Σύνολο ΕΠΙΣΤΟΛΩΝ με ευχές*
Λέων Συνάδων (54)											0
Λέων Χοιροσφάκτης (27)											0
Μιχαήλ Ιταλικός (34)											0
Μιχαήλ Χωνιάτης (181)				172 [1]					172 [1]	163 [1]	2
Μιχαήλ Ψελλός (ΣΑΘΑΣ) (208)							112 [1]			112 [1]	1
Μιχαήλ Ψελλός (*Scripta minora*) (274)											0
Νικήτας Χωνιάτης (11)											0
Νικηφόρος Βασιλάκης (4)											0
Νικηφόρος Ουρανός (50)											0
Νικόλαος Μυστικός (190)											0
Συμεών μάγιστρος (83)											0
Φιλητός Συναδηνός (13)											0
Σύνολο ΕΠΙΣΤΟΛΩΝ με ευχές											4
Σύνολο ΕΥΧΩΝ (1924)	0	0	0	1	0	0	1	0	1	3	
				25,00%			25,00%		25,00%	75,00%	

Πίνακας 5. Παραλήπτες άγνωστοι – με άγνωστη ιδιότητα

Επιστολογράφοι (σύνολο επιστολών που μελετήθηκαν)	*υγεία*	*χαρά, ευθυμία*	*σωματική και πνευματική/ ψυχική υγεία*	*προστασία από "κακό" (ορατό και αόρατο)*	*πρόοδος, ευόδωση στόχων, επιτυχίες, ευημερία*	*συνάντηση*	*μακροζωία*	*σωτηρία ψυχής*	*προστασία από Θεό*	*ειδικές/ προσωπικές*	*Σύνολο ΕΠΙΣΤΟΛΩΝ με ευχές*
Αλέξανδρος Νικαίας (20)											0
Ανώνυμος καθηγητής (122)			13 [1]							13 [1]	1
Γεώργιος Τορνίκης (26)	7, 25 [2]										2
Γρηγόριος Αντίοχος (7)											0
Δημήτριος Τορνίκης (3)											0
Διάφοροι Darrouzès (53)	5, 17, 19, 26, 27, 30, 32, 35 [8]	5 [1]	25, 32 [2]			6, 20, 27, 31, 39 [5]	39 [1]			7, 8, 39 [3]	16
Ευθύμιος Μαλάκης (35)			3 [1]			2 [1]					2
Ευστάθιος Θεσσαλονίκης (74)											0
Θεόδωρος Δαφνοπάτης (40)										17, 18 [2]	2
Θεόδωρος Κυζίκου (33)											0
Θεόδωρος Νικαίας (46)									11, 14 [2]		2
Θεόδωρος Πρόδρομος (17)	10, 11 [2]										2
Θεοφύλακτος Αχρίδος (135)	117, 133 [2]		71 [1]	106 [1]						58, 106 [2]	5

Επιστολογράφοι (σύνολο επιστολών που μελετήθηκαν)	*υγεία*	*χαρά, ευθυμία*	*σωματική και πνευματική/ ψυχική υγεία*	*προστασία από "κακό" (ορατό και αόρατο)*	*πρόοδος, ευόδωση στόχων, επιτυχίες, ευημερία*	*συνάντηση*	*μακροζωία*	*σωτηρία ψυχής*	*προστασία από Θεό*	*ειδικές/ προσωπικές*	*Σύνολο ΕΠΙΣΤΟΛΩΝ με ευχές*
Ιωάννης Μαυρόπους (77)	22, 24, 27**, 58, 73, 77 [6]	4, 5, 9, 68, 70 (;), 71 (;) [6]	34, 53 [2]		12, 43, 53, 57 [4]	16, 36, 37, 53 [4]				15, 25, 44, 63 [4]	24
Ιωάννης Τζέτζης (107)	2, 3, 13, 27, 29, 42, 44, 61, 65, 67, 75 [11]	29, 36, 44, 61, 69, 85 [6]	23, 36, 69, 85 [4]	73 [1]		36, 44, 69, 85 [4]	29, 73 [2]			34, 36, 60, 72, 77 [5]	20
Λέων Συνάδων (54)	50 [1]								29 [1]	29 [1]	2
Λέων Χοιροσφάκτης (27)	10 [1]									27 [1]	2
Μιχαήλ Ιταλικός (34)	26 [1]									29 [1]	2
Μιχαήλ Χωνιάτης (181)	89, 110 [2]	122 [1]	164[1]			22 [1]		122 [1]	88, 118 [2]	78, 121, 164 [3]	9
Μιχαήλ Ψελλός (ΣΑΘΑΣ) (208)	25 [1]								109 [1]	78 [1]	3
Μιχαήλ Ψελλός (*Scripta minora*) (274)	2** [1]					160 [1]			4 [1]	160 [1]	3
Νικήτας Χωνιάτης (11)						6 [1]				11 [1]	2
Νικηφόρος Βασιλάκης (4)										1, 2, 3 [3]	3
Νικηφόρος Ουρανός (50)											0
Νικόλαος Μυστικός (190)	59, 61 [2]			59, 61 [2]				171 [1]		67 [1]	4
Συμεών μάγιστρος (83)	12, 18, 56 [3]	12 [1]				1 [1]				18 [1]	4

Επιστολογράφοι (σύνολο επιστολών που μελετήθηκαν)	*υγεία*	*χαρά, ευθυμία*	*σωματική και πνευματική/ ψυχική υγεία*	*προστασία από "κακό" (ορατό και αόρατο)*	*πρόοδος, ευόδωση στόχων, επιτυχίες, ευημερία*	*συνάντηση*	*μακροζωία*	*σωτηρία ψυχής*	*προστασία από Θεό*	*ειδικές/ προσωπικές*	*Σύνολο ΕΠΙΣΤΟΛΩΝ με ευχές*
Φιλητός Συναδηνός (13)	3 [1]			3 [1]		1 [1]					2
Σύνολο ΕΠΙΣΤΟΛΩΝ με ευχές											112
Σύνολο ΕΥΧΩΝ (1924)	44	15	12	5	4	19	3	2	7	31	
	39,28%	13,39%	10,71%	4,46%	3,57%	16,96%	2,67%	1,78%	6,25%	27,67%	

Πίνακας 6. Παραλήπτες επίσημοι ξένοι

Επιστολογράφοι (σύνολο επιστολών που μελετήθηκαν)	*υγεία*	*χαρά, ευθυμία*	*σωματική και πνευματική/ ψυχική υγεία*	*προστασία από "κακό" (ορατό και αόρατο)*	*πρόοδος, ευόδωση στόχων, επιτυχίες, ευημερία*	*συνάντηση*	*μακροζωία*	*σωτηρία ψυχής*	*προστασία από Θεό*	*ειδικές/ προσωπικές*	*Σύνολο ΕΠΙΣΤΟΛΩΝ με ευχές*
Αλέξανδρος Νικαίας (20)											0
Ανώνυμος καθηγητής (122)											0
Γεώργιος Τορνίκης (26)										30 [1]	1
Γρηγόριος Αντίοχος (7)											0
Δημήτριος Τορνίκης (3)										33, 34 [2]	2
Διάφοροι Darrouzès (53)											0
Ευθύμιος Μαλάκης (35)											0
Ευστάθιος Θεσσαλονίκης (74)											0
Θεόδωρος Δαφνοπάτης (40)											0
Θεόδωρος Κυζίκου (33)											0
Θεόδωρος Νικαίας (46)											0
Θεόδωρος Πρόδρομος (17)											0
Θεοφύλακτος Αχρίδος (135)											0

Επιστολογράφοι (σύνολο επιστολών που μελετήθηκαν)	υγεία	χαρά, ευθυμία	σωματική και πνευματική/ ψυχική υγεία	προστασία από "κακό" (ορατό και αόρατο)	πρόοδος, ευόδωση στόχων, επιτυχίες, ευημερία	συνάντηση	μακροζωία	σωτηρία ψυχής	προστασία από Θεό	ειδικές/ προσωπικές	Σύνολο ΕΠΙΣΤΟΛΩΝ με ευχές
Ιωάννης Μαυρόπους (77)											0
Ιωάννης Τζέτζης (107)											0
Λέων Συνάδων (54)											0
Λέων Χοιροσφάκτης (27)	1*, 2, 3*, 4, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13 [11]										11
Μιχαήλ Ιταλικός (34)											0
Μιχαήλ Χωνιάτης (181)											0
Μιχαήλ Ψελλός (ΣΑΘΑΣ) (208)											0
Μιχαήλ Ψελλός (*Scripta minora*) (274)											0
Νικήτας Χωνιάτης (11)											0
Νικηφόρος Βασιλάκης (4)											0
Νικηφόρος Ουρανός (50)											0
Νικόλαος Μυστικός (190)	2, 9, 15, 18, 19, 23, 27, 77, 101, 145 [10]			15, 139, 145 [3]	13, 25 [2]		24, 30 [2]	7, 9, 13, 15, 18, 19, 23, 24, 30 [9]		2, 6, 11, 13, 17, 18, 19, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 30, 31, 46, 85, 145 [18]	24
Συμεών μάγιστρος (83)											0

Επιστολογράφοι (σύνολο επιστολών που μελετήθηκαν)	*υγεία*	*χαρά, ευθυμία*	*σωματική και πνευματική/ ψυχική υγεία*	*προστασία από "κακό" (ορατό και αόρατο)*	*πρόοδος, ενόδωση στόχων, επιτυχίες, ευημερία*	*συνάντηση*	*μακροζωία*	*σωτηρία ψυχής*	*προστασία από Θεό*	*ειδικές/ προσωπικές*	*Σύνολο ΕΠΙΣΤΟΛΩΝ με ευχές*
Φιλητός Συναδηνός (13)											0
Σύνολο ΕΠΙΣΤΟΛΩΝ με ευχές											38
Σύνολο ΕΥΧΩΝ (1924)	21	0	0	3	2	0	2	9	0	21	
	55,26%			7,89%	5,26%		5,26%	23,68%		55,26%	

Πίνακας 7. Συγκεντρωτική κατάσταση ευχών και παραληπτών

Συνοπτική κατάσταση ευχών και παραληπτών	*υγεία*	*χαρά, ευθυμία*	*σωματική και πνευματική/ ψυχική υγεία*	*προστασίααπό "κακό" (ορατό και αόρατο)*	*πρόοδος, ευόδωση στόχων, επιτυχίες, ευημερία*	*συνάντηση*	*μακροζωία*	*σωτηρία ψυχής*	*προστασία από Θεό*	*ειδικές/ προσωπικές*	*Σύνολο ΕΠΙΣΤΟΛΩΝ με ευχές*
Κοσμικοί	71	44	46	28	35	12	35	13	11	101	249
Κλήρος	90	27	19	12	3	44	25	6	4	61	218
Αυτοκράτωρ	1	0	0	1	1	2	12	4	1	24	37
Γυναίκες	0	0	0	1	0	0	1	0	1	3	4
Άγνωστοι / άγνωστη ιδιότητα	44	15	12	5	4	19	3	2	7	31	112
Επίσημοι ξένοι	21	0	0	3	2	0	2	9	0	21	38
Σύνολο ΕΠΙΣΤΟΛΩΝ με ευχές											658
Σύνολο ΕΥΧΩΝ	227	86	77	50	45	77	79	34	24	241	
	34,49%	13,06%	11,70%	7,59%	6,83%	11,70%	12,00%	5,16%	3,64%	36,62%	

Summary

THE ENDING OF THE LETTERS AS MEANS OF DETECTING BYZANTINE PERCEPTIONS (10th-12th century)

The reading of Byzantine letters of the 10th-12th century (a total of 1924 items) showed that one third of them (658) end up with one or more wishes to the addressee. The most common wish is, of course, the one referring to the latter's health. Then, follow wishes for joy, cheerfulness and absence of any sorrow from their lives, while the third place belongs to wishes concerning longevity. Wishes for physical and mental/spiritual health share the preference of the authors with those for a -sooner or later- meeting with the addressee, that will allow both to enjoy each other's presence. Of considerable importance is also the protection from the "evil", in both its forms: visible (real, earthly) and invisible, on the one hand and the success, the glory, the progress, in general the prosperity of the addressee on the other. Less interest is expressed for the salvation of the soul or the protection by God (in a more indefinite form). In the end, there is a separate category of wishes ending up letters, which is the largest in number and variety. This category, defined as "specific/personal", comprises wishes, that are relevant either to the content of the letter or to the personality and the social status of the addressee or to a particular relation between epistolographer and addressee. However, one should bare in mind that the authors quite often do not confine themselves to just one type of wish, but use more of them in the same letter.

In many cases the capacity of the epistolographer and/or the addressee (at the time of each letter's structuring) could not be detected. For this reason we cannot give a definite answer to the question whether, each time, the choice of the ending is affected by the capacity (secular or cleric) of both or not. However, it was possible to divide the addressees, of letters with wishes in the end, into five categories (laymen, clerics, monks, emperors, eminent foreigners, women), while the sixth one comprises all those who (or whose capacity) were not recognized. The interrelation of the categories of addressees with the several types of wishes led to the following ascertainment: the variety and the sort of wishes used as endings of letters allow us to accept the

choices of the epistolographers as indications of their own personality and of the perceptions of the Byzantine society of the 10th-12th century as well. This society seems to put emphasis on a healthy, joyful life with successes and prosperity; it seems that life after death worries people less, while they feel feeble in front of the "evil", might it be real, earthly or invisible.

ATHINA KOLIA-DERMITZAKI

ΧΑΡΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ

Η ΜΟΡΦΗ ΤΗΣ ΑΧΕΙΡΟΠΟΙΗΤΟΥ-ΦΑΝΕΡΩΜΕΝΗΣ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΩΝ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΩΝ

Ἡ μονὴ τῶν Ἀβραμιτῶν, ποὺ βρισκόταν ἐκτὸς τῶν τειχῶν τῆς Κωνσταντινούπολης κοντὰ στὴ Χρυσὴ Πύλη, ἦταν ἀφιερωμένη στὴ Θεοτόκο Ἀχειροποίητο[1]. Ἡ ἵδρυση τῆς μονῆς ἀνάγεται μᾶλλον στὰ τέλη τοῦ 5ου - ἀρχὲς τοῦ 6ου αἰώνα καί, σύμφωνα μὲ τὶς πηγές, ἀναφέρεται μέχρι καὶ τὸν 11ο αἰώνα μὲ δύο ὀνομασίες, ἐκεῖνες τῶν Ἀβραμιτῶν καὶ τῆς Ἀχειροποιήτου[2].

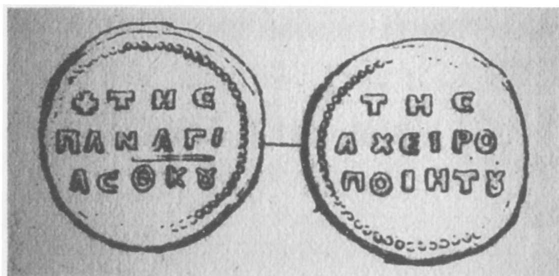
Ἡ ἀφιέρωση τοῦ ἱδρύματος στὴ Θεοτόκο Ἀχειροποίητο ὀφειλόταν στὸ γεγονὸς ὅτι ἡ μονὴ εἶχε στὴν κατοχή της μιὰ εἰκόνα, πάνω στὴν ὁποία ἡ ἴδια ἡ Θεοτόκος εἶχε ἀποτυπώσει τὴ μορφή της, σύμφωνα μὲ τὸν βίο τοῦ Ἁγίου Βασιλείου τοῦ Νέου (περ. 866-944) ποὺ γράφτηκε ἀπὸ τὸν μαθητή του Γρηγόριο· ...*Μετὰ δὲ τὸ ἀριστῆσαι ἀπῆλθε ὁ ὅσιος ἐπὶ τὴν μονὴν τῆς Ἀχειροποιήτου χάριν ἐπισκέψεως, ἣν οὐδεὶς ἐτεχνούργησεν, ἀλλ' αὐτὴ μόνη ἡ*

* Ευχαριστῶ τὸν συνάδελφο καὶ φίλο Τ. Παπαμαστοράκη γιὰ τὶς πολύτιμες συζητήσεις· τοὺς συναδέλφους Br. Todić γιὰ τὴ φωτογραφία τῆς εἰκόνας 2, A. Serafimova γιὰ τὴ φωτογραφία τῆς εἰκόνας 5, G. Gerov γιὰ τὴ φωτογραφία τῆς εἰκόνας 13 καὶ Δ. Εὐγενίδου γιὰ τὴ φωτογραφία τῆς εἰκόνας 14. Ἡ φωτογράφιση 4 ὀφείλεται στὸν φωτογράφο κ. Δ. Τσουρτούλα ποὺ τὸν εὐχαριστῶ ἰδιαίτερα.

1. *Βασίλειος Τάξις*, I.96, 438 καὶ app., 499, 501· Λέων Διάκονος III$_{7\text{-}8,47\text{-}48}$· Συνεχιστής, III.11, 101$_3$· Κεδρηνός, II, 111$_{13}$· Ψελλός, *Scripta minora*, II, 147-149, 269-270 (ἀρ. 124, 250, 251)· K. LAKE - SILVA LAKE, *Dated Greek Minuscule Manuscripts to the Year 1200* (Boston 1934-1945), 7, 471· M. VOGEL - V. GARDTHAUSEN, *Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance* (Hildesheim 1966), 110· JANIN, *Églises*, 4-6, 158· LAURENT, *Corpus*, V2, 63 κ.ἑ.
2. Ἡ πρόταση τῶν J. EBERSOLT, *Sanctuaires de Byzance* (Paris 1921), 66 κ.ἑ. καὶ LAURENT, *Corpus*, V2, 63, ὅτι ὁ ναὸς εἶχε καὶ μιὰ τρίτη ὀνομασία -τῆς Νέας Ἱερουσαλὴμ- βασίστηκε ἀποκλειστικὰ στὴν πληροφορία ποὺ δίνεται ἀπὸ τὸν A. A. DMITRIEVSKIJ, *Opisanie liturgičeskich rukopisej* (Kiev 1895-1917), I, 106 κ.ἑ., σύμφωνα μὲ τὸ Συναξάριο τῆς Κωνσταντινουπόλεως στὸν ναὸ τῆς Νέας Ἱερουσαλὴμ γινόταν λιτανεία τὴν 16η Αὐγούστου. Ἡ λι-τανεία διεξαγόταν μὲν ἐκτὸς τῶν τειχῶν ἀλλὰ δὲν διασαφηνίζεται ὅτι ὁ ναὸς τῆς Νέας Ἱερουσαλήμ, στὸν ὁποῖο κατέληγε, ταυτίζεται μὲ τὸν ναὸ τῆς Ἀχειροποιήτου. Ἐπὶ πλέον ὑπάρχει σύγχυση καὶ ὡς πρὸς τὸν γνωστὸ ναὸ τῆς Ἱερουσαλὴμ ἐντὸς τῶν τειχῶν τῆς πόλης, ὅπου βρισκόταν καὶ ὁ ναὸς τοῦ ἁγίου Διομήδη ποὺ γιόρταζε ἐπίσης τὴν 16η Αὐγούστου· βλ. στὸ ἴδιο, 106· *Synax. CP*, 901· JANIN, *Églises*, 97.

Θεοτόκος ἐπιστᾶσα ὡς ὁ λόγος ἄνωθεν τῇ δεξιᾷ χειρὶ αὐτῆς τὸν τόπον σφραγίσασα τὸν ἑαυτῆς χαρακτῆρα τὸν μέχρι καὶ τῆς σήμερον ὄντα πεποίηκεν...[3].

Ἡ περιγραφὴ αὐτὴ ἀποδίδει μὲ σαφήνεια τὸ περιεχόμενο ποὺ προσδιορίζει μιὰν ἀχειροποίητη εἰκόνα, μέσα στὸ ὁποῖο ἐνέχεται καὶ ἡ ἔννοια τῆς αὐτόματης θαυματουργικῆς δημιουργίας.

Εἰκ. 1. Σφραγίδιο τῆς Μονῆς Ἀχειροποιήτου στὴν Κωνσταντινούπολη.

Ὑψηλὴ θέση στὸ ἵδρυμα κατεῖχε ὁ Μιχαὴλ Ψελλός (†1079), ὅπως ἀποδεικνύεται στὴν ἀλληλογραφία πρὸς τὸν ἀνηψιό του, ὅπου ὅμως δὲν ὑπάρχει καμιὰ ἀναφορὰ στὴν εἰκόνα τῆς μονῆς[4]. Στὸν 11ο αἰώνα χρονολογεῖται καὶ τὸ μοναδικὸ μολυβδόβουλλο ποὺ πρέπει νὰ ἀποδίδεται στὴ μονὴ καὶ τὸ ὁποῖο φέρει στὴ μία πλευρά του τὴν ἐπιγραφὴ *+Τῆς Παναγίας Θ(εοτό)κου* καὶ στὴν ἄλλη *Τῆς Ἀχειροποιήτου* (εἰκ. 1)[5]. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἐπιγραφὲς αὐτές, τὸ μικρῶν διαστάσεων «σφραγίδιο» δὲν φέρει καμιὰ παράσταση, ὥστε νὰ γνωρίζουμε ποιὰ μορφὴ εἶχε ἡ Θεοτόκος στὴν ἀχειροποίητη εἰκόνα τῆς μονῆς[6].

3. S. G. VILINSKIJ, Zitie sv. Vasilija novogo v russkoj literatura. II. Teksty zitija, *Zapiski imp. novorossiskogo universiteta* 7 (Odessa 1911), 289. Εὐχαριστῶ ἰδιαιτέρως τὴ συνάδελφο κ. Χριστίνα Ἀγγελίδη γιὰ τὴν ἀκριβῆ παραπομπὴ τοῦ κειμένου. Ἐλαφρὰ διαφοροποιημένο ἀποδίδεται τὸ κείμενο στὸν CH. DU FRESNE DU CANGE, *Historia Byzantina Duplici Commentario Illustrata. Constantinopolis christiana* (Paris 1680, Bruxelles 1964), IV, 83, ἀρ. V. Γιὰ τὸν ὅσιο Βασίλειο τὸν Νέο βλ. ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΑΓΓΕΛΙΔΗ, *Ὁ βίος τοῦ ὁσίου Βασιλείου τοῦ Νέου* (Ἰωάννινα 1980).

4. Ψελλός, *Scripta minora*, II, 147-149, 269-270 (ἀρ. 124, 250, 251).

5. SCHLUMBERGER, *Sig.*, 134. LAURENT, *Corpus*, V2, 64, ἀρ. 1137.

6. Οἱ G. SCHLUMBERGER, Sceaux byzantins, *BCH* 7 (1883), 176 κ.ἑ. καὶ J. EBERSOLT, Sceaux byzantins du Musée de Constantinople, *RN* 4/18 (1914), 209, ἀναφέρονται σὲ πληθυντικὸ ἀριθμὸ μολυβδόβουλλων τῆς μονῆς, περιλαμβάνοντας προφανῶς καὶ τὸ μολυβδόβουλλο τοῦ Κεραμέα. Ἡ μορφὴ τῆς δεξιοκρατούσας Θεοτόκου μὲ τὴν ἐπιγραφὴ *Ἀχειροποίητος* ποὺ εἰκονίζεται στὸ μολυβδόβουλλο αὐτὸ εἶχε ὁδηγήσει στὴν ἄποψη ὅτι ἡ εἰκόνα τῆς Ἀχειροποιήτου στὴ μονὴ τῆς Κωνσταντινούπολης ἀκολουθοῦσε τὸν τύπο τῆς δεξιοκρατούσας Θεοτόκου, βλ. SCHLUMBERGER, *Sig.*, 38· N. KONDAKOV, *Ikonografia Bogomateri* (St. Petersburg 1915), II, 275-278. Ὅμως τὸ μολυβδόβουλλο τοῦ Νικολάου Κεραμέα (περ.

Εἰς τὴν μονὴν τῶν Ἀβραμιτῶν τὴν λεγομένην Ἀχειροποίητον τῆς Θεοτόκου εἶχε ἐνδυθεῖ ὁ Νικηφόρος Φωκᾶς τὴν αὐτοκρατορικὴ στολὴ τὴν 16η Αὐγούστου τοῦ ἔτους 963 πρὶν νὰ ξεκινήσει τὴ θριαμβικὴ διαδρομή του στὴ Βασιλεύουσα, περνώντας ἀπὸ τὴ Χρυσὴ Πύλη[7]. Ἀπὸ τὴ Χρυσὴ Πύλη ξεκίνησε τὸν θρίαμβό του καὶ ὁ Μιχαὴλ Η΄ Παλαιολόγος, ἀφοῦ πρῶτα εἶχε φροντίσει νὰ ἀνοιχτεῖ μετὰ ἀπὸ κλείσιμο πολλῶν χρόνων[8]. Ἂν καὶ ἡ Κωνσταντινούπολη εἶχε ἀπελευθερωθεῖ ἤδη ἀπὸ τὴν 25η Ἰουλίου τοῦ ἔτους 1261, ἡ ἐπάνοδος τοῦ Μιχαὴλ Η΄ στὴν Πόλη ἔγινε τὴν 15η Αὐγούστου, μὲ σκοπὸ νὰ συμπέσει μὲ τὴν ἑορτὴ τῆς Θεοτόκου[9]. Ἡ ἐσκεμμένη χρονικὴ σύμπτωση εἶχε ἐπιλεγεῖ ἤδη ἀπὸ τὸν Νικηφόρο Β΄ Φωκᾶ, μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Μιχαὴλ διέθετε ἐπίσης τὸ κοινὸ ἱστορικὸ ἐπακόλουθο τῶν δύο στέψεων[10], ἐνῶ δὲν εἶναι τυχαῖο πῶς ἡ πένα τοῦ Μανουὴλ Ὀλόβωλου στὸν «πανηγυρικό» του λόγο συσχέτισε τὴ θριαμβικὴ εἴσοδο τοῦ Μιχαὴλ Παλαιολόγου μὲ ἐκείνην τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ[11].

Ὁ Μιχαήλ, ποὺ ἐγκωμιάστηκε ὡς πρὸς τὸ οἰκοδομικὸ καὶ πολιτιστικὸ ἔργο του[12], πρόβαλε μὲ τὸ ξεκίνημα τῆς βασιλείας του τὴ Θεοτόκο, τὴν προστάτιδα τῆς Πόλης[13], στὴν ὁποία ἀπὸ παλιὰ εἶχε ἐναποθέσει τὶς ἐλπίδες του

1270-1284) ποὺ χρονολογεῖται στὸν 13ο αἰώνα δὲν ἀνῆκε στὴ μονή, βλ. LAURENT, *Corpus*, V2, 63-64. Γιὰ τὸν Κεραμέα καὶ τὸ μολυβδόβουλλό του, βλ. ἀμέσως παρακάτω στὴν παρούσα μελέτη.

7. *...καὶ διὰ τῆς πλακωτῆς στραφεὶς εἰσῆλθεν εἰς τὴν μονὴν τῶν Ἀβραμιτῶν τὴν λεγομένην Ἀχειροποίητον τῆς Θεοτόκου...*, *Βασίλειος Τάξις*, I. 96, 438· app., 499, 501. Γιὰ τὴ Χρυσὴ Πύλη καὶ τὴ σύνδεσή της μὲ τὸν Νικηφόρο Φωκᾶ βλ. C. MANGO, The Triumphal Way of Constantinople and the Golden Gate, *DOP* 54 (2000), 173-188, εἰδ. 187 κ.ἑ.
8. Παχυμέρης, F., I, 217_{21}· P. MAGDALINO, *The Empire of Manuel I Komnenos, 1143-1180* (Cambridge 1993), 240 κ.ἑ.
9. Τ. ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, Ἕνα εἰκαστικὸ ἐγκώμιο τοῦ Μιχαὴλ Η΄ Παλαιολόγου· Οἱ ἐξωτερικὲς τοιχογραφίες στὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς τῆς Μαυριώτισσας στὴν Καστοριά, *ΔΧΑΕ* 4/15 (1989-1999), 237.
10. ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἐκλογή, ἀναγόρευσις καὶ στέψις τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος* (Ἀθήνα 1956), 234, 236.
11. L. PREVIALE, Un panegirico inedito per Michele VIII Paleologo, *BZ* 42 (1943-49), 19.3 καὶ σχόλιο στὴ σημ. 4.
12. Κ. ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Ὁ αὐτοκράτωρ Μιχαὴλ Παλαιολόγος καὶ ἡ Δύσις, 1258-1282· Μελέτη ἐπὶ τῶν βυζαντινο-λατινικῶν σχέσεων* (Ἀθήνα 1969) (εἶναι ἡ μετάφραση τοῦ Geanakoplos, *Michael Pal.*), 99-110· R. MACRIDES, The New Constantine and the New Constantinople-1261?, *BMGS* 6 (1980), 13-41· ALICE-MARY TALBOT, The Restoration of Constantinople under Michael VIII, *DOP* 47 (1993), 243-261.
13. N. H. BAYNES, The Supernatural Defenders of Constantinople, στὸ N. H. BAYNES, *Byzantine Studies and Other Essays* (London 1955), 248-260· C. MANGO, Ἡ Κωνσταντινούπολη ὡς Θεοτοκούπολη, στὸ *Μήτηρ Θεοῦ. Ἀπεικονίσεις τῆς Παναγίας στὴ βυζαντινὴ τέχνη*

γιὰ τὴν ἐπανάκτηση τῆς Κωνσταντινούπολης[14]. Σύμφωνα μὲ τὴν «αὐτοβιογραφία του» ποὺ εἶναι τὸ τυπικὸ τῆς ἐπανίδρυσης τῆς οἰκογενειακῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου τῶν Παλαιολόγων στὴν Κωνσταντινούπολη, ὁ αὐτοκράτορας ὀνομάτισε Ἀχειροποίητο τὴ μονὴ τῆς Θεοτόκου τῶν Κελλιβάρων στὸ Λάτρος, τὴν ὁποία καὶ συνένωσε μὲ ἐκείνην τοῦ Ἁγίου Δημητρίου. Τὸ νέο αὐτοδέσποτο ἵδρυμα ποὺ δημιουργήθηκε στὴν πρωτεύουσα μετὰ τὴ συνένωση τῶν δύο μονῶν θὰ μείνει γνωστὸ μὲ τὴν ὀνομασία «Μονὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου εἴτουν Κελλιβάρων»[15]. Ἡ λατρεία τῆς Θεοτόκου Ἀχειροποιήτου-Φανερωμένης δέχτηκε ξεχωριστὴ τιμὴ κατὰ τὴν παλαιολόγεια ἐποχή[16]. Ἀρκετὰ καθολικὰ μονῶν, μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα τιμῶνταν ἤδη στὴ Θεοτόκο, πῆραν τὴ νέα ἐπωνυμία Ἀχειροποίητος ἢ Φανερωμένη· ἡ μονὴ τῆς Ἀχειροποιήτου στὴ Θεσσαλονίκη (περ. 1270-1274)[17], ἡ μονὴ τοῦ Μεγάλου Ἀγροῦ στὴ Βιθυνία (περ. 1278)[18], ἡ μονὴ τῆς Ἀχειροποιήτου στὸ Παγγαῖο, ἡ ἐπονομαζόμενη τῆς Κοσινίτζης (13/14ος αἰώνας)[19], ἡ μονὴ τῆς Ἀχειροποιήτου καὶ Φανερωμένης στὴν Κύζικο (ἀρχὲς 14ου αἰώνα)[20], ἡ μονὴ τῆς Φανερω-

(Ἀθήνα 2000), 17-25.

14. Ἀκροπολίτης, I, 183_{20-22}, 186-188· Παχυμέρης, F., I, 217-219, 233· ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Ὁ αὐτοκράτωρ Μιχαήλ*, 100 κ.ἑ. · MACRIDES, The New Constantine, 13, 36.

15. Γιὰ τὰ τυπικά τῆς μονῆς βλ. *Byzantine Monastic Foundation Documents. A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments*, ἔκδ. J. THOMAS and ANGELA CONSTANTINIDES-HERO (Washington 2000), 3, 1237-1253, ἀρ. 38· 4, 1505-1511, ἀρ. 56.

16. Γιὰ τὴ λατρεία τῆς Θεοτόκου Ἀχειροποιήτου-Φανερωμένης βλ. ΧΑΡΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ, Ἡ Ἀχειροποίητος-Φανερωμένη τῶν πρώτων Παλαιολόγων, *ΔΧΑΕ* 4/24 (2003), 89-100.

17. Σχετικὰ μὲ τὴ χρονολογία τῆς μετονομασίας βλ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ, Ἡ Ἀχειροποίητος-Φανερωμένη, 91-94. Γιὰ τὸν ναὸ καὶ τὴν ἱστορία του βλ. Θ. ΠΑΠΑΖΩΤΟΣ, Ὁ μεγάλος ναὸς τῆς Θεοτόκου στὴ Θεσσαλονίκη. Μιὰ ἐπανεξέταση τῶν πηγῶν γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Ἀχειροποιήτου, *Μακεδονικὰ* 22 (1982), 112-131. ΕΥΤΥΧΙΑ ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ-ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ, *Ἀχειροποίητος. Ὁ μεγάλος ναὸς τῆς Θεοτόκου* (Θεσσαλονίκη 1989).

18. Γιὰ τὴ μονὴ βλ. F. W. HASLUCK, Bithynica, *BSA* 13 (1906-1907), 30· Ο ΙΔΙΟΣ, *Cyzicus*, (Cambridge 1910), 52 κ.ἑ.· JANIN, *Centres*, 195-199· C. MANGO - I. ŠEVČENKO, Some Churches and Monasteries on the Southern Shore of the Sea of Maramara, *DOP* 27 (1973), 253-267.

19. Ἡ χρονολόγηση τῆς νέας ἐπωνυμίας στὴν προϋπάρχουσα μονὴ ὀφείλεται στὸν καθηγητὴ Β. Κατσαρό, ποὺ τὸν εὐχαριστῶ. Γιὰ τὴν ἀναγραφὴ τῆς ἐπωνυμίας τῆς Αχειροποιήτου σὲ σημειώματα χειρογράφων ἀπὸ τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 13ου αἰώνα βλ. Β. ΑΤΣΑΛΟΣ, *Ἡ ὀνομασία τῆς ἱερᾶς μονῆς τῆς Παναγίας τῆς Ἀχειροποιήτου τοῦ Παγγαίου, τῆς ἐπονομαζομένης τῆς Κοσινίτσης ἢ Εἰκοσιφοινίσσης* (Δράμα 1996), 140-141 σημ. 466. Σὲ βιβλιογραφικὰ καὶ ἀφιερωτικὰ σημειώματα σὲ χειρόγραφα τῆς μονῆς μὲ χρονολογία 1441 καὶ 1443 ἀναγράφεται *τῇ σεβ(ασμίᾳ) βασιλικῇ μονῇ τῆς Ἀχειροποιήτου τῆς Κοσινητζ(ης)*· βλ. ὅ.π., 61, ἀρ. 3, 62 ἀρ. 4

20. Καντακουζηνός, I, 339. Γιὰ τὴ μονὴ βλ. HASLUCK, Bithynica, 298 καὶ σημ.7· Ο ΙΔΙΟΣ, *Cyzicus*, 24-27· JANIN, *Centres*, 203-205· MANGO - ŠEVCENKO, Some Churches, 253.

Εἰκ. 2. Sopoćani, παρεκκλήσι Ἁγίου Στεφάνου. Παναγία «Ἀχειροποίητος».

μένης στὰ Φραγκουλιάνικα τῆς Μέσα Μάνης (1322/23)[21], ἡ μονὴ τῆς Φανερωμένης στὴν Κωνσταντινούπολη (πρὶν τὸ 1341)[22], ἡ μονὴ τῆς Φανερωμένης ἐντὸς τῶν τειχῶν τῆς Λευκωσίας (δεύτερο μισὸ τοῦ 14ου αἰώνα)[23], ἡ μονὴ τῆς Φανερωμένης στὴν Καστοριὰ μὲ τοιχογραφίες ποὺ χρονολογοῦνται στὸ πέρασμα τοῦ 14ου πρὸς τὸν 15ο αἰώνα[24]. Σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις οἱ μονὲς αὐτὲς λαμπρύνονταν ἀπὸ τὴν παρουσία εἰκόνων ποὺ εἶχαν δημιουργηθεῖ μὲ θαυματουργικὸ τρόπο.

21. Σύμφωνα μὲ ἐπιγραφή, ὁ ἀρχικὸς ναὸς τοῦ ἔτους 1079 ἦταν ἀφιερωμένος στὴν *ὑπεραγία Θεοτόκο*· σὲ νεότερη κτητορικὴ ἐπιγραφὴ τοῦ ἔτους 1322/23 μετονομάζεται σὲ *Θεομήτορος τῆς Φανερομένης*, βλ. Χαρα Κωνσταντινιδη, *Ὁ ναὸς τῆς Φανερωμένης στὰ Φραγκουλιάνικα τῆς Μέσα Μάνης* (Ἀθήνα 1998), 9 κ.ἑ., 28 κ.ἑ., 80 κ.ἑ.

22. Ἡ μοναδικὴ πληροφορία ποὺ διασώθηκε γιὰ τὸ ἵδρυμα αὐτὸ στὴν πρωτεύουσα εἶναι ἡ ἀναφορά του πάνω σὲ φύλλο χειρογράφου, βλ. Γ. Κολομπιας, Τὰ σημειώματα τῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων Καστοριᾶς, *Μακεδονικὰ* 25 (1985/86), 320 καὶ σημ. 1.

23. Μνεία τῆς Μονῆς τῆς Φανερωμένης στὴ Λευκωσία διασώζεται σὲ χειρόγραφο τοῦ 15ου αἰώνα κατὰ τὴν προφορικὴ πληροφορία τοῦ πρώην διευθυντὴ Ἀρχαιοτήτων Κύπρου κ. Ἀθ. Παπαγεωργίου, ποὺ τὸν εὐχαριστῶ. Γιὰ τὴ γυναικεία μονὴ βλ. Estienne de Lusignan, *Chorografia et breve historia dell' isola de Cipro* (Bologna 1573), 212, 300· Ο Ιδιος, *Description de toute l'Isle de Cypre* (Paris 1580) (Ἀμμόχωστος 1968), 31 (κεφ. 8).

24. Γιὰ τὸν ναὸ ποὺ ὑπῆρξε ἐξαρχῆς καθολικὸ μονῆς ἀφιερωμένο στὴν Παναγία βλ. Ε. Ν. Τσιγαριδας, *Τοιχογραφίες τῆς περιόδου τῶν Παλαιολόγων σὲ ναοὺς τῆς Μακεδονίας* (Θεσσαλονίκη 1999), 285-300.

Στὴ μνημειακὴ ζωγραφικὴ ἡ πρωιμότερη παράσταση τῆς Θεοτόκου μὲ τὴν ἐπιγραφὴ *Μ(ήτη)ρ Θ(εο)ῦ ἡ Ἀχειροποίητος* σώζεται στὴν κόγχη τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Ἁγίου Στεφάνου στὴ σερβικὴ βασιλικὴ μονὴ τῆς Ἁγίας Τριάδας στὴ Sopoćani (περ. 1272-1276). Ἡ μορφὴ τῆς Θεοτόκου ἀκολουθεῖ τὸν εἰκονογραφικὸ τύπο τῆς Βλαχερνίτισσας (εἰκ. 2)[25]. Στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας μιᾶς ὁμάδας ναῶν τοῦ 14ου αἰώνα ποὺ βρίσκονται στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῆς Μακεδονίας διασώζεται ἐπίσης ἡ παράσταση τῆς Θεοτόκου στὸν τύπο τῆς Βλαχερνίτισσας ποὺ φέρει τὴν ἐπιγραφὴ *Ἡ Ἀχειροποίητος*· στὸν ναὸ τοῦ Ἁγίου Νικολάου τῶν Ὀρφανῶν στὴ Θεσσαλονίκη (1310-1320) (εἰκ. 3)[26], στὸν ναὸ τῆς Θεοτόκου Zaumska στὸ Ζάουμ (1361)[27], στὸν ναὸ τοῦ Ἁγίου Νικόλαου Κυρίτζη στὴν Καστοριά (περ. 1361) (εἰκ. 4)[28], ἀλλὰ καὶ στὸν ναὸ τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων στὴν Ἀχρίδα (περ. 1340) (εἰκ. 5). Στὸ τελευταῖο μνημεῖο, ἡ Θεοτόκος σὲ προτομὴ φέρει στὸ στῆθος τὸν Χριστὸ ποὺ βγαίνει μέσα ἀπὸ ἑξαγωνικὴ λεκάνη[29]. Ἔχει δοθεῖ ἡ ἑρμηνεία πὼς ἡ σύνθεση αὐτὴ ἀπορρέει ἀπὸ τὸν εἰκονογραφικὸ τύπο τῆς Θεοτόκου Ζωοδόχου Πηγῆς· ἐν τούτοις, νομίζω πὼς προέρχεται μάλλον ἀπὸ συμφυρμὸ πρὸς τὴ λατρευτικὴ εἰκόνα τοῦ ἁγιάσματος τῆς μονῆς τῶν Βλαχερνῶν, ἁγίασμα ποὺ ἦταν συνδεδεμένο μὲ τὸ αὐτοκρατορικὸ τελετουργικό[30].

25. Κωνσταντινιδη, Ἡ Ἀχειροποίητος-Φανερωμένη, 92, εἰκ. 4. Βλ. ἐπίσης, V. J. Djurić, Fresques médiévales à Chilandar. Contribution au catalogue des fresques du Mont Athos, στὸ *Congrès International des Études Byzantines* XII, Ochrid 1961 (Beograd 1964), III, 97 σημ. 99· Ο Ιδιος, *Sopoćani* (Beograd 1963), 134-135 (σχέδιο). Γιὰ τὴ χρονολογία τοῦ ναοῦ βλ. Br. Todić, L'Apôtre André et les Archevêques serbes sur les fresques de Sopoćani, *Byzantion* 72 (2002), 471-472.

26. Α. Ξυγγοπουλος, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγ. Νικολάου Ὀρφανοῦ Θεσσαλονίκης (Ἀθήνα 1964), 15, πίν. 63· Αννα Τσιτουριδου, *Ὁ ζωγραφικὸς διάκοσμος τοῦ Ἁγίου Νικολάου Ὀρφανοῦ στὴ Θεσσαλονίκη* (Θεσσαλονίκη 1986), 63-65. Γιὰ τὴ χρονολογία τοῦ ναοῦ βλ. Br. Todić, *Serbian Medieval Painting. The Age of King Milutin* (Belgrade 1999), 345-350.

27. C.Grozdanov, *La peinture murale d'Ochrid au XIVe siècle* (Ochrid 1980), 110, 197,εἰκ. 70.

28. Στ. Πελεκανιδης, *Καστορία. Ι. Βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι* (Θεσσαλονίκη 1953), πίν.155α· Α. Ξυγγοπουλος, Ἡ λατρευτικὴ εἰκὼν τοῦ ναοῦ τῆς Ἀχειροποιήτου Θεσσαλονί-κης, *Ἑλληνικὰ* 13 (1954), 257 κ.ἑ., εἰκ.1.Γιὰ τὴ χρονολόγηση βλ. I. M. Djord Jević, On XIV Century Wall Paintings from the Church of Agios Georgios τοῦ Βουνοῦ in Kastoria, *Papers of the Third Yugoslav Byzantine Studies Conference* (Beograd-Kruševać 2002), 451-461.

29. Grozdanov, *La peinture murale*, 48, 50, 189, εἰκ. 20.

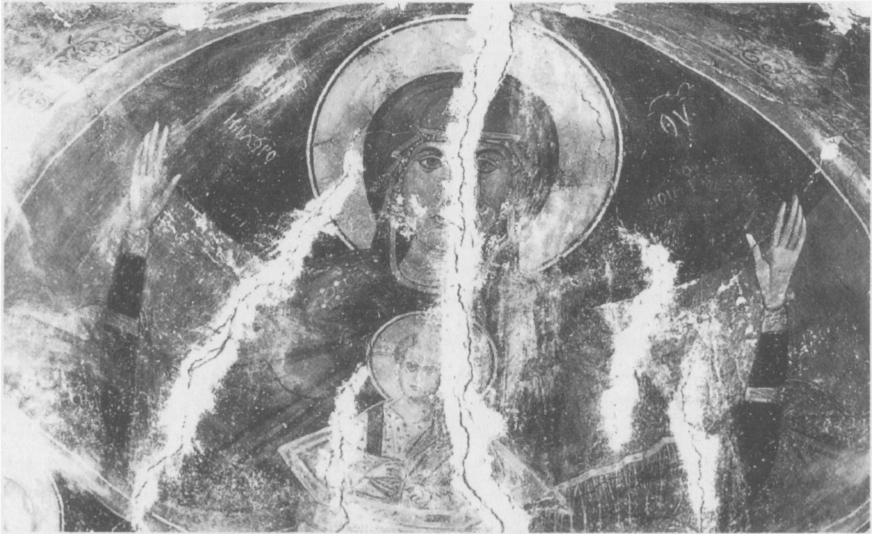
30. *Βασίλειος Τάξις*, II.12, 551, 554 κ.ἑ.· Dmiitrievskij, *Opisanie*, II, 1042-1052. Γιὰ τὸ ἁγίασμα ἢ «λοῦμα» τῆς μονῆς τῶν Βλαχερνῶν βλ. J. Papadopoulos, *Les palais et les églises de Blachernes* (Thessalonique 1928), 96-106· Janin, *Églises*, 168 κ.ἑ.· A. Berger, *Das Bad in der byzantinischen Zeit* (München 1982), 81-84. Γιὰ τὸν προβληματισμὸ τῆς παραγωγῆς τοῦ θέματος τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς ἀπὸ παραστάσεις τοῦ ἁγιάσματος τῶν Βλαχερνῶν βλ. Δ. Παλλας, Ἡ Θεοτόκος Ζωοδόχος Πηγή, *ΑΔ* 26 (1971), Α΄ Μελέται, 202 κ.ἑ. σημ.11, 205.

Εἰκ. 3. Θεσσαλονίκη, Ἅγιος Νικόλαος τῶν Ὀρφανῶν. Ἡ Θεοτόκος «Ἀχειροποίητος».

Εἰκ. 4. Καστοριά, Ἅγιος Νικόλαος Κυρίτζη. Ἡ Θεοτόκος «Ἀχειροποίητος».

Εἰκ. 5. Ἀχρίδα, Ἅγιοι Ἀνάργυροι. Ἡ Θεοτόκος «Ἀχειροποίητος».

Ὁ Κωνσταντῖνος Ἀρμενόπουλος (περ. 1347), κριτὴς καὶ νομοφύλακας τῆς Θεσσαλονίκης, ἐξήγησε στὸν γνωστὸ πολυσήμαντο «λόγο» του πῶς ἐξαιτίας τοῦ ἀμπλακήματος τοῦ κτήτορα ἡ λατρευτικὴ εἰκόνα τοῦ ναοῦ τῆς Ἀχειροποιήτου στὴ Θεσσαλονίκη εἶχε σχηματισθεῖ μὲ θεϊκὸ τρόπο καὶ ἐξ αὐτοῦ εἶχε πάρει τὸ προσωνύμιο[31] ... *πρὸς τῇ θείᾳ τῆς ἐνταῦθα Θεομήτορος εἰκόνι, ἣ τῷ ὄντι θεόθεν, οὐκ ἐξ ἐπινοίας ἢ χειρὸς ἀνθρωπίνης, οὕτως ὄρθιος, ἱκέσιος ἐσχημάτισται, διὰ τὸ τοῦ κτήτορος, ὡς ἀληθὴς αἱρεῖ λόγος, ἐνταῦθα γεγενημένον ἀμπλάκημα, οὗ χάριν καὶ τὴν Ἀχειροποίητον, κατὰ τὰς ῥάκει πρῴην καὶ κεράμῳ δεσποτικὰς ἐντυπωθείσας μορφάς, εὐδοκίᾳ τοῦ θεανθρώπου λόγου, προσηγορίαν ἔσχε, καὶ ταύτης αὐτὸν τῆς Ἀχειροποιήτου προσρήσεως ἀξιοῦν ἐπῄει τολμῆσαι. Χειρὶ μὲν γὰρ οὔκουν ἀνθρωπίνῃ... ἡ μὲν πάναγνος τοῦ Θεοῦ Μήτηρ ἱκέσιος ἱσταμένη φαίνηται... ὅλας χεῖρας ἀνατείνουσαν ἱκεσίους, πρὸς τίνα δὲ καὶ ὑπὲρ τίνος, ἢ πρὸς ὃν ἀρρήτως αὐτὴ Θεὸν ἔτεκε*[32]. Σύμφωνα μὲ

31. Οἱ πρῶτοι προβληματισμοὶ γιὰ τὴν εἰκόνα αὐτὴν ἐκφράστηκαν ἀπὸ τὸν Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟ, Αἱ περὶ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀχειροποιήτου εἰδήσεις τοῦ Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου, *Τόμος Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου* (Θεσσαλονίκη 1952), 7 κ.ἑ.· ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, Ἡ λατρευτικὴ εἰκών, 256-262· ΠΑΠΑΖΩΤΟΣ, Ὁ μεγάλος ναός, 119 κ.ἑ.

32. Δ. ΓΚΙΝΗΣ, Λόγος ἀνέκδοτος Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου εἰς τὴν προεόρτιον ἑορτὴν τοῦ ἁγίου Δημητρίου, *ΕΕΒΣ* 21 (1951), 152_{81-88}, $159_{353-355}$, $158_{339-340}$· ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, Αἱ περὶ τοῦ ναοῦ, 8_{35-41}, 21_{7-11}· ΠΑΠΑΖΩΤΟΣ, Ὁ μεγάλος ναός, 119 κ.ἑ.

τὸ παραπάνω κείμενο, στὸν εἰκονογραφικὸ τύπο τῆς Βλαχερνίτισσας εἰκονιζόταν ἡ Θεοτόκος στὴν περίφημη λατρευτικὴ εἰκόνα τοῦ ναοῦ τῆς Θεσσαλονίκης. Ὅπως ἔχω ὑποστηρίξει, ὁ κτήτορας, στὸν ὁποῖο ἀναφέρεται ὁ Ἀρμενόπουλος, πρέπει νὰ ἦταν ὁ Μιχαὴλ Η´ Παλαιολόγος· ἀμπλάκημά του ὁ σφετερισμὸς τοῦ θρόνου καὶ ἡ τύφλωση τοῦ Ἰωάννη Δ´ Λάσκαρη, γιὰ τὰ ὁποῖα ἀφορίστηκε, ἀλλὰ καὶ ἡ φιλενωτικὴ στάση του στὴν Ἕνωση τῶν Ἐκκλησιῶν[33].

Στὸν τύπο τῆς Βλαχερνίτισσας εἰκονίζεται ἐπίσης ἡ Θεοτόκος καὶ στὰ μολυβδόβουλλα τοῦ μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Ἰακώβου (τελευταία δεκαετία τοῦ 13ου αιώνα)[34]. Στὸν ἐμπροσθότυπο τῶν μολυβδόβουλλων, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ κατόχου τους, ἀναφέρονται καὶ τὰ ὀνόματα τῶν ἅγιων μορφῶν ποὺ ἀποτυπώθηκαν στὸν ὀπισθότυπο *+Ἰακ(ώ)βου σφράγισμα Θεσσαλονίκης Χριστοτεκοῦσαν καὶ τὸν μάρτυρα φέρει*[35]. Στὴν παράσταση αὐτὴ ποὺ ἔχει συνδεθεῖ ἀπὸ τοὺς μελετητὲς μὲ τὸν ναὸ τῆς Ἀχειροποιήτου στὴ Θεσσαλονίκη, ἡ Θεοτόκος παριστάνεται ὄρθια δεομένη πρὸς τὸν Χριστὸ ποὺ βρίσκεται ψηλὰ μέσα σὲ τμῆμα οὐρανοῦ, ἐνῶ δίπλα της εἰκονίζεται ὁ ἅγιος Δημήτριος, ὁ ὁποῖος συνεορταζόταν μὲ τὴ Θεοτόκο στὸν ναὸ τῆς Ἀχειροποιήτου (εἰκ. 6)[36]. Ἡ σύνθεση τῆς ὄρθιας δεομένης Θεοτόκου μὲ τὸν

Εἰκ. 6. Μολυβδόβουλλο Ἰακώβου Θεσσαλονίκης. Ἡ Θεοτόκος καὶ ὁ ἅγιος Δημήτριος.

33. Γιὰ τὴν ἄποψη βλ. Κωνσταντινιδη, Ἡ Ἀχειροποίητος-Φανερωμένη, 93 κ.ἑ.

34. Schlumberger, *Sig.*, 105, 106 (σχ.)· Κ. Μ. Κωνσταντοπουλος, Τὸ μολυβδόβουλλον τοῦ μητροπολίτου Θεσσαλονίκης Ἰακώβου, *ΕΕΒΣ* 12 (1936), 449-453, εἰκ. 1· Laurent, *Corpus*, V1, 340 κ.ἑ., ἀρ. 465, 466, πίν. 63. Γιὰ τὴν τελευταία δημοσίευση τῆς ἐπιγραφῆς βλ. *Studies in Byzantine Sigillography*, ἔκδ. N. Oikonomides (Washington, D.C. 1987), 5, 65.

35. Γιὰ τὸν Ἰάκωβο βλ. *PLP*, ἀρ. 7905· M. Rautman, Aspects of Monastic Patronage in Palaeologan Macedonia, στὸ *The Twiliight of Byzantium*, ἔκδ. Sl. Ćurcčić - D. Mouriki (Princeton 1991), 66 κ.ἑ.

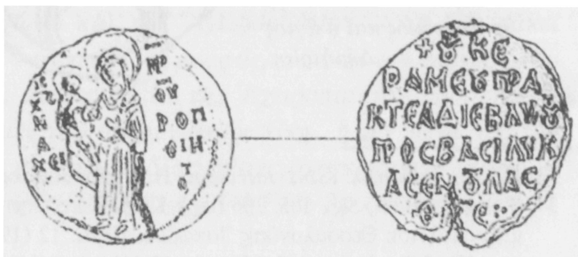
36. Γιὰ τὴν περιγραφὴ τῆς εἰκόνας τοῦ ἁγίου Δημητρίου καὶ τὴ συλλατρεία βλ. Γκινης, Λόγος ἀνέκδοτος, 158 κ.ἑ.· Ξυγγοπουλος, Αἱ περὶ τοῦ ναοῦ, 20 κ.ἑ. D. Pallas, Le ciborium hexagonal de Saint-Demétrios de Thessalonique, *Zograf* 10 (1979), 47-51· Παπαζωτος, Ὁ μεγάλος ναός, 125 κ.ἑ.· Κουρκουτιδου-Νικολαΐδου, Ἀχειροποίητος, 13-15.

Εἰκ. 7. Ἀργυρὰ νομίσματα Ἰωάννη Ε΄ Παλαιολόγου καὶ Ἄννας τῆς Σαβοΐας. Ἡ Θεοτόκος καὶ ὁ ἅγιος Δημήτριος.

Δημήτριο δίπλα της, ποὺ ἀποτυπώθηκε ἐπίσης στὰ δύο ἀργυρὰ νομίσματα τοῦ Ἰωάννη Ε΄ Παλαιολόγου καὶ τῆς μητέρας του Ἄννας τῆς Σαβοΐας (1341-1347), ἐπιτρέπει τὴ διατύπωση τῆς σκέψης ὅτι μπορεῖ νὰ σχετίζεται μὲ τὴ λατρεία τῆς βασιλικῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου εἴτουν Κελλιβάρων ποὺ ἦταν ἀφιερωμένη στὸν ἅγιο Δημήτριο καὶ στὴ Θεοτόκο Ἀχειροποίητο (εἰκ. 7)[37]. Ἔχει καταγραφεῖ μάλιστα ἀπὸ τὸν Γεώργιο Παχυμέρη ἡ μετάβαση τοῦ πατριάρχη στὸν βασιλικὸ αὐτὸν ναὸ καὶ ἡ συνάντησή του μὲ τὸν βασιλιά, τὴν παραμονὴ τῆς ἑορτῆς τοῦ ἁγίου Δημητρίου τοῦ ἔτους 1301[38].

Εἶναι ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρον ὅτι τὴν ἐποχὴ ποὺ ζωγραφιζόταν ἡ τοιχογραφία τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Τριάδας στὴ Sopoćani (περ. 1272-1276) μὲ τὴ Θεοτόκο Ἀχειροποίητο στὸν εἰκονογραφικὸ τύπο τῆς Βλαχερνίτισσας, ὁ πανσέβαστος σεβαστὸς Νικόλαος Κεραμέας, βασιλικὸς ἀπογραφέας Θεσσαλονίκης (περ. 1270-1284), ἀπ' ὅπου καὶ καταγόταν, ἐπέλεξε νὰ χαραχτεῖ πάνω στὸ μολυβδόβουλλό του ἡ ἐπιγραφὴ *Μ(ήτη)ρ Θ(εο)ῦ ἡ Ἀχειροποίητο(ς)* δίπλα στὴν ὄρθια βρεφοκρατούσα Θεοτόκο ποὺ ὅμως δὲν ἀκολουθεῖ τὸν εἰκονογραφικὸ τύπο τῆς Βλαχερνίτισσας ἀλλὰ τῆς Ὁδηγήτριας (εἰκ. 8). Στὸν

Εἰκ. 8. Μολυβδόβουλλο τοῦ Κεραμέα. Ἡ Θεοτόκος «Ἀχειροποίητος».

37. Τὰ νομίσματα εἶναι κοπῆς Κωνσταντινούπολης, βλ. S. BENDAL - P. J. DONALD, *The Later Palaeologan Coinage (1282-1453)* (London 1979), 136 κ.ἑ., ἀρ. 6, 7.

38. Παχυμέρης, F., IV, 331. Δὲν διευκρινίζεται ἂν πρόκειται γιὰ τὸν Ἀνδρόνικο Β΄ ἢ τὸν Μιχαὴλ Θ΄ ποὺ συμβασίλευαν· βλ. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἐκλογή, ἀναγόρευσις καὶ στέψις*, 214 σημ. 4, 236. Σύμφωνα μὲ τὴ βασιλικὴ ἐθιμοτυπία, στὸν ναὸ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου εἴτουν Κελλιβάρων τιμοῦσε ὁ βασιλιὰς τὴν ἑορτὴ τοῦ ἁγίου Δημητρίου, βλ. Pseudo-Kod., 242_{18-21}.

Εἰκ. 9. Κωνσταντινούπολη, πατριαρχικὸς ναός. Εἰκόνα τῆς Παναγίας Φανερωμένης τῆς Κυζίκου.

ἐμπροσθότυπο τοῦ μολυβδόβουλλου ἀναγράφεται ἡ ἐπιγραφὴ *Τοῦ Κεραμέου πρακτέα διευλύτου / πρὸς βασιλικὰς ἐντολάς, Θεοτόκε.* Ἔχω διατυπώσει τὴν ἄποψη ὅτι ἡ ἐπίκληση τοῦ Κεραμέα ἀπευθυνόταν στὴν περίφημη εἰκόνα τῆς Θεοτόκου Ἀχειροποιήτου ποὺ βρισκόταν στὸν ὁμώνυμο ναὸ τῆς Θεσσαλονίκης, ἀπ' ὅπου ἕλκυε καὶ τὴν καταγωγή του[39].

Στὸν τύπο τῆς Ὁδηγήτριας εἰκονίζεται ἐπίσης ἡ Θεοτόκος στὴν εἰκόνα τῆς Παναγίας Φανερωμένης τῆς Κυζίκου ποὺ κοσμεῖ τὸ προσκυνητάρι τοῦ ἀριστεροῦ κλίτους τοῦ πατριαρχικοῦ ναοῦ στὸ Φανάρι (εἰκ. 9). Ἡ εἰκόνα ποὺ τιμᾶται ὡς θαυματουργικὴ καὶ φυλασσόταν στὴν περίφημη μονὴ τῆς

39. SCHLUMBERGER, *Sig.*, 50, 134, 157-158· LAURENT, *Corpus*, V2, 63 κ.ἑ. Γιὰ τὴν ἀνάγνωση τῆς ἐπιγραφῆς βλ. LAURENT, *Bulles metr.*, 184 κ.ἑ., ἀρ. 525· H. HUNGER, Heimsuchung und Schirmherrschaft über Welt und Menschheit: Μήτηρ Θεοῦ ἡ ἐπίσκεψις, *Byz. Sigillography*, 4, 38, 40. Περισσότερες πληροφορίες βλ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ, Ἡ Ἀχειροποίητος-Φανερωμένη, 89-91, εἰκ. 1.

ποὺ τιμᾶται ὡς θαυματουργικὴ καὶ φυλασσόταν στὴν περίφημη μονὴ τῆς Ἀχειροποιήτου καὶ Φανερωμένης τῆς Κυζίκου, ἀναφέρεται στὰ κείμενα ὡς Ἀχειροποίητος, ἐνῶ ἔχει μείνει γνωστὴ μέχρι σήμερα μὲ τὴν ὀνομασία *Ἡ Φανερωμένη*. Ἂν καὶ τὸ ἔργο εἶναι καλυμμένο μὲ ἀργυρόχρυση ἐπένδυση καὶ τὰ πρόσωπα τῆς Θεοτόκου καὶ τοῦ Χριστοῦ εἶναι ἀρκετὰ φθαρμένα, τὸ κειμήλιο χρονολογεῖται στὸν 12ο αἰώνα, κυρίως ἐξαιτίας τῆς μετωπικῆς στάσης τῶν δύο ἁγίων μορφῶν[40].

Σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση, ἡ εἰκόνα προερχόταν ἀπὸ τὴν περιώνυμη μονὴ τοῦ Μεγάλου Ἀγροῦ, ἡ ὁποία καταστράφηκε κατὰ τὴν πρώτη δεκαετία τοῦ 14ου αἰώνα καί, ἀφοῦ χάθηκε, φανερώθηκε ξανὰ μετὰ ἀπὸ ὑπόδειξη τῆς ἴδιας τῆς Θεοτόκου καὶ τοποθετήθηκε στὴ μονὴ τῆς Θεοτόκου Ἀχειροποιήτου καὶ Φανερωμένης στὴν Κύζικο[41]. Ἔχω τὴ γνώμη πὼς πίσω ἀπὸ τὴν ἐκδοχὴ τῆς ἀπώλειας τῆς εἰκόνας καὶ τὴ θεϊκὴ φανέρωσή της διακρίνεται μάλλον ἡ μεταφορὰ τῆς λατρείας τῆς Θεοτόκου Ἀχειροποιήτου ἀπὸ τὴ μονὴ τοῦ Μεγάλου Ἀγροῦ στὴ μονὴ τῆς Κυζίκου. Ἡ στενὴ σχέση τοῦ Μιχαὴλ Η΄ Παλαιολόγου μὲ τὸν μητροπολίτη Κυζίκου Γεώργιο Κλειδᾶ ἔχει καταγραφεῖ ἀπὸ τὸν Ἀκροπολίτη[42], ἐνῶ ὁ Παχυμέρης ἀναφέρει ὅτι ὁ Μιχαὴλ Η΄ *χρυσοβούλλοις* παραχώρησε τὴ μονὴ τοῦ Μεγάλου Ἀγροῦ στὸν ἔμπιστό του Ἀθανάσιο Β΄ Ἀλεξανδρείας (περ. 1276-1316), ὅταν ἐκεῖνος εἶχε καταφύγει στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ ἔτος 1278[43].

Ἡ λατρεία τῆς εἰκόνας τῆς Θεοτόκου συνέτεινε στὸ νὰ διατηρήσει ὁ πατριάρχης Νήφων Α΄ (1310-1314) τὰ δικαιώματά του στὴ μητρόπολη τῆς Κυζίκου καὶ νὰ κατηγορηθεῖ γιὰ σιμωνία[44], ἐνῶ μερικὰ χρόνια ἀργότερα ἡ μονὴ περιῆλθε στὰ πατριαρχικὰ δίκαια, ὅπως πιστοποιεῖται ἀπὸ τὸ διάταγμα τοῦ πατριάρχη Νείλου (1380-1388)[45]. Ἡ τιμὴ ποὺ ἀπέδωσε ὁ Ἀνδρόνικος Γ΄

---

40. TH. XANTHOPOULOS, L'image de la Vierge de Péramos, *EO* 14 (1911), 219 κ.ἑ.· Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Κειμήλια τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου* (Ἀθήνα 1937), 26, πίν. 8· *Οἰκουμενικό Πατιαρχεῖο. Ἡ Μεγάλη τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησία* (Ἀθήνα 1989) (ΑΘ.ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ), 97, 73 (εἰκ.).

41. R. BOUSQUET, L'affaire de Péramos, *EO* 6 (1903), 401-408· JANIN, *Centres*, 204· MANGO - ŠEVCENKO, Some Churches, 253.

42. Ἀκροπολίτης I, $187_{11\text{-}16}$.

43. Παχυμέρης, F., III, 229. Γιὰ τὴ σχέση Ἀθανασίου Ἀλεξανδρείας καὶ Μιχαὴλ Η΄ βλ. ALICE-MARY MAFFRY TALBOT, *The Correspondence of Athanasius I Patriarch of Constantinople* (Washington 1975), 170, 385-386, 388, ἀρ. 69. Ἐπίσης, βλ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ, Ἡ Ἀχειροποίητος-Φανερωμένη, 97.

44. V. LAURENT, Notes de chronologie byzantine: 4. Le patriarche Niphon et les dépositions d'évêques pour délit de simonie, *REB* 27 (1969), 219-228, καὶ εἰδ. σημ. 44, 49· S. K. KISSAS, La datation des fresques des Saints-Apôtres à Thessalonique, *Zograf* 7(1977), 54 κ.ἑ.

45. Παραχωρήθηκε στὸν Ματθαῖο μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς ἀνάρρησής του στὸν θρόνο τῆς Κυζί-

Παλαιολόγος στὸ ἱερὸ προσκύνημα τῆς Θεοτόκου Ἀχειροποιήτου τῆς Κυζίκου καταγράφηκε ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Καντακουζηνό. Τὸ ἔτος 1328 ὁ νεαρὸς αὐτοκράτορας προσκύνησε τὴν ἀχειροποίητη εἰκόνα, πράξη ποὺ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ μὴ συσχετιστεῖ μὲ τὴν παραίτηση τοῦ παπποῦ του Ἀνδρόνικου Β΄ καὶ τὸν τερματισμὸ τοῦ ἐμφυλίου πολέμου· *Ὑπὸ δὲ τὸν αὐτὸν χρόνον ὁ βασιλεὺς εἰς Κύζικον ἐπεραιώθη, ἅμα μὲν τὴν τῆς θεομήτορος ἀχειροποίητον εἰκόνα, ἣ πρὸς τὸν ἐν Ὑρτακίῳ ναὸν ἦν, προσκυνήσων, ἅμα δὲ κατοψόμενος καὶ τὴν χώραν, οὔπω πρότερον ἰδών*[46]. Στὸ κείμενο ἐνδιαφέρον προκαλεῖ ἡ πρόταξη τῆς προσκύνησης τῆς εἰκόνας ἀπὸ τὸν Ἀνδρόνικο Γ΄ καὶ ἀκολούθως ἡ κατόπτευση τῆς χώρας.

Ἡ ἀχειροποίητη αὐτὴ εἰκόνα, τὴν ὁποία ὁ E. von Dobschütz περιλαμβάνει μεταξὺ τῶν ἀχειροποιήτων εἰκόνων τῆς Θεοτόκου[47], μπορεῖ νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὴ σωζόμενη εἰκόνα τῆς Παναγίας Φανερωμένης τῆς Κυζίκου ποὺ λατρευόταν στὴ μονὴ ὡς θαυματουργὴ μέχρι τὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰώνα. Ὁ προσκυνηματικὸς ναὸς τῆς Παναγίας Ἀχειροποιήτου καὶ Φανερωμένης τῆς Κυζίκου ἔγινε τὸ ἔτος 1903 σταυροπηγιακὸς μὲ ἀφορμὴ τὴ διεκδίκηση τῆς εἰκόνας αὐτῆς καὶ ἀπὸ τὶς δύο ἑλληνικὲς κοινότητες Ἀρτάκης καὶ Περάματος, ὁπότε καὶ μεταφέρθηκε στὸ Φανάρι[48].

Ὁ ἴδιος αὐτὸς εἰκονογραφικὸς τύπος τῆς Θεοτόκου Ὁδηγήτριας ἀκολουθήθηκε σὲ ὅλες τὶς σωζόμενες παλαιολόγειες φορητὲς εἰκόνες ποὺ εἶναι ἀφιερωμένες στὴν Παναγία Φανερωμένη. Οἱ ἐλάχιστες στὸν ἀριθμὸ αὐτὲς εἰκόνες εἴτε διασώζουν σύγχρονη ἐπιγραφὴ μὲ τὸ προσωνύμιο *Ἡ Φανερωμένη* εἴτε ἡ ἐπιγραφὴ ἀναγράφηκε σὲ μεταγενέστερη ἐπιζωγράφιση, δηλώνοντας προφανῶς μιὰ καταξιωμένη παράδοση καὶ τιμή.

Στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Μιχαὴλ Η΄ (†1282) χρονολογήθηκε ἡ εἰκόνα τῆς Παναγίας Φανερωμένης ποὺ βρίσκεται στὸν ὁμώνυμο

κου τὸ ἔτος 1387, ...*ὡς γνήσιος μητροπολίτης Κυζίκου καὶ ὢν καὶ ὀνομαζόμενος, παραδίδωσι δὲ αὐτῷ ἡ μετριότης ἡμῶν καὶ τὰ ἐν τῷ Ὑρτακίῳ εὑρισκόμενα πατριαρχικὰ δίκαια, ἤγουν τὰ δύο προσκυνήματα, τό τε τῆς πανυπεράγνου μου δεσποίνης καὶ θεομήτορος τῆς Ἀχειροποιήτου*..., βλ. MM, II, 110.

46. Καντακουζηνός I, 339.

47. E. VON DOBSCHÜTZ, *Christusbilder. Untersuchungen zur christlichen Legende* (Texte und Untersuchungen, XVIII, N.F.III) (Leipzig 1899), I, 84, II, 147-150.

48. BOUSQUET, Péramos, 401-408· XANTHOPOULOS, L'image de la Vierge, 219 κ.ἑ.· Κ. Σ. ΜΑΚΡΗΣ, Τὰ χωριὰ καὶ τὰ μοναστήρια τῆς Κυζικικῆς χερσονήσου, *Μικρασιατικὰ Χρονικὰ* 8 (1959), 165-172· JANIN, *Centres*, 204. Ἐνδιαφέρουσα περιγραφὴ τῆς μεταφορᾶς τῆς εἰκόνας παραθέτει ὁ Μακρῆς, ὅ.π., 170. Τὴν εὐχὴ ποὺ ἔψαλλαν οἱ κάτοικοι τῆς Περάμου στὴν Παναγία Φανερωμένη διέσωσε σὲ γαλλικὴ ἀπόδοση ὁ XANTHOPOULOS, ὅ.π., 218.

Εἰκ. 10. Βέροια, Φανερωμένη. Εἰκόνα τῆς Παναγίας «Φανερωμένης».

Εἰκ. 11. Βέροια, Ἅγιος Προκόπιος. Εἰκόνα τῆς Παναγίας «Φανερωμένης».

μεταβυζαντινὸ ναὸ τῆς Βέροιας (εἰκ. 10)[49]. Στὴν εἰκόνα ποὺ λατρεύεται ὡς ἀχειροποίητη καὶ ἀποδίδεται σὲ ἐργαστήρι τῆς Κωνσταντινούπολης, ἡ μορφὴ τῆς Θεοτόκου ἀκολουθεῖ τὸν εἰκονογραφικὸ τύπο τῆς Ὁδηγήτριας. Ἡ ἐπιγραφὴ *Μήτηρ Θεοῦ ἡ Φανερωμένη ἡ Πύλη οὖσα Θεοῦ* εἶναι χαραγμένη πάνω σὲ ἀργυρὰ ἐλάσματα ποὺ προσηλώθηκαν στὸν κάμπο τῆς εἰκόνας κατὰ τὸν 17ο αἰώνα[50].

Ἡ ἐπιγραφὴ *Ἡ Φανερωμένη* ἀναγράφηκε σύγχρονα μὲ τὴ ζωγραφικὴ τῆς μορφῆς τῆς Παναγίας Φανερωμένης στὴν εἰκόνα ποὺ φυλάσσεται στὸν ναὸ τοῦ Ἁγίου Προκοπίου στὴ Βέροια ἐπίσης (εἰκ. 11). Ἡ Θεοτόκος Φανερωμένη ἀκολουθεῖ τὸν εἰκονογραφικὸ τύπο τῆς ἀριστεροκρατούσας Ὁδηγήτριας, ἐνῶ στὴν ἀριστερὴ πάνω γωνία τῆς εἰκόνας διασώζεται σὲ μικρὴ κλίμακα προτομὴ ἀγγέλου. Τὸ κειμήλιο χρονολογεῖται στὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 14ου αἰώνα καὶ θεωρεῖται ἔργο τοπικοῦ ἐργαστηρίου[51]. Ἀπὸ τὴν πόλη τῆς Βέροιας καταγόταν, ὡς γνωστόν, ὁ πατριάρχης Νήφων Α΄ (1310-1314) πού, ὅπως ἀναφέρθηκε παραπάνω, παραμένοντας συγρόνως καὶ μητροπολίτης Κυζίκου εἶχε ἐπιδείξει ἰδιαίτερο ζῆλο γιὰ τὸ προσκύνημα τῆς μονῆς Ἀχειροποιήτου καὶ Φανερωμένης.

Ἡ λατρευτικὴ εἰκόνα τῆς ἄλλοτε γυναικείας μονῆς τῆς Παναγίας Φανερωμένης στὴ Λευκωσία

Εἰκ. 12. Λευκωσία, Βυζαντινὸ Μουσεῖο Ἱδρύματος Μακαρίου Γ΄. Εἰκόνα τῆς Παναγίας «Φανερωμένης».

49. Θ. ΠΑΠΑΖΩΤΟΣ, Ἡ λατρευτικὴ εἰκόνα τῆς Παναγίας Φανερωμένης στὴ Βέροια, *Μακεδονικὰ* 18 (1978), 207 κ.ἑ.· Ο ΙΔΙΟΣ, *Ἡ Βέροια καὶ οἱ ναοί της (11ος-18ος αἰ.)* (Ἀθήνα 1994), 206· Ο ΙΔΙΟΣ, *Βυζαντινὲς εἰκόνες τῆς Βέροιας* (Ἀθήνα 1995), 46 κ.ἑ., πίν. 16, 17.

50. Γιὰ τὸ διακοσμητικὸ θέμα ποὺ καλύπτει τὸν κάμπο τῆς εἰκόνας καὶ χρονολογεῖται στὰ χρόνια τοῦ Μιχαὴλ Η΄ βλ. J. TOURATZOGLOU, A Contribution to the Lilly-type issues of Michael VIII Palaeologus, *ΑΔ* 26 (1971), Α΄ Μελέται, 189-193.

51. ΠΑΠΑΖΩΤΟΣ, *Βυζαντινὲς εἰκόνες*, 57, πίν. 56, 57. Στὴν ἄλλη ὄψη τῆς εἰκόνας εἰκονίζεται ἡ Θεοτόκος Ἐλεούσα, ὅ.π., εἰκ. 54, 55.

Εἰκ. 13. Σόφια, Ἐκκλησιαστικὸ Μουσεῖο. Εἰκόνα τῆς Παναγίας «Φανερωμένης».

ἀποτελοῦσε μέχρι πρόσφατα τμῆμα τοῦ εἰκονοστασίου τοῦ ναοῦ (εἰκ. 12). Σήμερα ἐκτίθεται στὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο τοῦ Ἱδρύματος Ἀρχιεπισκόπου Μακαρίου τοῦ Γ΄ καθαρισμένη καὶ ἀπαλλαγμένη ἀπὸ τὴν ἀργυρή ἐπένδυση ποὺ τὴν κάλυπτε[52]. Παρὰ τὶς ἐπιζωγραφίσεις τοῦ τέλους τοῦ 16ου αἰώνα, στὶς ὁποῖες ἀνήκει μάλλον καὶ ἡ ἐπιγραφὴ *Ἡ Φανερωμένη*, ἡ εἰκόνα μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 14ου αἰώνα. Ἡ Παναγία, στὸν τύπο τῆς Ὁδηγήτριας ἀριστεροκρατούσας, καὶ ὁ Χριστὸς στὴν ἀγκαλιά της παριστάνονται μετωπικοί, ἐνῶ τὸ πλατὺ πλαίσιο καλύπτουν μορφὲς ὑμνογράφων ποὺ κρατοῦν ἀνοιχτὰ ἐνεπίγραφα εἰλητάρια[53].

Στὴν ἀμφίγραπτη εἰκόνα τῆς Παναγίας Φανερωμένης ἀπὸ τὴ Σωζόπολη ποὺ σήμερα ἐκτίθεται στὸ Ἐκκλησιαστικὸ Μουσεῖο τῆς Σόφιας, ἡ μορφὴ τῆς Θεοτόκου ἀκολουθεῖ τὸν εἰκονογραφικὸ τύπο τῆς ἀριστεροκρατούσας Ὁδηγήτριας (εἰκ. 13)[54]. Δύο ἄγγελοι σὲ μετάλλια στολίζουν τὶς δύο πάνω γωνίες τῆς παράστασης, τὸ πλαίσιο τῆς ὁποίας διακοσμεῖται μὲ 16 μετάλλια ποὺ περικλείουν μορφὲς προφητῶν, εὐαγγελιστῶν,

52. D. TALBOT RICE, *The Icons of Cyprus* (London 1937), 209-211, ἀρ. 27· ΑΘ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Εἰκόνες τῆς Κύπρου* (Λευκωσία 1991), 67, εἰκ. 47α-γ. Ὁ Talbot Rice χρονολογεῖ τὴν εἰκόνα στὸν 12ο αἰώνα, ὅ.π., 211.

53. Ἀναγνωρίζονται ἀπὸ τὶς ἐπιγραφές τους οἱ ὑμνογράφοι Ἰωάννης Δαμασκηνός, Κοσμᾶς Μελωδός, Ἰωσὴφ καὶ Θεοφάνης· βλ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, ὅ.π., 67.

54. K. WEITZMANN, M. CHATZIDAKIS, K. MIATEV, S. RADOJCIĆ, *Frühe Ikonen* (Wien-München 1965), LXXXIX, πίν. 124· KONSTADINKA PASKALEVA, *Bulgarian Icons through the Centuries* (Sofia 1987), εἰκ. 29, 30· Π. Λ. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, Δύο παλαιολόγειες εἰκόνες στὰ Ἱεροσόλυμα, *ΔΧΑΕ* 4/20 (1998/99), 303 καὶ σημ. 49, 305, ἀρ. 38.

ἀποστόλων καὶ τῶν προπατόρων[55]. Ἡ χρονολογία 1541 ποὺ ὑπάρχει στὸ κάτω ἄκρο τῆς εἰκόνας εἶναι μεταγενέστερη καὶ ὀφείλεται σὲ ἐπιζωγράφιση[56]. Τὸ ἔργο ποὺ διασώζει τὴ σύγχρονη ἐπιγραφὴ *Ἡ Φανερωμένη* μπορεῖ νὰ τοποθετηθεῖ χρονικὰ πρὸς τὸ τέλος τοῦ 14ου καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 15ου αἰώνα. Στὴν πίσω ὄψη της ὑπάρχει ἡ παράσταση τῆς Σταύρωσης, ἕνας συνδυασμὸς ποὺ εἶναι συνήθης σὲ ἀμφίγραπτες εἰκόνες ποὺ τὴν κύρια ὄψη τους κοσμεῖ ἡ μορφὴ τῆς Θεοτόκου Ὁδηγήτριας[57].

Εἶναι χαρακτηριστικὸ πὼς σὲ «διηγηματικὸ λόγο» γιὰ τὴ μονὴ τῶν Ὁδηγῶν στὴν Κωνσταντινούπολη λίγο πρὶν τὸ ἔτος 1438/39, ἡ εἰκόνα τῆς Ὁδηγήτριας περιγράφεται ὡς *ἀχειροποίητον καὶ θεῖον ἐκτύπωμα*[58]. Ἀλλὰ καὶ ὁ Κωνσταντῖνος Ἀρμενόπουλος (περ. 1347) ἕναν αἰώνα πρὶν εἶχε συσχετίσει ἐπίσης τὴν εἰκόνα τῆς Θεοτόκου Ἀχειροποιήτου στὴ Θεσσαλονίκη μὲ τὸ ἅγιο Μανδήλιο καὶ τὸ ἅγιο Κεράμιο[59].

Νομίζω ὅτι μέσα στὸ πλαίσιο τῆς προσπάθειας τοῦ Μιχαὴλ Η΄, ποὺ εἶχε ὡς κύριο στόχο της τὴν ἀναμόρφωση τῆς αὐτοκρατορίας, ἡ ἀπόδοση λατρειῶν σὲ παλιὲς εἰκόνες καὶ σύμβολα προσφερόταν ὡς γέφυρα ἀπευθείας σύνδεσης μὲ τὴν ἔνδοξη ἐποχὴ πρὶν τὴ λατινοκρατία. Ἔχω τὴν ἐντύπωση

55. Ἀναγνωρίζονται ἀπὸ τὶς ἐπιγραφές τους ἀριστερὰ οἱ Δαβίδ, Πέτρος, Ἰωάννης, Μάρκος, Ἀνδρέας, Βαρθολομαῖος, Θωμᾶς, Ἄννα, καὶ δεξιὰ οἱ Σολομών, Παῦλος, Ματθαῖος, Λουκᾶς, Συμεών, Ἰάκωβος, Φίλιππος καὶ Ἰωακείμ.

56. Ἡ ἐπιζωγράφιση τῆς εἰκόνας εἶναι ἐμφανέστερη στὶς ἐπιγραφὲς τῆς παράστασης τῆς Σταύρωσης ποὺ εἰκονίζεται στὴν πίσω ὄψη τῆς εἰκόνας, βλ. PASKALEVA, *Bulgarian Icons*, εἰκ. 31. Ἡ παρατήρηση ὀφείλεται στὸν συνάδελφο κ. Γ. Κακκαβᾶ ποὺ τὸν εὐχαριστῶ.

57. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, Δύο παλαιολόγειες εἰκόνες, 303 κ.ἑ. Γιὰ τὶς ἀμφίγραπτες εἰκόνες, βλ. D. I. PALLAS, *Die Passion und Bestattung Christi in Byzanz: Der Ritus -das Bild* (München 1965), 91-97, 308-332. Ἡ ἀμφίγραπτη εἰκόνα τῆς Ὁδηγήτριας ἀπὸ τὸν ναὸ τῆς Φανερωμένης στὴν Καστοριὰ πολὺ πιθανὸν ὑπῆρξε ἡ λατρευτικὴ εἰκόνα τοῦ ναοῦ. Δυστυχῶς ἡ εἰκόνα εἶναι ἀρκετὰ κατεστραμμένη γιὰ νὰ ἀναγνωσθεῖ ἡ ἐπιγραφή της, ὅπως μὲ πληροφόρησε ὁ συνάδελφος κ. Ε. Τσιγαρίδας, ποὺ τὸν εὐχαριστῶ. Τὴν ἀμφίγραπτη εἰκόνα μὲ τὴν Ἄκρα Ταπείνωση στὴν ἄλλη ὄψη της εἶχε χρονολογήσει στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 13ου αἰώνα ὁ Δ. Πάλλας· βλ. PALLAS, ὅ.π., 197, 311, 326, πίν. 41bis. Βλ. ἐπίσης, ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, ὅ.π., 306, ἀρ. 48· Ε. Ν. ΤΣΙΓΑΡΙΔΑΣ, Φορητὲς εἰκόνες στὴ Μακεδονία καὶ τὸ Ἅγιον Ὄρος κατὰ τὸ 13ο αἰώνα, *ΔΧΑΕ* 4/21 (2000), 153 κ.ἑ., εἰκ. 41 (ἡ Ἄκρα Ταπείνωση).

58. CHRISTINE ANGELIDI, Un texte patriographique et édifiant: Le «discours narratif» sur les Hodègoi, *REB* 52 (1994), 113-149, εἰδ. 139.73.

59. ΓΚΙΝΗΣ, Λόγος ἀνέκδοτος, 152_{81-88}· ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, Αἱ περὶ τοῦ ναοῦ, 8_{34-40}· ΠΑΠΑΖΩΤΟΣ, Ὁ μεγάλος ναός, 119 κ.ἑ. Γιὰ ἐκφράσεις ποὺ ἀποδίδονται στὸ Μανδήλιο βλ. ΧΑΡΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ, Τὸ Ἅγιο Μανδήλιο μεταξὺ τῶν ἱεραρχῶν· Ἕνα ἀκόμη σύμβολο τῆς θείας εὐχαριστίας, στὸ *Λαμπηδών, ἀφιέρωμα στὴ μνήμη τῆς Ντούλας Μουρίκη* (Ἀθήνα 2003), τ. 2, 483-498, εἰδ. 489.

πῶς σοβαρὸ στοιχεῖο γιὰ τὴν ἀνανέωση τῆς λατρείας τῆς Ἀχειροποιήτου ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Η΄ στάθηκε τὸ γεγονὸς ὅτι, ὅταν ἐγκαταστάθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη μετὰ ἀπὸ μισὸ αἰώνα λατινικῆς κατοχῆς, ἡ μονὴ τῆς Ἀχειροποιήτου εἶχε καταστραφεῖ[60] ἀλλὰ καὶ ὅτι τὸ ἅγιο Μανδήλιο εἶχε μεταφερθεῖ στὴ Δύση[61].

Ἡ σύνδεση τοῦ προστάτη ἅγιου τῆς γενιᾶς τῶν Παλαιολόγων ἅγιου Δημητρίου μὲ τὴ λατρεία τῆς Παναγίας Ἀχειροποιήτου ποὺ πραγματοποιήθηκε κατὰ τὴν ἐπανίδρυση τῆς οἰκογενειακῆς μονῆς ἀπὸ τὸν Μιχαήλ, ἔφερε στὸ προσκήνιο μιὰ παλιὰ λατρεία ἑνὸς σεβαστοῦ καὶ χαμένου συμβόλου. Ἡ Θεοτόκος Ἀχειροποίητος-Φανερωμένη συγγένεψε μὲ τὶς δύο περισσότερο προβεβλημένες ἀπὸ τοὺς Παλαιολόγους εἰκόνες, ἐκεῖνες τῆς Ὁδηγήτριας[62] καὶ τῆς Βλαχερνίτισσας[63]. Μὲ ὁδηγό του τὴν Ὁδηγήτρια, εἶχε εἰσέλθει ὁ Μιχαὴλ Η΄ στὴν πόλη *θεοφιλῶς ἅμα καὶ μεγαλοπρεπῶς*[64] καὶ μὲ τὴν εἰκόνα

60. Βλ. LAURENT, *Corpus*, V2, 63. Τὰ στοιχεῖα ποὺ αἰτιολογοῦν τὴν ἄποψη ὅτι τὸ ἵδρυμα δὲν ἐπέζησε τῆς λατινικῆς κατοχῆς, εἶναι ὅτι μετὰ τὸν Ψελλὸ (†1079) δὲν ὑπάρχει ἄλλη ἀναφορὰ στὴ μονὴ ἀπὸ τοὺς Βυζαντινούς. Ἐπίσης, δὲν μνημονεύεται ἀπὸ τοὺς περιηγητὲς -κυρίως Ρώσους- ποὺ ἐπισκέφτηκαν τὴν Κωνσταντινούπολη μέχρι τὸν 15ο αἰώνα· βλ. G. P. MAJESKA, *Russian Travelers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth Centuries* (Washington 1984). Βλ. καὶ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ, Ἡ Ἀχειροποίητος-Φανερωμένη, 89. Γιὰ τὴν τύχη τῶν ναῶν τῆς Κωνσταντινούπολης μετὰ τὸ 1204 βλ. TALBOT, The Restoration, 243-261· V. KIDONOPOULOS, *Bauten in Konstantinopel 1204-1328. Verfall und Zerstörung, Restaurierung, Umbau und Neubau von Profan-und Saakralbauten* (Wiesbaden 1994), ὅπου οὐδεμία μνεία τῆς μονῆς γίνεται.

61. Γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ Μανδηλίου ποὺ τὸ ἔτος 944 ἀνεκομίσθη ἀπὸ τὴν Ἔδεσσα στὴν Πρωτεύουσα καὶ τὸ ὁποῖο φυλασσόταν στὸν ναὸ τοῦ Φάρου μέχρι τὴν ἄφιξη τῶν Λατίνων, ἐνῶ ἀργότερα τὰ ἴχνη του χάθηκαν στὴ Δύση, βλ. A. GRABAR, La Sainte Face de Laon. Le Mandylion dans l'art orthodoxe, *Seminarium Kondakovianum* II (1931), εἰδ. 16· A. CAMERON, The History of the Image of Edessa. The Telling of a Story, *Okeanos*, 80-94· H. L. KESSLER, Il Mandylion, στὸ *Il Volto di Cristo*, ἔκδ. G. MORELLO - G. WOLF (Milano 2000), 67-99, εἰδ. 68.

62. Γιὰ τὸν εἰκονογραφικὸ τύπο βλ. DOULA MOURIKI, Variants of the Hodegetria on the thirteenth-century Sinai Icons, *CahArch* 39 (1991), 153-182· GORDANA BABIĆ, Les images byzantines et leurs degrés de signification: l'exemple de l Hodigitria, στὸ *Byzance et les images* (Paris 1994), 189-222.

63. Γιὰ τὸν εἰκονογραφικὸ τύπο βλ. CHRISTA BELTING IHM, Sub matris tutela. Untersuchungen zur Vorgeschichte der Schutzmantelmadonna, *Abhandlungen der Heidelberger Akademie der Wiessenschaften, phil.hist.Klasse* 3 (1976), 38-57· W. SEIBT, Der Bildtypus der Theotokos Nikopoios. Zur Ikonographie der Gottesmutter-Ikone, die 1030/1031 in der Blachernenkirche wiederaufgefunden wurde, *Βυζαντινὰ* 13 (1985), 549-564, εἰδ. 559 κ.ἑ.

64. Ἀκροπολίτης, I, $187_{11\text{-}16}$· Παχυμέρης, F., I, 217-219. Ἔκτοτε ἡ εἰκόνα περιεβλήθη μὲ τὴν ἰδιότητα τοῦ αὐτοκρατορικοῦ συμβόλου δεχόμενη ξεχωριστὴ τιμὴ καὶ λατρεία ἀπὸ τὰ μέλη τῆς δυναστείας τῶν Παλαιολόγων· βλ. Παχυμέρης, F., III, 255-256· Γρηγορᾶς, 541

Εἰκ. 14. Ἀθήνα, Νομισματικὸ Μουσεῖο. Μολυβδόβουλλο τοῦ Σεκρέτου.

τῆς Βλαχερνίτισσας πάνω ἀπὸ τὸ κεφάλι του εἰκονίστηκε στὸ λεγόμενο μολυβδόβουλλο *τοῦ Σεκρέτου* (εἰκ. 14)[65].

Φορώντας τὴν ἐπίσημη αὐτοκρατορικὴ στολὴ μὲ τὰ περπενδούλια, ὁ Μιχαὴλ Η´ Παλαιολόγος, ὄρθιος σὲ κατενώπιον στάση καὶ ἔχοντας τὰ δύο χέρια ὑψωμένα πάνω ἀπὸ τὸ κεφάλι του, κρατάει τὴν εἰκόνα τῆς Θεοτόκου Βλαχερνίτισσας -δηλαδὴ τῆς Θεοτόκου δεομένης ποὺ φέρει στὸ στῆθος τὸν Χριστὸ νήπιο σὲ μετάλλιο. Ἡ μορφή τοῦ βασιλιᾶ συνοδεύεται ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴ *Μιχαὴλ ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ρωμ(αί)ων Δούκας Ἄγγελος Κομνηνὸς ὁ Παλαιολόγος καὶ νέος Κωνσταντῖνος*[66], ἐνῶ στὸν ὀπισθότυπο τοῦ μολυβδόβουλλου ἀναγράφεται *+Τοῖς ἀθετοῦσι τὴν δίκην τοῦ σεκρέτου/ ὃ νῦν κράτυνε τῷ χρόν ῳ βεβυσμένον,/ ὁ Μιχαήλ, τὸ θαῦμα τῶν βασιλέων/, ποινὴ Θεὸς τὰ πρῶτα καὶ κρίσις πάλιν (ἢ πᾶσα;)*[67].

Στὸ γεγονὸς τῆς ἀνακαίνισης καὶ τῆς ἐπανίδρυσης τοῦ αὐτοκρατορικοῦ Σεκρέτου ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Η´ Παλαιολόγο μετὰ τὸ πέρας τῆς λατινικῆς κατοχῆς πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ ἡ παράσταση τοῦ μολυβδόβουλλου καὶ ὄχι τῆς

κ.ἑ., 554 κ.ἑ, 559 κ.ἑ.· Καντακουζηνός, Ι, 305, 557.

65. Γιὰ τὸ μολυβδόβουλλο ποὺ σήμερα ἐκτίθεται στὸ Νομισματικὸ Μουσεῖο τῆς Ἀθήνας (ἀρ. εὑρετηρίου Β.Ε 728/1998) βλ. Κ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ, Ἡ δίκη τοῦ Σεκρέτου, *ΕΕΒΣ* 10 (1933), 293-303· ZACOS, *Seals*, I, 3, 1579-1581, ἀρ. 2756 bis, πίν. 190· LAURENT, *Corpus*, II, 435-436, ἀρ. 824· A. CUTLER, J. W. NESBITT, *L'arte bizantina e il suo pubblico* (Turino 1986), 330 κ.ἑ., εἰκ. 23· *Byz. Siigillography*, 5, 50.

66. Γιὰ τὰ ὀνόματα τοῦ Μιχαὴλ Παλαιολόγου βλ. ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Ὁ αὐτοκράτωρ Μιχαήλ, 27 καὶ σημ. 2· D. POLEMIS, *The Doukai: A Contribution to Byzantine Prosopography* (London 1968), 157 κ.ἑ., ἀρ. 142· Λ. ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ, *Οἱ πρῶτοι Παλαιολόγοι, προβλήματα πολιτικῆς πρακτικῆς καὶ ἰδεολογίας* (Ἀθήνα 1983), 17· εἰδικὰ γιὰ τὸ «νέος Κωνσταντῖνος» βλ. MAKRIDES, The New Constantine, 23 σημ. 55.

67. ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ, Ἡ δίκη τοῦ Σεκρέτου, 294· ZACOS, *Seals*, I.3, 1580· LAURENT, *Corpus*, II, 436. *Byz. Sigillography*, 5, 50· ἐλαφρὰ διαφοροποιημένη ἀποδίδεται ἡ μεταγραφὴ στὶς παραπάνω δημοσιεύσεις. Γιὰ τὸ μολυβδόβουλλο τοῦ Σεκρέτου ἑτοιμάζω εἰδικὴ μελέτη.

θριαμβευτικῆς εἰσόδου του στὴν Κωνσταντινούπολη[68]. Διακρίνεται ἡ πρόθεση τῆς ὑπενθύμισης μιᾶς παλαιᾶς ἰδιότητας τῆς εἰκόνας τῆς Θεοτόκου τῶν Βλαχερνῶν, ἐκείνης τοῦ θείου ἐχέγγυου στὴν ἀπόδοση τῆς δικαιοσύνης. Ἡ εἰκόνα διέθετε τὴν ἰδιότητα τῆς ὁριοθέτησης τοῦ χώρου γιὰ τὴν ἀπόδοση δικαιοσύνης, σύμφωνα μὲ τὸ περιστατικὸ ποὺ κατέγραψε ὁ Μιχαὴλ Ἀτταλειάτης, ὅταν κατὰ τὴ διάρκεια μιᾶς ἐκστρατείας του ὁ Ρωμανὸς Δ΄ Διογένης, θέλοντας νὰ τιμωρήσει ἕναν στρατιώτη γιὰ κλοπή, ἀπέδωσε δικαιοσύνη μπροστὰ στὴν εἰκόνα τῆς Θεοτόκου Βλαχερνίτισσας[69].

Εἶναι ἐμφανὲς πὼς ὁ Μιχαὴλ Η΄ ἐπεδίωξε νὰ συνδέσει τὴ βασιλεία του μὲ τὸ κλέος πολλῶν ἔνδοξων προκατόχων του, δημιουργώντας ἐκλεκτικὲς συγγένειες συμβολικοῦ καὶ πολιτικοῦ περιεχομένου. Μιὰ σεβαστὴ λατρεία ποὺ ὑφίστατο πρὶν ἀπὸ τὴ λατινικὴ κατοχὴ ἀνανεώθηκε στὸ ὄνομα τῆς Θεοτόκου Ἀχειροποιήτου-Φανερωμένης κατὰ τὴ διάρκεια τῆς βασιλείας του. Δὲν ἀποτελεῖ παράδοξο πὼς ἡ μορφή της διαμορφώθηκε μὲ τὰ εἰκονογραφικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν δύο σημαντικότερων ἱερῶν κειμηλίων ποὺ φαίνεται πὼς ἐπέζησαν στὴν Πρωτεύουσα μετὰ τὴ λατινικὴ κατοχή, δηλαδὴ τῆς Θεοτόκου Βλαχερνίτισσας ὅπως ἐπίσης καὶ τῆς Θεοτόκου Ὁδηγήτριας[70].

Ἡ Θεοτόκος Ἀχειροποίητος-Φανερωμένη εἰκονίστηκε εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ὡς Βλαχερνίτισσα δεομένη μόνη ἢ ἔχοντας στὸ στῆθος τὸν Χριστὸ μέσα σὲ μετάλλιο, ὅπως καὶ ὡς Ὁδηγήτρια δεξιοκρατοῦσα ἢ ἀριστεροκρατοῦσα, ἐνῶ διέθετε ἐπιπλέον μιὰν ἀποκλειστικὴ αἴγλη, ἐκείνη τῆς ἀχειροποίητης εἰκόνας ποὺ δημιουργήθηκε μὲ θαυματουργικὸ τρόπο[71].

---

68. Πρβλ. ZACOS, *Seals*, I, 3, 1580 κ.ἑ.· LAURENT, *Corpus*, II, 434· MAKRIDES, The New Constantine, 14 σημ. 2, 23 σημ.55.

69. Ἀτταλειάτης, $153_{6\text{-}8}$. Γιὰ μιὰ ἄλλη ἀπόδοση δικαιοσύνης στὸν ναὸ τῶν Βλαχερνῶν βλ. E. N. PAPAÏOANNOU, The Usual Miracle and an Unusual Image, *JÖB* 51 (2001), 177-188.

70. Γιὰ τὴ μονὴ τῶν Ὁδηγῶν βλ. ANGELIDI, Un texte patriographique, 114-133· ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΑΓΓΕΛΙΔΗ - Τ. ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, Ἡ μονὴ τῶν Ὁδηγῶν καὶ ἡ λατρεία τῆς Θεοτόκου Ὁδηγήτριας, *Μήτηρ Θεοῦ. Ἀπεικονίσεις τῆς Παναγίας στὴ βυζαντινὴ τέχνη* (Ἀθήνα 2000), 373-378, εἰδ. 383-385. Γιὰ τὴ μονὴ τῶν Βλαχερνῶν βλ. PAPADOPOULOS, Les palais· A. M. SCHNEIDER, Die Blachernen, *OrChr* 4 (1951), 97-105· JANIN, Eglises, 161-171.

71. Ἔχει προβληματίσει τοὺς μελετητὲς τὸ φαινόμενο, στὸ ὁποῖο, ἕνα ὁρισμένο ἐπίθετο συνοδεύει μορφὲς μὲ διαφορετικὰ χαρακτηριστικά, ὅπως καὶ τὸ ἀντίστροφο, ἕνας εἰκονογραφικὸς τύπος νὰ συνοδεύεται ἀπὸ διαφορετικὰ ἐπίθετα, βλ. A. GRABAR, L'Odigitria et l'Eleousa, *Zbornik za likovne umetnosti* 10 (1974), 3-14· W. SEIBT, Die Darstellung der Theotokos auf byzantinischen Bleisiegeln, besonders im 11 Jahrhundert, *Byz. Sigillography*, 1, 35-56· HUNGER, Heimsuchung, 33-42.

Summary

THE FIGURE OF THE ACHEIROPOIETOS-PHANEROMENE IN THE PALAIOLOGAN PERIOD

The monastery of the Abrahamites (ton Avramiton), outside the walls of Constantinople, close to the Golden Gate, was dedicated to the Virgin Acheiropoietos; until the 11th century it is referred to by two names, of the Abrahamites and of the Acheiropoietos. According to the Life of Saint Basil the Young (ca. 866-944), the monastery possessed an icon on which the Virgin had imprinted her own image. The only known seal of the monastery, with the inscription *Τῆς Παναγίας Θεοτόκου τῆς 'Αχειροποιήτου*, but no representation of the Theotokos, is dated to the 11th century (Fig. 1). It was in this monastery that Nicephoros II Phocas was vested in imperial raiment, on 16 August 963, before commencing his procession of triumph, entering the City through the Golden Gate. Michael VIII Palaiologos also commenced his triumph at the Golden Gate, on 15 August 1261, and it is not fortuitous that Manuel Holobolos, in his "panegyric" oration, correlated this triumphal entry with that of Nicephoros Phocas.

According to the "autobiography" of Michael VIII, which is the *typikon* of the re-founding of the monastery of St Demetrios of the Palaiologoi, at Constantinople, the emperor name Acheiropoietos the monastery of the Theotokos of the Kellibara at Latros, which he also merget with that of St Demetrios, thus creating the "monastery of St Demetrios or of the Kellibara". The cult of the Mother of God Acheiropoietos-Phaneromene was accorded special honour during the Palaiologan era. Several monastery katholika already dedicated to the Theotokos took the epithet "Acheiropoietos", as in Thessaloniki, Bithynia, Paggaion, Kyzikos, Mani, Constantinople, Nicosia, Kastoria. In some cases the monasteries possessed icons that had been created in a miraculous manner.

In monumental painting the earliest representation of the Virgin with the inscription *Μήτηρ Θεοῦ ἡ 'Αχειροποίητος* in the type of the Blachernitissa, is preserved in the conch of the parekklesion of St Stephen in the monastery of the Holy Trinity at Sopoćani (ca. 1272-1276) (Fig. 2). The Blachernitissa with

the same inscription has survived in four 14th-century churches, in Thessaloniki, Zaum, Kastoria and Ochrid (Figs. 3-5). The Virgin is depicted in the type of the Blachernitissa in the devotional icon in the Acheiropoietos church in Thessaloniki. She is shown orans on the lead seals of the Metropolitan of Thessaloniki, Iakovos (1290-1300), with St Demetrios beside her, who was commemorated in the Acheiropoietos church (Fig. 6). The Virgin orans with St Demetrios at her side also appears on the coins of John V Palaiologos and Anna of Savoy (1341-1347), a reminder of their joint worship in the monastery of "St Demetrios or of the Kellibara" (Fig. 7).

Contemporery with the wall painting of the Virgin Acheiropoietos at Sopoćani (1272-1276) is the representation of the Virgin on the lead seal of "pansebastos sebastos" Nikolaos Kerameas (ca. 1270-1284); the effigy is iscribed *Μήτηρ Θεοῦ ἡ 'Αχειροποίητος* and is in the type of the Hodegetria (Fig. 8). The Virgin is depicted as Hodegetria on the icon of the Phaneromene, that was in the monastery of the Acheiropoietos and Phaneromene in Kyzikos and is now at the Phanar (Fig. 9). Dated to the 12th century and traditionally said to come from the monastery of the Megas Agros, the icon is mentioned in the texts as Acheiropoietos yet is known by the name Phaneromene; Andronikos III Palaiologos venerated the icon in 1328, an act which should be related to the end of the civil war against his grandfather Andronikos II.

The type of the Hodegetria was reproduced in the Palaiologan portable icons dedicated to the Phaneromene. Few in number, these icons preserve an inscription with the prosonym *Ἡ Φανερωμένη*, either contemporery with the painting or added later, indicating an established tradition and honour. The icon of the Phaneromene from the homonymous church in Veroia is dated to the end of Michael VIII's reign (+1282) (Fig. 10); that of the Phaneromene with the contemporery inscription *Ἡ Φανερωμένη*, from the church of St Procopios in Veroia, to the third quarter of the 14th century (Fig. 11); the cult icon of the Phaneromene from the homonymous monastery in Nicosia to the second half of the 14th century (Fig. 12); the double-side icon of the Phaneromene, with the contemporary inscription *Ἡ Φανερωμένη*, from Sozopolis, to the late 14th and the early 15th century (Fig. 13).

In 14th and 15th century texts, the Hodegetria and the Acheiropoietos are referred to with expressions that define the Holy Mandylion and the Holy Tile. The cult of old icons and symbols served as a bridge connecting directly with the glorious age before the Latin Occupation. A serious reason for the renewal of the cult of the Acheiropoietos by Michael VIII was the fact that when he settled in Constantinople the monastery of the Acheiropoietos had

been destroyed and the Holy Mandylion had been taken to the West. The association of Saint Demetrios, patron of Palaiologan dynasty, with the cult of the Virgin Acheiropoietos at the re-founding of the family monastery brought to the fore the cult of a venerable and lost symbol. The Acheiropoietos-Phaneromene was akin to the two images of the Virgin most enhanced by the Palaiologoi, the Hodegetria and the Blachernitissa. Michael VIII entered Constantinopel with the Hodegetria as his guide and he is represented with the icon of the Blachernitissa above his head on the lead seal "of the Secreton" (Fig. 14). The representation on the lead seal should be ascribed to the fact of the re-instituting of the imperial Secreton by Michael VIII Palaiologos.

Michael VIII linked his reign with the brilliance of his illustrious predecessors, by creating selective affinities of symbolic content. The honour accorded the Acheiropoietos represents the reinstating of a reveed cult prior to the Latin Occupation, wich was revealed again in the years of the Palaiologoi. The figure of the Virgin was represented by a appropriating characteristics from both the Hodegetria and the Blachernitissa, the most important sacred heirlooms that survived in the capital after the Latin domination. The Acheiropoietos-Phaneromene was depicted as Blachernitissa orans, with Christ on her chest, or alone, and as the Hodegetria. Furthermore, the figure of the Acheiropoietos-Phaneromene was invested with an exclusive splendour that of the icon not made by human hand created in a miraculous manner.

CHARA KONSTANTINIDI

ΜΑΡΙΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΥΔΑΚΗ-ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΟΥ

ΔΥΟ ΖΩΓΡΑΦΟΙ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ ΚΑΙ ΜΙΑ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΔΟΥΛΕΜΠΟΡΙΟΥ (1316)

Πλούσιο και ποικίλου περιεχομένου είναι το αρχειακό υλικό το αναφερόμενο σε ζωγράφους της Κρήτης που έχει ανακαλυφθεί στα Αρχεία της Βενετίας και χρονολογείται από την εποχή της βενετικής διακυβέρνησης του νησιού[1]. Το πολυσήμαντο αυτό υλικό καταγράφει παντοειδείς περιπτώσεις από την επαγγελματική δραστηριότητα και την προσωπική ζωή των ζωγράφων[2]. Αποκαλύπτει, ωστόσο, και διάφορες άλλες περιστάσεις του βίου τους, ορισμένες από τις οποίες είναι απροσδόκητες και σπάνιες.

Μία από τις σπάνιες αυτές περιπτώσεις περιλαμβάνει το ανέκδοτο έγ-

1. Η σημασία του αρχειακού αυτού θησαυρού είναι προφανής και έχει τονιστεί επανειλημμένα. Η επισήμανση και η μερική δημοσίευση του υλικού των πρώτων αιώνων της Βενετοκρατίας είχε ξεκινήσει από τον αείμνηστο Mario Cattapan, ο οποίος είχε διεξέλθει μεγάλο αριθμό φακέλων, ανακαλύπτοντας πλήθος εγγράφων. Οι εργασίες που δημοσίευσε παραμένουν σημείο αναφοράς για τους μελετητές της ζωγραφικής της Κρήτης της εποχής εκείνης. Η γνωστότερη και πιο γενική είναι η: Nuovi elenchi e documenti dei pittori in Creta dal 1300 al 1500, *Θησαυρίσματα* 9 (1972), 202-235. Η έρευνα για τους δύο τελευταίους αιώνες της Βενετοκρατίας συνεχίστηκε από άλλους ερευνητές, υποτρόφους άλλοτε του Ελληνικού Ινστιτούτου Βενετίας, τον Α. Παλιούρα (για τον 16ο αιώνα), τη Μ. Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου (για τον 16ο και 17ο αιώνα), τη Μ. Καζανάκη-Λάππα (για τον 17ο αιώνα), από τους οποίους η δεύτερη επεκτάθηκε και στους προηγούμενους αιώνες (βλ. την επόμενη υποσημείωση).
2. Αυτός ο πακτωλός στοιχείων για την ιστορία και την τέχνη της εποχής είχε γοητεύσει και τον αείμνηστο καθηγητή Νίκο Οικονομίδη, ο οποίος με ενθουσιασμό ενεθάρρυνε τη γράφουσα στην πρωτοβουλία της να επιχειρήσει την πλήρη και συστηματική δημοσίευσή του και παρέσχε χρήσιμες συμβουλές και πρόθυμη βοήθεια, θέτοντας μάλιστα το σχετικό ερευνητικό πρόγραμμα υπό την αιγίδα του Ινστιτούτου Βυζαντινών Ερευνών (Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών), όταν ήταν διευθυντής του. Βλ. γι' αυτό την ανακοίνωση της γράφουσας, Οι ζωγράφοι της Κρήτης (14ος-15ος αι.). Έγγραφα από τα Αρχεία της Βενετίας, *Β΄ Συνάντηση Βυζαντινολόγων Ελλάδος και Κύπρου: Εισηγήσεις, ερευνητικά προγράμματα, περιλήψεις ανακοινώσεων* (Πανεπιστήμιο Αθηνών, 1999), επιμ. Α. ΚΟΛΙΑ-ΔΕΡΜΙΤΖΑΚΗ, Β. ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΟΥ και Τ. ΜΑΝΙΑΤΗ-ΚΟΚΚΙΝΗ (Αθήνα 2000), 132-133 και το άρθρο της ίδιας, *Conducere apothecam, in qua exercere artem nostram:* Το εργαστήριο ενός Βυζαντινού και ενός Βενετού ζωγράφου στην Κρήτη, *Σύμμεικτα* 14 (2001), 292 σημ. 5.

γραφο που παρουσιάζεται και δημοσιεύεται εδώ και το οποίο είναι μάλιστα από τα παλαιότερα σωζόμενα τεκμήρια δράσης των ζωγράφων της Κρήτης κατά την πρώιμη βενετική περίοδο.

Το περιεχόμενο του αξιοσημείωτου αυτού εγγράφου, που προέρχεται από το Αρχείο των Νοταρίων της Κρήτης (*Notai del Regno di Candia*) των Κρατικών Αρχείων της Βενετίας[3], είναι το ακόλουθο. Δύο ζωγράφοι, ο Νικόδημος Καλόγερος από το χωριό Πραιτώρια και ο Θεόδωρος Γκρέκος κάτοικος του Χάνδακα, έχοντας καταλήξει σε μια συμφωνία, συναντιούνται μια καλοκαιρινή ημέρα του έτους 1316 στο συμβολαιογραφείο του νοταρίου Leonardo Quirino στον Χάνδακα για να την επισημοποιήσουν. Η συμφωνία τους αυτή αποτελεί προφανώς συνέχεια μιας διευθέτησης που είχε αρχίσει αρκετό διάστημα νωρίτερα με τρίτο πρόσωπο. Σύμφωνα με το υπό εξέταση έγγραφο, που έχει ημερομηνία 3 Αυγούστου 1316, οι δύο ζωγράφοι συμφωνούν να παραδώσουν στον Ιωάννη Βλαδίμερο, κάτοικο του χωριού Πάλλα, δικαιοδοσίας της βενετικής οικογένειας Venier (Venerius) (*in casale Palla de Ca' Venerio*), τον Λέοντα Γκάλλα, τον οποίο είχαν εξαγοράσει από τα χέρια ανθρώπων του νησιού της Εύβοιας (*de manibus hominum Nigropontis*). Οι τελευταίοι τον κρατούσαν αιχμάλωτο, για να τον πουλήσουν σαν σκλάβο. Οι δύο ζωγράφοι κατόρθωσαν και τον εξαγόρασαν (δεν προσδιορίζεται πότε) και τώρα τον παραδίνουν στον Βλαδίμερο, μέχρις ότου του επιστρέψουν τα χρήματα, δεκαέξι υπέρπυρα, που τους κατέβαλε. Ο Λέων Γκάλλας υποχρεώνεται να υπηρετεί πιστά τον Ιωάννη Βλαδίμερο. Επιπλέον, αν ο υπηρέτης αυτός δραπετεύσει ή αποβιώσει πριν προλάβουν οι δύο ζωγράφοι να τον ανακτήσουν από τον πιστωτή τους, θα είναι υποχρεωμένοι αυτοί παρόλ' αυτά να του δώσουν τα χρήματα που ο τελευταίος είχε καταβάλει στους ίδιους.

Η περίπτωση αυτή μας μεταφέρει στον κόσμο του μεσαιωνικού δουλεμπορίου[4] με έναν άμεσο τρόπο, μέσω ενός συγκεκριμένου παραδείγματος, που μας αφήνει ωστόσο με διάφορα ερωτηματικά. Δεν είναι εντελώς σαφές

---

3. A.S.V. - *Notai di Candia*, b. 233 (Leonardo Quirino), 1316-1325, φ. 23v. Η αρχειακή ένδειξη οφείλεται στον αείμνηστο Mario Cattapan.

4. Για το δουλεμπόριο στη μεσαιωνική Ευρώπη βλ. το βασικό έργο του CH. VERLINDEN, *L'esclavage dans l'Europe médiévale*, I-III (Ghent 1977). Ειδικότερα για το δουλεμπόριο στην Κρήτη της εποχής βλ. Ο ΙΔΙΟΣ, La Crète, débouché et plaque tournante de la traité des esclaves aux XIV et XV siècles , *Studi in onore di Amintore Fanfani*, III (Il Medioevo) (Milano 1962), 593 κ.ε. Βλ. και M. GALLINA, Finanza, credito e commercio a Candia fra la fine del XIII secolo e l'inizio del XIV, *Memorie dell'Accademia delle Scienze di Torino*, II - Classe di Scienze Morali, Storiche e Filologiche, serie V, vol. 7-8 (1986), 59-63.

αν «οι άνθρωποι του Νεγροπόντε» βρίσκονταν στην Εύβοια[5] ή είχαν έρθει στην Κρήτη με τον προς πώληση αιχμάλωτο (ή ενδεχομένως και με άλλους). Επομένως, δεν μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα αν οι δύο κρητικοί ζωγράφοι ενεπλάκησαν σε αυτήν τη δουλεμπορική υπόθεση ταξιδεύοντας στο νησί αυτό των Σποράδων ή απλώς μετακινούμενοι σε κάποια ακτή της Κρήτης, όπου γίνονταν αγοραπωλησίες σκλάβων. Ο Λέων Γκάλλας ανήκε προφανώς στο άτυχο ανθρώπινο δυναμικό που είχε συρθεί αιχμάλωτο σε κάποιο από τα σκλαβοπάζαρα της Μεσογείου της εποχής. Πώς είχε δημιουργηθεί το συγκεκριμένο σκλαβοπάζαρο; Ήταν αποτέλεσμα πειρατικής επιδρομής ή συνέπεια πολεμικής αντιπαράθεσης και μεταξύ ποιών ακριβώς[6]; Ποιας εθνικότητας ήταν ο αιχμάλωτος που εξαγοράστηκε; Το όνομά του, Λέων, είναι βυζαντινό, επομένως ήταν πιθανότατα χριστιανός. Τι ήταν ο Βλαδίμερος και ποια ήταν η κύρια ασχολία του; Ενεργούσε για πιθανές ανάγκες της γνωστής βενετικής οικογένειας Venier, έπαιζε τον ρόλο του μεσάζοντα με σκοπό το όφελος ή μήπως ήταν ο ίδιος δουλέμπορος; Και η θέση των δύο ζωγράφων ποια ήταν στην όλη υπόθεση; Το ίδιο το περιεχόμενο του εγγράφου πιστοποιεί ότι είχαν σκοπό, μόλις συγκέντρωναν το αναγκαίο χρηματικό ποσό, να πάρουν τον Λέοντα από το πρόσωπο που τους έδωσε τα χρήματα, δηλαδή τον Ιωάννη Βλαδίμερο. Ουσιαστικά δηλαδή χρησιμοποιούν τον σκλάβο σαν ενέχυρο, για να δανειστούν χρήματα, έχοντας προφανώς άμεση ανάγκη ρευστού. Θα του κατέβαλλαν όμως μόνο τα δεκαέξι υπέρπυρα που τους είχε δώσει ή περισσότερα; Θα κρατούσαν τον σκλάβο ή θα τον διοχέτευαν αλλού; Μήπως είχαν εξαγοράσει και άλλους αιχμαλώτους για τους ίδιους ή για λογαριασμό άλλων; Ασφαλώς δεν θα υποβάλλονταν σε κόπους και κινδύνους, αν δεν υπήρχε ανάγκη ή κάποιο όφελος και για τους ίδιους. Προφανώς είχαν και οι δύο ζωγράφοι τη δική τους συμμετοχή σε αυτήν τη θλιβερή -και από ό,τι φαίνεται νόμιμη- δοσοληψία, διαδραματίζοντας ίσως, έστω και σε πολύ περιορισμένη κλίμακα, τον ρόλο ενός από τους ενδιάμεσους κρίκους στην αλυσίδα του δουλεμπορίου στην ανατολική Μεσόγειο του Μεσαίωνα, μια και φαίνεται ότι χρησιμοποιούν τον σκλάβο ως μέσον χρηματικής συναλλαγής. Είναι πάντως πο-

5. Από τη διατύπωση του εγγράφου φαίνεται ίσως πιθανότερο ότι οι άνθρωποι αυτοί, που ευλόγως δεν προσδιορίζονται ειδικότερα, βρίσκονταν όντως στην Εύβοια, καθώς η φράση αναφέρει: «de manibus hominum Nigropontis» και όχι «de manibus hominum de Nigroponte».

6. Μια ενδελεχής διερεύνηση στα ταραγμένα ιστορικά δρώμενα της εποχής θα έδινε πιθανώς κάποιες απαντήσεις στα ερωτήματα αυτά. Βλ. μεταξύ άλλων τα δημοσιεύματα που μνημονεύονται στην υποσημ. 4.

λύ συνηθισμένη η αγορά και η κατοχή σκλάβων στην Κρήτη της εποχής.

Έγγραφα παρόμοιου περιεχομένου όχι μόνο μας μεταφέρουν με αμεσότητα στο ρεαλιστικό κλίμα της εποχής και μας παροτρύνουν να αναλογιστούμε την ωμή πρακτική παρόμοιων δραστηριοτήτων και δοσοληψιών στη μεσαιωνική πραγματικότητα, αλλά μας οδηγούν και στο να διαπιστώσουμε τη σύγχρονη έλλειψη επαγγελματικών στεγανών. Μας υπενθυμίζουν ότι και οι ζωγράφοι ήταν άνθρωποι του καιρού τους, αναγκασμένοι να λειτουργούν μέσα στις κοινές για όλους συνθήκες και να μετέχουν της κοινωνικής πραγματικότητας, συχνά μετερχόμενοι ασχολίες πολύ απομακρυσμένες από το κύριο επάγγελμά τους, με σκοπό φυσικά την επιβίωση ή τη βελτίωση της οικονομικής τους κατάστασης. Από άλλες περιπτώσεις που παραδίδονται στις πηγές μάς είναι επίσης γνωστό ότι αρκετοί ζωγράφοι της Κρήτης ασχολούνταν και με άλλα ζητήματα άσχετα από τη ζωγραφική, όπως για παράδειγμα τις αγοραπωλησίες αγαθών και το εμπόριο διαφόρων προϊόντων και υλικών. Ένας από τους γνωστότερους και σημαντικότερους καλλιτέχνες, ο Ανδρέας Παβίας, είχε το μονοπώλιο ενός ιχθυοτροφείου, το οποίο μάλιστα υπενοικίαζε[7], άλλος ζωγράφος ασχολείτο με εμπόριο υφασμάτων (1504)[8], ενώ τρίτος εμπορευόταν ποσότητες σαπουνιού και σιδήρου (1516)[9]. Αυτή όμως είναι η πρώτη φορά κατά την οποία διαπιστώνουμε την ανάμειξη ζωγράφων στον ζοφερό χώρο του δουλεμπορίου.

Πάντως, οι δύο πολυπράγμονες ζωγράφοι Νικόδημος Καλόγερος και Θεόδωρος Γκρέκος που μας απασχολούν εδώ φαίνεται ότι είχαν ενεργό δραστηριότητα στο επάγγελμά τους, εφόσον με αυτό χαρακτηρίζονται στο πιο πάνω έγγραφο. Δυστυχώς όμως δεν διαθέτουμε άλλα στοιχεία σχετικά με την επαγγελματική ή οποιαδήποτε άλλη δράση τους. Για τον Νικόδημο Καλόγερο δεν έχει γίνει γνωστή άλλη πληροφορία[10]. Μόνο για τον Θεόδωρο Γκρέκο παραδίδεται ότι έχει εντοπιστεί στις πηγές από το 1303, ότι το πατρώνυμό του ήταν Δανιήλ[11] και ότι ήταν θείος του ζωγράφου του Χάν-

7. M. Cattapan, I pittori Pavia, Rizo, Zafuri da Candia e Papadopulo dalla Canea, *Θησαυρίσματα* 14 (1977), 213, έγγρ. αρ. 11.

8. Μ. Γ. Κωνσταντουδακη, Οι ζωγράφοι του Χάνδακος κατά το πρώτον ήμισυ του 16ου αιώνος οι μαρτυρούμενοι εκ των νοταριακών αρχείων, *Θησαυρίσματα* 10 (1973), 301. Πρόκειται για τον ζωγράφο Ιωάννη Σαλιβαρά.

9. Στο ίδιο, 306. Πρόκειται για τον ζωγράφο Νικόλαο Γριπιώτη.

10. Ο M. Cattapan (Nuovi elenchi, 203, αρ. 4) αναφέρει για τον ζωγράφο μόνο ορισμένα στοιχεία που προκύπτουν από το παρόν έγγραφο, δηλαδή το όνομά του, τον τόπο διαμονής του, που είναι το χωριό Πραιτώρια και τη χρονολογία 1316.

11. Τις πληροφορίες παρέχει ο Cattapan (Nuovi elenchi, 203, αρ. 1). Δεν κατόρθωσα να εντοπίσω τα έγγραφα από τα οποία τις είχε αντλήσει.

δακα Μιχαήλ Venier (ή Venerius)[12]. Το τελευταίο αυτό γεγονός, που απηχεί τη μεσαιωνική πρακτική εξάσκησης του ίδιου επαγγέλματος από μέλη της ίδιας ή μιας ευρύτερης οικογένειας, ενισχύει την υπόθεση ενεργού δραστηριότητας στη ζωγραφική ενός μαΐστρου που αφήνει τον χρωστήρα για να κινηθεί και σε μια τελείως διαφορετική σφαίρα, αυτήν της εξαγοράς αιχμαλώτων και της χρησιμοποίησής τους.

Με τις σκέψεις μας στο πεδίο της τέχνης, δεν μπορούμε να αποκλείσουμε την εύλογη πιθανότητα ότι, στην περίπτωση που οι δύο ζωγράφοι, Νικόδημος Καλόγερος και Θεόδωρος Γκρέκος, ταξίδεψαν όντως σε άλλο μέρος και εν προκειμένω στην Εύβοια[13], θα ενδιαφέρθηκαν πιθανώς να δουν και μνημεία[14] ή άλλα έργα τέχνης σχετικά με την κατά τεκμήριο κύρια ασχολία τους. Η υπόθεση αυτή είναι μάλλον μακρινή αλλά τόσο ελκυστική, ώστε να υποκύπτει κανείς στον πειρασμό να τη διατυπώσει εδώ.

Καταλήγοντας, μπορούμε να τονίσουμε ότι το ταπεινό πλην σπάνιου περιεχομένου έγγραφο αυτό, ανεξάρτητα από τα αναπάντητα ερωτηματικά που αφήνει, μας παρέχει την ευκαιρία, πρώτον να διαπιστώσουμε την επέκταση της δράσης και συμμετοχής ζωγράφων της μεσαιωνικής Κρήτης σε απροσδόκητα πεδία, όπως αυτό του δουλεμπορίου, και δεύτερον να αναλογιστούμε τις μετακινήσεις τους σε άλλους τόπους, γεγονός που πάντα συνεπάγεται πολλαπλές διεργασίες και διεύρυνση οριζόντων.

Ακολουθεί η δημοσίευση του εγγράφου σύμφωνα με τους καθιερωμένους κανόνες διπλωματικής έκδοσης, με σιωπηρή ανάλυση των βραχυγραφιών.

---

12. Για τον ζωγράφο αυτόν βλ. CATTAPAN, Nuovi elenchi, 203, αρ. 2. Σημειώνεται επίσης άλλος ζωγράφος με το ίδιο επώνυμο, ο Ottorino Venier (Ottolinus Venerius), κάτοικος του χωριού Στεριανό, βλ. στο ίδιο, 203, αρ. 3, πιθανώς συγγενής του προηγουμένου.

13. Η *insula Nigropontis* ήταν χώρος ιδιαίτερων βλέψεων για τη Βενετική Δημοκρατία, όπως άλλωστε είχε διατελέσει και η Κρήτη, και υπήρχε επικοινωνία μεταξύ των δύο μεγαλονήσων. Εξάλλου, επισημαίνεται ότι στα τέλη του 15ου αιώνα σημειώνεται στην Κρήτη η παρουσία ενός ζωγράφου από την Εύβοια, του λατίνου ιερωμένου Antonio de Nigroponte, βλ. CATTAPAN, Nuovi elenchi, 207, αρ. 109. Για την Εύβοια της εποχής της Βενετοκρατίας βλ. το βασικό βιβλίο του J. KODER, *Negroponte. Untersuchungen zur Topographie und Siedlungsgeschichte der Insel Euboia während der Zeit Venezianerherrschaft* (Wien 1973).

14. Ενδεικτικά καταχωρίζονται εδώ δύο τίτλοι από τη βιβλιογραφία που αφορά στις τοιχογραφημένες βυζαντινές εκκλησίες της Εύβοιας: ΑΡΧΙΜ. ΙΕΡΩΝΥΜΟΣ ΛΙΑΠΗΣ, *Μεσαιωνικά μνημεία Ευβοίας* (Αθήνα 1971)· Μ. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ-ΓΕΡΟΥΣΗΣ, *Οι τοιχογραφίες του Αγίου Δημητρίου στο Μακρυχώρι και της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στον Οξύλιθο της Εύβοιας* (Αθήνα 1984).

ΤΟ ΕΓΓΡΑΦΟ

ΑΓΟΡΑ ΑΙΧΜΑΛΩΤΟΥ ΑΠΟ ΔΥΟ ΖΩΓΡΑΦΟΥΣ ΚΑΙ ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΤΟΥ ΣΕ ΤΡΙΤΟ ΠΡΟΣΩΠΟ

Χάνδακας Κρήτης,
3 Αυγούστου 1316

Archivio di Stato di Venezia - *Notai di Candia*, b. 233 (Leonardo Quirino), 1316-1325, φ. 23v. Έγγραφο μέχρι τούδε ανέκδοτο.

Περίληψη: Οι ζωγράφοι Νικόδημος Καλόγερος, κάτοικος του χωριού Πραιτώρια και Θεόδωρος Γκρέκος, κάτοικος του Χάνδακα, παραδίνουν στον Ιωάννη Βλαδίμερο, κάτοικο του χωριού Πάλλα, δικαιοδοσίας της (βενετικής) οικογένειας Venier, τον Λέοντα Γκάλλα, τον οποίο είχαν εξαγοράσει από ανθρώπους του νησιού της Εύβοιας, που τον κρατούσαν αιχμάλωτο για να τον πουλήσουν σαν σκλάβο. Ο Βλαδίμερος τους κατέβαλε δεκαέξι υπέρπυρα και θα κρατήσει τον Λέοντα για να τον υπηρετεί, μέχρι οι δύο ζωγράφοι να μπορέσουν να τον αποζημιώσουν, για να πάρουν πίσω τον σκλάβο οι ίδιοι.

[Mensis Augusti anno domini millesimo trecentesimo sextodecimo, indictione XIIIIa]

Die III eiusdem. Manifestum facimus nos Nicodimus Calogerus, pictor, habitator in casale Pretoria, et Theodorus Grecus, pictor, habitator Candide, cum nostris heredibus, quia damus et affictamus tibi Johanni Vladhimero, habitatori in casale Palla de Ca' Veneria et tuis heredibus Leonem Galla, quem redemimus de manibus homimum Nigropontis, qui eum tenebant captivum pro sclavo, a modo in antea, donec tibi dabimus yperpera in Creta currentia XVI, que dedisti pro sua redemptione. Quis Leo teneatur tibi servire bene et fideliter iuxta suum posse, sicut sibi iniunxeris. Et si predictus Leo, antequam ipsum a te redimeremus, fugerit vel decederit, debemus nichilominus tibi dare tua yperpera XVI, que solvisti. Si igitur et cetera, pro pena auri librarum V, contractu firmo manente, in toto vel in parte, ad quem de nobis et cetera.

Testes: Petrus Habramo, Paulus de Equilo et Marcus de Basino.

Complere et dare.

Summary

TWO PAINTERS OF CRETE AND A CASE OF SLAVE MARKET (1316)

A rare notarial contract, one of the earliest known documents concerning the activity of Cretan painters during the period of Venetian rule in the island of Crete, is studied and published in the present paper. The document, dated 3 August 1316, has been discovered in the State Archives in Venice and concerns two painters, Nikodimos Kalogeros, from the village Pretoria and Theodoros Grekos, active in the capital, Candia. These two Cretan masters had bought a man, named Leon Gallas, from slave merchants from Negroponte (present-day island of Euboia). Being apparently in need of money, they temporarily delivered the slave to Ioannis Vladimeros, an inhabitant of the village Palla de Ca' Venerio, owned by members of the well known Venetian patrician family Venerius or Venier, in exchange of sixteen hyperpera. The slave, essentially assuming the role of a pawn in this transaction, had to serve his new master, until the two painters were able to claim him back, returning the amount they borrowed.

The case is a small example of the world of the vast slave market going on during the Medieval period in the Eastern Mediterranean, in which Venetian Crete, because of its geographical position, played a central part. It is nevertheless the first time we come across an incident which reveals the involvement of painters, even in a very limited scale, in this dark, if legal in the period in question, side of a social and economic reality of fourteenth-century Candia.

MARIA CONSTANTOUDAKI-KITROMILIDES

ΜΙΧΑΛΗΣ Σ. ΚΟΡΔΩΣΗΣ

ΤΟ ΕΜΠΟΡΙΟ ΣΤΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΓΙΑΝΝΕΝΑ

Οι μεσαιωνικές πηγές που αναφέρονται στο εμπόριο των Ιωαννίνων, πόλη που άκμασε στην υστεροβυζαντινή περίοδο, είναι πολύ λίγες. Στο *Χρονικό των Ιωαννίνων* μνημονεύονται τα σπουδαιότερα προϊόντα που διακινούνταν στην αγορά της πόλης (κρασί, σιτάρι, κρέατα, τυριά, ψάρια, φρούτα), στα οποία ο δεσπότης Θωμάς Πρελούμπος, μόνος του ή μέσω των αρμόδιων αρχόντων, επέβαλε μονοπωλιακή τακτική[1], πράγμα που σημαίνει ότι συγκέντρωναν τα κυριότερα προϊόντα και, μέχρι να τα πουλήσουν, απαγόρευαν στους εμπόρους της πόλης να πωλούν από τα ίδια είδη[2]. Τούτο, καθώς και οι διάφορες υποχρεώσεις που ο Θωμάς είχε επιβάλει στους Γιαννιώτες, ζημίωναν κυρίως τους παραγωγούς, τους εμπόρους και τις συντεχνίες[3], πέρα από τις ζημίες που ο Σέρβος δυνάστης είχε προξενήσει στους άρχοντες και στην Εκκλησία. Η κύρια αγορά της πόλης την εποχή αυτήν πρέπει να ήταν μέσα στο κάστρο, ίσως κοντά στην κεντρική πύλη[4]. Τούτο ενισχύεται και από τη δημώδη παραλλαγή του *Χρονικού των Ιωαννίνων*, όπου γίνεται λόγος για παζάρι έξω από το παλάτι[5]. Στο ίδιο χρονικό μνημονεύεται ότι «μέσα στα Γιάννενα, ήταν πραγματευτάδες περισσοί»[6].

Η απαλλαγή των Γιαννιωτών από το κομμέρκιο που μνημονεύεται στο χρυσόβουλλο του 1319 που εξέδωσε υπέρ της πόλεως ο Ανδρόνικος Β΄ ίσχυε

1. *Χρονικό Ιωαννίνων*, έκδ. Βόννης, 219, 226. Βλ. και Ε. ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, Παραγωγή και εμπόριο στο δεσποτάτο της Ηπείρου, *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου* (Αθήνα 1992), 93.
2. D. NICOL, *Despotate of Epiros, 1267-1479* (Cambridge 1984), 227.
3. Πρβλ. ANGELIKI LAIOU-THOMADAKIS, The Byzantine Economy in the Mediterranean Trade System; Thirteenth-Fifteenth Centuries, *DOP* 34-35 (1980-1981), 209.
4. Βλ. και Δ. ΡΟΓΚΟΤΗ-ΚΥΡΙΟΠΟΥΛΟΥ, Γιάννινα, το εμπορικό κέντρο, Ήπειρος-Κοινωνία-Οικονομία, 15ος-20ός αι., *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, Ιστορία, Γιάννινα 4-7 Σεπτεμβρίου 1985* (Γιάννινα 1987), 15.
5. Λ. ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ, *Το Χρονικό των Ιωαννίνων κατ' ανέκδοτον δημώδη επιτομή* (Αθήναι 1965), 94: «έξω του παλατίου... εις το παζάρι»· βλ. και σ. 54, όπου αναφέρεται ότι ο Ηλία Κλαυσής ήταν «φύλαξ της αγοράς» των Ιωαννίνων.
6. ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ, *Χρονικό*, 71.

όχι μόνο για την περιοχή τους, αλλά και για όλες τις χώρες και τα κάστρα του Βυζαντίου, μέχρι την Κωνσταντινούπολη. Τούτο σήμαινε ότι οι έμποροι της πόλης θα μπορούσαν να εμπορεύονται χωρίς δασμούς παντού και ότι θεωρητικά τουλάχιστον έφταναν έως την Κωνσταντινούπολη. Μολονότι πάντως τα προνόμια στα Γιάννενα είναι ευρύτερα και εκείνων της Μονεμβασίας, το εμπόριο στην πόλη χαρακτηρίζεται από ερευνητές ως τοπικό[7], σε αντίθεση με άλλες πόλεις, π.χ. την Άρτα ή τη Μονεμβασία, που τα πλοία της μάλιστα έφταναν σε όλα σχεδόν τα λιμάνια της αυτοκρατορίας. Έτσι, τα προϊόντα που διακινούνταν στην περιοχή ήταν κυρίως αγροτικά. Δεν εμφανίζεται αυτονομημένη εμπορική τάξη, που να εκάλυπτε ισχυρό στρώμα του πληθυσμού, αν και το εμπόριο ήταν ανθηρό[8]. Στην αυτοκρατορία υπήρχαν δύο οικονομικά υποσυστήματα, με κέντρα την Κωνσταντινούπολη. Μολονότι δεν είναι απόλυτο, η Ήπειρος (μαζί με τη Σερβία, τη Δαλματία και την υπόλοιπη Ελλάδα) ανήκε σ' εκείνο της Θεσσαλονίκης[9]. Πράγματι, δεν έχουμε παράδειγμα Γιαννιώτη εμπόρου που να έφτασε έως την Κωνσταντινούπολη[10].

Τα Γιάννενα, καθώς δεν βρίσκονται κοντά στη θάλασσα, δεν εντάσσονται στις ζωτικού ενδιαφέροντος πόλεις για τη Βενετία, όπως η γειτονική Άρτα, αλλά καθώς φαίνεται, οι εμπορικές συναλλαγές με τη Βενετία δεν έλειψαν. Έτσι, λίγο πριν την άλωση του 1204, τα Γιάννενα απαντούν ανάμεσα στις πόλεις που ο Αλέξιος Γ΄ Άγγελος είχε παραχωρήσει προνομιακά στους Βενετούς, για εμπορικούς λόγους. Το βενετικό επίσης ενδιαφέρον για σιτάρι από την περιοχή των Ιωαννίνων φαίνεται πως υπήρχε πάντα. Από την άλλη πλευρά, και μόνο η παρουσία ακμαίας εβραϊκής κοινότητας δεί-

7. Nicol, *Despotate*, 226· Laiou-Thomadakis, Byzantine Economy, 209.
8. Laiou-Thomadakis, Byzantine Economy, 209: "The blanket privileges are probably due to the political necessity of co-opting the inhabitants who had themselves surrendered the city. And they may also mean that the commercial activities of the people of Janina were primarily geared to Epirus itself and the Balkan peninsula and did not extend very often to Constantinople, whose commercium was the one that most interested the Emperor... Admittedly, the economic evidence given by this otherwise very important source is limited. But the rather precise data concerning alimentary products and the absence of any measures that would tap the wealth of merchants engaged in long-distance trade might argue that Janina was primarily a center of local exchange". Ωστόσο, τα Γιάννενα, μαζί με την Άρτα, θεωρούνται τα σπουδαιότερα εμπορικά κέντρα της Ηπείρου.
9. Αγγελική Λαΐου, Η Θεσσαλονίκη. Η ενδοχώρα της και ο οικονομικός της χώρος στην εποχή των Παλαιολόγων, Διεθνές Συμπόσιο, *Βυζαντινή Μακεδονία 324-1430 μ.Χ.* (Θεσσαλονίκη 1995), 187-192.
10. Nicol, *Despotate*, 226.

χνει την εμπορικότητα της πόλης. Υπήρξε λοιπόν στην πόλη μια τάξη, η εμπορική, που, όπως αποδεικνύεται από το χρυσόβουλλο του 1319, απαίτησε και πέτυχε ορισμένα δικαιώματα[11]. Τα Γιάννενα ήταν ένα οικονομικό-εμπορικό κέντρο, αλλά δεν υπήρχε στην πόλη μια μέση τάξη, όπως στη Θεσσαλονίκη, την Άρτα, την Πάτρα, τη Γλαρέντζα, τη Μονεμβασία κ.λπ. που να ήταν εύρωστη[12]. Στα Γιάννενα η αριστοκρατία φαίνεται ότι επικρατούσε σε όλους τους τομείς.

Στα τελευταία χρόνια του Βυζαντίου, η αριστοκρατία στρέφεται με αυξανόμενο ρυθμό σε ασχολίες αστικού τύπου, όπως το εμπόριο[13]. Ούτως ή άλλως, στα Ιωάννινα «ο διαχωρισμός των εμπόρων από τους γαιοκτήμονες δεν ήταν εύκολο να γίνει». Όσο και αν υπήρξαν ορισμένα θετικά αποτελέσματα από την ανάμειξη της αριστοκρατίας στο εμπόριο[14], η κυριαρχία της τάξης αυτής στο Βυζάντιο ήταν ολοκληρωτική κι έτσι έμποροι και βιοτέχνες δεν μπόρεσαν να πάρουν τον έλεγχο στα χέρια τους, όχι μόνο στα Γιάννενα, αλλ' ούτε και σε άλλες πόλεις, όπου οι έμποροι ήταν πλούσιοι και υπολογίσιμοι, όπως π.χ. στη Γλαρέντζα[15] και ιδιαίτερα στη Μονεμβασία. Η τε-

---

11. ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, Παραγωγή, 93.
12. VERA HROCHOVA, Some Specific Features of Byzantine Cities in the 13th till 15th Centuries, *Bsl* 55 (1994), 349, η οποία κατατάσσει τα Γιάννενα στη δεύτερη κατηγορία πόλεων (οικονομικά και πολιτικά κέντρα), μαζί με τον Μιστρά, τις Σέρρες, τη Λάρισα, την Κόρινθο κ.λπ. Τις πόλεις με αυτονομημένη μέση εμπορική τάξη τις καλεί εμπόρια.
13. L. MAKSIMOVIĆ, Η Μονεμβασία και η κοινωνική-οικονομική φυσιογνωμία της βυζαντινής πόλης κατά την εποχή των Παλαιολόγων, *Βυζαντιναί Μελέται*, τ. Β, 98: «Αυτό, όμως, δεν αποτελούσε ποιοτική πρόοδο, γιατί στις χρηματιστικές εργασίες, αντί της τραπεζιτικής, κυριαρχεί η τοκογλυφική νοοτροπία, στις εμπορικές εργασίες, αντί των μόνιμων και μεγάλων εταιρειών, αναπτύσσουν δραστηριότητες πρόσκαιρες μικρές ομάδες ατόμων»· βλ. και σ. 113. E. FRANCES, La Féodalité et les villes byzantines aux XIIIe et au XIVe siècles, *Bsl* 16 (1955), 85· A. HARVEY, *Οικονομική ανάπτυξη στο Βυζάντιο, 900-1200*, μτφρ. Ε. ΣΤΑΜΠΟΓΛΗ (Αθήνα 1997), 137. Μεγάλο μέρος της βυζαντινής αριστοκρατίας ασχολήθηκε με το εμπόριο, αφού εχασε τις γαίες του από τις τουρκικές επιδρομές. Αποτελούσε το 18% της εμπορικής δύναμης, βλ. A. LAIOU, The Greek Merchant in the Palaiologian Period. A Collective Portrait, *The Proceedings of the Academy of Athens 1982* [Variorum Reprints, VIII (1992), 105].
14. Βλ. HARVEY, *Οικονομική ανάπτυξη*, 137, όπου σημειώνεται ότι, όσο οι ανεξάρτητοι αγρότες ήταν πολλοί, η εμπορική δραστηριότητα ήταν αμελητέα, ενώ, όταν απλώθηκε η μεγάλη ιδιοκτησία, η εμπορική δραστηριότητα έγινε εντονότερη, λόγω των αυξημένων πόρων που διέθεταν οι κτηματίες.
15. Κατά το *Χρονικό των Τόκκων* (*Cronaca dei Tocco di Cefalonia di Anonimo*, έκδ. G. SCHIRÒ, Roma 1975), στ. 650, έβρισκε κανείς στη Γλαρέντζα «πραγματευτάδες πλούσιους, μεγάλους και εντίμους».

λευταία πόλη, στην οποία ο βυζαντινός αυτοκράτορας, ως γνωστόν, παραχώρησε σημαντικά προνόμια[16], κρατούσε μεγάλο μέρος του βυζαντινού εμπορίου στα χέρια της[17]. Παρ' όλα αυτά, τα προνόμια που της δόθηκαν «δεν είχαν προσδώσει στην πόλη κανένα ειδικό πολιτικό ή διοικητικό καθεστώς... δεν προσδιορίζουν την πόλη ως κατεξοχήν ναυτιλιακή και εμπορική δύναμη»[18]. Γενικά, τα προνόμια στη Μονεμβασία, όπου υπήρχαν επίσης μεγάλες αριστοκρατικές οικογένειες, και περισσότερο στα Γιάννενα, όπου η παρουσία της αριστοκρατίας ήταν ακόμη πιο επιβλητική, απηχούν πλήρως «το πνεύμα του βυζαντινού φορολογικού προστατευτισμού με βάση τις αρχές της φεουδαρχίας»[19]. Δεν διευκόλυναν την ανάπτυξη ειδικών αστικών θεσμών, που θα ενίσχυαν ειδικά τους εμπόρους της πόλης, ώστε να πάρουν τον έλεγχο στα χέρια τους[20]. Η βυζαντινή πόλη δεν συνιστά οικονομική ή κοινωνική αυστηρή δραστηριότητα, σε σύγκριση με την ύπαιθρο[21].

Παρότι η εμπορικότητα των Ιωαννίνων μειωνόταν από τη θέση της πόλης μακριά από τη θάλασσα και την ασφυκτική παρουσία της αριστοκρατίας της, δεν λείπουν παραδείγματα ή περιστατικά εμπορικών συναλλαγών και τούτο ασφαλώς οφείλεται και στην ανάπτυξη της πόλης τους δύο τελευταίους βυζαντινούς αιώνες αλλά και στη θέση της πάνω σε εμπορικούς δρόμους. Στη Ραγούζα, δεύτερη εμπορική πόλη στην Αδριατική, μετά τη Βενετία, συναντούμε δύο Γιαννιώτες, αλλά ως υπηρετικό προσωπικό και όχι ως εμπόρους[22], ίσως όμως τούτο μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι υπήρξαν εκεί και άλλοι συμπατριώτες τους από τους οποίους μερικοί ήταν έμποροι. Το 1423, η μικρή βουλή της Ραγούζας αποφασίζει να δεχτεί το κεχρί του δε-

---

16. MM, V, 167.
17. LAIOU, The Greek Merchant, 100 κ.ε. Στη Μονεμβασία ζούσαν, ανάμεσα στον πληθυσμό, ναύτες, πειρατές και έμποροι. Την περίοδο 1261-1310, από τις 13 προσωπικές περιπτώσεις με γνωστή την περιοχή προέλευσής τους, 31% κατάγονται από τη Μαύρη Θαλασσα, 31% από την Κωνσταντινούπολη και 38% από τη Μονεμβασία. Από το 1331 έως το 1352, 8% από τους γνωστούς βυζαντινούς εμπόρους κατάγονταν από τη Μονεμβασία.
18. MAKSIMOVIĆ, Η Μονεμβασία, 108.
19. MAKSIMOVIĆ, Η Μονεμβασία, 105.
20. HARVEY, *Οικονομική ανάπτυξη*, 423.
21. MAKSIMOVIĆ, Η Μονεμβασία, 94.
22. B. KREKIĆ, *Dubrovnik (Raguse) et le Levant au moyen age* (Paris - La Haye 1961), 185 (αρ. 124). Πρόκειται για κάποια γυναίκα από τα Ιωάννινα, που υπόσχεται να υπηρετήσει έναν Ραγουζαίο ευγενή, όσο χρονικό διάστημα θέλει αυτός, αντί τροφής και ενδύσεως (έτος 1324). Επίσης, σ. 289 (αρ. 758): Ο Κυριάκος Μαρόπουλος ανέθεσε σε κήρυκα να φωνάζει μέσα στους δρόμους της πόλης ότι κανένας δεν πρέπει να δεχτεί τον «Νικόλα από τα Γιάννενα», ο οποίος τον υπηρετούσε και δραπέτευσε, αφού πρώτα έκλεψε προσωπικά πράγματα του Κυριάκου (έτος 1428).

σπότη των Ιωαννίνων που έφτασε στην πόλη τους υπό τους προκαθορισμένους όρους και με τα προηγηθέντα συμβόλαια[23]. Το 1435, επίσης, αναφέρεται ότι οι αρμόδιοι υπάλληλοι πρέπει να στείλουν επειγόντως πλοία στην Πάτρα, την Άρτα, τα Γιάννενα και στις γύρω περιοχές, με σκοπό να αγοράσουν και να στείλουν στη Ραγούζα μεγάλη ποσότητα σιταριού. Η κατάταξη των Ιωαννίνων ανάμεσα στις πόλεις που θα έφταναν πλοία βέβαια ξενίζει και η μνεία τους, τουλάχιστο στα βενετικά έγγραφα, συνδέθηκε με τα Κάνινα, κοντά στον Αυλώνα[24]. Πιθανότερο όμως είναι να εκλαμβάνεται η περιοχή Άρτας-Ιωαννίνων ως ενιαία, χωρίς να παρέχονται λεπτομέρειες, αφού πρέπει να θεωρηθεί βέβαιο ότι τα περισσότερα προϊόντα της περιοχής Ιωαννίνων που εξάγονταν προς τη Δύση πρέπει να φορτώνονταν στο λιμάνι της Άρτας.

Η Άρτα αποτελούσε το κέντρο της ευρύτερης περιοχής του Αμβρακικού, για το ραγουζινό εμπόριο[25]. Μαζί με την Κέρκυρα αποτελούν τις δύο πόλεις που μνημονεύονται τις περισσότερες φορές στα έγγραφα της Ραγούζας. Όμως η Άρτα ήταν το 13ο και 14ο αιώνα το κυριότερο κέντρο και για τη Βενετία, με συχνά δικό της πρόξενο για τους βενετούς πολίτες (πράκτορες, τραπεζίτες, εμπόρους κ.λπ.), που ζούσαν εκεί[26]. Σε ραγουζινό έγγραφο του 1436 η Άρτα μνημονεύεται, μαζί με τα Γιάννενα, ως τόποι, όπου θα εμπορεύονταν οι εκπρόσωποι κάποιας εταιρείας που συστήθηκε στη Ραγούζα από τέσσερα πρόσωπα. Οι έμποροι αυτοί «αγόρασαν» το τελωνείο της Άρτας από το δεσπότη Κάρολο, για ένα χρόνο, αναλαμβάνοντας να καταθέσει ο καθένας 600 δουκάτα για τη διεξαγωγή εμπορίου στα Γιάννενα και την Άρτα, όπου ο ένας από αυτούς θα αναλάμβανε να παραμείνει για να επιβλέπει το τελωνείο. «Τα εμπορεύματα που θα αγοράζονταν στην Άρτα και στα Γιάννενα έπρεπε να σταλούν στη Ραγούζα και τα χρήματα που θα εισπράττονταν θα εχρησιμοποιούντο για άλλα προϊόντα προορισμένα για τις δύο παραπάνω ηπειρωτικές πόλεις και αυτό θα γινόταν μέχρι τη διάλυση της εταιρείας. Το κέρδος, αφού αφαιρούντο τα έξοδα αυτού ή αυτών που θα πήγαιναν στην Άρτα ή στα Γιάννενα, θα μοιραζόταν στα τέσ-

---

23. KREKIĆ, *Dubrovnik*, 275 (αρ. 684): «Pour le reste, les obligations du despote sont annulées».
24. NICOL, *Despotate*, 227.
25. Βλ. και NICOL, *Despotate*, 228. Τούτο έγινε κυρίως από το 1400 και ύστερα. Οι Ραγουζαίοι είχαν στην Άρτα τους πράκτορές τους και εισήγαγαν από εκεί μεγάλη ποσότητα σιτηρών. Χάρη στις καλές σχέσεις που είχαν με τους Τούρκους, οι συναλλαγές συνεχίστηκαν τουλάχιστο έως το 1460. Αρτινοί έμποροι έμεναν επίσης στη Ραγούζα.
26. NICOL, *Despotate*, 227-228: «Some of them... became great landlords, others... served as ambassadors to Venice on belhaf of the Despots».

σερα, όπως και η ζημία»[27].

Τα ραγουζινά έγγραφα για τα Γιάννενα τελειώνουν το 1437 με απόφαση επί της κατηγορίας που εξέφρασαν οι Τούρκοι και ο Miho Murinić εναντίον των Barnava και Ivan Ogrijić και Stane Ilić, με αντικείμενο τα χρέη που είχαν κάνει στην περιοχή των Ιωαννίνων. Ο Ivan και ο Barnaba οφείλουν να πληρώσουν στους Τούρκους 300 δουκάτα, για τα οποία πολλοί «valiosi» (valorosi;) από την Άρτα και τα Γιάννενα έγραψαν στην κυβέρνηση και ο Miho Murinić προσήψε την κατηγορία. Οφείλουν ακόμη να δώσουν ικανοποιητική εγγύηση για τη διευθέτηση αυτού του χρέους και να αφήσουν ελεύθερο τον Murinić και το γιο του, καθώς και τα εμπορεύματά τους, που τα κρατούσαν γι' αυτόν το λόγο. Εάν ο Ivan και ο Barnaba δεν έδιναν εγγύηση, όφειλαν να φύγουν μέσα σε 15 μέρες[28]. Είναι φανερό ότι οι έμποροι από τη Ραγούζα δρούσαν και στην περιοχή Ιωαννίνων σε στενή πάντα σχέση με την Άρτα.

Επτά χρόνια αργότερα, τον Ιούλιο του 1444, σε βενετικό έγγραφο, αφήνεται να φανεί ότι η κατάκτηση του Αυλώνα, των Ιωαννίνων και του Αργυροκάστρου θα ήταν πολύτιμη για τους Βενετούς, οι οποίοι θα εμπορεύονταν εκεί σιτάρι και αλάτι. Προτάθηκε να γίνουν διαπραγματεύσεις με τους κατοίκους και τους Τούρκους για την παράδοση των τριών αυτών πόλεων, αλλά οι αρμόδιοι συμφώνησαν να γίνουν διαπραγματεύσεις μόνο για τον Αυλώνα και το Αργυρόκαστρο[29] και όχι για τα Γιάννενα (απ' όπου βέβαια θα έπαιρναν σιτάρι). Πιθανώς οι βλέψεις των Βενετών για τις τρεις αυτές πόλεις ήταν η αιτία που ο Αυλώνας, τα Γιάννενα και το Αργυρόκαστρο οχυρώθηκαν από τους Τούρκους το προηγούμενο έτος (1443) μετά από τις επιτυχίες που είχαν οι στρατιωτικές χριστιανικές δυνάμεις[30].

Μετά το 1319 εμπορεύονταν στον Αυλώνα δύο Γιαννιώτες, ο Σταμάτης Σπανός και ο Στέφανος Λυκουδάς, όπως γίνεται φανερό από χρυσόβουλλο του Ανδρονίκου Γ'[31], οι οποίοι ήρθαν σε προστριβές με Βενετούς. Η αφήγηση των γεγονότων στο χρυσόβουλλο παρουσιάζει ενδιαφέρον. Ο ευγενής Βενετός Ιάκωβος Βαντελίνος ζητούσε τριακόσια υπέρπυρα, ως αποζημίωση

27. KREKIĆ, *Dubrovnik*, 305-306 (αρ. 852).

28. KREKIĆ, *Dubrovnik*, 316 (αρ. 912).

29. F. THIRIET, *Régestes des délibérations du Sénat de Venice concernant la Romanie*, III, 6115-6116 (αρ. 2659): «... à condition que les Turcs acceptent d'évacuer ces places, on peut offrir aux Turcs qui partiront des pensions de 500 à 1000 hyperpères par an selon leur condition».

30. THIRIET, *Régestes*, III, 105-106 (αρ. 2623).

31. MM, III, 109.

για το χρυσάφι, ασήμι και μαργαριτάρια (η τιμή τους μάλιστα αναφέρει ότι ήταν 400 υπέρπυρα) που κρατούσε ενέχυρο, εξαιτίας των 300 υπερπύρων που πήραν απ' αυτόν ο Σπανός του Σταμάτη και ο Στέφανος Λυκουδάς, «πραγματευτές Γιαννιώτες». Τα πολύτιμα αυτά αντικείμενα αφήρεσαν με τη βία οι ευρισκόμενοι στον Αυλώνα σεβαστός Θεόδωρος ο Λυκουδάς και Μιχαήλ Μαλάγαρις από τον ανιψιό και «ενεργητή» του Ιακώβου Βαντελίνου, Τζιάννιο ντε Βαριέντη, στα χέρια του οποίου βρίσκονταν τα πολύτιμα αντικείμενα. Το αποτέλεσμα ήταν ότι οι βυζαντινοί εκπρόσωποι του αυτοκράτορα υποσχέθηκαν να επιστρέψουν στον Βενετό Ιάκωβο τα κλαπέντα ενέχυρα ή να του δώσουν τα 300 υπέρπυρα. Αν ληφθεί υπόψη ότι και ο σεβαστός Θεόδωρος Λυκουδάς που ζούσε στον Αυλώνα πρέπει να ήταν από τα Γιάννενα (αφού έχει το ίδιο επώνυμο με τον Γιαννιώτη πραγματευτή Στέφανο Λυκουδά και ενδιαφέρθηκε για το συμφέρον του), ίσως πρέπει να συμπεράνουμε ότι υπήρχε μικρή παροικία Γιαννιωτών στον Αυλώνα.

Αναφερθήκαμε με λεπτομέρεια στα παραπάνω παραδείγματα, επειδή πιστεύουμε πως δείχνουν ότι το εμπόριο στα Γιάννενα κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο ήταν αρκετά ζωηρό. Δεν θα μπορούσαμε λοιπόν να το πούμε τοπικό, μολονότι βρισκόταν υπό τη σκιά της Άρτας, από το λιμάνι της οποίας έφευγαν και τα προϊόντα της περιοχής Ιωαννίνων και όπου βρίσκονταν οι βάσεις των ξένων εμπορικών επιχειρήσεων. Υπήρχαν στα Γιάννενα προϊόντα, όπως οι γούνες αγρίων ζώων, που ήταν περιζήτητα. Τόνωση στο εμπόριο των Ιωαννίνων και ευκαιρία συγκέντρωσης, όχι μόνο από τις γύρω περιοχές της Ηπείρου, Θεσσαλίας και Μακεδονίας, αλλά προφανώς και από μακρινότερες περιοχές[32], αποτελούσε η 15ήμερη εμποροπανήγυρη, στη μνήμη τους αρχιστρατήγου των Άνω Δυνάμεων. Η εμποροπανήγυρη κρατούσε από τη γιορτή του αγίου Δημητρίου, 26 Οκτωβρίου, έως και ολόκληρη την ημέρα της 8ης Νοεμβρίου, κατά την οποία εόρταζε ο Ταξιάρχης[33]. Η μεγάλη διάρκειά της «δείχνει ότι επρόκειτο για σημαντικό εμπορικό γεγονός, που συνδέεται τόσο με τη φορολογική πρακτική όσο και με την εποχιακή αγροτική οικονομία»[34].

32. Πρβλ. NICOL, *Despotate*, 227: «This may have attracted trades from other parts of Greece, from Macedonia and Thessaly, and perhaps from Serbia and Ragusa».

33. MM, V, 85-86. Πρβλ. 167: *Ἔτι δὲ καὶ εἰς τὰς τῆς Πελοποννήσου χώρας καὶ [τὰ] κάστρα τῆς βασιλείας μου γενομένας πανηγύρεις.*

34. CATHERINE ASDRACHA, Les Foires en Épire médievale, *XVI Internat. Byzantinistenkogress. Akten*: *JÖB* 32/3/ (1982), 438.

Summary

COMMERCE IN BYZANTINE IOANNINA

Wine, wheat, barley, cheese, fishes, fruits and meat were the main products one could find in the market of Ioannina. The vineyards outside the city are quite often met in the sources from the 11th until the 15th century. We also meet millet and wax, which presupposes that the bee-keeping was developed, too. Cattle breeding had also been developed but in the sources we come across a few sheep and cows. On the country, many wild birds and animals are memorized (amongst them bears, too) which were hunted. Finally, fishery was the occupation of a large portion of the population, due to the existence of the nearby lakes and of their "vivaria" (fisheries).

Trade was highly developed in the city. Although Ioannina was not a seaside city, with a port in the sea where the commercial ships could dock and supply the city with their trades, there were many examples of inhabitants of Ioannina that traded outside the city. The city, nevertheless, lacked a wealthy and independent middle class. Aristocracy dominated everywhere, as in all the other Byzantine cities, even in those where trade was a large portion of the economic activity (like Monemvasia for example). Ioannina had comercial bonds with Ragouza (merchants from Ragouza traded in Ioannina always in correlation with Arta) but also with Avlona, where there possibly was a small commercial colony of citizens of Ioannina. On the other hand, Ioannina, as a city, was not completely indifferent to the Venetians. Trade was developed but both the exports and the imports depended on the city of Arta and its port, where many products arrived, and less on Avlona and the other Ionian ports.

MICHAEL KORDOSES

ΒΑΡΒΑΡΑ ΚΟΥΤΑΒΑ-ΔΕΛΗΒΟΡΙΑ

ΤΑ ΦΥΤΑ ΣΤΟΛΙΣΜΟΥ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΚΑΙ Η ΟΝΕΙΡΟΚΡΙΤΙΚΗ ΤΟΥΣ ΣΗΜΕΙΟΛΟΓΙΑ

Εἶναι πανανθρώπινη διαχρονικὴ συνήθεια νὰ χρησιμοποιοῦνται φυτὰ γιὰ νὰ στολιστοῦν χῶροι[1] καὶ πρόσωπα. Ἡ ὀνειροκριτικὴ σημειολογία ἐξ ἄλλου συνδέεται μὲ βασικὲς ἱστορικὲς συντεταγμένες. Μὲ φετηρία α τοὺς τοὺς δύο γενικοὺς κανόνες σὲ μιὰ προσπάθεια συνδυασμοῦ τους, θὰ προσδιοριστοῦν τὰ εἴδη καὶ ἡ χρήση τῶν κοσμητικῶν φυτῶν στὸ Βυζάντιο καθὼς καὶ ἡ σημασία τῆς ἐμφάνισής τους στὰ ὄνειρα κυρίως ὡς πρὸς τὴν κοινωνικὴ ἀντίληψη ποὺ τὴν καθορίζει.

Στὸν εὐρύτερο χρονικὰ καὶ τοπικὰ βυζαντινὸ κόσμο ἔχουμε μαρτυρίες γιὰ φυτικοὺς στολισμοὺς -καὶ σὲ κείμενα- ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα. Ἂς θυμηθοῦμε π.χ. τὶς ἀναφορὲς τοῦ Ἡρόδοτου στὴν κάλυψη τοῦ ἐδάφους μὲ μυρτιὰ κατὰ τὴν πανηγυρικὴ προετοιμασία τοῦ Ξέρξη γιὰ τὴ διάβαση στὴν Εὐρώπη ἀπὸ τὴ γέφυρα στὸν Ἑλλήσποντο ἢ γιὰ ἑορτασμοὺς στὰ Σοῦσα[2]. Συναφεῖς εἶναι ἐπίσης οἱ πάμπολλες λογοτεχνικὲς ἀναφορὲς μὲ πιὸ εὔγλωττο ἴσως τὸν εἰκονογραφικὸ ἔμμετρο λόγο τοῦ Μελεάγρου, ποὺ διασώθηκε στὴ βυζαντινὴ κιβωτὸ τῆς Παλατινῆς Ἀνθολογίας καὶ ὅπου συχνὰ ποικίλα ἄνθη κοσμοῦν κάποιες κόμες[3].

Κατὰ τὴ μέση περίοδο, ὁ φυτικὸς στολισμὸς χώρων καὶ προσώπων, δημόσιος καὶ ἰδιωτικός, συνεχίζει τοὺς τρόπους τῆς ἀρχαιότητας. Χρησιμοποιοῦνται ἄνθη καὶ κυρίως κλαδιὰ ἢ φύλλα ἀπὸ πολυετῆ, ἀειθαλῆ, ἀνθεκτικὰ καὶ συνήθως εὐώδη φυτά, ἁπλᾶ ἢ σὲ εἰδικὲς συνθέσεις.

---

1. Ἀπὸ τὴ μελέτη ἐξαιρέθηκαν οἱ κῆποι ὡς μονιμότερες κατασκευὲς μὲ εἰδικὲς προϋποθέσεις γιὰ τὴν ὅλη διαμόρφωση τοῦ χώρου τους.
2. Πρβλ. *Ἡροδότου Ἱστορία* στὸ *Hérodote, Histoires,* κείμενο καὶ γαλλικὴ μετάφραση PH.-E. LEGRAND (Paris 1953), Ζ 54, Η 99, 5ος αἰώνας π.Χ. (περὶ τὸ 480 - περὶ τὸ 420).
3. Πρβλ. π.χ. στὴν *Παλατινὴ Ἀνθολογία* στὸ *Anthologie grecque,* première partie, *Anthologie Palatine*, ἔκδ. P. WALTZ, J. GUILLON, F. BUFFIÈRE, R. AUBRETON, τ. I-XII (Paris 1928-1974), τὸ ὑπ' ἀρ. 147 (146) ἔργο τοῦ Μελεάγρου (τέλη 2ου, ἀρχές 1ου αἰώνα π.Χ.), ὅπου στεφάνι ἀπὸ λευκόιο, νάρκισσο, μυρτιές, κρίνα, κρόκο, ὑάκινθους καὶ τριαντάφυλλα στολίζει τὴν κόμη τῆς ὡραίας Ἡλιοδώρας.

Ὡς πρὸς τοὺς χώρους, διασώζονται πολλὲς μαρτυρίες γιὰ ὅ,τι ἴσχυε στοὺς κεντρικοὺς δρόμους πόλεων καὶ κυρίως τῆς Κωνσταντινούπολης, στὸν Ἱππόδρομο, στὶς ἐκκλησίες ἢ στὸ Παλάτι. Εἶναι ἰδιαίτερα διαφωτιστικὰ σχετικὰ τὰ ἔγγραφα ἐθιμοτυπικῶν κανόνων, ποὺ ἔχουν διασωθεῖ στὸ *Ἔκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως*. Στὸ χωρίο π.χ. περὶ *προευτρεπισμοῦ* τῶν στεγασμένων ἢ μὴ σημείων, ἀπὸ ὅπου διέρχεται ὁ αὐτοκράτορας κατὰ τὶς ἐπίσημες μετακινήσεις του πρὸς τὴν Ἁγία Σοφία (*πρόκενσα* ἢ *προελεύσεις*), ἀναφέρονται **κισσός**, **δάφνη**, **μυρτιά**, **δεντρολίβανο** καὶ ποικιλία ἀπὸ ἐποχιακὰ **ἄνθη** ἁπλᾶ καὶ εὐώδη[4]. Δὲν σημειώνεται ἐν προκειμένῳ ὁ τρόπος χρήσης τους.

Πιὸ περιγραφικὲς εἶναι οἱ ἀναφορὲς σὲ συγκεκριμένους ἑορτασμούς, ὅπως π.χ. στὴν ὑποδοχὴ τοῦ αὐτοκράτορα Βασιλείου Α´ κατὰ τὴ θριαμβευτικὴ ἐπάνοδό του μετὰ ἀπὸ πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις στὸ ἀνατολικὸ σύνορο (871). Τὸν ὑποδέχθηκαν ἔξω ἀπὸ τὴ βασιλεύουσα στὸ Ἕβδομον ἄνθρωποι *ἁπάσης ἡλικίας* μὲ **στεφάνια ἀπὸ ἄνθη καὶ τριαντάφυλλα**, τὸ ἔδαφος καλύφθηκε ἀπὸ **ἄνθη** καὶ ὑπῆρχε καὶ ἕνας γενικότερος στολισμὸς ἀπὸ **δάφνη**, **δεντρολίβανο**, **μυρσίνη**, **τριαντάφυλλα** καὶ ἄλλα **ἄνθη**, στὴ διαδρομὴ ποὺ θὰ ἀκολουθοῦσε ὁ αὐτοκράτορας ἀπὸ τὰ τείχη στὸ κέντρο τῆς πόλης πρὸς τὸ Παλάτι[5]. Παιδιὰ *μετὰ* ***τῶν ἐξ ἀνθέων*** *κατεσκευασμένων* ***στεφάνων*** ὑποδέχονται σὲ ἀνάλογη προγενέστερη περίπτωση καὶ τὸν αὐτοκράτορα Θεόφιλο (837)[6]. Σὲ αὐτὲς τὶς μνεῖες δὲν διευκρινίζεται ἡ ἀκριβὴς χρήση τῶν στεφάνων, δηλ. ἂν χρησιμοποιοῦνται γιὰ τὸν γενικότερο διάκοσμο τῶν χώρων ἢ ἂν τὰ φέρουν πρόσωπα.

Στὸ κείμενο γιὰ τὶς ἐπίσημες ἐκδηλώσεις κατὰ τὴ φιλοξενία (*δοχὴ*) πρέσβεων τοῦ ἀραβικοῦ κράτους τῆς Ταρσοῦ στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅταν βασίλευε ὁ Κωνσταντῖνος Ζ´ Πορφυρογέννητος καὶ ὁ γιός του Ρωμανὸς (949), διασώζεται ἡ λεπτομερέστερη περιγραφὴ φυτικοῦ στολισμοῦ. Τὴν ἔχει συγγράψει ἢ τουλάχιστον ἐπεξεργαστεῖ, πιστεύω, ὁ ἴδιος ὁ πολυπράγ-

4. Πρβλ. *Βασίλειος Τάξις*, $6_{3\text{-}18}$, ὅπου χαρακτηριστικὰ χρησιμοποιεῖται τὸ ῥῆμα *κατακοσμεῖν* μὲ ῥητὴ ἀναφορὰ εἰς *τὰς ἐκεῖσε εἰσφερούσας λεωφόρους ὁδοὺς* καὶ ὅπου σημειώνεται καὶ ἡ χρήση *πυξίνου πρίσματος*, δηλ. πριονίδι, ἀπὸ πύξο/πυξάρι μὲ τὸ ὁποῖο ἀσφαλῶς ἔραιναν τὸ ἔδαφος.

5. *Τοῦ βασιλέως ἐπανελθόντος μετὰ νίκης ἀπὸ τοῦ πολέμου Τεφρικῆς καὶ Γερμανικίας, διεπέρασεν ἐπὶ τὰ Ἡρία ἐν τῷ Ἑβδόμῳ (...) ὁ δὲ ἔπαρχος τῆς πόλεως προητοιμάσατο καταστέψας τὴν πόλιν ἀπὸ τῆς χρυσῆς πόρτης μέχρι τῆς χαλκῆς* (*Βασίλειος Τάξις*, $498_{16\text{-}20}$, $499_{9\text{-}12}$). Γιὰ τὸ Ἕβδομον καὶ τὰ σημεῖα πορείας τοῦ αὐτοκράτορα βλ. γενικὰ R. JANIN, *Constantinople Byzantine* (Paris 1958[2]) στὶς οἰκεῖες ἀναφορές.

6. Πρβλ. *Βασίλειος Τάξις*, 507_{22}-508_{5}, ἀλλὰ καὶ ὅσα σχετικὰ προαναφέρονται γιὰ προηγούμενο παρεμφερῆ θρίαμβο τοῦ ἴδιου αὐτοκράτορα ἰδιαίτερα $505_{3\text{-}7}$.

μων Κωνσταντῖνος, ποὺ ὑπογράφει τὸ *Ἔκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως* καὶ ἔχει τὸν πρῶτο λόγο στὸν συγκεκριμένο ἑορτασμό[7]. Στρώνεται τὸ ἔδαφος μὲ **κισσὸ** καὶ **δάφνη** στὶς αἴθουσες τοῦ Παλατιοῦ ποὺ εἶναι γενικῆς χρήσης, μὲ **δεντρολίβανο** καὶ **μυρτιὰ** στὶς *οἰκειότερες* (στὶς πιὸ ἰδιωτικῆς χρήσης δηλ.) καὶ μὲ **τριαντάφυλλα** στὴ μεγάλη αἴθουσα τελετῶν (*μέγας τρίκλινος*) στὴ Μαγναύρα[8]. Χρησιμοποιοῦνται ἐπίσης δεξιὰ καὶ ἀριστερά, ὅπως δηλώνεται ἐδῶ ὅτι συνέβαινε καὶ κατὰ τὶς *προελεύσεις*, συνθέσεις ἀπὸ **δάφνη** κυρίως καὶ ἀπὸ ἄλλα **ἐποχιακὰ ἄνθη**. Πρόκειται γιὰ *σταυρία*, μικροὺς σταυροὺς δηλ., καὶ *στεφάνια*[9]. Οἱ κατασκευὲς αὐτὲς στηρίζονται σὲ εἰδικὲς ὑποδοχὲς στοὺς τοίχους καὶ στὸ δάπεδο, ποὺ ὀνομάζονται ἀντίστοιχα *ποτάμια* καὶ *δένδρα*[10]. Τὰ ὀνόματα παραπέμπουν, νομίζω, σὲ τοποθετήσεις κατὰ σειρὲς-γραμμὲς στὶς κατακόρυφες ἐπιφάνειες καὶ πάνω σὲ εἰδικοὺς στύλους στὸ ἔδαφος. Γιὰ τὶς γραμμὲς συνηγορεῖ τὸ ρῆμα *ἐγραμμίσθησαν*, ποὺ χρησιμοποιεῖται γιὰ τὴν περίπτωση, καὶ ὁ ὅρος *γραμμιστής*, ποὺ ὑπάρχει γιὰ τὸν ἐπιφορτισμένο μὲ τὴ διακόσμηση -καὶ φυτική- τοῦ Ἱπποδρόμου[11]. Γιὰ τοὺς στύλους συνηγοροῦν κατὰ κάποιο τρόπο τὰ *λαυρᾶτα* ἢ *λαυρεᾶτα*, ποὺ ἔχουν καὶ διακοσμητικὸ ρόλο. Εἶναι τὰ δαφνοστολισμένα αὐτοκρατορικὰ πορτραῖτα (imagines laureatae), ποὺ πάνω σὲ στύλους τοποθετοῦνται στὸν Ἱππόδρομο καὶ σὲ ἄλλους δημόσιους χώρους, καὶ στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ σὲ ἄλλες πόλεις, σὲ ἐξαιρετικὲς περιπτώσεις: στέψη, γάμος, *δοχὴ* ξένων[12].

---

7. Γιὰ τὴν πολυπραγμοσύνη καὶ τὶς ἱκανότητες τοῦ Κωνσταντίνου γιὰ ποικίλα καὶ πρακτικῆς φύσεως θέματα πρβλ. τὰ γραφόμενα στοὺς Συνεχιστὲς τοῦ Θεοφάνη, ἰδιαίτ. 450_{12}-451_{16} καθὼς καὶ 456_{4-17}, ὅπου ὑπογραμμίζεται τὸ ζωηρὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὴ διοργάνωση ἑορτῶν.
8. *Βασίλειος Τάξις*, 573_{22}-574_{4}.
9. Γιὰ τὰ στεφάνια ὑπάρχει ὁ προσδιορισμὸς *τὰ λεγόμενα σκιαστά*, ποὺ ἴσως δηλώνει εἴτε ὅτι εἶχαν χρωματικὲς ἢ σχηματικὲς διαβαθμίσεις, εἴτε γενικὰ ὅτι ἦταν ἔργο εἰδικῆς δεξιοτεχνίας, ἂν θυμηθοῦμε καὶ τὶς *σκιάστριες*, τὶς εἰδικὲς τεχνήτριες-κεντήστρες ποὺ προσέφερε ὡς δῶρο ἡ Δανιηλὶς στὸν Βασίλειο Α΄· γιὰ τὴν ἔννοια τῶν λέξεων *σκιαστὴς* καὶ *σκιάστρια* βλ. CH. DU CANGE, *Glossarium Mediae et Infimae Graecitatis* (Lugduni 1688, ἀνατ. Graz 1954). Βλ. ἐπίσης ΒΑΡΒΑΡΑ ΚΟΥΤΑΒΑ-ΔΕΛΗΒΟΡΙΑ, Zendado ἢ Cendal-Sendal: ἕνα προϊὸν μὲ ἀνατολίτικο ὄνομα στὶς ἀγορὲς τῆς Δύσης (zendado-κεντητὸν-κεντηταί). Χρῆμα καὶ Ἀγορὰ τὴν ἐποχὴ τῶν Παλαιολόγων, στὸ *Τὸ Βυζάντιο σήμερα*, ἐπιμ. Ν. Γ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ, 4 [ΕΙΕ/ΙΒΕ] (Ἀθήνα 2003), 193-218.
10. *Βασίλειος Τάξις*, 573_{17-21}.
11. Τὸ ρῆμα ἀπαντᾶ ὡς *γραμμίζω*, *ἀπογραμμίζω*. Πρβλ. *Βασίλειος Τάξις*, 586_{18}. Οἱ διακοσμητὲς παραδίδονται ἐπίσης καὶ ὡς *εἰκασταί*, πρβλ. *Βασίλειος Τάξις*, $590_{1,6,13,16}$. Προτιμᾶται ἡ γραφὴ *ἐγραμμίσθησαν* καὶ *γραμμιστὴς* ἀντὶ τῶν *ἐγραμίσθησαν* καὶ *γραμιστὴς* στὴν ἔκδοση τῆς Βόννης.
12. Πρβλ. *Βασίλειος Τάξις*, 393_{4}-396_{13} καὶ Θεοφάνης, Ι 294_{15}.

Γιὰ τὴ μορφή τους μᾶς κατατοπίζει ἡ ἀπεικόνισή τους στὰ insignia πολλῶν ἀξιωματούχων τῆς πρώιμης περιόδου στὴ Notitia dignitatum[13].

Φυτικὲς συνθέσεις, πάλι σταυρόσχημες, σὲ μεγαλύτερο μέγεθος -ἂν κρίνει κανεὶς ἀπὸ τὸ ὄνομα- *τοὺς ἐξ* ***ἀνθέων*** *πεπλεγμένους σταυροὺς* συναντᾶμε καὶ στὸν Ἱππόδρομο. Ἡ παράδοσή τους ἀπὸ τοὺς *σταυροφόρους* -εἰδικὰ ἐντεταλμένους ἐκ μέρους τῶν δήμων- στοὺς *κούρσωρες*[14] σηματοδοτεῖ τὴν ἔναρξη ἀκτολογίας μὲ ἀναφορὲς στὸν σταυρό: *ὁ ζωοποιὸς σταυρός, βοήθησον τοὺς δεσπότας ἐν τούτῳ ἐστέφθητε, εὐεργέται· ἐν τούτῳ βασιλεύετε καὶ νικᾶτε· ἐν τούτῳ βασιλεύσετε τὰ ἔθνη πάντα*[15]. Ἐπίσης σταυροὺς πλεγμένους ἀπὸ **τριαντάφυλλα**, *σταυροὺς ῥοδοπλόκους καὶ ὀσφράδια* (δηλ. εὔοσμα εἴδη γιὰ νὰ τὰ ὀσφραίνεται), προσφέρουν στὸν αὐτοκράτορα κατὰ τὸν ἑορτασμὸ τῆς Ἀναλήψεως οἱ ἐπὶ κεφαλῆς τῶν δήμων, δηλ. οἱ *δημοκράται* καὶ οἱ *δήμαρχοι*[16].

Ὑπάρχουν βεβαίως καὶ μεγαλύτερες συνθέσεις φυτικοῦ στολισμοῦ. Ρητὰ ἀναφέρεται ἡ *φῖνα ἐν εἴδει τοῦ ταῦ στοιχείου*. Μαρτυρεῖται στὸ τελετουργικὸ τῶν αὐτοκρατορικῶν *προελεύσεων* καὶ εἶναι *κατεσκευασμένη* ἀπὸ **κισσό**, **μυρτιὰ** καὶ **δεντρολίβανο**. Πρόκειται, φαίνεται, γιὰ κατακόρυφη ἢ ὁριζόντια διακοσμητικὴ κατασκευὴ στὸ σχῆμα τοῦ γράμματος Τ[17]. Βρί-

13. Πρβλ. O. SEECK, *Notitia dignitatum* (Frankfurt 1875, ἀνατ. 1923), βλ. insignia τῶν praefectus praetorio per Illyricum, proconsules Asiae, Achaiae, Orientis, Asianae, Thraciarum, per Italias, praefectus Urbis Romae, proconsul Africae, praeses Dalmatiae, corrector Apuliae et Calabriae. Ἡ ἀπουσία δάφνης ποὺ παρατηρεῖται στὸν λιτὸ σχεδιασμὸ ἐνδεχομένως ὀφείλεται στὸ ὅτι χρησιμοποιεῖται σὲ προσθαφαιρούμενη κατασκευή, ὅπως ἀκριβῶς στοὺς *ποταμοὺς* καὶ στὰ *δένδρα*.

14. Οἱ *κούρσωρες* ἦταν ἐπιφορτισμένοι μὲ τὴν τήρηση τῆς τάξης κατὰ τὴ διεξαγωγὴ τῶν ἱπποδρομιῶν. Βλ. Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, *Βυζαντινῶν Βίος καὶ Πολιτισμός*, τ. Α΄-ΣΤ΄ (Ἀθῆναι 1948-1955) (στὸ ἑξῆς: ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, *ΒΒΠ*), Γ 41.

15. Βλ. *Βασίλειος Τάξις*, 324_{8-7}· πρβλ. καὶ τὰ ἐλαφρὰ παρηλλαγμένα: *θεῖος ὁ τύπος, βοήθησον τοὺς δεσπότας ἐν τούτῳ ἐστέφθητε, οἱ εὐργέται· ἐν τούτῳ βασιλεύετε καὶ νικᾶτε· ἐν τούτῳ ὀλέσετε τὰ ἔθνη πάντα*. (*Βασίλειος Τάξις*, 326_{17}-327_{5}).

16. Βλ. *Βασίλειος Τάξις*, 110_{23}-111_{12}. Ὁ *δημοκράτης τῶν Βενέτων* ἦταν ταυτόχρονα καὶ *δομέστικος τῶν σχολῶν* καὶ ὁ *δημοκράτης τῶν Πρασίνων δομέστικος τῶν ἐκσκουβίτων*, ὅπως ἐπεξηγεῖται στὸ κείμενο· βλ. καὶ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Βυζαντινὴ Ἱστορία*, τ. Β1 *(610-867)* (Θεσσαλονίκη 1999²), 298.

17. Πρβλ. *Βασίλειος Τάξις*, 23_{15-19}. Θεωρῶ λανθασμένη τὴν πρόταση (AL. VOGT, *Constantin VII Porphyrogénète. Le livre des Cérémonies* II, Paris 1935, 70) γιὰ ἀντικατάσταση στὸ κείμενο τοῦ γράμματος Τ μὲ τὸ γράμμα Π, μὲ τὴ δικαιολογία ὅτι τὸ τελευταῖο ἀπαντᾶ σὲ περισσότερες ἀναφορές. Ἀφοῦ ὅλες χαρακτηρίζουν ὡς Π σαφῶς διαφορετικὰ πράγματα: τὸ *στάμμα* στὸν Ἱππόδρομο (*Βασίλειος Τάξις*, 310_{14}, 352_{3}, 355_{16}) καὶ τὸ σχῆμα στὸ ὁποῖο παρατάσσονται *οἱ τοῦ κουβουκλείου* στὸν Αὐγουστέα κατὰ τὴν ἑορτὴ τῶν Χριστουγέννων. Ἐξ ἄλλου, φαίνεται προσφιλὴς στοὺς Βυζαντινοὺς ἡ καταφυγὴ στὸν κώδικα

σκεται στὸ κέντρο ἐπίσημης αἴθουσας, *τοῦ τρικλίνου τῶν δεκαεννέα ἀκκουβίτων*, καὶ ἐκεῖ τοποθετοῦνται κάποια δεδομένη στιγμὴ οἱ θρόνοι τῶν αὐτοκρατόρων, ἐὰν ἡ *προέλευσις* γίνεται μέρα μεγάλης θρησκευτικῆς ἑορτῆς.

Φυτικὸ στολισμὸ σὲ ἰδιωτικὸ χῶρο μαρτυροῦν οἱ ἀναφορὲς στὴ νυφικὴ *παστάδα* ἢ *παστόν*. Εἶναι μάλιστα σὲ τέτοιο βαθμὸ ἑδραιωμένος στὴ συλλογικὴ συνείδηση, ὥστε οἱ ἐπιμελούμενοι ἀνάλογο στολισμὸ στὸν Ἱππόδρομο, οἱ *γραμμισταὶ* ἢ *εἰκασταὶ* ποὺ προαναφέρθηκαν, ὀνομάζονται καὶ *παστοποιοί*[18]. Ἐπίσης, εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ ἀντίληψη γιὰ τὴν ἴδια τὴν Κωνσταντινούπολη εἴτε ὡς νυφικοῦ *παστοῦ*, εἴτε ὡς νύφης σὲ κείμενα ποὺ ἀναφέρονται σὲ αὐτοκρατορικοὺς θριάμβους: *καταστέψας τὴν πόλιν δίκην νυμφικῶν παστάδων*, σημειώνεται γιὰ τὸν Θεόφιλο στὸ *Ἔκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως*[19], ἐνῶ ὁ Ἰωάννης Β´ Κομνηνὸς τὴ στέφει ὡς *νύμφη νέα καὶ καλὴ* μὲ τριανταφυλλένιο στεφάνι, κατὰ τὴ γραφίδα τοῦ Θεοδώρου Προδρόμου (1141)[20]. Ἡ διαδικασία διακόσμησης τοῦ γαμήλιου δωματίου καὶ κρεβατιοῦ ἔχει ἑορταστικὸ χαρακτῆρα καὶ ἡ ὅλη ἐκδήλωση εἶναι γνωστὴ ὡς *παστοπήγια*[21]. Χρησιμοποιοῦνται καὶ ἐδῶ **ἄνθη** καὶ **στεφάνια**. Λεπτομερέστερα στοιχεῖα παρέχουν τὰ σωζόμενα γιὰ αὐτοκρατορικοὺς γάμους εἴτε σὲ ἐθιμοτυπικὲς καταγραφές, εἴτε σὲ γαμήλια στιχουργήματα, ὅπου γίνεται λόγος γιὰ ***ἄνθη τοῦ ἀγροῦ***[22], γιὰ ***ῥόδα***, ποὺ ραίνονται, γιὰ *ἀμαράντους στεφάνους*[23] καὶ γιὰ ***δαφνοφόρους*** καὶ ***ῥοδοπλόχμους*** *θαλάμους*[24]. Στὰ κείμενα

σχημάτων ποὺ προσφέρουν τὰ γράμματα τοῦ ἀλφαβήτου· ἔχουμε καὶ τὸ κτῖσμα τῶν ἀνακτόρων *Σῖγμα* (*Βασίλειος Τάξις*, 278_7 καὶ 601_2) καὶ νομίσματα *Χιχάτα* τοῦ Ἀλεξίου Α´ Κομνηνοῦ ἀπὸ τὰ γράμματα Σ καὶ Χ ἀντίστοιχα· βλ. καὶ BARBARA KOUTAVA-DELIVORIA, Les Chichata, les Protochaga et la reforme monétaire d'Alexis Ier Comnène, *Revue belge de Numismatique* CXLI (1995).

18. Βλ. *Βασίλειος Τάξις*, 571_8.
19. Βλ. *Βασίλειος Τάξις*, $505_{4\text{-}5}$.
20. *Theodoros Prodromos*, *Historische Gedichte*, ἔκδ. W. HÖRANDNER, *Wiener Byzantinische Studien* XI (Wien 1974) (στὸ ἑξῆς: *Θεόδωρος Πρόδρομος*) XIX, 112-121.
21. Τὰ *παστοπήγια* εἶναι τὸ σύγχρονο *στρώσιμο τοῦ κρεβατιοῦ*, ποὺ ἑορτάζεται καὶ σήμερα παντοῦ ἀκόμα καὶ στὰ μεγάλα ἀστικὰ κέντρα.
22. Πρβλ. *Βασίλειος Τάξις*, 196 καὶ κυρίως $379_{15\text{-}20}$.
23. Γιὰ *στέμματα καὶ στεφάνους*, ποὺ ἀποτίθενται στὸν *παστὸ* χωρὶς ὅμως ἄλλους προσδιορισμοὺς γίνεται λόγος στὸ ἐθιμοτυπικὸ κείμενο *ἐπὶ στεφανώματι βασιλέως*, πρβλ. *Βασίλειος Τάξις*, $199_{2\text{-}3}$.
24. Πρβλ. τὶς συγγραφὲς τοῦ Λέοντος Μαγίστρου γιὰ τὸν γάμο τοῦ Λέοντος τοῦ Στ´ καὶ γιὰ τὴ νεόνυμφη σύζυγο τοῦ Κωνσταντίνου Ζ´ Πορφυρογεννήτου Ἑλένη: *Εἰς τὸν γάμον τοῦ αὐτοκράτορος Λέοντος*, *Anecdota graeca*, ἔκδ. P. MATRANGA (Romae 1850, Hildesheim - N. York 1971) (στὸ ἑξῆς: *Anecdota graeca*), 561-564 καὶ ἰδιαίτ. στ. 5, 11 καὶ 564-565 καὶ ἰδιαίτ. στ. 5 καὶ *Εἰς τὴν Αὐγούσταν Ἑλένην Κωνσταντίνου τοῦ νέου συζύγου*, 568-571 καὶ στ. 8.

αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἐξ ἄλλου ἀφθονοῦν οἱ «φυτολογικὲς» παρομοιώσεις τῶν νεονύμφων καὶ τῆς σχέσης τους[25].

Σὲ στρώσεις ἀρωματικῶν φυτῶν κοιμᾶται τὸ ζευγάρι στὸ ἀκριτικὸ τραγούδι τῆς Λιογέννητης:

Βάλετε στρῶμα νάργυρό, στρῶμα μαλαματένιο,
βάλετε τὰ παπλώματα, τὰ ὑφάναν Ἀνεράδες
καὶ τὰ ὑφαδοπλουμίσασι τοῦ Δράκοντα οἱ κόραις,
καὶ στρῶστε πάτους βασιλκό, καὶ πάτους ματζουράνα,
καὶ πάτους δεντρολίβανο, νὰ κοιμηθοῦμε ἀντάμα[26].

Στὸν ἀντίποδα τῶν ἐθίμων αὐτῶν καὶ σὲ ἕνα χῶρο ἰδιωτικὸ καὶ δημόσιο ταυτόχρονα, βρίσκονται τὰ ἰσχύοντα γιὰ τοὺς τάφους, ὅπου κατὰ κανόνα ἀποτίθενται ἄνθη ἢ φυτεύονται φυτά. Συναφῆ καὶ ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέροντα εἶναι ὅσα σημειώνονται γιὰ μία εἰδικὴ ἑορτή, ποὺ ὀνομάζεται *Ῥοσάλια* ἢ *Ῥουσάλια* ἢ *ἡμέρα τῶν ῥόδων* ἢ *ῥοδισμός*. Εὔθυμη καὶ ὑπαίθρια κατάγεται ἀπὸ τὰ ρωμαϊκὰ rosalia ἢ rosaria καὶ κατάλοιπά της ἀνιχνεύονται καὶ σήμερα σὲ διάφορες περιοχές. Περιλαμβάνει τουλάχιστον μέχρι τὸν 6ο αἰώνα καὶ ἀγῶνες λόγου[27] καὶ συνδυάζεται καὶ μὲ τὴ λατρεία τῶν νεκρῶν ποὺ οἱ τάφοι τους στολίζονται μὲ **τριαντάφυλλα**. Γιορτάζεται Μάιο ἢ Ἰούνιο καὶ ἡ ἡμερομηνία της προσδιορίζεται σὲ συσχετισμὸ μὲ τὸ Πάσχα καὶ τὴν Πεντηκοστή[28]. Τιμὴ σὲ νεκρὸ μὲ ***ἄνθη*** ἀποτίεται ἑορταστικὰ καὶ μὲ τὸν λεγόμενο *ἀνθισμόν*. Πρόκειται γιὰ τὸν εἰδικὸ στολισμὸ τῆς εἰκόνας ἁγίων κατὰ τὴν ἑορτή τους, ποὺ συμπίπτει τὶς περισσότερες φορὲς μὲ τὴν ἐπέτειο τοῦ θανάτου τους[29].

Ὡς πρὸς τὸν στολισμὸ προσώπων, τέλος, οἱ μαρτυρίες μας περιορίζονται σὲ στεφάνια. Εἶναι φτιαγμένα συνήθως ἀπὸ κλάδους ἢ φύλλα **δάφνης** ἢ **ἐλιᾶς**[30] καὶ σπανιότερα ἀπὸ **ἄνθη** καὶ εἰδικότερα **τριαντάφυλλα**. Δίδονται

25. Πρβλ. π.χ. παρομοιώσεις μὲ πλάτανο, κισσό, δάφνη, κλῆμα ἀμπέλου ἢ κυπαρίσσι, κέδρο, ρόδο, μυρτιά, κρίνο, λωτό, ὑάκινθο, *Θεόδωρος Πρόδρομος* XIV$_{41}$ καὶ XLII$_{c\ 1\text{-}20}$. Ἰδιαίτερα γοητευτικὸς εἶναι ὁ χαρακτηρισμὸς *τὰ ῥόδα τὰ ῥοδοεύμορφα* γιὰ νεονύμφους. Διασώζεται σὲ ᾆσμα *ἐπὶ νυφαγωγίῳ* πρὸς τιμὴν ζεύγους ἀπὸ τὴν αὐτοκρατορικὴ οἰκογένεια στὸ *Βασίλειος Τάξις*, 379$_{15\text{-}20}$.

26. Βλ. Ν. Πολιτης, *Ἐκλογαὶ ἀπὸ τὰ τραγούδια τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ* (Ἀθήνα 1932[3]), 96$_{160\text{-}164}$.

27. Πολὺ ἐνδιαφέρον καὶ γιὰ τὸ τελείως εἰδωλολατρικὸ ὕφος του εἶναι ἔμμετρο κείμενο τοῦ Ἰωάννου Γραμματικοῦ Γάζης (6ος αἰώνας μ.Χ.) γιὰ συμμετοχὴ σὲ ἀγῶνες λόγου Ροσαλίων, *Anecdota graeca*, 635-636.

28. Βλ. Κουκουλες, *ΒΒΠ*, τ. Β1, 29-31.

29. Βλ. Κουκουλες, *ΒΒΠ*, τ. Β1, 31.

30. Πρβλ. Κουκουλες, *ΒΒΠ*, τ. Γ, 126, ὅπου σημειώνεται μία μόνο μνεία γιὰ στεφάνι ἐλιᾶς.

ὡς ἐπινίκια σὲ αὐτοκράτορες κατὰ τὸν θρίαμβό τους, ὅπως διαφαίνεται καὶ παραπάνω, καὶ ὡς ἆθλα σὲ ἀθλητές. Ρητὴ ἀναφορὰ σὲ δάφνινα στεφάνια ἔχουμε στὰ τοῦ θριάμβου τοῦ Βασιλείου Α΄. Προσφέρονται στὸν αὐτοκράτορα ἀπὸ τὸν *ἔπαρχον τῆς πόλεως* καὶ τὸν *ἀπομονέα*[31] κατὰ τὴν εἴσοδό του στὴν Χρυσῆ Πόρτα ὡς *νίκης σύμβολον*. Στὸν ἴδιο ἑορτασμὸ οἱ ἐκπρόσωποι τῶν δήμων φοροῦν *στεφάνια ἀπὸ ῥόδων καὶ ἀνθέων* στὸν λαιμὸ καὶ κρατοῦν καὶ ἄλλα στὰ χέρια[32]. Τὰ δάφνινα στεφάνια ὡς ἔπαθλα καὶ σχετικὸ τοπωνύμιο ὁδηγοῦν τὸν Μαλάλα σὲ λογοπαίγνιο μὲ ὁμόρριζο ῥῆμα σὲ ἀναφορά του σὲ νικητὲς ἀθλητές: *ἐκέλευσεν* (ἐνν. ὁ Διοκλητιανὸς) *ἐν Δάφνῃ* (προάστιο τῆς Ἀντιόχειας) *δαφνοῦσθαι τοὺς ἀγωνιζομένους ἐν τῷ ἀγῶνι τῶν Ὀλυμπίων*[33]. Τέλος, ἡ κατὰ κανόνα ἑορταστικὴ χρήση καὶ ἀντίληψη γιὰ τὰ στεφάνια προφανῶς ὑπαγορεύει καὶ τὴν ἐπιλογὴ τοῦ ῥήματος *στέφω* ἀντὶ τοῦ *κοσμῶ* στὴν περιγραφὴ ἐπίσημου φυτικοῦ στολισμοῦ τῆς προσωποποιημένης ἐξ ἄλλου Κωνσταντινούπολης, ποὺ προαναφέρθηκε.

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν τὰ φυτικὰ γαμήλια στεφάνια, ποὺ πλέκονται μὲ κλαδιὰ κλήματος **ἀμπέλου**. Χαρακτηριστικὸ γιὰ τὴν ἑδραίωση τῆς συνήθειας στὴν κοινὴ ἀντίληψη εἶναι τὸ ὅτι στὸ *Θανατικὸν τῆς Ῥόδου* τοῦ Ἐμμανουὴλ Γεωργιλᾶ (1498) παρουσιάζεται ταυτόσημη μὲ τὸ μυστήριο τοῦ γάμου. Ἔτσι, ἡ δευτερογαμία ἡλικιωμένου ἀτόμου χαρακτηρίζεται ὡς *κρῖμα εἰς ἄλλο κρῖμα καὶ εἰς τὸ κεφάλιν κλῆμα*, ἐνῶ ἡ εὐχὴ νὰ μὴν εἶχε παντρευτεῖ τὸ ἴδιο πρόσωπο ἐκφράζεται ὡς

Κάλλιον νὰ μὴ εἶχεν βλογηθῆν, νὰ μὴ εἶχαν βάλειν κλῆμα[34].

Μιὰ ἰδέα γιὰ τὴ μορφὴ αὐτῶν τῶν στεφάνων παίρνουμε ἀπὸ τὴν ἀπεικόνιση μαρτύρων ὡς ἀθλοφόρων, ποὺ κρατοῦν σχηματοποιημένους τεχνητούς, μᾶλλον μεταλλικούς, στέφανους δάφνης στὸν Ἅγιο Ἀπολλινάριο τὸν Νέο στὴ Ραβέννα (6ος αἰώνας).

31. *Ἀπομονεὺς* (αὐτὸς ποὺ *ἀπομένει*-παραμένει στὴν Κωνσταντινούπολη) ὀνομάζεται ὁ ἐντεταλμένος ἄρχων-ἀντικαταστάτης τοῦ αὐτοκράτορα καὶ μάλιστα κατὰ τὴν ἀπουσία του σὲ καιρὸ ἐκστρατείας, πρβλ. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, *ΒΒΠ*, τ. Β1, 57.

32. Πρβλ. *Βασίλειος Τάξις*, 500_{16}-501_{17}.

33. Ἰωάννου Μαλάλα, *Χρονογραφία*, ἐκδ. DINDORF (Bonnae 1831), 307_{13}.

34. Πρβλ. G. WAGNER, *Carmina graeca medii aevi* (Leipzig 1874)· Ἐμμανουὴλ Γεωργιλᾶ, *Θανατικὸν τῆς Ῥόδου* καὶ ἰδιαίτ. στ. 420-421 καὶ 440. Προτιμήθηκε ἡ γραφὴ *κλῆμα* ἀντὶ *κλῖμα*. Τὸ ἔθιμο ἐπιβίωσε ὡς τὰ νεότερα χρόνια· γιὰ τὴ Θράκη βλ. Ε. ΣΑΡΑΝΤΗ, Ἀπὸ τὰ φυτὰ τῆς Θράκης, *Θρακικά* 20 (1944), 9-72 καὶ ἰδιαίτ. 17. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι καὶ ἡ μεταφορά του καὶ στὸ νεοελληνικὸ παραμύθι *Τὸ κορίτσι ποὺ πῆρε τὸν Ἥλιον ἄντρα* ἀπὸ τὴν Σκιάθο. Πρβλ. Γ. Α. ΡΗΓΑ, *Σκιάθου λαϊκός πολιτισμός*, τεῦχος Β΄, *Δημώδεις διηγήσεις*, ΕΜΣ (Θεσσαλονίκη 1962).

Πρβλ. ἐπίσης γαμήλια στεφάνια ἀπὸ μυρτιὰ καὶ δάφνη κατὰ τὴ Βενετοκρατία στὴν Κρήτη, Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, Συμβολὴ εἰς τὴν Κρητικὴν λαογραφίαν ἐπὶ Βενετοκρατίας, *Ἐπετηρὶς Ἑταιρίας Κρητικῶν Σπουδῶν* 3, 14.

Ἀπὸ τὴ γενικὴ θεώρηση, ποὺ ἔγινε ὡς ἐδῶ, προκύπτει ὅτι ὡς ἐπώνυμα φυτὰ στολισμοῦ στὸ Βυζάντιο χρησιμοποιοῦνται σχεδὸν γιὰ ὅλες τὶς περιπτώσεις τὰ ἴδια λίγα πολὺ γνωστὰ εἴδη· **δάφνη**, **δεντρολίβανο**, **κισσός**, **μυρτιά**, **τριαντάφυλλο**[35]. Ἡ **ἄμπελος** καὶ **ἡ ἐλιὰ** ἀναφέρονται μόνο γιὰ μία εἰδικὴ χρήση, ἐνῶ στὴν ἀναφορὰ **ἄνθη** ἢ **ἐποχιακὰ ἄνθη** δὲν μποροῦμε νὰ διακρίνουμε κάτι πιὸ συγκεκριμένο.

Σὲ ὅσα ἀκολουθοῦν, θὰ διερευνηθεῖ τὸ δεύτερο ζήτημα αὐτῆς τῆς μελέτης: ἡ ἀναζήτηση μιᾶς γενικότερης ἀντίληψης γιὰ τὰ συγκεκριμένα φυτὰ μέσα ἀπὸ τὴν ὀνειρομαντική[36]. Γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸ ἐξετάσθηκαν ὅλες οἱ

Γιὰ τὴ νεότερη περίοδο βλ. τὴν πλήρη καὶ ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρουσα προσέγγιση τῆς Ε. ΑΝΤΖΟΥΛΑΤΟΥ-ΡΕΤΣΙΛΑ, *Τὰ στέφανα τοῦ γάμου στὴ νεώτερη Ἑλλάδα* (Ἀθήνα 1999²), γιὰ τὰ στέφανα ἀπὸ κληματόβεργα, σ. 13-30, καθὼς καὶ τὴν ἀναζήτηση συμβολισμῶν (συνειρμικοὶ-μαγικοί, χριστιανικοὶ ἠθικοθρησκευτικοί, ἡγεμονικοί), σ. 85-108, ὅπου μεταξὺ ἄλλων διαπιστώνεται ὅτι τὰ φυτικὰ στέφανα εἶναι τὰ συνηθέστερα καὶ αὐτὰ ἀπὸ ἀμπελόβεργες τὰ δημοφιλέστερα.

35. Ὑπάρχει μία ἀκόμη ἀναφορὰ σὲ φυτό, ποὺ χρησιμοποιεῖται σὲ ἑορταστικὲς περιστάσεις. Ἐννοῶ τὰ **βάια**, δηλ. τὰ κλαδιὰ **φοίνικα**, ποὺ δίνονται ὡς ἔπαθλο στοὺς νικητὲς ἡνιόχους (Ἰωάννης Χρυσόστομος, *PG* 50, 713) ἢ προσφέρονται ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν αὐτοκράτορα στοὺς ἐπισήμους κατὰ τὴν ἀνταλλαγὴ εὐχῶν τὴν Κυριακὴ τῶν Βαΐων, πρβλ. *Βασίλειος Τάξις*, $170_{15\text{-}16}$ καὶ ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ καὶ στὴν εἰκονογράφηση νομισμάτων. Ἐπειδὴ στὶς ἀναφορὲς αὐτὲς δὲν στολίζουν κυριολεκτικὰ τὰ πρόσωπα, δὲν συμπεριλαμβάνεται ὁ φοίνικας στὴν παροῦσα μελέτη.

36. Γιὰ τὴν καταγραφὴ καὶ γενικὴ τοποθέτηση τῶν βυζαντινῶν ὀνειροκριτικῶν βλ. G. GUIDORIZZI, *I pontuari oniromantici bizantini*, Istituto Lombardo di Lettere. *Rediconti* III (1977), καὶ τὸ πιὸ πρόσφατο, Θ. ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, Τὰ βυζαντινὰ ὀνειροκριτικά· δύο νέα χειρόγραφα, *Παλίμψηστον* 16 (1996), 65-74. Διεξοδικὴ εἶναι ἡ διδακτορικὴ διατριβὴ τοῦ S. M. OBERHELMAN, *The Oneirocritic Literature of the Late Roman and Byzantine Eras of Greece: Manuscript Studies, Translations and Commentaries to the Dream Books of Greece during the First Millenium A.D., with Greek and English Catalogues of the Dream Symbols and with a Discussion of Greek Oneiromancy from Homer to Manuel the Palaeologian* (Minnesota 1981). Βλ. ἐπίσης τὶς πρόσφατες μεταφράσεις βυζαντινῶν ὀνειροκριτικῶν στὰ γερμανικὰ ἀπὸ τὸν K. BRACKERTZ, *Das Traumbuch des Achmet ben Sirin* (München 1986) καὶ *Die Volks-Traumbucher des byzantinischen Mittelalters* (München 1993) καὶ στὰ γαλλικὰ ANNE-MARIE VINCENT-BERNARDI, *L'Oneirocriticon d'Achmet: Traduction et commentaire*, (διδ. διατριβή), Πανεπιστήμιο Aix-Marseille I, 2000. Εἰδικὰ γιὰ τὸ *Ὀνειροκριτικὸν τοῦ Ἀχμὲτ* βλ. τὴν ἐξαντλητικὰ ἐμπεριστατωμένη μελέτη M MAVROUDI, A Byzantine Book on Dream Interpretation, The Oneirocriticon of Achmet and its Arabic Sources, στὴ σειρὰ *The Medieval Mediterranean Peoples, Economies and Cultures (400-1453)*, 36 (Leiden 2002) (στὸ ἑξῆς: MAVROUDI, The Oneirocriticon of Achmet).

Γιὰ μία σαφέστερη εἰκόνα καὶ μία γενικὴ ἐκτίμηση τῆς βυζαντινῆς ὀνειροκριτικῆς βλ. G. CALOFONOS, Dream Interpretation: A Byzantinist Superstition?, *BMGS* 9 (1984-1985), 215-220, τὸ συλλογικὸ *Ὄψις ἐνυπνίου, Η χρήση των ονείρων στην ελληνική και ρωμαϊκή αρχαιότητα*, ἐπιμ. ΔΗΜ. Ι. ΚΥΡΤΑΤΑΣ (Ἡράκλειο 1993), καὶ ἰδιαίτερα τὸ

σχετικὲς ὀνειροκριτικὲς ἀναφορὲς καὶ οἱ ἀναλυτικότερες ἀπὸ τὸ *Ὀνειροκριτικὸν τοῦ Ἀχμὲτ* (τέλη 9ου - αρχές 10ου αἰώνα) καὶ οἱ συνοπτικὲς ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα (terminus post quem ἡ λύση τῆς Εἰκονομαχίας τὸ 843)[37]. Τὰ κείμε-

---

ἀφιέρωμα Το όνειρο στο Βυζάντιο, *Αρχαιολογία* 79 (Ιούνιος 2002), 6-50 μὲ γενικὸ σημείωμα τοῦ Γιώργου Θ. Καλόφωνου. Ἐκεῖ, σ. 8-19, προσφέρεται μία καθολικὴ ὀπτικὴ μὲ ἀφομοιωμένες καὶ ὅποιες παλαιότερες παρατηρήσεις στὸ *Από το θείον στο προσωπικό, Το όνειρο και η ερμηνεία του σύμφωνα με τις βυζαντινές πηγές*, τοῦ G. DAGRON (στὸ ἑξῆς: DAGRON). Πρόκειται γιὰ συντομευμένη καὶ συμπληρωμένη μορφὴ τοῦ ἄρθρου του Rêver de Dieu et parler de soi. Le rêve et son interprétation d'après les sources byzantines στὸ *I sogni nel medioevo*, ἔκδ. T. GREGORI (Rome 1985).

37. Παρουσιάζονται ἀναφορὲς ἀπὸ τά:

- Ἀχμὲτ
Achmetis oneirocriticon, ἔκδ. FR. DREXL (Leipzig 1925) (συντομογραφία Α)
- Ἀνώνυμος ἢ Ἕτερον ὀνειροκριτικὸν ἀπὸ πείρας φρονίμων, ἔκδ. FR. DREXL, Das anonyme Traumbuch des cod. Paris. gr. 2511, *Λαογραφία* 8 (1925), 347-375 (συντομογραφία ΑΝ)
- Ἀστράμψυχος
Astrampsychi Onirocriticon, ἔκδ. S. OBSPEUS, *Oracula Sybilina* (Venice 1599) (συντομογραφία ΑΣ)
- Γερμανὸς
Ὀνειροκριτικὸν τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως κυροῦ Γερμανοῦ, ἔκδ. FR. DREXL, Das Traumbuch des Patriarchen Germanos, *Λαογραφία* 7 (1923), 428-448 (συντομογραφία Γ)
- Δανιὴλ ἢ *Ὀνειροκριτικὸν σὺν Θεῷ ἁγίῳ τοῦ ἁγίου προφήτου Δανιὴλ κατὰ ἀλφάβητον*, ἔκδ. FR. DREXL, Das Traumbuch des Propheten Daniel nach dem cod. Vatic. Palat. gr. 319, *BZ* 26 (1926), 290-314 (συντομογραφία Δ)
- Νικηφόρος
Das Traumbuch des Patriarchen Nikephoros, ἔκδ. FR. DREXL, Festgabe für Albert Ehrhard, Beiträge zur Geschichte des christlichen Altertums (Bonn-Leipzig 1922), 94-118 (συντομογραφία Ν)
Pseudo-Niceforo: Libro dei sogni, ἔκδ. G. GUIDORIZZI (Naples 1985) (συντομογραφία Νκρ)
- Σουΐδας
Ὀνειροκριτικὰ ἀπὸ τὸ Λεξικὸ Σουΐδα, ἔκδ. Suidae Lexicon, ἔκδ. ADA ADLER, πέντε τόμοι (Leipzig 1928-1938) (συντομογραφία Σ).

Παρὰ τὴν ποικιλία τῶν συντομογραφιῶν παραπομπῆς, τὰ συνοπτικὰ ὀνειροκριτικὰ κείμενα εἶναι πολὺ συχνὰ παραλλαγὲς μὲ ἐλάχιστες ἕως ἀνύπαρκτες διαφορὲς μεταξύ τους. Ἐπίσης, ἡ συγγραφή τους ἀπὸ συγκεκριμένα πρόσωπα φαίνεται νὰ μὴν ἰσχύει καὶ ὁ τίτλος ὀφείλεται μᾶλλον στὴ διάθεση νὰ προσδοθεῖ περισσότερο κῦρος. Ἡ χρονολόγησή τους τέλος γίνεται κατὰ τὴν ἐκτίμηση τῶν ἐκδοτῶν, ἀλλὰ καὶ σύμφωνα μὲ εἰδικότερες νεότερες παρατηρήσεις. Ἡ Εἰκονομαχία καὶ ἡ λύση της φαίνεται πὼς εἶναι μία σημαντικὴ χρονολογικὴ ἀφετηρία καὶ σ' αὐτὴν ὀφείλεται καὶ ἡ ἀπόδοση σὲ εἰκονόφιλους πατριάρχες (Γερμανός, Νικηφόρος) κάποιων ὀνειροκριτικῶν· βλ. σχετικὰ DAGRON, 9, 14 καὶ MAVROUDI, The Oneirocriticon of Achmet, 2-3. Κατατοπιστικὰ γιὰ τὴν ἀπόρριψη κάποιων παλαιότερων ἀναφορῶν εἶναι καὶ ὅσα παρατηρεῖ ὁ G. Guidorizzi.

να παρατίθενται πλήρη ὡς παράρτημα στὸ τέλος τοῦ ἄρθρου. Δὲν γίνεται διάκριση γιὰ τὰ φυτὰ ποὺ χρησιμοποιοῦνται περισσότερο γιὰ στολισμὸ καὶ ἡ παρουσίαση γίνεται ἀλφαβητικά, σύμφωνα καὶ μὲ ἀνάλογο κανόνα ποὺ ἰσχύει γιὰ τὰ περισσότερα ὀνειροκριτικὰ κείμενα[38]. Καταλέγεται κατὰ φυτὸ συνοπτικὴ παρουσίαση τῆς σημειολογίας ποὺ τὸ χαρακτηρίζει. Στὸ τέλος ἐξετάζονται ὀνειρομαντικὰ γιὰ στεφάνους.

ἄμπελος

δεκαπέντε (15) ἀναφορές: ἄμπελος ἕξι (6), κλῆμα δύο (2), σταφύλια ἑπτά (6)[39], ἀμπελῶνες μία (1)[40]

διφορούμενος οἰωνὸς μὲ περισσότερα τὰ σοβαρὰ θετικὰ στοιχεῖα· ἡ ἄμπελος συμβολίζει γυναῖκα

συνδέονται

- τὸ φυτὸ μὲ καλοκαιρία, ζωή, χαρὰ καὶ εἰδικότερα σὲ σχέση μὲ γυναῖκα, γάμο καὶ τεκνοποιία στὸ *Ὀνειροκριτικὸν τοῦ Ἀχμὲτ* (σχετικοὶ καὶ οἱ συνειρμοί: ἄκαρπη ἄμπελος = στείρα γυναῖκα, ξερρίζωμα ἰδιόκτητης ἀμπέλου = θάνατος συζύγου, ξερρίζωμα ξένης ἀμπέλου = σχέση μὲ πόρνη, ποὺ καταλήγει σὲ θλίψη)
- τὸ κλῆμα μὲ ἐγκλήσεις-κατηγορίες
- οἱ καρποὶ μὲ βροχὴ καὶ εἰδικότερα οἱ μαῦροι μὲ θόρυβο, μάχη, θλίψη καὶ βάσανα ἀπὸ ἐκπροσώπους ἐξουσίας, ἀλλὰ καὶ πλοῦτο ἀπὸ γυναῖκα καὶ ἐξουσία, οἱ δὲ λευκοὶ καρποὶ μὲ μειωμένα καὶ ἀσθενέστερα τὰ ἀναμενόμενα καὶ ὅλα σὲ συνάρτηση καὶ μὲ τὴν ἐποχὴ τοῦ τρύγου
- ὁ ἀμπελώνας μὲ πλοῦτο καὶ ἐξουσία

ἄνθος / ἄνθη

καμμία ἀναφορά

βελανιδιὰ

βλ. στέφανος

Οἱ ἐκδοτικὲς ἐλλείψεις ἀπέτρεψαν τὴ χρήση τοῦ ὀνειροκριτικοῦ ποὺ ἀποδίδεται στὸν αὐτοκράτορα Μανουὴλ Παλαιολόγο. Στὸ συγκεκριμένο κείμενο ἐξ ἄλλου ἀπαντᾶ μία μόνον ἀναφορὰ στοὺς καρποὺς τῆς ἀμπέλου.

38. Γιὰ τὸν θεματικὸ ἢ ἀλφαβητικὸ τρόπο παρουσίασης τῶν ὀνειροκριτικῶν βλ. στὰ εἰσαγωγικὰ τῆς νεοελληνικῆς μετάφρασης τοῦ Ἀρτεμίδωρου: *Ἀρτεμιδώρου Ὀνειροκριτικά*, Εἰσαγωγὴ καὶ μετάφραση Μ. Μαυρουδη (Ἀθήνα 2002) (στὸ ἑξῆς: Μαυρουδη, *Ἀρτεμίδωρος*), 13-14.

39. Βλ. καὶ κείμενα ἀμπέλου.

40. Βλ. καὶ κείμενα ἀμπέλου.

δάφνη
βλ. στέφανος καὶ μυρσίνη

δενδρολίβανο
βλ. μυρσίνη

ἐλαία
ἔξι (6) ἀναφορές: δέντρο, καρπός
βλ. καὶ ἄμπελος καὶ στέφανος
κυρίως ἀρνητικὸς οἰωνός· ἡ ἐλιὰ-δέντρο συμβολίζει ἄνδρα *ἱλαρὸν καὶ πρᾶον καὶ πλούσιον*
συνδέονται
- οἱ καρποὶ μὲ κέρδος, ἀλλὰ καὶ μὲ πίκρα καὶ θλίψη
- τὰ φύλλα μὲ πλοῦτο σὲ ἐνδύματα[41] *ἀπὸ εὐπραγοῦς καὶ εὐλογημένου ἀνδρός*

κισσός
καμμία ἀναφορά

μυρσίνη
δύο (2) ἀναφορές
διφορούμενος οἰωνός· οἱ ἀναφορὲς μόνον ἀπὸ τὸ *Ὀνειροκριτικὸν τοῦ Ἀχμέτ*
συνδέεται
- τὸ δέντρο μὲ ἄνθρωπο ἀριστοκράτη, ἀλλὰ φτωχό
- τὰ φύλλα, ὅπως καὶ αὐτὰ τοῦ δεντρολίβανου καὶ τῆς δάφνης, ἂν ραίνεται τὸ σπίτι μὲ αὐτά, μὲ πλοῦτο ἐφ' ὅσον ὁ ὀνειρευόμενος εἶναι φτωχὸς καὶ ἀντίθετα μὲ θλίψη ἂν δὲν εἶναι φτωχός
- τὰ κλαδιὰ μὲ συνουσία μὲ ἀνάξια γυναῖκα καὶ μὲ ἀπόκτηση παιδιῶν, ἂν τὰ κλαδιὰ ἔχουν ρίζες

ῥόδον
πέντε (5) ἀναφορές
κυρίως καλὸς οἰωνός
συνδέεται
- τὸ φυτὸ γενικὰ μὲ καλό· τὸ νὰ μαζεύει κανεὶς τριαντάφυλλα μὲ χαρὰ

41. Γιὰ τὰ ὑφάσματα καὶ τὰ ἐνδύματα ὡς σημαντικὸ περιουσιακὸ στοιχεῖο δηλωτικὸ εὐμάρειας βλ. Β. Koutava-Delivoria, *Quatre termes énigmatiques relatifs aux tissues byzantins*: *ΥΠΕΡ ΤΑ ΤΟΥ ΑΡΑΧΝΙΟΥ ΝΗΜΑΤΑ ΕΙΣ ΛΕΠΤΟΤΗΤΑ -ΥΠΟ ΚΑΛΑΜΟΝ-ΝΑΡΘΗΚΙΑ-ΜΑΛΛΩΤΑ*, *Byzantion* 74 (2004), 2, 17-24.

ἀπὸ ἄνθρωπο πονηρὸ σὲ συνειρμὸ μὲ τὰ ἀγκάθια τοῦ φυτοῦ·

ὑπογράμμιση τῆς σημασίας τοῦ νὰ ραίνεται τὸ σπίτι μὲ τριαντάφυλλα καὶ στὰ συνοπτικὰ ὀνειροκριτικά (=μεγάλη χαρά καὶ καλὴ εἴδηση)· στὸ *Ὀνειροκριτικὸν τοῦ Ἀχμὲτ* ἡ ἐρυθρότητα τοῦ ἄνθους καὶ τὸ ἄρωμα ἔχει εἰδικὸ συμβολισμὸ προκειμένου γιὰ βασιλέα, γιὰ τὸν ὁποῖο προοιωνίζει μήνυμα χαρᾶς, ἀλλὰ καὶ γιὰ ἁπλὸ πολίτη σημαίνει χαρὰ καὶ πλοῦτο

- τὸ ἄνθος ὡς ὀσφράδιον μὲ *τέκνον ποθεινὸν* καὶ σὲ συσχέτιση μὲ πρόσωπο ἀριστοκρατικῆς καταγωγῆς

στέφανοι

ὀκτὼ (8) ἀναφορές

καλὸς οἰωνὸς γενικά

συνδέεται μὲ *τιμὴν* καὶ *ἱλαρότητα*· ἐπιφυλάξεις σὲ σχέση μὲ τὸν συνδυασμὸ τοῦ στεφάνου μὲ βάιον, μὲ τὴν ἐποχὴ ἀνθοφορίας τῶν ρόδων καὶ μὲ τὸ κυπαρίσσι

διφορούμενος οἰωνὸς προκειμένου γιὰ στεφάνι ἀπὸ ἐλαία, δρῦ ἢ δάφνη, ποὺ συνδέονται μὲ κοπιαστικὴ πορεία

Κάνοντας μία γενικότερη ἀποτίμηση, ποσοτικὴ κατ' ἀρχάς, παρατηρεῖται ὅτι οἱ ἀναφορὲς στὴν **ἄμπελο** εἶναι πολυαριθμότερες καὶ ἐκτενέστερες. Αὐτὸ ὀφείλεται καὶ στὴν πλούσια ποικίλη χρησιμότητά της, ἀλλὰ καὶ ὅπως καὶ προκειμένου καὶ γιὰ τὴν **ἐλαία** στὸν ἰδιαίτερο ρόλο ποὺ ἔχουν τὰ συγκεκριμένα φυτὰ καὶ οἱ καρποί τους στὴ διατροφὴ καὶ τὴν ὅλη διαβίωση τοῦ ἀνθρώπου τῆς Μεσογείου. Εὐάριθμες σχετικὰ εἶναι καὶ οἱ ἀναφορὲς στὸ ἐντυπωσιακὸ **τριαντάφυλλο**, ἐνῶ ἀντίθετα ἀπουσιάζουν τελείως κάποιες στὰ **ἄνθη** γενικὰ καὶ στὸν **κισσό**. Πολυάριθμες εἶναι τέλος οἱ ἀναφορὲς σὲ **στεφάνους**.

Σὲ μία περαιτέρω προσέγγιση γίνεται, νομίζω, φανερὴ στὴν ὀνειροκριτικὴ σημειολογία ἡ συσχέτιση καὶ τῆς εἰδικῆς χρήσης τῶν φυτῶν αὐτῶν γιὰ στολισμό. Τὴ βλέπει κανεὶς καθαρὰ στὴν ἀναφορὰ στὴ συνήθεια νὰ ραίνεται σὲ ἑορτασμοὺς τὸ δάπεδο μὲ **τριαντάφυλλα**, **μυρτιά**, **δεντρολίβανο** καὶ **δάφνη**, ἀλλὰ καὶ ἡ μνεία γιὰ τὸ εὐῶδες τῶν δύο πρώτων παραπέμπει σὲ κύρια ἰδιότητα ποὺ σχετίζεται μὲ τὴν ἐπιλογή τους γιὰ δημόσιους καὶ ἰδιωτικοὺς στολισμούς. Κυρίως ὅμως τὰ περὶ **στεφάνων** εἶναι ἐκεῖνα ποὺ ἀποδεικνύουν τὴν παραπάνω διαπίστωση· λόγῳ τῆς χρήσης τους σὲ ἐξαιρετικὰ λαμπρὲς περιστάσεις, προοιωνίζονται γενικὰ καλό. Εἶναι παραστατικὲς ἐξ ἄλλου γιὰ τὴ γενικότερη ἀντίληψη γιὰ τοὺς **στεφάνους** καὶ δύο καλολογικὲς μεταφορὲς ἀπὸ τὸν *Ἀκάθιστο Ὕμνο*: στὴν πρώτη, ἡ Παναγία χαρακτηρίζεται ὡς *στέφος τῆς ἐγκρατείας* καὶ στὴ δεύτερη ὁ Χριστὸς στέφει τὸν κό-

σμο ὡς *ἀχειρόπλοκος στέφανος*[42].

Ἂς ἐπισημανθοῦν τώρα διάφοροι εἰδικότεροι συνειρμοὶ ποὺ διαφαίνονται κατὰ περίπτωση στὰ ὀνειροκριτικά. Ἡ διαφορετικὴ σημασία ποὺ δηλώνεται νὰ ἔχει γιὰ βασιλέα ἡ ἐρυθρότητα τοῦ **ρόδου** γίνεται προφανῶς σὲ σχέση μὲ τὸν ἰδιαίτερο γι' αὐτὸν ρόλο τοῦ ἐρυθροῦ καὶ τοῦ πορφυροῦ χρώματος, ἐννοῶ π.χ. τὴν ὑπογραφὴ ἀπὸ κιννάβαρι ἢ τὰ πορφυρᾶ καὶ ἐρυθρὰ στοιχεῖα τῆς ἐπίσημης ἀμφίεσής του. Ἀντίθετα, δὲν εἶναι τόσο σαφεῖς οἱ ἀφετηρίες κάποιων ὀνειρομαντικῶν γιὰ τὴν **ἄμπελο**. Προβληματίζει τὸ ὅτι δηλώνεται ὡς συμβολισμὸς γυναίκας καὶ παράλληλα δὲν φαίνεται ἂν αὐτὸ συμβαίνει ἐπειδὴ συνδέεται ἁπλᾶ μὲ τὴν πολύμορφη καὶ πολυδύναμη μοναδικὴ παραγωγικότητα τοῦ φυτοῦ ἢ μὲ κάποια ἰδιαίτερη σχέση του μὲ τὸ μυστήριο τοῦ γάμου. Ἐννοῶ τὶς ἀναφορὲς ἀπὸ τὸ Εὐαγγέλιο (*γάμος ἐν Κανᾷ*) καὶ ἀπὸ τὸ Εὐχολόγιο (*ἄμπελος εὐκληματοῦσα*)[43], τὸ κρασὶ ποὺ προσφέρεται στὸ ζευγάρι καὶ στὸν παράνυμφο, ἀλλὰ καὶ τὰ συναφῆ στέφανα ἀπὸ **κλῆμα**, ποὺ ἀναφέρθηκαν παραπάνω.

Πολλὰ ἔχει νὰ παρατηρήσει κανεὶς στὰ σχετικὰ μὲ τοὺς **στεφάνους**. Κατ' ἀρχήν, τὸ σύνολο τῶν ἀναφορῶν προέρχεται ἀπὸ ἕνα καὶ μόνον ὀνειροκριτικό, ἀπὸ τὸ λεγόμενο *Ἀνώνυμο*, ποὺ ὅμως τιτλοφορεῖται *Ἀπὸ πείρας φρονίμων*. Κάνει ἐντύπωση ὅτι τὸ θέμα φυτικὸς στέφανος λείπει τελείως καὶ ἀπὸ τὸ πλούσιο καὶ ἐκτενὲς *Ὀνειροκριτικὸν τοῦ Ἀχμέτ*. Δὲν ξέρω ἂν θὰ μποροῦσε νὰ τὸ ἀποδώσει κανεὶς στὸ ὅτι ἐνδεχομένως ὑπερισχύει κάποια ἀραβικὴ ἐπίδραση[44]. Ἐνδιαφέροντα εἶναι καὶ ὁρισμένα ἐπὶ μέρους στοιχεῖα τῶν ἀναφορῶν. Ἐπὶ παραδείγματι, ὁ κόπος ποὺ προμηνύει ἕνας στέφανος **ἐλιᾶς, δρυὸς**[45] ἢ **δάφνης** ὀφείλεται σὲ συνειρμὸ μὲ τοὺς κόπους ποὺ προϋποθέτει ἡ ἀπόκτηση τέτοιου στεφάνου συνώνυμου μὲ διάκριση, ἐνῶ ἡ ἀρνητικὴ θέση ποὺ δείχνει τὸ δίδυμο **κυπαρίσσι**-ἀρρώστια ἀπορρέει ὁπωσδήποτε

42. Πρβλ. ἀντίστοιχα:
Χαῖρε τὸ ἄνθος τῆς ἀφθαρσίας, χαῖρε τὸ στέφος τῆς ἐγκρατείας (χαιρετισμὸς τῆς Παναγίας) καὶ *Σὲ τὴν πλέξασαν τῷ κόσμῳ ἀχειρόπλοκον στέφανον, ἀνυμνολογοῦμεν Χαῖρε σοι, Παρθένε, κραυγάζοντες, τὸ φυλακτήριον πάντων καὶ χαράκωμα καὶ κραταίωμα καὶ ἱερὸν καταφύγιον* (τροπάριο).

43. Πρβλ. γιὰ τὰ τοῦ *Εὐχολογίου* στὸ *Euchologion sive Rituale Graecorum*, ἔκδ. J. GOAR (Venice 1730 καί ἀνατ. Graz 1960).

44. Γιὰ τὴ γενικότερη καὶ εἰδικότερη σχέση τῶν θέσεων τοῦ *Ὀνειροκριτικοῦ τοῦ Ἀχμὲτ* μὲ ὁμόλογα ἀραβικὰ βλ. MAVROUDI, The Oneirocriticon of Achmet.

45. Ἡ δρῦς-βελανιδιὰ συνδέεται μὲ διάφορες μυθολογικὲς καὶ ἱστορικὲς δοξασίες στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα καὶ στὴν ἀρχαία Ρώμη, ὅπου ἔχουν ἰδιαίτερη ἀξία στέφανοι ἀπὸ φύλλα δρυός· βλ. ὅσα ἱστοριοδιφικὰ ἀναφέρονται στὸ οἰκεῖο λῆμμα: Π. Γ. ΓΕΝΝΑΔΙΟΣ, *Λεξικὸν Φυτολογικόν* (Ἀθῆναι 1914).

ἀπὸ τὸ ἀνάλογο δίδυμο **κυπαρίσσι**-τάφος.

Ἰδιαίτερη ἑρμηνεία χρειάζεται ὁ ἐπίσης ἀρνητικὸς συνδυασμὸς στέφανος-**βάιον**. Μιὰ πρώτη ὑπόθεση, ἡ ἁπλούστερη, εἶναι ἡ σύνδεση μὲ τὰ τοῦ Χριστοῦ, ὅπου τὴν πανηγυρικὴ ὑποδοχὴ *μετὰ βαΐων καὶ κλάδων* ἀκολούθησε σὲ σύντομο χρονικὸ διάστημα ἡ παράδοσή του στὸν Πόντιο Πιλᾶτο καὶ ἡ σταύρωση. Μιὰ δεύτερη ὑπόθεση ἐξ ἴσου ἀληθοφανὴς εἶναι νὰ συναρτᾶται μὲ τὸν Ἱππόδρομο, ὅπου ἡ βράβευση τῶν ἡνιόχων γίνεται καὶ μὲ δάφνινο στέφανο καὶ μὲ βάιον, δηλ. κλαδὶ φοίνικα[46]. Ὁπότε, ἡ ὀνειρομαντεία μπορεῖ νὰ λειτουργεῖ εἴτε συνειρμικὰ μὲ κάποια κακὴ εἰκόνα ποὺ φαίνεται νὰ ὑπάρχει γιὰ τοὺς ἡνιόχους[47], εἴτε ὡς ἀντίστροφος οἰωνὸς τοῦ θετικοῦ καὶ ἐν προκειμένῳ τῆς ἐπιτυχίας, ποὺ συμβολίζει ὁ νικητὴς ἡνίοχος, σύμφωνα μὲ γενικὸ καὶ ὄχι σπάνια ἐφαρμοζόμενο κανόνα τῆς ὀνειρομαντείας[48]. Καὶ οἱ δύο ὑποθέσεις, ἀλλὰ ἴσως καὶ κάποιος συνδυασμός τους εἶναι, νομίζω, κοντὰ στὴν πραγματικότητα. Ἐξ ἄλλου, δὲν εἶναι δεδομένη ἡ κοινὴ λογικὴ στοὺς οἰωνούς, ὅπως φαίνεται π.χ. σὲ ὅσα ἐκ διαμέτρου ἀντίθετα ἰσχύουν γιὰ πολύτιμους στεφάνους[49]:

Στέφανον χρυσοῦν ἢ ἀργυροῦν ἔχειν ἀρρωστίαν καὶ τοῦτο σημαίνει. AN 367
Στέφανον διὰ λίθων ἢ μαργάρων φορεῖν μεγάλην τιμὴν δηλοῖ. AN 368.

Ἀξίζει τέλος νὰ ὑπογραμμισθεῖ ἰδιαίτερα ἡ πλήρης ἀπουσία στεφάνων πλεγμένων ἀπὸ τὰ λεγόμενα *στεφανωματικὰ* φυτά, καὶ δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι καλύπτεται ἀπὸ τὴ μόνη συναφῆ γενικὴ μνεία: *στέφανον οἱονδήποτε*. Ἐννοῶ, ἀντίθετα, στεφάνους ἀπὸ συγκεκριμένα εἴδη, π.χ. **κρῖνα**, **νάρκισσο**, **κρόκο**, **θυμάρι** ἢ **μολόχα** καὶ ἄλλα πολλά, στὰ ὁποῖα ἔχουμε ἐπανειλημμένες ἀναφορὲς κατὰ τὴν ἀρχαιότητα. Ἡ διαφορὰ αὐτὴ προφανῶς ὀφείλεται στὸ ὅτι δὲν χρησιμοποιοῦνται πιὰ οἱ στέφανοι στὴν ἴδια ἔκταση ἢ γιὰ τοὺς ἴδιους λόγους. Ἀρκεῖ νὰ παραβάλει κανεὶς τὴ μακρὰ αἰτιολόγηση τῆς ἐξειδικευμένης κατὰ φυτὸ χρήσης τους στὰ συμπόσια ἀπὸ τὸν Ἀθήναιο (τέλη 2ου - ἀρχές 3ου αἰώνα μ.Χ.)[50] μὲ τὸ λακωνικὸ *καὶ στέφανοι ἀπὸ ποικί-*

---

46. Βλ. Ἰωάννης Χρυσόστομος, *PG* 52, 843.
47. Πρβλ. πχ. σὲ νομοθετικὰ κείμενα, ὅπως στὸν Θεοδοσιανὸ Κώδικα τῆς πρώιμης περιόδου καὶ στὰ Βασιλικὰ ἀπὸ τὴ μέση περίοδο, οἱ ἡνίοχοι χαρακτηρίζονται ὡς *inhonestae personae* καὶ *πρόσωπα ἄσεμνα* ἀντίστοιχα. Βλ. γενικὰ Κουκουλες, *ΒΒΠ*, τ. Γ', 32-36.
48. Ὑπάρχουν πολυάριθμα παραδείγματα· πρβλ. π.χ. *Γλυκεῖα βρῶσις πικρόν σοι γίνεται.* Γ 36.
49. Ἐνδεχομένως στὴν πρώτη περίπτωση νὰ λειτουργοῦν ἀρνητικὰ συνειρμοὶ μὲ τὸ συνηθέστερο ἀντικείμενο σὲ χρυσὸ καὶ ἄργυρο, δηλ. τὰ νομίσματα· πρβλ. π.χ. Δ 473, 474.
50. Βλ. *Ἀθηναίου Ναυκρατίτου Δειπνοσοφισταί*, ἔκδ. C. B. Gulik, τ. I-II (London 1961), XV. 675 a-e, 114-116, XV e-f 144, ὅπου καὶ τὰ εἴδη τῶν στεφανωματικῶν φυτῶν. Πρβλ. ἐπίσης τὴν ποικιλία τους ἄσχετα μὲ τὶς ἐποχὲς στὴν ἀθηναϊκὴ ἀγορὰ καὶ τὴν προβολή της ὡς ἐν-

λων ἀνθῶν ἐπιτιθέμενοι τῇ κεφαλῇ (10ος αἰώνας), ποὺ περιλαμβάνεται στοὺς τρόπους μὲ τοὺς ὁποίους κατὰ τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς ἀντιμετωπίζει κανεὶς τὸ μεθύσι κατὰ τὰ πλησιόχρονα μὲ τὰ βυζαντινὰ ὀνειροκριτικὰ *Γεωπονικὰ* τοῦ Κωνσταντίνου Ζ΄ Πορφυρογέννητου[51].

Οἱ τελευταῖες ἐπισημάνσεις παρακινοῦν γιὰ μία σύγκριση τῶν συγκεκριμένων θέσεων τῆς βυζαντινῆς ὀνειρομαντικῆς μὲ αὐτὲς τῆς ἀρχαιότερης. Γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸν προσφέρονται τὰ *Ὀνειροκριτικὰ* τοῦ Ἐφέσιου Ἀρτεμίδωρου (2ος αἰώνας μ.Χ.) ἀπὸ τὴν Δάλδι τῆς Λυδίας. Σημαντικὸ ἔργο, εἶναι τὸ μοναδικὸ εἰδικὸ ἀρχαῖο ἑλληνικὸ κείμενο, ἔχει ἀναλυτικὸ τρόπο γραφῆς ἀνάλογο μόνο μὲ τὸ *Ὀνειροκριτικὸν τοῦ Ἀχμὲτ* καὶ παρέχει ἀρκετὰ συχνὰ αἰτιολόγηση τῆς ἑρμηνείας ποὺ προτείνει[52]. Γιὰ μία πιὸ ἐμπεριστατωμένη εἰκόνα, ἐξετάζονται στὰ ἑπόμενα τὰ σχετικὰ μὲ τοὺς στεφάνους κατ᾽ ἀρχήν, ποὺ δίνουν καὶ τὴν ἀφορμὴ αὐτῆς τῆς σύγκρισης, καὶ στὴ συνέχεια οἱ ὑπόλοιπες εἰδικὲς ἀναφορές[53].

Στὸν Ἀρτεμίδωρο ἡ ἀναφορὰ στοὺς στεφάνους εἶναι ἐκτενὴς καὶ λεπτομερὴς καὶ ἀρχίζει μὲ τὸν γενικὸ βασικὸ κανόνα τῆς συνάρτησης τοῦ εὐοίωνου μὲ τὴν ἐποχὴ ἀνθοφορίας[54]. Στὸ σύνολό τους οἱ στέφανοι εἶναι καλὸς οἰωνός· θεωροῦνται προάγγελος ἐπιτυχίας γιὰ ὅσους ἔχουν ἡγετικὲς φιλοδοξίες ἢ γιὰ ἀθλητές, πλούτου γιὰ φτωχοὺς καὶ ἐλευθερίας γιὰ δούλους. Προμηνύουν ἐπίσης ἀποκάλυψη μυστικῶν ὡς ταυτόσημοι μὲ τὴ φήμη καὶ τὴ δημοσιότητα. Τέλος, ἀνάμεσα σὲ ὀνειρομαντικὰ γιὰ στεφάνους ἀπὸ συγκεκριμένα φυτά, καταλέγονται καὶ αὐτὰ γιὰ στεφάνους ἀπὸ **ρόδα**, **ἐλαία**, **δάφνη**, **δρῦ**, **κισσό**, **μυρσίνη** καὶ **ἄμπελο**, τὰ φυτὰ δηλ. ποὺ ἐνδιαφέ-

---

δειξη εὐμάρειας ἀπὸ τὸν Ἀριστοφάνη· *Aristophanes*, μὲ ἀγγλικὴ μετάφραση B. B. ROGERS, τ. I, II, III (London 1924), τ. III *Θεσμοφοριάζουσαι (411/410 π.Χ.)*, 448.

51. Πρβλ. *Γεωπονικά: Geoponica sive Cassiani Bassi Scholastici, de re rustica eclogae*, ἔκδ. H. BECKH (Leipzig 1895 καὶ φωτοτυπικὴ ἐπαν. 1994), 212. Γιὰ τὴν ἀπόδοση τοῦ ἔργου στὸν Κωνσταντῖνο Ζ΄ Πορφυρογέννητο βλ. B. KOUTAVA-DELIVORIA, La contribution de Constantin Porphyrogénète à la composition de «Geoponica», *Byzantion* 72 (2002), 2, 365-380.

52. Τὸ σύγγραμμα τοῦ Ἀρτεμίδωρου ἀποτέλεσε ἀφετηρία γιὰ ὅλα τὰ μεταγενέστερα κείμενα ἑρμηνείας ὀνείρων ἑλληνόφωνα καὶ μὴ σὲ Ἀνατολὴ καὶ Δύση, συμπεριλαμβανομένων καὶ αὐτῶν τῶν S. Freud καὶ K. Jung. Πρβλ. τὰ εἰσαγωγικὰ τῆς κριτικῆς ἔκδοσης τοῦ κειμένου τοῦ Ἀρτεμιδώρου, R. PACK, *Artemidori Daldiani Oneirocriticon, libri V* (Leipzig 1963) (στὸ ἑξῆς: *Ἀρτεμίδωρος*), καθὼς καὶ τῆς νεοελληνικῆς μετάφρασής του, ποὺ προαναφέρθηκε.

53. Ἔχουν γίνει μέχρι τώρα ἀρκετὲς προσπάθειες ἀνίχνευσης τῶν σχέσεων τοῦ Ἀρτεμίδωρου μὲ τὰ ὑπόλοιπα ὀνειροκριτικά, εἰδικότερα γιὰ τὰ βυζαντινὰ βλ. κυρίως ΜΑΥΡΟΥΔΗ, *Ἀρτεμίδωρος* 32-36.

54. Ὁ κανόνας ἰσχύει ἀνάλογα καὶ γιὰ καρπούς, ὁπότε ἔχει νὰ κάνει μὲ τὴν ἐποχὴ καρποφορίας, πρβλ. π.χ. *Ἀρτεμίδωρος*, σταφυλὴ $79_{12\text{-}15}$.

ρουν τὴν παροῦσα μελέτη. Στέφανος ἀπὸ **ρόδα** εἶναι κακὸς οἰωνός, ἀκόμη καὶ κατὰ τὴν περίοδο τῆς ἀνθοφορίας τους γιὰ ἐκείνους ποὺ εἶναι ἄρρωστοι ἢ κρύβονται. Στέφανος **ἐλαίας**, **δάφνης**, **δρυὸς** καὶ **μυρσίνης** προμηνύει γάμο μὲ ἐλεύθερη (ὄχι δούλη δηλ.) γυναῖκα καὶ τεκνοποιία μὲ παιδιὰ *πολύχρόνια* καὶ μάλιστα θηλυκὰ (ρητὰ γιὰ τὴν **ἐλαία** καὶ τὴ **μυρσίνη**). Ἐπίσης ἡ ἐλαία συσχετίζεται μὲ τὶς θεὲς Δήμητρα καὶ Ἀφροδίτη καὶ ὁ **κισσὸς** καὶ ἡ **ἄμπελος** μὲ τὸν Διόνυσο. Ὅλες αὐτὲς οἱ ἀναφορὲς ἐκφράζουν διαφορετικὴ ὀπτικὴ καὶ εἰδικότερης φύσεως συσχετίσεις ἀπὸ αὐτὲς ποὺ ἀντιστοιχοῦν στὰ βυζαντινὰ ὀνειροκριτικά. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ ἄλλα γενικότερα ὀνειρομαντικὰ γιὰ τὰ ἴδια φυτά, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ χρήση τους σὲ στεφάνους· π.χ. ἡ **ἄμπελος** ὅπως καὶ ὁ **κισσός**, ἐπειδὴ ἔχουν ἕλικες καὶ «δένονται» ὅταν ἀναρριχῶνται, δηλώνουν δεσμὰ καὶ ἐπειδὴ κλαδεύονται, *τραχηλοκόπηση*. Ἔτσι, κοινὸ σημεῖο ἀνάμεσα στὸν Ἀρτεμίδωρο καὶ τὰ βυζαντινὰ ὀνειροκριτικὰ γιὰ τοὺς στεφάνους παρουσιάζεται ἴσως μόνο ὁ συσχετισμὸς μὲ τὸν χρόνο ἀνθοφορίας καὶ ἡ γενικὴ θετικὴ ἐκτίμηση[55].

Στὰ ἑπόμενα σημειώνεται ἡ γενικότερη ὀνειροκριτικὴ σημειολογία τοῦ Ἀρτεμίδωρου γιὰ κάθε ἕνα ἀπὸ τὰ φυτά, ποὺ ἐνδιαφέρουν τὴ μελέτη:

ἄμπελος
καλὸς ἢ κακὸς οἰωνὸς σὲ σχέση μὲ τὰ φυσικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ περιπλεκόμενου, ταχέως ἀναπτυσσόμενου, κλαδευόμενου φυτοῦ· λειτουργεῖ καὶ ὡς σύμβολο θανάτου γιὰ μόνη τὴν ἰδιότητα τοῦ φυτοῦ καὶ γιὰ τὴ στέρηση τοῦ καρποῦ της σὲ ὥρα ἀκμῆς[56].

δενδρολίβανο
δὲν ὑπάρχει μνεία.

δάφνη
καλὸς καὶ κακὸς οἰωνός· σημαίνει γυναῖκα ὄμορφη καὶ πλούσια ὡς ἀειθαλὲς καὶ χαρίεν φυτὸ καὶ ἀποδημία καὶ ἀποτυχία σὲ συνειρμὸ μὲ τὴ μυθολογική της προέλευση[57].

ἐλαία
καλὸς οἰωνός· σημαίνει γυναῖκα -ἐν ἀντιθέσει μὲ τὰ βυζαντινά-, ἄθλησ η, ἐξουσία, ἐλευθερία· ὁ καρπός της καλὸς οἰωνὸς γιὰ ὅλους, ἐκτὸς ἀπὸ

55. Πρβλ. *Ἀρτεμίδωρος* $83_{17\text{-}86}$, 16 γιὰ τὴν ἐλαία, βλ. καὶ $277_{4\text{-}10}$.
56. Πρβλ. *Ἀρτεμίδωρος*, ἄμπελος $73_{23\text{-}25}$, 223_{23}-224_{3}, $247_{2\text{-}4}$, $250_{14\text{-}16}$, $270_{10\text{-}13}$, $275_{3\text{-}19}$, $310_{14\text{-}25}$ καὶ σταφυλὴ $79_{12\text{-}15}$.
57. Πρβλ. *Ἀρτεμίδωρος* $144_{3\text{-}7}$, 281_{19}-282_{1}.

τοὺς δούλους μὲ τοὺς ὁποίους συσχετίζεται ἡ συλλογή του μὲ ραβδισμοὺς καὶ ἡ ἐπίπονη ἐπεξεργασία του[58].

κισσός
βλ. ὅσα σημειώνονται στοὺς στεφάνους.

μυρσίνη
κακὸς καὶ καλὸς οἰωνός· σημαίνει γυναῖκα *ἑταιρικὴ* ἢ δούλη, ἀπάτες, ματαιοπονία, ἀλλὰ καὶ ἀνάρρωση[59].

ρόδο
βλ. ὅσα σημειώνονται στοὺς στεφάνους.

Παρατηροῦνται ἀρκετὲς ἐπὶ μέρους, ἐνίοτε σημαντικὲς διαφορές, ὅπως π.χ. τὸ ὅτι ἡ ἐλαία εἶναι κυρίως καλὸς οἰωνὸς καὶ συμβολίζει γυναῖκα, ἐνῶ στὰ βυζαντινὰ ὀνειροκριτικὰ εἶναι κακὸς οἰωνὸς καὶ συμβολίζει ἄντρα. Γενικότερα, τὰ περισσότερα σχόλια ἔχουν διττὴ σημασία, καὶ θετικὴ καὶ ἀρνητική, σύμφωνα ἐξ ἄλλου καὶ μὲ σχετικὴ ἀρχὴ τοῦ Ἀρτεμίδωρου, ποὺ σημειώνεται στοὺς οἰωνοὺς γιὰ τὰ δέντρα[60]. Κυρίως ὅμως ὑπάρχει μία οὐσιαστικὴ διαφοροποίηση ποὺ ἔγκειται στὴ ριζικὰ διαφορετικὴ ἐποπτεία ποὺ ἐκφράζουν ὅλες οἱ θέσεις του: εἶναι αἰτιολογημένες καὶ διατυπώνονται σὲ σχέση μὲ τὰ φυσικὰ χαρακτηριστικά, τὴν πρακτικὴ χρησιμότητα ἢ τὴ μυθολογικὴ ἐκδοχή, ὁπωσδήποτε δηλ. σὲ συνάρτηση μὲ δεδομένα ἑδραιωμένα στὴν κοινὴ ἀντίληψη. Οἱ ἀφετηρίες αὐτὲς δὲν διαφαίνονται μὲ τέτοια σαφήνεια στὰ βυζαντινὰ ὀνειρομαντικὰ καὶ αὐτὸ δὲν πρέπει νὰ ὀφείλεται στὸ ὅτι τὰ περισσότερα ἀπὸ αὐτὰ ἔχουν ἐπιγραμματικὸ χαρακτῆρα. Τὰ αἴτια πρέπει νὰ εἶναι βαθύτερα καὶ ὀφείλουν νὰ ἀναζητηθοῦν καὶ νὰ διερευνηθοῦν σὲ ἕνα εὐρύτερο πεδίο, ποὺ ξεπερνᾶ τὰ ὅρια αὐτῆς τῆς μελέτης[61].

58. Πρβλ. *Ἀρτεμίδωρος* 78_{13}, $143_{19\text{-}26}$, $250_{14\text{-}15}$, $275_{7\text{-}10}$, $277_{4\text{-}10}$, 281_{19}-282_{1}, 305_{26}-306_{2}.
59. Πρβλ. *Ἀρτεμίδωρος* 116_{17}, $145_{5\text{-}8}$.
60. Πρβλ. *Ἀρτεμίδωρος* $145_{9\text{-}18}$.
61. Εἶναι συναφὲς τὸ ὅτι ὑποστηρίζεται ὅτι οἱ βυζαντινοὶ ὀνειροκρίτες ἔχουν ἔρθει σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν Ἀρτεμίδωρο μέσῳ τῶν Ἀράβων ὁμοτέχνων τους· πρβλ. κυρίως ΜΑΥΡΟΥΔΗ, *Ἀρτεμίδωρος*, 32-36.

Παράρτημα: Ὀνειροκριτικὲς ἀναφορὲς σὲ φυτὰ στολισμοῦ

ἄμπελος

ἄμπελος

Ἄμπελον *ἐν οἱῳδήποτε τόπῳ γινομένην ἰδεῖν καλὸν καιρὸν σημαίνει.* Δ 30

Ἄμπελον *ἐν οἱῳδήποτε τόπῳ ἰδεῖν <γενομένην> ἢ φυτευομένην ἐπιτήδειον καὶ καλὸν καιρὸν δηλοῖ.* ΑΝ 23

Ἄμπελον *πέπειρον ἰδεῖν χαρὰν σημαίνει ἢ [ἐν αὐτῷ περιπατεῖν σαπρὸν σημεῖον σημαίνει].* Δ 24

Ἄμπελον *περιορᾶν χαρὰν καὶ ζωὴν σημαίνει.* Δ47

Ἄμπελον *στυγνὴν ἰδεῖν ὁρισμὸν σημαίνει.* Δ 25[62]

ἐὰν ἴδῃ τις, ὅτι ἐφύη ***ἄμπελος*** *ἐν τῷ οἴκῳ αὐτοῦ εἴτε ἀναδενδράς, εἰ μέν ἐστιν ἄγαμος, γυναῖκα λήψεται καὶ τεκνώσει ἐξ αὐτῆς τέκνα, εἰ μὲν ἴδῃ βότρυας ἐν τῇ ἀμπέλῳ, ἀναλόγως, εἰ δὲ οὐκ εἶδεν, ἐλπιζέτω καὶ οὕτως.* Α 108$_{5\text{-}8}$

ἐὰν ἴδῃ τις, ὅτι ***ἀμπελῶνας*** *ἐκτήσατο νέους, εὑρήσει πλοῦτον καὶ ἐξουσίαν διὰ τὸν οἶνον. ἐὰν ἴδῃ τις, ὅτι ἐτρύγησε μερικῶς τοὺς ἀμπελῶνας, εὑρήσει τέκνον γνήσιον καὶ εἰ μέν εἰσιν οἱ* ***βότρυες*** *ὥριμοι, εἰς θεραπείαν αὐτοῦ ἔσται, εἰ δὲ μή, τοὐναντίον. ὁ βασιλεὺς ἐὰν ἴδῃ τοῦτο εὑρήσει χαρὰν ἐν ταῖς παλλακαῖς αὐτοῦ τάχα καὶ βασιλεύσει μίαν ἐξ αὐτῶν διὰ τὴν δύναμιν τοῦ οἴνου· πτωχὸς ἐὰν ἴδῃ τοῦτο, εὑρήσει χαρὰν καὶ ἐξουσίαν διὰ τὸν οἶνον.* Α 110$_{11\text{-}18}$

Ἐκ τῶν Ἰνδῶν, Περσῶν καὶ Αἰγυπτίων περὶ δένδρων.

... ἡ ***ἄμπελος*** *εἰς γυναῖκα, ἡ* ***ἐλαία*** *εἰς ἄνδρα ἱλαρὸν καὶ πρᾶον καὶ πλούσιον... πᾶν τούτων ὃ ἐὰν πάθῃ, εἰς πρόσωπον τῶν εἰρημένων κρίνεται καλὸν ἢ ἐναντίον.* Α 154$_{20\text{-}27}$

κλῆμα

Κλῆμα *κατέχειν ἔγκλησιν δηλοῖ.* ΑΝ 150

Κλῆμα *κρατήσας ἐγκαλεῖσθαι προσδόκα.* Γ 118, Νκρ 54 (Σ, ΑΣ, Γ)

σταφύλια

Βότρεις *ἐσθίειν ὀμβρικὴν δηλοῖ φύσιν.* Γ 23, Ν 49

Βότρυς *κατέσθειν ὀμβρικὴν δηλοῖ κλίσιν.* Νκρ 14 (Σ, ΑΣ, Γ)

Ῥάγας *ἐσθίειν ὑετοῦ βλύσιν δόκα.* Νκρ app. II 94 (Σ, ΑΣ, Γ)

Σταφυλὴν *μέλανα(ν) φαγεῖν θόρυβον καὶ μάχην βαρεῖαν σημαίνει.* ΑΝ 390

ἡ ***σταφυλὴ ἡ μέλαινα*** *ἐν ἡμέρᾳ τῆς τρύγης θλῖψιν καὶ βασάνους ἀπὸ ἐξουσίας σημαίνει καὶ* ***ἡ λευκὴ*** *κουφότερον ἔχει τὴν κρίσιν. εἰ δὲ οὐκ ἐν καιρῷ τρύγης*

---

62. Πρβλ. καὶ τὰ προβληματικά:

Ἄμπελον *ἐν οἱῳδήποτε ἰδεῖν λαιμωμένην λίαν καλοὺς σημαίνει.* Δ 27

Ἄμπελον *κρατῶν ἀγκαλεῖσθαι προσδόκα.* Νκρ app. II 7

ἴδῃ τις ταῦτα, πλοῦτον καὶ κέρδος σημαίνει· ἡ δὲ ἀπὸ μελαίνης σταφυλῆς εἰς πλοῦτον ἐκρίθη, ἡ δὲ ἀπὸ λευκῆς εἰς κρείττονα κρίσιν ἐστίν. Α $157_{11\text{-}16}$
*Ἐὰν ἴδῃ τις, ὅτι ἔλαβεν ἀπὸ ἀμπέλου **βότρυας**, εὑρήσει πλοῦτον ἀπὸ γυναικός. εἰ δὲ ἴδῃ ὅτι ἀπέθλιψεν αὐτοὺς πρὸς οἰνοποιΐαν, εἰς ἐξουσίαν ἐλθεῖν σπουδάσει καὶ οὐκ ἐπιτεύξεται. εἰ δὲ ἴδῃ ἄμπελον οἰκείαν ἄκαρπον, εὑρήσει στεῖραν γυναῖκα· εἰ δὲ ἴδῃ, ὅτι ἐξερρίζωσεν αὐτήν, εἰ μέν ἐστιν οἰκεία, εἰς θλῖψιν μεγίστην καὶ γυναικὸς χωρισμὸν διὰ θάνατον ἥξει, εἰ δέ ἐστι ξένη, εἰς πορνείαν ἀλλοτρίας εὑρεθήσεται καὶ θλιβήσεται.* Α $157_{17\text{-}24}$[63]

ἀμπελῶνες

*Ἐκ τῶν Περσῶν περὶ **ἀμπελώνων** φυτείας καὶ ἑτέρων.*
*Ἐὰν ἴδῃ τις, ὅτι ἐφύτευσεν **ἀμπελῶνα**, εὑρήσει πλοῦτον καὶ εὐγένειαν κτήσεται καὶ ἐξουσίαν διὰ τὸν **οἶνον**, ἀλλὰ βραδέως. εἰ δὲ ἴδῃ τις, ὅτι ἐξερρίζου αὐτόν, ἀπολεῖ τὸν πλοῦτον καὶ τὴν ἐξουσίαν αὐτοῦ καὶ πτωχεύσει.* Α $208_{1\text{-}6}$[64]

ἐλαία

δέντρο, καρπός

εἰ δὲ ἤσθιεν (ἐνν. τὶς) ***ἐλαίας**, εὑρήσει πικρίαν ἐν τῇ ζωῇ αὐτοῦ ἀναλόγως.* Α $197_{8\text{-}9}$
*εἰ δὲ ἴδῃ, ὅτι ἀπαιωρηθεὶς εἰς **δένδρον ἐλαίαν** ἐτρύγα τοῦ καρποῦ, ἀπὸ ἀνδρὸς ἱλαροῦ καὶ πράου πικρίαν καὶ θλῖψιν δέξεται διὰ τὸ στύφον τοῦ καρποῦ· εἰ δὲ*

---

63. Παραθέτω ἐδῶ καὶ τὰ ὀνειρομαντικὰ γιὰ τὸ κρασὶ γιὰ μιὰ πιὸ ὁλοκληρωμένη εἰκόνα γιὰ τὴν ἄμπελο.
***Οἶνον** ἁπλῶς πίνειν...* ΑΝ 290
***Οἶνον** λευκὸν πίνειν ἱλαρότητα δηλοῖ, μεθ' ὕδατος δὲ ἀηδίαν βαρεῖαν.* ΑΝ 300
***Οἶνον** μέλανα πιεῖν ἐλάττωσιν σώματος δηλοῖ.* ΑΝ 288
***Οἶνον** μετασχὼν προσδόκα δεινὰς μάχας.* Γ 159, Νκρ 86α
***Οἶνος** κάλλιστος χαρὰν προσδόκα.* Γ 175
***Οἶνος** κενωθεὶς ἀγγείων παύει λύπας.* Γ 163
***Οἶνος** ῥυπώδης ἐκτρανοῖ πολλὰς λύπας.* Γ 161, Νκρ 84 (Σ, ΑΣ, Γ)
***Οἶνος** χεθεὶς ἔπαυσεν ὀργίλους μάχας.* Γ 164
***Οἶνος** χυθεὶς ἔπαυσεν ἀγγέλων λύπας.* Νκρ 85α (Γ)
***Οἶνος** χυθεὶς ἔπαυσεν ὀργίλους μάχας.* Νκρ 85β (Σ, ΑΣ)
***Οἴνου** μετασχὼν προσδόκα δεινὰς μάχας.* Γ 159 Νκρ 86ε (Σ, ΑΣ, Γ)
***Οἴνου** μετασχὼν σχεῖν θορύβου προσδόκα.* Νκρ 86α Σ, ΑΣ, Γ)
***Οἴνου** σχεῖν θορύβου προσδόκα.* Νκρ 86α (Σ, ΑΣ, Γ)
***Οἴνου** χυθέντος μάχης κατάπαυσιν δηλοῖ.* ΑΝ 290
*Ἐὰν ἴδῃ τις, ὅτι ἐμεθύσθη **οἴνῳ**, εὑρήσει πλοῦτον καὶ ἐξουσίαν ἀνάλογον τῆς μέθης. ἐὰν ἴδῃ, ὅτι ἐμεθύσθη ἄνευ **οἴνου**, εὑρήσει φόβον ἀνάλογον καὶ τιμωρίαν ἀπὸ ἐξουσίας.* Α $66_{22\text{-}24}$.

64. Γιὰ τὸν οἶνο βλ. καὶ τὴν προηγούμενη παραπομπή.

καὶ ἔφαγεν ἐκ τῶν ***ἐλαιῶν****, ἀναλόγως τοῦ μέτρου ἡμέρας ἀνύσει θλιβερὰς καὶ κακάς. εἰ δὲ ἴδῃ, ὅτι ἀφείλετο τῶν φύλλων τῆς* ***ἐλαίας****, ἀπὸ εὐπραγοῦς καὶ εὐλογημένου ἀνδρὸς εὑρήσει πλοῦτον διὰ χιτώνων.* Α $155_{14\text{-}20}$

Ἐλαίας *τρυγᾶν κέρδος δηλοῖ.* Δ 195

Ἐλαίας *τρώγειν καλὸν δηλοῖ.* ΑΝ 83

Ἐλαίας *χειρίσαι στενοχωρίαν σημαίνει ψυχῆς.* Δ 171

Καρποὺς ***ἐλαιῶν*** *εἰσορᾶν καλὸν τόδε.* Νκρ 50 (Σ, ΑΣ, Γ)

Καρποὺς ***ἐλαιῶν*** *εἰσορᾶν συνών τις κέρδος εἰσίδῃ τάχα.* Νκρ 50α (Σ, ΑΣ, Γ)

Καρποὺς ***ἐλαιῶν*** *ὁρᾶν καλὸν τόδε.* Γ 120[65]

Ἐκ τῶν Ἰνδῶν, Περσῶν καὶ Αἰγυπτίων περὶ διαφόρων βρωμάτων. Α 196-198

βλ. καὶ ἄμπελος καὶ στέφανος

μυρσίνη

Ἐὰν ἴδῃ τις, ὅτι ***μυρσίνην*** *δένδρον ἔσχεν, εὐγενεῖ μὲν ἀνθρώπῳ, πτωχῷ δέ, προσκολληθήσεται διὰ τὸ εὐῶδες τοῦ δένδρου καὶ συγχαρήσεται αὐτῷ.* Α $110_{9\text{-}11}$

Τὰ δὲ ***μυρσίνης*** *φύλλα καὶ* ***δενδρολιβάνου*** *καὶ* ***δάφνης*** *ἐὰν ἴδῃ τις, ὅτι ἔρρανε ταῦτα ἐν τῷ οἴκῳ αὐτοῦ ἀσυνήθως πτωχὸς ὤν, εὑρήσει πλοῦτον ἀπὸ ἀνδρῶν εὐγενῶν· εἰ δὲ ἴδῃ τοῦτο μέγιστος συνήθης ὤν, ταῦτα εἰς θλῖψιν αὐτοῦ κρίνεται. εἰ δὲ ἴδῃ τις, ὅτι μυρσίνης κλάδων εἶχεν, εἰ μέν ἐστι βασιλεύς, μετὰ γυναικὸς ἀναξίας συνουσιάσει· καὶ εἰ μὲν ἦσαν οἱ κλάδοι μετὰ ῥιζῶν, τεκνώσει, εἰ δὲ μή, οὐ τεκνώσει· εἰ δὲ τοῦ κοινοῦ λαοῦ, εἰς γυναῖκα καὶ τέκνον ἀποβήσεται αὐτῷ ὁμοίως.* Α $159_{5\text{-}12}$

65. Παραθέτω ἐδῶ καὶ τὰ ὀνειρομαντικὰ γιὰ τὸ λάδι γιὰ μιὰ πληρέστερη εἰκόνα τῆς σημειολογίας τῆς ἐλιᾶς.

Ἔλαιον *ἀλείφεσθαι καλὸν προσδόκα καιρόν.* Γ 53

Ἔλαιον *περιχυθῆναι ἢ ἀλείψασθαι καλοὺς καιροὺς σημαίνει.* Δ 170

Ἐλαίῳ *περιχεῖσθαι ἢ ἀλείψασθαι καλὸν καιρὸν σημαίνει.* ΑΝ 81

Ἔλαιον *πιεῖν ἀρρωστίαν σημαίνει.* ΑΝ 82

Ἔλαιον *πίνειν ἐν ὁράματι ἀρρωστίαν σημαίνει.* Δ183

Κάρᾳ κενωθὲν ***ἔλαιον*** *χρηστὸν νόει.* Νκρ ΙΙ 37

Ὁρῶν ***ἔλαιον*** *ἐκφύγοις πᾶσαν βλάβην.* Νκρ 91 (Σ, ΑΣ, Γ)

Ὁρῶν ***ἔλαιον*** *πᾶσαν ἐκφύγοις βλάβην.* Γ 15

Τρίχας ἀλείφειν ***ἐλαίῳ*** *αὔξησιν πλούτου σημαίνει.* ΑΝ 4000

εἰ δὲ ἴδῃ ὅτι τρώγει ***ἔλαιον****, ἀποβαλεῖ θλῖψιν καὶ εὑρήσει χαρὰν ἀνάλογον τῆς γλυκύτητος τοῦ* ***ἐλαίου****· εἰ δὲ ἐκθλίβει τις* ***ἐλαίας*** *πρὸς* ***ἔλαιον****, εὑρήσει ἀγαθὸν ἀναλόγως μετὰ κόπου.* Α 197_{29}-198_{2}.

ῥόδον

Ῥόδα *ἐν τῷ ἰδίῳ οἴκῳ <ἐὰν ἴδῃς> καλὸν σημαίνει.* Δ 438

Ῥόδα *ἐν τῷ οἴκῳ σου καλὸν σημαίνει.* Γ 199

Ῥόδα *ῥαντιζόμενα ἰδεῖν ἐν οἴκῳ μεγάλην χαρὰν καὶ καλὴν ἀγγελίαν σημαίνει.* ΑΝ 355

Ῥόδα *συνάγειν χαρὰν ἀπὸ ἀνθρώπου πονηροῦ δηλοῖ.* ΑΝ 354

Τὸ ***ῥόδον*** *εἰς πλοῦτον καὶ χαρὰν κρίνεται. ἐὰν ἴδῃ τις, ὅτι ἐτρύγα* ***ῥόδα****, εὑρήσει χαρὰν ἀπὸ ἀνθρώπου πονηροῦ διὰ τὰς ἀκάνθας τοῦ* ***ῥόδου****. εἰ δὲ ἴδῃ, ὅτι κατερράνθη* ***ῥόδοις*** *ὁ οἶκος αὐτοῦ, εἰ μέν ἐστι βασιλεὺς ὁ ἰδών, μήνυμα χαρᾶς δέξεται κατὰ τὴν εὐωδίαν καὶ τὴν ἐρυθρότητα, εἰ δὲ τοῦ κοινοῦ λαοῦ, εὑρήσει χαρὰν καὶ πλοῦτον. ἐὰν ἴδῃ τις, ὅτι ἔλαβεν ὀσφράδιον ἓν ἢ εἶχεν αὐτό, εὑρήσει τέκνον ποθεινὸν ἀνάλογον τῆς τέρψεως· εἰ δὲ ἴδῃ ἢ δύο ἢ τρία, τοσαῦτα τεκνώσει. καὶ τοῦτο δὲ εἰς πρόσωπον εὐγενοῦς ἀπεκβαίνει.* Α 158_{23}-159_{4}

στέφανοι

Ἐλαϊνὸν στέφανον *ἢ δαφνινὸν φορῶν πορείαν μετὰ κόπων δηλοῖ.* Δ 186

Ἐλάινον *ἢ* ***δρύινον*** *ἢ ἀπὸ* ***δάφνης στέφανον*** *φορεῖν πορείαν μετὰ κόπου σημαίνει.* ΑΝ 86

Στέφανον ἀπὸ δάφνης *ἔχειν πᾶσι καλὸν σημαίνει.* ΑΝ 365

Στέφανον ἀπὸ κυπαρίσσων *ἔχειν ἀρρωστίαν σημαίνει.* ΑΝ 366

Στέφανον ἀπὸ ῥόδων *βαστάζειν κατὰ τὸν καιρὸν αὐτῶν καλὸν σημαίνει· εἰ δὲ παρὰ καιρόν, βάσανον δηλοῖ.* ΑΝ 364

Στέφανον *ἐπὶ κεφαλῆς βαστάζειν μεγάλην τιμὴν σημαίνει.* ΑΝ 362

Στέφανον *οἱονδήποτε λαβεῖν ἱλαρότητα σημαίνει.* ΑΝ 361

Στέφανον *σὺν βαΐῳ δέξασθαι ἐχθρῶν ἐπικράτειαν δηλοῖ.* ΑΝ 363

Résumé

LES PLANTES ORNEMENTALES ET LEUR SÉMIOLOGIE DANS L'ONIROMANCIE À BYZANCE

Depuis toujours les êtres humains utilisent des plantes pour embellir les lieus où ils vivent ou leur aspect extérieur personnel. Dans les texts byzantins étudiés -historiographiques, littéraires et descriptions des cérémonies surtout- on découvre diverses mentions relatives. En général dans la décoration des endroits, publiques ou privés, comme aussi des personnages, célèbres ou inconnus, sont pratiqués des procédés semblables à ceux de l'antiquité, qui dependent naturellement de la variété de la flore locale. D'habitude, on emploie des espèces vivaces, brilliants, odorantes si possible, de préférence qui ne se fânent pas facilement. On se sert des fleurs, du feuillage et des rameaux ou des branches dont on couvre le sol ou les mures ou on forme des synthèses bien concrètes, comme celles pour les *imagines laureatae* ou les *couronnes* ou celles même qui ont le scéma du croix ou de la lettre T.

La série des plantes en général utilisées dans la plupart de cas est bien déterminée: le *laurier*, le *rosemarin*, le *myrte*, la *lierre* et la *rose*. L'*olivier* et la *vigne* sont aussi nommés mais uniquement pour la construction des couronnes et la seconde pour des couronnes nuptiales exclusivement.

Cherchant enfin la sémiologie de ces plantes dans l'oniromancie, on remarque qu'elle depend presque totalement de leur utilisation dans des moments spéciaux de la vie publique ou privée. Un cas caractéristique semble être la sémiologie de la couleur rouge pour l'empereur. D'autre part, des observations spéciales, pour les couronnes par exemple, deviennent plus intéressantes par la comparaison des textes byzantins spéciaux -tous réunis dans l'annexe à la fin de l'article- au texte de l'Artémidore (2e s. après J.Chr.).

BARBARA KOUTAVA-DELIVORIA

NIKE KOUTRAKOU

TO ΔH ΛEΓOMENON: QUELQUES REMARQUES SUR LES EXPRESSIONS FIGÉES DANS LES CHRONIQUES MÉSOBYZANTINES

Le lecteur familiarisé avec la langue grecque médiévale, comme l'était le regretté N. Oikonomidès*, surtout celle employée par les chroniques, est souvent frappé par son expressivité et le mélange (y compris les mots d'origine étrangère) assez original d'ancien et de moderne qui s'y trouve[1]. Au point qu'il est à l'attente de ce trait, en bon "lector in fabula"[2], comme l'était aussi, de toute évidence, l'audience contemporaine des chroniques byzantines. Une bonne part de cette expressivité est par ailleurs due au bagage des formes linguistiques figées[3] dont les Byzantins ne manquaient pas de faire usage, parfois même de façon excessive. Ces formes linguistiques sont d'habitude intro-

---

* Cf. à titre d'exemple ses remarques sur le grec médiéval en tant que base d'une certaine unité linguistique de l'empire byzantin, dans N. OIKONOMIDÈS, L''Unilinguisme' officiel de Constantinople byzantine (VIIe-XIIe siècles), *Σύμμεικτα* 13 (1999), 9-21, sp. 12-13.

1. Cf. les remarques, concernant en premier lieu la chronique de Théophane, dans B. COULIE, P. YANNOPOULOS et CETEDOC, *Thesaurus Theophanis Confessoris, Chronographia, Thesaurus Patrum Graecorum*, Brepols (Turnhout 1998), XXVIIsqq. Cf. aussi A. KAZHDAN (in collaboration with L. F. SHERRY and CHR. ANGELIDI), *A History of Byzantine Literature (650-850)*, Institute for Byzantine Research [Research series 2] (Athens 1999), 205-234.
2. U. ECO, *Lector in fabula* dans *L'œuvre ouverte* (Paris 1965), 61-77, avait mis en évidence le rôle du lecteur que l'auteur prend en considération lors de l'élaboration même du récit. C'était une observation qui ne serait pas déplacée dans le contexte du public byzantin. Sur cette problématique de jeu entre perception et élaboration de toute œuvre cf. aussi S. R. SULEIMAN et I. GROSSMAN, *The Reader and the Text. Essays on Audience and Interpretators* (Princeton 1980), ainsi que W. ISER, *Der implizite Leser* (München 1972).
3. U. ECO, *Trattato di semiotica generale* (Milano 1975), 347-352, établissait une distinction entre les "expressions figées", totalement sclérosées, d'une part et les "schémas génératifs" c'est-à-dire les figures avec un potentiel expressif d'autre part. Pour notre analyse, toutefois, cette distinction n'a pas cours, puisque le potentiel expressif et la fonction d'expédiant linguistique des expressions figées en langue grecque ne sont pas mis en question, surtout après la brillante argumentation de B. VICKERS, *In Defense of Rhetoric* (Oxford 1989), sp. 560sqq.

duites dans le texte par une référence à "ce qui est dit et répété", par une expression à valeur explicative de ce qui suit, expression figée elle aussi, comme *τὸ δὴ λεγόμενον*[4], ou *τὸ δὴ τοῦ λόγου*[5] ce qui présuppose quelque chose de particulièrement bien connu et courant[6].

Un exemple, tiré de *La Continuation de Théophane* aussi bien que de *Skylitzes*, illustrera ce concept. L'expression en question de la *Continuation de Théophane* correspond en effet au récit d'une bataille d'où personne n'échappa, pas même un messager, pour annoncer la nouvelle de la défaite: ou comme l'exprimait de façon bien imaginative *τὸ δὴ λεγόμενον* le dicton populaire, *ὡς μηδ' ἄγγελον, (...) ὑποστρέψαι καὶ ἐκεῖθεν διασωθῆναι*[7] "pas même un messager n'en fût sauvé ni n'en revint". La chronique se réfère à une des expéditions byzantines visant à ramener l'île de Crète sous l'administration de l'empire, celle, soldée par une défaite, du général des Cibyrrhéotes, Kratéros contre les Arabes de Crète vers la fin du règne de Michel II ou au début du règne de Théophile[8]. Cette expédition, qui finit de façon désastreuse pour

4. Συνεχιστής, 80_{17}.
5. Σκυλίτζης, 45_{22}.
6. Il va de soi que l'expression *τὸ δὴ λεγόμενον* ne constituait pas la seule façon de se référer à une notice, nouvelle, dicton ou proverbe, couramment répétées dans la langue de tous les jours et de grande diffusion. Parfois l'auteur introduisait le concept de grande diffusion simplement en répétant qu'il s'agissait de quelque chose de connu: la *Chronographie* de Michel Psellos, par exemple, mentionne les paroles de l'empereur Basile II au cours de la cérémonie de reddition du rebelle Bardas Skléros comme "universellement connues et courantes". Ψελλός, vol. I, XXVII, 16, 17: *τοῦτο δὴ τὸ δημῶδες καὶ κοινὸν ἀνεφθέγξατο.* Les paroles impériales présentaient en effet Skléros comme un rebelle soumis que la population n'avait plus aucune raison de craindre ou de suivre. Elles servaient presque de slogan auprès de l'armée, ce qui explique leur grande diffusion, au point d'être presque devenues proverbiales.
7. Θεοφάνης, $80_{17\text{-}18}$. Σκυλίτζης, 45, emploie les mots: *ὡς μηδ' ἄγγελον, τοῦτο δὴ τὸ τοῦ λόγου, περιλειφθῆναι.*
8. Αικ. Χριστοφιλοπουλου, *Βυζαντινή Ιστορία (641-867)*, vol. B1 (Θεσσαλονίκη 1993²), 198-199. Le même épisode est relaté par Génésius, cf. Γενέσιος, 34_{57} qui, toutefois, met l'accent sur la fuite et le destin tragique du général Krateros, pris et mis à mort par les Arabes près de l'île de Cos. ... *καὶ πρὸς νῆσον τὴν Κῶ τοῦτον κατέσχον, φεῦ τῆς συμφορᾶς, καὶ ἐν αὐτῇ ξύλῳ κρεμάννυσιν....* Cette expédition, est placée par les chroniques (à la fois Génésius et la Continuation de Théophane) aux dernières années du règne de Michel II (820-829). Cf. V. Christides, *The Conquest of Crete by the Arabs (ca 824): a Turning Point in the Struggle between Byzantium and Islam* (Athènes 1984), 162; D. Tsougarakis, *Byzantine Crete. From the 5th Century to the Venetian Conquest* (Athènes 1988), 41-43sqq discutant les efforts byzantins pour la reconquête de l'île (trois expéditions navales, la première sous Photeinos et Damianos, la seconde sous Krateros et la troisième sous Ooryphas) date celle de Krateros aux premières années du règne de Théophile

l'empire, fit partie des premiers efforts byzantins pour reprendre l'île, tombée, quelque temps auparavant (la date exacte du début de la conquête, qui s'étala sur plusieurs années[9], est assez controversée, variant entre 823/4[10] et 827/8 après J. C) aux mains des Arabes venus d'Espagne[11]. Elle devait faire partie de ce que nous qualifierions volontiers d'une série de campagnes byzantines visant à empêcher les Arabes à raffermir leurs possessions sur l'île. Les défaites successives mentionnées par la chronique, ont, toutefois, à en juger par l'emploi de l'expression figée de valeur proverbiale *ὡς μηδ' ἄγγελον*, "comme (dans le cas où) pas même un messager (n'en revint)", produit une impression durable chez le public byzantin.

L'expression figée est par définition elliptique, le lecteur-auditeur étant censé suppléer ce qui manque ainsi que son contexte référentiel. Ceci met effectivement en exergue l'élément prépondérant de toute expression figée: une compréhension parfaite et instantanée du contenu conjuguée à une vaste diffusion, condition préliminaire de la compréhension. En même temps les expressions figées servaient de figures stylistiques bien connues par les critiques et grammairiens anciens, souvent associées au style grandiose[12] ou élégant[13]. Parfois cependant, comme dans l'exemple de la chronique citée précédemment, le chroniqueur s'empressait de souligner qu'il s'agissait d'une expression figée par des locutions du type "d'après ce qu'on dit" et de la rendre

(829-842).

9. N. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ, Ζητήματα τινὰ περὶ τῆς κατακτήσεως τῆς Κρήτης ὑπὸ τῶν Ἀράβων, *Κρητικὰ Χρονικὰ* 15-16 (1961-1962), 9-38, ici 17. Panagiotakès, suivant E. W. BROOKS, The Arab occupation of Crete, *EHR* 28 (1913), 431-447, ici 433, opte pour la date ultérieure de 827-828 en ce qui concerne l'établissement des Arabes en Crète.

10. CHRISTIDES, *The Conquest of Crete by the Arabs*, 85-86.

11. Là-dessus, cf. CHRISTIDES, *The Conquest of Crete by the Arabs*, 162· G. C. MILES, Byzantium and the Arabs, *DOP* 18 (1964), 10, ainsi que TSOUGARAKIS, *Byzantine Crete*, op. cit., 30sqq.

12. Cf., par exemple, le *Περὶ Ἑρμηνείας* de ps.-Démétrius Phaléreus, §§ 8, 102, 241, se référant à l'usage de structures elliptiques et courtes comme l'expression "Διονύσιος ἐν Κορίνθῳ", expression presque proverbiale, se référant à l'inconsistance de la fortune humaine, censée avoir été adressée par les Spartiates à Philippe de Macédoine, avec, en guise d'exemple, le sort de l'ex- tyran de Syracuse Denys, devenu maître d'école à Corinthe: D. M. SCHENKEVELD - A. ASCANI éds., Demetrio, *Sullo Stile*, Bur Classici Greci e Latini 2000 (Milano 2002), 62, 118, 188. Sur la datation, assez controversée de ce texte, que certains datent déjà au IIIe-IIe siècle avant J.C., cf. ibidem, 23-26.

13. Cf., par exemple, le *Περὶ Ἑρμηνείας* de ps.-Démétrius Phaléreus, § 156, se référant à l'usage de plusieurs proverbes conjugués les uns aux autres, comme *ἐξ ὄνυχος τὸν λέοντα..., τορύναν ἔξεσεν*: SCHENKEVELD - ASCANI, Demetrio, *Sullo Stile*, op. cit., 148.

explicite. Ceci peut ajouter à la compréhension du texte, mais pose d'emblée le problème de la vraie fonction de l'expression figée en tant qu'artifice du récit ou en tant qu'élément contribuant à la compréhension du lecteur. En effet, la même locution introductive figée "d'après ce qu'on dit", *τὸ δὴ λεγόμενον* se trouve déjà en langue grecque classique. La *Nouvelle Comédie*[14], par exemple, en tire profit: Ménandre l'emploie dans sa comédie *Σαμία* dont le jeune héros, Moschion, se présente -au début de son monologue- en tant que nouvellement admis dans les catalogues des éphèbes athéniens, "étant un parmi les nombreux, comme il est dit, ne différant en aucune chose d'aucun autre", ...] *ἐγγράφην, οὐδὲν διαφέρων οὐδενός, τὸ λεγόμενον δὴ τοῦτο, τῶν πολλῶν τις ὤν*[15]. La phrase introductive *τὸ λεγόμενον δὴ* et l'expression figée *τῶν πολλῶν τις ὤν* qui la suivait n'avaient pas besoin d'explications, devant une audience athénienne. Toutefois, il y a nuance: dans la langue théâtrale de Ménandre, ces expressions servaient de clin d'œil au public puisque le statut d'Athénien de Moschion constituait un détail significatif pour le développement de l'intrigue de la comédie.

L'analyse des expressions figées dans les chroniques mésobyzantines, surtout de celles qui dépassent le lieu commun et véhiculent une citation ou un proverbe est un outil extrêmement utile. Elle nous permet de déterminer à quel besoin correspondait leur emploi auprès de leur utilisateur, donnant ainsi une indication quant à sa personnalité et à son style personnel. Cette étude vise à formuler quelques remarques à cet effet, par rapport à des chroniques souvent considérées sans caractère, presque totalement impersonnelles.

Évidemment, comme pour toute analyse de procédé littéraire, il faut toujours tenir compte des influences qui peuvent exister au niveau de langue ou de style, emprunts et même plagiat y compris, c'est-à-dire du niveau de la contamination textuelle d'une œuvre, dont les expressions figées peuvent aussi constituer une indication. Tout cela exigerait, pour une étude complète, une énumération systématique de toute citation[16], lieu commun, proverbe et

---

14. La *Nouvelle Comédie* date du IVe-IIIe siècle avant J. C. et influença toute la production littéraire grecque et latine postérieure. Toutefois, comme le remarqua M. VILARDO, Menandro, *Σαμία*, *La donna di Samo*, Bur Classici Greci e Latini 2000 (Milano 1999), 7, les œuvres de Ménandre n'avaient pas été reprises à Byzance, leur auteur ayant été proie à des attaques virulentes de la part des pères de l'église pour son réalisme perçu -par exemple par Épiphane de Salamis (dans *Panarion, Adversus Haereses*, condamnant Ménandre) déjà au IVe siècle de notre ère comme excessif et cynique.
15. MÉNANDRE, *Σαμία*, éd. M. VILARDO, *La donna di Samo*, op. cit., p. 92.
16. Cf., par exemple, le cas des citations employées dans une fonction spécifique, étudié par P.

expression figée dans les chroniques en question avec l'analyse de leurs différences et leur usage par chaque auteur, déterminant d'éventuelles inconsistances et influences mutuelles. Nous le ferons dans une certaine mesure à partir d'exemples précis, dépassant le lieu commun et dénotant, dans le cas que cela puisse se faire, un emploi personnalisé propre à un certain auteur. Après tout, ces expressions figées faisaient partie des processus divers comme les citations qui, déjà au IVe siècle, avaient servi de véhicule pour acheminer des idées nouvelles et des thèses différentes par rapport au modèle dont on se servait ou dont on invoquait l'autorité[17].

Pour reprendre notre exemple de la bataille sans survivants ni messager et pour revenir aux chroniques byzantines, il ne serait pas inutile de rappeler que le même concept d'une défaite dévastatrice avec extermination totale des soldats qui y prirent part, pouvait être introduit par le chroniqueur en usant des mots ordinaires. C'est le cas, par exemple, de *la Chronique de Théophane* au début du IXe siècle[18], décrivant la reprise d'Amorion sur les Arabes sous Constance II[19], qui, dans un langage tout à fait terre-à-terre, mentionne, sans

---

ALPHANDÉRY, Les citations bibliques chez les historiens de la première croisade, *RHR* 90 (1929), 139-157.

17. G. DAGRON, L'empire romain d'Orient au IVe siècle et les traditions politiques de l'hellénisme. Le témoignage de Thémistios, *TM* 3 (1968), 1-142.
18. Évidemment la question de la langue est étroitement liée à la question de la rédaction et ses stades ainsi que de l'auteur de la *Chronique de Théophane.* Mais, que celle-ci fut vraiment rédigée par Théophane le Confesseur, higoumène du monastère d'Agros vers 811-814, comme en témoigne la tradition manuscrite (cf. l'analyse de B. COULIE et P. YANNOPOULOS, *Thesaurus Theophanis Confessoris Chronographia,* coll. *Thesaurus Patrum Grecorum,* Brepols Turnhout 1998, XXVIIIsqq, ainsi que récemment P. YANNOPOULOS, Les vicissitudes historiques de la *Chronique* de Théophane, *Byzantion* 70, 2000, 527-552) ou par son ami Georges le Syncelle, Théophane en étant seulement l'éditeur (cf. C. MANGO, Who wrote the Chronicle of Théophanes?, *ZRVI* 18, 1978, 9-17) ou encore par un second Théophane vers le milieu du IXe siècle (voir P. SPECK, Der "zweite" Theophanes: Eine These zur *Chronographie* des Theophanes, dans *Ποικίλα Βυζαντινά* 13 [Varia 5], Bonn 1994, 431-483) le fait demeure que cette chronique fait (progressivement et au moins dans sa dernière partie, à partir du règne de Léon IV, amplement acceptée comme de l'élaboration de Théophane, cf. COULIE et YANNOPOULOS, op. cit., XLII) preuve d'une langue vive et imagée, mais marquée par l'absence relative des artifices du récit. Pour une discussion d'ensemble de cet auteur et de son œuvre cf. aussi, récemment, KAZHDAN, *Byzantine Literature,* 224sqq. et A. ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ, *Βυζαντινοί ιστορικοί και χρονογράφοι, II* (Αθήνα 2002), 117-188.
19. Sur les relations entre Byzance et les Arabes et les guerres arabo-byzantines des VIIe-VIIIe siècles cf. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Βυζαντινή Ιστορία,* vol. B1, 52sqq. Cf. aussi *The Cambridge Medieval History IV,* éds. HUSSEY J. - NICOL D. M. - COWAN G. (Cambridge, Londres, New York, Melbourne 1975[2]), 61sqq. ainsi que H. AHRWEILER, L'Asie Mineure et les

aucune élaboration ou figure[20], à propos de la garnison arabe de cinq mille *hommes* vaincue à Amorion, que tous ont été tués et aucun n'a survécu, littéralement "qu'aucun d'eux n'y a été laissé"[21]. Dans le cas parallèle précité de "pas même un messager" de *La Continuation de Théophane*, l'emploi de la phrase introductive "comme on dit" et de l'expression figée, témoigne d'une volonté de rendre le texte plus élaboré en rappelant un détail, lié souvent à l'histoire -procédé rhétorique bien connu[22]- et de charge émotionnelle évidente, détail à la fois significatif et censé être de grande diffusion, repris par la langue courante: cet emploi n'est pas sans rappeler l'usage qu'en faisait Ménandre, ce qui, en soi, ne serait pas étranger au renouveau des lettres et au classicisme du IXe-Xe siècles[23].

Ainsi la locution "d'après ce qu'on dit", *τὸ δὴ λεγόμενον*, faisait partie du registre des phrases figées introductives, explicatives ou complétives que les Byzantins employaient pour introduire ou expliciter un "dit", proverbe ou autre expression figée qui suivait. Ils avaient toutefois une préférence marquée pour la phrase introductive qui faisait office d'entrée en matière et liait l'expression qui suivait avec le reste du texte, facilitant en même temps sa compréhension par le lecteur. En outre, l'usage de l'expression figée, introductive ou explicative, revendiquait par son existence en tant que "dit" la grande diffusion et, par-là même le droit à la vraisemblance, sinon à la vérité, de ce qui était dit. Des expressions telles que "comme on dit", "comme dit le dicton", "comme il est dit communément" *ὡς φασίν, ὡς λόγος δηλοῖ, ὡς λέγεται*, sont caractéristiques de cette tendance. En voici un exemple puisé dans l'*Histoire* de Léon le Diacre[24]: racontant les intrigues de Joseph Bringas[25] et en

---

invasions arabes (VIIe-IXe siècles), *RH* 227 (1962), 1-32.

20. Sur la manière de travailler de Théophane à base de "fiches" sans élaboration cf. COULIE - YANNOPOULOS, op. cit., XLI-XLII. Sur l'élaboration stylistique de cette chronique cf. aussi KAZHDAN, *Byzantine Literature*, op. cit., 227-234.

21. Θεοφάνης, 351_9, *πάντας κτείνουσι τοὺς Ἄραβας... καὶ οὐκ ὑπελείφθη ἐξ αὐτῶν οὐδὲ εἷς.* Cf. A. ΣΤΡΑΤΟΣ, *Τὸ Βυζάντιον στὸν Ζ΄ αἰώνα*, vol. IV (Αθήνα 1972), 249-257.

22. Sur l'utilisation de l'histoire, surtout histoire récente qui a un meilleur potentiel émotionnel cf. M. NOUHAUD, *L'utilisation de l'histoire par les orateurs Attiques* (Paris 1982), passim; cf. aussi H. M. MCCALL, *Ancient Rhetorical Theories of Simile and Comparison* (Cambridge, Mass. 1969).

23. P. LEMERLE, *Le premier humanisme byzantin, Notes et remarques sur l'enseignement et la culture à Byzance des origines au Xe siècle* (Paris 1971), 177sqq.

24. Λέων Διάκονος. Sur la date de la composition du texte (communément daté à la fin du Xe siècle) cf. en dernier lieu le commentaire de B. ΚΑΡΑΛΗΣ, *Λέοντος Διακόνου, Ιστορία* (Αθήνα 2000), 11-16. Sur l'auteur cf. *ODB* II, 1217.

particulier sa tentative d'inciter contre Nicéphore Phocas pendant la campagne de Tarse, ses propres généraux, en commençant par son neveu, Jean Tzimiscès, alors stratège des Anatoliques, Léon le Diacre décrit, à la manière d'un romancier, comment Jean Tzimiscès, ayant reçu le message de Bringas l'incitant contre Nicéphore Phocas, s'empressa près de ce dernier; il s'assit près de lui dans sa tente et compara sa tranquillité devant le danger qui le menaçait à un état de calme qui surpassait le sommeil d'Endymion en ajoutant un presque obligatoire "comme on dit"[26]. Le sommeil figuratif du général byzantin est censé être plus profond que celui du héros de la mythologie antique et la phrase *ὡς φασὶ* qui l'explicite lui donne une dimension de grande diffusion. Évidemment cette phrase explicative se réfère au sommeil d'Endymion en soi, le présentant sous l'acception d'un fait connu. Mais en même temps la scène constitue un clin d'œil au lecteur, une référence indirecte au calme de Nicéphore Phocas devant le danger et, par inférence, à sa bravoure, tous deux censés être bien connus du public byzantin.

Dans ce dernier emploi nous nous trouvons devant un "dit", devant une locution présentée comme connue et courante qui fait référence à la mythologie classique, aux amours de Diane-Lune et d'Endymion que les recueils des proverbes provenant du fonds puisé dans Diogénianus, Zénobius (IIe siècle) et leurs émules, ne laissaient pas sans signaler[27]. Cela correspondait à une expression figée facilement reconnaissable, au moins dans le cas du public byzantin cultivé, à en juger par l'emploi, plutôt excessif, que fait de l'expression "d'après ce qu'on dit" *τὸ δὴ λεγόμενον* Ignace le Diacre[28] au neuvième siècle,

---

25. Sur J. Bringas et sa carrière politique cf. A. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ, Ιωσήφ Βρίγγας, προσωπογραφικά προβλήματα και ιδεολογικά ρεύματα, *Σύμμεικτα* 4 (1981), 87-115. Cf. aussi Χρ. ΑΓΓΕΛΙΔΗ, Η χρονολόγηση και ο συγγραφέας του Διαλόγου *Φιλόπατρις*, *Ελληνικά* 30 (1977), 34-50.
26. Λέων Διάκονος, 38: *Σὺ μὲν ἔφη, ὦ γενναῖε, βαθὺν ὕπνον καθεύδεις, καὶ ὑπὲρ τὸν Ἐνδυμίωνα, ὥς φασιν...*
27. E. L. LEUTSCH - F. G. SCHNEIDEWIN, *Corpus paroemiographorum Graecorum*, I-II (Göttingen 1839, Hilderschein 1965^2), *Zenobius* III 76, vol. I, 75. Le texte de Zenobius reprend l'histoire d'Endymion et de Diane-Selenè et mentionne la jeunesse éternelle du héros endormi, en expliquant que le proverbe était employé pour ceux qui dormaient beaucoup. Le texte de Diogenianus de son côté (*Diogenianus* II, 48), ibidem, II, 25, préfère le récit de Hypnos-Sommeil et d'Endymion, en expliquant toutefois que le proverbe se disait pour les gens sommeillant, et qui pouvaient se retrouver inchangés tandis que des changements s'opéraient autour d'eux, vu que leur sommeil les mettait hors du temps.
28. Sur ce personnage, littérateur habile et auteur d'une série de vies de saints populaires du IXe siècle telles que les vies des patriarches Taraise et Nicéphore Ier ou de S. Grégoire le

afin d'introduire des expressions figées se référant à des figures de la mythologie antique[29]. En témoignent aussi des expressions figées et proverbiales telles que *Ἀκεσσαίου σελήνης, τὸ δὴ λεγόμενον* "(aussi lentement qu') avec la lune d'Akessaios, comme on dit"[30]. Évidemment le destinataire de cette lettre, le patriarche Méthode[31], avait la culture nécessaire pour comprendre cette allusion, que d'ailleurs Ignace répète -en tant qu'expression d'une lenteur excessive- dans une autre de ses lettres[32] adressée à un certain Nicéphore Diacre et Chartophylax, sans cette fois l'affubler de "d'après ce qu'on dit", *τὸ δὴ λεγόμενον*, c'est-à-dire sans insister sur le caractère de compréhension et d'usage courant de l'expression. De plus, la *lune d'Akessaios* était aussi connue de Suidas, qui la cite en tant que proverbe utilisé pour ceux qui se fixaient quelque part ou qui étaient en retard[33].

Il est tout aussi intéressant de noter l'usage qu'en fait de cette expression proverbiale, se référant à *la lune d'Akessaios*[34] un autre auteur du IXe-Xème siècle, Léon Choerosphactès. Ce haut fonctionnaire byzantin, extrêmement érudit, qui a plusieurs fois servi d'ambassadeur auprès des Arabes et des Bulgares, en fait usage dans une lettre adressée à l'empereur Léon VI le Sage,

---

Décapolite, cf. récemment le commentaire de C. Mango, dans C. MANGO (with the collaboration of STEPHANOS EFTHYMIADIS), *The Correspondance of Ignatios the Deacon* -cité dorénavant MANGO, *Ignatius*-, Dumbarton Oaks (Washington 1997), 3-18, avec la bibliographie relative.

29. Sur la culture profane et l'éducation d'Ignace le Diacre, allant de pair avec ses connaissances bibliques, combinaison qui donnait à ses écrits leur caractère propre, cf. ΣΤ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ, Παρατηρήσεις σχετικά με τις όψεις της αρχαιογνωσίας στο έργο του Ιγνατίου Διακόνου, dans *Οι σκοτεινοί αιώνες του Βυζαντίου (7ος-9ος αι.)*, Institut des Recherches Byzantines, Fondation Nationale des Recherches [Conférences internationales 9] (Αθήνα 2001), 109-132.
30. MANGO, *Ignatius*, lettre 52, 132.
31. Sur le milieu culturel de Méthode et des intellectuels de son époque cf. P. LEMERLE, *Le premier humanisme byzantin. Notes et remarques sur l'enseignement et la culture à Byzance des origines au Xe siècle* (Paris 1971), 150sqq, 181sqq, ainsi que l'étude, toujours valable de E. von DOBSCHUETZ, Methodius und die Studiten, *BZ* 18 (1909), 41-105.
32. MANGO, *Ignatius*, lettre 28, 82.
33. Suidae *Lexicon*, éd. A. ADLER, s.v. *τὴν Ἀκεσαίου* (sic) *σελήνην*. L'emploi de l'article défini suffirait pour souligner que *la lune d'Akessaios* faisait référence à quelque chose de spécial, sans même que *Suidas* définisse l'expression comme proverbe.
34. LEUTSCH - SCHNEIDEWIN, op. cit., vol. II, 265, Apostolius, I. 90. Le recueil des proverbes donne la clef de l'allusion en racontant l'histoire d'Akessaios, qui fut commandant d'un bateau et qui était réputé pour être toujours en retard, donnant comme prétexte de son refus de se mettre en route le fait qu'il attendait la pleine lune, afin d'avoir de la lumière pendant la traversée.

quand, tombé en disgrâce, il essaie d'obtenir de nouveau son retour à la faveur impériale[35]. La lettre de Choerosphactes fait en effet un usage tellement excessif, sinon abusif pour le lecteur moderne, d'expressions figées que l'effet produit est celui d'une avalanche impressionnante; visant à faire condamner par l'empereur ses accusateurs il l'exhorte: "oui, condamne-les et fais les apparaître comme le loup autour du puits[36], comme le chien près des entrailles[37], comme le lièvre devant le couteau[38], comme la corneille devant le scorpion[39], comme l'habitant de Carpathos devant le lièvre[40]. Montre leur, d'après le proverbe, la *Lune d'Akessaios*[41], afin que je vive en me réjouissant et que je me réjouisse ...". Les expressions figées employées avaient comme but de fustiger les malfaiteurs en mettant en avant leurs défauts par rapport à des locutions proverbiales antiques et surtout de démontrer qu'en se rangeant contre Léon Choerosphactès, ses calomniateurs avaient, en fin de compte, nuit à eux-mêmes. Car, après tout, ces proverbes se disaient pour des gens qui avaient agi contre leurs propres intérêts. Mais l'emploi conjugué de ces proverbes, même s'il semble suivre à la lettre les conseils de Démétrius *Περὶ Ἑρμηνείας*[42] sur le style élégant, tend à faire supposer que l'ambassadeur byzantin écrivait ses lettres ayant les recueils des proverbes ouverts devant de lui.

Ces exemples illustrent la tendance byzantine d'employer un langage vif, usant souvent des expressions colorées. Les expressions figées, introduites ou explicitées par des phrases attestant leur grande diffusion et faisant d'elles le bien commun du public byzantin, en font partie. Elles se présentent, par ailleurs, sous deux formes: la première comprend les proverbes et expressions bibliques, souvent à caractère moral prononcé (et rendues proverbiales par la suite), même si ce caractère moral ne prévalait pas normalement dans les locutions[43] des recueils et collections de proverbes médiévaux[44]. La seconde se

35. G. KOLIAS, *Léon Choerosphactès, Magistre, proconsul et patrice, Correspondance* (Paris 1939), Lettre no. 24, 117-119.
36. LEUTSCH - SCHNEIDEWIN, op. cit., vol. I, 104, Zenobius, IV, 100. Le proverbe est répété pas Suidas, s.v. *Λύκος*.
37. LEUTSCH - SCHNEIDEWIN, op. cit., Diogenianus, V 67.
38. Ibidem, Diogenianus, I 52.
39. Ibidem, Diogenianus, I 52, V59, Zenobius, IV 60, répété par Suidas, s.v. *κορώνη*.
40. Ibidem, Zenobius, IV 48.
41. Ibidem, Diogenianus, I 57, VI 30.
42. (ps.)-Démétrius Phaléreus, *Περί Ερμηνείας* § 156. Cf. SCHENKEVELD - ASCANI, Demetrio, *Sullo Stile*, op. cit., 148.
43. P. ODORICO, *Il prato e l'ape* (Vienne 1986), 7 sqq.

dote d'une couverture se revendiquant du classicisme avec des références marquées à la mythologie antique et, malgré les affirmations contraires des auteurs byzantins on peut se poser des questions quant à sa diffusion réelle.

Le premier cas n'a pas de quoi nous surprendre. Les proverbes devenaient proverbes exactement parce qu'ils étaient de grande diffusion et facilement compris et la Bible faisait partie des connaissances obligatoires des chroniqueurs et autres auteurs de l'époque, moines et hagiographes ou pas[45] qui ne se faisaient pas prier pour la citer. La *vie* de saint Philarète[46], par exemple, écrite par son petit-fils vers 821-822[47], présente le saint en train de rappeler *τὸν ἐπιχώριον καὶ δημοτικὸν λόγον* le dicton à la fois local et proverbial d'après lequel le pauvre ne doit avoir aucun souci: "étant sorti nu du ventre de ma mère nu aussi j'y retournerai"[48] et qui trouve son origine dans l'Écclésiaste. Il en va de même des expressions figées proverbiales telles que "on est toujours -comme dit le dicton- attiré par son semblable" *ἀεὶ γὰρ ὁ λόγος, τὸ ὅμοιον τῷ ὁμοίῳ προστρέχει* qu'emploie dans sa *Relation sur la capture de Thessalonique* Jean Cameniate[49] et qui est répété par les recueils des proverbes[50]. Mieux encore, la *Chronique de Théophane*, relatant le rechute de Pyrrhus, l'ancien patriarche de Constantinople (638-641) sous Héraclius, dans le Monothélisme quand il quitta Rome pour Ravenne, et cela malgré sa pro-

44. Cf. à titre d'exemple, LEUTSCH - SCHNEIDEWIN, op. cit., vol. II, Mantissa Proverbiorum I, 26. Il s'agit du proverbe *τυρὸν ἠγόραζε*, se référant aux manières ostentatoires et au manque de jugement d'une personne. CF. aussi K. KRUMBACHER, *Die Moskauer Sammlung*, 410 n. 85: *ἄρτον τις φαγεῖν οὐκ ἔχων, προσφάγειον ἐζήτει*. Le caractère moral n'y manque pas, puisque le proverbe émet en réalité un jugement de valeur sur la personne indiquée, mais il ne semble pas en être le trait prépondérant qui serait plutôt l'ironie. Cf. Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, *Βυζαντινῶν Βίος καὶ Πολιτισμός* (Ἀθῆναι 1948-1957), vol. VI, 418.

45. Sur les analogies entre la littérature hagiographique et la littérature biblique, et la culture biblique des auteurs cf. M. VAN UYTFANGHE, Modèles bibliques dans l'hagiographie, dans P. RICHÉ - G. LOBRICHON éds., *Le Moyen Âge et la Bible* (Paris 1984), 449-458; IDEM, L'empreinte publique sur la plus ancienne hagiographie occidentale, dans J. FONTAINE - CH. PETRI éds., *Le monde latin antique et la Bible* (Paris 1985), 479-497.

46. M. H. FOURMY - M. LEROY, La Vie de S. Philarète, *Byzantion* 9 (1934), 85-170.

47. KAZHDAN, *Byzantine Literature*, op. cit., 283.

48. FOURMY - LEROY, La Vie de S. Philarète, op. cit., 133/2: *πτωχὸς μέριμνα μὴ ἐχέτω γυμνὸς ἐξῆλθον ἐκ τῆς κοιλίας τῆς μητρός μου, γυμνὸς καὶ ἀπελεύσομαι ἐκεῖ.* L'expression provient de l'*Ecclésiaste* V, 14. Sur le sens du proverbe qui souligne la providence divine cf. Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, op. cit., 388.

49. Jean Cameniates [CSHB] (Bonn 1839), 584_{11}.

50. LEUTSCH - SCHNEIDERWIN, op. cit., vol. II, 94, GC M, I 15: *ἀεὶ τὸν ὁμοῖον ἄγει Θεὸς πρὸς τὸ ὁμοῖον.*

messe au pape et à Maxime le Confesseur de se tenir sur le chemin de l'Orthodoxie, emploie, sans se servir de phrase introductive, une expression figée de nature proverbiale puisée dans la Bible, le comparant au chien qui revient à son vomissement[51]. Cette dernière expression figée *ὡς κύων ἐπὶ τὸ ἴδιον αὐτοῦ ἐξέραμα* était en réalité un lieu commun proverbial repris dans les recueils[52] et employé *ad nauseam* contre les hérétiques et dissidents de toute sorte. Théodore Studite, par exemple, qui exploite à ce propos Épiphane de Chypre, l'employait se référant à un certain Christophore -moine mal nommé de l'avis du Studite-, qui avait abandonné son couvent[53]. Dans ce cas user d'une expression figée est plus qu'un artifice du récit: Théodore, écrivant entre 809 et 811[54], fait preuve d'une ironie bien particulière puisqu'il emploie une expression qui est censée souligner une velléité de revenir à la situation précédente, même perçue comme pire plutôt que de changer, pour fustiger en effet le *ἄστατον* caractère inconstant de ce personnage. Toutefois, l'expression proverbiale dans la *Chronique de Théophane*, reprenant à propos de Pyrrhus le texte d'abord des *Proverbes*[55] et par la suite de la *seconde épître de St Pierre*[56] se référant aux Chrétiens qui retournaient vers le paganisme, faisait en même temps office de message: elle assimilait l'ex patriarche aux païens et aux hérétiques anciens et cela suffisait à le discréditer, l'expression servant de clin d'œil au lecteur quant à l'ex patriarche et à son sort.

Ce dernier emploi s'inscrit dans la perspective d'un objectif non avoué mais toujours présent dans les textes byzantins: créer une distance qui per-

---

51. Θεοφάνης, 331_{16} [CSHB, op. cit., $509_{7\text{-}9}$]: *τῆς δὲ Ῥώμης ὑποχωρήσας καὶ ἐν Ῥαβέννῃ ἐλθὼν ὡς κύων ἐπὶ τὸ ἴδιον αὐτοῦ ἐξέραμα ἐπέστρεψεν.* L'épisode correspondant est absent du *Breviarium* du patriarche Nicéphore, qui se borne à signaler que Pyrrhus après sa démission s'est rendu en Afrique pour des discussions avec les moines de la région, dont Maxime le Confesseur, et ne dit mot de son revirement. Cf. C. MANGO, The Breviarium of Patriarch Nicephoros, *Βυζάντιον. Αφιέρωμα στον Ανδρέα Στράτο*, II (Αθήνα 1986), 539-552.

52. LEUTSCH - SCHNEIDEWIN, op. cit., vol. II, GC L II 36: *κύων ἐπιστρέψας ἐπὶ τὸν ἴδιον ἔμετον;* ibidem, GC M III 90.

53. G. FATOUROS éd., *Theodori Studitae, Epistulae* [CFHB] (eds. H. G. BECK - A. KAMBYLIS - R. KEYDELL), I-II (Berlin 1992) (cité *Theodori Studitae, Epistulae*), lettre 40/65, vol. I, 120: *ὅτι ὁ ψευδώνυμος Χριστόφορος πάλιν εἰς τὸ ἴδιον ἐξέρασμα ὑπέστρεψεν, οὐδόλως ἐθαύμασα, εἰδὼς αὐτοῦ τὸ ἄστατον καὶ ἀπαγές....*

54. Ibidem, vol. I, 185*.

55. Prov. XXVI, 11.

56. Petri II, II, 22.

mettra à l'auteur d'émettre un jugement de valeur, presque toujours un jugement moral. C'est dans ce contexte que s'inscrivent les remarques de *Suidas* qui décrit le proverbe comme "parole utile". Mais la même source s'empresse d'ajouter que par extension le mot proverbe pouvait désigner tout récit circonstancié; en outre un proverbe pouvait par métaphore, constituer une allusion à un contenu référentiel caché derrière le "dit"[57]. C'est le cas, par exemple, de l'emploi de *τὸ δὴ λεγόμενον*, "d'après ce qu'on dit" par Théodore Studite, dans ses lettres. Celui-ci, se référant au prêtre Joseph qui avait officié au second mariage de l'empereur Constantin VI, considéré comme adultère par les Studites et une partie de l'Église, fait par deux fois usage de l'expression "d'après ce qu'on dit", afin d'introduire une expression à valeur proverbiale, dénotant l'impossibilité, en l'occurrence, que le prêtre Joseph tentait de *ἀποδεῖξαι ἑαυτὸν τοῦ Προδρόμου καὶ Βαπτιστοῦ ὁσιώτερον*[58], "prouver qu'il était lui-même plus saint que saint Jean Baptiste". Théodore, usant de cette locution, se place d'office en position de supériorité morale par rapport à son adversaire et à l'affaire du mariage de l'empereur, et ce haut lieu moral lui permet un jugement ironique par rapport au prêtre Joseph, qui, d'après le témoignage même de la locution, se trouvait en train d'essayer de prouver l'impossible.

Dans ce contexte de supériorité morale revendiquée par les auteurs byzantins au moyen de ces expressions figées, il n'est pas inutile de rappeler que la locution figée "d'après ce qu'on dit" *τὸ δὴ λεγόμενον* était une des nombreuses locutions introductives en usage dans la langue grecque médiévale. En effet, nos auteurs font souvent usage de locutions telles que *τὸ τῆς παροιμίας*[59], "d'après le proverbe" ou *κατὰ τὸ γεγραμμένον*, "d'après ce qui a été écrit = d'après les Écritures", ou encore *κατὰ τὸ εἰρημένον*, "d'après ce qui a été dit", qui fonctionnent, elles aussi, de la même manière que *τὸ δὴ λεγόμενον*, c'est à dire en introduisant une expression figée consécutive, présentée comme une vérité, afin de permettre à l'auteur un jugement de valeur, souvent moral, par rapport à ce qui est décrit. Cette façon indirecte de procéder, en prenant des distances par rapport à l'événement décrit et en se réfugiant derrière une autorité morale pour émettre un jugement, n'est pas inhabituelle dans nos chroniques ni dans la littérature byzantine en général. La locution

57. Suidae *Lexicon*, s.v. *παροιμία: τί ἐστι παροιμία; λόγος ὠφέλιμος (...), ἢ παροιμία ἐστὶ λόγος ἀπόκρυφος, δι' ἑτέρου προδήλου σημαινόμενος.*
58. *Theodori Studitae, Epistulae* [CFHB], op. cit., lettre 22/54 et lettre 31/64, vol. I, 59 et 87.
59. Cf. à titre d'exemple, Ζωναρᾶς, XVI, 28.

figée introductive *κατὰ τὸ γεγραμμένον*, "selon les Écritures", avait, à cet effet la valeur d'une autorité morale incontestable pour le public byzantin. Il se peut même qu'elle soit explicitée par la référence exacte au texte biblique choisi. C'est le cas, par exemple, du *κατὰ τὸ εἰρημένον τῷ προφήτῃ Ναούμ*[60], dans la collection des *Miracles de St Démétrius*. La locution introductive *κατὰ τὸ εἰρημένον*, "d'après ce qui a été dit" se trouvait d'habitude explicitée dans le cas où la référence dont l'auteur avait besoin se faisait à un texte moins connu, comme celui du prophète de l'exemple précité.

Ainsi, dans la collection des *Miracles de S. Demetrius* l'usage des expressions introductives et explicatives se référant aux Écritures est parallèle à celui de *τὸ δὴ λεγόμενον*. Dans le premier *Miracle*, par exemple, il y a référence à l'impossibilité de compter les grains de sable[61], selon les paroles de la Bible[62], afin de mieux mettre en valeur, par une hyperbole, les miracles du saint, eux aussi, également impossibles à compter. Ce qui n'est pas sans rappeler le proverbe *ἄμμον μετρεῖν*"[63] "compter le sable" des recueils des proverbes grecs des premiers siècles. Cette équivalence dans la fonction des expressions figées introductives est encore mieux mise en évidence par l'emploi dans le texte des *Miracles de St Démétrius* de l'expression *τὸ δὴ λεγόμενον*, "d'après ce qu'on dit", avec la valeur de *κατὰ τὸ γεγραμμένον*, "d'après ce qui a été écrit", c'est à dire quand la référence à laquelle renvoie l'expression introductive se fait par rapport non plus à la sagesse populaire ou antique mais à celle biblique: le texte des *Miracles* renvoie au livre de Job, avec l'expression *τὸ δὴ λεγόμενον*, "d'après ce qu'on dit", revendiquant ainsi pour le "dit" *ἐπ' ὀμφαλοῦ γαστρὸς* concernant une attaque contre le "ventre mou", le point faible de quelqu'un[64] (en l'occurrence de l'éparque Marianos, bénéficiaire du miracle, et dont le point faible usé par le diable serait l'arrogance), l'autorité des paroles bibliques[65].

---

60. P. LEMERLE, *Les plus anciens recueils des miracles de Saint Démétrius*, I (Paris 1979), miracle I, § 16, p. 62: ... *ἢ γὰρ δίκαιός ἐστι καὶ συγχωρεῖται νοσεῖν ἵνα μὴ ὑπεραίρηται, μᾶλλον δὲ ἵνα καὶ πλέον λαμπρύνηται ὡς ἐν χώνῃ χρυσὸς ... ἐν τῇ μελλούσῃ κρίσει πολλῆς αἴσθηται τῆς φιλανθρωπίας κατὰ τὸ εἰρημένον τῷ προφήτῃ Ναούμ.*
61. LEMERLE, op. cit., I, miracle III, § 29, p. 75: *Ἴσον ἀδελφοὶ ἀγαπητοὶ καθέστηκεν ἄμμον θαλασσῶν καὶ σταγόνας ὑετοῦ, κατὰ τὸ γεγραμμένον ἀριθμεῖν ἢ τὰς θαυματουργίας... τοῦ καλλινίκου καὶ ὑπερενδόξου μάρτυρος Δημητρίου.*
62. Sir. I.2.
63. Zenobius, I 80.
64. LEMERLE, op. cit., miracle I, § 13, t. I, p. 58: *καὶ δὴ τὴν ἐπ' ὀμφαλοῦ γαστρός, τὸ δὴ λεγόμενον, πανοπλίαν αὐτοῦ κινεῖ* (sc. le diable) *τὴν ἑλέπολιν τῶν λογισμῶν.*
65. Job, XL_{16}.

La même fonction est remplie par l'usage comme locution introductive d'une référence aux proverbes comme *τὸ τῆς παροιμίας*, "d'après le proverbe" revendiquant, pour l'expression figée qui suit, la vérité et l'acceptation proverbiale. Zonaras, par exemple, décrivant les insinuations, auprès de Jean Tzimiscès, de l'impératrice Théophano épouse en secondes noces de Nicéphore II Phocas contre son propre mari, emploie le proverbe très imagé *σφαῖραν ἀφῆκεν κατὰ πρανοῦς*[66] se référant au cours libre d'un ballon en train de rouler sur une pente. Il souligne ainsi que les paroles de l'impératrice étaient tombées dans des oreilles qui voulaient bien les entendre, avec facilité et sans obstacles, comme, par exemple, un ballon qui roule librement sur une surface de talus, puisque Tzimiscès avait d'autres raisons pour se tourner contre l'empereur. Le proverbe, faisant référence à un fait connu par l'observation humaine comme un phénomène naturel (une sphère qui roule sur une pente sous sa propre poussée), se trouvait aussi dans Suidas, qui en usait afin de décrire la facilité de la chute du premier homme, Adam, dans le péché, due aux œuvres du Diable qui usa de lui à ses fins comme d'un ballon en cours libre sur un espace incliné[67].

Toutefois, la meilleure identification quant au fonctionnement de ces expressions reste celle de *La Continuation de Théophane* qui emploie ensemble, avec référence à la même expression figée, les locutions explicatives *τὸ δὴ λεγόμενον* et "d'après le proverbe", *κατὰ τὴν παροιμίαν*. Elle en fait ainsi un instrument de valeur ajoutée quant à l'expression figée usitée. En effet, la chronique use d'une expression figée à valeur de métaphore: *κενὴν ἔψηλαν*, "ils ont tiré à blanc, sans résultat"[68], repris dans les recueils des proverbes[69] afin de se référer aux efforts sans succès des chefs bulgares de négocier avec Byzance le retour de ceux des leurs qui s'étaient réfugiés en territoire byzantin. Dans ce cas, la double explication de "d'après ce qu'on dit" ainsi que "d'après le proverbe", ne semble pas superflue. Elle souligne, pour la meilleure compréhension du lecteur, un élément de valeur ajoutée, à savoir que les efforts des né-

66. Ζωναρᾶς, XVI$_{28}$: ...*καὶ κατὰ τοῦ Νικηφόρου ἠρέθισε, καὶ τὸ τῆς παροιμίας σφαῖραν ἀφῆκε κατὰ πρανοῦς. Ἦν γὰρ καὶ ἄλλως ὁ Ἰωάννης τῷ βασιλεῖ μηνιῶν.*

67. Suidae *Lexicon*, s.v. *Ἀδάμ*: ...*διάβολος τοῦτον ἐξεκύλησεν ἐκ τῆς οἰκείας ἱδρύσεώς τε καὶ στάσεως καὶ κατά τοῦ πρανοῦς εἴασε φέρεσθαι πρὸς βαραθρώδους τινὰς καὶ ἀλαμπεῖς χώρους.*

68. Συνεχιστής, 13$_{16}$: *ἀλλὰ κενήν, τὸ δὴ λεγόμενον κατὰ τὴν παροιμίαν, ἔψηλαν, ἀνθρώποις ἐντυχόντες στερροῖς.*

69. LEUTSCH - SCHNEIDEWIN, op. cit., vol. II, 78, Macarius V12.

gociateurs bulgares étaient doublement sans succès, confrontés, comme ils l'étaient, au comportement stable des Byzantins. Elle semble toutefois laisser planer un doute quant à la diffusion réelle de l'expression figée *κενὴν ἔψηλαν* si cette expression avait réellement besoin d'une double référence, au proverbe et au "dit", afin d'être comprise.

Pour conclure, répétons une évidence: si les exemples mentionnés ci-dessus posent une problématique évidente concernant les phrases explicatives ou introductives figées et les expressions figées qui les complètent, ils en imposent aussi quelques constatations. Tout d'abord, quant à la question de leur emploi à dessein ou pas, la réponse ne peut être qu'affirmative. L'emploi de ces phrases, assez courant après tout, se faisait constamment à bon escient de la part des auteurs byzantins. L'usage hautement ample, sinon abusif qu'en fait Léon Choerosphactes en constitue la meilleure preuve.

De plus, quant aux chroniqueurs byzantins du Xe siècle nous pouvons facilement parler d'un étalage conscient de connaissances proverbiales, presque d'une initiation du lecteur aux proverbes antiques, avec, en plus, le souci d'impressionner. Ils auraient facilement pu s'exprimer autrement. Quand ils choisissaient l'expression figée, c'était avec l'intention bien manifeste d'impressionner lecteurs et auditeurs, conformément, après tout, au goût de l'époque.

Par contre, dans le cas des chroniqueurs précédents comme Théophane, l'usage des phrases introductives et explicatives semble délibérément resté minimal et concentré aux expressions puisées essentiellement dans la Bible ou dans la vie de tous les jours et devenues proverbes. Cependant, il y a des nuances. Ce même Théophane, n'évite pas les expressions colorées ou figées et proverbiales, bien au contraire: par exemple, cette chronique parlant de la cérémonie de dérision du patriarche déchu Constantin II impliqué dans une conjuration échouée en 766 contre l'empereur Constantin V[70], décrit en des termes simples mais violents, comment sa tête fut suspendue par les oreilles et présentée au peuple de Constantinople au *Milion,* le point central de la

70. Sur la conjuration des frères Podopagouroi, dans laquelle fut aussi impliqué le patriarche iconoclaste Constantin II, ainsi que sur la réaction violente de l'empereur Constantin V cf. ST. GERO, *Byzantine Iconoclasm during the Reign of Constantine V (with particular attention to the oriental sources), Corpus Christianorum Orientalium* 384, *Subsidia* 52 (Louvain 1977), 129-135. Cf. aussi M-F. AUZÉPY, *La Vie d'Étienne le Jeune par Étienne le Diacre*, intr., éd. et trad., BBOM 3 (=Birmingham Centre for Byzantine, Ottoman and Modern Greek Studies) (1997), 22-34.

ville, en guise d'avertissement[71]. C'est une description dans une langue vivante mais prosaïque et sans embellissements. Un siècle plus tard, la *Continuation de Théophane* reprendra cette image, cette fois au figuré, parlant de Léon l'Arménien qui se trouvait suspendu "par les oreilles comme un vase de céramique" aux lèvres d'un moine hérétique qui l'incita à l'iconoclasme[72]. La figure stylistique qui soulignait la dépendance de l'empereur des doctrines hérétiques, en est ici dédoublée. D'une part elle reprend l'image de la tête du condamné suspendu par les oreilles, comme dans le cas du patriarche précité -et par inférence présente l'empereur iconoclaste comme méritant la condamnation- et d'autre part elle se réfère à la locution *ὡς ἀγγεῖα ὀστράκινα*[73] qui reléguait ceux comparés aux vases de céramique au rang d'objets inanimés. De plus elle diffusait l'image, hautement provocatrice, d'un empereur pendu par les oreilles en guise de vase suspendu par les deux manches, image caricaturale renforcée par un jeu de mots évident de l'emploi du grec *ὦτα* à la fois pour les oreilles et pour les manches d'un vase.

Pour en revenir à Théophane, ce que cette chronique semble éviter se sont plutôt les locutions figées introductives, à part celles se référant aux proverbes, auquel cas il fait appel à la phrase explicative "d'après le proverbe"; afin d'introduire le fait, par exemple, que l'on pouvait comprendre la valeur d'une étoffe par son bord[74] -information qui venait d'une observation de la vie de tous les jours- et par conséquent un ensemble à partir d'un petit détail et le caractère de quelqu'un par ses plus petits actes.

Dans le premier cas, celui de l'absence de locution introductive, les expressions figées en sortent plus accentuées, presque véhémentes comme dans le cas du chien se retournant sur son vomissement.

Dans le second cas, ainsi que dans le cas de l'emploi des phrases introductives et explicatives, usées abondamment après Théophane, elles relèvent aussi d'une volonté d'user de paroles qui attireraient et captureraient l'attention du lecteur. Dans ce cas la phrase introductive *τὸ δὴ λεγόμενον, ὡς ὁ*

71. Θεοφάνης [CSHB, Bonn], 683: *καὶ τὴν μὲν κεφαλὴν αὐτοῦ ἐκ τῶν ὤτων δήσαντες ἐπὶ τρισὶν ἡμέραις ἐν τῷ Μιλίῳ ἐκρέμασαν εἰς ἔνδειξιν τοῦ λαοῦ.*

72. Συνεχιστής, $28_{12\text{-}15}$: *ὡς σκιὰ τῷ ἀδριάντι εἵπετο ἀληθῶς καὶ ὅλως ἤρτητο καὶ ἐκρέματο ἐξ ὤτων ὥσπερ τι κεραμοῦν ἀγγεῖον τοῖς λόγοις τοῦ μοναχοῦ.*

73. Cf. à titre d'exemple, *Theodori Studitae*, *Epistulae* [CFHB], op. cit., lettre 75_{23}, vol. II, 196.

74. Θεοφάνης, 765: *πλὴν ἐκ τοῦ κρασπέδου τὸ ὕφασμα πρόδηλον, κατὰ τὴν παροιμίαν.* La référence déjà mentionnée comme expression de l'ostentation par pseudo-Démétrius, *Περὶ Ἑρμηνείας*, § 108, semble avoir été élaborée par rapport à la large bande des toges des sénateurs romains. Cf. SCHENKEVELD - ASCANI, Demetrio, *Sullo Stile*, 121 n. 92.

λόγος δηλοῖ etc. ne serait qu'un artifice du récit, une ruse de l'auteur, légitimant l'emploi de l'expression figée par sa popularité présumée. Mais dans ce cas plusieurs chroniqueurs byzantins après Théophane pèchent par excès. Car, à force de vouloir prouver par des locutions du type "d'après ce qu'on dit", *τὸ δὴ λεγόμενον* (qui servent à revendiquer ou à prouver la diffusion de la parole dite, de l'expression qui suit) la vérité de leurs informations, ils arrivent au résultat contraire. Leurs locutions introductives ne dénotent plus la vraie diffusion de l'expression figée qui suit; elles sont plutôt une indication du contraire, c'est à dire de la non-diffusion de l'expression figée introduite, dont l'auteur voudrait bien nous faire penser qu'elle appartenait à la langue courante. C'est surtout le cas des expressions puisées directement dans les sources antiques.

Toutefois, la différence majeure résultant de l'emploi ou non des locutions introductives du type "d'après ce qu'on dit" *τὸ δὴ λεγόμενον*, réside dans leur fonction de légitimation. Les locutions introductives et les expressions figées donnent aux auteurs byzantins une forme de légitimation de leurs opinions (pas nécessairement moralisantes, mais d'un caractère personnel et pertinent) de chroniqueur. Elles leur permettent de faire, sous un air de distance et de supériorité, un commentaire d'écriture historique sous lequel perce la personnalité propre des chroniqueurs. Elles leur offrent ainsi l'occasion de s'introduire de façon indirecte dans le récit, ce qui dément, dans une certaine mesure, le caractère communément considéré de série et non personnalisé, de l'historiographie byzantine byzantine dont très peu d'historiens actuels semblent apprécier les composantes de caractère individuel[75]. Le mérite

---

75. I. S. ČIČUROV, K probleme aftorskogosamosoznanija vizantijskich istorikov IV-IX vv, *Antičnost' i Vizantija* (Moscou 1975), 203-217. Cet usage "personnalisé" de citations antiques, souvent assez obscures, reprises en tant qu'expressions figées, que les auteurs byzantins exploitaient à leurs propres fins deviendra explicite et plus fréquente dans des chroniques et histoires ultérieures comme la *Χρονικὴ Διήγησις*, *l'Histoire* de Nicétas Choniates. Cf. à titre d'exemple l'analyse de l'expression *πήδημα Θετταλόν* de Choniates par Anna Pantani qui la met en relation avec le *πελασγοῦ ἅλμα* chez Tzetzes, dans A. PANTANI, Niceta Coniate e Licofrone, *BZ* 93 (2000), 157-161. Toutefois, c'est l'emploi, parfois excessif de telles expressions que donnera à ces auteurs une vivacité de style personnel, comme le remarquait H. Hunger (H. HUNGER, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, München 1978, trad. grecque par T. KOLIAS - K. SYNELLI - G. MAKRIS - I. VASSIS, *Βυζαντινή Λογοτεχνία, Η λόγια κοσμική Γραμματεία των Βυζαντινών*, vol. II, Αθήνα 1992, 207) à propos de Michel Attaleiate et de son usage d'expression figées telles que *ὥσπερ τις πτὼξ ἐν ὕλῃ* (cf. Ἀτταλειάτης, $262_{21\text{-}22}$) ou encore *ὠρύοντο μὲν ὡς σκύμνοι καὶ καθυλάκτουν ὡς κύνες* ($264_{9\text{-}13}$). Les chroniques du IXe siècle étaient déjà bien engagées dans cette direction.

principal de ces locutions introductives ou explicatives est qu'elles servent en effet de guide, de clin d'œil, ou même de signal d'alerte au lecteur ou auditeur du texte. Elles lui disent, d'une façon détournée, élégante, mais aussi insistante qu'il doit prêter attention à ce qui suit, à l'opinion, même exprimée par *loci simili* ou *loci paralleli* de l'historien ou chroniqueur. C'est à travers celles-ci que l'individu fait irruption dans le texte. Dans le cas de Théophane au moins quand son récit acquiert progressivement un caractère plus personnel (et pas seulement dans la partie communément acceptée comme telle, c'est-à-dire à partir du récit du règne de Léon IV), les expressions figées employées sont dues avant tout à une culture biblique. Le jugement moral consécutif devient ainsi évident, par référence à la Bible plutôt qu'à des expressions de toute autre provenance. Cette légitimation était, apparemment, à la fois nécessaire et suffisante pour le IXe siècle sortant de la crise iconoclaste. Elle l'était toutefois moins pour le Xe siècle, et par après, surtout aux XIe-XIIIe siècles, quant les auteurs, afin de prendre leurs distances et de hasarder un jugement de valeur, surtout moral, avaient besoin de tout un armement d'expressions puisées dans la sagesse antique, proverbiale et biblique: signe de changement des goûts, mais aussi signe d'une expression différenciée par rapport à celle, plus directe, de l'époque iconoclaste. En tous cas, ces expressions figées demeurent une forme de langue recherchée, vivante mais circonstanciée, dont l'emploi -ou manque de- distingue quand même auteurs et époques, donnant ainsi des indications précieuses quant au caractère, personnalisé ou non, des histoires et chroniques byzantines. Elles confèrent au texte une vivacité tant appréciée par H. Hunger mais, en même temps, étant le signe distinctif sous lequel perce la personnalité de l'auteur, elles servent d'indice d'une certaine originalité.

Περίληψη

Τὸ δὴ λεγόμενον
ΜΕΡΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΠΑΝΩ ΣΤΑ
«ΓΛΩΣΣΙΚΑ ΑΠΟΛΙΘΩΜΑΤΑ»
ΤΩΝ ΜΕΣΟ-ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΧΡΟΝΙΚΩΝ

Οι βυζαντινοί χρονογράφοι χρησιμοποιούσαν συχνά ως εισαγωγή ή επεξήγηση συγκεκριμένων εκφράσεων, φράσεις του τύπου *τὸ δὴ λεγόμενον* ή *τὸ δὴ τοῦ λόγου, τὸ τῆς παροιμίας*, προκειμένου να αναφερθούν σε στερεότυπες παροιμιώδεις εκφράσεις ή σε ό,τι θα αποκαλούσαμε σήμερα «γλωσσικά απολιθώματα», προερχόμενα είτε από την αρχαία είτε από τη βιβλική γραμματεία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η φράση *ὡς μηδ' ἄγγελον τὸ δὴ λεγόμενον ὑποστρέψαι καὶ ἐκεῖθεν διασωθῆναι* της *Συνέχειας του Θεοφάνη* σχετικά με τις απώλειες μιας από τις άτυχες εκστρατείες του 9ου αιώνα για την ανακατάληψη της Κρήτης από τους Άραβες. Οι φράσεις αυτές λόγω της ίδιας της αναφοράς τους στην παροιμιώδη διάδοση και χρήση τους θεωρούνταν εκ προοιμίου ότι διέθεταν τεκμήριο εύκολης και γρήγορης κατανόησης από το αναγνωστικό κοινό ή τουλάχιστον, ιδιαίτερα σε παραδείγματα από την αρχαία γραμματεία, εμφανίζονταν με την ιδιότητα αυτή.

Περαιτέρω η χρήση τους, εγκαταλείποντας το λεγόμενο «υψηλό ύφος» της αρχαίας γραμματείας -με εξαίρεση λόγια παραδείγματα όπως ο Λέων Χοιροσφάκτης-, προωθούσε τη δημιουργία μιας προσωπικής υφολογικής υπόστασης. Ιστορικοί και χρονογράφοι τις χρησιμοποιούσαν συχνά με ένα συγκεκριμένο σκοπό: να δημιουργήσουν μια απόσταση από τα περιγραφόμενα στο κείμενο που τους επέτρεπε να εκφράσουν εμμέσως μια προσωπική γνώμη, επικαλούμενοι την αυθεντία είτε της παροιμίας, είτε της ευρείας διάδοσης που καθιστούσε τη γνώμη τους κτήμα των πολλών. Η χρήση αυτή, μέσω των *loci simili* και *loci paralleli* έχει παρατηρηθεί κυρίως σε συγγραφείς του 11ου-13ου αιώνα. Είναι όμως πολύ συχνότερη από ό,τι συνήθως θεωρείται, ήδη στον 9ο αιώνα και την αναγέννηση της χρονογραφίας.

Για παράδειγμα, συχνή ήταν η χρησιμοποίηση τέτοιων εκφράσεων σε έμμεση καταδικαστική χρήση, η οποία, κατά την προσφιλή συνήθεια των

Βυζαντινών να αναφέρονται μέσω του παρελθόντος σε κοντινά ή σύγχρονά τους πρόσωπα και γεγονότα, περνούσε στην πραγματικότητα ένα, πολιτικό ή ηθικό, «μήνυμα». Η καυστική ρήση του Θεοφάνη για τον Νικηφόρο Α΄ *πλὴν ἐκ τοῦ κρασπέδου τὸ ὕφασμα πρόδηλον κατὰ τὴν παροιμίαν* είναι χαρακτηριστική. Στο πλαίσιο αυτό, οι εισηγητικές και επεξηγηματικές φράσεις του τύπου *τὸ δὴ λεγόμενον* ή *τὸ δὴ τοῦ λόγου, τὸ τῆς παροιμίας*, δρώντας νομιμοποιητικά και επιτρέποντας στους βυζαντινούς χρονογράφους την έκφραση μιας προσωπικής γνώμης, πόρρω απέχουν του να είναι πραγματικά απολιθώματα. Αντίθετα αποτελούν ένα είδος «σήματος προειδοποίησης» προς τον αναγνώστη. Ό,τι τις ακολουθεί θα πρέπει να έχει κάποια ιδιαίτερη σημασία για τον βυζαντινό ιστορικό και χρονογράφο και κατ' ακολουθίαν και για το κοινό του. Αυτό το είδος σήματος συναγερμού του συγγραφέα προς εγρήγορση του αναγνώστη όχι μόνο δεν εξαντλείται αλλά αντίθετα πολλαπλασιάζεται προϊόντος του χρόνου, σε βάρος αμεσότερων λεκτικών χρήσεων που, πιθανώς εκ των πραγμάτων, λόγω της εικονομαχικής διαμάχης φαίνονται να επικρατούν ως τον 9ο αιώνα. Οι φράσεις αυτές ανάγονται έτσι σε ενδείξεις προσωπικού ύφους και πιστοποιούν την εισχώρηση μιας κάποιας πρωτοτυπίας σε έναν χώρο που συχνά θεωρείται απρόσωπη έκφραση μοναστικού χρονικού.

ΝΙΚΗ ΚΟΥΤΡΑΚΟΥ

DEMETRIOS KYRITSES

SOME REMARKS ABOUT IMPERIAL COURTS OF JUSTICE IN LATE BYZANTIUM

It seems fitting to use as starting point for this paper some brief but, as always, penetrating remarks made by Nicolas Oikonomides in one of his very last published articles[1]. Commenting on the proposed dating of the late Byzantine satire known as the *Porikologos,* Oikonomides observed that the absence of the Judges General (*katholikoi kritai*) -the special group of judges established by Andronikos III in 1329- from the composition of the imperial court mentioned in the satire should not necessarily indicate a date prior to that reform. The reason is that the court in question was a specially constituted court, presided over by the Emperor and dealing with an extraordinary case: high treason. The composition of such courts varied according to the nature of the case judged. However, a remark that follows without any further elaboration generates some interesting questions on the composition and character of such special high courts. "The Senate", Oikonomides writes, "presided over by the Emperor, is traditionally competent to judge its members[2]".

The evolution of the Byzantine judiciary system from the latter part of the 12th century until the reform of 1329 and even later has formed the subject of several studies that have more or less clarified the basic lines of this development. It can be summed up as follows: we know that at the time of Manuel I Komnenos there existed several regular courts in Constantinople, headed by various officials of the administration. Their jurisdiction depended mainly on the status of the defendant and, perhaps, the nature of the case heard[3]. The evidence from archival documents shows that until 1204 the

1. N. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, Οι αυλικοί τίτλοι στον *Πωρικολόγο* και ο κόσμος που αντικατοπτρίζουν, in *Ενθύμησις Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη* (Ηράκλειο 2000), 527-534.
2. Ibid., 529.
3. On the various courts of that time, that seem to have been more numerous than the basic four mentioned in Manuel's Novella of 1166 (ΖΕΠΟΣ, *JGR* I, nov. LXVI, 389-396. Republished with tr. by R. MACRIDES, Justice under Manuel I Komnenos: Four Novels on Court

system kept evolving apparently along the same lines. Furthermore it appears that, apart from regular courts, the heads of the various departments of the administration had jurisdiction over cases related to their administrative prerogatives[4]. Of course, as in all periods of Byzantine history, the Emperor had the authority to bypass or complement the system of regular courts, either by hearing cases in person, or by having them judged by a specially appointed body.

The loss of the Empire's capital in 1204 brought about a general overhaul of the entire system of imperial administration, including the system of justice. The Lascarid Emperors set up a new system of government in exile along the lines of simplicity and efficiency[5], and there is no evidence that they attempted to restore the complicated and specialized system of justice that existed in the 12th century. That meant essentially that various other agents of authority stepped in to fulfill the role of judges at the lower level[6], whereas the prerogative of rendering justice at the higher level was assumed by the Emperor in person, who heard petitions and then usually referred the cases to individual judges or courts that he selected himself[7].

The evidence from the independent Byzantine areas of Western Greece indicates a similar discontinuity. The simplification there seems to have been

---

Business and Murder, *FM* 6, 1984, 99-204, no. II), see R. MACRIDES, The Competent Court, in A. E. LAIOU and D. SIMON, eds., *Law and Society in Byzantium: Ninth-Twelfth Centuries* (Washington, D.C. 1994), 117-129. For the period before the Komnenoi, see N. OIKONOMIDÈS, L'évolution de l'organisation administrative de l'empire byzantin au XIe siècle (1025-1118), *TM* 6 (1976), 125-152, esp. 133-135, and the detailed presentation and discussion of ΑΙΚ. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Βυζαντινὴ Ἱστορία*, Β2 (Ἀθῆναι 1988), 315-329.

4. For example, P. LEMERLE et al., eds., *Actes de Lavra* I, Paris 1970, 67 and 68 (from 1196); cf. P. LEMERLE, Notes sur l'administration byzantine à la veille de la IVe croisade d'après deux documents inédits des archives de Lavra, *REB* 19 (1961), 258-272.
5. Well summed up by M. ANGOLD, The Administration of the Empire of Nicaea, *BF* 19 (1993), 136: "A household system of government replaced a bureaucratic system of government at the center".
6. These could be local officials, such as the duke of the Thrakesion theme (MM, IV, 3-74); bishops, such as the metropolitan of Smyrna (ibid., 187-189) and, more interestingly, local lords who had jurisdiction over certain cases involving their *paroikoi*. In the known examples these do not judge the case in person, but they relegate them to courts composed of village elders (ibid., 81-82). Certain minor cases involving property disputes were also judged by courts composed of local notables (such as *stratiotai* and property owners), apparently with the agreement of the parties involved (ibid., 93-94, 128-129, 165-166).
7. For justice under the emperors of Nicaea, see M. ANGOLD, *A Byzantine Government in Exile. Government and Society under the Laskarids of Nicaea (1204-1261)* (Oxford 1975), 166-174.

even more pronounced. The only sort of secular court was apparently that of the Despot or Emperor himself. At the local level, however, authority to apprehend, condemn and punish certain offenders was invested in officials of the administration and even fiscal assessors[8]. The most visible development, in part because of the nature of our sources, is the extension of the competence of episcopal courts that stepped into the secular sphere, essentially as the only guarantee against arbitrariness. In this they anticipated a development that took place in the Empire at large during the Palaiologan period.

After the restoration of the Empire in 1261 we witness, on one hand, the evolution of the system along the same lines, with judicial authority devolving even to officials of secondary importance[9], while the Church, or at least the synodal court, establishes its jurisdiction over non-ecclesiastic affairs, acting as a regular court[10]. At the same time, the Emperors seem to have been under constant pressure to re-establish a lay regular court at the highest level. At certain moments of political vulnerability these rulers gave up and announced the creation of such courts, although these seem to have been very short-lived. The first such instance occurred in 1258, when Michael Palaiologos, on the eve of his accession, promised the creation of an independent permanent court, composed of *asekretis* and headed by the *protoasekretis*[11]. In

---

8. Examples from Demetrios Chomatianos, in G. PRINZING, ed., *Demetrii Chomateni Ponemata Diaphora* [CFHB 38] (Berlin and New York 2002), 309, 363ff, 382, 398-399, 405. On the administrative organization of these parts, but without any specific discussion of the judiciary system see G. PRINZING, Studien zur Provinz- und Zentralverwaltung im Machtbereich der Epirotischen Herrscher Michael I. und Theodoros Dukas. Teil I-II, *Ηπειρωτικά Χρονικά* 24-25 (1982).
9. For example, a local fiscal agent first hears a case against a priest accused of heresy in 1316, although the defendant asks, with success, that his case be referred to the synodal court, H. HUNGER, O. KRESTEN et al., *Das Register des Patriarchats von Konstantinopel* (hereafter *PReg*), I (Wien 1981), 42. In another case, a certain Chionios has judicial authority over the Jews of Thessalonike (ibid., vol. II, 111). A novella of Michael VIII, however, seems to recognize judicial authority in the provinces only to the *doukes*: L. BURGMANN, P. MAGDALINO, Michael VIII on Maladministration. An Unpublished Novel of the Early Palaiologan Period, *FM* 6 (1984), 377-390, esp. 384.
10. P. LEMERLE, Recherches sur les institutions judiciaires à l'époque des Paléologues, II. Le tribunal du patriarchat ou tribunal synodal, *AB* 68 (1950), 318-333.
11. Παχυμέρης, F., 1, 131. On this tribunal see I. ŠEVČENKO, Léon Bardalès et les juges généraux ou la corruption des incorruptibles, *Byzantion* 19 (1949), 247-259 (repr. in IDEM, *Society and Intellectual Life in Late Byzantium*, London 1981, n. VIII), esp. 257; also P. LEMERLE, Documents et problèmes nouveaux concernant les juges généraux, *ΔΧΑΕ* 4/4 (1964-1965), 29-44 (repr. in IDEM, *Le monde de Byzance: Histoire et institutions*, London

1296, after a series of disasters topped by an earthquake, Andronikos II proceeded to a reform along the same lines: he formed a new high court, with a predetermined and permanent composition of twelve laymen and Church prelates, authorized to listen to accusations against anyone, excepting, of course, the Emperor. We are told, however, that this court did not last for long and soon it "faded away like a musical chord"[12].

The best-known attempt at a reform was that of Andronikos III in 1329. As is well known, he instituted the court of the Judges General *(katholikoi kritai)*, initially composed of two churchmen and two lay judges, who had authority to judge or revise any case, and against whose verdict no appeal was possible. This original court of four reached an inglorious end in 1337, when three of its members were found guilty of corruption. The office of Judge General, however, continued to exist and eventually such judges are found even in provincial cities, usually complementing ecclesiastic or mixed courts[13].

Alongside the ecclesiastical courts and the court of the Judges General we find, as in earlier periods, the Emperor judging cases either in person or, more commonly, through some special court. It is better to refrain, for the

1978, n. XIV), esp. 33. It should be pointed out that all the reforms mentioned in the passage of Pachymeres are only promises, and it is very likely that the author intended to point out that Michael VIII did not live up to them. The *sekreton* mentioned on a lead seal and in various documents (see infra) should not necessarily be identified to that court, neither should one see in Michael's promise a deliberate attempt to revive the 12th-century court of the *protoasekretis*. Although the existence of that older court was certainly known to the administrators in 1258, it seems to me very likely that the decision to form a court made up of *asekretis* had to do with the erroneous impression that the term had something to do with "krites", judge (cf. Pseudo-Kod., $335_{63\text{-}64}$ and 178_{28}ff. Again, we should not take this reference to mean that the *protoasekretis* conserved judicial authority in the second half of the 14th century).

12. Παχυμέρης, F., 3, 261-263.

13. On the Judges General the essential evidence was gathered and analyzed by P. LEMERLE, Le juge général des Grecs et la réforme judiciaire d'Andronic III, *Mémorial L. Pétit* (Bucharest 1948), 292-293, complemented by IDEM, Recherches sur les institutions judiciaires à l'époque des Paléologues. I. Le tribunal impérial, *Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves* IX (1949), 369-384 (repr. in IDEM, *Le monde de Byzance* [cited above], n. X and n. XI); further material and insight was contributed by SEVCENKO, op. cit., and G. THEOCHARIDES, Die Apologie der verurteilten höchsten Richter der Römer, *BZ* 56 (1963), 69-100, and reevaluated by LEMERLE, Documents et problèmes (cited above, n. 11). For the subsequent development of the institution see also G. OSTROGORSKY, Les juges généraux de Serrès, *Mélanges offerts à René Crozet* II (Poitiers 1966), 1317-1325.

moment, from distinguishing between "regular" and "extraordinary" imperial tribunals: such a distinction, pronounced *a priori*, could be counterproductive and blur our understanding of the late Byzantine concept of high justice. Since the Emperor was traditionally the source of all judicial authority and the ultimate power to which a case could be referred, it is obvious that verdicts pronounced by the Emperor -or confirmed by him- were not, in theory, subject to revision or appeal. At the same time, it was almost certain that they would be put into effect, since the Emperor-judge, unlike many other judges, was also invested with real political power. The Emperor's court of justice was the ultimate high court in the Empire and as such it was both an important part of the machinery of the state and a powerful political instrument. An investigation, therefore, of the various ways in which it functioned and of the parameters that determined its nature would not be without interest for our understanding of the period. In the present study I would like to limit myself to certain remarks on two important aspects: the composition of imperial tribunals and the status of the individuals judged by them.

As a guide to this investigation, and in order to facilitate reference, I have tried to set up a table, as inclusive as possible[14], of the various cases where the Emperor is known to have played a role, whether by summoning the tribunal, by referring a case to it, by appointing the judges, by participating in the trial or by giving official sanction to the tribunal's decisions. In order to complement the evidence I am adding in parentheses certain court cases that were not tried by imperial courts, but were closely related to others that were, or that might serve as parallels. The investigation stops at the middle of the 14th century. The reason for that is not so much the relative rarity of tribunals appointed by the Emperor after that, as the very arbitrary character that such courts acquire during the protracted period of internal conflict, when, unlike the earlier period, everything seems to take place in an institutional vacuum.

One can easily discern two broad categories of cases brought before an imperial tribunal. On one hand we have more or less "routine" cases, such as

14. One case that had escaped my initial investigation until it was too late to add it to the table is the following: in J. LEFORT et al., *Actes d'Iviron* III (Paris 1994), doc. no. 63 (1285 or 1300 or 1315), members of the *sekreton* examine a discord between Iviron and Lavra about a ditch channelling water to a mill. Their action is initiated by a *horismos* of Andronikos II, their decision takes the form of a *sekretikon gramma* and the emperor issues a *prostagma* as confirmation. Although at first this looks like an administrative investigation, these formalities make it clear that we have to do with an imperial tribunal.

property disputes (nos. 2-5, 15, 18a, 19, 23a-c), on the other we have extraordinary cases of high treason or similar offenses (nos. 1, 6-14, 16-17, 20-22, 25-27). The most visible difference between the two, as far as the composition of the court is concerned, is the very open and inclusive character of the tribunal in the latter cases: usually cases of high treason are heard by very large assemblies, in which various social groups are represented, including regularly lay and Church magnates, but on occasion also representatives of the army, the monasteries, even the citizens of Constantinople. It is not certain that all these acted as judges, and it is more likely that usually they participated as observers. These assemblies must have been used as a means to gather support and form a consensus around potentially controversial decisions. In that respect, such courts seem to fall into the same category as the vast and -at least nominally- representative assemblies that Emperors started "consulting" with increasing frequency in the 14th century in political matters of great importance. This policy of "ruling by consensus" appears to have been initiated by Andronikos II, whereas the opening up of those assemblies to more popular elements occurred under Andronikos III. This is not the place to dwell on this important development, that could either indicate a weakening of the Emperors' position in an era of defeats, territorial losses and civil strife, or be related to similar developments elsewhere in 14th-century Europe, connected to the increasing importance of the urban classes. For our purposes we should just note that such assemblies begin to appear as tribunals precisely under Andronikos II and Andronikos III, whereas more restricted tribunals judged similar cases under the Laskarids or Michael VIII, formed of selected individuals, laymen or ecclesiastics. The exceptions to that are the trial of Alexios III (no. 1, for which our information could be apocryphal, however) and a trial under Theodore II, reported by Blemmydes (no. 8), in which we find, apart from the usual court officials and bishops, monks and army people, but not citizens. It should be noted that the tone of the text is rhetorical and its purpose is to demonstrate to the post-1258 regime the zeal for justice shown by the author when all these others had remained silent; one should therefore take that information with a grain of salt.

The process by which the judges were selected is unclear. One is naturally led to think that the Emperors handpicked the jury, to make sure that it would carry out their wishes. There could be other factors, however, that could play a role, such as the physical presence of certain individuals at court at any given moment, representativeness, juridical knowledge. Official rank did not visibly play a role: one notices the absence of great aristocrats from

the examples known. On the other hand, we have cases of courtiers who either had a low-ranking office, or no office at all, such as George Akropolites and John Makrotos in 1253[15], or Blemmydes, just mentioned above[16]. Even high ranking officials came from the aristocracy of the civil and fiscal administration, not from the high born aristocracy of military office: we find again Akropolites, this time *Megas Logothetes*, with his colleagues in 1273[17], or, most characteristically, the three close advisers of Andronikos II, Metochites, Choumnos and Con. Akropolites, who form the tribunal that would have judged his grandson and co-Emperor in 1321[18]. Was it that such individuals were more amenable to the Emperor's wishes, or that they were very well educated and more likely to possess some juridical knowledge? Both explanations appear plausible. It should perhaps be remembered that, even if the Emperor had the final say in all cases, these were not always mock trials. In two cases (nos. 6, 8) the accused were acquitted and in two other examples (nos. 10, 22) the Emperor proceeded to arbitrarily imprison the defendant without the court pronouncing a verdict.

As regards the status of the defendants, it is not surprising that in cases of high treason the names that stick out are those of distinguished individuals, usually aristocrats. However, we also hear that suspect accomplices were tried alongside them in the same trials. Since the tribunal was essentially en extension of the Emperor's judicial authority, there was no problem, apparently, with the participation of judges whose social status was lower than that of the defendants. For the same reason one would think that an imperial tribunal had competence to judge anybody, regardless of status. This principle, however, seems to have stumbled upon the insistence of the Church to judge its own members, even when the accusation was of political nature. True, the Emperors tried to circumvent this by raising the synodal court to

15. Case 6 in the table. Akropolites was *logothetes tou genikou* at the time (*PLP*, no. 518), whereas Makrotos is not known to have been more than an imperial secretary (ANGOLD, *A Byzantine Government* [cited above, n. 7], 164).
16. Blemmydes (*PLP*, no. 2897) was a simple monk.
17. Case 10 in the table, with references.
18. Καντακουζηνός, I, 64-67 (case 21 in the table). Metochites (*PLP*, no. 17982) succeeded Akropolites (*PLP*, no. 520) as *Megas Logothetes* in 1321. Choumnos was *epi tou kanikleiou* and a former *mesazon* (*PLP*, no. 30961). The other member of the court was Theoleptos, metropolitan of Philadelpheia, whereas the patriarch was presiding alongside the senior emperor. All others were waiting outside the room where the trial was to take place. It is indicative of the vagueness of our narrative sources that Gregoras describes that court as the "Senate" (Γρηγορᾶς, I, 303).

the status of an imperial tribunal, with the participation of lay dignitaries, but even this was resisted. The patriarch Arsenios refused to appear before the Synod, because it had been summoned by the Emperor, in the palace, and in the presence of several laymen. Similarly, John Bekkos, accused as a false ambassador in 1273, invoked his status as a patriarchal cleric and persuaded the Synod to refuse to hear the case, unless the patriarch gave his consent[19].

Letting aside, for the moment, the above cases let's turn to ordinary disputes heard by the Emperor through an imperial court. In theory, there were two ways in which an imperial court might hear a case. First, there were individuals who had the right to be judged by the Emperor and no lesser court or official, by virtue of their social status[20], or of some privilege especially granted by the Emperor[21]. Then, every subject of the Empire could ask, through a petition, that the Emperor hear their case and it was left to the sovereign's discretion to accept or not. However, when the regular courts of the capital disappeared after 1204, the Emperor remained the only judicial authority above the local level, therefore a much greater number and variety of cases must have been referred to him. The physical proximity of the court and the abolition of the elaborate palace protocol certainly reinforced that tendency. Thus, we find the Emperor accepting petitions even from peasants, and pronouncing judgment[22]. Obviously in such cases the Emperor would not follow the procedures in person. What we usually find during the period of exile is judgment in the name of the Emperor through an official of the administration. Only in one early case (no. 2) do we find a tribunal made up of three persons. In the other cases it is a single individual who acts as a judge, although it is possible that others assisted him. In many aspects this procedure is very similar to the usual business, abundantly attested in archival sources, whereby the Emperor hears someone's grievance and then orders a local official to intervene and settle the affair. The similarity is stressed by

19. These are cases 9 and 10 of the table.

20. In the 12th century, the *Ecloga Basilicorum* recognized as such the Senators (*synkletikoi*) and title -holders (*axiomatikoi*): *Ecloga Basilicorum*, ed. L. BURGMAN (Frankfurt 1988), 258, 276. Cf. MACRIDES, The Competent Court (cited above, n. 3), 122.

21. For example, in 1259 Michael VIII granted to the abbot of Lavra the privilege to be judged only by the emperor, "so that the respect due to him will not give way to insult, through his being taken around to the various local authorities, as has wrongfully happened before".

22. Case 3 in the table.

the fact that often these affairs are really disputes between individuals or institutions and not grievances against the administration. The distinction, however, between simple administrative actions and judicial cases remains neat. This is clear both from the terminology employed in the sources (for the latter we usually have *krisis, apokatastasis, teresis* or *diagnosis*) and from the official procedure followed: judicial cases, like administrative actions, may be initiated by an imperial edict (*prostagma* or *horismos*), but unlike them they must also be confirmed by a second, subsequent edict (as in cases 3, 4, 4a, 5).

The judges were selected among the officials of either the provincial administration (in cases 3 and 4 it is the dukes of the Thrakesion theme), or the central bureaucracy. In the latter case, as in the cases we saw above, rank did not visibly play a role, but education might. Thus the court of 1217 was composed of the *Megas Logothetes* and two aristocrats who were in the imperial service, but did not as yet hold any office (case 2); cases 3a and 4a were judged (in second instance, let it be noted) by the Emperor's closest collaborator, Demetrios Tornikes, whereas Joseph Mesopotamites (case 5) belonged to the staff of the imperial chancery, without any other distinction[23].

After 1261 and the restoration of the Empire in Constantinople Michael VIII seems to have attempted some reorganizing of the imperial tribunals, without, however, changing the basic principles established during the Nicene period. Part of this effort was the reintroduction of some old technical terms, which creates some problems for our understanding of the system. At least this is how I would interpret the appearance in our sources of the *sekreton* and the *synkletikoi archontes.* But first, we should examine more closely the character of the imperial court in that period.

One should begin by discarding the notion that a new permanent court with a predetermined composition was instituted after 1261. This belief is mainly based on Pachymeres' information about the tribunal of the *protoasekretis*[24], which was combined with the appearance of the imperial court of the *sekreton*, known to us both from documents and from a lead seal, the latter implying some sort of permanence and clear institutional identity[25]. There is no evidence, however, that the *sekreton* was the tribunal mentioned

23. ANGOLD, op. cit., 163.
24. See above, n. 11.
25. V. LAURENT, *Les bulles métriques dans la sigillographie byzantine* (Athens 1932-), no. 723.

by Pachymeres. First, as we have noted above, Pachymeres is referring to a promise made by Michael Palaiologos on the eve of his accession. The tone of the passage is one of bitter irony and fits very well the overall portrait of Michael VIII in the *History*, as a charming and talented, but duplicitous young man transformed into a tyrant. One should therefore understand that these promises were not realized, rather than the opposite. Then, what we know about the *sekreton* shows that it is different from the court described by Pachymeres. Not only is the *protoasekretis* absent from the composition of the *sekreton*, whenever we happen to know it[26], but the *sekreton* has a fundamental difference from Pachymeres' court, as well as with Andronikos II's twelve-member tribunal and with the Judges General: all these were meant to have a permanent membership of professional judges; the *sekreton* apparently did not. Then, unlike the regular high courts that existed before 1204, and unlike the Judges General[27], cases are referred to the *sekreton* by imperial edict and its decisions have to be confirmed by the Emperor[28]. In other words the *sekreton* is no independent court but the direct continuation of the imperial tribunal of the Nicene Empire, an instrument through which the Emperor renders justice.

We hear of the *sekreton*, or imperial *sekreton*, without any complement. This probably was unnecessary since none of the various other *sekreta*, the bureaus of the imperial administration, survived after 1204. What is implied is probably a continuation of the *sekreton ton dikon*, a service created in the 11th century to coordinate and supervise the various courts, but which seems to have soon assumed the character of a high court itself, under the *epi ton kriseon*[29]. This is apparently connected to the spirit of restoration and re-

26. In his apology, analyzed by ŠEVČENKO, op. cit., the unnamed *protoasekretis* (probably L. Bardales) asserts that he was connected to the *sekreton*, and from other sources (references ibid.) he is known to have been a judge. But against his connection with the court of Pachymeres, see LEMERLE, Documents et problèmes nouveaux (cited above, 32-34).

27. This point can be confirmed from the unique case where the text of a decision by the Judges General is transmitted to us, namely J. LEFORT, ed., *Actes d'Ésphigmenou* (Paris 1973), 19. It is clear, that the plaintiffs addressed their case directly to the court, without the emperor's intervention (ll. 12, 15).

28. The process can be seen in cases no. 15 and no. 23a in the table.

29. See ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, op. cit., 326-329, who plausibly connects the *sekreton* to the office of *dikaiophylax*. This could be of importance for the present discussion, since Michael VIII resurrected both that office and the *sekreton* in the context of the system of imperial justice. That the *sekreton* was meant to be the revival of an older institution is evident in the inscription of its seal (see n. 24 above): "... the *sekreton*, wiped away by time, is now

vivalism that prevailed after 1261. One should also accept that the rebaptizing of the imperial court was accompanied by the creation of an administrative apparatus to facilitate the proceedings and keep its records, whence the existence of a seal of the court. In the only case where the text of a decision is known to us, it bears the signature of the *nomophylax*, who must have something to do with this apparatus, and one is tempted to connect with it the other office that appears that time with redefined prerogatives, that of *dikaiophylax*[30].

The reorganization of justice in the provinces and the return of the government to Constantinople meant that imperial justice became again a privilege of the few. Indeed, all the post-1261 cases cited in the table concern individuals that can be said to belong to the upper class, although not all of them bear marks of distinction that would allow us to call them aristocrats. An interesting issue is the degree to which the competence of the Emperor's court overlapped with that of the Synod. In one case (no. 19) involving a dispute between two monasteries, appeal was made to the Emperor, but instead of judging the case through the *sekreton*, or another court, he referred it to the Synod. Even more interestingly, we see in two other affairs that it was the synodal court that had the final say, although the case had already been brought before the *sekreton* and the individuals involved were laypersons. In the first such case (nos. 18, 18a, 18b) there was not really a conflict: a woman who had her case judged locally by "elected judges" and lost it appealed to the *sekreton*. After she lost for a second time, a man who had bought from her property that -according to the court- she had forfeited beforehand, took his case to the synodal court asking to be compensated. So, this was not really an appeal but a follow-up of the first case, although it is unclear why different courts judged cases so similar.

The second case (nos. 23-23c) is more interesting: it was a property dispute between two brothers, one of them backed by his father-in-law, an official of the administration. At first instance the synodal court heard the case, but the trial never reached a verdict, because one of the defendants preferred

given power by Michael, wonder among Emperors".

30. Both offices were created in the 11th century, but had long been obsolete when Michael VIII redefined their role, quite different from what it had been before. On the *nomophylax* and *dikaiophylax* see DARROUZÈS, *ΟΦΦΙΚΙΑ*, 79, 109-111. On their role after 1261, however, we are not much enlightened. One is tempted to think that at first both terms were confusedly used for the same official, but late 14th century lists mention them separately, one immediately following the other (ibid., 289, 292, 532-533, 570).

to appeal to the Emperor, who duly referred the case to the *sekreton*. That the Emperor accepted to bypass the Synod before the verdict indicates that his intervention was probably an act of favor rather than justice. It was perhaps for the same reason that the *sekreton* was ordered to judge the case twice, but, in spite of all, our man still lost his case. Then, the reform of 1329 took place and the Judges General came into existence, probably rendering the old *sekreton* obsolete[31]. The person in question thought he deserved one more chance and took his case to them. The Judges General finally declined to judge the case. The extraordinary thing is that this was not done on the grounds that an imperial judgment allowed for no appeal, but because the affair was "ecclesiastic". The case then returned to the Synod, which finally confirmed the decisions of the *sekreton*. The refusal of the Judges General is certainly hard to explain. Not only had they been explicitly declared competent to hear all cases, but in the specific instance neither the status of those concerned, nor the nature of the case justified its labeling as "ecclesiastic". The only explanation that comes to mind is that the Emperor intervened once more trying to give to the plaintiff another chance.

Finally, let's note that as the synodal court expanded its encroachment on secular justice, the Emperor got more involved in the justice of the Church. The last case on the table (no. 28) illustrates well the merge of the two: we see that for an affair that would have been purely ecclesiastic (Church officials were facing a charge of heresy) the Emperor decides to hold a trial, has the preliminary examination carried out by laymen, and finally has the case judged by an augmented synodal court, very similar to the composite courts through which the Emperor judged cases of treason. After the failure, in 1337, of the last attempt to create an independent, permanent court, an extraordinary procedure seems to have become regular.

As regards the judges of the imperial courts under the first Palaiologoi, the few names that are known to us belong to court officials, though not of the first rank. There is, however, an interesting detail that merits further investigation: in several cases the lay judges, whether they sat in the *sekreton* or they complemented larger courts, are described by documents as "senatorial lords", *archontes synkletikoi*[32]. This is quite noteworthy because the term ap-

31. This is implied by the fact that the name imperial *sekreton* was applied to the new court (e.g. *Ésphigmenou*, 19, ll. 12, 34).

32. See references in cases 10, 15, 23a, 29 of the table.

pears only in documentary sources and only in connection with judges. This means that we have to do with an official designation, an institutional fact, completely different from the rhetorical and imprecise mentions of "the Senate", or "those of the Senate" that we encounter mainly in narrative sources. Among the latter there is an exception that confirms the rule: Pachymeres uses exactly the same term, *synkletikoi archontes*, only once, for the laymen that take part in Bekkos' trial in 1273[33]. In this case, the authenticity and reliability of the information lie in the fact that Pachymeres, as *dikaiophylax*, was a high official of the judiciary, probably related to the imperial courts, therefore likely to be precise in his use of related terms. One may reasonably conclude that the lay lords who were called to act as judges on behalf of the Emperor were officially called from the time of Michael VIII onwards *synkletikoi archontes*. But how did that name come to be used and what did it refer to?

There is no obvious answer as to what it would mean for someone to be called a "senator" in late Byzantium[34]. Until the 11th century it was quite clear that acquisition of a honorary title above a certain rank conferred to the bearer senatorial status, with all the privileges, mostly judicial, attached to it. In all probability this system did not survive for long after Alexios I stopped attributing the old titles and created a new court hierarchy. On the other hand, there is no indication that Alexios or any other Emperor explicitly abolished senatorial status. Provisions connected to it are repeated in 12th century legal compilations and legislation. One imagines that relatives of the Emperor or other aristocrats could, in theory, evoke senatorial status, but there would be no reason to do that, other than the right to be judged by

33. No. 10 of the table. But maybe one should also link to the discussion the information that the court created by Andronikos II (n. 12 above) was to consist of *synkletikoi* and Churchmen.

34. On the Senate, in general, see ΑΙΚ. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, Ἡ Σύγκλητος εἰς τὸ Βυζαντινὸν κράτος, *Ἐπετηρὶς τοῦ ἀρχείου τῆς ἱστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ δικαίου* 2 (1949) and on its political role, H.-G. BECK, *Senat und Volk von Konstantinopel* (München 1966). Both authors present the information of the sources with the presumption that there was an unbroken continuity until the end of the Empire. A similarly misguided picture of the late Byzantine "Senate" is given by L.-P. RAYBAUD, *Le gouvernement et l'administration centrale de l'empire byzantin sous les premiers Paléologues (1258-1354)* (Paris 1968), 112-139. The refutation of that notion cannot be undertaken in the restricted space of the present article. My thesis is that late Byzantine sources apply the term to describe a variety of things, such as the Emperor's council, the Court, the whole of officials or even the aristocracy, either in an inclusive or discriminating manner.

Church, and on consultation with various social groups, the aristocracy, the army, the urban classes. In the system of mixed courts that finally prevails these groups have to be represented, at least symbolically. In justice, as in many other respects, the Empire of the Palaiologoi ended up functioning -without ever discarding the immutable theoretical shell of Roman autocracy- as all feudal societies did: by contract and consensus.

TABLE

	Date	*Defendant*	*Role of the Emperor*	*Composition of the tribunal*	*Source*
1.	1211?	Alexios III Angelos (doubtful case)	Accepts demand that the defendant be tried for treason.	"Those of the senate and the army".	Skoutariotes, 278
2.	1217	Inhabitants of Sampson vs. Latros	Case referred to "the tribunal in the imperial court". Unclear whether the judges were appointed by the emperor.	The *megas Logothetes*; Alexios Karteros; John Angelos; in the presence of 5 other digitaries and "not a few others".	MM IV, 290-295
3.	1236-37	The *paroikoi* of Syrgares vs. Lembos	The peasants appeal to the emperor. By two subsequent *horismoi* he refers the case to an appointed judge. The decision is confirmed by *horismos.*	The duke of Thrakesion John Angelos.	MM IV, 36-41
3a.	1237	Lembos vs. Syrgares	Accepts to hear the case and appoints the judge.	The *mesazon* Demetrios Tornikes.	MM IV, 41
4.	1248	Rhabdokanakes vs. Lembos	Appoints judge by *horismos.* Decision confirmed by *horismos.*	John Doukas Kourtikes.	MM IV, 219
4a.	1248	Rhabdokanakes vs. Lembos	Confirms decision by a *prostagma.*	The *mesazon* Demetrios Tornikes.	MM IV, 199
5.	1253	Lembos vs. Kostomares et al.	Accepts to hear the case, appoints a court by a *horismos*. Confirms decision, again by a *horismos.*	Unknown (probably "Mesopotamites and others", mentioned in a subsequent document.	MM IV, 206-207 MM IV, 208
6.	1253	Michael Palaiologos	Summons a special court. Case of high treason.	Included both clerics and laymen.	Ἀκροπολίτης, 93ff. Παχυμέρης, F., *Mich.*, 37

7.	1257-58	Suspects of practicing magic against Theodore II	Orders the trials. Case of high treason.	Unknown.	Παχυμέρης, F., *Mich.*, 53-55
8.	1257-58	An official	Orders the trial, appoints the court. Case of high treason.	A large body, including the patriarch, several bishops, abbots, officials and representatives of the army.	Blem., *Curriculum,* I, 87-88
9.	1265	The patriarch Arsenios	Summons the court in the Palace and presides over it.	The Synod, but in the presence (and maybe with the participation) of dignitaries, monks, citizens. Arsenios challenges the competence of this court.	Παχυμέρης, F., *Mich.*, 339-341
10.	1273	The *chartophylax* John Bekkos	No part in the trial, but represented in it. Orders the subsequent imprisonment of the defendant.	The Synod, complemented by the *synkletikoi archontes*: the M. Logothetes (G. Akropolites), the log. of Oikeiakoi (Iatropoulos) and others, representing the emperor. The court declares incompetence to judge the case if not summoned by the patriarch.	Παχυμέρης, F., *Mich.*, 483-485
11.	1280	Anti-unionist aristocrats	Orders the trial and renders judgement (in person?).	The emperor.	Παχυμέρης, F., *Mich.*, 611
12.	1280	John Angelos	Same as above.	The emperor.	Παχυμέρης, F., *Mich.*, 613-615
13.	1283	The unionist bishops	No official role(?).	The patriarch and the synod for the ecclesiastical part. Representatives of the emperor, headed by the *protostrator*, are present in case charges of treason come up.	Παχυμέρης, B., *Andr.*, I.17
14.	1284	Andronikos of Sardeis	Orders the trial? (the accusation is high treason).	Uncertain (the Synod?).	Ibid., I.23

15.	1286	Lembos vs. Komnenos Branas	Refers the case to the *sekreton*. Confirms the verdict by a *horismos*.	The imperial *sekreton*, consisting of *archontes synkletikoi* : the *epi tes trapezes*, the *praitor tou demou*, Theodore Angelos Komnenos and "many others". Court verdict signed by the *nomophylax*.	MM IV, 273-278
16.	1293	The *porfyrogen-netos* Constantine and Michael Strategopoulos	Summons a gathering of the court in Nymphaion. Apparently he judges in person. Case of high treason.	Probably the emperor.	Παχυμέρης, B., II.19
16a.	1299	Revision of the same trial	Orders the revision and presides over the trial.	A mixed court of dignitaries and churchmen. Presence of distinguished citizens.	Ibid. II.29
17.	1304	The Despot Michael (Angelos)	Summons the court. Case of high treason.	The patriarch, bishops and clerics, lay dignitaries (*tes synkletou)*, monks and citizens.	Ibid., V.19
(18).	Bef. 1316	Autoreiane vs. John Archon	No role.	Elected (*hairetoi*) judges: the *sebastos* Hierakites and Sebasteianos.	*PReg.* I, 44
18.	Bef. 1316	Appeal of above case by Autoreiane	Unknown.	The imperial *Sekreton.*	Ibid.
(18b).	1316	The *sebastos* Polemianites vs. Autoreiane	Unknown.	The Synod.	Ibid.
19.	1316	Esphigmenou vs. Vatopediou	Appeal is made to him. He refers the case to the Synod.	The Synod.	*Ésphigmenou*, 12
20.	1319	Syrgiannes	Case of high treason. Orders the trial.	Uncertain if put on trial or condemned arbitrarily by the emperor.	Γρηγορᾶς, I, 298

21.	1321	Andronikos III	Summons the judges and presides over the process.	Court presided over by the emperor and the patriarch. Members: "the Senate" (Gregoras); One bishop and three high dignitaries (Kantakouzenos). The trial does not take place.	Γρηγορᾶς I, 303 Καντακουζηνός I, 64, 65, 67
22.	1322	Syrgiannes	Summons and dissolves the court. Orders the imprisonment of the defendant without a verdict. Case of high treason.	Unknown composition.	Γρηγορᾶς, I, 363 Καντακουζηνός I, 171-172
(23).	Bef. 1330	George Padyates vs John Laskaris	No role.	The Synod, twice, no decision.	*PReg*. 101
23a.	Bef. 1330	John Laskaris vs George Strategos	Hears the appeal and orders the trial. The decision takes the form of a *prostagma.* This occurs twice.	The imperial *sekreton*, twice. In the second case, mention of *synkletikoi archontes.*	Ibid.
(23b).	1329- 30	Same as above	Unclear role. It is reported to him that the court is not competent.	The Judges General. They refuse to hear the case.	Ibid.
(23c).	1330	Same as above		The Synod.	Ibid.
24.	1333	Syrgiannes	Orders the trial. Case of high treason.	Unknown composition. Mention of *synkletikoi.*	Γρηγορᾶς I, 489 Καντακουζηνός I, 448
(25).	1334	Esphigmenou vs. the Rhentiniotes	No role.	The imperial *sekreton* of the Judges General.	*Ésphigmenou*, 19
26.	1335	Aristocratic conspirators	Orders the trial and presides over it. Decrees the form of punishment in person. Case of high treason.	The whole "*synkletos*", the patriarch and the Synod, prominent citizens.	Γρηγορᾶς I, 531-534

27.	1337	The Judges General	Orders the trial and presides over it.	The Patriarch, bishops and priests. There is also mention of the Judges General condemning themselves.	References in Lemerle, "Documents…".
(28).	1337-38	The metropolitan of Philippi	Present in the court.	The Synod, in the emperor's presence.	*PReg*. II, 109
29.	1337-38	Certain churchmen accused of heresy	Orders both the investigation and the trial, the latter by a *prostagma*.	Investigation carried out by the *synkletikoi archontes*. Affair judged by the Synod, with the addition of certain lay magnates (*synkletikoi archontes)*, lesser clergymen, abbots and distinguished citizens.	*PReg*. II, 111

Abbreviations used in the table:

Blemm., *Curriculum*	J. A. Munitiz, ed., *Nicephori Blemmydae Autobiographia sive Curriculum Vitae necnon Epistula Universalior* (= *Corpus Christianorum*, series Graeca 13) (Leuven 1984).
Ésphigmenou	J. Lefort, ed., *Actes d' Ésphigmenou* (Paris 1973).
Skoutariotes	*Theodori Scutariotae additamenta ad Georgii Acropolitae Historiam*, included in A. Heisenberg, ed., *Georgii Akropolitae opera* (Stuttgart 1903), revised by P. Wirth (Stuttgart 1978).
PReg.	H. Hunger, O. Kresten et al., eds., *Das Register des Patriarchats von Konstantinopel*, I- (Vienna 1981-).

Περίληψη

ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΑ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΑ ΣΤΟ ΥΣΤΕΡΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ: ΚΑΠΟΙΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1204, το σύστημα απονομής δικαιοσύνης που ίσχυε κατά το 12ο αιώνα κατέρρευσε. Τα διάφορα εξειδικευμένα δικαστήρια της πρωτεύουσας έπαψαν να υπάρχουν και για ένα μεγάλο διάστημα μόνο όργανο απονομής δικαιοσύνης στο ανώτατο επίπεδο ήταν ο αυτοκράτορας, ο οποίος συνήθως δίκαζε μέσω κάποιων μεμονωμένων αξιωματούχων ή μέσω αυτοκρατορικών δικαστηρίων με περισσότερο πολυπρόσωπη σύνθεση. Μετά το 1261 έγινε μία προσπάθεια συστηματικότερης οργάνωσης του συστήματος απονομής δικαιοσύνης από τον αυτοκράτορα. Αν και υπήρξαν διαδοχικές απόπειρες ίδρυσης ανεξάρτητων δικαστηρίων, με τελευταία και πιο γνωστή τη θεσμοθέτηση του σώματος των Καθολικών Κριτών από τον Ανδρόνικο Γ΄ το 1329, για το μεγαλύτερο μέρος της περιόδου τα ανώτατα δικαστήρια παρέμειναν όργανα τα οποία συγκαλούσε κατά βούληση ο αυτοκράτορας και των οποίων η σύνθεση δεν ήταν μόνιμη. Ωστόσο, η αναδιοργάνωσή τους από τον Μιχαήλ Η΄, η οποία στην ουσία πρέπει να είχε κυρίως να κάνει με την υπηρεσιακή υποστήριξη του δικαστηρίου (καταγραφή αποφάσεων κ.λπ.), εμφανίστηκε ως αναβίωση κάποιου δικαστηρίου που πιθανόν υπήρχε πριν το 1204. Αυτό φαίνεται από την ονομασία «σέκρετον», την οποία φέρει το αυτοκρατορικό δικαστήριο, αλλά και από τον αρχαΐζοντα όρο «άρχοντες συγκλητικοί», με τον οποίο χαρακτηρίζονται τα μέλη του και ο οποίος απαντά στις πηγές αποκλειστικά σε σχέση με το δικαστήριο αυτό.

Παρά την αναδιοργάνωσή του, το αυτοκρατορικό δικαστήριο δεν κατόρθωσε να επιβληθεί ως το μόνο δικαστικό όργανο στο ανώτατο επίπεδο. Για κοινές υποθέσεις αντιμετώπιζε τον συναγωνισμό του συνοδικού δικαστηρίου, ενώ για εξαιρετικής σημασίας υποθέσεις, όπως οι δίκες έσχατης προδοσίας, οι αυτοκράτορες κατέφευγαν σε διευρυμένα δικαστήρια, τα οποία άρχιζαν να θυμίζουν συνελεύσεις, όπου αντιπροσωπεύονταν ακόμα και οι αστικές ομάδες του πληθυσμού. Μετά την αποτυχία της μεταρρύθμισης του Ανδρονίκου Γ΄, συναντούμε μόνο ανώτατα δικαστήρια με μικτό

και ενίοτε αντιπροσωπευτικό χαρακτήρα. Αυτό ίσως να δείχνει ότι η απονομή δικαιοσύνης στο ανώτατο επίπεδο δεν θεωρείτο πια αποκλειστικό δικαίωμα του αυτοκράτορα αλλά, όπως στις φεουδαρχικές κοινωνίες, συλλογική υπόθεση. Σε αντίθεση όμως με τις κοινωνίες αυτές, δεν μπορούμε να διακρίνουμε στα αυτοκρατορικά δικαστήρια μία σαφή σύνδεση του προσωπικού καθεστώτος των δικαζόντων με εκείνο των δικαζομένων, αν και όλες οι περιπτώσεις που γνωρίζουμε προέρχονται από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΥΡΙΤΣΗΣ

MARINA LOUKAKI

LE SAMEDI DE LAZARE ET LES ÉLOGES ANNUELS DU PATRIARCHE DE CONSTANTINOPLE

Les éloges de l'empereur régnant, en prose ou en vers, lors d'une cérémonie, sont une habitude attestée du début jusqu'à la fin de l'Empire byzantin. Le panégyrique impérial en public venait soutenir l'idéologie officielle et pour cette raison il était souvent intégré au cérémonial de la cour. Par contre, les discours en l'honneur du patriarche de Constantinople prononcés devant lui, c'est-à-dire, les éloges du patriarche vivant, sont très rares avant le XIIe siècle. Bien que notre recherche ne prétende pas être exhaustive, nous avons relevé les témoignages suivants:

Au VIe siècle Paul Silentiaire a consacré quelques vers iambiques à l'éloge du patriarche Eutychios, tout de suite après l'éloge de l'empereur Justinien, dans l'exorde de l'*ekphrasis* de l'église de Sainte-Sophie. Le poème fut récité lors de la fête de l'Épiphanie (6 janvier) et la séance appartenait aux festivités de la nouvelle dédicace de la Grande Église, en Noël 562, après les travaux de restauration. La partie comprenant l'éloge de Justinien fut récitée au palais impérial tandis que l'éloge du patriarche fut prononcé au patriarcat[1]. À propos du cérémonial de ces festivités, G. Dagron remarque que, selon la description de Théophane, il y a des différences significatives entre la première cérémonie d'inauguration de Sainte-Sophie en 537 et la seconde en 562. En 537 la procession est conduite par l'empereur qui chante les hymnes avec le peuple et sur le char de qui prend place le patriarche Ménas. En 562, c'est le patriarche Eutychios qui conduit la procession et l'empereur figure modestement à ses côtés. Le séisme de 557, signe de Dieu, avait provoqué, selon Dagron, une rectification du cérémonial et avait transformé l'empereur triom-

1. P. FRIEDLÄNDER, *Johannes von Gaza und Paulus Silentiarius; Kunstbeschreibungen Justinianischer Zeit* (Leipzig-Berlin 1912), $229_{81\text{-}134}$; pour la datation à la fête de l'Épiphanie, ibid., 110. Une traduction en français du poème de Silentiaire est faite par MARIE-CHRISTINE FAYANT - P. CHUVIN, *Paul Le Silentiaire, Description de Sainte-Sophie de Constantinople* (Die 1997).

phant en un empereur répétant et soumis à l'Église[2]. Paul Silentiaire fait notamment l'éloge du patriarche en 562.

Plus tard, au Xe siècle, Aréthas a deux fois loué le patriarche Nicolas Ier Mysticos: à son intronisation en mars 901, et à l'anniversaire du même événement l'année suivante (dimanche de l'Orthodoxie, 14 février 902). Néanmoins, ces discours de circonstance ne s'adressaient pas au patriarche mais à l'empereur Léon VI, dont le rhéteur faisait également l'éloge[3]. Une quinzaine d'années avant, l'empereur Léon VI avait prononcé un discours sur le sacre du patriarche Étienne, son frère (avant Noël 886), mais ce texte peut difficilement être considéré comme un vrai éloge patriarcal, puisqu'il est évident que son rédacteur visait plutôt à convaincre l'auditoire et justifier le choix d'Étienne qu'à louer le nouveau patriarche[4].

Au siècle suivant, Christophoros Mytilenaios a composé un poème pour le patriarche Michel Cérulaire, le lendemain de son sacre (26 mars 1043)[5]. Certes, des hagiographes byzantins ont célébré quelques patriarches de Constantinople sanctifiés, en rédigeant leur Vie[6]; certains patriarches décédés sont aussi honorés par des oraisons funèbres[7], mais tous ces textes sont évidemment des éloges posthumes.

Le fait qu'un grand nombre de panégyriques (ils dépassent la vingtaine) en l'honneur de divers patriarches aient été rédigés au XIIe siècle[8] est, donc,

2. G. DAGRON, *Constantinople imaginaire* (Paris 1984), 311.
3. Disc. 57; Disc. 64, L. G. WESTERINK, éd., *Arethae archiepiscopi Caesariensis Scripta Minora*, vol. 2 (Leipzig 1972), 1-10, 39-48. Le même rhéteur a aussi prononcé un discours (Disc. 63: ibid., 35-38) lors du banquet de la fête de l'Épiphanie de 901, devant l'empereur Léon et le patriarche Antoine Cauleas. Sur les discours d'Aréthas voir aussi R. J. JENKINS, B. LAOURDAS, C. A. MANGO, Nine Orations from Cod. Marc. Gr. 524, *BZ* 47 (1954), 1-40 [*Studies on Byzantine History of the 9th and 10th Century*, Variorum Reprints, V (London 1970)].
4. J. GROSDIDIER DE MATONS, Trois Études sur Léon VI. I. L'homélie de Léon VI sur le sacre du patriarche Étienne, *TM* 5 (1975), 198-200, texte, 200-207; THEODORA ANTONOPOULOU, *The Homilies of the Emperor Leon VI* [The Medieval Mediterranean. People, Economies and Cultures 400-1453, 14] (Leiden - New York - Cologne 1997), 62, 245-246.
5. Poème 61 (fragm.), E. KURTZ, éd., *Die Gedichte des Christophoros Mitylenaios* (Leipzig 1903), 37.
6. Voir, par ex., les Vies de Nectaire, de Jean Chrysostome, de Jean le Jeûneur etc. et pour l'hagiographie du IXe et Xe siècle les Vies de Taraise, de Nicéphore, d'Ignace, d'Euthyme.
7. Voir, par. ex., l'oraison funèbre d'Aréthas en l'honneur du patriarche Euthyme et les oraisons funèbres de Michel Psellos en l'honneur des patriarches Michel Cérulaire, Constantin Lichoudès et Jean Xiphilin.
8. Pour une liste de ces textes voir dans MARINA LOUKAKI, Ὁ ἰδανικὸς πατριάρχης μέσα ἀπὸ τὰ ρητορικὰ κείμενα τοῦ 12ου αἰῶνα, in N. OIKONOMIDES, *Byzantium in the 12th*

particulièrement intéressant. Il s'agit des discours prononcés en diverses circonstances par des lettrés constantinopolitains, des fonctionnaires civils ou ecclésiastiques. Des orateurs célébraient l'élection et le sacre du nouveau patriarche dans des églises constantinopolitaines. La promotion à un office de *didascale* du patriarcat donnait aussi l'occasion au bénéficiaire de remercier le patriarche qui l'avait nommé en faisant son éloge; tels discours portent souvent le titre trompeur de "didascalie", mais il s'agit en vérité d'éloges patriarcaux. La présence du patriarche, lors d'une fête religieuse, à l'église où le *didascale* enseigne, peut également inciter celui-ci à composer un éloge de l'archevêque. Mais le plus remarquable est que chaque année, le samedi de Lazare, le maistôr des rhéteurs (*ὁ μαΐστωρ τῶν ῥητόρων*) et ses élèves louaient successivement le patriarche de l'époque dans le cadre d'une cérémonie au patriarcat. Le XIIe siècle est, sûrement, l'époque de la grande floraison de la rhétorique qui venait compléter le cérémonial des diverses manifestations de la vie sociale de l'empereur et de l'aristocratie de Constantinople[9]. D'un autre côté, le patriarcat de Constantinople, avec l'approbation impériale, contrôlait en grande partie l'enseignement dans la capitale et il est bien naturel que les *didascales*, officiers du patriarcat, ainsi que les autres professeurs ou les lettrés constantinopolitains, formés dans ce milieu, prennent la parole pour faire l'éloge de leur supérieur, le patriarche de Constantinople. Cependant, cette raison ne me semble pas suffire à expliquer le caractère quasi intitutionnel qu'ont pris, à cette époque, les éloges du patriarche et particulièrement les éloges du samedi de Lazare.

Nous ignorons à quelle date exactement remonte l'habitude de prononcer des éloges patriarcaux le samedi de Lazare, mais nos témoignages ne sont pas antérieurs du XIIe siècle. Nous avons relevé les discours suivants, prononcés avec certitude ce jour-là: deux discours d'Eustathe de Thessalonique, maistôr des rhéteurs, en l'honneur du patriarche Michel d'Anchialos (1170-1178)[10],

Century (Athens 1991), 302-304. Dans cette liste le plus ancien discours est l'éloge de Nicolas III par Nicolas Mouzalôn (fin XIe - début XIIe siècle). Voir J. DARROUZES, L'éloge de Nicolas III par Nicolas Mouzalôn, *REB* 46 (1988), 5-53.

9. Sur la fonction et l'importance de la littérature panégyrique dans les cérémonies de la cour au XIIe siècle voir P. MAGDALINO, *The Empire of Manuel I Komnenos* (Cambridge 1993), 237-248, 425 sq.

10. Discours 6: «Λόγος εἰς τὸν ἁγιώτατον καὶ οἰκουμενικὸν πατριάρχην κῦρ Μιχαὴλ τὸν τοῦ Ἀγχιάλου ἀναγνωσθεὶς κατὰ τὴν μνήμην τοῦ δικαίου Λαζάρου, καθ' ἣν ἀναγινώσκειν ἔθος τοῖς ῥήτορσιν ἐν τῷ πατριαρχείῳ» et Discours 7: «Τοῦ αὐτοῦ λόγος εἰς τὸν ἁγιώτατον οἰκουμενικὸν πατριάρχην κῦρ Μιχαήλ», P. WIRTH, éd., *Eustathii Thessalonicensis Opera Minora* [CFHB 32] (Berlin - New York 2000), 78-140.

un discours de Michel Choniatès, à l'adresse du même patriarche[11]. Cinq discours sont adressés au patriarche Georges II Xiphilin (1191-1198): deux de Georges Tornikès le jeune, maistôr des rhéteurs[12], un de Jean Phrangopoulos, grammatikos, étudiant de rhétorique[13], un de Manuel Sarantènos, grammatikos, étudiant de rhétorique[14] et un de Constantin Stilbès, diacre dans une église constantinoplitaine[15]. Un discours de Nicéphore Chrysobergès, maistôr des rhéteurs, est adressé au patriarche Jean X Kamatèros (1198-1206)[16]. Bien que tous ces textes datent d'après le milieu du XIIe siècle, il est presque sûr que l'habitude est plus ancienne. Eustathe de Thessalonique parle d'une institution déjà vieille, dont "les pères" ont prescrit un éloge annuel, à jour fixe, en l'honneur du patriarche[17]. Cette cérémonie du samedi de Lazare est sûrement le pendant de celle de 6 janvier, jour de la fête de l'Épiphanie, où le maistôr des rhéteurs exalte l'empereur byzantin par son discours annuel. L'Épiphanie est consacrée à l'empereur, le samedi de Lazare au patriarche. Nous signalons qu'un des premiers discours connus prononcés lors de la fête de l'Épiphanie est un discours d'Aréthas qui a parlé devant l'empereur et le

11. «Λόγος εἰς τὸν πατριάρχην κῦρ Μιχαὴλ ἐκδοθεὶς τινὶ τῶν ῥητορευόντων», Μιχαὴλ Χωνιάτης, *Τὰ σωζόμενα*, vol. 1, 72-92.

12. Les discours, encore inédits, figurent dans Scorialensis (265) Y II 10, ff. 75v-81; 343v-350. Titres: «Λόγος ἀναγνωσθεὶς συνήθως ἐν τῷ πατριαρχείῳ κατὰ τὴν ἡμέραν τοῦ Λαζάρου τοῦ σοφωτάτου μαΐστορος τῶν ῥητόρων κυροῦ Γεωργίου τοῦ Τορνίκη». «Τοῦ σοφωτάτου μαΐστορος τῶν ῥητόρων κυροῦ Γεωργίου τοῦ Τορνίκη λόγος δεύτερος ἀναγνωσθεὶς συνήθως ἐν τῷ πατριαρχείῳ εἰς τὸν ἁγιώτατον καὶ οἰκουμενικὸν πατριάρχην κῦρ Γεώργιον».

13. Discours inédit dans Scor. (265) Y II 10, ff. 81v-83v: «Λόγος τοῦ γραμματικοῦ κυροῦ Ἰωάννου τοῦ Φραγγοπούλου ἀναγνωσθεὶς συνήθως ἐν τῷ πατριαρχείῳ μετὰ τὸν τοῦ ῥήτορος καὶ μαΐστορος αὐτοῦ λόγον».

14. Discours inédit dans Scor. (265) Y II 10, ff. 221v-224v: «Τοῦ γραμματικοῦ κυροῦ Μανουὴλ τοῦ Σαραντηνοῦ λόγος ἀναγνωσθεὶς συνήθως ἐν τῷ πατριαρχείῳ κατὰ τὴν ἑορτὴν τοῦ δικαίου Λαζάρου, ὅτε οἱ τοῦ ῥήτορος μαθηταὶ ἀναγινώσκουσι».

15. Discours inédit dans Baroc. 25, ff. 295-296v: «Τοῦ μακαρίτου μοναχοῦ Κυρίλου τοῦ ποτε Κυζίκου, ἔτι ὄντος διακόνου, νέῳ τινὶ ῥητορικὸς κατὰ τὸ Σάββατον τοῦ Λαζάρου».

16. R. BROWNING, An Unpublished Address of Nicephorus Chrysoberges to Patriarch John X of 1202, *BS* 5 (1978), 48-63 [*History, Language and Literacy in the Byzantine World*, Variorum Reprints, IX (London 1989)].

17. ... *ὁ τῆς σοφιστείας ταύτης θεσμὸς* (l'institution du maistôr des rhéteurs), ...*χρόνον ἕνα τοῦτον τακτὸν ἱεραρχικοῖς ἐγκωμίοις ἀφώρισε, δέον ὥσπερ θεὸν κατὰ τὸ ἐνδελεχὲς οὕτω καὶ ἀρχιερέα ἔνθεον ἐξυμνεῖν· ...νῦν δ' εἰς ἔλεγχον ἐξιὼν ἔγνων δοκιμώτατα τὸ παλαιὸν ἔχειν θέσμιον καὶ εἰς καλὸν κατεστοχάσθαι τοῦ δέοντος· ᾔδεσαν γὰρ οἱ τοῦ θεσμοῦ πατέρες· ... καὶ διὰ ταῦτα ἐνιαίῳ τούτῳ καιρῷ τὸ τοῦ ὕμνου καλὸν ἐκεῖνοι ὁρίσαντες συνεμέτρησαν ἐξισοῦντες οὕτω τὸ πᾶν Eustathii Thessalonicensis*, $100_{15\text{-}17}$; 100_{29}-101_{1}; $101_{47\text{-}48}$.

patriarche, en 901, lors d'un banquet au palais[18].

La cérémonie du samedi de Lazare avait lieu au patriarcat[19] et plus précisément, selon Georges Tornikès le jeune, dans une salle située dans un étage supérieur, en face d'une église de la Vierge[20]. Dans le *Traité de Philothée* il est mentionné que le mardi de la Tyrophagie le patriarche invite l'empereur et son sénat au patriarcat et qu'un banquet est offert dans le grand sékréton. Le dimanche suivant, dimanche de l'Orthodoxie, un banquet est également organisé dans le grand sékréton patriarcal[21]. Le petit et le grand sékréton étaient des salles où se tenaient les réunions synodales et des réceptions[22]. Bien qu'aucun traité de préséance, ni le *Livre des cérémonies*, ni le *Traité des Offices* du Pseudo-Kodinos, ne fassent allusion à une cérémonie au grand sékréton du patriarcat le samedi de Lazare, on peut vraisemblablement supposer que les rhéteurs prononçaient leurs discours dans cette salle.

La fête de l'Épiphanie, comme il est bien connu, appartenait aux festivités des douze jours et se célébrait majestueusement à Constantinople. Entre autres manifestations, décrites en détail dans le *Livre des cérémonies* et dans le *Traité des Offices* du Pseudo-Kodinos[23], la célébration de la fête comprenait la grande procession solennelle de l'empereur vers la Grande Église et des acclamations des dèmes. Nous remarquons qu'au XIIe siècle les vers de Théodore Prodrome écrits pour être récités ce jour-là par les dèmes sont d'un style littéraire beaucoup plus élevé[24] que les simples acclamations du Xe siècle que cite le *Livre des cérémonies*, et viennent se joindre harmonieusement aux oraisons en l'honneur de l'empereur prononcées par le maistôr des rhéteurs et par d'autres lettrés de la capitale. Ces discours étaient habituellement prononcés dans le palais impérial et plus tard, vers la fin du XIIe siècle, au palais

18. Discours 63, p. 35.
19. Les titres des discours l'indiquent. Voir notes précédentes.
20. ...*ἐπὶ τὴν σολομώντειον κλίνην, ἣν τὸ θεῖον ἀνώγεον τοῦτο ἱδρυμένην φέρει καταντικρῦ, τὴν ἁγνὴν παρθένον λόγω καὶ Θεομήτορα* (f. 348). Probablement il s'agit de l'église de saint Abercius, attestée aussi sous le vocable de la Sainte Vierge (ναὸς τῆς Θεοτόκου ἤτοι τοῦ ἁγίου Ἀβερκίου). Voir R. JANIN, Le palais patriarcal de Constantinople byzantine, *REB* 20 (1962), 144; JANIN, *Églises*, 3.
21. OIKONOMIDÈS, *Listes*, 192-195.
22. JANIN, Le palais patriarcal de Constantinople byzantine, 141-142; DARROUZÈS, *ΟΦΦΙΚΙΑ*, 427.
23. *Βασίλειος Τάξις* (VOGT), vol. 1, 133-136, 35-37 (acclamations), 3-17 (procession); Pseudo-Kod., 220, 226-227, 230, 237.
24. Poèmes X et XXX, W. HÖRANDNER, éd., *Theodoros Prodromos. Historische Gedichte* [WBS 11] (Wien 1974), 248-251, 368-370.

des Blachernes[25], quand le dernier est devenu la résidence préférée des empereurs de l'époque[26].

Lors de l'Épiphanie de 901 Aréthas a prononcé son discours dans le triklinos des dis-neuf lits du Grand Palais[27]. Selon le *Traité de Philothée*, à la fête de l'Épiphanie "qui représente de façon mystique l'union des bataillons célestes et terrestres par le don du saint baptême", l'empereur invite comme convives au banquet impérial les prêtres de la Grande Église, "qui sont de l'ordre des anges" et divers dignitaires impériaux, comme des magistres, anthypates, stratèges et d'autres officiers. Mais avant tout, l'empereur partage sa table avec le patriarche et l'élite de l'Église, à savoir des métropolites et le syncelle[28]. Au total, les invités au festin, des clercs et des laïcs, sont deux cent seize personnes[29]. Le discours d'Aréthas fut sans doute prononcé devant ce banquet. L'habitude du repas impérial dans le triklinos à la fête de l'Épiphanie est encore attestée au XIVe siècle, selon le *Traité* du Pseudo-Kodinos[30]. Probablement donc les rhéteurs du XIIe siècle prononçaient aussi leurs panégyriques dans cette salle du palais et devant le même auditoire.

Le cérémonial de la veille des Rameaux, c'est à dire du samedi soir de Lazare, ainsi que celui du dimanche des Rameaux comprenait au Xe siècle, entre autres, une procession solennelle de l'empereur[31]. Cette procession est encore attestée au XIVe siècle par le *Traité* du Pseudo-Kodinos (*περίπατος*), qui

25. Voir, par ex., le lemma du discours de Jean Diogenès à l'empereur Manuel Comnène: «Λόγος τοῦ Διογένους κῦρ Ἰωάννου ἀναγνωσθεὶς ἐν τῷ παλατίῳ εἰς τὸ πρῶτον ἐν τῇ ἑορτῇ τῶν φώτων, προκαθημένου τοῦ αὐτοκράτορος κῦρ Μανουὴλ τοῦ Κομνηνοῦ» (W. REGEL, éd., *Fontes rerum byzantinarum*, Saint Petersbourg 1917, 304) ou celui du discours de Nicéphore Chrysobergès à l'empereur Alexis IV Ange: «Λόγος εἰς τὸν βασιλέα κυρὸν Ἀλέξιον τὸν Ἄγγελον τὸν υἱὸν τοῦ ἀοιδίμου βασιλέως κυροῦ Ἰσαακίου τοῦ Ἀγγέλου ἀναγνωσθεὶς ὡς ἔθος τοῖς ῥήτορσιν ἐν τῷ παλατίῳ τῶν Βλαχερνῶν κατὰ τὴν ἑορτὴν τῶν ἁγίων θεοφανείων μηνὶ Ἰανουαρίῳ ἰνδικτιῶνι 7, ἔτει 6712», M. TREU, éd., *Nicephori Chrysobergae ad Angelos orationes tres*, Progr. des königl. Friedr. Gymn. (Breslau 1892), 24.

26. P. MAGDALINO, Manuel Komnenos and the Great Palace, *BMGS* 4 (1978), 109-113 [*Tradition and Transformation in Medieval Byzantium*, Variorun Reprints (London 1991)].

27. «Δημηγορία ἐπιτραπέζιος τῇ ἡμέρᾳ τῶν ἁγίων φώτων, ἐν τοῖς ιθ´ ἀκουβίτοις»: Discours 63, 35.

28. Traité de Philothée, dans OIKONOMIDÈS, *Listes*, 185-189.

29. Ibid., 185.

30. Pseudo-Kod., 219-220.

31. *Βασίλειος Τάξις*, I 40; 41, (VOGT), vol. 1, 158-164; Traité de Philothée, 197. Une procession est mentionnée aussi dans le Typicon de la Grande Église. Voir J. MATEOS, *Le Typicon de la Grande Eglise, I. Le cycle des douze mois* [OCA 165] (Rome 1962), 256.

indique que la nuit du samedi de Lazare sur le passage du cortège impérial on jonchait le sol et habillait toutes les colonnes de branches de myrte, de laurier ou d'olivier. Selon Verpeaux, la procession de l'empereur évoquerait l'entrée du Christ à Jérusalem[32]. Malheureusement, aucun traité de préséance ne nous est parvenu de l'époque des Comnènes, qui puisse fournir des témoignages incontestables. En tout cas, divers indices montrent que le cérémonial du dimanche des Rameaux assimilait l'empereur au Christ entrant à Jérusalem, tandis que la veille, le samedi de Lazare, les rhéteurs n'hésitaient pas appliquer la même symbolique au patriarche de Constantinople[33]. Le maistôr des rhéteurs offre ses paroles laudatives, comme des rameaux de palmier, tandis que les jeunes étudiants de rhétorique, comme les enfants de Jérusalem autrefois, se précipitent pour acclamer le patriarche[34].

La composition de l'auditoire des éloges patriarcaux est une autre question intéressante. La présence du patriarche de Constantinople est incontestable; les discours s'adressaient à lui. Des longues allusions à l'empereur[35] peuvent indiquer que le souverain assistait aussi à la cérémonie. Quant aux autres auditeurs, grâce aux allusions de Georges Tornikès le jeune et d'Eustathe de Thessalonique, on peut suggérer, avec beaucoup de vraisemblance,

---

32. Pseudo-Kod., 224 et n. 1-226. Sur *περίπατος* voir aussi A. HEISENBERG, *Aus der Geschichte und Literatur des Palaiologenzeit, V. Von der Zeremonien des Kaisershofes. Περίπατος und Πρόκυψις*. Sitz. der Bayer. Akad. der Wiss. Phil. hist. Kl. 1920.10 (München 1920), 82-83 [*Quellen und Studien zur spätbyzantinischen Geschichte* I, Variorum Reprints (London 1973)].

33. Nous signalons la même réminiscence lors du cérémonial du triomphe impérial auquelle participe aussi le patriarche: d'après une note du *Livre des cérémonies*, à la fin de la cérémonie: *ὁ μὲν βασιλεὺς ἀπέρχεται ἐν τῷ ναῷ τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου ἐν τῷ φόρῳ, κἀκεῖ ἀπαλλάξας τὴν στολὴν ἱππεύει, καὶ ἀπέρχεται ἐν τῷ παλατίῳ· ὁ δὲ πατριάρχης τῷ πώλῳ ἐπιβάς, ἄπεισιν ἐν τῷ πατριαρχείῳ. Βασίλειος Τάξις*, II 19, 612.

34. *Ἀλλ' ἐγὼ μέν σοι οὕτως ἐκ τοῦ σοῦ φοίνικος προτείνω βάια ταῦτα πρὸς λόγον τῆς ἑορτῆς, ὀλβίῳ θέρει βιασάμενος τὸν καιρόν, οἱ δὲ παῖδες καὶ δὴ λαλείτωσαν καὶ τὰ τῆς πανηγύρεως ὑπηχείτωσαν τοσοῦτον ἀνασχόμενοί μου προσεπᾶσαι· ὡσαννὰ τῷ υἱῷ Δαυίδ, εὐλογημένον τὸ τοῦ κυρίου ὄνομα, ὃς τοιοῦτόν σε ἄνωθεν κατέπεμψεν ἡμῖν ἀγαθόν*: *Eustathii Thessalonicensis*, 140. *Καὶ τὰ παιδία δὲ ταῦτα, ἅ μοι δέδωκεν ἡ σοφιστική, καὶ αὐτὰ τὴν αἴνεσιν ἐπισπέρχοντα, τάχα καὶ παραγκωνίζεσθαί με ἀπάρχονται καὶ τῆς ἐν τῷδε τοῦ τόπου παρεκκρούουσι στάσεως, τὴν εἰς μέσον παραβιαζόμενα εἴσοδον, οἷς ἤδη καὶ αὐτὸς ὑπεξίσταμαι καὶ τὸ τῆς ὁδοῦ παρανοίγω βάσιμον, ὡς ἂν καὶ ταῦτα τὸν ὑμνητήριον καταρτίσηται τῷ μεγάλῳ ἀρχιερεῖ, τῷ τὸν Χριστὸν αὐτὸν εἰκονίζοντι μετὰ δόξης ἄρτι πρὸς τὴν νέαν Ἱερουσαλὴμ εἰσελαύνοντα*: Georges Tornikès le jeune, f. 81. Nous lisons des phrases similaires dans tous ces textes.

35. Voir, par ex., les discours d'Eustathe, p. 92, 93, 98, 114sq; de Georges Tornikès le jeune, ff. 81, 345.

qu'ils étaient les évêques et les métropolites du synode permanent, les didascales et d'autres archontes du patriarcat, les maistôres des écoles de Constantinople et des membres du clergé de Sainte-Sophie[36]. Il s'agissait, donc, de l'élite ecclésiastique et culturelle de la capitale. Des expressions, communes dans les textes mais assurément moins précises, comme *ἱερὸς ou θεῖος σύλλογος, ἱερὸν ἄθροισμα, ἱερὰ γερουσία, θειοτάτη ou πάνσοφος λογάς, θέατρον ἐν ᾧ σοφία παντοία καὶ Θεοῦ χάρις ἐπαναπέπαυται*, peuvent bien, sans doute, représenter une telle réunion. En comparant cette assemblée avec l'auditoire des éloges impériaux de 6 janvier discutés ci-dessus, on peut évidemment considérer que les mêmes auditeurs devaient assister aux deux manifestations.

Nous avons déjà signalé comme laudateurs du patriarche le maistôr des rhéteurs et ses élèves. Mais très probablement ce groupe n'était pas le seul et le maistôr des rhéteurs n'était pas obligatoirement le premier à prendre la parole. Eustathe de Thessalonique dit qu'avant lui d'autres rhéteurs avaient déjà loué les origines (*γένος*) du patriarche Michel d'Anchialos[37]. Par contre, il est sûr que des éloges d'élèves succédaient au discours du maistôr des rhéteurs; tous nos textes étudiés contiennent, soit à la fin soit au début, des phrases qui introduisent les élèves du maistôr sur la scène de ce *théâtre*[38] et parfois nous y lisons les excuses de l'orateur pour le trop petit nombre d'étudiants qu'il va présenter[39]. Sarantènos affirme que les étudiants de rhétorique, ayant achevé

36. Georges Tornikès le jeune dit: *ἐνταῦθα ... ἐκκλησία ὁσίων, γερούσιον θεοκρότητον,... ὅσους τε εἰς πατέρας ἡμῖν ὁ τῆς ἱερατείας νόμος ἐκάθισε καὶ οὓς ἡ γειναμένη ἐκκλησία καὶ κοινὴ κατὰ Πνεῦμα μήτηρ συνῆψεν εἰς ἀδελφότητα, οἵ δη πάντες μετ' εὐγνωμοσύνης τῶν δεσποτικῶν αἰνετηρίων ἀκούσονται* (f. 76).
Eustathe de Thessalonique dit: *Οἴδασι ταῦτα ὁ περιεστηκώς τε λόγιος σύλλογος καὶ ξύμπαν τὸ θεῖον τοῦτο συνέδριον, παρ' οἷς μυρίαι λόγων φιλότιμοι χάριτες, ὅσαι τε περὶ τὴν καθ' ἡμᾶς αὐλὴν ἔχουσι καὶ τὸν θεῖον τοῦτον οἶκον, ὃν ἡ τοῦ θεοῦ σοφία ἐπήξατο, καὶ ὅσαι τὰς τῆς ἔξω σοφίας θύρας ἐκτρίβουσι*, 81.
37. *Τὸ γένος, ὅτι τε φθάσαντες ἕτεροι πρὸ ἡμῶν ἱκανῶς αὐτὸ τοῖς σεμνολογήμασιν ἐδεξιώσαντο...*: *Eustathii Thessalonicensis*, 79.
38. Je cite, à titre d'exemple, les paroles de Georges Tornikès le jeune: *Νεοττοτροφηθέντα γάρ τοι καὶ παρ' ἡμῖν τὰ τοῦ πτερόεντος λόγου φίλα ταῦτα νεόττια ἀλλὰ δὴ καὶ ἀδρυνθέντα, ὅσα γε καὶ ἡμῖν ἧκεν εἰς δύναμιν, ὡς γενέσθαι καὶ ἐκπετήσιμα καὶ τὴν εἰς τὸ τῆς ῥητορείας ὕψος πτῆσιν ἐκμελετήσαντα, ἤδη δὲ καὶ παρὰ τοῦ χρόνου λαβόντα τὴν τοῦ γεννᾶν ἐξουσίαν, ἀμφὶ ταύτην τὴν ὑψηλὴν περιωπὴν ἱστῶμεν ἀνάγοντες ἡμῖν τοῖς κατὰ λόγον γειναμένοις παραπετόμενα* (f. 343v).
39. *Eustathii Thessalonicensis*, 98: *ἀλλ' ἰδού μοι τοῦτο τὸ παιδίον καταρτίσεταί σοι τὸν αἶνον, ὃ καὶ μόνον πρὸς τὸ παρὸν δέδωκεν ὁ θεός· οὐδὲ γὰρ ἔσχεν ἡ τῆς ἐμῆς ἔτι ῥητορείας αὕτη φυταλιὰ πλείους ἀναθηλῆσαι βλαστοὺς διὰ τὸ πάντη νεόφυτον, ὡς, εἴ*

deux ans d'études, étaient obligés de se présenter en public et de démontrer les fruits de leur éducation en prononçant un discours lors d'une cérémonie officielle[40]. La participation d'étudiants est parfois aussi attestée à la fête de l'Épiphanie, et le plus ancien témoignage date de l'époque de Michel Psellos. Dans un éloge de Constantin IX Monomaque prononcé, très vraisemblablement, à l'Épiphanie, Psellos recommandait à l'empereur ses élèves qui étaient présents à la cérémonie et, terminant son discours, il affirmait qu'il avait accompli une dette annuelle[41]. Néanmoins, il n'y a pas d'indice que les élèves de Psellos venaient prendre ensuite la parole. La participation active des étudiants est attestée pour la première fois dans le discours de Théophylacte d'Achrida, maistôr des rhéteurs à l'époque, prononcé le 6 janvier 1087 en l'honneur de l'empereur Alexis I Comnène[42]. Sans aucun doute, ce jour-là diverses personnes, et notamment de jeunes rhéteurs, prenaient la parole[43], mais il semble qu'au moins à partir de la moitié du XIIe siècle, la participation des élèves du maistôr est devenue indispensable aussi à la cérémonie du samedi de Lazare en l'honneur du patriarche.

En bref, l'étude du rituel des deux fêtes nous montre que la cérémonie de l'exaltation du patriarche le samedi de Lazare présente beaucoup de ressemblances avec celle de l'empereur le jour de l'Épiphanie. Comparant aussi le contenu de tous les discours adressés aux patriarches du XIIe siècle et celui des éloges impériaux de la même époque, qui sont d'ailleurs écrits, plus ou moins, par les mêmes rhéteurs, nous remarquons que l'image du patriarche idéal est très proche de celle de l'empereur idéal. Selon les panégyristes, le pa-

---

γε τῷ χρόνῳ παραγγείλωμεν εἰς λόγου γεράνδρυον, τάχ' ἂν εἰς πολυστέλεχον δένδρον ἀναδραμούμεθα ταῖς τῆς σῆς σοφίας ἐπιρροαῖς τὴν ἐν λόγοις προσλαμβάνοντες αὔξησιν.

40. *Ἐπεὶ γὰρ ἔδει τοὺς καθ' ἡμᾶς ῥητορικῇ τραφέντας οὐκ εἰς μακρὸν ἀλλ' ὅσον τὸ τοῦ ἀριθμοῦ ἅπαν ἐνιαυτῶν συγκορυφώσειε δίσσευμα, εἶτα μεγάλῳ ἄθλῳ τηλικούτῳ ἐπαποδύσασθαι, οὐκ ἄλλοτε τοῦτο ποιεῖν ἀλλ' ἡνίκα καὶ τῷ Κυρίῳ αὐτῷ παῖδες ἐπαίνους καταρτιζόμενοι* (f. 221v). Voir aussi la note précédente.

41. Orat. 6, G. T. DENNIS, éd., *Michael Psellus, Orationes Panegyricae* (Stuttgart-Leipzig 1994), 98, 101.

42. P. GAUTIER, *Theophylacti Achridensis Opera*, vol. 1 [CFHB 6/1] (Thessalonique 1980), 243. Théophylact d'Achrida parle aussi d'une institution annuelle (p. 215). Sur ces sujets voir aussi dans le commentaire du discours p. 68 et n. 3; sur la datation, ibid., 96. MAGDALINO, *Manuel*, 426-427.

43. Des mentions des élèves qui accompagnent le rhéteur à la cérémonie de l'Épiphanie nous trouvons aussi dans les discours d'Euthyme Tornikès (J. DARROUZÈS, Les discours d'Euthyme Tornikès [1200-1205], *REB* 26, 1968, 56-58) et de Nicéphore Chrysobergès (éd. TREU, op. cit.,12, 34).

triarche est prédestiné à cette dignité majeure. Dieu l'avait choisi dès sa conception et des rêves des parents ou d'autres événements curieux durant sa vie annonçaient son avènement au trône patriarcal. La bonne éducation du patriarche tant dans le domaine des lettres classiques que dans celui des Écritures saintes, est un autre sujet d'éloge, surtout si le personnage était un érudit du milieu ecclésiastique de Constantinople. Mais, la sagesse et l'érudition valent plus si elles sont suivies par des actes et des vertus; et sur ce pointlà le patriarche ne se montre pas inférieur. Comme un bon pasteur, imitateur du Christ, il soigne et protège les brebis du Seigneur, avec des sentiments d'amour, de tolérance et de philanthropie. Il est le défenseur, le stratège et le gardien de l'Église et du dogme. Comme le Christ, il est aussi un excellent instructeur. Il invite les fidèles à suivre la route de la vertu et il enseigne les mystères de la foi avec une langue de Chrysostome. Sa parole réjouit les oreilles des auditeurs qui acceptent plus docilement les règles les plus strictes. Le patriarche est juste et il aime la justice. Ses jugements sont toujours corrects et impartiaux. Il est aussi charitable, comme le prouve ses innombrables bienfaisances. Mais surtout, il est l'intermédiaire du peuple auprès de Dieu. Ayant ses yeux fixés au ciel, il prie constamment en faveur de ses brebis. Sa vie quotidienne ne diffère pas beaucoup de la vie d'un saint. Les biens et les dignités humaines le laissent indifférent. Il torture son corps par sa vie ascétique et, étant guidé par sa foi et son amour de Dieu, il arrive jusqu'à l'apathie. Son visage brille et rayonne d'une lumière intérieure. Le patriarche est le soleil de l'œcoumène et son avènement au siège patriarcal est comparé au lever du soleil qui fait disparaître les ténèbres. Mais, ce n'était pas lui qui enviait cette grande dignité. Les rhéteurs soulignent le rôle décisif de l'empereur byzantin, qui choisit le patriarche. Ainsi, selon les paroles de Georges Tornikès le jeune, "tels sont les biens que nous a procurés le temps: notre incomparable empereur, grand vainqueur, et toi, le meilleur des patriarches; vous, les deux fils de la fertilité, la double source de la bonté, les deux astres qui brillent au monde, les deux cadeaux parfaits approuvés par Dieu"[44].

Le choix divin et la prédestination, l'image du soleil, l'imitation du Christ, la sagesse, la prudence, l'intérêt, les soucis et les labeurs incessants pour le peuple, la justice, la philanthropie et les bienfaisances sont des lieux

44. Georges Tornikès le jeune, f. 344v: *Τοιαῦθ' ἡμῖν ἐδιδυμοτόκησε τἀγαθά, τὸν μεγαλόνικον ἡμῶν βασιλέα, τὸν ἐν αὐτοκράτορσιν ἀπαράμιλλον, καὶ σέ, τὸν ἐν πατριάρχαις ὑπέρτατον, τοὺς δύο υἱοὺς τῆς πιότητος,... τὴν δίρρυτον πηγαίαν χύσιν τῆς ἀγαθότητος, τοὺς δύο κοσμολαμπεῖς μεγάλους φωστῆρας, τὰ παντέλεια δῶρα καὶ θεοβράβευτα.* Sur les vertus du patriarche, selon les rhéteurs du XIIe siècle, voir LOUKAKI, op. cit., 304-316.

communs pour la composition du portrait du souverain idéal. Les rhéteurs attribuent au patriarche actif les caractéristiques d'un souverain avec une seule différence: le patriarche est seigneur d'âmes, modeste, et son arme est toujours et uniquement sa parole catéchétique et formatrice. Pour eux, le patriarche et l'empereur constituent le couple idéal qui exerce le pouvoir séculier et spirituel à Byzance.

Cette idée du pouvoir bicéphale n'est certainement pas nouvelle et n'apparaît pas soudainement au XIIe siècle. Gilbert Dagron a nommé, à juste titre, la période d'après l'iconoclasme, du VIIIe au XIe siècle, période de la royauté des patriarches. Il a souligné le rôle joué par trois clercs byzantins qui ont donné à l'institution patriarcale un poids différent, réel ou espéré, par rapport à l'empereur: Théodore Stoudite, le patriarche Photius et le patriarche du schisme Michel Cérulaire[45]. Le premier profite d'un vide politique pour proposer de nouvelles règles. Dans une lettre qu'il adresse à l'empereur Nicéphore en 806, au sujet du remplacement du défunt patriarche Taraise, il formule quelques idées neuves, notamment celle d'un gouvernement de l'Église qui devait se situer au même niveau que le gouvernement de l'Empire. Le patriarche, selon le portrait idéal qu'il esquisse, devrait être une personnalité forte qui peut se distinguer au milieu de toutes sortes de clercs comme le soleil parmi les astres. Pour être élu, l'empereur devrait réunir évêques, higoumènes, ascètes et des clercs distingués par l'intelligence, la sagesse et les mœurs, afin qu'ensemble ils choisissent et désignent le plus digne. Si Nicéphore donne à l'Église un proèdre ayant, autant qu'il est possible, le même mérite que lui, sa royauté sera renforcée et son nom sera exalté de génération en génération[46].

À la fin du même siècle domine la personnalité de Photius, qui avait une conscience aiguë du rôle dévolu à l'institution patriarcale. Les turbulences politiques de l'époque qui ont mis au centre le patriarcat, la rupture avec l'Église de Rome, qui constituait en même temps un modèle, ainsi que le modèle vétérotestamentaire du prêtre-roi, ont sans doute influencé les réflexions de Photius à propos d'un nouveau statut du patriarcat de Constantinople face à Rome, aux autres patriarcats orientaux et à l'empereur[47]. Entre 879 et 886 c'est très vraisemblablement lui qui a rédigé le préambule et les trois premiers

45. G. DAGRON, *Empereur et prêtre* (Paris 1996), 229-255.

46. Ep. 16, G. FATOUROS, éd., *Theodori Studitae Epistulae*, vol. 1 [CFHB 31/1] (Berlin - New York 1991), 46-48; DAGRON, op. cit., 232.

47. DAGRON, op. cit., 233-236.

"titres" d'un manuel de droit, l'*Eisagôgé*[48]. Au début du troisième "titre" de l'*Eisagôgé* le patriarche est défini comme une image incarnée et vivante du Christ, qui, par ses actes et ses paroles, exprime la vérité. Le langage est emprunté à la rhétorique de l'idéologie impériale et comme le dit Dagron "tout ce que le patriarche gagne, il le vole à l'empereur. À l'empereur imitateur du Christ se substitue un patriarche image du Christ, à l'empereur loi vivante un patriarche vérité vivante"[49]. Ensuite, l'auteur du texte esquisse les relations entre l'empereur et le patriarche; le premier se charge des corps, le second des âmes. "La politeia étant constituée, comme l'homme, de membres et parties, les plus importantes et les plus nécessaires sont l'empereur et le patriarche; c'est pourquoi la paix et le bonheur des sujets, selon l'âme et selon le corps, résident dans la bonne entente et l'accord en tout point entre l'empereur et le patriarche"[50]. La construction de Photius était fragile et quelque mois après la mort de l'empereur Basile Ier, son successeur Léon VI a obligé Photius à démissionner et a intronisé comme patriarche son frère Étienne. C'est l'empereur qui a montré une grande activité homilétique, due non seulement à sa vocation religieuse, mais aussi à sa conviction que l'instruction spirituelle du peuple était de sa responsabilité[51]. Cet empereur a notamment prononcé le discours de circonstance lors du sacre du nouveau patriarche à Sainte-Sophie. Ensuite, Aréthas, à l'époque ami proche de Léon VI et rhéteur à la cour, a célébré deux fois l'intronisation au siège de Constantinople d'un autre ami et lettré éminent, Nicolas Ier Mysticos. Il est intéressant de noter que tous les trois furent des élèves de Photius. Bien entendu, Aréthas par ses discours faisait surtout l'éloge de l'empereur Léon VI qui a choisi cet excellent patriarche, mais d'un autre côté, peut-être inconsciemment, il a inauguré une nouvelle habitude, l'éloge public de l'archevêque de Constantinople. Cette habitude prendra son rythme aux siècles suivants; limitée d'abord au seul sacre du patriarche, elle s'étendra au XIIe siècle à beaucoup d'autres circonstances.

Le XIe siècle se caractérise par l'instabilité du pouvoir impérial face à un

48. ΖΕΠΟΣ, *JGR*, vol. 2, 242-243; A. SCHMINCK, *Studien zu mittelbyzantinischen Rechtsbüchern* (Francfort-sur-le-Main 1986), 1-15; IDEM, Rota tu volubilis, Kaisermacht und Patriarchenmacht in Mosaiken, dans L. BURGMAN et al., *Cupido Legum* (Francfort-sur-le-Main 1985), 211-227.

49. DAGRON, op. cit., 237-238. Σπ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, Ὁ μέγας Φώτιος καὶ αἱ διατάξεις τῆς Εἰσαγωγῆς, *Ἐκκλησία καὶ Θεολογία* 1 (1989-1991), 495.

50. ΖΕΠΟΣ, *JGR*, titre III 8, 242; tr. DAGRON, op. cit., 238.

51. ANTONOPOULOU, op. cit., 42-43; SH. TOUGHER, *The Reign of Leo VI (886-912). Politics and People* [The Medieval Mediterranean. Peoples, Economies and Cultures 15] (Leiden - New York - Cologne 1997), 39.

patriarcat plus solide. Douze empereurs se succèdent et seulement quatre patriarches. Au milieu de ce siècle, sous Constantin IX Monomaque (1042-1055), Michel Cérulaire, un homme ambitieux, malgré son passé de comploteur, est devenu patriarche (1043-1058). Christophore Mytilenaios a célébré l'événement par un poème le lendemain de son intronisation, qui avait eu lieu le jour de l'Annonciation (25 mars 1042). Cérulaire, selon le Continuateur de Skylitzès, "alla jusqu'à porter des sandales pourpres, affirmant que c'était là une coutume de l'ancien sacerdoce et que le hiérarque devait en conserver l'usage aussi dans le nouveau, car il n'y avait entre le sacerdoce et l'Empire aucune différence ou seulement une différence minime, et qui donnait au premier plus d'honneur et sans doute plus de prestige"[52]. Ici, selon Dagron, l'*ancien* et le *nouveau* opposent l'Ancienne à la Nouvelle Rome. Cérulaire revendiquait pour le patriarche de Constantinople les insignes régaliens que portait le pape de l'Ancienne Rome. Nous sommes à la période où le schisme éclata. Les sandales pourpres du patriarche, symbole impérial, choquent les Byzantins et le patriarche de Constantinople se justifie en détournant à son profit les revendications du pape, qui s'appuyait sur la fameuse légende de la Donation de Constantin. Cérulaire réclame aussi pour l'archevêque de la nouvelle Rome les prérogatives impériales que revendique la papauté, l'Ancienne Rome, comme un héritage consantinien. En réalité, Cérulaire, ayant échoué à devenir empereur, voulait donner au sacerdoce suprême l'avantage sur l'Empire[53]. Les tentatives de Cérulaire furent sans lendemain parce qu'à la fin du XIe siècle la dynastie des Comnènes stabilise le pouvoir impérial.

D'un autre côté, à partir du milieu du XIe siècle, sous l'influence d'hommes de lettres puissants à la cour comme Jean Mauropous, Michel Psellos, Constantin Lichoudès et Jean Xiphilin, l'instruction et la culture connaissent un renouveau favorisé par les empereurs Constantin IX Monomaque et les Doukas[54]. La participation régulière des rhéteurs, comme Psellos, à certaines cérémonies impériales, ainsi que la présence des étudiants, attestées à cette époque, n'est qu'un reflet de la nouvelle atmosphère culturelle introduite au

52. Σκυλ. *Συν.*, 105; tr. DAGRON, op. cit., 245.
53. DAGRON, op. cit., 245.
54. P. LEMERLE, Le gouvernement des philosophes: notes et remarques sur l'enseignement, les écoles, la culture, dans IDEM, *Cinq études sur le XIe siècle byzantin* (Paris 1977), 195-248; A. KAZHDAN - ANN WARTON EPSTEIN, *Change in Byzantine Culture in the 11th and 12th Centuries* (Berkeley - Los Angeles - London 1985), 121-127.

palais. Comme le note P. Magdalino, les intellectuels ont gagné une place d'honneur au cérémonial de l'État, d'où ils ne seront plus éloignés[55]. Le champ était déjà préparé pour recevoir la réforme suivante des Comnènes.

En effet, Alexis Ier Comnène entreprend, en principe, une réforme du clergé afin de relever le niveau de spiritualité et de culture des membres de l'Église. Cette réforme s'est appuyée sur une élite de clercs cultivés et compétents qui prennent en charge l'enseignement et l'instruction du peuple, occupent les postes les plus importants du patriarcat et sont destinés à occuper les métropoles les plus en vue et souvent aussi la dignité patriarcale. Choisis parmi les plus savants lettrés et professeurs de Constantinople, ils possédaient une solide culture théologique et profane, et ils étaient des rhéteurs habiles. Les mêmes personnes contribuaient aussi au soutien de la politique impériale, en prenant la parole dans diverses circonstances. C'est eux qui sont mentionnés plus haut comme les laudateurs du patriarche. Pour quelle raison, donc, ce groupe, favorable à l'empereur, avance-t-il l'idéal d'un patriarche, souverain spirituel, d'un mérite égal à l'empereur? Pourquoi les empereurs ont-ils accepté, voire encouragé la constitution d'une cérémonie en l'honneur du patriarche de Constantinople?

De la fin du XIe au début du XIIIe siècle, l'Occident s'enfonçait dans un débat sans issue sur la question de la supériorité ou non du pouvoir des rois sur celui des évêques ou du pontife de Rome. La papauté réformatrice avait imposé l'habitude du couronnement du pape au cours de certaines fêtes religieuses[56]. Le cérémonial adopté imitait beaucoup le rituel impérial byzantin. Devant le portique du Latran, le pape portait le manteau rouge pourpre, recevait le sceptre blanc et avant de monter à cheval, l'archidiacre lui posait la tiare (le regnum) sur la tête. Le cheval luxueusement orné, le manteau rouge et la tiare étaient les trois principaux symboles du pouvoir temporel du pape. Il est aussi intéressant de noter qu'au retour de la procession, au milieu de la place, devant le palais du Latran, les cardinaux descendaient les premiers de cheval et présentaient les *laudes* au pape qui était encore assis sur

55. MAGDALINO, *Manuel*, 427.

56. Nous connaissons le cérémonial de l'Église romaine au XIIe siècle par le *Liber politicus* de Benoit de Sainte-Pierre, *le Digesta* d'Albinus et le *Liber censuum* de Censius: P. FABRE – L. DUCHESNE, *Le Liber censuum de l'Église Romaine*, vol. 2 (Paris 1905). Voir aussi A. PARAVICINI-BAGLIANI, Le modèle Romain. L'Église romaine de Latran I à la fin du XIIe siècle, dans *Histoire du Christianisme*, vol. 5, *Apogée de la papauté et expansion de la chrétienté (1054-1274)* (Paris 1993), 237-238.

son cheval[57]. Est-ce que ce grand débat occidental a eu une influence quelconque sur l'Orient? Dagron croit la chose très douteuse, sans exclure la possibilité d'un écho très affaibli[58].

Le XIIe siècle tient incontestablement une place importante dans le développement de la doctrine byzantine sur la primauté romaine[59]. Les projets militaires et politiques des Comnènes, qui rêvaient la reconstitution de l'Empire de Justinien Ier, ainsi que la menace des Normands, ont favorisé les négociations de l'Empire byzantin avec le pontife de Rome pour un traité d'alliance et, en même temps, ils ont multiplié les tractations et les débats sur l'union de l'Église. Dans tous ces débats, les délégués du côté byzantin n'étaient autres que les lettrés les plus renommés de Constantinople, c'est à dire, les clercs cultivés du patriarcat, mentionnés plus haut. Une abondance de documents montre que la polémique des Byzantins contre les Latins au sujet de la primauté, polémique qui s'est notablement développée durant ce siècle, est née de la plume de ces personnages. Voici quelques exemples: le premier texte rejetant la primauté papale date de l'époque d'Alexis Ier, et c'est l'œuvre de Nicétas Seidès, rhéteur à Constantinople[60] qui a participé avec Eustrate de Nicée, Jean Fournès et quatre autres lettrés[61], aux débats avec Pierre Grossolano en 1112. Sous le règne de Jean Comnène, Anselme de Havelberg, venu à Constantinople en 1136, discute avec douze éminents *didascales* byzantins présidés par Nicétas de Nicomédie[62]. Pendant la première période du règne de Manuel Comnène, Basile d'Achrida, protonotaire du patriarcat, maistôr des rhéteurs et ensuite métropolite de Thessalonique, ainsi que Georges Tornikès le vieux, *didascale* oecuménique et ensuite métropolite d'Ephèse sont

57. *Digesta Albini, Liber censuum*, vol. 2, 123-125; voir aussi B. SCHIMMELPFENNING, Ein bisher unbekannter text zur Wahl, Konsekration und Krönung des Papstes im 12. Jahrhundert, *Archivium historiae pontificiae* 6 (1968), 63-68.

58. DAGRON, op. cit., 257.

59. J. DARROUZÈS, Les documents byzantins du XIIe siècle sur la primauté romaine, *REB* 23 (1965), 42-88 [*Littérature et histoire des textes byzantins*, Variorum Reprints, X (London 1972)]; J. SPITERIS, *La critica bizantina del primato romano nel secolo XII* [OCA 208] (Rome 1979).

60. R. GAHBAUER, *Gegen den Primat des Papstes. Studien zu Niketas Seides* (München 1975).

61. Selon V. Grumel (Autour du voyage de Pierre Grossolanus archevêque de Milan à Constantinople en 1112, *EO* 32, 1932, 30-32), les quatre lettrés byzantins doivent être Nicolas Mouzalôn, professeur à Constantinople et ensuite patriarche (1147-1151), Théodore de Smyrne, hypatos des philosophes, Théodore Prodrome et Euthyme Zigabènos. Voir aussi SPITERIS, op. cit., 62.

62. Sur le dialogue d'Anselme de Havelberg avec Nicétas de Nicomédie et la bibliographie relative voir SPITERIS, op. cit., 85-108.

les principaux interlocuteurs de la partie byzantine, lors des débats de 1154-1155 avec les émissaires du pape Adrien IV et Anselme de Havelverg, ambassadeur cette fois-ci de Frédéric Barbarossa. Au nom de l'empereur Manuel ils échangent aussi des lettres avec le pontife[63]. À travers leurs écrits on voit bien que, malgré l'esprit de réconciliation dicté par les projets de Manuel en faveur d'une hégémonie universelle, les Byzantins ne pouvaient pas accepter la primauté de l'Église romaine de la manière présentée par Rome[64]. Jean Darrouzès prétend, justement, que "si Manuel Comnène a voulu certainement réaliser une union des Églises, cependant, sa conception de l'unité paraît très ambiguë. Il est bien difficile de faire la part entre la diplomatie et la doctrine pure, de distinguer ce qui vient de l'empereur et ce qui vient du clergé, ou encore si parmi les membres du clergé existait une parfaite identité de vues"[65]. Sur la même ligne est la correspondance, en 1173, entre le pape Alexandre III et le patriarche Michel III d'Anchialos, ancien officier du patriarcat et consul des philosophes[66]. La période qui suit la mort de l'empereur Manuel jusqu'à la chute de Constantinople en 1204 par les croisés de la quatrième croisade, la rupture religieuse entre l'Orient et l'Occident devient plus profonde et les critiques échangés par les deux parties se font plus vives, des critiques qui reposent aussi sur des sentiments de répugnance entre les deux peuples. Les écrits de Démétrios Tornikès[67], du patriarche Jean X Kamatèros[68], de Constantin Stilbès[69], et surtout du canoniste Théodore Balsamôn[70] le prouvent.

Il me semble donc qu'au XIIe siècle et surtout à partir de la deuxième

63. Voir les dialogues de Basile d' Achrida dans J. SCHMIDT, *Des Basilius aus Achrida, Erzbischof von Thessalonich, bisher unedierte Dialogue. Ein Beitrag zur Geschichte des griechischen Schismas* (München 1901); lettres dans *PG* 118, 926-930B. Sur Georges Tornikès le vieux et sa lettre au pape voir J. DARROUZÈS, *Georges et Démétrios Tornikès, Lettres et Discours* (Paris 1970); éd. et tr. de la lettre, 324-335.

64. SPITERIS, op. cit., 175.

65. DARROUZÈS, Les documents byzantins du XIIe siècle sur la primauté romaine, op. cit., 72.

66. Edition des lettres dans G. HOFMANN, Papst und Patriarch unter Kaiser Manuel I. Komnenos. Ein Briefwechsel, *EEBΣ* 23 (1953), 74-82; SPITERIS, op. cit., 205-208, qui parle notamment d'un dialogue de sourds.

67. Deux lettres au pape éditées et traduites par J. DARROUZÈS, *Georges et Démétrios Tornikès*, 336-353; SPITERIS, op. cit., 215-224.

68. A. PAPADAKIS - ALICE MARY TALBOT, John X Camaterus confronts Innocent III: An unpubished Correspondance, *Bsl* 33 (1972), 26-41; SPITERIS, op. cit., 251-296.

69. J. DARROUZÈS, Le mémoire de Constantin Stilbès contre les Latins, *REB* 21 (1963), 50-100.

70. SPITERIS, op. cit., 224-247.

moitié, cette élite intellectuelle du clergé constantinopolitain, ne considérant plus le pape comme un père spirituel[71], apportait sa propre réponse au rituel papal avec ses éloges du patriarche de Constantinople. Les paroles de Balsamôn, dans les *Réflexions sur les privilèges des patriarches,* énoncent sans doute aussi les pensées d'autres personnes de son milieu: "Quant au patriarche de Constantinople, je ne le vois paré d'aucun des privilèges du pape -il n'est pas revêtu du *lôros* de l'empereur en vertu du décret attribué à saint Constantin, il ne se produit pas en bottines pourpres... et il n'use d'aucun des autres privilèges consentis à l'ancienne Rome- et pour cette raison son pied est ferme dans la droiture. (Le patriarche de Constantinople) ne donne pas de la hauteur à sa signature en se proclamant *oecuménique*, bien qu'il soit appelé et glorifié par nous de ce titre"[72]. Le patriarche de Constantinople est donc un souverain spirituel, glorifié par tous, mais il renonce au modèle romain. Il est d'ailleurs significatif que la référence à l'habit sacerdotal d'Aarôn soit un thème souvent rencontré et largement exploité par les rhéteurs dans les éloges patriarcaux[73]. Même si les élèves imitent leurs professeurs, la description détaillée des éléments de l'habit sacerdotal accordés aux vertus spirituelles et pastorales du patriarche, étaient vraisemblablement d'actualité et prenait une valeur plus importante qu'une simple métaphore littéraire pour les participants à la cérémonie du samedi de Lazare au patriarcat. Les éléments de l'habit du grand-prêtre sont notamment le thème principal d'un des deux discours à Michel III d'Eustathe de Thessalonique, autour desquels l'auteur organise l'ensemble de l'éloge du patriarche, qui commence par une brève comparaison de l'habit royal à l'habit sacerdotal[74].

---

71. Pierre le diacre, bibliothécaire du monastère de Monte Cassino, à propos d'une délégation byzantine auprès de l'empereur allemand Lother III, en 1137, raconte l'événement suivant: un "philosophe" byzantin participant à la délégation "dicens Romanorum pontificiem imperatorem, non episcopum esse" (*PL* 173 956D-957). Même si l'événement est inventé par Pierre le diacre, l'auteur ne tombe pas loin des sentiments byzantins.
72. ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΛΗΣ, vol. 4 (Ἀθῆναι 1854), 553; tr. DAGRON, op. cit., 254.
73. Voir le discours 7 d'Eustathe de Thessalonique, le deuxième discours de Georges Tornikès le jeune, le discours de Constantin Stilbès.
74. Il s'agit du discours 7. Eustathe dit notamment: *Καὶ καινὸν οὐδέν, ἐὰν ἡ τοῦ βασιλικοῦ μοι πέπλου ἐκείνου ἔριθος ῥητορεία καὶ περὶ τὸν ἀρχιερατικὸν τοῦτον κόσμον καὶ τὴν ἐν θεωρίᾳ στολὴν μέτριόν τι ποιήσηται, ἵνα καὶ αὐτὴ κατὰ τὴν παρὰ τῷ Σολομῶντι ἐργατικὴν διπλᾶς ταύτας ἐξαρτύσῃ στολάς, ὧν τῇ μὲν πολὺν ἐπιπρέπει τὸ τῆς πορφύρας διὰ τὸ βασίλειον ὕψωμα, τῇ δὲ τὸ βύσσινον ἐπανθεῖ τῷ τῆς ἱερωσύνης σεμνολογήμασι*, p. 103.15-21. Les paroles de Georges Tornikès sont aussi intéressantes: *Εἶχον ἂν εἰς μέσον παράγειν τῷ λόγῳ καὶ τὰ τῆς παλαιᾶς ἐκείνης ἱερωσύνης παράσημα, τὴν κίδαριν, τὴν μίτραν, τὴν ἐπωμίδα, τὸ λογεῖον, τὸν ποδήρη, τὴν ζώνην καὶ τἆλλ' ὁπόσα συνεπλήρουν*

Le samedi de Lazare était sûrement le jour où des jeunes rhéteurs, les élèves du maistôr des rhéteurs, avaient l'occasion de démontrer leurs capacités à la rhétorique, dans le cadre d'une cérémonie en l'honneur du patriarche. Cette habitude que les élèves participent par des discours aux festivités fut d'abord propre aux cérémonies de la fête de l'Épiphanie dans le palais impérial et remonte vraisemblablement au milieu du XIe siècle; plus tard, au XIIe siècle, elle fut transférée aussi à la fête de Lazare au patriarcat. Il semble que cet événement est aussi une des conséquences de la politique choisie par les Comnènes, qui ont ranimé et renforcé des institutions anciennes de l'Église en sorte que la participation du patriarche et des savants officiers du patriarcat aux affaires de l'enseignement de Constantinople fut plus active. Après la première croisade et jusqu'à la chute de Constantinople en 1204, à cause de divers événements et des circonstances établies tant dans le monde byzantin qu'en Occident, les débats entre les deux Églises sur la primauté du pape ont progressivement abouti à la consolidation d'opinions opposées; les rhéteurs byzantins, des membres du milieu patriarcal, renforçaient par leurs discours le profil du patriarche et en général du patriarcat de Constantinople en face de Rome.

Un lieu commun dans la rhétorique de l'époque est la comparaison de l'Église de Constantinople à Rachel, la bien-aimée de Dieu, et celle de l'Église de Rome à Lia. Mais, dans aucun cas, l'habitude de l'exaltation du patriarche à Constantinople au XIIe siècle ne suggère une confrontation quelconque entre les deux pouvoirs, celui de l'empereur et celui du patriarche, encore moins une priorité acquise par le pouvoir patriarcal face à l'empereur; tout au contraire, et il est sans doute significatif qu'à cette époque dix-neuf patriarches se succèdent et seulement huit empereurs. Selon George Tornikès le jeune, le souverain est “la lumière impériale qui éclaire le monde entier et dont l'éclat provient immédiatement du Père des lumières jusqu'à nous”; le patriarche est “lumière provenant de la même source et qui nous est distribuée par l'intermédiaire de cette autre lumière; c'est une autre deuxième lumière consacrée”[75]. Cette doctrine a beaucoup servi à l'empereur Isaac II Ange, qui a

---

τὴν ἱερατικὴν ἐκείνην στολήν, καὶ ἂν ἐφήρμοσά σοι ταυτί... χρεὼν δὲ οὐχὶ πάντως οὐδὲ μὴν ὅλως ἐπέοικε τὸν ἐμόν σε δεσπότην καὶ ἀρχιθύτην τοιούτοις περιστολίζειν τοῖς περιβλήμασι, κοκκίνοις, βυσσίνοις καὶ ὑακινθίνοις καὶ πορφυροῖς, τῆς κοσμικῆς γὰρ ταῦτα στοιχειώσεως τὰ μιμήματα, ἧς αὐτὸς ἀπέχεις πολλῷ μὴ συσχηματιζόμενος τῷ αἰῶνι τούτῳ κατὰ τὸ τοῦ Παύλου παράγγελμα (f. 347v).

75. *Καὶ ἔσεσθε ἡμῖν εἰς φαῦσιν ἐπὶ τῆς γῆς τὰ δύο μέγιστα φῶτα, τό τε φαυστηριάζον παγκόσμια βασίλειον φάος, τὸ ἐκ τοῦ πατρὸς τῶν φώτων ἀμέσως ἀπαυγάσαν ἡμῖν, σύ*

remplacé cinq fois le patriarche en cinq ans (1186-1191)*.

τε τὸ ἐκ τῆς αὐτῆς πηγαίας φωτοχυσίας ὑπὸ τοιούτῳ μεσολαβοῦντι φωτὶ χορηγηθὲν ἡμῖν φῶς ἱερατικὸν ἄλλο δεύτερον (f. 81).

* Cette étude est la version développée de ma communication présentée au XXI Congrès International *Da Roma alla Terza Roma* (Rome 19-21 avril 2001). Je remercie le Prof. A. Marcopoulos et ma collègue Marina Detoraki, qui ont lu mon travail et ils ont fait des remarques importantes.

Περίληψη

ΤΟ ΣΑΒΒΑΤΟ ΤΟΥ ΛΑΖΑΡΟΥ ΚΑΙ ΤΑ ΕΤΗΣΙΑ ΕΓΚΩΜΙΑ ΤΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ

Ο εγκωμιασμός του βασιλεύοντος αυτοκράτορα, με λόγους ή ποιήματα, στο πλαίσιο μιας τελετής, είναι συνήθεια γνωστή και μαρτυρείται σε όλη τη διάρκεια της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Αντίθετα, η εκφώνηση λόγων προς τιμήν του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, και μάλιστα παρουσία του, είναι πολύ σπάνιο φαινόμενο πριν από το 12ο αιώνα. Το γεγονός, λοιπόν, ότι μεγάλος αριθμός πατριαρχικών εγκωμίων χρονολογείται το 12ο αιώνα, παρουσιάζει σίγουρα ενδιαφέρον. Η ενθρόνιση του νέου πατριάρχη, η παρουσία του σε κάποιο ναό της πρωτεύουσας με ευκαιρία μια θρησκευτική εορτή, ή ακόμη η ανάδειξη από τον πατριάρχη ενός λογίου σε διδάσκαλο του πατριαρχείου, έδιναν αφορμές για την εκφώνηση λόγων προς τιμήν του. Επιπλέον, την εποχή αυτήν, κάθε χρόνο, το Σάββατο του Λαζάρου, ο μαΐστορας των ρητόρων και οι μαθητές του εγκωμίαζαν διαδοχικά τον πατριάρχη σε ειδική τελετή στο πατριαρχείο. Η συγκριτική εξέταση του τελετουργικού της εορτής των Θεοφανίων, ημέρας του ετήσιου εγκωμιασμού του αυτοκράτορα, και του Σαββάτου του Λαζάρου, δείχνει τη συνάφεια των δύο τελετών. Η συνήθεια της συμμετοχής των μαθητών του μαΐστορα των ρητόρων στην εορτή των Θεοφανίων επεκτάθηκε αργότερα και στο Σάββατο του Λαζάρου. Από τις μαρτυρίες των κειμένων γίνεται φανερό πως οι μαθητές του μαΐστορα υποχρεωτικά, μετά τη συμπλήρωση δύο ετών σπουδών, εκφωνούσαν δημόσια λόγο προς τιμήν του πατριάρχη. Το πρότυπο του πατριάρχη που προβάλλουν οι ρήτορες της εποχής είναι εκείνο του ιδανικού πνευματικού ηγεμόνα, ενώ η φρασεολογία και οι συμβολισμοί που χρησιμοποιούν δεν διαφέρουν πολύ από των αυτοκρατορικών εγκωμίων. Το φαινόμενο δεν υποδηλώνει καμία μεταβολή στο συσχετισμό δυνάμεων μεταξύ της αυτοκρατορικής και της πατριαρχικής εξουσίας στο Βυζάντιο την εποχή αυτή· αντίθετα, η επιρροή της αυτοκρατορικής εξουσίας στα εκκλησιαστικά ζητήματα είναι ιδιαιτέρως ενισχυμένη. Υποστηρίζεται ότι η προβολή του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως είναι ένα από τα επακόλουθα των επαφών των βυζαντινών λογίων, αξιωματούχων του πατριαρχείου, με την παπική εκκλησία και των συζητήσεων για το πρωτείο του πάπα.

ΜΑΡΙΝΑ ΛΟΥΚΑΚΗ

LJUBOMIR MAKSIMOVIĆ

ΤΡΕΙΣ ΔΙΑΦΟΡΕΤΙΚΕΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΕΣ ΣΦΡΑΓΙΔΕΣ

Ο τίτλος αυτής της μικρής μου συνεισφοράς δείχνει την περίεργη κάπως κατάσταση στην οποία βρέθηκα, όταν προ πολλού έφθασαν στα χέρια μου οι σφραγίδες που παρουσιάζω εδώ. Πρόκειται για τρεις σφραγίδες που διαφέρουν η μια από την άλλη σχεδόν σε κάθε στοιχείο τους.

Οι δύο απ' αυτές (αρ. 1 και 2) δεν φαίνεται να έχουν, ως προς το περιεχόμενό τους, κάποια σημασία για την εξέταση ιστορικών εξελίξεων στις συνοριακές περιοχές μεταξύ Βυζαντίου και Σερβίας, όπου και βρέθηκαν. Αλλά, δεδομένου ότι και οι δύο βρέθηκαν στον τόπο του παλιού βυζαντινού, και μετέπειτα σερβικού, φρουρίου Ράσον[1], αισθάνομαι υποχρεωμένος να συμπληρώσω τη μικρή σειρά βυζαντινών σφραγίδων από τον τόπο αυτόν, τη δημοσίευση των οποίων έχω ήδη αρχίσει[2]. Και τις δύο εν λόγω σφραγίδες πήρα από τον αρχαιολόγο κ. Marko Popović, ο οποίος τις είχε βρει στην τοποθεσία ανασκαφών, όπως και τις προαναφερθείσες, και με τον οποίο είχα κάποτε δημοσιεύσει, στο πλαίσιο των *Studies in Byzantine Sigillography*, που εκδίδονταν από τον αείμνηστο φίλο Νίκο Οικονομίδη[3], έναν ορισμένο αριθμό σφραγίδων από τις βόρειες περιοχές της Σερβίας.

1. Η επιστημονική συζήτηση σχετικά με το φρούριο Ράσον (Ras) έχει μια μακρόχρονη και περίπλοκη ιστορία που ακόμη δεν έχει τελειώσει. Το τελευταίο έργο, όπου και η σχετική βιβλιογραφία: M. POPOVIĆ, *Tvrdjana Ras* (Beograd 1999). Υπάρχουν όμως και αρχαιολογικές και ιστορικές ενδείξεις για την άποψη που αναπτύσσεται εδώ και αρκετά χρόνια από την καθηγήτρια Jovanka Kalić, ότι το Ράσον πρέπει να σχετίζεται με μια άλλη τοποθεσία στη γειτονική περιοχή. Μέχρι τη στιγμή αυτή δεν έχουν δημοσιευτεί τα αποτελέσματα των ανασκαφών που διευθύνει η κ. Kalić, πράγμα που σημαίνει ότι το πρόβλημα είναι ακόμη ανοικτό και η άποψη του κ. Popović και παλαιότερων ερευνητών ακόμη κυριαρχούσα. Άλλωστε, εν πάση περιπτώσει, πρόκειται για μια και την ίδια περιοχή τόσο στη μεσαιωνική όσο και στη σημερινή Σερβία-Raška.
2. POPOVIĆ, ό.π., 437-438.
3. Lj. MAKSIMOVIĆ - M. POPOVIĆ, Les sceaux byzantins de la région danubienne en Serbie, I, *Studies in Byzantine Sigillography* 2 (Washington 1990), 213-234; II, *Studies in Byzantine Sigillography* 3 (Washington 1992), 163-184.

Αρ. 1.

Ινστιτούτο Αρχαιολογίας, Βελιγράδι. ΙΑ΄/ΙΒ΄αι.
Διάμετρος 22 χιλ., πεδίο 13 χιλ., βάρος 6,75 γρ.
Πολύ μικρό βουλλωτήριο. Ίχνη του ανοίγματος για το πέρασμα του κορδονιού.
Δεν έχει εκδοθεί.

Obv. +|ΤΟΥ|ΑΛΕ|ΞΙȣ

+ του Αλεξίου

Περίγυρος με στιγμές.

Rev. Δȣ|ΛΟΥ|ΧΥ

δούλου Χριστού

Άκρα με τελείες.

Αρ. 2.

Ινστιτούτο Αρχαιολογίας, Βελιγράδι. ΙΑ΄/ΙΒ΄αι.
Διάμετρος 15 χιλ., πεδίο 13 χιλ., βάρος 3, 82 γρ.
Δεν έχει εκδοθεί. Ίχνη του ανοίγματος για το πέρασμα του κορδονιού.

Obv. +|ΑΛΑ|ΒΗΝȣΤȣ|ΔȣΧȣ

+ Αλ[α]βήνου του δού(λου) Χ(ριστ)[ού]

Περίγυρος με στιγμές.

Rev. .Α|...ΑΡ|ΖΩΧΩ

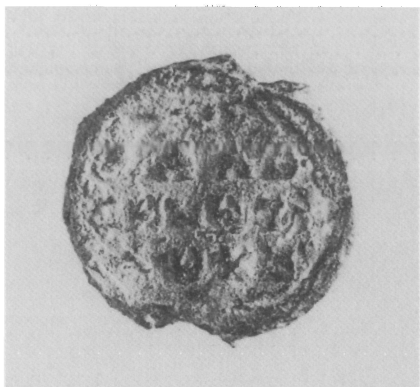
Περίγυρος με στιγμές. Το βουλλωτήριο δεν έπιασε το κέντρο της μολυβένιας μάζας, με αποτέλεσμα το δεξί μέρος να έχει χάσει τουλάχιστον τρία γράμματα.

Η τρίτη σφραγίδα (αρ. 3) που παρουσιάζεται εδώ, ανήκε σε ένα σπουδαίο βυζαντινό στρατηγό και έχει, αυτή καθαυτή, μια άλλη ιστορία σε σύγκριση με τις δύο προηγούμενες. Στη δεκαετία του '80 οι φίλοι συνάδελφοι από το Prilep (Πρίλαπον) και τα Bitola (Μοναστήρι) είχαν θέσει στη διάθεσή μου τρεις βυζαντινές σφραγίδες, μια αυτοκρατορική και δύο ανώτατων κρατικών υπαλλήλων, με την παράκληση να τις δημοσιεύσω, πράγμα που έχω ήδη κάνει δύο φορές[4]. Η τρίτη απ' αυτές τις τρεις σφραγίδες, που μου

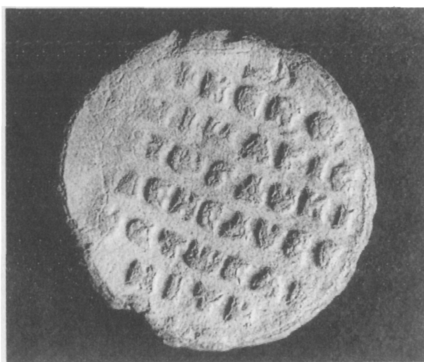
4. Pečat avtokratora Mihaila VII Duke i početak njegova vladavine, *ZRVI* 23 (1984), 89-94; Pečat Konstantina Duke Raula, *Spomenica Boška Babića* (Prilep 1986), 139-141.

Εικ. 1. Σφραγίδα. Ινστιτούτο Αρχαιολογίας, Βελιγράδι.

Εικ. 2. Σφραγίδα. Ινστιτούτο Αρχαιολογίας, Βελιγράδι.

Εικ. 3. Σφραγίδα. Ινστιτούτο Αρχαιολογίας, Βελιγράδι.

την είχε δώσει για εξέταση ο κ. Robert Mihajlovski, ο τότε συνεργάτης του Μουσείου της πόλης του Μοναστηρίου, έχει για διάφορους λόγους μείνει αδημοσίευτη. Μέχρι αυτήν τη σημερινή έκδοση δίσταζα να παρουσιάσω την εν λόγω σφραγίδα, διότι εδώ και πολύ καιρό -περίπου δέκα χρόνια- δεν βρίσκεται πια στα χέρια μου για λόγους που είναι εύκολο να φανταστεί κανείς. Διαθέτω μόνο δύο φωτογραφίες, τραβηγμένες την εποχή εκείνη στο Μοναστήρι, και ένα γύψινο αντίγραφο, πράγμα που σημαίνει ότι μου λείπουν μερικά στοιχεία, προπαντός δε το στοιχείο του βάρους.

Μια ίδια σφραγίδα όμως υπάρχει στο Fogg Museum και μια άλλη, σε χειρότερη κατάσταση, στο Dumbarton Oaks. Και οι δύο έχουν ήδη δημοσιευτεί από τον John Nesbitt και τον Νίκο Οικονομίδη[5]. Το γεγονός αυτό με προέτρεψε τη στιγμή που μνημονεύεται ο Νίκος Οικονομίδης, ο μεγάλος αυτός ειδικός στον τομέα της βυζαντινής σφραγιδογραφίας, να στρέψω την προσοχή των βυζαντινολόγων, παρά την έλλειψη μερικών στοιχείων, προς το αντίτυπο από το μακεδονικό χώρο.

Αρ. 3.

Μουσείο της πόλης Bitola (Μοναστήρι). ΙΑ´ αι.
Διάμετρος 29 χιλ., πεδίο 25 χιλ., βάρος;
Αδρά ίχνη ανοίγματος για το πέρασμα κορδονιού.
Έκδ. Nesbitt - Oikonomidès, αρ. 1.20 (α) (β)
Obv.

Αρχάγγελος Μιχαήλ, όρθιος, κρατάει μακρύ σκήπτρο στο δεξί του χέρι και την υδρόγειο σφαίρα στο αριστερό χέρι. Ίχνη της επιγραφής (δεξιά και αριστερά των πτερών του).

Μ̣ Χ̣
Μ(ι)χαήλ

Περίγυρος με στιγμές.

Rev. +ΚΕR,Θ,|ΜΙΜΑΓΙC|ΤΡΩ ς ΔΧΚΙ|ΠΑCΗC
ΔΥCΕ|ΩCΤΩCΑΡ|ΝΙΤΗ

+ Κ(ύρι)ε β(οή)θει Μιχ(ὴλ) μαγίστρῳ (καὶ) δουκὶ [π]άσης Δύσε[ω]ς τῷ Σαρ(ω)νίτῃ

5. J. Nesbitt - N. Oikonomides, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, I (Washington 1991), αρ. 1.20. α.β.

Σχόλια. Πρβλ. την αναφερόμενη έκδοση, *10*, *Sceaux byzantins de la collection Henri Seyrig*, έκδ. J. C. CHEYNET, CECILE MORRISSON, W. SEIBT (Paris 1991), 50.

Οι επιμέρους δημοσιεύσεις σφραγίδων αποκλείουν τη δυνατότητα να εκδοθεί οποιοδήποτε σφραγιδογραφικό υλικό στο σύνολό του, με προέλευση από τις βυζαντινές περιοχές μεταξύ του ποταμού Δούναβη και της πόλης Μοναστήρι. Από τις πληροφορίες που έχω, αυτήν τη στιγμή δεν υπάρχει πλέον σ' αυτόν το χώρο καμιά βυζαντινή σφραγίδα που να έχει παραμείνει αδημοσίευτη, εκτός βέβαια από μερικά κομμάτια που βρίσκονται ίσως στα χέρια ατόμων, τα οποία δεν θέλουν να τα εκθέσουν στο φως της ημέρας. Ας ελπίσουμε ότι η σχετική σελίδα δεν θα μείνει παρά προσωρινά κλειστή.

Résumé

TROIS BULLES DIFFÉRANTES D'ORIGINE BYZANTINE

Les trois seaux faisant l'objet de ce travail ne présentent aucun lien entre eux et leur réunion a pour but de compléter les recherches sigillographiques de Lj. Maksimović et M. Popović (voir note 3). Les deux premiers sceaux, appartenant à des inconnus (Alexios et Avalinos), proviennent du site traditionnellement identifié avec celui de la célèbre forteresse de Ras et datent du XI/XIIème siècles. Il ne revêtent aucune signification historique particulière. Le troisième, appartenant a Michel Saronite, magistros et dux de «tout l'Occident», a été trouvé il y a déjà quelques années à Bitola (Monastiri) en Macédoine et est daté du XIème siècle. Il s'agit du troisième exemplaire, jusqu' à présent non édité, d' un même sceau dont les deux premiers exemplaires sont depuis longtemps connus et publiés (voir note 5).

Cet article met un terme, à défaut de nouvelles trouvailles archéologiques, à l'édition des sceaux byzantins trouvés sur l'espace géographique situé entre Belgrade et Bitola.

LJUBOMIR MAKSIMOVIĆ

GÜNTER PRINZING

EINE NEUE "SCHIFFSBEZEICHNUNG" AUS SPÄTBYZANTINISCHER ZEIT? ZUR BEDEUTUNG DES TERMINUS *ἐγγερία/engeria*

Im Text der Kleinchronik Nr. 104 (ed. Schreiner), die im *Codex Atheniensis*, Mus. Benaki 19, 18. Jh., auf Folio 417v überliefert wird und sich auf die Hin- und Rückreise der byzantinischen Delegation zum bzw. vom Unionskonzil bezieht, das in Ferrara und Florenz in den Jahren 1438-1439 stattfand, lautet die Notiz 3 wie folgt:

͵αυλθ΄, ἐν μηνὶ νοεμβρίῳ ις΄, εἰς τὴν ἐγγερίαν τοῦ μισὲρ Γαβριὴλ Μπαρμπαρίγου ἦλθεν ὁ βασιλεύς, ὁ κῦρ Ἰωάννης, καὶ ἡ σύνοδος ὅλη εἰς τὴν Μεθώνην. καὶ ἐδιέβη ὁ βασιλεὺς καὶ ὁ ἀδελφός του τῆς στερεᾶς εἰς τὴν Μαντένην. (Kursivsetzung von mir)[1].

Übersetzt: Im Jahre 1439, am 16. November, kam der Kaiser (Johannes VIII. Palaiologos) -und auch die ganze (sc. byzantinische) Synodaldelegation (wörtlich: Synode)- bei Indienstnahme (oder: Dienstverpflichtung)[2] des Miser Gabriel Barbarigo nach Methone. Und es begab sich der Kaiser mit seinem Bruder zu Lande nach Mantene.

Der Text erweckt im Hinblick auf die Angaben zur Schiffspassage besonderes Interesse, und zwar sowohl in sachlicher wie auch in philologischer Hinsicht, weil es meiner Meinung nach noch nicht hinreichend geklärt zu sein scheint, wie und unter welchen Bedingungen die Überfahrt des Kaisers per Schiff von Italien nach Griechenland vor sich gegangen ist und was man speziell unter dem hier begegnenden Begriff *engeria* zu verstehen hat.

Was die erste der beiden aufgeworfenen Fragen betrifft, so sei zunächst Peter Schreiner zitiert, der zum oben wiedergegebenen Passus im 2. Band sei-

1. P. SCHREINER, *Die byzantinischen Kleinchroniken*, 1. Teil, Einleitung und Text [CFHB XII/ 1] (Wien 1975), 662.
2. Nach Schreiner müsste es hier allerdings (statt "bei Indienstnahme/Dienstverpflichtung") heißen: im Schiff/Wasserfahrzeug, s. im folgenden.

nes Corpus der byzantinischen Kleinchroniken[3] anmerkt: "Aus venezianischen Quellen geht hervor, dass der Kaiser ein Schiff des Andrea Gritti benützte" und sich hierbei auf die Angaben in der Syropulos-Edition von Vitalien Laurent stützt[4]. Diese Feststellung Schreiners ist jedoch unzutreffend, wenn man Syropulos (und den Kommentar Laurents) genau liest. Ihm zufolge kam der Papst nämlich zum einen mit den venezianischen Kaufleuten überein, dass zwei Handelsgaleeren (*κάτεργα τῆς Πραγματείας*) jeweils 100 Mitglieder der byzantinischen Delegation aufnehmen sollten; zum anderen übernahm er aber auch "die Kosten für die kaiserliche Galeere[5] und für eine weitere" (*ἔστειλε δὲ καὶ ἔξοδον ὑπὲρ τοῦ βασιλικοῦ κατέργου καὶ ὑπὲρ ἑτέρου ἑνός*). Daher sieht auch Laurent, der sich hier auf die venezianischen Senatsregesten stützt, sicher zu Recht in der letztgenannten Galeere, nicht jedoch in der für den Kaiser bestimmten, das Schiff Grittis[6].

Aus der bei Syropulos belegten Fremdfinanzierung der sog. kaiserlichen Galeere durch den Papst ergibt sich des weiteren in Kombination mit den Informationen der Kleinchronik (nimmt man mit Schreiner [I, 661] an, dass sie trotz ihres relativ großen zeitlichen Abstandes zu den Ereignissen von 1437/38 doch im Kern Zutreffendes überliefert), dass die für die Rückfahrt benutzte "kaiserliche Galeere" vermutlich kein wirklich eigenes Schiff des Kaisers war. Vielmehr darf man aus den Informationen beider Quellen, insbesondere aber der Kleinchronik, schließen, dass der Kaiser damals zur Bewerkstelligung seiner eigenen Rückfahrt nach Griechenland -dank finanzieller Unterstützung seitens des Papstes- einen Galeerenkapitän samt seinem Schiff glei-

3. Ders., *Die byzantinischen Kleinchroniken.* 2. Teil, Historischer Kommentar [CFHB XII/2] (Wien 1977), 456. Weder bei D. M. NICOL, *Byzantium and Venice. A Study in Diplomatic and Cultural Relations* (Cambridge, New York etc. 1988), 380, noch bei G. MAKRIS, *Studien zur byzantinischen Schiffahrt* [Collana storica di fonti e studi, 52] (Genua 1988), der sich hier 235 besonders detailliert äußert, findet die Notiz der Kleinchronik Berücksichtigung. Makris schreibt loc. cit.: "Schutz bot seinem [sc. des Kaisers] Schiff bei der Rückreise ...die Muda, der ...erwähnte venezianische Konvoi, der jährlich nach Konstantinopel fuhr. [...]; diesmal fuhren die Begleiter des Kaisers nicht auf eigens für sie gecharterten Schiffen, sondern zusammen mit venezianischen Händlern. Die Schiffe der Muda waren gewiß das sicherste und zuverlässigste Mittel, um nach Konstantinopel zu fahren" ("mit Verweis auf LAURENT, *Syropoulos*, 538" und "OSTROGORSKY, *Geschichte*, 464f.").
4. SCHREINER, *Kleinchroniken II* (wie Anm. 2), 456 Anm. 95, vgl. Συρόπουλος, 533 Anm. 5.
5. Möglichweise stand die kaiserliche Galeere, die für die Hinreise benutzt wurde, nicht mehr zur Verfügung. Ich möchte aber in diesem Beitrag der Frage nicht weiter nachgehen, obwohl hier, wie mir scheint, noch Klärungsbedarf besteht.
6. Συρόπουλος, $532_{9\text{-}12}$ (Zitate oben aus Z. 10f.), dazu 533 Anm. 5, mit weiteren Nachweisen.

chsam "dienstverpflichten" konnte. Mit anderen Worten: Der ansonsten historisch nicht näher belegte, freilich einem bekannten Geschlecht entstammende Kapitän Gabriel Barbarigo[7] -ein Venezianer, den der Kaiser bestimmt nicht zu einem unentgeltlichen, zwangsweise auferlegten Frondienst (dies ist in der Regel unter *angareia* [hier mit *engeria* wiedergegeben] zu verstehen)[8] hätte heranziehen können- transportierte in diesem Fall den Kaiser und sein engeres Gefolge offenbar nur scheinbar aufgrund unbezahlter Dienstverpflichtung (*eis angareian = eis engerian*) für den Kaiser, tatsächlich aber eben doch gegen Geld. Der Transport kam zustande, weil, wie wir sahen, wegen der knappen Ressourcen des Kaisers damals der Papst für die Kosten aufkam. Auf eine eigene Galeere, ein eigenes Kriegsschiff, daran sei in diesem Zusammenhang noch kurz erinnert, konnte der Kaiser jedenfalls nicht mehr zurückgreifen, da die Byzantiner damals ja keine eigene Kriegsmarine mehr besaßen[9].

Unter Berücksichtigung der vorgetragenen Interpretation (wie auch der oben gebotenen Übersetzung) des zitierten Kleinchronik-Textes läßt sich nun feststellen -und damit kommen wir zur zweiten, der philologischen Frage-, dass der in der Kleinchronik belegte Ausdruck *eis engeria* sicher nicht auf ein als *engeria* bezeichnetes "Wasserfahrzeug" (dessen Bezeichnung an dieser Stelle erstmals belegt wäre) bezogen werden kann, wie Schreiner vermutet hat, hierin gefolgt (und damit gestützt) von Erich Trapp[10]. Vielmehr kann m. E. kein Zweifel bestehen, dass der hier begegnende Ausdruck auf den vielgebrauchten Terminus *angareia* zurückzuführen ist. Bekanntlich gab es schon in mittelbyzantinischer Zeit eine *angareia ploion*, und die staatlich verordnete Requirierung von Schiffsraum ist gut belegt[11]. Der Begriff *angareia* erscheint in der Kleinchronik lediglich in doppelter lautlicher Abwandlung (am Wortanfang wie auch im Wortinneren), war insofern also nicht unbedingt

7. Vgl. zu ihm auch *PLP* Fasz. 8 (1986), Nr. 19640.
8. Vgl. A. K(AZHDAN), s.v. *Angareia*, in *ODB* 1 (1991), 97. Zu der dort angegebenen Literatur ist zu ergänzen N. OIKONOMIDÈS, *Fiscalité et exemption fiscale à Byzance (IXe-XIe s.)* (Athènes 1996), 105-107 und passim.
9. Vgl. HÉLÈNE AHRWEILER, *Byzance et la mer. La marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe-XVe siècles* (Paris 1966), 374-388.
10. SCHREINER, *Kleinchroniken II* (wie Anm. 2), 456 Anm. 95 ("Auch die Bezeichnung *ἐγγερία* für ein Wasserfahrzeug ist aus anderen Quellen unbekannt"); E. TRAPP, *Lexikon zur byzantinischen Gräzität, besonders des 9.-12. Jahrhunderts*, Fasz. 3 (Wien 1999), s.v. ("ein Schiff").
11. Vgl. ΑΛΚΜΗΝΗ ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ, Ἡ ἀγγαρεία στό Βυζάντιο, in *Βυζαντινά* 11 (1982), 22-54, hier 38-40.

sofort erkennbar.

Zur Absicherung dieser These sei zunächst auf das Lexikon von Emmanuel Kriaras verwiesen (mit zwei Belegen für die Form *ἐγγαρεία*, vermerkt s.v. *ἀγγαρεία*)[12] sowie auf das *Lexikon zur byzantinischen Gräzität* von E. Trapp, in dem zwar das in den klassischen Lexika hinreichend belegte *ἀγγαρεία* nicht eigens mehr aufgeführt wird, aber doch die vox ἐγγαρεία einen eigenen Eintrag (mit zwei urkundlichen Belegen) erhielt[13] (dabei findet sich das Lemma in derselben Spalte, die auch das *Hapax ἐγγερία* verzeichnet). Nachdem somit bewiesen ist, dass der Terminus *angareia* auch in der Lautung *engareia* existiert hat, stellt sich also nur noch die Frage, wie es zur Form *enger(e)ia* gekommen ist, wenn, wie ich annehmen möchte, auch dieses Wort auf *angareia* zurückzuführen ist.

Die Erklärung scheint mir einfach zu sein, da bereits im Mittelgriechischen (und dann auch im volkssprachlichen Griechisch der spätbyzantinischen Zeit) der Wandel, bzw. die Schwächung des α>ε im Inneren eines Wortes nicht oft, aber doch insgesamt mehrfach belegt ist[14]. Damit lässt sich nun als Ergebnis der vorliegenden Miszelle feststhalten, dass sich -entgegen der Ansicht von Schreiner und Trapp- hinter dem Lemma *ἐγγερία* kein bisher unbekanntes Wort für ein "Wasserfahrzeug"/"Schiff" verbirgt, sondern lediglich eine Variante des bekannten Begriffs für "Fronleistung" im weitesten Sinne: *ἀγγαρεία*.

12. *Λεξικό τῆς μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς δημώδους γραμματείας 1100-1669*, Hg. E. ΚΡΙΑΡΑΣ (Θεσσαλονίκη 1968), 24. Vgl. auch I. N. ΚΑΖΑΖΗΣ, Τ. Α. ΚΑΡΑΝΑΣΤΑΣΗΣ, *Επιτομή του Λεξικού της μεσαιωνικής ελληνικής δημώδους γραμματείας 1110-1669 του Εμμανουήλ Κριαρά* (Θεσσαλονίκη 2001), s.v. *ἀγγαρεία*.

13. E. TRAPP, *Lexikon zur byzantinischen Gräzität*, Fasz. 3 (Wien 1999), 432.

14. Vgl. ST. PSALTES, *Grammatik der Byzantinischen Chroniken* (Göttingen 1913), 1-5, s. auch für Belege aus spätbyzantinischer Zeit: STAMATIA KRAWCZYNSKI, Hg., *Ὁ Πουλολόγος. Kritische Textausgabe mit Übersetzung sowie sprachlichen und sachlichen Erläuterungen* (Berlin 1960), 43 (s. bei Vokalismus, unter b: Schwächung), mit zwei Belegen aus den Versen 149 und 150 (s. jeweils im Text: *ἐκαθέρισε* und *ἀρρεβῶνα*), vgl. dazu aber auch Ausgabe: ΙΣΑΒΕΛΛΑ ΤΣΑΒΑΡΗ Hg., *Ὁ Πουλολόγος*, κριτική ἔκδοση, μέ σχόλια καί λεξιλόγιο (Αθήνα 1987), 260: Verse 149 und 150 (hier nur im app. crit.!). Vgl. zum Übergang von α>ε, auch N. G. HATZIDAKIS, *Einleitung in die neugriechische Grammatik* (Leipzig 1892), 333.

Summary

A NEW LATE-BYZANTINE TERM INDICATING A KIND OF VESSEL OR SHIP? ON THE MEANING OF THE TERM "*ENGERIA*"

The article deals with the text of notice 3 in the short-chronicle no. 104 (vol. I, ed. P. Schreiner, p. 662), which provides special information concerning the return journey of emperor John VIII Palaiologos from the council dealing with the question of church union at Ferrara-Florence in 1438/1439. The author's comments on the meaning of the term "*engeria*", rendered by Schreiner in his Commentary (vol. II, p. 456, note 95) as a vessel or ship ("Wasserfahrzeug", accepted by E. Trapp in his *Lexikon zur Byzantinischen Gräzität,* s.v *engeria* ["ein Schiff"]), show that the term by no means designates a vessel or ship. Taking in account the Late Byzantine variation *engareia* of spelling the term *angareia* (according to the *Oxford Dictionary of Byzantium* "a term designating both state and private Corvée"), it becomes evident that *engeria* is nothing other than a new Late-Byzantine or Early New Greek variant of spelling the well known term *angareia.*

GÜNTER PRINZING

MACIEJ SALAMON

THE MILIARESIA WITH ST MARY NIKOPOIOS ATTRIBUTED TO BASIL II - CAN THEY BE DATED?

Our knowledge of St Mary's iconography, found in abundance on Byzantine coins and seals, was greatly enriched by studies in sigillography and numismatics[1]. While a joint treatment of coins and seals offers unquestionable advantages, it is still insufficient to solve research problems, notwithstanding any supporting evidence afforded by other sources. One example concerns a stage in the history of the representation of the Virgin Nikopoios, of which we have recently learned a great deal through the interdisciplinary efforts of numismatists and sigillographists that, nevertheless, still have not supplied convincing evidence to support the various hypotheses offered.

Used on Byzantine seals, the image of Our Lady Nikopoios (Bringer of Victory) holding to her breast the Child, or alternately a medallion (*clipeus*) with a bust of Christ[2], underwent centuries of evolution, which came to an end in the earlier half of the 11th century. At that stage the representtation was standardized: the medallion had become clearly visible and some other characteristics had accrued. While studying this process, W. Seibt observed that the standardization of the image on seals coincided with the appearance of coins bearing the same representation[3]. The Austrian scholar pointed to a

1. N. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, Τά βυζαντινά μολυβδόβουλλα ως ιστορική πηγή, *ΠΑΑ* 62 (1987), 8-9, 17; W. SEIBT, Die Darstellung der Theotokos auf byzantinischen Bleisiegeln, besonders im 11. Jahrhundert, *Studies in Byzantine Sigillography*, ed. N. OIKONOMIDES, vol. I (Washington 1987), 35-56; V. PENNA, The Mother of God on Coins and Lead Seals, *Representations of the Virgin in Byzantine Art* (Milan 2000), 209-215, 365-369.
2. M. VLOBERG, Les types iconographiques de la Mère de Dieu dans l'art byzantin, in *Maria. Études sur la Sainte Vierge*, vol. II (Paris 1952), 410-411; M. LECHNER, Imago Clipeata, *Reallexikon für byzantinische Kunst*, vol. III, 1972, cols. 366-367; G. A. WELLEN, *Theotokos. Eine ikonographischje Abhandlung über das Gottesmutterbild in frühchristlicher Zeit* (Utrecht-Antwerpen 1951), 148, 178-185. It is not easy to distinguish between the clipeus and the aureola of the Child according to K. ONASCH, *Liturgie und Kunst der Ostkirche in Stichworten* (Leipzig 1981), 78.
3. W. SEIBT, Der Bildtypus der Theotokos Nikopoios. Zur Ikonographie der Gottesmutter -

possible link between this iconographic change with John Scylitzes' report on the discovery in the Blachernae church in the year 1030 of an old icon of St Mary holding a medallion with a bust of Christ[4]. Contemporaries probably interpreted this find as a godsend for Romanus III Argyros, an ambitious ruler who often invoked the Virgin's protection. According to W. Seibt, Romanus introduced this particular variant of representation as featured on the discovered icon onto coin, which established its recurrence on coins and seals[5]. We would thus be dealing with a conscious, and successful, introduction of a new iconographic type on coin and consequently on seals. Combined numismatic, sigillographic, and historiographic evidence unambiguously attests that the first half of the 11th century indeed saw an important turn in the iconography of the Virgin Nikopoios. However, to be able to say precisely what role Romanus II played in the process, we need to determine the chronology of coinage bearing the bust of the Nikopoios, particularly the impressive miliaresia, and this proves no easy matter.

The trouble with Nikopoios miliaresion chronology is that the coins lack the name or visage of the issuing ruler. The time's chronicler, John Scylitzes, recorded the issue by emperor John Tzimiskes of gold and bronze coins bearing Christ's bust and name but no reference to the emperor[6]. Numismatic material confirms that such anonymous coins -bronze rather than gold- not only exist but are numerous[7]. Older numismatic literature extended interpretations of the chronicler's remark to include anonymous silver coins, which were consequently dated at the reign of John Tzimiskes[8]. Since, however, their legends

Ikone, die 1030/1031 in der Blachernenkirche wiederaufgefunden wurde, in *Δώρημα στον Ιωάννη Καραγιαννόπουλο* [= *Βυζαντινά* 13/1 (1985)] (Θεσσαλονίκη 1985), 549-564; Recently, IDEM, Welche Kaiser liessen das Miliaresion mit dem Nikopoios-Typus prägen, *Βυζαντινά* 22 (2001), 149-154.

4. Σκυλίτζης, 384; SEIBT, Der Bildtypus, op. cit., 551-552; E. TRAPP, Eine wiedergefundene Ikone der Blachernenkirche, *JÖB* 35 (1985), 193-195.

5. SEIBT, Der Bildtypus, op. cit., 555-557. The author admits a possibility that some features of the new type appeared earlier. Such features are discernible on seals dated at the 11th century yet showing affinity to 10th century types, cf. J.-P. CHEYNET, C. MORRISSON, W. SEIBT, *Sceaux byzantins de la collection Henri Seyrig* (Paris 1991), 168-169, no. 245 (Nicodemus bishop of Corinth).

6. Σκυλίτζης, 311.

7. PH. GRIERSON, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, vol. III (Washington 1973) (=*DOC*), 634-706.

8. J. SABATIER, *Description générale des monnaies byzantines* (Paris 1862), v. II, 141-142, pl. XLVII, no. 18; W. WROTH, *Catalogue of the Imperial Byzantine Coins in the British Museum* (London 1908), 476.

make references to "emperors" in the plural: *TOIS bASIL(EU)S(I)*, and John Tzimiskes is known to have marked on coin his own person rather than those of his co-rulers, P. Grierson has questioned this dating. Considering the fact that following Tzimiskes's death, Basil II and his brother Constantine VIII regularly featured on coins, and, taking into account certain stylistic properties of their coinage, Grierson suggested shifting the issue to the reign of Basil II and used historical arguments to date it at 989. That year, the emperor won the battle of Abydos defeating the usurper Bardas Phocas. During the combat, the ruler was reported to hold a St Mary icon (of what specific type is not known)[9]. His subsequent success, the English scholar suggests, he attributed to the Mother of God, and proceeded to issue commemorative miliaresia with the Nikopoios[10]. It was this commemorative nature that probably justified their unusual dating in between two issues of Basil II's principal miliaresion type[11].

W. Seibt has advanced a radically different suggestion. He has questioned (rightly or wrongly?) the possibility of a civil war victory being memorialized on coinage and referred the miliaresion issues to the reign of Michael IV, preferably to the year 1040, when plans were made for Michael (V) Kalaphates to ascend to the imperial throne. A joint rule was being prepared which never materialized owing to the premature death of Michael IV[12]. We might add that the coins properly should not have been circulated as a Michael's IV or V issue and if they had it would have been perhaps through their anonymous legends[13]. Seibt's proposal has moved the Nikopoios issues in time to ten years after the Blachernae discovery, and the introducer of the new type turns out to be Romanus III on whose gold tetartera the icon is represented[14].

A new light on the chronology of these coins was cast by the publication

---

9. Ψελλός, *Χρονογραφία*, I, 16.

10. PH. GRIERSON, A Misattributed Miliaresion of Basil II, *ZRVI* 8/1 (1963), 111-116; *DOC*, III, 611, Basil II, no 19. It should be pointed out, however, that the main source makes no direct mention of thanksgivings to St Mary; it only relates that the ruler carried in his hand an icon, which according to his opinion protected him. Since carrying an icon by a commander was standard practice and since Basil was for many years a devout worshipper of St Mary, he could have recognized her intercession also in any other of his numerous campaigns, which, however, were never described in such detail as the battle of Abydos. See below.

11. *DOC*, III, 610-612, cf. GRIESRON, op. cit., 611: "[...] They are very rare, and evidently formed a very brief commemorative issue[...]".

12. SEIBT, Der Bildtypus, op. cit., 552-554; cf. Ψελλός, *Χρονογραφία*, III, 22-24; IV, 1-5.

13. A use of anonymous coins to herald change on the throne seems questionable.

14. *DOC*, III, Romanus III, no. 2.

in 1998 by V. Penčev of a Gigen, Bulgaria, hoard of 710 silver coins, a unique find for the Balkans[15]. B. Pitarakis and C. Morrisson, who, based on the composition of the Gigen hoard, proposed a new dating of the Nikopoios miliaresion, commented the publication on in 2001[16]. The authors suggested putting the issue at the end of Basil II's rule, in the 1020's, or possibly 1019, when the emperor triumphed over the Bulgarians. Although the authors showed some skepticism about the commemorative nature of that issue[17], they nevertheless indicated that the emperor's military exploit was marked with large-scale religious celebrations including his visit to Athens' Parthenon, at that time a church dedicated to St Mary[18], a fact that might be correlated to the Marian message on the miliaresion. The chronology proposed by B. Pitarakis and C. Morrisson seems the best offered so far, yet even it still remains merely hypothetical. The following remarks concern some persisting difficulties in interpretation.

As B. Pitarakis and C. Morrisson emphasize, the appearance of the pieces in a hoard mostly comprising Constantine IX's coins suggests the Nikopoios miliaresia to be a late issue. The authors venture no further than to define it a late issue during the reign of Basil II[19]. Yet, to adhere strictly to the hoard's composition and ignore other arguments would be to agree that the oldest is the issue represented by a single piece, i.e., that of Romanus III, while the Nikopoios type coins fit between the reigns of Romanus III and Constantine

15. V. PENČEV, Kolektivna nachodka s vizantijski miliarenzii ot X-XI v., namerena kraj selo Gigen, Nikopolsko (A Hoard of Byzantine Miliarensia from X-XI Century, Found in the Neghborhood of the Vilage of Gigen, the Nikopol Region), *Numizmatika i Sfragistika* V/1 (1998), 76-95. Other than this, Bulgaria yielded only a small hoard of 23 silver coins of Constantine IX, also at Gigen.

16. B. PITARAKIS, C. MORRISSON, Miliarèsion anonyme avec la Vierge Nikopoios: une nouvelle datation, *Bulletin de la Société Française de Numismatique* 56 (2001), 33-36; C. MORRISSON, La donation Schlumberger (1929), in *Trois donations byzantines au Cabinet des Médailles* (Paris 2001), 45-46.

17. PITARAKIS, MORRISSON, Miliarèsion, op. cit., 36. Indeed, a constant hunt for commemorative purposes among 10th and 11th-century issues seems erroneous. Had that been the intention of the issuers, references to specific events would have been more readily identifiable.

18. Σκυλίτζης, 364-365; Ζωναρᾶς, 566-567; G. SCHLUMBERGER, *L'epopée byzantine à la fin du dixième siècle*, v. II (Paris 1900), 97-411.

19. PITARAKIS, MORRISSON, Miliarèsion, op. cit., 35: "...une date plus tardive dans le règne (976-1025) que celle de la victoire ...à Abydos...". The later dating is supported also by the presence in the legend of metric elements that occur in the 11th century.

IX[20]. Were this the case, the issuer would be Michael IV or possibly Michael V, precisely the dating suggested by W. Seibt.

That the coins may be associated with the reign of Basil II and his brother is suggested by the legend including the words *TOIS bASIL(EU)S(I)*, as already noted by P. Grierson[21]. W. Seibt's hypothesis of a special issue for a planned joint rule has found no source evidence supporting it directly. Still, a question may be asked whether the plural in the legend could not have referred to a joint rule of a man and a woman. Romanus III, Michael IV, Michael V (at least some of the time), and Constantine IX were co-rulers of Zoe[22]. In the second half of the 10th and first half of the 11th centuries joint rule was mentioned -save in the years 976-1025- only as an exception. Nicephorus Phocas allowed the figure of Basil II on a part of the coinage, while Zoe and her sister Theodora issued one joint coin in their short co-rule (1042)[23]. Theoretically, it is not impossible for some issue dedicated to the imperial pair to have appeared in the period 1028-1042[24]. Perhaps the anonymous miliaresia were just such an issue? Interestingly, in the second half of the 11th century, the imperial pair Michael VII Dukas and Maria of Alania jointly use the regal appellation in the plural: *MIXAHΛ KAI MAPIA ΠICTOI RACIΛEIC PωMAIωN*[25]. While it is true that her co-emperors generally kept Zoe in relative obscurity, an isolated mention of her on coin cannot be ruled out altogether.

The strongest argument that B. Pitarakis and C. Morrisson quote for an early dating of the miliaresion, i.e., its attribution to Basil, is its epigraphic. It is, they claim, much more reminiscent of the time of Basil II than the reigns of Michael IV or Romanus III. The authors quote only one example of a single letter, a Latin S, which had not yet been replaced by a Greek C[26]. The transition from the Roman to the Greek alphabet in Byzantine coinage was the subject of another work by C. Morrisson; before her also other scholars addressed

20. Conspicuous is the absence of any coin of Basil II.
21. GRIERSON, op. cit., 112.
22. Silver coins of Romanus III and Constantine IX are already known. *DOC*, III, Romanus III, no. 3, Constantine IX, nos. 7-8; cf. SEIBT, Der Bildtypus, op. cit., 553.
23. *DOC*, III, Nicephorus II, nos. 1-3, Zoe and Theodora no. 1.
24. That new coin types (2 or even 3 rulers!) from the 10th and 11th centuries may come to light is suggested by the discovery by S. SUCHODOLSKI, An Unknown Type of the Miliaresion of Basil II. The First Coin of the Regency of Theophano, *Revue belge de Numismatique* 145 (1999), 239-248.
25. *DOC*, III, Michael VII, no. 6.
26. PITARAKIS, MORRISSON, Miliarèsion, op. cit., 35.

the issue[27]. Their research reveals the Hellenization of monetary epigraphic as a complex process. It is true that the Greek C in the new and purely Greek legend on miliaresia of Romanus III had replaced the Latin S, while the Nikopoios miliaresion bears the letter C in the traditional Latin function (=K). Yet the latter returns on gold coins of Michael IV and Constantine IX and even on silver pieces it makes an occasional appearance in a legend on coins of Zoe[28]. Leaving aside legend patterns immobilized on the obverses of gold coins[29] and some bronzes that retained Latin lettering until the second half of the 11th century[30], we may observe that Hellenization in other inscriptions in the 10th and 11th centuries was not a uniform process: it waxed and waned, finally to prevail no sooner than 1050's-1060's[31]. Characteristic for this is an inscription on nomismata of Nicephorus Phocas containing many Greek characters while elsewhere in this ruler's coinage Latin lettering predominates[32]. During the reigns of Basil II and Constantine VIII, coin legends tended to be Latinized[33]. By contrast, Greek elements predominated under Romanus III[34]. However, any analysis of the evolution of epigraphic in the period 1025-1042 suffers from less-than-representative availability of silver material. No miliaresia of Constantine VIII, Michael IV, or Michael V have so far been identified[35]. The prevalence and subsequent complete domination of

27. C. MORRISSON, L'épigraphie des monnaies et des sceaux à l'époque byzantine, in *Paleografia e codicologia greca. Atti del II Colloquio internazionale, Berlin-Wolfenbüttel 17-21 ottobre 1983*, eds. D. HARLFINGER and G. PRATO (Alessandria 1992), 239-260 (= C. MORRISSON, *Monnaie et finances à Byzance: analyses, technique*, London 1994, ch. II). Cf. G. ZACOS, A. VEGLERY, C for Σ on Coins of the Eleventh Century, *The Numismatic Circular* 68 (1960), 154-157; *DOC*, III, 183-189.

28. *DOC*, III, Michael IV, nos. 1-2; Zoe, no. 3; Constantine IX, nos. 1-6.

29. MORRISSON, L'épigraphie, op. cit., 264.

30. *DOC*, III, Anonymous Folles types A-F.

31. Seibt (Der Bildtypus, op. cit., 553) points to the fact that the Hellenization of the legends of miliaresia was not complete before Constantine IX.

32. *DOC*, III, Nicephorus II, nos. 2, 3 (- / R=β, Γ, H, K, Λ, P, C, Φ); cf. no. 1 (C, F, G, L, S / R=β, H), nos. 4, 5 (C, D, F, P, S / H, θ), no. 6 (b, C, F, L, R, S / H, X, ω). We list only letters used in a sense proper for the Latin alphabet resp. Greek alphabet. Letters identical or similar in both alphabets were disregarded, as were conventional legends and abbreviations: Ihsus Christus Rex Regnantium; *IC-XC; MP θV*. The number of items should not be compared mechanically as choice of letters partly depends on the ruler's name.

33. *DOC*, III, Basil II, no. 1-15 (C, L, R, S /-); nos. 16-18, 20 (C, F, G, L, R, S / Π, ω), Constantine VIII, nos. 1-4 (C, L, R, S / ω).

34. *DOC*, III, Romanus III, no. 1 (C, R / H, θ, ω); no. 2 (- / R = β, Δ, H, K, C, ω); no. 3 (- / H, θ, K, Λ, Π, P, C).

35. It is possible that Michael V did not issue any coin (*DOC*, III, 720-722, 727; M. F. HENDY,

Greek letters in the legends on silver coins of Zoe, Constantine IX, and their successors may suggest that the Latin alphabet had already been completely eliminated under Michael IV. The guess, however, cannot be proved because the emperor did not issue anonymous miliaresia. Yet this does not seem to be the case when we consider gold coins. In their legends, Latin characters grow in number to some extent under Michael IV[36], nor is this an ephemeral process as it will recur at the time of Constantine IX and Michael VI[37]. Nikopoios pieces occupy an intermediate position in the evolution of lettering as they balance Greek and Latin characters[38]. Such middle status brings them close to the coinage of both Basil II (gold and silver) and Michael IV (gold). Of course a comparison of the inscriptions on miliaresia with those on gold coins cannot be decisive and we still lack positive information about the silver under Michael IV.

Metrological data have little to contribute to our analysis owing to insufficient amount of published and properly described material as well as the poor state of preservation of extant pieces whose weight and diameter often seem to vary from their original values. Only general trends can be considered. As P. Grierson observes, the weight of miliaresia did not vary considerably between the reigns of Basil II and Constantine IX, a time span that includes all the suggested dates of issue for the coins in question[39]. Research by A. A. Gordus, D. Metcalf, and C. Morrisson indicates that silver alloy variations were low: after a recovery from a small drop in silver content under Basil II, a high metal fineness stayed steady until early in the reign of Constantine IX[40]. Diameters vary between specimens of one series, one (not the

Studies in the Byzantine Monetary Economy ca. 300-1450, Cambridge 1985, 509). As his predecessor's namesake, he might have continued his issues.

36. *DOC*, III, Michael IV, no. 1 (L, S, R/H, X), in a local issue no. 2 (L, S/Δ, H, Π, X). It should be remembered that the letters H and X were already well established in the spelling of the name Michael.

37. *DOC*, III, Constantine IX, nos. 1-5 (C, L, R, S/ω), Michael VI, nos. 1-2 (C, R/H, X). Greek letters dominate in the coinage of Zoe, no. 1 (-/Γ, H, C, ω) and Theodora, no. 1 (- /, Δ, Θ, P, C, ω), no. 1 (- / Γ, Δ, Θ, P, ω), no. 3 (-/ R, Γ, Δ, H, Θ, K, Λ, C, Π, P, Φ, X, ω).

38. *DOC* III, Basil II, no. 19 (C, D, L, R, S / Θ, Ξ, Π, X, ω).

39. *DOC*, III, 65, 67; T. BERTELÈ, *Numismatique byzantine*. French edition by C. MORRISSON (Wetteren 1978), 64-69. General data given by PENČEV (op. cit., 77-78) were also considered.

40. A. A. GORDUS, D. M. METCALF, The Alloy of the Byzantine Miliaresion and the Question of the Remaining of Islamic Silver, *Hamburger Beiträge zur Numismatik*, N.S. 24/26 (1970-1972), 11, 17-18, 28-32; C. MORRISSON, La dévaluation de la monnaie byzantine au XIe siècle: Essai d'interprétation, *TM* 6 (1976), 9-12, 41-44; BERTELÈ, loc. cit.; Silver content oscillates around 95%; the remaining 5% being substituted by a small amount of gold (ca.

only!) reason being the practice of coin clipping. Data contained in the Dumbarton Oaks catalogue and in a catalogue of Swedish finds testify to a diameter increase between classes II and IV of miliaresia of Basil II (i.e., in the last decade of the 10th century)[41]. Most of the time's coins are within the range 27-31 mm and this size continues until the first years of Constantine IX's rule. Later under this emperor, coin diameter is slightly reduced (26/30 mm), as pieces become more concave[42]. Interestingly, it coincides with some decrease in metal content. The changes of alloy are so minute that they probably only made a difference to the mint and went undetected by users[43]. The Nikopoios coins recorded in the Dumbarton Oaks catalogue fall within the size range indicated above. They may thus be dated at any time between ca. 1000 and 1045/1050[44]. While the metrological data do not settle the question of chronology, they might be helpful in interpreting some properties of the Gigen hoard.

V. Penčev's publication of the hoard does not include detailed item descriptions[45] but it supplies some vital information on the whole set and on coin groups which call for a comment. The hoard, the publisher believes, was created later in the reign of Constantine IX, perhaps about 1049/1050, as a donative to a barbarian commander, which was preserved almost in its entirety[46]. If, as may be supposed, the payment never entered circulation, it represents to a degree the resources of the imperial treasury. At that time Byzantium saw the introduction of the ruler's concave silver pieces. The new

0.5%) contained in the alloy. We can thus speak of the coins having full value.

41. *DOC*, III, 628-633; I. Hammarberg, B. Malmer, T. Zachrisson, *Byzantine Coins Found in Sweden* (London 1989), 34-40.

42. *DOC*, III, 746; Hammarberg et al., op. cit., 43-46.

43. Gordus, Metcalf, op. cit., 31; Morrisson, op. cit., 43. A different (intrinsic) value could have been signified by the concave shape; see below.

44. The change in size and value (?) of Constantine's IX coins cannot be precisely dated.

45. Penčev, op. cit., 76-78, 81. The publisher does not describe individual pieces, nor does he give their weight or diameter-claiming difficulty in precise measurement of corroded and often mechanically damaged thin pieces. Cf. similar remarks by Grierson, A Misattributed, op. cit., 111.

46. The number of 710 pieces approximates the value of 720, or 10 solidi (Penčev, op. cit., 84-85). The plausible hypothesis of the author seems incompatible with a treatment of the hoard as a sample of the monetary mass in circulation under Constantine IX (ibidem, 78). Treasury authorities could deliberately sort payments by issue (cf. Hendy, op. cit., 342-343). This must not mean removing other issues, such as the large miliaresia of Basil II, from circulation. Incidentally, those older issues might have been fewer in the treasury, as apparently were coins of Romanus III, only one of which found its way to the hoard.

small-module variety of miliaresia[47] occurs in the hoard next to the same ruler's large-module miliaresia, which are flat or slightly concave[48]. Some pieces in both groups were clipped, perhaps to correct their weight, which -given the short space of time between the date of issue and the creation of the hoard- happened almost immediately after coining, so probably at the mint[49]. The anonymous miliaresia with a likeness of the Nikopoios were all clipped[50], a consistency that suggests the work of the mint rather than private moneychangers' illicit tampering[51] a Coin clipping in antique and Byzantine mints is well known to have taken place[52].

V. Penčev has some doubts as to where 64 out of 113 Nikopoios miliaresia were reshaped. First produced flat, they were hammered to resemble concave pieces. Strangely, whoever performed the operation took as obverse (convex) the side with just an inscription and as the reverse (concave) the side bearing the bust of the Virgin. As a rule, a religious figure occupied the obverse (convex) of Byzantine coins. According to the publisher, the action should be attributed to the mint, as any counterfeiters would have feared to produce coins that stood out from the established pattern[53]. To tell the truth, changing the obverse reverse relation seems strange even if it was effectuated in the mint. However, it is equally difficult to guess why someone other than officials should make a change that could only be meaningful to the fiscal administration, if at all[54]. Nevertheless, I am not convinced that in reshaping the coins

47. *DOC*, III, Constantine IX, 7b; cf. PENČEV, op. cit., 77-78.
48. *DOC*, III, Constantine IX, 7a; cf. PENČEV, op. cit., 77. This category includes a single coin of Romanus III, a flat and partly clipped piece.
49. The two-miliaresion groups were issued, as Penčev rightly supposes (op. cit., 81), in two separate periods. Their new shape (and, probably, a slightly lower silver content) both suggest a later date for the smaller coins. Probably at that time they were fresh from mint. A single coin in the group was adapted to be used as a decoration but did not serve this function for long (ibidem, 85).
50. PENČEV, op. cit., 77.
51. PENČEV (op. cit., 83) attributes clipping to dishonest money changers and goldsmiths. Fewer clipped pieces of Constantine IX would be due to their shorter time in circulation. Still, it does not seem certain whether they ever entered circulation. See below.
52. HENDY, *Studies*, 316-320, also in the 2nd half of the 10th century (ibidem, 318).
53. Cf. PENČEV, op. cit., 79-80.
54. Coin concavity might have been used to mark newer issues or those containing slightly less precious metal (*DOC*, III, 6-7, 67). Even if it served any other but administrative (bookkeeping) purposes, in the mid-11th century, it was a fresh innovation that had probably not yet spread outside the mint. According to a plausible hypothesis the concavity served purely technical purposes such as breakage prevention. F. DELAMARE, P. MONTMITONNET, C. MORRISSON, Une approche mécanique de la frappe des monnaies. Application à l'étude

the mint was breaking the rules. For coins having one side filled with an inscription, the distinction between obverse and reverse is not quite clear and perhaps it is the practice of a mid-11th-century mint, and not the modern theories, that should serve as a guide[55]. The Nikopoios coins are peculiar for having in the legend a prayer that begins from salutation and laudation of the Mother of God *M(HT)ER Θ(EO)U DEDOΞACM(ENH), O EIC CE ELΠIZωN OUK AΠOT(VΓ)X(ANEI)*, followed by a supplication *Θ(EOTO)CE b(OH)-Θ(EI) TOIS bASIL(EUSI)*. This pattern, often seen in prayers to Christ and Mary[56], must have been noticed by the reshapes, who assumed that the coin was to be read starting from the inscribed side first, followed by the representation. In it, they do not seem to have violated the rules[57].

There are thus no apparent irregularities in the operation that would question its legality. That coins bearing no ruler's name and struck before Constantine IX ascended to the throne came from a mint and that most if not all of them never entered circulation at least is suggested by their good state of preservation[58]. Coins of this type seldom occur in finds[59]. It should there-

---

de l'évolution de la forme du solidus byzantin, *RN* 26 (1984), 23-25; cf. *DOC* III, 6.

55. There are no concave coins with an inscription on one side and a religious figure on the other. Grierson treats as obverse the inscription side of flat pieces when the other side bears a cross, even if decorated with a portrait of the ruler. When the cross is adjacent to the ruler's likeness, however, he recognizes the side as obverse (*DOC*, III, 62 n. 202, 109-110, 610 n. 18). Seals on which a cross or religious figure is encircled by the beginning of an inscription which is continued on the other side have the epigraphic side as the reverse (e.g. W. SEIBT, M. L. ZARNITZ, *Das byzantinische Bleisiegel als Kunstwerk*, Wien 1997, 72-75, 93).
56. Cf. Trishagion, cf. V.-S. JANERAS, Les Byzantins et le trishagion christologique, in *Miscellanea Liturgica in onore di S.E. il Cardinale G. Lercaro* (Roma 1967), vol. II, 469-499; some eastern versions of Ave Maria, cf. J. MADEY, Liturgie Ost, in *Ave Maria antiqua, Marienlexikon* (St. Ottilien 1988), vol. I, 313-314; funeral inscriptions *CIG*, vol. IV, nos. 9120, 9153; an invocation to Christ on lead tablet D. FEISSEL, La donation Froehner (1925), in *Trois donations*, op. cit., 12, no. 1 recto.
57. A cameo kept in the Hermitage Museum, St.-Peterburg bears a similar prayer to Christ on its convex side but is unlikely to have provided a pattern for a state mint. *Byzantine Art in the Collections of Soviet Museums*, ed. E. BANK (Leningrad 1985), no. 162-163.
58. B. PITARAKIS, C. MORRISSON, op. cit., 35: "Le bon état de conservation des miliarèsia anonymes avec la Nikopoios". Regardless of whether the coins had entered circulation 60 years (i.e., in 989), or 30 years before (i.e., in 1019), a rather soft metal like silver should have shown a larger degree of wear.
59. Not noted in: V. V. KROPOTKIN, *Klady vizantijskich monet na territorii SSSR* (Moskva 1962); IDEM, *Novye nachodki vizantijskich monet na terrirotii SSSR*, *VV* 26 (1965), 166-189; E. S. STOLJARIK, *Očerki monetnogo obraščenija severo-zapadnogo Pričernomorja v pozdnerimskoe i vizantijskoe vremja* (Kiev 1992); I. HAMMARBERG, B. MALMER, T.

fore be assumed that the Gigen hoard comprised pieces that were newly issued or, being struck previously, were remodeled in the mid-11th century and only then circulated. The pieces themselves, however, provide no clue as to how much time elapsed between their production and the point when they were paid out.

Payment of sums in anonymous miliaresia probably meant that the imperial authorities were spending reserve funds. It was normal practice in Byzantium to keep a treasury reserve in metal and coin, although its size varied over time[60]. A large reserve remained after the death of Basil II, while Constantine IX is believed to have drained the last of that surplus[61]. It seems understandable that reserves were resorted to, given the empire's political tight spot under Constantine IX when mutiny followed invasion and vice versa. It is these troubles that Penčev links with the creation of the hoard[62]. By the mid-century, the only assets that had remained must have been those that had so far been considered for some reason inexpedient. Criticized for extravagance, Basil II's successors must have used up other resources and it was not mere chance that the able financier John Orphanotrophos hastily sought to replenish the treasury[63]. Expenditure undoubtedly drained stores of gold, Byzantium's primary coinage medium, while silver, especially in monetary form, was not the most favorable tender in the first half of the 11th century, when Europe experienced a "silver famine" while Byzantium had for a century been using the miliaresion which by the 11th century had probably become overvalued[64]. In such circumstances, after 1025, emperors are unlikely to have produced more miliaresia than were needed at the moment or to have spent the silver coins left by Basil. By contrast, the latter not only issued a great deal of silver coinage throughout his reign[65] but immediately before 1025 had

ZACHRISSON, *Byzantine Coins Found in Sweden* (London 1989).

60. HENDY, op. cit., 224-227.

61. Ψελλός, I, 31; Ζωναρᾶς, 561-562; HENDY, op. cit., 25-26; M. ANGOLD, *The Byzantine Empire 1025-1204. A Political History* (London - New York 1988), 7-8, 59-63. The reality of Basil's reserve is doubted by K.-P. TODT, Herrscher im Schatten: Konstantin VIII. (960/061-1028), *Thetis* 7 (2000), 101 (with reference to P. Carelos).

62. PENČEV, op. cit., 81-85.The Bulgarian scholar believes that the relatively plentiful silver issues of Constantine IX were made of the metal accumulated by Basil II which Constantine expended in the county's hour of need. Our discussion rather suggests entry into circulation of coins (probably) struck prior to 1025.

63. HENDY, op. cit., 233-235, 509; ANGOLD, op. cit., 8-9, 34.

64. *DOC*, III, 67-68; HENDY, op. cit., 511.

65. Liberal miliaresion issues of types *DOC*, III, Basil II, nos. 17-18, 20 are suggested by their occurrence in finds. Cf. STOLJARIK, op. cit., 96, 106; HAMMARBERG et al., op. cit., 34-40.

reason to strike more coin than ever. An expedition corps being assembled at the time in Italy was preparing to launch an invasion of Sicily, the last grand operation of a famed conqueror, that never came to pass. Silver coin was in great demand owing to great numbers of foreign mercenaries in the force including Varangians and troops from East and Central Europe where silver coinage dominated[66]. Maybe it could also be of some use for the contacts with the Arab population in Sicily[67]. Following Basil II's death, the miliaresia probably remained in the treasury and the rising price of silver discouraged their expenditure[68].

The reasoning presented here offers additional confirmation to dating Nikopoios miliaresia at ca. 1019-1025. Yet, another hypothesis is not solid proof, which is still lacking. The silent assumption in the above reasoning is that the Gigen hoard indicates a large number of Nikopoios miliaresia remaining in the imperial treasury. Such an assumption could only be substantiated by more finds of similar composition. An isolated instance, even comprising 113 pieces, is no proper proof since any ruler, no matter how extravagant, could have left that much money in the treasury. Nor can the possibility be excluded that a ruler in the period 1025-1042 also prepared a large but never fully expended payment in silver[69]. All we know for certain is that such was the case with Basil II.

If Basil II issued indeed coins with the Virgin Nikopoios, we would need to reexamine Rómanus III's role in promoting the new iconographic variant.

66. *Annales Barenses*, MGH, SS, v. V, ad a. 1027 (p. 53); SCHLUMBERGER, op. cit., 596-599; M. GYÓNI, Vlachi barijskoj letopisi, *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 1 (1951-1952), 235-245; V. von FALKENHAUSEN, *Untersuchungen über die byzantinische Herrschaft in Süditalien vom 9. bis ins 11. Jahhundert* (Wiesbaden 1967), 53, 64, 121, 176-183; W. FELIX, *Byzanz und die islamische Welt im frühen 11. Jahrhundert* (Wien 1981), 199-201; T. OLAJOSZ, Contribution à l'histoire des rapports entre Constantin Monomaque et le roi hongrois André Ier, in *Byzanz und Ostmiteleuropa 950-1453* [Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik, 3] (Wiesbaden 1999), 91-95; H. WOLFRAM, *Konrad II. Kaiser dreier Reiche* (München 2000), 153; TODT, op. cit., 102.

67. Contrary to other Arab countries, the circulation of silver coinage played only a secondary role in Sicily where golden coins dominated being even accepted in South Italy, M. BROOME, *A Handbook of Islamic Coins* (London 1985), 48-49. N.b. A coin with a religious inscription in horizontal lines on the obverse is reminiscent of an Arab dirhem obverse. Yet the typology of the miliaresion stood out for its bust of St Mary.

68. Sums spent on such expeditions weighed greatly on the budget according to HENDY, op. cit., 221-224.

69. However, I find it unlikely that Constantine IX as the husband of Zoe should have circulated coin associated with the deposed Michael V if the latter had minted the miliaresia.

Romanus's tetartera bearing exactly the same rendition could just as plausibly be dated at a point early in his reign rather than a late 1030, which would mean that there was no gap in issues in 1028-1030[70]. The icon discovery at Blachernae gave Romanus III an opportunity to confirm and propagate the cult of Mary Nikopoios. A worshipper of the Mother of God and ruler of great military ambition[71], he is likely to have had recourse to the icon so venerated by the famed Basil II[72]. An old relic that originnally must have possessed archaic qualities[73], it was restored to coincide with the type popular in the 11th century. It was standard practice with medieval painters to transform rather than faithfully to copy paintings[74]. At any rate, the Blachernae discovery helped popularize the iconographic type of the Virgin Nikopoios established in the first half of the 11th century. It is impossible to determine exactly what role was played here by coins issued (perhaps) in 1019-1025[75], and by the icon housed in the foremost Marian sanctuary in the icon capital. Whatever the impact of the latter was, it was helped by the fact that, unlike coins and seals, it was an object of worship[76].

70. SEIBT (Der Bildtypus, op. cit., 552) rejects GRIERSON'S (*DOC*, III, 712) argument that the high precious metal content in the tetarteron of Romanus III indicates date of issue before coin fineness was reduced. Yet there was in fact no serious reduction of precious metal content: similar, and even higher fineness is found in coins of Michael IV (C. MORRISSON et al., *L'or monnayé*, I, Paris 1985, 219-220).

71. PENČEV, op. cit., 80. For reinvigorated worship as spurred by the discovery of an old representation cf. H. BELTING, *Bild und Kult. Eine Geschichte des Bildes vor dem Zeitalter der Kunst* (München 1991), 317-318.

72. It was possibly this icon (Nicopoios!) that Basil II took with him for expeditions during the civil war (989) and to Bulgaria, following the conquest of which he had the icon put on coin. For links between the owner's personal religious feeling and his seal iconography and portable icons used see PENNA, 214-215.

73. Perhaps these qualities caused it to be recognized as pre-iconoclastic, which was conventionally rendered as surviving from the time of Constantine V. Of course, the picture could have been more recent but it certainly was not contemporary.

74. For evolution in copied icons cf. BELTING, op. cit., 24, 235, 314-330, 491-496. SEIBT (Der Bildtypus, op. cit., 556) admits the possibility of change in icon appearance during conservation.

75. Although the typological and stylistic features specified by W. SEIBT (Der Bildtypus, op. cit., 556-558) are discernible on anonymous miliaresia, they nevertheless do not always occur jointly, e.g. on a piece in Cabinet de Médailles, a medallion may pass for a large nimbus (MORRISSON, La donation..., no. 26). It was thus only the renovated painting of Blachernae that provided a clear pattern.

76. It is true that attractive silver coins were sometimes used as devotional objects. A Nikopoios miliaresion modified to be used as a pendant is kept at Cabinet de Médailles (ibidem).

Übersicht

DIE KAISER BASILEIOS II ZUGESCHRIEBENEN MILIARESIEN MIT DER GOTTESMUTTER NIKOPOIOS. KÖNNEN SIE DATIERT WERDEN?

Für die grossen, anonymen Miliaresien mit dem Bild der Gottesmutter Nikopoios sind verschiedene Datierungen vorgeschlagen worden. Ph. Grierson plädierte für das Jahr 989, W. Seibt hingegen für 1040. Neulich haben C. Morrisson und B. Pitarakis diese Münzen in die Zeit ca. 1020-1025, d.h. in die letzten Jahren des Basileios II datiert. 133 Stücke der Nikopoios-Miliaresien sind in einem Münzschaftz in Gigen (Bulgarien) neben einer Silbermünze des Romanus III und mehreren Miliaresien des Konstantin IX gefunden worden. Von der Zusammensetzung des Hortes ausgehend könnte man sie in die Zeit nach der Regierung des Romanus III und vor deren des Konstantin IX datieren, so wenigstens der üblichen Datierungsmethode gemäss. Hier haben wir aber mit einer eigenartigen Münzgruppe zu tun. Die anonymen Miliaresien scheinen einer älteren Emission zu gehören, die den Standarden der zweiten Reihe der Miliaresien des Konstantin IX angepasst wurden. Sie sind beschnitten und zum Teil auch konkav gemacht worden. Das ursprüngliche Erstellungsdatum lässt sich also nur allgemein, als vor Konstantin IX bestimmen. Die Münzen scheinen aus der Reserve des Kaiserschatzes zu stammen und die Entstehung einer solchen Reserve ist in den letzten Jahren des Basileios II am wahrscheinlichsten. Die Zuweisung an diesen Kaiser ist aber nur eine Vermutung.

MACIEJ SALAMON

IRFAN SHAHÎD

JUSTINIAN AND THE CHRISTIANIZATION OF PALESTINE THE *NEA ECCLESIA* IN JERUSALEM

It is generally recognized that Justinian was the benefactor of Jerusalem and the Holy Land in the 6th century, as Constantine had been in the 4th and Eudocia in the 5th. Of his three most important churches, all dedicated to Theotokos in Palestine, namely, those on Mt Gerizim, on Mt. Sinai and in Jerusalem, only the second is still standing and it is the one that has received most attention in scholarship. The one in Jerusalem, however, was the most splendid of the three and its excavation in the eighties[1] has stimulated scholarly interest in the church and contributed to a better understanding of the urban scene in Jerusalem, *à propos* of the *Cardo* and the city's southern quarter[2].

Archaeology in Constantinople has also contributed to a better understanding of Justinian's activity as *philoktistēs*, especially as a builder of churches. The excavation of Anicia Juliana's church of Hagios Polyeuktos[3] in Constantinople has changed the parameters in the discussion of the churches built subsequently by Justinian, namely, St Irene, Hagia Sophia and Sts Sergius and Bacchus. More specifically, it has been cogently argued that Hagios Polyeuktos was built in the style of the Temple of Solomon[4] and that the other three churches were built as a response to that of Polyeuktos[5] by Justinian, who wanted to distance himself from Polyeuktos and its Temple-style

---

1. See NAHMAN AVIGAD, *Discovering Jerusalem* (Thomas Nelson Publishers, New York 1983), 229-246; MEIR BEN-DOV, *In the Shadow of the Temple* (Harper and Row, New York 1985), 233-241.
2. See Y. TSAFRIR, Procopius and the Nea Church in Jerusalem, *Antiquité Tardive* 8 (2000), 149-164.
3. See R. M. HARRISON, *Excavations at Saraçhane in Istanbul*, vol. I, a (Princeton University Press and Dumbarton Oaks 1986); IDEM, *A Temple for Byzantium* (University of Texas Press, Austin 1989).
4. Ibid., 137-144.
5. CAROLYN CONNOR, The Epigram in the Church of Hagios Polyeuktos in Constantinople and its Byzantine Response, *Byzantion* 69 (1999), 379.

architecture, and even to appear as superior to Solomon in the monuments of religious architecture which he constructed in Constantinople. The thrust of this paper is to demonstrate that Justinian's response to Anicia Juliana's Church-Temple was not limited to Constantinople but extended also to Jerusalem and to Palestine in general, that the process of christianization in Palestine carried with it concurrently a de-judaization of the province, and the projection of an imperial image in Jerusalem, that of a better -than- Solomon emperor.

The Christianization/de-Judaization of Palestine

After a lull of 89 years in anti-Jewish legislation during the reign of Theodosius the Younger, Jewish-Christian relations were suddenly ruffled by the advent of the House of Justin to power in A. D. 518, specifically by Justinian whose anti-Jewish legislation has been sufficiently studied and commented upon[6].

It was only natural for an emperor of such an anti-Jewish cast of mind to direct his attention to Palestine in order to convert it from a Jewish Promised Land to a Christian Holy Land. His christianization of Palestine is usually discussed relatively to his Christian foundations there, but two events associated with his name have not been noted with regard to his attempts at the de-judaization of the region: a) around A.D. 523, he dispatched a fleet, which transported the Ethiopian expeditionary force and overthrew the Jewish kingdom of South Arabia[7]; b) around A. D. 530, he terminated the autonomous existence of the Jewish community in the island of Iotabe in the Gulf of Eilat[8].

It is, however, in his Christian foundations in Palestine that the christianization of the country is most clearly reflected. And of the many foundations that he established, three stand out, all churches dedicated to the Virgin

6. For this, see MICHAEL AVI-YONAH, The Emperor Justinian and the Jews, in *The Jews of Palestine* (Schoken Books, New York 1976), 246-251. Justinian was the first emperor to convert the Jews forcibly by baptizing them. In this context, the change of his name from Sabbatius to Justinianus may be significant, if the etymology of Sabbatius can be related to the Sabbath, which is most likely.
7. See A. A. VASILIEV, *Justin the First* (Cambridge, Mass. 1950), 295. Although technically this happened during the reign of Justin, there is no doubt that the nephew, Justinian, was in charge and behind this operation.
8. See Procopius, *Wars*, I. xix$_{3-4}$.

Mary as Theotokos, one on Mt. Gerizim, another on Mt. Sinai, and a third in Jerusalem[9]. The first related to a Samaritan site, the second to a Jewish holy site but at which no Jewish structure had been erected to commemorate the Decalogue. It is, therefore, his church of Theotokos in Jerusalem, the City of David and the Temple, that matters in this context, which involves, *inter alia*, rivalry with the Israelite King, Solomon -the thrust of this article.

Justinian had the problem of the Temple on his hands in Constantinople before he had it in Jerusalem. As has already been mentioned, Constantinople witnessed in the twenties the erection of a Church dedicated to St Polyeuktos in the style of the Temple, and Justinian responded by the erection of his three churches: Sophia, Irene, Sergius-Bacchus. But early in the thirties, the unexpected happened, which brought the problem of the Temple to the fore in the consciousness of Justinian.

After his successful campaign against the Vandals in Africa, Belisarius brought with him to Constantinople the Vessels of the Jerusalem Temple, captured from the Vandals. Justinian did not accept them, but sent them to Jerusalem after a Jew drew attention to the fact that it was sacrilegious to keep these Vessels elsewhere than in Jerusalem and that they were destructive to their possessors, such as the Vandals[10]. This need not be doubted but it is possible to add two reasons why Justinian did not want to keep them in Constantinople:

a) His nemesis, the late Anicia Juliana, had constructed a church stylistically after the Temple of Solomon, which was a challenge to him, and the existence of the Vessels in Constantinople would have been grist to the mill of the late Anicia Juliana, especially if they had been deposited in the Church of Polyeuktos, thus endowing it with an unusual sanctity.

b) There is another reason that must have induced Justinian to send the vessels to Jerusalem. The superstitious emperor may have remembered from reading the book of Daniel in the Old Testament that the misuse to which the vessels had been put by the Neo-Babylonian king Belshazzar finally led to

9. Singled out by Tsafrir as Justinian's "major and prestigious building projects", op. cit., 149-150. In his footnotes, 150, nn. 4, 7, Tsafrir missed the detailed discussion of the Samaritan Revolt and Justinian's Church on Mt. Sinai, in I. SHAHÎD, *Byzantium and the Arabs in the Sixth Century* (Dumbarton Oaks, Washington, D.C. 1995), I. 1, 82-92; I. 2, 974-980.

For a list of his other foundations in Palestine see DENIS FEISSEL, in *Antquité Tardive* 8 (2000), 99-100.

10. Procopius, *Wars*, IV. ix_{5-9}.

the destruction of his kingdom. After he used the Vessels at his banquet, the moving finger appeared on the wall and prophesied his downfall, in the four mysterious words that Daniel interpreted for him.

The Nea Ecclesia in Jerusalem

The dispatch of the vessels to Jerusalem closed the problem of the Temple in Constantinople but opened it in Jerusalem, the city of the Temple and of its builder, Solomon. And it is here that Justinian projected most clearly his image as a better-than-Solomon emperor, reflected in the Church he built, the *Nea Ecclesia* of Theotokos. In support of this view, relevant material will be laid under contribution from the literary sources and from archaeology.

A. The first and most important port of call is the chief historian of the reign, Procopius, who gives a most detailed account in his *Buildings* of this church[11]. The very details provide ample evidence for noting the Temple-related features of the account. They may be presented as follows:

a) First, the extreme anxiety of Justinian about the progress in the process of construction, his impatience at certain junctures. This suggests that the emperor had in his mind something extremely important when he took such a personal interest in the construction of the church in Jerusalem. This can easily be related to his other structures in Constantinople, Hagia Sophia and Sergius, both related to the Temple and Solomon, since the construction of *Nea* took place in the thirties, even as he was constructing the two churches in Constantinople and was in the mood of the better-than-Solomon emperor, exclaiming in Hagia Sophia, "I have vanquished you, O Solomon", an attitude which evidently he now was transferring to Jerusalem itself[12].

b) There is the very curious fact that Justinian sent from Constantinople the measurements of the church, its length and breadth and other details. This suggests some kind of a structure, well known to him and to his advisors, which the emperor wanted to replicate or surpass. And it is difficult to think of any structure that would have crossed the mind of an emperor such as Justinian was, especially in this period of rivalry with the Israelite king, other than the Jerusalem Temple, the measurements of which were well known

11. Procopius, *Buildings*, V. vi$_{1\text{-}26}$, which should be consulted for documentation of the following paragraphs on his account. The Loeb edition gives an English version of Procopius's account by H. B. Dewing and G. Downey (343-349).
12. On this, see *infra*, p. 381.

from the Book of Kings and Chronicles. These were sixty cubits in length, twenty in breadth and forty in height[13]. The conclusion that Justinian had in mind the Jerusalem Temple has been clinched by archaeology, which has contributed the crucial element in the argument as it revealed the dimensions of the *Nea*: 115 meters in length and 57 in width. These measurements must have been the ones left unspecified by Procopius and they clearly indicate that the *Nea* was much larger than the Temple. This is perfectly consonant with Justinian's Solomon complex and his desire to best the Israelite King[14].

Not only the measurements, but also the details of the structure suggest they may be related to those of the Temple. Especially striking are the references to two very large columns in front of the Church, which recall the two pillars, Boaz and Jashin of the Temple of Solomon, also in the front. Another important detail, which unites the architecture of both structures, is the use of cedars, which recalls the use of that wood in Solomon's Temple, sent by King Hiram of Tyre in Lebanon.

c) One of the most significant details in Procopius is the one that states the *Nea* was to be built on the highest hill of Jerusalem, and so it was. Now this highest hill lies immediately to the southwest of the Temple area and actually overlooks it. The choice of the spot at the intersection of these coordinates could not have been entirely fortuitous. The better-than-Solomon emperor evidently wanted to present the contrast between the two stridently so that the superiority of the Christian structure might be visible, especially overlooking not another standing structure, but one in ruins[15].

d) Perhaps the most telling details in Procopius' account are those that relate to the topography of that highest spot on which the church was built. It was ideally unsuited for the construction of a church of the magnitude that

13. I Kings VII: 15-22.

14. TSAFRIR, op. cit., 162.

15. As is well known from Cyril of Skythopolis, Patriarch Elias started the Nea. It is not altogether clear whether Elias chose the exact site that the later *Nea* stood upon. Whatever Patriarch Elias thought or did, it certainly could not have been identical with what Justinian was to conceive and execute later. The long detailed passage in Procopius makes it perfectly clear that the *Nea* as conceived by Justinian was an entirely new structure, only faintly and remotely related to that of Patriarch Elias. Even if or even though the Patriarch may have chosen this particular spot, it is very doubtful that he chose it because he had in mind anything like what crossed the mind of Justinian, who thus inherited or may have inherited from the Patriarch only the site, which he endowed with an entirely new significance. On Cyril's account and the involvement of Patriarch Elias in the Church see *infra*, pp. 379-380.

the emperor wanted the *Nea* to be. That spot did not answer to the requirements of the project and to the specifications of the emperor. In the words of Procopius on the Church after it was built, "Thus the church is partially based upon living rock and partly carried in the air by a great extension artificially added to the hill by the emperor's power"[16]. The historian describes other difficulties such as the enormous blocks of stone that had to be cut and carried in wagons, and workers had to cut into the street of the city to enable the wagons to pass through them and up to the site. This triumph of civil engineering, reflecting the solicitousness of the emperor that the church be built on the highest spot overlooking the Temple and according to his specifications, can point only to one conclusion that something extremely and unusually important was at stake in the construction of that church. But nothing could have rivalied in the order of importance a response to the Temple of Solomon, which had been on the mind of Justinian since Anicia Juliana built hers in Constantinople.

e) Then there is the name of the Church, the Mother of God, Theotokos, not just Mary or the Virgin. Although the choice of this particular name was significant for other reasons, it was especially so in this context, in a church overlooking the Temple and built by a better-than-Solomon anti-Jewish emperor. While the Temple was the House of Yahweh, and in the language of Christian theology the House of the First Person of the Trinity[17], that of *Nea Ecclesia* was for the Virgin Mary and for her as Theotokos, the theological term that was given her Hebrew name, Mary or Miriam in the Gospel, in whom were united the mysteries of the Incarnation, the Immaculate Conception and the Virgin Birth, all of which are rejected by Judaism[18]. Archaeologists and scholars of the city plan of Jerusalem in this period have come to the conclusion that Justinian continued the southern half of the *Cardo* that divided the city so that a procession might move easily from the church through the *Cardo* to the other church, that of the Holy Sepulchre, the venue

16. Procopius, *Buildings*, V. vi$_8$.

17. So considered even by Jesus himself: Matthew, 21: 12-13; Mark, 11: 15-17.

18. The name, Theotokos, for the Church had already been chosen by Patriarch Elias, but what was said of his choice of the site (*supra*, n. 15) and Justinian's endowing it with a new significance may be said with equal truth of the name. Theotokos had a different resonance in the reign of Justinian, who was married to a Monophysite wife, to whom the term, Theotokos (rather than Theandrotokos) with its emphasis on the divinity of Christ rather than his humanity, almost reflected Monophysite Christology. Consequently, it was important to the emperor, who wanted to reconcile the Monophysites and put an end to the doctrinal schism that divided Christendom in the 6th century.

of the Crucifixion, the Entombment and the Resurrection, also all rejected by Judaism. And so the history of Christian Salvation from its *alpha* to its *omega* was now completed architecturally through the *Nea Ecclesia*. Justinian then strove hard to de-judaize Jerusalem, or complete its de-judaization through the erection of *Nea*, a process he extended to the other holy spot of Judaism, Mt. Sinai of the Decalogue where one of its elements, the burning bush, becomes the Virgin Mary in Christian art.

B. The next port of call is Cyril of Skythopolis whose *Life of Saba* has some very relevant data on the *Nea*, which confirm the view that Justinian was competing with Solomon[19].

a. He provides the names of five personages who were involved in Justinian's construction of the church: Patriarch Elias, who first conceived it and laid its foundation; St. Saba whose visit with Justinian in A.D. 531 revived imperial interest in the church; Theodorus, the architect sent by Justinian to build it; and two ecclesiastics, Patriarch Peter of Jerusalem and Barachus, bishop of Bacatha, to oversee and supervise the process of construction[20]. Procopius is silent on all of them; hence the value of Cyril.

Of these five, the most important is the architect, Theodorus. Tsafrir has argued persuasively that he was sent from Constantinople[21]; so he must have been close to the emperor and his designs. J. R. Martindale has suggested that he was probably the same μηχανικός who in A.D. 540 was to build the transverse ditch that saved Daras from the besieging Persians[22]. Procopius lauds his engineering skill, and so he could very well have been the one sent by Justinian, in view of the extreme difficulties that the construction of the *Nea* presented, owing to the topography of Jerusalem, well described by Pro-

19. For Cyril's account see The Life of Saba, in *Kyrillos von Skythopolis*, ed. E. SCHWARTZ, *TU* 49:2 (Leipzig 1939), 177. For an English translation of Cyril's account of Saba's visit to Constantinople, see Cyril's *Lives of the Monks of Palestine*, tr. R. M. PRICE (Cistercian Publications, Kalamazoo, Michigan 1991), 182-187.

20. Of the three ecclesiastics involved, Elias was patriarch of Jerusalem from A.D. 494 to 516; Peter was the patriarch of Jerusalem from 524 till 544; the location of Bacatha, the see of Bishop Barachus, has not been identified with certainty. Robert Schick attempted a tentative identification in *The Christian Communities of Palestine from Byzantine to Islamic Rule*, Studies in Late Antiquity and Early Islam (The Darwin Press, Inc., Princeton, New Jersey 1995), 116, 256.

21. TSAFRIR, op. cit., 150, n. 8.

22. See *PLRE*, IIIB, 1249.

copius, which Theodorus's ingenuity overcame[23].

2. Additionally, Cyril supports Procopius on the scale and splendor of the Church. According to the latter, it was such in splendor that no other church in Jerusalem could be compared with it. The statement, coming as it does in a work that is not free of exaggerations on the emperor's achievements, could be viewed with suspicion. But the testimony of one who wrote a very sober account of Palestine in this period, Cyril of Skythopolis, and who, moreover, attended the dedication ceremony in November of the year 543, confirms Procopius's statement that it was such, and he goes even beyond what Procopius had said on its splendor to say that it was: "Richly appointed and consecrated. It is superfluous to describe the size, dazzling splendor and rich decoration of this venerable edifice, since it stands exposed to our eyes and surpasses all the ancient sights and accounts that men marvel at and the Greeks have recorded in their histories"[24].

A church of this description, built on the hill overlooking the Temple, could only have been conceived and executed with another structure in mind, which it was meant to surpass, and that could only have been the Temple, which, too, had been built by that *philoktistēs*, Solomon, and rebuilt by another *philoktistēs*, Herod the Great, who outdid Solomon, since he had at his disposal the advanced techniques of Graeco-Roman art and architecture. A return to Justinian's famous ejaculation during the dedication of Hagia Sophia, "I have vanquished them, O Solomon" is now *à propos*. This had been viewed with suspicion as too good to be true, but research on the church of Polyeuktos, which revealed that Anicia had said it before Justinian, has raised the historicity of the ejaculation. Noteworthy is the fact that the emperor uses a different word for expressing his superiority to Solomon, namely, ενίκησα[25], an appropriate verb to use by an imperial personage in whose titulature νικητής appears as a title[26]. But whether or not Justinian actually said it, it is the fact that his structures, in both Constantinople and in Jerusa-

23. The Theodorus whom Justinian sent to Jerusalem was a μηχανικός in the Greek text of Cyril, see *Kyrillos von Skythopolis*, 177_{17}. For the distinction between *mêchanikos*, "the fully trained architect" and *architektôn*, "the master builder" see *ODB*, I,. s.v. *architect*.

24. Cyril's *Lives of the Monks of Palestine*, 186-187.

25. For Justinian's ejaculation and its relation to that of Anicia Juliana in her inscription in the Church of Polyeuktos, see the present writer in: The Church of Hagios Polyeuktos: Some New Observations, in V. CHRISTIDES' *Festschrift* (forthcoming).

26. Νικητής/Victor was an element in the titulature of Justinian for which see G. RÖSCH, Ὄνομα Βασιλείας, *Byzantina Vindobonensia* 10 (Vienna 1978), 101.

lem itself, suggest that he was trying to surpass and vanquish Solomon as *philoktistês.*

II. So much for the literary sources and inferences drawn from them. In such investigations, archaeology is the best and the most reliable guide and it contributes its important share to the argument of this paper. This is owed to two Israeli archaeologists, Avigad Nahman, who discovered the site of the *Nea* and excavated it and Meir Ben-Dov, who studied the ruins of the excavated church[27]. The latter has contributed an important detail that serves as a link between the Temple and *Nea,* when he drew attention to the fact that the Jews of Jerusalem were aware of the implication of building the *Nea* as a response to the Temple. In support of this, he pointed out that the columns of *Nea,* the color of which looked like "flames of fire" to Procopius, were the same colored columns of the Temple Portico, which lay in ruins on the Temple Mount[28]. This is plausible: the Temple was not entirely in ruins since one of its walls with its huge blocks survived till the beginning of the 8th century and formed part of the Aqsa Mosque, which was built then. This is also consonant with the passage in Procopius on how difficult it was to find columns that were splendid enough for the beautiful structure that the *Nea* was to be, until "God revealed a natural supply of stone perfectly suited to this purpose in the nearby hills, one of which lay there in concealment previously, or was created at the moment[29]. The first part of the disjunction is the one that could answer to the Temple Mount. Mt. Moriah on which the Temple was built might qualify as one of these mountains[30]. Whether the re-use of columns from the Old Temple in building the *Nea Ecclesia* symbolized also the Christian belief that the new daughter-religion superseded the old, that of the Old Testament, as the two archaeologists maintained, remains to be shown.

Ben-Dov committed one important inaccuracy in thinking that after the Persian conquest of Jerusalem in A. D. 614, the Jews took revenge on *Nea,*

27. For the works of these two scholars see *supra*, n. 1.

28. See BEN-DOV, op. cit., 239. On the reaction of the Jews to the construction of the *Nea* and their zeal in trying to destroy it in A. D. 614 see ibid., 241.
Tsafrir made an important contribution to the question posed by the red color of the columns, when he drew attention to the red stones in the environs of Jerusalem, which to this day are called *Mizzi Ahmar* in Arabic. He located these quarries to the northwest, north and northeast of Jerusalem, TSAFRIR, op. cit., 163.

29. Procopius, *Buildings*, V_{19}.

30. In addition to the quarries of *Mizzi Ahmar*, north, northwest and northeast of Jerusalem, referred to by TSAFRIR; *supra*, n. 28.

and destroyed it[31]. This cannot be true since Patriarch Sophronius delivered his Christmas sermon in the *Nea* in 634 during the Arab assault on the Holy Land[32]. The Jews may have wanted to pull it down, but the structure was so powerfully built, that it apparently defied all attempts. This is paralleled by the inability of the Arabs in Abbâsid times to pull down the sturdily built Palace or Iwân of Chosroes near Ctesiphon.

III. Arguments of a different type may be advanced in support of this view of the *Nea* from the distant pagan past, especially relevant in discussing an emperor such as Justinian, who was obsessed by the Roman past of Rome on the Tiber and who wanted to restore that past by his conquest of the Roman Occident, and reflected it also in his reference to Latin as his mother tongue. This involves the past of the fourth and the first centuries, when the Temple was very much the concern of Justinian's predecessors in the purple.

a) The fourth witnessed that extraordinary episode during the reign of the emperor Julian, who wanted to undo the work of Constantine and return the Empire to what it had been before. And one of his most remarkable projects was rebuilding the Temple, a project that aroused hard feelings among the Christians, who construed it as an attempt to invalidate Christ's prophecy on its destruction. Julian was anathemized and became known as the Apostate, but he was still alive in the consciousness of his successors, especially Justinian, whose aim to de-judaize Jerusalem contrasted sharply with that of the one who wanted to re-judaize it, through the re-building of the Temple.

b) The more distant Roman past, the pagan past of the first century, provides the most extraordinary data for supporting the conclusion on the *Nea Ecclesia* as a response to the Temple, and as evidence on Justinian's anti-Jewish sentiment. This data pertain to the family and dynasty of the first Flavians, especially Vespasian and Titus; what is more, they come in a document emanating from the emperor himself in one of his Novels on Palestine issued in A. D. 536.

In the titulature of Justinian and of other Byzantine emperors of this period, Flavius was the *gentilicium*. Constantine assumed it, as did all the em-

31. BEN-DOV, op. cit., 238, 241. He also unnecessarily questions the authenticity of Procopius on the Temple vessels captured from the Vandals; ibid., 240. These are the subjects of a forthcoming publication.
32. For this see SCHICK, op. cit., 332-333.

perors who came after him, the family of the second Flavians. The first Flavians represented by father and son, Vespasian and Titus, were the dynasty that warred down the Jews during the First Revolt, and Titus was the one who destroyed the Temple and carried off its vessels to Rome where he celebrated a triumph and built the Arch of Titus on which the vessels, signs of his victory, were represented. It was standing in the 6th century, as it still is, in the 20th.

Flavius Justinianus was certainly aware of all this. His awareness is forcefully reflected in the *Novella* he issued in 536 on Palestine. It was a Novella that dealt with purely administrative matters, and yet the *prooimion*[33] especially in its second and third parts clearly and powerfully transmits the message of an anti-Jewish emperor who was unhappy about the revival of memories of the Temple in Jerusalem, as he considered that the New Testament superseded the Old.

This comes in the second part of the *prooimion*, while he was singing the praises of Caesarea Maritima, the capital of Palaestina Prima. He associated Vespasian with it wrongly as the emperor who gave it that name (Herod did) but rightly as the Roman commander in the Jewish War who was proclaimed emperor there by his legions. He refers to him in the most flattering terms *Οὐεσπασιανὸς ὁ τῆς θείας μνήμης, ὁ τῶν αὐτοκρατόρων εὐδοκιμώτατος*[34], and refers to the Jewish War not as such but significantly as victories over the Hebrews, thus reflecting on the war from the Roman, and in his case, from the Roman-Christian perspective. More significantly for our purpose is the reference to Titus because of even more fulsome praise he heaps on him and all the more so because he was entirely irrelevant in this context. Dragging Titus in can point to only one conclusion, namely, that he wanted to remind the reader of what Titus' name is most associated with, namely, the destruction of the Temple, on the 9th of Āb, Āv (A.D. 70), which he implies with great relish, in view of the astounding clause with which he describes the destroyers, namely that Vespasian's paternity of Titus alone is sufficient to confer on the father universal glory! *Ὁ Τίτου πατὴρ τοῦ τῆς εὐσεβοῦς μνήμης*

33. For the Novella see *Corpus Juris Civilis*, III, *Novellae*, eds. R. SCHOELL and W. KROLL (Berlin 1928), 496-499. For the *prooimion* see 496-497. For an analysis of the purely administrative matters see the present writer in *Byzantium and the Arabs in the Sixth Century*, vol. I, 1, 200-206.

34. Prooimion, $496_{28\text{-}29}$.

(ὅπερ αὐτῷ καὶ μόνον ἤρκει πρὸς ἅπασαν εὐδοξίαν)[35].

After drawing attention to the destruction of the Temple by implication, he proceeds in the third part of the *prooimion* to speak of Palestine not as a Jewish Promised Land but as a Christian Holy Land. The one and only figure that interests him in this part of the *prooimion* is naturally not Moses or any figures or prophets of the Old Testament but only one N. T. figure, Jesus of Nazareth. This is the province where he says the Savior and the Logos of God flourished and performed his work of Redemption.

The two parts of the *prooimion* complement each other and reflect the Temple-Church relationship in which, according to the doctrinal position of the emperor, the former was superseded by the latter. The reference to Titus and Jesus in the same *prooimion* cannot but suggest that in the consciousness of the emperor, Titus was the agent or the instrument that fulfilled the prophecy of Jesus, -that the Temple will be destroyed. And it is *à propos* to point out that this Novel, the *prooimion* of which has provided the valuable data, was issued in the year 536, that is, in the same period during which Justinian was busy in Constantinople, building the churches that were a response to the Temple-Church of Anicia Juliana, and also, which, even more importantly, was issued in the same period that the *Nea Ecclesia* was being built as his response to the original Temple in Jerusalem itself.

A final point may be mentioned in this connection, namely the specification in Justinian's instructions that the church should be built on the highest point in Jerusalem as in fact it was. This brings to mind the Arch of Titus in Rome, which as is well known, is also built on the highest point of the Via Sacra in the Forum, a fact of which Justinian was presumably aware.

The Church of Theotokos was dedicated in a splendid ceremony in November of the year 543. That year witnessed, then, the climax of Justinian's response to Anicia Juliana's Church-Temple of Polyeuktos in Constantinople, which posed the initial challenge. One and the same year witnessed the Temple in ruin on Mt. Moriah in Jerusalem, the Arch of Titus, standing on the Via Sacra in the Forum in Rome celebrating the destruction of the Temple, and the *Nea Ecclesia* on the highest point in Jerusalem, overlooking the ruined Temple, and in Justinian's arithmetic symbolizing the triumph of the New Testament over the Old.

---

35. Ibid., lines 29-31. Titus was always highly praised by Roman authors, but the praise was contextually justified, unlike this case where it is utterly irrelevant and has no contextual justification.

Résumé

JUSTINIEN ET LA CHRISTIANISATION DE LA PALESTINE LA *NEA ECCLESIA* DE JERUSALEM

La construction par Justinien de la *Nea Ecclesia* de Jerusalem, dédiée à la Theotokos, fut le reflet de son désir de promouvoir une Christianisation accrue de la Palestine. L'intérêt personnel extrême qu'il manifesta à cette construction, allant jusqu'à donner des instructions précises relatives à ses dimensions et son site, le plus élevé de Jérusalem, surplombant le Mont Moria et les ruines du Temple de Salomon, ne peut que confirmer sa tentative de convertir la Terre Promise juive en une Terre Sainte chrétienne, apparaissant ainsi lui-même tel un empereur supérieur à Salomon, image qu'il avait déjà projeté à Constantinople lorsqu'il y bâtit l'Eglise de Sergius et Bacchus, dont l'architecture se distinguait de celle de Hagios Polyeuktos, construite dans le style du temple de Salomon. La construction de cette splendide église, inter alia, fit aisément de Justinien, après Constantin et Eudocie, le troisième et dernier bienfaiteur Byzantin de la Cité Sainte.

IRFAN SHAHÎD

MIRJANA ŽIVOJINOVIĆ

LE GRAND *ČELNIK* RADIČ

N. Oikonomidès, retraçant l'activité du *čelnik* Radič en tant que rénovateur et fondateur du monastère de Kastamonitou, constate avec justesse qu'il s'agit d' "un des hommes les plus riches et les plus pieux de son époque"[1]. Il nous semble que ce Recueil de travaux est l'occasion de revenir sur la carrière de ce remarquable et important personnage de l'histoire serbe médiévale[2].

Les sources nous renseignant sur le *čelnik* Radič sont, tout d'abord, quatre chartes de Djurdje Branković, délivrées à la demande de Radič[3], ainsi qu'un acte de donation des despotes Djurdje Branković et son fils Lazar en faveur du métropolite de Gračanica, Venedikt[4]. Sont aussi conservés quatre actes de Radič lui-même, pour le monastère Saint-Georges, dit de Vraćevštica[5], puis, pour les établissements athonites de Kastamonitou[6] et de Vatopédi[7].

1. *Actes de Kastamonitou*, N. OIKONOMIDÈS (Paris 1978), 5, cit. OIKONOMIDÈS, *Kastamonitou.*
2. Sur le čelnik Radič cf. ST. NOVAKOVIĆ, Veliki čelnik Radič ili Oblačić Rade 1413-1435. Jedna slika iz tradicionalne narodne istorije, *Glasnik Srpskog učenog društva* 50 (Beograd 1881), 154-156, réédité dans ST. NOVAKOVIĆ, *Istorija i tradicija. Izabrani radovi* (Beograd 1982), 9-120 avec S. ĆIRKOVIĆ, *Dopune i objašnjenja*, 440-443; G. ŠKRIVANIĆ, Vlastelinstvo velikog čelnika Radiča Postupovića, *Istorijski časopis* XX (Beograd 1973), 125-137, cit. ŠKRIVANIĆ, Vlastelinstvo; V. S. TOŠIĆ, Veliki čelnik Radič, *Zbornik za istoriju* 13 (Novi Sad 1976), 7-21, cit. TOŠIĆ, Radič, et M. SPREMIĆ, *Despot Durad Branković i njegovo doba* (Beograd 1994), s.v., cit. SPREMIĆ, *Despot Durad.*
3. Nous les désignerons par: Djurdje I (de la première moitié de 1429, voir au-dessous, n. 20), éd. LJ. STOJANOVIĆ, dans *Spomenik Srpske kraljevske akademije* III (1890), 3-4; Djurdje II (de 1429/1430), éd. ibidem, 4-5; Djurdje III (sans date), ibidem, 5; Djurdje IV (peu après 28 mars 1432), éd. M. LASCARIS, dans *Bsl* 6 (1936), 19-20. Djurdje I et Djurdje II sont aussi édités par St. NOVAKOVIĆ, *Zakonski spomenici srpskih država srednjega veka* (Beograd 1912), 333-337 (sans préambule), cit. NOVAKOVIĆ, *Zak. Spom.*
4. Djurdje V (le 6 septembre 1456), éd. STOJANOVIĆ, *Spomenik* III, 5-6.
5. Radič I (vraisemblablement 1430/31, sur cet acte, cf. au-dessous et n. 65), éd. M. DJ. MILIČEVIĆ, dans *Glasnik Srpskog učenog društva* 21 (Beograd 1867), 31-33.
6. Radič II (1430/31 ou 1431/32, voir au-dessous, n. 76) et Radič III (le 22 mai 1433), éd. STOJANOVIĆ, *Spomenik* III, 34-36 = NOVAKOVIĆ, *Zak. spom.*, 548-553 (sans préambule).
7. Radič IV (28 mars 1432), LASCARIS, op. cit. 18-19.

Enfin, on note l'existence de trois documents turcs contenant quelques données sur Radič, alors qu'il était déjà moine au monastère de Kastamonitou[8]. Outre les actes se rapportant à ce monastère même, les archives de Kastamonitou conservent également les deux chartes de Djurdje Branković[9], ce qui suggère que Radič les y a déposées à l'occasion de son entrée dans ce monastère.

Hormis les sources diplomatiques ci-dessus mentionnées, la plus ancienne donnée sur le *čelnik* Radič apparaît dans la Vie du despote Stefan Lazarević, où il est mentionné comme étant un des commandants de l'armée du despote. Il est alors question du conflit opposant le sultan Musa (1411-1413) à son frère Mehmet auquel Stefan Lazarević a apporté son concours en lui envoyant des troupes. Relatant la bataille décisive qui eut lieu le 5 juillet, près du village Čamorlu, au pied du massif du Vitoša, Konstantin Filozof note "Et à la tête des soldats du despote se trouvait le commandant Radič *čelnik*, un homme très courageux et très sage, qui savait résoudre bien des choses en peu de mots. Et avec lui se trouvaient deux autres commandants, Shahin et Mihailo"[10]. Durant cette bataille Radič s'est, de toute évidence, distingué lors de l'attaque décisive qui a contribué à la défaite et la fuite de Musa qui a trouvé la mort à cette occasion.

Radič, portant la dignité de *čelnik*, était un des hommes les plus importants dans le despotat de Stefan[11]. Aux côtés du voïvode Radoslav Mihaljević[12], on le retrouve ainsi à plusieurs reprises, négociant avec des émissaires de Dubrovnik, en novembre 1421, mai et avril 1427. Ces pourparlers portaient alors sur un litige survenu en 1419 après que le despote eut ordonné de

8. Turc I (février, 1440) et Turc II (août, 1441) sont édités par E. A. ZACHARIADOU, The Worrisome Wealth of the Čelnik Radič, *Studies in Ottoman History in Honour of Professor V. L. Ménage*, eds. C. HEYWOOD and C. IMBER (Istanbul 1944), 383-397; Turc III (7-16 septembre, 1441) inédit, cité d'après OIKONOMIDÈS, *Kastamonitou*, 7.

9. Djurdje I et II.

10. KONSTANTIN FILOZOF, Život despota Stefana Lazarevića, *Stare srpske biografije XV i XVII veka*, tr. par L. MIRKOVIĆ (Beograd 1936), 105-106.

11. Le čelnik venait, semble-t-il, dans la hiérarchie des dignitaires dans l'État du prince Stefan Lazarević, au début du XIVe siècle, après le voïvode, le *képhalè*, et le *dvorodržica*, selon le chrysobulle de la nonne Eugénie, avec ses fils Stefan et Vuk, pour le monastère de Saint-Pantéléèmôn, daté de 1395, éd. NOVAKOVIĆ, *Zak. spom.*, 520. XXXVIII; cf. *Actes de Saint-Pantéléèmôn*, éds. P. LEMERLE, G. DAGRON, S. ĆIRKOVIĆ (Paris 1982), actes serbes, no. 13, daté de 1400; cf. S. ĆIRKOVIĆ, O ktitoru Kalenića, *Zograf* 24 (Beograd 1995), 64, n. 23, cit. ĆIRKOVIĆ, O ktitoru Kalenića.

12. Sur le voïvode Radoslav Mihaljević cf. R. MIHALJČIĆ, *Vladarske titule oblasnih gospodara. Prilog vladarskoj ideologiji u staroj srpskoj prošlosti* (Beograd 2001), 139-140.

s'emparer d'une grande caravane d'argent qui s'apprêtait à partir de Vidina, aujourd'hui une partie du village de Marevac[13].

Les fonctions d'un *čelnik* étaient en effet de représenter le souverain dans les affaires juridiques, c'est-à-dire de négocier avec les émissaires des États voisins et, parfois, comme nous l'avons vu, de conduire l'armée à la guerre[14].

À la suite de l'accession au pouvoir de Djurdje Branković en 1427[15], le *čelnik* Radič, tout comme le voïvode Radoslav Mihaljević et d'autres hommes de l'entourage du despote Stefan Lazarević, a conservé sa haute position dans l'administration de l'état. Il faisait assurément partie des proches et hommes de confiance du souverain - *milosnici*, auquels ce dernier avait donné plein pouvoir pour effectuer certaines tâches juridiques en son nom[16]. Ainsi, dans la charte par laquelle Djurdje Branković a confirmé le 13 décembre 1428 un acte du despote Stefan Lazarević sur les privilèges et les concessions faites aux Ragusains par les souverains serbes antérieurs, on trouve mentionnés les *milosnici* - le *voïvode* Radoslav /Mihaljević/, le *čelnik* Radič, le protovestiaire Bogdan et le logothète Voihna[17]. Un tel ordre d'énumération est en accord avec la hiérarchie des dignitaires établie à l'époque du despote Stefan, lorsque les voïvodes s'étaient vus octroyer la primauté sur les représentants de l'administration civile[18].

Quelques mérites spécifiques ont vraisemblablement valu à Radič d'être élevé dans la première moitié de 1429 à la charge de grand *čelnik*, dignité qui correspondait à celle de *commes palatinus* à la cour du roi de Hongrie[19]. La première mention de Radič en tant que grand *čelnik* apparaît dans la charte de Djurdje Branković, de la première moitié de 1429[20], dans laquelle il est

13. Cf. M. DINIĆ, *Za istoriju rudarstva u srednjovekovnoj Srbiji i Bosni II*, Académie serbe des sciences et des arts, monographies, vol. CCCLV, classe des sciences sociales, no. 41 (Beograd 1962), 54; TOŠIĆ, Radič, 9-10.
14. Cf. M. BLAGOJEVIĆ, *Državna uprava u srpskim srednjovekovnim zemljama* (Beograd 1997), 240, cit. BLAGOJEVIĆ, *Uprava*.
15. Stefan Lazarević est décédé le 19. juillet 1427: LJ. STOJANOVIĆ, *Stari srpski zapisi i natpisi* I (Beograd 1902, réimp. Beograd 1982), no. 245.
16. Sur *milosnici* dans les états serbes médiévals, cf. BLAGOJEVIĆ, *Uprava*, 114sqq.
17. NOVAKOVIĆ, *Zak. spom.*, 236, XXII; sur le protovestiaire Bogdan cf. ĆIRKOVIĆ, O ktitoru Kalenića, 61-67.
18. Voir au-dessus, n. 11; cf. BLAGOJEVIĆ, *Uprava*, 241.
19. Voir texte au-dessous et n. 29 et 30.
20. Étant donné que les indications chronologiques de cette charte sont 6937, indiction 7, les éditeurs l'ont datée du 1er septembre 1428 au 31 août 1429: LJ. STOJANOVIĆ in *Spomenik* III, 3 et NOVAKOVIĆ, *Zak. spom.*, 333. La mention de Radič en tant que grand čelnik impose décembre 1428 comme le *terminus post quem* pour la délivrance de cet acte. Contenu

tout d'abord mentionné comme grand *čelnik*, puis dans la suite du texte, uniquement comme *čelnik*, ce qui pourrait résulter du peu de temps écoulé depuis l'obtention de ce titre[21].

Le rapport particulier qu'entretenait Djurdje Branković avec Radič ressort des épithètes honoré et fidèle (*počten* et *verni*) qui accompagnent régulièrement son nom et sa dignité dans les actes délivrés en sa faveur par ce souverain[22]. Conformément à cela est le fait que Djurdje Branković a vraisemblablement offert, peu de temps après son accession au pouvoir, peut-être dans la seconde moitié de 1427-1428, certains villages à Radič[23]. Nous ne disposons de données que pour deux "des villages patrimoines ... attribués et antérieurement confirmés" par Djurdje Branković - Gornja Peščanica dans la région de Braničevo[24] et Beluča dans celle de Rudnik[25]. Outre cela, Djurdje Branković souligne, dans presque toutes ses chartes délivrées à la demande de Radič, qu'il satisfait une requête de ce noble en raison "de sa fidélité, de ses mérites et de son zèle envers *gospod'stvu mi*"[26]. Ces requêtes adressées par Radič à Djurdje Branković concernent tout d'abord la confirmation par ce souverain de la pleine possession de son domaine[27], puis celle des donations de Radič à divers monastères[28].

Compte tenu que nous traiterons plus loin du domaine et de l'activité de

---

que Djurdje Branković n'est pas désigné dans cet acte en tant que despote, titre qu'il a probablement obtenu en juillet 1429 (cf. SPREMIĆ, *Despot Djuradj*, 119, n. 89), cette date constitue le *terminus ante quem* pour son édition (cf. BLAGOJEVIĆ, *Uprava*, 241, n. 131).

21. Djurdje I, l. 16, 23. Qui plus est, ayant en vue l'acte même de Radič pour Kastamonitou (1433) dans lequel il s'intitule lui-même "moi, le grand čelnik Radič de Serbie", puis dans la suite du texte à trois reprises uniquement comme "čelnik Radič" (Radič III, l. 10-11, 34-35, 43, 52), BLAGOJEVIĆ (*Uprava*, 241) considère que cette mention simultanée de ces deux titres pourrait suggérer qu'il n'existait aucune différence essentielle dans les compétences de ces dignitaires.
22. Djurdje I, l. 15-16; Djurdje II, l. 14; Djurdje III, l. 9; Djurdje IV, l. 16. *Počtenii* = honoratus, "qui a été investi d'un 'honor', c.-à-d. d'une charge publique élevée ou d'un important bénéfice": J. F. NIERMEYER, *Mediae latinitatis lexicon minus* (Leiden, E. J. Brill, 1976), s.v.
23. Cet acte de donation de Djurdje Branković n'est pas conservé, mais cette cession est mentionnée dans sa charte confirmative délivrée dans la première moitié de 1329 (Djurdje I, l. 18: les villages offerts à lui par *gospodstvo mi* /sela koje mu je dalo *gospodstvo mi*/).
24. Djurdje III, l. 11-12, sur la localisation de ce village voir au-dessus, n. 48.
25. Radič I, 15-19: "offrit le čelnik Radič ... en les prenant sur les villages que le *gospodin'* Djurdje despote lui a portés dans son patrimoine"; sur la localisation de Beluča voir audessous, n. 55.
26. Djurdje I, l. 20-22; Djurdje II, l. 20-22; Djurdje IV, l. 19-21.
27. Djurdje I et Djurdje II.
28. Djurdje III et Djurdje IV.

Radič en tant que fondateur, nous nous contenterons de noter ici que la dernière mention d'un rôle actif de Radič en Serbie nous est rapportée par un acte de contrat conclu le 14 août 1435 entre le despote Djurdje Branković et un émissaire de Venise, Nicola Memo. Parmi les conseillers du despote alors présents le premier mentionné est *Radich Celnik comite palatino*, suivi du protovestiaire *Nicola Rodop*, puis du premier palefrenier *Radith Bogdasich* et enfin *Bogdano Zlokievich*, personnage ne portant aucun titre[29]. Il est naturel que Radič figure ici en premier, puisque, comme le montre son titre, il était alors le premier personnage à la cour du despote[30].

Peu après 1435, alors qu'il était au sommet de son pouvoir, le grand *čelnik* Radič a pris la route de l'Athos. Il est difficile d'établir si cette décision résultait de sa seule piété et du désir de se retirer dans le monastère rénové de Kastamonitou ou s'il s'y ajoutait, comme on peut le supposer, d'autres raisons sur lesquelles se taisent les sources. On remarque que l'acte du 6 septembre 1456 par lequel le despote Djurdje Branković et son fils le despote Lazar ont offert l'église Saint-Georges à Vraćevčtica au métropolite de Gračanica Venedikt, ne fait aucune mention du grand *čelnik* Radič -son fondateur et grand donateur[31]. Qui plus est, on peut y lire concernant tous les biens qui, comme nous le verrons, avaient été offerts à cette église par le grand *čelnik* Radič, que ceux-ci lui ont été "rattachés par *gospod'stvo naše*"[32]. Si ces biens, éventuellement perdus lors de la première chute du despotat face à l'avancée de l'Empire ottoman (1444), ont été recouvrés grâce aux despotes Djurdje et Lazar avant la donation de Vraćevštica au métropolite Venedikt (1456)[33], cet acte devrait faire état de leur restitution et non-donation par ces souverains. Ceci pourrait suggérer que les relations entre le despote Djurdje et son grand *čelnik* avaient pris une tournure autre qu'amicale lors du départ de Radič de Serbie.

Quoi qu'il en soit, il est certain qu'en dernier lieu la décision de Radič de rejoindre l'Athos a été influencé par la mort de son épouse, comme le montre une note, très pâlie, assurément d'une époque ultérieure, à l'acte de Radič pour Kastamonitou, datée de 1433, reprise au bas d'une de ses traductions en

29. Acta archivi Veneti spectantia ad historiam Serborum et reliquorum Slavorum meridionalium II, collegit et transcripsit J. SCHÁFARIK (Belgrad 1862), 299 = *Monumenta spectantia historiam Slavorum merdionalium (1423-1452)* IX, ed. S. LJUBIĆ (Zagreb 1890), 84.

30. Cf. BLAGOJEVIĆ, *Uprava*, 240.

31. Djurdje V; sur Radič en tant que fondateur de Saint-Georges voir au-dessous et n. 65-66.

32. Djurdje V, l. 1-6; pour les biens attribués par Radič à Vraćevštica voir au-dessous et n. 68.

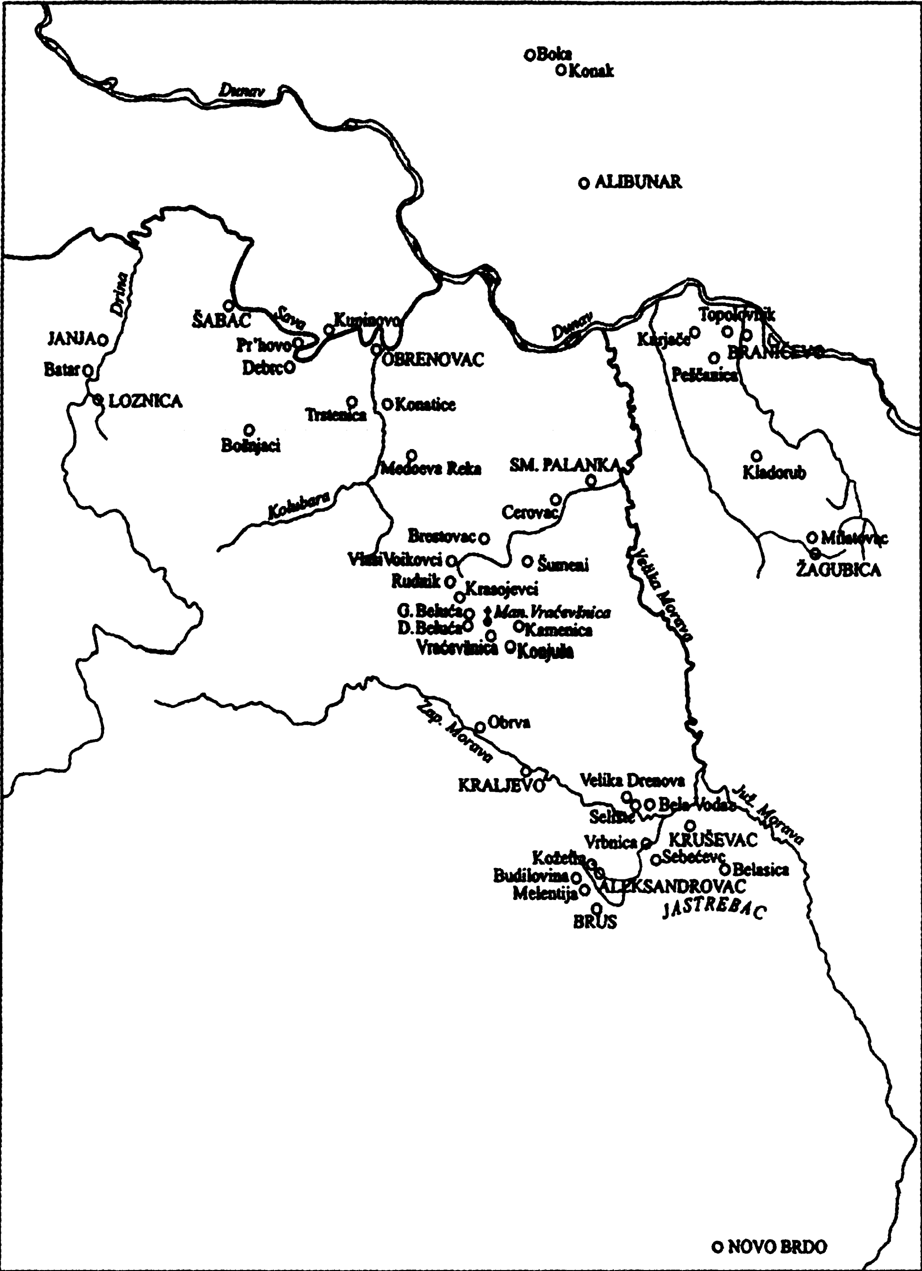
33. Cette opinion a déjà été avancée par BLAGOJEVIĆ, *Uprava*, 84, n. 13.

grec (XIXe s.). Cette note rapporte que Radič, après la mort de son épouse Ana, est arrivé au Mont Athos, où il est devenu moine sous le nom de Romanos, comme l'avait fait son père spirituel, le métropolite d'Arilje Marko, devenu moine sous le nom de Makarios[34]. Bien que moine, vivant à l'Athos, l'ancien grand *čelnik* Radič ait conservé de bonnes relations avec les principaux représentants de l'autorité ottomane. Ainsi le moine *Čelnikoz*, désirant officialiser un accord établi dans un litige, portant sur une somme de 1000 ducats, et l'ayant opposé au fils d'un certain Jérémie, s'est adressé au *beglerbegi* de *Rumili* Shahin *pasha*. Ce dernier a ordonné au cadi de Serrès *Mehmud ibn Mehemmed* d'examiner cette affaire et de rendre un verdict. En conséquence le tribunal du cadi a confirmé par un acte de février 1440 le compromis déjà établi entre le moine *Čelnikoz* et les fils de Jérémie[35]. Ces liens avec les autorités turques ont par ailleurs permis au moine Romanos, jouissant du statut de *dhimni*, de conserver ses revenus provenant de la mine de Rudnik et une maison à Novo Brdo, après la prise de cette ville par les Turcs en juin 1441. En vertu d'une ordonnance du sultan amenée à Novo Brdo même par un homme du *čelnik* Radič, Shahin *pasha* a confirmé à ce dernier, en août, la possession non importunée du bien en question. Pour ce qui est des parts détenues dans la mine nous savons que Radič était tenu, tout comme les autres propriétaires, de verser au sultan un impôt donné[36]. Ceci clôt les données connues sur la vie de cet important et intéressant personnage[37].

La famille de Radič. Du nom ou surnom de Radič, inscrit dans l'acte en faveur de Vraćevčtica (1430/31), n'est conservé que les lettres... povik', in-

---

34. OIKONOMIDÈS, *Kastamonitou*, 7, n. 33.
35. Turc I concernant le litige survenu après que Yakov et Dimitri, fils de Jérémie ont voulu récupérer au moine *Čelnikoz* les biens dont ils lui avaient confié la garde, y compris 1000 ducats (*filuri*) remis à cette occasion en tant que *musālaha*. ZACHARIADOU (Turc, 385) indique que le terme *musālaha*, signifiant "a making peace" et "a compromise for a loan" n'est pas clair et pourrait, dans ce contexte, désigner l'intérêt ou l'usure. Le *Čelnikoz* avait convenu avec les fils de Jérémie de garder 400 des 1000 ducats mentionnés.
36. Turc II, 394-395.
37. Dans l'accord d'armistice conclu entre János Hunyadi et Mehmet II à Adrinople le 20 novembre 1451 devant les témoins - Rewtz volnik, Patore et Vook wayda ... (*Documenta Romaniae Historica. D. Relatii intre tarile romane* I /1222-1456/, éds. S. PASCU et al., Bucuresti 1977, 419) il ne serait être question du čelnik Radič, mais du déformation du nom du čelnik du trésor Pasco. Je remercie le professeur S. Ćirković qui a attiré mon attention sur cette donnée.

Le domaine du grand čelnik Radič.

suffisantes pour sa reconstruction[38]. Parmi les membres de sa famille nous connaissons le nom de son épouse, Ana, avec laquelle il semble avoir eu au moins un fils, voire plusieurs autres enfants. Ceci pourrait être attesté par la charte de Djurdje Branković délivrée à la suite d'une demande du grand *čelnik* Radič pour que tous les villages soient "inscrits et confirmés par *gospod'stvo mi* dans son patrimoine et celui de ses enfants", en lui accordant la liberté de les léguer à la personne de son choix "son fils ou à un de ses parents, ou de les offrir à une église, de les donner en dot, de les hypothéquer ou de les vendre"[39]. On ignore la raison pour laquelle dans son acte pour Kastamonitou (1433) Radič fait uniquement état de la possibilité d'être rejoint dans ce monastère par un de ses neveux[40]. Il est possible que son fils était alors déjà entrée dans les ordres. La seule donnée concernant ce fils ne date que de 1459, lorsqu'un moine *Misail ibn Radič* s'est présenté devant un tribunal turc pour témoigner en faveur de Kastamonitou, dans un litige portant sur les biens de ce monastère à Kalamaria[41].

Le domaine de Radič. Une idée du domaine très imposant de Radič nous est donnée par les deux chartes de Djurdje Branković[42] et par l'acte du grand *čelnik* Radič daté de 1430/31[43]. Dans sa charte de la première moitiée de 1429 Djurdje Branković a confirmé au *čelnik* Radič les villages que ce dernier possédait à l'époque du despote Stefan Lazarević, ainsi que ceux qu'il lui avait lui-même offerts[44]. Il est tout d'abord rapporté que le *čelnik* Radič a reçu du roi Sigismond (1387-1437) et du despote Stefan Lazarević, "en tant que patrimoine", la ville de Kupinnyi avec les villages environnants[45]. Ces donations peuvent être mises en relation avec la conclusion de l'accord de Tata 1426, lorsque le *čelnik* fit partie de la suite ayant accompagné le despote Stefan Lazarević en Hongrie[46]. Le fait que Radič détenait des biens en Hongrie ressort

38. Radič I, l. 2-3, cf. ĆIRKOVIĆ, *Dopune i objašnjenja*, 440-441.
39. Djurdje I, l. 18-20 et 22-25.
40. Radič III, l. 56, cf. OIKONOMIDÈS, *Kastamonitou*, 7*i*.
41. Cf. OIKONOMIDÈS, *Kastamonitou*, 8 et n. 37.
42. Đurdje I et II.
43. Radič I.
44. Djurdje I, l. 16-18.
45. Djurdje I, l. 27-29; Kupinnyi peut-être l'actuel village Kupinik (à 26 km environ au N-E d'Alibunar); TOŠIĆ (Radič, 12) a proposé son identification avec les ruines d'une agglomération sise à proximité de l'actuel village Kupinovo (à 14 km environ au N-OU d'Obrenovac).
46. Cf. J. RADONIĆ, Sporazum u Tati 1426 i srpsko-ugraski odnosi od XIII-XIV veka, *Glas Srpske kraljevske akademije* 187 (1941), 175.

également d'une charte d'Albert II Habsbourg, datée du 31 mars 1438, par laquelle ce souverain a offert au ban de Croatie Matko Talovac et ses frères des biens sis dans la région de Timisoara et de Kovin, dont les anciens possesseurs légitimes étaient le *čelnik* Radič et le protovestiaire Bogdan[47]. Suit l'énumération de villages situés dans les régions de Braničevo[48], Kučevo[49] et Nekudim[50], à Lepenica[51], aux environs de Kruševo[52], près de Belasica[53], sur la Haute Morava[54], près de Rudnik[55] où en plus de villages Radič possédait

47. Ces possessions (Saarud et Fyzygh) sont localisées sur le territoire de deux villages au N-OU de Kupinik (voir au-dessus, n. 45), Boka (à 33 km environ au N-OU d'Alibunar) et Konak (à 27 km environ au N-OU d'Alibunar) près de la frontière actuelle entre la Yougoslavie et la Roumanie, cf. Ćirković, O ktitoru Kalenića, 64, n. 25.
48. Djurdje I, l. 30-32: 11 villages, dont existent encore aujourd'hui: Topolovnik (à 8 km environ au S-OU de Braničevo), les deux Peščanica (auj. le village de Pečanica à 7,5 km environ au S-OU de Braničevo), Kladorub (auj. Kladurovo, à 30 km environ au S de Braničevo) et Kurjače (à 16 km environ au S-OU de Braničevo); aujourd'hui une montagne appelée Dušnik (à 7,5 km environ au OU de Topolovnik) et deux collines Kopljevo (à 3 km au OU de Topolovnik) et Ramnica (à 7 km environ au S-OU de Topolovnik) suggèrent l'existence à proximité de villages appelés Dušnik, Kupljenovo i Raonica. Pour notre part, nous proposons d'identifier le village de Koupljenovo avec Koupinovo, voir au-dessus, n. 45.
49. Djurdje I, l. 32-33: 3 villages et 2 villages abandonnés (*celišče*), dont seul le village abandonné de Milatovića pourrait être identifié avec l'actuel village de Milatovac (à 7,5 km au N-OU de Žagubica), tandis que les noms d'autres villages et du *selište* n'existent plus aujourd'hui ni comme village, ni comme toponyme, sauf le toponyme Košarna (à 13 km environ au S de Požarevac), pour le village Vlasi Košarna cf. Škrivanić, Vlastelinstvo, 128.
50. Djurdje I, l. 33-34: le village, nommé Halae, aujourd'hui non identifié, pour lequel il est précisé qu'il se trouvait "dans la pouvoir de Nekudim" -dans la région- de Cerovac (à 8,5 km environ au S-OU de Smederevska Palanka, sur la rive gauche de la Jablanica).
51. Djurdje I, l. 34: 2 villages, non identifiés aujourd'hui.
52. Djurdje I, l. 35-36: 3 villages, dont celui de Drenova pourrait être identifié avec Velika Drenova (à 16,5 km environ au N-OU de Kruševac); on peut seulement supposer que le village Belo Polje se trouvait sur le territoire des villages actuels de Bela Voda (à 12 km environ au N-OU de Kruševac) et Selište (à 2 km environ au S-E de Velika Drenova), sur la rive gauche de la Zapadna Morava, cf. Škrivanić, Vlatselinstvo, 129.
53. Djurdje I, l. 35: 2 villages; aujourd'hui il n'existe que le village Belasica sur le versant Nord du massif de Jastrebac (à 17 km environ au S-E de Kruševac).
54. Djurdje I, l. 35-37: 4 villages et 3 villages abandonnés, dont subside aujourd'hui le village d'Obrva (à 11,5 km environ au N-OU de Kraljevo).
55. Djurdje I, l. 37-38: 5 villages, dont on peut identifier Beluča (auj. Gornja et Donja Crnuća, à 9,5 et 13,5 km environ au S-E de Rudnik), Kamenica (à 15 km environ au S-E de Rudnik), Šumeni (auj. Šume, à 25 km environ au N-E de Rudnik), Vlasi Voikovci (auj. à 5 km environ au N-E de Rudnik).

l'église de Vraćevštica, avec cinq villages[56], et à Mačva, où, en plus de nombreux villages, il possédait aussi des revenus provenant du marché de Debr'c' et de la foire de Saint-Pantéléèmon[57]. En plus de cela, Radič possédait, jusqu'en 1427, date où Kruševac et la région environnante sont passées sous autorité turque, l'église de l'Annonciation sur la Grabovničica (affluent droit de la Rasina), ainsi que certains villages sis dans la région de cette rivière[58], et celle de Kruševac[59] ainsi que le village de Kožetino Dolnje[60]. Toutes ces possessions lui ont été confirmées par le despote Stefan Lazarević par un chrysobulle[61]. Satisfaisant la requête de Radič le despote Djurdje Branković lui a confirmé les biens énumérés, ainsi que la maison à Novo Brdo, qu'il lui avait donnée, "en patrimoine éternel", sous condition que "la terre qui est passée sous la main turque, repasse de nouveau sous la main de *gospodstva moga* et

---

56. L'église de Vraćevštica (auj. le monastère de Vraćevšnica à 12 km environ au S-E de Rudnik) avec cinq villages: Vraćevštica Gornja, Vraćevštica Donja (auj. le village de Vraćevšnica, à 3,5 km environ au S-E du monastère de Vraćevšnica), Grahov'c', village qui est, peut-être, inscrit en tant que Krasovac' (auj. le village de Krasojevci, à 8 km environ au N-OU du monastère de Vraćevšnica) dans Radič I (l. 8, voir au-dessous, n. 65), Konjuša (à 6 km environ au S du monastère de Vraćevšnica) et Brezova, peut-être inscrit en tant que Brestovo dans Radič I (l. 10); aujourd'hui existe un village de Brestovac (à 14,5 km environ au N-E de Rudnik), mais l'identification avec le village de Radič ne peut être prouvée.
57. Djurdje I, l. 39-44: 16 villages et 2 villages abandonnés, dont existe encore auj. Debrc (auj. à 22 km environ au S-E de Šabac), Pr'hovo (auj. Provo, à 4,5 km environ au N-E de Debrc), Bošnjaci (peut-être l'actuel Mali Bošnjak, à 15 km environ au S-OU de Debrc), Trstenica (auj. village du même nom, à 9,5 km environ au S-E de Debrc), le village abandonné Konatice (auj. village du même nom, à 6 km environ au S-E d'Obrenovac), Medoeva reka (auj. Medoševac, à 6,5 km au N-E de Lazarevac), B't'r' (auj. Batar, à 7.5 km au S-OU de Janja, sur la rive gauche de la Drina); le nom du village Dobra Glava existe aujourd'hui comme le nom d'une colline (à 4,5 km environ au S-E d'Obrenovac); les villages nommés Šira, Druga Šira, Tretia Šira, se trouvaient, sans doute, sur le cours d'un petit affluent droit de la Drina, appelé Šira, dans la région de Loznica.
58. Djurdje II, l. 16-19: 2 villages qui existent aujourd'hui - Budilovina (auj. village du même nom, à 8,5 km environ au N-OU de Brus) et Melentija (auj. Milentija, à 7 km environ au N-OU de Brus).
59. Djurdje II, l. 18: 2 villages - Vrbnica (auj. il existe un Velika /Grand/ et un Mala /Petit/ Vrbnica, à 12 et 11,5 km environ au S-OU de Kruševac) sur la rivière Pepeljuša, affluent droit de la Zapadna Morava et Sebećevc' (auj. village du même nom, à 13,5 km au S-OU de Kruševac).
60. Djurdje II, l. 18-19: Kožetino Dolnje (auj. Kožetin à 1 km environ au N-OU d'Aleksandrovac).
61. Nous ne connaissons ce chrysobulle que par sa mention dans la charte du despote Djurdje Branković (1429/30): Djurdje II, l. 15-16.

de mes fils"[62].

L'activité du čelnik Radič en tant que fondateur. Les droits de fondateur de Radič sur l'église de l'Annonciation, église qu'il l'a "érigée par ses efforts", semblent avoir été confirmés par le chrysobulle du despote Stefan Lazarević[63]. Nous ne disposons toutefois d'aucune donnée dans le domaine de cette église car les villages situés à proximité d'elle sont simplement mentionnés par la charte de Djurdje Branković (1429/30) comme "appartenant à Radič"[64].

Il nous semble que la fondation d'une seconde église dédiée à Saint-Georges, dite de Vraćevštica, et attribuée, à ce qu'il semble, à juste titre au *čelnik* Radič, laisse quelques incertitudes. Tout d'abord, la donnée sur l'érection de cette église a vraisemblablement disparu dans les lignes mutilées au début de l'acte délivré par le grand *čelnik* Radič, lorsqu'il a fait "peindre, terminer et décorer" cette église, c.-à-d. en 1430/31[65]. Ensuite, la charte de Djurdje Branković de la première moitié de 1429 ne fait nullement état du fait que cette église a été "érigé par les efforts" de Radič, comme cela est dit pour l'église de l'Annonciation. Dans cet acte du despote "l'église de Vraćevštica qui, d'après le chrysobulle, compte cinq villages" figure simplement parmi les autres biens dont la possession est confirmée à Radič[66]. Le chrysobulle mentionné pourrait être un acte perdu du despote Djurdje, car dans sa charte (1429/30) ce souverain note explicitement sa référence à un chrysobulle du despote Stefan Lazarević[67].

En plus des villages qui figurent dans la charte de Djurdje Branković, et pour lesquels il est dit dans l'acte de Radič (1430/31) qu'il les a "offerts en les prenant sur ses villages", il a aussi attribué au monastère de Vraćevštica,

62. Djurdje II, 4, l. 22-27.

63. Voir au-dessus, n. 61.

64. Voir au-dessus le texte avec les n. 58-60.

65. Radič I, l. 1-5 et 37-40. D'après le contenu de l'acte des indications chronologiques - l'année 6939, l'indiction 9, concernent uniquement des travaux effectués sur l'église. Il convient d'avoir en vue que cet acte, d'après la remarque de son éditeur Miličević (Radič I, 31) est conservé seulement sous forme d'inscription "sur la colonne dressant à droite de la porte de communication entre l'église féminine et masculine". Il nous semble que cette inscription n'a été pas une copie mot à mot d'un acte de Radič, et que les noms de certains villages n'ont pas été correctement repris.

66. Djurdje I, l. 38; pour les villages énumérés et la localisation de cette église voir ci-dessus, n. 56.

67. Djurdje I, l. 15-16, 18-19: chrisovul' svetopočivšago gospodina i roditelja moego despota Stefana (chrysobulle du despote Stefan, seigneur et mon parent).

après la délivrance de la charte de Djurdje Branković, le hameau d'Osjaci sur la rivière Vraćevštica, obtenu à la suite d'un échange avec Branko Miladinović, puis, dans la région de Rudnik, le village aujourd'hui non identifié de Kukavlje "avec une brasserie et des patrimoines", c.-à-d. des paysans avec leurs biens[68]; s'y ajoutait aussi la moitié des revenus provenant des parts qu'il avait dans une mine située à Rudnik et de la roue qu'il avait fait construire à Kamenica; la seconde moitié des revenus mentionnés a été donnée par Radič au monastère de Kastamonitou[69]. Radič a ensuite consigné dans son acte une donation que Saint-Georges devait recevoir après sa mort - le village de Beluča avec son territoire, une vigne et ses droits, ainsi que la moitié des villages sis aux alentours du village d'Obrva, dans la région de la Morava[70]. En ce qui concerne ces biens Radič se réfère aussi à son testament (*diatax*) de toute évidence alors déjà rédigé[71].

Après le passage réglant les droits fonciers du monastère de Saint-Georges, le grand *čelnik* Radič, en vertu de ses droits de fondateur, a consigné dans son acte des dispositions relatives à la vie de la confrérie. Il s'agit tout d'abord d'une recommandation demandant de nourrir et d'aider quiconque se trouve dans le monastère, puis, d'une première disposition stipulant que sa confrérie "vivra sous un régime cénobitique" où tout sera mis en commun "jusqu'à l'aiguille et le fil" et, d'une seconde précisant que l'higoumène sera élu lors d'une assemblée en tenant compte de la volonté commune de tous les frères[72].

Il semble que la réputation de Radič en tant qu'homme disposant d'une grande fortune et faisant montre d'un soucis d'aider les églises et les monastères soit parvenue jusqu aux moines de l'Athos de sorte que les représentants de certains des monastères athonites ont sollicité son aide. Nous ne savons pas si les premiers à le faire furent les moines de Saint-Paul, de Kastamonitou ou de Vatopédi, mais il est certain que ceux-ci ont eu des contacts avec le grand *čelnik* avant de conclure des accords sur lesquels il existe des docu-

68. Radič I, l. 6-14. Le nom du hameau Osjaci est conservé dans le toponyme d'un ruisseau, Osjački, dont le cours est ainsi appelé depuis la source jusqu'au village de Vraćevšnica, à partir duquel il devient la rivière Vraćevšnička, cf. ŠKRIVANIĆ, Vlastelinstvo, 135.
69. Dans son acte pour Kastamonitou, Radič inscrit "la moitié / des revenus provenant des parts de la mine et de la roue/ pour quelle soit au monastère de Saint ... Georges sur Vraćevštica": Radič II, l. 17-19.
70. Ibidem, l. 14-21; sur la localisation de ces deux villages voir au-dessus, n. 55 et 54.
71. Ibidem, l. 22-23.
72. Radič I, l. 21-22 et 24-29.

ments.

Le seul document faisant état d'une donation de Radič au monastère Saint-Paul est la charte confirmative du despote Djurdje Branković, titre permettant d'établir le milieu de 1429 comme un *terminus post quem* certain pour sa délivrance[73]. Par son acte le despote Djurdje, satisfaisant la requête de Radič, rattache aux moines de Saint-Paul le village de Peščanica Gornja avec son territoire et ses droits[74]. On ignore dans quelles circonstances cette donation a eu lieu.

Au début de la quatrième décennie du XIVe siècle Radič a reçu la visite de l'higoumène de Kastamonitou, l'hiéromoine Néophytos, qui lui a remis un acte écrit de sa confrérie. Les moines de Kastamonitou, demandant des subsides pour la restauration de leur monastère, se déclaraient prêts à accepter Radič comme fondateur auquel ils témoigneraient du respect et de l'obéissance dus[75]. Répondant positivement à la lettre des moines de Kastamonitou Radič leur a immédiatement assuré, à ce qu'il semble vers 1431/32[76], une importante somme d'argent pour l'entretien du monastère[77].

Nous n'avons aucune indication précise sur l'ampleur des travaux de construction entrepris à Kastamonitou, car dans son acte délivré le 22 mars 1433 au monastère rénové, Radič stipule uniquement "... je me suis efforcé et j'ai construit un monastère, qui est au Mont Athos ... à l'endroit appelé Kastamonitou, et j' ai rénové et construit d'autres choses, j'ai relevé ce qui était abbattu et j'ai construit et renforcé dans ce saint monastère, car il était en ruins et presque abandonné"[78]. La teneur de ce texte semble suggérer la réalisation de certains travaux de construction à Kastamonitou, toutefois l'absence de toute mention d'ouvrage restauré, suggère aussi la présence de formules relevant du lieu commun. Quoi qu'il en soit, ceci ne réduit en rien l'importance de l'aide

73. Sur l'élévation de Djurdje Branković au rang de despote, vraisemblablement en juillet 1429, voir au-dessus, n. 20.
74. Djurdje III, l. 10-17; sur la localisation de ce village voir au-dessus, n. 48.
75. Radič II, 2-9.
76. D'après l'édition de Stojanović (*Spomenik* III) cet acte porte des indications chronologiques qui ne concordent pas: 6939, l'indiction 10. Si, comme le veut la pratique, nous acceptons l'indication comme exacte, nous obtenons 1431/32 pour l'arrivée de Néophytos en Serbie et la délivrance de cet acte de Radič. Si nous acceptons l'année comme exacte, sa datation serait alors de 1430/31. NOVAKOVIĆ (*Zak. spom.*, 548), qui se réfère à l'édition de Stojanović, note l'année 6939 en lui adjoignant l'indication correspondante 9, ce qui donne 1430/31.
77. Djurdje I, l. 9-19; sur ces offrandes cf. OIKONOMIDÈS, *Kastamonitou*, 5-6.
78. Radič III, l. 12-16.

exceptionnelle accordée par Radič à ce monastère, laquelle lui a valu le titre honorifique de fondateur et les droits lui étant rattachés.

L'acte mentionné de Radič (1433), établi avec son père spirituel le métropolite d'Arlje Marko, règle tout d'abord le mode de vie cénobitique, des moines de Kastamonitou[79]. Puis on y trouve enregistrées les donations que Radič a faites à Kastamonitou après la délivrance de l'acte de 1431/32, et un passage réglant dans leur totalité les droits de Radič, du métropolite Marko et des membres de la famille de Radič, au cas où l'un d'eux entrerait au monastère[80].

Alors que les travaux de rénovation de Kastamonitou étaient en cours, il semble que Radič se soit efforcé d'obtenir auprès de la confrérie du monastère de Vatopédi, en mars 1432, une autorisation pour que le navire de Kastamonitou puisse accoster, sans versement, au débarcadère de ce monastère[81]. L'obtention de cette autorisation était en relation avec l'achat par Radič des *adelphata* dans ce monastère. Peu avant mars 1432 Radič avait reçu l'higoumène de Vatopédi, l'hiéromoine Théophane, peut être désireux de lui remettre, lui aussi, une demande d'assistance pour son monastère. Radič a répondu en demandant que "nous soyons des frères monastiques et des *adelphatarie*". Il semble que de retour au monastère, Théophane et son conseil, ayant compétence pour la décision concernant la concession des *adelphata*[82], aient accepté l'offre de Radič en lui octroyant des cellules et des *adelphata*. Dans son acte du 28 mars 1432 Radič ne mentionne pas la ou les personnes qui devraient, avec lui, devenir moines de Vatopédi. La somme versée par Radič pour les cellules et *adelphata* obtenus s'élevait à cent ducats[83] et s'y ajoutait, pris sur ses villages patrimoines celui de Belopolje sur la Morava, avec ses droits et ses revenus, ainsi que 8 *mat* d'une vigne dont l'emplacement n'est pas mentionné[84].

---

79. À cette époque il était déjà habituel que les monastères soient dirigés par l'higoumène assisté par un conseil de moines éminents, qui à Kastamonitou d'après l'acte de Radič, devait compter 6 membres: Radič III, l. 22-24.
80. Sur les détails du contenu de cet acte cf. OIKONOMIDÈS, *Kastamonitou*, 6-7.
81. Radič IV, l. 7-8; pour un cas analogue cf. *Pantéléèmôn*, no. 19 (1422) 129: acte "par lequel les moines d'Alypiou ... donnent à ceux des Russes, contre versement de douze litres d'argent et leur bienveillante protection, l'usage de leur mouillage de Kalè Agra avec la faculté d'y construire un entrepôt ...".
82. Cf. M. ŽIVOJINOVIĆ, Adelfati u Vizantiji i srednjovekovnoj Srbiji, *ZRVI* 11 (1968), 249.
83. De nombreux exemples montrent que la valeur d'un *adelphaton* était 100 hyperpres, cf. ŽIVOJINOVIĆ, Adelfati, 253-254.
84. Radič IV, l. 8-11; sur la localisation de Belopolje (Belo Polje), voir au-dessus, n. 52; le *mat*,

Après que les villages offerts par Radič sont passés sous autorité turque, le versement des revenus dus aux monastères en question semble être devenu irrégulier, pour cesser totalement avec le temps. On doit toutefois noter que Kastamonitou a continué de percevoir les revenus assurés par les parts dans la mine de Rudnik que le moine Radič, d'après l'acte d'août 1441, avait conservé en propre[85]. Ceci est attesté par un sauf-conduit que le moine *Čelnikoz* a reçu des autorités turques pour les représentants de Kastamonitou qui devaient se rendre en Serbie pour ramener le revenu en question[86].

En résumé, le *čelnik* Radič était un des personnages les plus importants de l'État du despote Stefan Lazarević et de son successeur le despote Djurdje Branković. Grâce aux donations reçues du roi Sigismond et de ces deux despotes, Radič a acquis un grand nombre de villages dans les contrées les plus riches de Serbie. Sa grande piété l'a incité, et sa très grande fortune lui a permis, de fonder, restaurer ou aider des églises et des monastères en Serbie et au Mont Athos. Nous pensons qu'il est le donateur de tous les biens rattachés à l'église Saint-Georges dite de Vraćevštica. Cette piété et, vraisemblablement, une certaine divergence de vue avec la politique du despote Djurdje Branković, ont fait que le grand *čelnik* Radič s'est retiré, peu après 1435, dans son monastère de Kastamonitou où il a terminé sa vie.

---

tout comme le *kabao*, était une unité serbe correspondante au modios byzantin, cf. S. ĆIRKOVIĆ, Les mesures dans l'état médiéval serbe, *Les mesures sur le sol de Serbie au travers les siècles*, *SANU* (1974), 88.

85. Voir au-dessus et n. 36.

86. Cf. OIKONOMIDÈS, *Kastamonitou*, 7.

Περίληψη

Ο ΜΕΓΑΣ *ČELNIK* RADIČ

Ο ανακαινιστής-κτήτορας της Μονής Κασταμονίτου, μέγας *čelnik* Radič, για τον οποίο ο Ν. Οικονομίδης σημείωσε ότι ήταν «ένας από τους πλουσιότερους και ευσεβέστατους ανθρώπους της εποχής του», ήταν ηγετική προσωπικότητα στο κράτος του δεσπότη Στέφανου Lazarevič και του διαδόχου του Djuradj Brankovič. Από δωρεές του βασιλιά Σιγισμούνδου και των προαναφερθέντων δεσποτών, ο Radič απέκτησε έναν τεράστιο αριθμό χωριών στις πλουσιότερες περιοχές της Σερβίας. Η βαθιά του ευσέβεια τον υποκίνησε και ο μεγάλος του πλούτος του έδωσε τη δυνατότητα να ιδρύσει, ανακαινίσει και κάνει δωρεές σε εκκλησίες και μονές στη Σερβία και στο Άγιον Όρος.

Στη Σερβία υπήρξε κτήτορας και μεγάλος δωρητής δύο μονών -του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου, στην περιοχή του ποταμού Rasina και του Αγίου Γεωργίου, σήμερα μονή της Vračevšnica, νοτιοανατολικά του όρους Rudnik. Σε έγγραφό του προς τη μονή του Αγίου Γεωργίου ο *čelnik* Radič, μεταξύ άλλων, ορίζει η αδελφότητα «να διαμένει εις κοινόβιον».

Στον Radič απευθύνονταν για βοήθεια και αγιορείτικες μονές. Στη μονή του Αγίου Παύλου ο Radič δώρισε (1429) το χωριό Peščanica Gornja με την περιοχή και τα δικαιώματά του. Για την ανακαίνιση της Μονής Κασταμονίτου έδωσε το 1431/32 πολλά χρήματα και, στη συνέχεια, με τον πνευματικό του πατέρα, τον μητροπολίτη του Arilje Μάρκο, ρύθμισε τη ζωή της μονής ως κοινόβια· επίσης, προέβλεψε ποια δικαιώματα θα είχε ο ίδιος (ο Radič), τα μέλη της οικογένειάς του, ή ο μητροπολίτης Μάρκος, σε περίπτωση που κάποιος από αυτούς εισερχόταν στη μονή. Όσο διαρκούσαν τα έργα στη μονή Κασταμονίτου, ο Radič εξασφάλισε για τον εαυτό του κελλιά και αδελφάτα στο Βατοπέδι, γι' αυτό πλήρωσε εκατό φλουριά, ενώ από τα χωριά που κληρονόμησε παραχώρησε το χωριό Bello Polje στον ποταμό Morava, με όλα τα δικαιώματα και έσοδα, καθώς και ένα αμπέλι. Η μεγάλη του ευσέβεια και, πιθανώς, και κάποιες διαφωνίες με την πολιτική του δεσπότη Djuradj Brankovič, συνέβαλαν ώστε ο Radič, λίγο μετά το 1435, να αποσυρθεί στη Μονή Κασταμονίτου, όπου και απεβίωσε.

MIRJANA ŽIVOJINOVIĆ

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΤΣΑ ΜΑΝΙΑΤΗ-ΚΟΚΚΙΝΗ

ΓΥΝΑΙΚΑ ΚΑΙ «ΑΝΔΡΙΚΑ» ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΠΡΟΝΟΜΙΑ*

Είναι γενικά γνωστό και αποδεκτό ότι η γυναίκα μιας εποχής με τα χαρακτηριστικά της βυζαντινής δεν εμφανίζεται στις πηγές με την ίδια συχνότητα και για τους ίδιους λόγους, όπως οι σύγχρονοί της άνδρες[1]. Η διαπίστωση αυτή μας εκπλήσσει πολύ λιγότερο όταν πρόκειται για επίσημα κρατικά έγγραφα, ενώ είναι μάλλον αναμενόμενη εάν τα ίδια έγγραφα ή και άλλες πηγές αναφέρονται (από τον 11ο αιώνα) σε λαϊκούς κατόχους κτημάτων, *παροίκων*, *γῆς* ή προσόδων από αυτά, σε κατόχους δηλαδή των κρατικών παραχωρήσεων *προνοίας* ή *οἰκονομίας*. Έτσι, ενώ κατά την περίοδο αυτή δεν είναι σπάνιες οι σαφείς μνείες γυναικών ως κυριών κτήσεων που κληρονομούνται, προικίζονται, αγοράζονται ή αφιερώνονται, μόνον απο-

---

* Το ίδιο θέμα, σε σύντομη μορφή («Women and the right of possessing land *κατέχειν καὶ νέμεσθαι γῆν* in the 13th and 14th century»), αποτέλεσε την ανακοίνωσή μου στο XXe Congrès International des Études Byzantines (Παρίσι, Αύγουστος 2001).

1. Σχετικά με τη θέση της γυναίκας στη βυζαντινή κοινωνία θα γραφούν ακόμη πολλά, παρά την πλούσια βιβλιογραφία των τελευταίων ετών. Για την περίοδο που μας ενδιαφέρει, βλ. μεταξύ άλλων A. LAIOU, *Gender, Society and Economic Life in Byzantium* [Variorum] (1992) και ιδιαιτέρως τις μελέτες I και Ia, The Role of Women in Byzantine Society, *JÖB* 31/1 (1981), 233-260, και Addendum..., *JÖB* 32/1 (1982), 198-204· R. MACRIDES, Dowry and Inheritance in the Late Period: Some Cases from the Patriarchal Register, *Eherecht und Familiengut in Antike und Mittelalter*, έκδ. D. SIMON [Schriften des Historischen Kollegs Kolloquien 22] (München 1992), 89-98· L. JAMES (εκδ.), *Women, Men and Eunuchs. Gender in Byzantium* (London 1997)· A. LAIOU, Marriage Prohibitions, Marriage Strategies and the Dowry in Thirteenth-Century Byzantium, *La transmission du patrimoine* [*TM* - Monographies 11] (Paris 1998), 129-160. Πρβλ., επίσης, Α. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ, Ζητήματα κοινωνικού φύλου στον Λέοντα τον Διάκονο, *Ἐνθύμησις Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη* (Ηράκλειο 2000), 475-493, στη σ. 481 σημ. 18, κυρίως, και A. P. KAZHDAN - A. W. EPSTEIN, *Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries*, [University of California Press] (Berkeley / Los Angeles / London [1985]) = *Αλλαγές στον Βυζαντινό Πολιτισμό κατά τον 11ο και 12ο αιώνα*, μτφρ. Α. ΠΑΠΠΑΣ [Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης] (Αθήνα 1997), 163, όπου επισημαίνεται η ενίσχυση από τον 12ο αι. του ρόλου της γυναίκας μέσα στην οικογένεια, τουλάχιστον όσον αφορά τις ανώτερες τάξεις. Χρήσιμη πρέπει να είναι και η συγκεντρωτική βιβλιογραφία για το θέμα έως το 1995 από την T. GOUMA-PETERSON, *Bibliography on Women in Byzantium* [Art Hist. Department, College of Wooster] (1995), εάν δεν ήταν εκ των πραγμάτων δυσεύρετη.

σπασματικές και συνήθως ελάχιστα διαφωτιστικές πληροφορίες παρέχονται για τις ολιγάριθμες γυναίκες που συνδέονται κατά οποιοδήποτε τρόπο με την κατοχή *οἰκονομιῶν*. Στα περιορισμένα δεδομένα μας, εκτός από τα κατά περίπτωση προβλήματα ερμηνείας, οφείλεται και η γενικότερη δυσκολία καθορισμού του νομικού καθεστώτος που πιθανόν διέπει τη «σχέση» γυναίκας και θεσμού *προνοίας-οἰκονομίας* στο Βυζάντιο -εάν βεβαίως αυτή είχε αποκτήσει επίσημη μορφή, όπως εκείνη των ανδρών *προνοιαρίων*.

Οι σύγχρονοι μελετητές, όταν δεν αντιπαρέρχονται το θέμα ως μη υπάρχον, περιορίζονται σε μεμονωμένες παρατηρήσεις ή στην απλή επισήμανση μιας ενίοτε κληρονομικής μεταβίβασης σε γυναίκες κτήματος αναφερόμενου ως προνοιακού. Η συνήθης πάντως άποψη, είτε διατυπώνεται είτε υπονοείται, πρεσβεύει ότι μόνον άνδρες αφορούσαν ουσιαστικά οι παραχωρήσεις των γνωστών «προνοιών» από τον βυζαντινό αυτοκράτορα στους λαϊκούς[2]· αυτό δεν αμφισβητείται ούτε από όσους αρνούνται την υπεροχή του στρατιωτικού χαρακτήρα του θεσμού ούτε, πολύ περισσότερο, από εκείνους που την υποστηρίζουν και αναφέρονται κυρίως σε στρατιώτες-προνοιαρίους. Και η δική μου γνώμη δεν ήταν ποτέ διαφορετική και, επομένως, δεν αναφέρθηκα ιδιαιτέρως στις γυναίκες ούτε έθεσα θέμα γυναικών-κατόχων, όταν ασχολήθηκα με τους *προνοιαρίους* και γενικά με το θεσμό της *προνοίας*[3].

Εν τούτοις, συγκεντρώνοντας τα στοιχεία που περιγράφουν το θεσμό, αμέσως ή εμμέσως, δεν ήταν δυνατόν να παραβλέψω μαρτυρίες που συνδέουν μάλλον σαφώς, έστω και εκ πρώτης όψεως, γυναίκες με μια συγκεκριμένη παραχώρηση *εἰς πρόνοιαν* ή την *ποσότητα οἰκονομίας*. Τα δεδομένα προέρχονται χρονολογικά από τον 13ο και τον 14ο αιώνα, οπότε σημειώνεται σταδιακά εξέλιξη του θεσμού και μνημονεύεται στις πηγές πολύ μεγαλύτερος αριθμός παραχωρήσεων προνοιών σε σύγκριση με τους προηγούμενους δύο αιώνες. Πρόκειται, βεβαίως, για βυζαντινές πηγές που αφορούν παραχωρήσεις μέσα στη βυζαντινή επικράτεια, ενώ παρόμοια στοιχεία από τις λατινοκρατούμενες περιοχές της παλαιάς ευρείας βυζαντινής αυτοκρα-

2. Το πρόβλημα των μη λαϊκών κατόχων πρόνοιας (μοναχών) με έχει ήδη απασχολήσει. Εδώ δεν θα διαχωρίσουμε τις γυναίκες μοναχές και θα δούμε το λόγο.

3. Τ. Μανιατη-Κοκκινη, Μια πρώτη προσέγγιση στη μελέτη του βυζαντινού θεσμού της πρόνοιας. Οι προνοιάριοι, *Θ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο (Μάιος 1988) - Πρακτικά* (Θεσσαλονίκη 1988), 47-60 (στο εξής:: Προνοιάριοι), και Η Ιδια, *Ο βυζαντινός θεσμός της «πρόνοιας». Συμβολή στη μελέτη του χαρακτήρα του* (Θεσσαλονίκη 1990 - http//thesis.ekt.gr/ 1457) και στο εξής Μανιατη-Κοκκινη, *Πρόνοια*.

τορίας δεν θα μας απασχολήσουν[4], εφ' όσον αυτές έχουν κοινά σημεία κυρίως με τις δυτικές παραχωρήσεις φέουδων και τις γυναίκες-κληρονόμους τους[5], δηλαδή με δίκαιο γαιοκτησίας και μεταβιβάσεως διάφορο του νομικού καθεστώτος της βυζαντινής *προνοίας-οἰκονομίας*.

Η μαρτυρία των πηγών

Γνωστή, κατ' αρχάς, είναι η έμμεση σύνδεση γυναικών με τις πρόνοιες λίγο μετά τα μέσα του 13ου αιώνα, όταν ο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος έδωσε στους στρατιώτες του την πολυσυζητημένη από τους ερευνητές υπόσχεση, στην οποία αναφέρεται δύο φορές ο Παχυμέρης[6]. Η αυτοκρατορική δέσμευση αφορούσε, κατά τον ιστορικό, στρατιώτες-προνοιαρίους, οι οποίοι θα είχαν πλέον τη βεβαιότητα της μεταβίβασης της πρόνοιας που κατείχαν στα παιδιά τους, εάν οι ίδιοι φονεύονταν στον πόλεμο ή πέθαιναν, γεγονός που *πρὸς τὸ μέλλον εὐθυμοτέρους καθίστα* τους κατόχους αυτούς -για το μέλλον των παιδιών τους, προφανώς. Η ευνοϊκή ρύθμιση περιλαμβάνει, μάλιστα, και τυχόν αγέννητα παιδιά -*κἂν τισιν αἱ γυναῖκες κατὰ γαστρὸς ἔχοιεν τὸ κυοφορούμενον.* Όπως, όμως, ο χαρακτηρισμός των συγκεκριμένων *προνοιῶν* ως «ἀθανάτων» και «γονικῶν» (κτήσεων) δεν σημαίνει, κατ' ανάγκην, μετατροπή τους σε κοινές κληρονομικές κτήσεις των παιδιών αυτών[7] -εάν τελικά πραγματοποιήθηκε σε όλη την ευρύτητά της η υπόσχεση

---

4. Έστω και αν ορισμένες παραχωρήσεις μνημονεύονται με βυζαντινό όρο· πρβλ. τα όσα αναφέρω και σε Τ. Μανιάτη-Κοκκίνη, Το «Χρονικόν του Μορέως» και η βυζαντινή *πρόνοια*, *Βυζαντιακά* 14 (1994), 484-508, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

5. Πρβλ. D. Jacoby, *La féodalité en Grèce Médièvale, Les «Assises de Romanie», sources, application et diffusion* (Paris 1971) και Ο Ιδιος, Les archontes grecs et la féodalité en Morée franque, *TM* 2 (1967), 421-481 (και στο εξής Jacoby, Archontes), 447 κ.εξ., 452-455, κυρίως. Με τη δυτική νοοτροπία θα μπορούσαμε να συνδέσουμε, εμμέσως, μόνον μία από τις περιπτώσεις εδώ, λόγω δυτικής καταγωγής και, ίσως, τόπου (βλ. πιο κάτω τα σχετικά με την Καντακουζηνή).

6. Παχυμέρης, F., I, $131_{17\text{-}21}$ και $139_{6\text{-}8}$. Πρβλ. και τα σχόλια του εκδότη, σ. 131 σημ. 2 και 138 σημ. 1.

7. Οπότε θα είχαμε μια περίπου αναβίωση των στρατιωτικών κτημάτων. Στο θέμα έχω αναφερθεί εκτενώς -θεωρώντας ότι πρόκειται για μεταβίβαση σε μία μόνον γενιά- σε Μανιάτη-Κοκκίνη, *Πρόνοια*. Εκεί σημειώνω και τη σύμφωνη γνώμη του Ν. Οικονομίδη (*Docheiariou*, σ. 124-125), παρά τα όσα υποστηρίζει σχετικά ο G. Ostrogorsky, ο οποίος αναφέρεται στο terminus post quem της δυνατότητας κληρονομικής μεταβίβασης της πρόνοιας με βάση τα χωρία αυτά· βλ. G. Ostrogorskij, *Pour l'histoire de la féodalité byzantine*, μτφρ. (από την πρωτότυπη μελέτη του 1951, *Pronija...*) H. Grégoire με τη συνεργ. P. Lemerle (Bruxelles 1954) και στο εξής Ostrogorskij, *Féodalité*, 93-95. Από την άποψη του Ostrogorsky παρασύρεται και ο νεώτερος εκδότης του Παχυμέρη A. Failler και εκφέρει την ίδια

του Μιχαήλ Η΄-, δεν διαφαίνεται, εξ ίσου, συμμετοχή των γυναικών-μητέρων στη διατήρηση του δικαιώματος κατοχής της πρόνοιας του συζύγου μέχρι να μεγαλώσουν τα μικρά ή αγέννητα ορφανά παιδιά[8]. Και η μαρτυρία του Παχυμέρη, επομένως, έχει μόνον τη σημασία μιας γενικής και αόριστης αναφοράς στην πιθανή ειδικότερη σχέση της γυναίκας με το θεσμό. Αντιθέτως, μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η εξέταση μεμονωμένων περιπτώσεων συγκεκριμένων γυναικών και η ερμηνεία των πλέον επίμαχων φράσεων των πηγών, στις οποίες είναι δυνατόν να βασισθεί μια τέτοια θεωρία.

*

Κατά τον 13ο αιώνα παρουσιάζονται στις πηγές μας τέσσερεις γυναίκες που ζουν στο βυζαντινό κράτος «εν εξορία», στην αυτοκρατορία της Νίκαιας -οι δύο, μάλιστα, πριν από τη βασιλεία του Μιχαήλ Παλαιολόγου:

Η πρώτη, η *εὐγενεστάτη κυρὰ Ἄννα ἡ Βλαττεροῦ, σύμβιος τοῦ ἀποιχομένου ἀπὸ τῶν βεστιαριτῶν κυροῦ Βασιλείου* (ή *Νικήτα*) *τοῦ Βλαττεροῦ*, εμφανίζεται στις αρχές του 13ου αιώνα στην περιοχή της Σμύρνης. Το όνομα της χήρας αυτής, της οποίας ο αποθανών σύζυγος αναφέρεται ως κάτοχος ή κύριος *παροίκων*, εμπλέκεται μετά το θάνατό του σε διαμάχη μεταξύ του γαμπρού της Ιωάννη Ραβδοκανάκη, επίσης αυτοκρατορικού βεστιαρίτη, και της γνωστής γειτονικής μονής Λέμβων. Η υπόθεση της διαφοράς μοναστηριού - Ραβδοκανάκη περιγράφεται σε σειρά εγγράφων από το αρχείο της Λεμβιώτισσας, που χρονολογούνται από το 1207 έως το 1236[9], και ο-

---

γνώμη (Παχυμέρης, F., I, 131 σημ. 2 -πρβλ. και την προηγούμενη υποσημείωση).

8. Σχετικά με το θέμα της ηλικίας εγγραφής στους στρατιωτικούς καταλόγους σε προγενέστερους αιώνες υπάρχει αρκετή βιβλιογραφία, αλλά δεν νομίζω ότι οι απόψεις αυτές λύνουν το πρόβλημα του ρόλου των γυναικών εδώ. Το θέμα με απασχόλησε ήδη σε σχέση με το θεσμό (βλ. ΜΑΝΙΑΤΗ-ΚΟΚΚΙΝΗ, *Πρόνοια*).

9. ΜΜ IV, 183-187, 189-190, 192-195, 198-200, 217-220 ή, αντιστοίχως, αρ. 104-1208, 106-1207, 108- (1225=) 1232, 110-1236, 111-(χ.χρ.=) 1232, 115-(χ.χρ.=) 1233, 131-(χ.χρ.=) 1207, 132-(χ.χρ. =) 1230, 133-(χ.χρ. =) 1233. Για τις χρονολογίες βλ. DÖLGER, *Regesten* και πρβλ. OSTROGORSKIJ, *Féodalité*, 65-69, ο οποίος αποδέχεται ή απορρίπτει προτάσεις (κυρίως του F. Dölger) χρονολόγησης των αχρονολόγητων σε ΜΜ εγγράφων. Την αποδεκτή ως ορθή χρονολόγηση (που σημειώνεται εδώ δεύτερη, εάν σε ΜΜ υπήρχε διαφορετική ή απουσίαζε) βλ. και σε H. AHRWEILER, L'histoire et la géographie de la région de Smyrne entre les deux occupations turques (1081-1317), *TM* 1 (1965), 1-204, και στο εξής AHRWEILER, Smyrne, passim. Η Ελένη Ahrweiler διαφοροποιείται ελαφρώς ως προς τον αρ. 104, που χρονολογεί (στη σ. 112) μεταξύ 1207-1208, και πλήρως ως προς το αχρονολόγητο σε ΜΜ έγγραφο αρ. 115, το οποίο τοποθετεί (στις σ. 168, 182, 191, 196 κ.ά.) πριν από το 1204, προφανώς εκ παραδρομής. Ο G. Ostrogorsky (ό.π.) ασχολείται γενικότερα με την υπόθεση αυτή χωρίς να αναφέρει, όμως, το έγγραφο ΜΜ IV, 192-194 (αρ. 110-1236) και, κυρίως, χωρίς να ασχολείται ιδιαίτερα με την Άννα Βλαττερού. Ως προς το διπλό όνομα του συζύγου

φείλεται σε παλαιότερη «παράνομη» πώληση κτημάτων από μία οικογένεια παροίκων προς τον «κύριό» τους.

Αυτήν τη χαρακτηριζόμενη ως παράνομη πώληση *χωραφίων* της οικογένειας Γουναροπούλου παρακολουθούμε σταδιακά από τον Νοέμβριο του 1207, οπότε τα αδέλφια Μιχαήλ και Ιωάννης και ο εξάδελφός τους Νικόλαος Γ. πωλούν το 1/4 αυτών αντί 40 νομισμάτων στον βεστιαρίτη Βασίλειο Βλαττερό, μέχρι τον Μάρτιο του 1208, οπότε ο Νικόλαος -ως Νικόδημος πλέον μοναχός- πωλεί ολόκληρο το υπόλοιπο, προφανώς, μερίδιό του αντί 20 νομισμάτων στην *εὐγενῆ κυρίαν Ἄνναν*, χήρα του πρώτου αγοραστή. Οι λόγοι αγοράς από τον Βλαττερό, αν και δεν ενδιαφέρουν τόσο, αποτελούν την αρχή των μετέπειτα εξελίξεων· το 1207 ο αξιωματούχος αυτός είχε εκπροσωπήσει τους Γουναρόπουλους ενώπιον του αυτοκράτορα ως «συγγενείς» του, ώστε να επιτύχουν τη διάσωση των κτημάτων τους από τις βλέψεις της μητροπόλεως Σμύρνης, και εκείνοι, μετά την «εξυπηρέτηση» αυτή, έγιναν πάροικοί του και προέβησαν στην τμηματική πώληση[10].

Ο γαμβρός των Βλαττερών Ιωάννης Ραβδοκανάκης είναι εκείνος που επωφελείται μεταγενέστερα από την αγορά του *πενθεροῦ* του και της Άννας, εφ' όσον είναι πλέον ο κύριος της γης αυτής ως προικώας (*ὡς κατὰ λόγον προικὸς δοθεῖσαν αὐτῷ*). Εν τω μεταξύ όμως, το *χωρίον* Βάρη, *ἤτοι τὰ Μῆλα*, όπου και η τοποθεσία *Δημόσιον* στην οποία βρίσκονται τα πωληθέντα χωράφια, είχε αφαιρεθεί από τον Βλαττερό και παραχωρηθεί στη μονή Λέμβων *εἰς κατοχὴν ἀναφαίρετον*. Ο Ραβδοκανάκης, βέβαια, επιτυγχάνει την υπογραφή υπέρ αυτού ενός προστάγματος το 1230, αλλά τον Αύγουστο του 1232 απολύεται νέο αυτοκρατορικό πρόσταγμα υπέρ της Λεμβιώτισσας, με το οποίο απαγορεύεται τόσο στον Ραβδοκανάκη όσο και στη χήρα Βλαττερού να ενοχλούν το μοναστήρι: *ἐπεὶ δὲ ὑπεμνήσθη τῇ βασιλείᾳ μου, ὡς ἡ γυνὴ τοῦ Βλατεροῦ ἐκείνου καὶ πάλιν δι' ὄχλου γίνεται τῇ μονῇ.../ ... τοῦ μέρους τῆς ῥηθείσης γυναικὸς τοῦ Βλαττεροῦ ἤτοι τοῦ γαμβροῦ αὐτοῦ*

της, πιθανόν να πρόκειται για λάθος του αντιγραφέα των εγγράφων, καθώς ο Βλαττερός αναφέρεται συνεχώς ως *Βασίλειος* και μία φορά (ΜΜ IV, 183, αρ. 104) ως *Νικήτας*, όπως ονομάζεται και ένα από τα πρόσωπα της δεύτερης οικογένειας της υπόθεσης (των Γουναρόπουλων), ίσως λανθασμένα και αυτός (σ. 199, αρ. 115) αντί *Νικόλαος, Νικόδημος μοναχός, Νίκανδρος μοναχός*, ονόματα που αναφέρονται στο ίδιο μάλλον πρόσωπο. Η λογική υπόθεση ότι πιθανόν επρόκειτο για το όνομα του Βασιλείου ως μοναχού δεν μπορεί να βασισθεί σε κάποια μνεία των εγγράφων. Θα πρέπει, ακόμη, να σημειώσουμε και τη γραφή του επωνύμου *Βλαττερός* άλλοτε με ένα και άλλοτε με δύο -τ-.

10. OSTROGORSKIJ, *Féodalité*, 68 σημ. 1, όπου σημειώνεται ότι δεν γνωρίζουμε πότε έγιναν οι Γουναρόπουλοι πάροικοι του Βλαττερού. Αλλά, όπως θα δούμε, απαγορευόταν τελικά να του πουλήσουν τα κτήματά τους και, επομένως, πρέπει να ήσαν ήδη πάροικοί του.

τοῦ Ῥαβδοκανάκη...[11].

Το 1232, επίσης, οι Γουναρόπουλοι δηλώνουν ότι είχαν πωλήσει (Νικόδημος/Νίκανδρος μοναχός) ή ήθελαν να πωλήσουν (Μιχαήλ και Ιωάννης) τα μερίδιά τους στον Βλαττερό, δηλ. στη χήρα του, ενώ τον Ιούνιο του 1233 η διαφορά επιλύεται υπέρ του Ραβδοκανάκη. Η τελική απόφαση, όμως, του εντεταλμένου από τον αυτοκράτορα Δημητρίου Τορνίκη (προφανώς *μεσάζοντος*[12] του Ιωάννη Βατάτζη) ευνοεί οριστικά τη μονή Λέμβων, ενώ, συγχρόνως, γίνεται αποδεκτός και ο ένορκος ισχυρισμός του Ραβδοκανάκη ότι *ὁ πενθερὸς αὐτοῦ, ὁ Βλατερὸς* είχε αγοράσει τη γη και καταβάλει συγκεκριμένο αντίτιμο, που έπρεπε να του επιστραφεί. Σε εφαρμογή προφανώς της προηγούμενης απόφασης, υπογράφεται το 1236 *πρατήριον ἔγγραφον* του Ραβδοκανάκη, της συζύγου και της πεθεράς του και πωλούνται στον ηγούμενο της μονής Λέμβων τα επίμαχα *χωράφια... ἀπὸ προικὸς περιελθόντα ἡμῖν τοῖς ὁμοζύγοις ἐξ ἀγορᾶς περιελθόντα τοὺς αὐθέντας καὶ γονεῖς*[13] *ἡμῶν, ἐμοῦ δὲ τοῦ Ῥαβδοκανάκη πενθεροῦ, ἤγουν ἀπὸ τῶν Γουναροπούλων...*[14]. Θα σημειώσουμε το προφανές λάθος στην γραφή των *σίγνων* των δύο γυναικών αλλά και του ονόματος μέσα στο έγγραφο, με αποτέλεσμα να μνημονεύεται η *σύζυγος*-κόρη ως *Ἄννα* και η μητέρα-*πενθερά* ως *Μαρία*[15].

Η υπόθεση -πάροικοι πωλούν «ιδιόκτητα» κτήματα στον κύριό τους, όπως είχαν γενικά δικαίωμα- δεν φαίνεται εκ πρώτης όψεως να έχει άμεση σχέση με το θέμα μας, αλλά η προσεκτικότερη θεώρηση και οι διευκρινίσεις του τελευταίου κρατικού εγγράφου (του Τορνίκη)[16] αποδεικνύουν ότι οι πάροικοι αυτοί είχαν πρόσκαιρη σχέση *παροικίας* με τον Βλαττερό, εφ' όσον ο ίδιος ήταν προνοιάριος και επομένως απλός κάτοχος (*κατά λόγον προνοίας*) αυτών, και ότι η συγκεκριμένη γη-τμήμα της πρόνοιας, ως παρα-

---

11. MM IV, 194-195.
12. Βλ. Ν. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, Ὁ ἐσωτερικός ἀνταγωνισμός τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου ὡς ἐπίπτωσις τῆς Λατινοκρατίας, *Επιστημονική Επετηρίδα της Σχολής Νομικών και Οικονομικών Επιστημών* 19 (1986) - *Αντιχάρισμα στον Νικόλαο Ι. Πανταζόπουλο*, Β΄, 123-205, και στο εξής ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, Ἀνταγωνισμός, 165, όπου η υπόθεση αντιμετωπίζεται ως παράδειγμα απονομής δικαιοσύνης με βασιλική εντολή από ανώτατους αξιωματούχους που έφεραν αυτόν τον τίτλο.
13. Διατηρείται ο τρόπος γραφής, κατά τη συγκεκριμένη έκδοση, αν και απαιτείται (ή υπήρχε;) και εδώ δοτική πτώση.
14. MM IV, 192-193.
15. Θα προσθέσουμε και αυτό το λάθος στις απροσεξίες του αντιγραφέα, ίσως (βλ. πιο πάνω, σημ. 9).
16. MM IV, 199.

μένουσα πάντοτε *ὑπὸ δημοσίου χεῖρα*, δεν μπορούσε να πωληθεί από τους καλλιεργητές της στον προνοιάριο -και σε κανένα άλλο- ούτε και αυτός μπορούσε να την μεταβιβάσει ως προίκα. Η σύζυγος του Βλαττερού εμφανίζεται στο προσκήνιο μετά το θάνατό του (Μάρτιος 1208 κ.εξ.) και φαίνεται να κατέχει την περιοχή που είχε δοθεί στον άνδρα της ως πρόνοια και να ενεργεί ως διάδοχός του είτε αγοράζοντας τμήμα της γης είτε υποστηρίζοντας τον γαμπρό της στις διεκδικήσεις του.

Η κατάσταση που περιγράψαμε, όμως, δεν αποδεικνύει πραγματικά δικαιώματα της Άννας ως χήρας προνοιαρίου, έστω και πρόσκαιρα, αλλά μάλλον αναπλήρωση του κενού στην κεφαλή της οικογένειας μετά το θάνατο του πατέρα-πεθερού από τη χήρα-μητέρα-πεθερά για τη ρύθμιση εκκρεμοτήτων και προβλημάτων σχετικά με ένα τμήμα της προίκας της θυγατέρας των Βλαττερών. Πολύ περισσότερο, δεν υφίστανται δικαιώματα της ίδιας της θυγατέρας στο συγκεκριμένο τμήμα της πρόνοιας, καθώς αυτή είναι μεν το «ενδιάμεσο» πρόσωπο μεταξύ των δικαιωμάτων του Βλαττερού ως προνοιαρίου και του Ραβδοκανάκη ως κατόχου των προικώων-προνοιακών κτημάτων, αλλά περιέρχονται σε αυτήν και τον σύζυγό της ως περιουσία ιδιόκτητη του πατέρα και της μητέρας της -ασχέτως με την πραγματική προέλευσή τους. Εξ άλλου, παρατηρούμε μία μικρή αλλά σημαντική διαφορά -που δεν ερμηνεύεται απαραιτήτως με τη δικαιολογία της συντομίας- μεταξύ του εγγράφου του Τορνίκη και των ιδιωτικών εγγράφων αλλά και των κρατικών, πριν ανακαλυφθεί ότι πρόκειται για πρόνοια. Στα ιδιωτικά έγγραφα, λοιπόν, που αφορούν την πώληση των κτημάτων από τους θεωρούμενους ως ιδιοκτήτες τους ή την μεταβίβαση της προίκας στη θυγατέρα και τον Ραβδοκανάκη, από κοινού, η Άννα Βλατερού αναφέρεται ως ενεργούσα ισότιμα με το σύζυγό της, ενώ· στα κρατικά έγγραφα, που αφορούν τη διένεξη με τη μονή, μνημονεύεται και η ίδια ως πρόξενος «οχλήσεων» και ως πρόσωπο κοινών συμφερόντων με το γαμπρό της. Αντιθέτως, όταν ο εντεταλμένος από τον αυτοκράτορα Τορνίκης αποκαθιστά τα δικαιώματα του δημοσίου επί των προνοιακών κτημάτων, αναφέρεται ο Ιωάννης Ραβδοκανάκης ως κύριος των προικώων που του δόθηκαν *διὰ συμφώνου παρὰ τοῦ πενθεροῦ αὐτοῦ τοῦ Βλατεροῦ ἐκείνου Βασιλείου*, ο οποίος -και μόνον- υπήρξε προνοιάριος και παράνομος αγοραστής προνοιακής γης. Η χήρα του δεν μνημονεύεται ούτε καν όταν προβλέπεται η επιστροφή της ακριβούς *ποσότητος* των *ὑπερπύρων* που κατεβλήθησαν για την αγορά της *ἀμφιμάχου γῆς*. Και δεν είναι δυνατόν να υποθέσουμε ούτε ότι το τμήμα που είχε αγοράσει η ίδια, μετά το θάνατο του συζύγου της, δεν περιλαμβάνεται στην ακύρωση ούτε ότι αυτά τα χρήματα δεν επεστράφησαν. Νομίζω,

επομένως, ότι η παράλειψη αυτή έχει ιδιαίτερη βαρύτητα και δεν μπορεί να συγκριθεί με την παράλειψη της συζύγου του Ραβδοκανάκη, όταν αναφέρεται στο ίδιο έγγραφο η προίκα της -τα δικαιώματα επί της οποίας των έγγαμων εν ζωή γυναικών είναι γνωστά.

Δεύτερη, στα τελευταία χρόνια της αυτοκρατορίας της Νίκαιας (1251) και σε έγγραφο ομοίως της Λεμβιώτισσας[17], αναφέρεται η *εὐγενεστάτη Κομνηνὴ ἡ Βράναινα, κυρία* των Θωμά και Γεωργίου Πωλέα, προφανώς παροίκων, και της μητέρας τους χήρας του Ιωάννη Πωλέα, του οποίου -όταν ζούσε- *αὐθέντης* ήταν ο *λίζιος καβαλλάριος* ο Συργαρής, ως κάτοχος πρόνοιας[18].

Σύμφωνα με τις κυριότερες πληροφορίες από το αρχείο της μικρασιατικής μονής, χρήσιμες για να κατανοήσουμε το ιστορικό της υπόθεσης, ο Ιωάννης Πωλέας από την Μάνταια της περιοχής Σμύρνης και ο γιος του Θωμάς εμπλέκονται -πιθανόν κατά το 1209-1210[19]- με τον συγγενή τους ιερέα Λέοντα Μουζηθρά σε μια υπόθεση κατοχής και παραχώρησης 30 ελαιοδένδρων[20], που καταλήγει αργότερα (1228[21]) σε διένεξη για την κυριότητά τους. Ο Ιωάννης Πωλέας ζητεί παρέμβαση στην αντιδικία του «αυθέντη» του Συργαρή, ο οποίος παραπέμπει την κρίση της διαφοράς *πρὸς τοὺς οἰκοδεσπότας τῆς προνοίας αὐτοῦ*, και το θέμα διευθετείται με κοινή συμφωνία ή, μάλλον, υποχώρηση του Μουζηθρά[22]. Τη λύση που δόθηκε επί

17. ΜΜ IV, 80-83, αρ. 28. Πρβλ. και AHRWEILER, Smyrne, 120, όπου η χρονολογία αυτή είναι αποδεκτή. Βλ. πιο κάτω την ακριβή ημερομηνία, όπως αναφέρεται στο έγγραφο.
18. Πρβλ. OSTROGORSKIJ, *Féodalité*, 72-79, όπου αρκετά αναλυτικά τα σχετικά με την όλη υπόθεση, και AHRWEILER, Smyrne, 169. Επίσης, ο ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, Ἀνταγωνισμός, 168, αναφέρεται στην Κομνηνή Βράναινα, όταν ασχολείται με την υπόθεση εξετάζοντας το τρόπο απονομής της δικαιοσύνης από λαϊκά δικαστήρια κατά την εποχή αυτή. Ο Συργαρής είναι γνωστός και από προγενέστερα έγγραφα του αρχείου της Λεμβιώτισσας ως προνοιάριος (ΜΜ IV, 2, 32-43 και 60-61 - αρ. 2, 7 και 17, τα οποία περιλαμβάνονται, βεβαίως, σε OSTROGORSKIJ, *Féodalité* και ΜΑΝΙΑΤΗ-ΚΟΚΚΙΝΗ, *Πρόνοια*). Βλ. και Τ. ΜΑΝΙΑΤΗ-ΚΟΚΚΙΝΗ, *Αυτοκρατορικές και ηγεμονικές δωρεές προς ξένους και από ξένους στο βυζαντινό χώρο (12ος -15ος αι.)*, [Το Βυζάντιο και οι ξένοι 5, Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν] (Αθήνα 2002) και στο εξής ΜΑΝΙΑΤΗ-ΚΟΚΚΙΝΗ, *Δωρεές - ξένοι*, 27-29, όπου και σχετικά με το όνομά του και τους τίτλους που το συνοδεύουν στις πηγές αυτές.
19. Κατά τη χρονολογία *,ςψιη´* που αναφέρεται στο έγγραφο του 1251 (ΜΜ IV, 81).
20. ...*ἐλαϊκὰ δένδρα τῷ ἀριθμῷ τριάκοντα σὺν τοῖς δυσὶ παλαιοῖς δένδροις*... (ΜΜ IV, 81).
21. Η χρονολογία εξάγεται από την αναφορά στο έγγραφο του χρονικού διαστήματος που παρήλθε από τα γεγονότα επί Συργαρή (βλ. πιο κάτω).
22. Συγκεκριμένα, όταν «μετανοεί» ο Ιω. Πωλέας για τη «χαριστική» των 30 δένδρων και ακολουθεί η κρίση *κρειττόνων τῆς προνοίας* του Συργαρή, ο Ιωάννης Πωλέας -ιερέας Ιλαρίων, πλέον- θέλει να ορκισθεί σχετικά με τα δικαιώματά του επί των δέκα δένδρων

Συργαρή σέβονται επί 23 χρόνια[23] οι δύο πλευρές-κληρονόμοι των αρχικών πρωταγωνιστών, ο γαμβρός του Μουζηθρά κυρ Κωνσταντίνος Βωλοβόντος νεμόμενος τα 20 δένδρα, και ο γιος Πωλέας, ο Θωμάς, ως κάτοχος των υπόλοιπων δέκα. Το 1251, όμως, αναζωπυρώνεται η παλαιά διαφορά των δύο συγγενικών οικογενειών, όταν ο Πωλέας, προσπαθώντας με τη σύμπραξη του αδελφού και της μητέρας τους να «καταλύσει» το ισχύον έγγραφο του πατέρα και συζύγου και την παλαιά «κρίση», *ἠνεγκλήτευσε τὰ τοιαῦτα ἐλαϊκὰ δένδρα εἰς τὴν κυρίαν αὐτῶν τὴν εὐγενεστάτην Κομνηνὴν τὴν Βράναιναν*. Καθώς δε και *τὸ μέρος τοῦ Βωλοβόντου* προέβαλε επίσης τα δικαιώματά του *πρὸς τὴν δηλωθεῖσαν Βράναιναν*, αυτή αποφάσισε να κριθεί εκ νέου η αντιδικία. Στο έγγραφο καταγράφεται και η αντίδραση της Βράναινας στην εν τω μεταξύ αυθαίρετη ενέργεια του Θωμά Πωλέα να «τρυγήσει» *τὰ ἀμφίμαχα δέκα δένδρα ἐλαϊκὰ δυναστείᾳ χρώμενος· ἀκούσασα γοῦν τούτου ἡ κυρία αὐτοῦ καὶ μεγάλως βαρυνθεῖσα ἀπέπεμψεν αὐτὸν κριθῆναι*. Η «κυρία» της οικογένειας Πωλέα δεν μνημονεύεται στη συνέχεια του «κρισιμογράμματος» της 15ης Οκτωβρίου του *,ςψξ´* έτους, εφ' όσον δεν φαίνεται να συμμετέχει σε άλλο σημείο της διαδικασίας, η οποία καταλήγει στην εκ νέου δικαίωση του μέρους Μουζηθρά-Βωλοβόντου.

Με βάση τα δεδομένα μας, θα χαρακτηρίζαμε ως απόλυτα σαφές το καθεστώς που συνδέει τους παροίκους Πωλέα με τον Συργαρή, (έως) το 1228, και, αντιθέτως, μάλλον ασαφές το αντίστοιχο με την Βράναινα, 23 χρόνια μετά, αν και ο Ostrogorsky παραθέτει μια μάλλον απλή ερμηνεία, η οποία, όμως, δεν νομίζω ότι εξηγεί πλήρως την κατάσταση του 1251 και την παρουσία της Βράναινας. Συγκεκριμένα, υποθέτει ότι ένα μέρος των μεγάλων κτήσεων της πρόνοιας του *καβαλλαρίου* Συργαρή δεν παραχωρήθηκε μετά θάνατό του ξανά ως πρόνοια, αλλά «δόθηκε» στην Κομνηνή Βράναινα ως «ιδιοκτησία»[24], οπότε και τα μέλη της οικογένειας Πωλέα, πάροικοι από το 1228 περίπου[25] του προνοιαρίου Συργαρή, περιήλθαν γύρω στο 1251 στην «ίδια κατάσταση εξάρτησης» από την Βράναινα και έτσι οι πάροικοι αυτοί ζητούν τη βοήθεια της «ευγενούς» κυρίας τους, όπως ο Ιωάννης Πωλέας απευθυνόταν στον «seigneur» του προνοιάριο.

Εάν παραβλέψουμε εδώ το θέμα του είδους εξάρτησης ή «υποτέλειας» των παροίκων από ένα κάτοχο γης (προνοιάριο) ή ιδιοκτήτη και το πρό-

---

και ο επίσης ιερέας Μουζηθράς του τα δίνει, ώστε να μην αναγκασθεί να ορκισθεί, προφανώς ψευδώς (ΜΜ IV, 81).

23. ... *τὰ νῦν δὲ χρόνων διαβιβασθέντων εἴκοσι καὶ τριῶν*... (ΜΜ IV, 81).

24. OSTROGORSKIJ, *Féodalité*, 79 («comme propriété»).

25. Ο Ostrogorsky θεωρεί ότι ήσαν αρχικά ελεύθεροι.

βλημα κατά πόσον οι όροι *αὐθέντης* ή (*κύριος*-) *κυρία* είναι αντίστοιχοι με τον φεουδαρχικό όρο seigneur, παραμένουν άλλες παρατηρήσεις ή μάλλον αντιρρήσεις στα όσα υποστηρίζει ο G. Ostrogorsky. Πράγματι, μνημονεύονται ο *καβαλλάριος* Συργαρής ως *αὐθέντης* και η Βράναινα ως *κυρία* της ίδιας οικογένειας παροίκων, διαδοχικά, και οπωσδήποτε ενεργούν με τον ίδιο τρόπο στο θέμα της αντιδικίας με τους συγγενείς τους. Σημειώνουμε, επίσης, ότι η οικογένεια Πωλέα αναφέρεται ως *ἀπὸ τῆς Μανταίας*, χωριοῦ της περιοχής της Σμύρνης, το οποίο μαζί με τα χωριά Πανάρετος και Αυρήλιος αναφέρονται ως τόποι κατοικίας των «οικοδεσποτών» και *ἐποίκων* που ασχολήθηκαν με τη μακρόχρονη διαφορά Πωλέα και Μουζηθρά κατά την πρώτη (επί Συργαρή) και τη δεύτερη (επί Βράναινας) κρίση. Τα στοιχεία αυτά θα συνδυάσουμε, πρώτον, με το γεγονός ότι ο Συργαρής ως προνοιάριος κατείχε, προφανώς δια βίου, δημόσια γη και τους καλλιεργητές της παροίκους -μεταξύ των οποίων και τους της οικογένειας Πωλέα-, που θα επανήλθαν, βεβαίως, στην πλήρη κυριότητα του Κράτους μετά τον θάνατο του κατόχου αυτού, και, δεύτερον, με τη μαρτυρία ότι το χωριό Αυρήλιος παραχωρήθηκε μάλλον και μεταγενέστερα ως πρόνοια -σε ένα άλλο δυτικό καβαλλάριο (τον σύρ Αδάμ)[26]. Εάν λάβουμε υπ' όψιν λοιπόν τα στοιχεία αυτά, νομίζω ότι η «διαδοχή» σε τμήμα, έστω, της πρόνοιας του Συργαρή από την Βράναινα φαίνεται μάλλον περίεργη και, οπωσδήποτε, αξιοπρόσεκτη. Η «κυρία» αυτή παροίκων και γης, της οποίας το πλήρες όνομα ήταν Ειρήνη[27] Κομνηνή Βράναινα, αποκτά κρατική γη και ανάλογα δικαιώματα επί των παροίκων καλλιεργητών της είτε ως κάτοχος αντί ενός προνοιαρίου, σύμφωνα με την έως τότε χρήση της δημόσιας αυτής κτήσης, είτε ως ιδιοκτήτρια. Και στις δύο περιπτώσεις, πάντως, πρόκειται για κρατική παραχώρηση, εφ' όσον η γη είναι δημόσια, αλλά στην μεν πρώτη δεν έχουμε τέτοιο προηγούμενο -ούτε επόμενο παράδειγμα-, στη δε δεύτερη φαίνεται αρκετά απίθανο να είχε παραχωρηθεί η γη αυτή ως γονική κτήση, καθώς

26. Βλ. σε έγγραφο αφιερώσεως (*προσενέξεως*), του οποίου σώζεται μόνον ο μεταγενέστερος τίτλος, όπου μνημονεύεται απλώς ως κύριος των *εἰς τὸν Αὐρήλιον ἐλαϊκῶν δένδρων*, και σε έγγραφο που επικυρώνει τη δωρεά τους από τον Αδάμ στη μονή Λέμβων, αναφέροντας ότι το ίδιο έκαναν και *μετὰ τοῦτον οἱ κατὰ καιροὺς κυριεύοντες τὰ τοῦ τόπου* (ΜΜ IV, 79 και 103-104 - αρ. 26 και 45). Από αυτά θα ήταν μάλλον λογικό να θεωρηθεί ως προνοιάριος, εάν δεχθούμε ότι η έκφραση *κατά καιρούς* διευκρινίζει τη σημασία του άσχετου με το θεσμό όρου *κυριεύοντες* (πρβλ. OSTROGORSKIJ, *Féodalité*, 79, και ΜΑΝΙΑΤΗ-ΚΟΚΚΙΝΗ, *Δωρεές - ξένοι*, 29-30).

27. Το όνομά της αναφέρεται σε άλλο έγγραφο (ΜΜ IV, 225) και το αποδέχεται ως ορθό η AHRWEILER, Smyrne, 169 (νύφη του Θεοδώρου Φιλή)· ο Ostrogorsky αναφέρεται απλώς στην «noble dame Vranena Comnène» (OSTROGORSKIJ, *Féodalité*, 75).

πιθανότατα κατέληξε στη μονή Λέμβων, όπως και το σχετικό έγγραφο στο αρχείο της. Υπάρχει, ίσως, και μία τρίτη εκδοχή που εξομοιώνει έως ένα σημείο την Βράναινα με την λίγο προγενέστερη Βλαττερού. Εξ ίσου «πιθανό» με τις δύο προηγούμενες εκδοχές, αν όχι πιθανότερο, θα ήταν να αναφέρονται στην Βράναινα ως «κυρία» παροίκων που ανήκαν στην πρόνοια του συζύγου της, αποθανόντος τότε και προνοιαρίου εν ζωή στο συγκεκριμένο τμήμα της παλαιάς πρόνοιας του Συργαρή, μετά τον θάνατο του τελευταίου. Σ' αυτήν την περίπτωση, είτε απλώς κατείχε ακόμη την πρόνοια του αποθανόντος προνοιαρίου χωρίς να το δικαιούται είτε ενεργούσε ως «κυρία» σε τμήμα της πρόνοιας που είχε μετατραπεί σε γονική κτήση της οικογένειάς της, υπόθεση μάλλον αβάσιμη, καθώς θα επρόκειτο για πολύ πρώιμο παράδειγμα -σε σύγκριση με όσα γνωρίζουμε- μιας τέτοιας μεταβολής στο θεσμό της πρόνοιας.

Θα θεωρούσα, τελικά, ότι η παρουσία της Βράναινας ως «κυρίας» παροίκων και γης και «διαδόχου» καθ' οιονδήποτε τρόπο προνοιαρίου παραμένει δυσερμήνευτη, αν και η σύγκριση με τις υπόλοιπες μαρτυρίες μας μπορεί να μας διαφωτίσει σχετικά.

Σε έγγραφο του 1259 από το αρχείο της μονής Αγ. Ιωάννου Θεολόγου της Πάτμου, που αναφέρεται όμως στη Μικρά Ασία του κράτους της Νίκαιας, εμφανίζεται η *πρωτοσεβαστὴ Μαρία Κομνηνὴ ἡ Λασκαρίνα*, σύζυγος Μανουήλ Κομνηνού του Λάσκαρι και *ἀνεψιὰ* Μιχαήλ Η΄ του Παλαιολόγου[28], ως κάτοχος *ἀνθρώπων* (παροίκων[29]) και πρώην κάτοχος *χωραφίου*.

Το συγκεκριμένο κτήμα (*ἐπονομαζόμενον Γωνία τοῦ Πετάκη*[30]), το οποίο παραχωρεί ο αυτοκράτορας Μιχαήλ στη μονή Πάτμου τον Μάϊο του

28. *Πάτμου* Α΄, αρ. 28. Βλ. και *PLP*, αρ. 14498.

29. Και κατά την εκδότρια Έ. Βρανούση (*Πάτμου* Α΄, 251). Η σχετική με τον όρο *ἄνθρωπος* βιβλιογραφία δεν ενδιαφέρει το θέμα μας, συνδεόμενη, κυρίως, με την έννοια της φεουδαρχίας· εξ άλλου, σε πολλές περιπτώσεις, όπως και εδώ, χρησιμοποιείται αντί άλλου όρου ή με γενική μη τεχνική σημασία (πρβλ. ανάλογο σχόλιο του Ν. Οικονομίδη, σε *Docheiariou*, 275, για την αντίστοιχη έκφραση *μοναστηριακοὶ ἄνθρωποι)*. Βλ. και πιο κάτω, υποσημ. 34.

30. ... *καὶ συμποσούμενον εἰς ποσότητα ζευγαρίων τεσσάρων*, *Πάτμου* Α΄, αρ. 14_{46-47}. Σχετικά με το κτήμα Γωνία του Πετάκη, βλ. και τα έγγραφα *Πάτμου* Α΄, αρ. 29, 30 και 67· πρβλ. OSTROGORSKIJ, *Féodalité*, 69-71, και Ι. Ε. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Συμβολή στην αγροτική ιστορία του μεταγενέστερου Βυζαντινού Κράτους, *Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 21 (1983), 165-200, και στο εξής ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Συμβολή, στις σ. 185-186.

1259[31], «αποσπάται», όπως αναφέρεται στο αυτοκρατορικό έγγραφο, *ἀπὸ τοῦ μέρους* του συζύγου της Μαρίας Λασκαρίνας, ο οποίος ήταν ο μέχρι πρό τινος κάτοχός του (*κατεχόμενον δὲ ἀρτίως παρὰ τοῦ μέρους τοῦ περιποθήτου γαμβροῦ τῆς βασιλείας μου, τοῦ πρωτοσεβαστοῦ κῦρ Μανουὴλ Κομνηνοῦ τοῦ Λάσκαρι*[32]). Τον Ιούλιο του ίδιου έτους, όμως, ο αυτοκράτορας απευθύνεται με νέο έγγραφό του[33] στην Λασκαρίνα (*Ἀνεψιὰ τῆς βασιλείας μου πρωτοσεβαστὴ κυρὰ Μ.Κ.Λ.*) με την εντολή να μην ενοχλήσουν ξανά οι «ἄνθρωποί της», αλλά και όλοι οι γύρω χωρικοί («χωρῖται»)[34], το μοναστήρι της Πάτμου, κάτοχο πλέον του «χωραφίου Γωνία του Πετάκη»[35], *ἐπεὶ γοῦν ἀπέσπασε τοῦτο ἡ βασιλεία μου ἀπὸ τοῦ μέρους σου...*[36], όπως τονίζει ο Μιχαήλ Η΄.

Η τελευταία υπενθύμιση στο δεύτερο έγγραφο (ορισμό) του 1259 με τη σαφή αναφορά στο προηγούμενο (χρυσόβουλλο) εξομοιώνει, κατά κάποιο τρόπο, την Μαρία με τον Μανουήλ ως κατόχους του αφαιρεθέντος κτήματος. Και εάν ακόμη δεν αξιολογήσουμε ιδιαιτέρως τη χρήση των ταυτόσημης αλλά κοινής έκφρασης *παρὰ (ἀπὸ) τοῦ μέρους τοῦ Μ.Κ.Λ. - ἀπὸ τοῦ μέρους σου*, αλλά και του ρήματος *ἀποσπᾶ-ἀπέσπασε* (*ἡ βασιλεία μου*) με θιγόμενους διαδοχικά και τους δύο συζύγους, αποδίδοντας την ομοιότητα στην άμεση σχέση και τη χρονική συνάφεια μεταξύ των δύο εγγράφων, δεν μπορούμε να μη λάβουμε υπ' όψιν την εντύπωση που δημιουργείται σχετικά με τη Λασκαρίνα ως πιθανή κάτοχο του κτήματος, εάν αυτό δεν είχε παραχωρηθεί στο μοναστήρι[37]. Εάν μάλιστα δεχθούμε τη πιθανότητα αυτή, θα ήταν εξ ίσου λογικό να αναρωτηθούμε κατά πόσον διατήρησε άλλες κτήσεις κατεχόμενες επίσης από τον σύζυγό της και προερχόμενες από κρατική παραχώρηση, όπως και η Γωνία του Πετάκη. Ή, ακόμη, κατά πό-

---

31. *Πάτμου* Α΄, αρ. 14.
32. *Πάτμου* Α΄, αρ. 14_{48}.
33. *Πάτμου* Α΄, αρ. 28.
34. Πρβλ. για την αντιδιαστολή μεταξύ των όρων *ἄνθρωποι* και *χωρῖται* σε *Πάτμου* Α΄, 253, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.
35. «Μόνιμο» κάτοχο κατά την απόφαση του αυτοκράτορα. Εξ άλλου και το κτήμα παραχωρήθηκε στο μοναστήρι σαν να του ανήκε πάντοτε (*...ὥσπερ εἰ μηδὲ ἐκτὸς προσετέθη ἐκ νέου ἀλλ' ἀρχῆθεν προσηνωμένον ταύτῃ ἐτύγχανε...*), *Πάτμου Α΄*, αρ. $14_{50\text{-}51}$.
36. *Πάτμου* Α΄, αρ. $28_{5\text{-}6}$.
37. Έτσι, η Έρα Βρανούση χρησιμοποιεί (*Πάτμου* Α΄, 252) την έκφραση «από των κτήσεών της» για να ερμηνεύσει, προφανώς ουσιαστικότερα, τη φράση *ἀπὸ τοῦ μέρους (σου)*, που επί λέξει σημαίνει «από την πλευρά της». Δεν θα μπορούσαμε εδώ, βεβαίως, να εννοήσουμε τον όρο *μέρος* με τη σημασία των συγγενών, οικείων και δούλων, όπως σε άλλα βυζαντινά κείμενα.

«άνθρωποί της» ανήκαν σε αυτές τις κτήσεις ως πάροικοι.

Πριν να διατυπώσουμε κάποια υπόθεση σχετικά, θα πρέπει να διευκρινίσουμε το καθεστώς κτήσης από τον Λάσκαρι αυτού του δημόσιου κτήματος, που αν και δεν αναφέρεται σε κανένα από τα δύο έγγραφα, υποδηλώνεται σαφώς και τελικά επιβεβαιώνεται από το περιεχόμενο ενός άλλου, περίπου σύγχρονου, από το ίδιο αρχείο. Τρία χρόνια αργότερα -κατά τα οποία η μονή δεν ενοχλήθηκε, όπως είχε ορίσει ο αυτοκράτορας-, τον Σεπτέμβριο του 1262, η Γωνία του Πετάκη απασχολεί και πάλι τις κρατικές υπηρεσίες[38], καθώς οι «ἔποικοι»[39] του Μαλαχίου το διεκδικούν ως «γονική κτήση», με την προτροπή του κατόχου *εἰς πρόνοιαν* του χωριού αυτού Γεωργίου Κομνηνού Αγγέλου, *θείου* του αυτοκράτορα[40]. Το γεγονός ότι οι πάροικοι αυτοί κατέβαλλαν, όπως αποδεικνύεται, «μορτή» είτε στο δημόσιο είτε σε ένα προνοιάριο και ότι ο Άγγελος κατέχει μάλλον τις ίδιες κτήσεις που είχαν παραχωρηθεί προηγουμένως στον Λάσκαρι, δεν αφήνει αμφιβολίες και για την ιδιότητα του πρώτου κατόχου και συζύγου της Λασκαρίνας ως προνοιαρίου[41].

Εάν, λοιπόν, η Γωνία του Πετάκη κατεχόταν ως προνοιακή γη από τον Λάσκαρι, όπως φαίνεται, και καθώς δεν αποσαφηνίζεται στο έγγραφο η σχέση της Λασκαρίνας με το κτήμα αυτό, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ή μάλλον να αναρωτηθούμε εάν η Λασκαρίνα εξακολουθούσε για κάποιο διάστημα να κατέχει το επίμαχο χωράφι αυθαίρετα ως χήρα του προνοιαρίου ή εάν προσπάθησε να τον διαδεχθεί μετά το θάνατό του ως κάτοχος ή εάν το διεκδικούσε, ίσως, ως προνοιακή κτήση που από αυτή την εποχή θα ήταν δυνατόν να μετατραπεί σε γονική, αν και η δυνατότητα έχει μόλις αρχίσει να ισχύει και δεν φαίνεται να εφαρμόζεται εδώ.

Η τύχη του συγκεκριμένου κτήματος, όμως, και το γεγονός ότι ο αυτοκράτορας διατάσσει τη συγγενή του να σεβαστεί την απόφασή του για παραχώρηση του κτήματος στο μοναστήρι είναι ενδεικτικά μάλλον μιας πρόνοιας που επέστρεψε στο δημόσιο μετά το θάνατο του συζύγου-προνοιαρίου, ο οποίος μόνος αναφέρεται στο πρώτο και επισημότερο αυτοκρατορικό έγγραφο ως ο πρώην κάτοχός του, τον οποίο διαδέχεται η μονή Πά-

---

38. *Πάτμου* Α΄, αρ. 29 και 30.

39. Ο *ἔποικος* είναι όρος γενικού περιεχομένου που δηλώνει και τον πάροικο, όπως στην περίπτωση που εξετάζεται εδώ· βλ. σχετική βιβλιογραφία σε ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Συμβολή, 166.

40. Βλ. στο έγγραφο *Πάτμου* Α΄, αρ. 30.

41. Την ίδια άποψη, ότι ο Λάσκαρις κατείχε το κτήμα ως πρόνοια, έχει και η Έρα Βρανούση (*Πάτμου* Α΄, 251).

τμου. Η αυτοκρατορική απόφαση, επομένως, προλαβαίνει μάλλον ή καταργεί εν τη γενέσει οποιαδήποτε τυχόν σχετική απαίτηση ή αυθαιρεσία της χήρας συζύγου και, έτσι, η Μαρία Λασκαρίνα δεν διατηρεί μάλλον από τις δια βίου ευνοϊκές παραχωρήσεις στον Λάσκαρι τίποτε περισσότερο από τον τίτλο της *πρωτοσεβαστῆς* -εντελώς άσχετο με την «ιδιότητα» του προνοιαρίου, που δεν αντιπροσωπεύει βέβαια τίτλο.

Τέταρτη κυρία από τον 13ο αιώνα, που θα μας απασχολήσει εδώ, η *Ἄννα ἡ Ἀγγελίνα* εμφανίζεται σε έγγραφο του 1269 από το αρχείο της μονής Λέμβων ως χήρα του προνοιαρίου Μιχαήλ Αγγέλου και «ἀρχηγός» οικογένειας επίδοξων κληρονόμων προνοιακής κτήσης[42].

Προηγουμένως, ο σύζυγος της Αγγελίνας αναφέρεται σε έγγραφο του ίδιου αρχείου, ένα αυτοκρατορικό πρόσταγμα από το 1259 και, επομένως, του Μιχαήλ Η΄, ως «στρατιώτης *Μιχαὴλ ὁ Ἀγγέας*»[43], στον οποίο *ἐδωρήθη πρὸς οἰκονομίαν αὐτοῦ* «νομὴ ὕδατος ποταμοῦ», δηλαδή ένα *βιβάριον*. Στο ίδιο έγγραφο είναι εμφανής η εμπλοκή του σε διαμάχη με τη μονή Λέμβου, όπως ακριβώς συνέβαινε και με τον προηγούμενο κάτοχο Κωνσταντίνο Καληγόπουλο. Ο G. Ostrogorsky τονίζει ότι η πρόνοια του Αγγέλου δεν παραχωρείται μετά το θάνατό του σε νέο δικαιούχο, αλλά μένει στην οικογένειά του, θεωρώντας ότι πρόκειται για χαρακτηριστικό παράδειγμα οικογένειας που επωφελείται από τα «νέα» αποτελέσματα εύνοιας του αυτοκρά-

42. MM IV, 244-246 - αρ. 151. Βλ. και *PLP*, αρ. 149, που αφορά την Άννα Αγγελίνα και όπου αναφέρονται ως σχετικά με αυτήν και άλλα τρία έγγραφα του αρχείου MM IV, 106-109, 112-114 και 169-170. Εκτός από το τελευταίο, για το οποίο βλ. πιο κάτω, υποσημ. 46, στα άλλα η Ά. Α φέρεται να συνυπογράφει με τη μοναχή μητέρα της Μαρία Θρακησίνα ένα κοινό των δύο (και του δεύτερου συζύγου της Ά. Α. Κωνσταντίνου Δούκα Συναδηνού) *ἐκδοτήριον* έγγραφο (το 1274) και ένα *διαθηκῷον γράμμα* της Θρακησίνας (το 1281), τα οποία περιγράφουν δωρεές κτημάτων υπέρ της μονής Λέμβων.

43. Πρόκειται για το έγγραφο MM IV, 241-242, όπου φέρεται με τον αρ. 150 III και λανθασμένη χρονολογία «1229» (βλ. για όλη την ομάδα αυτών των εγγράφων σε ΜΑΝΙΑΤΗ-ΚΟΚΚΙΝΗ, *Πρόνοια, πηγή ΕΛεμβ. 150 I-IV*). Η ορθή χρονολόγηση οφείλεται στον Fr. DÖLGER, Chronologisches und Prosopographisches zur byzantinischen Geschichte des 13. Jahrh., *BZ* 27 (1927), 291-320, ο οποίος, όμως, προτείνει (στη σ. 317) δύο χρονολογίες επί βασιλείας του Μιχαήλ Η΄ (1259 ή 1274), ενώ σημειώνει (στην ίδια σελ. σημ. 3) και τη λανθασμένη γραφή του επωνύμου αντί Ἄγγελος. Σχετικά με το 1259 και το όνομα συμφωνεί ο OSTROGORSKIJ, *Féodalité*, 83 σημ. 1 και 84 σημ. 2, όπου αναφέρει και το όνομα της Άννας -για να τονίσει ίσως και το λάθος γραφής-, αλλά εκφράζει και τη διαφωνία του (σ. 84 σημ. 1) με τον Fr. Dölger -ορθώς-, καθώς ο τελευταίος δεν θεωρεί ως προνοιάριο τον Αγγέα-Ἄγγελο. Βλ., επίσης, AHRWEILER, Smyrne, 142, και για τον Μιχαήλ Ἄγγελο *PLP*, αρ. 219.

τορα για «κληρονομικές πρόνοιες» και, ακόμη, για επιβεβαίωση από διπλωματικές πηγές της διήγησης του Παχυμέρη[44].

Πράγματι, φαίνεται ότι η οικογένεια αυτή διατηρεί για ένα διάστημα τα παραχωρημένα στον Μιχαήλ Άγγελο και συγχρόνως, εξ αιτίας αυτού, εμπλέκονται όλοι στις διενέξεις με το μοναστήρι για την κατοχή του «βιβαρίου» ή «λαμπιδίου»[45], όπως αναφέρεται στο έγγραφο του 1269. Τότε γράφεται και υπογράφεται *ἀσφάλεια καὶ ὁμολογία* από τα παιδιά του ζεύγους, Ιωάννη Άγγελο, Καλή Αγγελίνα και Μιχαήλ Καλοδιοίκητο, και τη μητέρα τους Άννα, η οποία δεν προηγείται απλώς κατά την αναφορά των προσώπων στα *σίγνα* που βρίσκονται στην αρχή του εγγράφου, αλλά φαίνεται να εκπροσωπεί τα τέκνα της στη σύνταξη του περιεχομένου: *ἐγὼ Ἄννα ἡ Ἀγγελίνα συνάμα τοῖς γνησίοις μου παισὶν...*[46]. Η Αγγελίνα παραδέχεται την ύπαρξη αντιδικίας από την εποχή που ζούσε ο σύζυγός της και αποδέχεται την απόφαση του απογραφέα, ο οποίος ασχολήθηκε με το ζήτημα και δικαίωσε με έγγραφό του το μοναστήρι (τον Μάϊο του 1264[47]). Η τελειωτική παραίτηση εξ ονόματος όλων των μελών της οικογένειας εξασφαλίζει την *ἀνενοχλησίαν τῆς ...μονῆς... τῶν Λέμβων* και από μελλοντικές, προφανώς, διεκδικήσεις μέλους της οικογένειας.

Η εμφανής και δικαιολογημένη προσπάθεια της Αγγελίνας να διατηρήσει τα δικαιώματα του συζύγου της στην πρόνοιά του ως πρώτη δικαιούχος συνδέεται οπωσδήποτε με τη διπλή ιδιότητα της χήρας-μητέρας και, μάλιστα, ανήλικων τέκνων, όπως λογικά συμπεραίνουμε. Αυτό δικαιολογεί την αναφορά της οικογένειας ως συνόλου (*ἡμᾶς δὲ καὶ πάλιν ἱκάνωσε τὸ διὰ πρακτικοῦ*) και την οικογενειακή παραίτηση από τα αμφισβητούμενα δικαιώματα με εκπρόσωπο την Άννα. Δεν δικαιολογεί, όμως, ως αυτονόητη την μνεία και οικογενειακού πρακτικού (*ἀπέσπασε ... ἀπὸ τοῦ πρακτικοῦ ἡμῶν*), που δηλώνει ότι όλοι ήσαν νόμιμοι δικαιούχοι της πρόνοιας του Αγ-

44. Βλ. OSTROGORSKIJ, *Féodalité*, 95-96.
45. Μέσα στο κλίμα αυτό της αντιδικίας γίνεται και δωρεά της οικογένειας προς το μοναστήρι (βλ. πιο κάτω, υποσημ. 46). Σχετικά με τους όρους *λάμπη-λαμπίδιον*, που χρησιμοποιούνται στο έγγραφο MM IV, 244-246, αντί του *βιβάριον* (που δηλώνει τον χώρο ιχθυοτροφείου στον ποταμό Έρμωνα, εδώ), βλ. OSTROGORSKIJ, *Féodalité*, 95 (-96) σημ. 2.
46. MM IV, 244. Πρβλ. και προγενέστερο έγγραφο του 1267 (MM IV, 169-170), όπου εμφανίζεται πάλι η χήρα μαζί με τα τέκνα της να δωρίζει στη μονή Λέμβων *χωράφια και όσπήτια*. Βλ. AHRWEILER, Smyrne, 117, και *PLP*, αρ. 199 (Ιωάννης), 152 (Καλή) και 10543 (Μιχαήλ Κ.). Το επώνυμο του τελευταίου γράφεται σε MM ως «Καλοδιοίκτος»· πρβλ. για το ίδιο διπλό επώνυμο και τον Ιωάννη Άγγελο Καλοδιοίκητο σε έγγραφο του 1323 (*Vatopédi*, αρ. 61.55) κ.ά.
47. Βλ. MM IV, 246 - αρ. 152.

γέλου, δηλαδή οι δύο γιοι, η μητέρα και άλλη μία «γυναίκα», η θυγατέρα, εκτός εάν εννοείται το παλαιό πρακτικό του θανόντος προνοιαρίου, οπότε πρόκειται για αυθαίρετη διατήρηση των δικαιωμάτων. Εάν δεν συνέβαινε αυτό και η «απόσπαση» οφείλεται μόνον σε υπερίσχυση της πλευράς των εκκλησιαστικών εις βάρος των λαϊκών δικαιούχων, πράγμα πολύ πιθανόν, τότε η πρόνοια νομίμως μεν κληρονομήθηκε, κατά τις νέες ρυθμίσεις, αλλά δεν παρέμεινε στην κατοχή των παιδιών του «στρατιώτη» για πολύ. Ως προς τα δικαιώματα της θυγατέρας του προνοιαρίου, δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι ότι υπήρχαν, καθώς η αναφορά όλων των μελών της οικογένειας στην έγγραφη «ομολογία» είναι δυνατόν να οφείλεται στην ιδιαίτερη κατοχύρωση της μονής από οποιαδήποτε μελλοντική ενόχληση γειτόνων, νόμιμη ή μη.

*

Πριν να περάσουμε στις μαρτυρίες που αφορούν πρόσωπα του 14ου αιώνα, θα ήταν ενδιαφέρον να μνημονεύσουμε και δύο περιπτώσεις από κείμενα γνωστών εκκλησιαστικών ανδρών του 13ου αιώνα, διατηρώντας, αφ' ενός, κάποια επιφύλαξη ως προς την ορολογία[48] και, αφ' ετέρου, σημειώνοντας ότι αναφέρονται εμμέσως σε γυναίκες που δεν ζουν πλέον.

Η πρώτη υπόθεση, που θυμίζει εκείνη της Άννας Βλαττερού ή, μάλλον, των προικώων κτημάτων της θυγατέρας της (Μαρίας;[49]), αποκαλύπτεται σε σημείωμα του γνωστού μητροπολίτη Ναυπάκτου Ιωάννη Αποκαύκου[50], το οποίο χρονολογείται στην πρώτη τριακονταετία του αιώνα[51] και, πιθανότατα, μεταξύ 1219 και 1224(-1226)[52].

48. Τα σχετικά με τον όρο *πρόνοια* (και *οἰκονομία*) προβλήματα εξετάζω σε υπό έκδοση μελέτη μου.

49. Βλ. πιο πάνω και υποσημ. 15.

50. BEES, Apokaukos, αρ. 3 (σ. 58-59) και ΒΕΗ-ΣΕΦΕΡΛΗ, Προσθῆκαι, 169.

51. Μητροπολίτης Ναυπάκτου παρέμεινε ο Απόκαυκος από το 1200 περίπου (post Αύγουστος 1199 - ante Φεβρουάριος 1206) μέχρι το 1230 ή 1232 ή 1233, ενώ πέθανε γύρω στα 1235, σύμφωνα με τις απόψεις των μελετητών που ασχολήθηκαν με το θέμα (βλ. αναλυτικά σε ΜΑΝΙΑΤΗ-ΚΟΚΚΙΝΗ, *Πρόνοια*, πηγή *Απόκ. III*). Πάντως, στην εκτενή και αρκετά πρόσφατη μελέτη του για τον Απόκαυκο ο Κ. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιωάννης Απόκαυκος, Συμβολή στην έρευνα του βίου και του συγγραφικού έργου του* (Αθήνα 1988), 62, οριοθετεί με μεγαλύτερη ακρίβεια τα χρονικά αυτά όρια (1199/1200 - ante 6 Αυγούστου 1232).

52. Η χρονολόγηση του εγγράφου μπορεί να γίνει μόνον σε συνδυασμό με άλλες μαρτυρίες· έτσι, η ΒΕΗ-ΣΕΦΕΡΛΗ, Προσθῆκαι, 170, δέχεται χρονολογία περίπου μεταξύ 1219 και 1224, χρονικό διάστημα κατά το οποίο αναφέρεται και σε άλλες πηγές ο Ιωάννης Κασταμονίτης και το οποίο προηγείται της στέψης του Θεοδώρου Δούκα ως βασιλέα Θεσ-

Το «σημείωμα» αναφέρεται στο θέμα της απόδοσης της προίκας μετά το θάνατο της γυναίκας από τον σύζυγό της[53], τον οποίο ο μητροπολίτης Ναυπάκτου χαρακτηρίζει στο προοίμιο του κειμένου ως *μὴ δαπανητήν, ἀλλὰ φύλακα τῶν προικῴων*. Ως αιτία για τη συγγραφή του αναφέρεται η επίλυση ανάλογης αντιδικίας μεταξύ, αφ' ενός, του *πρωτοσεβάστου πρωτοκεντάρχου κῦρ* Ιωάννη του Κασταμονίτη, πατέρα της Άννας, η οποία έχει ήδη αποβιώσει και, αφ' ετέρου, του *μεγαλοδοξοτάτου κῦρ* Αλεξίου του Πυρρού, του επιζώντος συζύγου της, ο οποίος αρνείται την *ἀντιστροφὴν τῆς προικός*. Ο Απόκαυκος, μάλιστα, και το εκκλησιαστικό δικαστήριο έχουν πρόσθετο ενδιαφέρον για το θέμα, εφ' όσον ο Κασταμονίτης απαιτώντας την καταβολή της προίκας από τον γαμπρό του στο ακέραιο *ἐδυσχέραινε* την κληρονομική μεταβίβαση στην μητρόπολη Ναυπάκτου, βάσει διαθήκης, των προικώων κτημάτων της επίσης αποθανούσης αδελφής του γαμπρού του, *μεγαλοδοξοτάτης κυρᾶς* Ελένης Μελισσηνής, συζύγου του *πανσεβάστου κῦρ* Ισαακίου του Ταρωνά. Ο Απόκαυκος σημειώνει σχετικά ότι η μητρόπολη Ναυπάκτου θα γινόταν *δεσπότις καὶ κυρία* των προικώων κτημάτων της Μελισσηνής, ότι ζητήθηκε η *συναίνεσις* των αδελφών της *μεγαλοδοξοτάτων* Λέοντος και Αλεξίου των Πυρρών, *πρὸς οὓς ἡ δεσποτεία συμπάντων κατήχθη τῶν προικῴων τῆς ἀδελφῆς, ὡς θανούσης ἐν ἀπαιδίᾳ*, και ότι, ενώ οι Πυρροί *δι' ἐγγράφου οἰκείου τῇ διαθήκῃ ἐβοήθουν τῆς ἀδελφῆς*, ο Κασταμονίτης προέβαλε ως επιχείρημα, για την παρεμπόδιση της μεταβίβασης, ότι τα προικώα της Μελισσηνής αποτελούσαν ενέχυρο εἰς *ἱκάνωσιν τῶν προικῴων τῆς θυγατρός του*, εφ' όσον η έκβαση της αντιδικίας με τον γαμπρό του ήταν άδηλη.

Μέχρις εδώ η υπόθεση δεν φαίνεται να έχει σχέση με το θεσμό της πρόνοιας -ούτε, βεβαίως, και οι αναφερόμενες κυρίες[54]. Ο τρόπος, όμως, με τον οποίον αποζημιώνεται ο Κασταμονίτης εμπλέκει και τον σύζυγο της Μελισσηνής Ισαάκιο Ταρωνά ως προνοιάριο, τουλάχιστον κατά την ορολογία που χρησιμοποιείται από τον Απόκαυκο[55]. Ο Αλέξιος Πυρρός, λοιπόν, ομο-

---

σαλονίκης (πρβλ. τα σχετικά προβλήματα και τις διαφορετικές χρονολογίες από το 1223-1226, που προτείνουν οι Ε. Βέη-Σεφερλή, Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, Α. Καρπόζιλος και Κ. Λαμπρόπουλος, σε ΜΑΝΙΑΤΗ-ΚΟΚΚΙΝΗ, *Πρόνοια*, πηγή *Απόκ. I*).

53. Βλ. σχετικά *Ἀρμενόπουλος*, βιβλίο Δ΄ 10, 48 (*τῆς θυγατρὸς ἀποθανούσης ἀποδίδοται τῷ πατρὶ ἡ παρ' αὐτοῦ δοθεῖσα προΐξ*).

54. Το κείμενο του σημειώματος στην έκδοση Ν. Βέη τελειώνει απότομα εδώ και δεν θα γνωρίζαμε τη συνέχεια, ἐάν δεν την εξέδιδε, με βάση άλλους κώδικες, στα συμπληρωματικά σχόλια η ΒΕΗ-ΣΕΦΕΡΛΗ, Προσθῆκαι, 169.

55. Ο οποίος, σημειωτέον, αναφέρεται με βεβαιότητα στο θεσμό σε άλλες περιπτώσεις· βλ. σχετικά σε ΜΑΝΙΑΤΗ-ΚΟΚΚΙΝΗ, *Πρόνοια*, πηγές *Απόκ. I-III*, όπου και η σχετική παλαιό-

λογώντας ότι είχε ήδη δαπανήσει *τὰ κρείττονα* της προίκας που έλαβε, προσφέρει ως ενέχυρο στον πεθερό του *ἀπὸ τῶν προικῴων αὐτῶν* (της αδελφής του Μελισσηνής, προφανώς), *τό τε κατὰ τὸν Ἀετὸν χωρίον αὐτῶν* (δηλ. των αδελφών Πυρρών), το καλούμενον *Ἀνιπτοχώριον καὶ τὴν ἐν τῷ χωρίῳ τῶν Ὀστύλων μερίδα, ὡς ἐξ αὐτῆς*[56] *ἀπολήψηται τὰ λείποντα τῆς προικὸς* (της Άννας Κασταμονίτη συζύγου του Πυρρού), με τη συναίνεση του δικού του πλέον γαμπρού Ισαακίου Ταρωνά. Το θέμα λήγει τόσο για τους αντιδίκους όσο και για την μητρόπολη Ναυπάκτου, την οποία ουδείς θα ενοχλήσει στο εξής *ἕνεκεν τῆς τῶν εἰρημένων ἀκινήτων μεταβιβάσεως πρὸς αὐτήν, καὶ τῆς ἐντεῦθεν δεσποτείας αὐτῆς καὶ κατοχῆς καὶ νομῆς*.

Θα φαινόταν, οπωσδήποτε, λογικό και θεμιτό να ερωτηθεί και να συναινέσει ο Λέων Πυρρός στην αποζημίωση του πεθερού του αδελφού του Αλεξίου εις βάρος της κοινής τους περιουσίας, αλλά δεν γίνεται αμέσως κατανοητό για ποιο λόγο πρέπει να αναμειχθεί και ο γαμπρός τους, εφ' όσον είχε ήδη επιστρέψει την προίκα της αποθανούσης συζύγου του. Ο Ισαάκιος Ταρωνάς, όμως, όπως σημειώνεται, συναινεί στην παραχώρηση στον Κασταμονίτη της μερίδας των Οστύλων ή και του Ανιπτοχωρίου, *εἰς πρόνοιαν τῷ τέως κατέχων* [αυτά]. Εάν το σημείωμα ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα όσον αφορά, εξ ίσου, τα γεγονότα -πράγμα που δεν αμφισβητείται- αλλά και την ορολογία, θα πρέπει να δεχθούμε ότι κτήματα ή πρόσοδοι από *χωρίον*, που ανήκαν στην πρόνοια του Ταρωνά, δόθηκαν στην οικογένεια της συζύγου του ως τμήμα της επιστρεφόμενης προίκας της και, τελικά, διατέθηκαν, από πρόσωπα εξ αγχιστείας συγγενικά προς τον τέως προνοιάριο (τους Πυρρούς), σε ένα άλλο πρόσωπο (τον Ιωάννη Κασταμονίτη), ξένο προς τον προνοιάριο.

Η υπόθεση είναι εξ αρχής αρκετά συγκεχυμένη και η μνεία της πρόνοιας προκαλεί μεγαλύτερη σύγχυση[57]. Εξ όσων γνωρίζουμε ότι ισχύουν στη βυζαντινή επικράτεια γενικά σχετικά με το θεσμό της πρόνοιας -και οι άλλες αναφορές του Αποκαύκου στο θεσμό δεν διαφέρουν- οι προνοιακές κτήσεις δεν μεταβιβάζονται με απόφαση του προνοιαρίου. Επομένως, εάν ο Τα-

---

τερη βιβλιογραφία, και, ειδικότερα, Τ. ΜΑΝΙΑΤΗ-ΚΟΚΚΙΝΗ, Μαρτυρία Ιωάννου Ναυπάκτου του Αποκαύκου για την κοινωνία του ιγ΄ αιώνα: δύο υποθέσεις φόνου, *Πρακτικά Α΄ Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας - Αγρίνιο, 21-23 Οκτωβρίου 1988* (1991), 297-306.

56. Εάν δεν πρόκειται για λάθος στη διατύπωση ή αντιγραφή στο κείμενο (ό.π., στ. 45), αντί «ἐξ αὐτῶν», πράγμα που υποθέτουμε λόγω αντίστοιχης μνείας στο στ. 49: *ὁ πρωτοκένταρχος ..., ὡς ἀντιλαβὼν τὰ δηλούμενα κτήματα.*

57. Πρβλ. πιο πάνω, υποσημ. 54.

ρωνάς εξακολουθεί να κατέχει την πρόνοια, όπως αποδεικνύεται από την «συναίνεση» που του ζητείται, και η λέξη *τέως* χρησιμοποιείται με πολύ σχετική σημασία, συμφωνεί απλώς στην πρόσκαιρη χρήση της πρόνοιας ως «ενέχυρου» -όπως αναφέρθηκε- για την οφειλόμενη από τον Αλέξιο Πυρρό προίκα. Η εκδοχή αυτή, όμως, δεν ερμηνεύει πλήρως την ανάμειξη προικώων και προνοιακών κτημάτων, καθώς φαίνεται ότι, και εάν ακόμη δεν προέκυπτε αυτή η ανάγκη, τα προνοιακά κτήματα (εδώ το *τέως* πρέπει να εκληφθεί με βαρύνουσα σημασία) αποτελούσαν ήδη τμήμα της επιστραφείσας από τον Ταρωνά προίκας της Μελισσηνής. Εάν, επί πλέον, λάβουμε υπ' όψιν ότι για το βυζαντινό θεσμό δεν έχει ακόμη αρχίσει η περίοδος κατά την οποία τμήμα πρόνοιας μπορεί να μετατραπεί με αυτοκρατορική απόφαση σε γονική κτήση, δύο υποθέσεις είναι δυνατόν να διατυπωθούν. Κατά την πρώτη, θα πρέπει να δεχθούμε ότι στην Ηγεμονία της Ηπείρου οι εξελίξεις στο καθεστώς του θεσμού είχαν προηγηθεί της βασιλείας του Μιχαήλ Η΄, πράγμα που δεν μαρτυρείται μεν, αλλά ίσως δηλώνεται εδώ με τη μνεία ως τμήματος της πρόνοιας του Ταρωνά της «μερίδος (των Οστύλων)», όρου που παραπέμπει σε κληρονομική κτήση[58]. Κατά τη δεύτερη πιθανή εκδοχή, η μεταβίβαση τμήματος πρόνοιας *εἰς ἱκάνωσιν τῶν προικῴων* -και της Μελισσηνής και της θυγατέρας του Κασταμονίτη- υπήρξε αυθαίρετη. Είτε, όμως, ισχύει η πρώτη είτε η δεύτερη υπόθεση, δεν πρέπει να λησμονήσουμε και την ανάμειξη στη διεκδίκηση της μητροπόλεως Ναυπάκτου, που θα ήταν ο τελικός «δεσπότης» των προικώων της Μελισσηνής.

Σε δύο σημεία διαφέρει, λοιπόν, η περίπτωση αυτή από εκείνη των προικώων της Βλαττερού· πρώτον, όπως φαίνεται, το τμήμα της πρόνοιας μεταβιβάζεται, τελικά, μάλλον στην εκκλησία και πρόσκαιρα ή εν μέρει στον Κασταμονίτη και, δεύτερον οι δύο «εμπλεκόμενες» μετά θάνατον γυναίκες δεν έλαβαν τμήμα πρόνοιας ως προίκα, αλλά εκ των υστέρων προνοιακά κτήματα αποτέλεσαν τμήμα της προίκας τους ή, διαφορετικά, δεν ήταν ο πατέρας εκείνος που προσπάθησε να μεταβιβάσει στη θυγατέρα μέρος της πρόνοιάς του αλλά ο σύζυγος, ο οποίος, εξ ανάγκης μάλλον, θα επέλεξε να επιστρέψει μεταξύ των προικώων και ένα τμήμα της πρόνοιάς του.

Η δεύτερη περίπτωση στηρίζεται αποκλειστικά στην αναφορά μιας χαρακτηριστικής λέξης σε επιστολή του πατριάρχη Γρηγορίου Β΄ του Κυπρίου (1283-1289) προς τον μεγάλο λογοθέτη. Έτσι, η *μητρόθεν* προέλευση της πε-

58. Η *μερὶς* σημαίνει το μέρος του συνόλου κτήσεων και, μάλιστα, κληρονομικής ιδιοκτησίας ή τη νόμιμη μοίρα· βλ. *Ἀρμενόπουλος*, βιβλίο Ε΄ 9, 1 και σ. 408.

ριουσίας νεαρού στρατιώτη, στην οποία περιλαμβάνεται και «πρόνοια», φαίνεται να δηλώνει δικαιώματα της μητέρας του, όταν ήταν εν ζωή, επί προνοιακών κτήσεων στη Μ. Ασία.

Όπως πληροφορεί, λοιπόν, τον αποδέκτη της επιστολής του ο Γρηγόριος[59], ένας *στρατιώτης* ονόματι *Χρυσοκομπᾶς* κατοικούσε στην περιοχή του Σκαμάνδρου με τη δεύτερη σύζυγό του, ενώ είχε και *υἱὸν ἐκ πρώτης γυναικός*, η οποία *τοῦ βίου μετῆλθεν*. Τον νεαρό αυτόν, ήδη έφηβο *και πέρα ἐφήβου* και ικανό πλέον να ανταποκριθεί σε στρατιωτικά καθήκοντα, έστειλε στο *στρατόπεδον* ο πατέρας -*αὐτὸς οἴκοι μένων*. Οι *ἐκ μητρὸς* συγγενεῖς του, όμως, δεν θεώρησαν το γεγονός *ἀνεκτόν*, εφ' όσον, *μάλιστα, ἤτε πρόνοια ἤτε οἰκία και ὅ τι ἕτερον ἐτύγχανεν ἐφ' ᾧ στρατεύειν ὠφείλετο, μητρόθεν διέφερε τῷ παιδὶ....* Από τα αναφερόμενα στη συνέχεια της επιστολής -επιστροφή του νεαρού στρατιώτη στο σπίτι, υποδεῖξεις *τῶν ἀνθρώπων* να εκδιώξει τη μητρυιά του, *φήμη* για σχέσεις του με αυτήν και άμεση αντίδραση του επιφορτισμένου *τὴν τῶν δημοσίων ἐπιμέλειαν* στην περιοχή αυτή με αποτέλεσμα τη σκληρή τιμωρία των παραβατών- ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η τελευταία φράση του επιστολογράφου πατριάρχη, ο οποίος ζητώντας την παρέμβαση του μεγάλου λογοθέτη υπέρ των «ἱκετῶν» απαριθμεί τα όσα υπέστησαν από τη βάρβαρη συμπεριφορά του κρατικού υπαλλήλου απέναντί τους, ως σωματική ποινή και υλική ζημία. Έτσι, εάν εισακουσθεί η παράκληση του Γρηγορίου, θα «θεραπευθούν» αυτοί, αν όχι σε σχέση με όσα έπαθαν *ἀπὸ τῶν στρεβλώσεων καὶ τῆς αἰώρας*, τουλάχιστον ως προς τα *ἀπὸ τῆς οἰκίας καὶ τῆς περιουσίας ἀφαιρεθέντα*.

Σχολιάζοντας την επιστολή ο V. Laurent[60] σημειώνει ως αξιοπρόσεκτα στοιχεία της υπόθεσης τη δήμευση μιας προνοιακής κτήσης και την υποχρεωτική και, κατά κάποιο τρόπο, κληρονομική στρατιωτική υπηρεσία στις οικογένειες των στρατιωτών, ενώ η Αγγελική Λαΐου[61] τονίζει ότι διακρίνονται μεν η πρόνοια από την οικία μαζί με τα υπόλοιπα, που συνδυάζονται με τη στρατιωτική υπηρεσία, αλλά αποτελούσαν όλα προίκα της μητέρας

59. ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, Γρηγορίου Κυπρίου ἐπιστολαί, αρ. 129 (τ. 3, σ. 295-296)· πρβλ. την απόδοση του περιεχομένου στη γαλλική, καθώς και σχόλια, σε LAURENT, *Regestes*, αρ. 1525 (σ. 317-318).

60. Βλ. όπου στην προηγούμενη υποσημείωση.

61. A. LAIOU, The Correspondence of Gregorios Kyprios as a Source for the Hhistory of Social and Political Behavior in Byzantium or, On Government by Rhetoric, *Gechichte und Kultur der Palaiologenzeit, Referate des Internationalen Symposions zu Ehren von Herbert Hunger (Wien, 30. Nov. Bis 3. Dez. 1994)*, έκδ. W. SEIBT (Wien 1996), 91-108, και στο εξής LAIOU, Correspondence of Gregorios Kyprios, 104.

του νεώτερου στρατιώτη και γι' αυτό η οικογένειά της, διεκδικώντας κάποιο όφελος χωρίς νόμιμο σχετικό δικαίωμα, προσπάθησαν να εκδιώξουν τη δεύτερη σύζυγο και, τελικά, κατήγγειλαν την «παράνομη» σχέση προκαλώντας την αντίστοιχη τιμωρία των «ενόχων». Στην τιμωρία αυτή εστιάζει την προσοχή της θεωρώντας, προφανώς, ότι αυτή κυρίως εγείρει ερωτήματα, καθώς δεν επιβάλλεται από δικαστήριο αλλά από ένα οικονομικό υπάλληλο (φορολογικών αρμοδιοτήτων) και η προσφυγή για άρση του μέτρου της δήμευσης γίνεται στον αυτοκράτορα και όχι στη δικαιοσύνη. Μία διαφορετική ερμηνεία, με την οποία δεν φαίνεται να συμφωνεί η Α. Λαΐου, δίνεται από τον M. Bartusis, ο οποίος υποθέτει ότι αιτία των προβλημάτων ήταν η μη καταβολή των (αναλογούντων) φόρων[62].

Οι λογικές αυτές παρατηρήσεις, όμως, είναι δυνατόν να συμπληρωθούν ή και να ανατραπούν εν μέρει ως προς τις διαπιστώσεις που αφορούν το θεσμό της πρόνοιας -εάν βεβαίως δεχθούμε ότι ο Γρηγόριος κυριολεκτεί στη χρήση του όρου[63]. Έτσι, συνδυάζοντας τα δύο σημαντικά για το θέμα μας χωρία της επιστολής θα συμπεραίναμε, κατ' αρχάς, ότι τόσο ο Χρυσοκομπάς όσο και ο γιος του κατείχαν διαδοχικά συγκεκριμένες κτήσεις, οι οποίες, ως σύνολο, τους επέτρεπαν ή μάλλον συνεπάγονταν τη στρατιωτική υπηρεσία. Αυτές οι κτήσεις αναφέρονται ως *οἰκία* (και στα δύο χωρία), *ὅ τι ἕτερον* ή *περιουσία* (στο πρώτο και στο δεύτερο, αντιστοίχως) και *πρόνοια* (στο πρώτο χωρίο, μόνον), χωρίς να δίδεται ιδιαίτερη προσοχή τόσο στη σειρά μνείας ή στην ακριβή επανάληψη κατά τη δεύτερη αναφορά όσο και στην προέλευση ή το νομικό καθεστώς υπό το οποίο κατέχονται -διαφορετικά, οπωσδήποτε για την «οικία», την «περιουσία» και την «πρόνοια», έστω και αν φέρονται να ανήκαν προηγουμένως στην (πρώτη) σύζυγο του ενός στρατιώτη και μητέρα του άλλου και να αποτελούν όλα πλέον κληρονομική κτήση του νεώτερου στρατιώτη. Η πρόνοια, ειδικότερα, κατέχεται για τρίτη προφανώς γενιά, είτε κληρονομικά είτε απλώς διαδοχικά[64], με αμέσως προηγούμενο κάτοχο τον πατέρα του και παλαιότερο τον πατέρα -πιθανότατα- της μητέρας του, ο οποίος θα είχε επιτύχει να παραχωρηθεί η πρόνοια στον γαμπρό του Χρυσοκομπά ή, ίσως, να μετατραπεί σε γονική κτήση και να δοθεί ως προίκα στη θυγατέρα του και μητέρα του νεαρού στρατιώτη. Για το δεύτερο πρέπει να είμαστε ιδιαίτερα επιφυλακτικοί, κρί-

62. M. Bartusis, *The Late Byzantine Army: Arms and Society, 1204-1453* (Philadelphia 1992), 180-181, και Laiou, Correspondence of Gregorios Kyprios, 104 σημ. 77.

63. Βλ. πιο πάνω υποσημ. 48.

64. Η διαφορά είναι σαφής, καθώς το δεύτερο δηλώνει απλώς νέα παραχώρηση από τον αυτοκράτορα σε συγγενή του προηγούμενου αντί σε ένα άλλο πρόσωπο.

νοντας από την περίπτωση της Βλαττερού, εφ' όσον δεν διαθέτουμε άλλη σαφή μαρτυρία εκτός από το αόριστο «μητρόθεν», που μπορεί να ερμηνευθεί και με την πρώτη υπόθεσή μας. Στην περίπτωση αυτή, ο νεαρός γιος του Χρυσοκομπά είναι τυπικά διάδοχος του πατέρα του ως προνοιάριος και μόνον ηθικά ή ουσιαστικά της μητέρας του, με την έννοια ότι χάρη στο γάμο του ο πατέρας του έγινε κάτοχος της πρόνοιας. Τα υπόλοιπα βέβαια περιουσιακά στοιχεία μπορούσαν να κληρονομηθούν από την μητέρα του ασχέτως προς την πρόνοια.

Επίσης, ο τρόπος αναφοράς των κτήσεων των δύο στρατιωτών θυμίζει τα παλαιά στρατιωτικά κτήματα (*ὅ τι ἕτερον* ή *περιουσία*), αν και περιλαμβάνεται η γνωστή κατά την εποχή αυτή κτήση (*πρόνοια*), η οποία δεν μπορεί να εξαιρείται από την υποχρέωση στρατιωτικής υπηρεσίας, όταν παραχωρείται σε στρατιώτες. Η κατοχή πρόνοιας, ακόμη, αποκλείει την καταβολή φόρων και, κατά συνέπειαν, δεν είναι κατανοητή η σχετική άποψη του Bartusis -μάλλον αμφίβολη γενικότερα ως ερμηνεία, έστω και σε σχέση με την υπόλοιπη περιουσία. Αντιθέτως, η προνοιακή κτήση, έστω και εάν ανήκε στον τελευταίο κάτοχό της κληρονομικά, δικαιολογεί τόσο την ανάμειξη οικονομικού υπαλλήλου για την πάταξη παρανομίας σχετικής με την κατοχή πρόνοιας και την δήμευση ή, μάλλον, δημοσιοποίηση της κτήσης[65], όσο και την έκκληση στη μεγαλοψυχία του αυτοκράτορα, «πηγή» των προνοιακών παροχών. Εάν, βέβαια, δεν διαπίστωσε κάποια τέτοια παρανομία ο «δημόσιος» αυτός, τότε πιθανότατα αυθαιρέτησε παρασυρμένος από το μένος των συγγενών της μητέρας και επέβαλε ποινή για την ηθική παρανομία. Θα σημειώσουμε, όμως, ότι δεν γνωρίζουμε το σκεπτικό της απόφασής του -εάν τελικά ήταν σύννομη- παρά μόνον όσα και όπως διεκτραγωδεί ο Γρηγόριος μεσολαβώντας υπέρ των αδικηθέντων προσώπων. Καθώς δε ως πατριάρχης ενδιαφέρεται μάλλον να επιτύχει την αποκατάστασή τους παρά να δώσει ακριβή εικόνα της περιουσίας του νεαρού στρατιώτη, ίσως ακόμη και ο ιδιαίτερος τονισμός της *μητρόθεν* προέλευσης όλων των κτήσεων του στρατιώτη -και της πρόνοιας- να αποδίδει απλώς τον ισχυρισμό της οικογένειας της πρώτης συζύγου στην προσπάθειά τους να εκδιώξουν τη δεύτερη σύζυγο από περιουσία που προερχόταν αμέσως (οικία κ.λπ.) ή εμμέσως (πρόνοια) από τη συγγενή τους -και να τιμωρήσουν τον απρόθυμο να συ-

65. Δεν θα επεκταθώ εδώ (βλ. σε ΜΑΝΙΑΤΗ-ΚΟΚΚΙΝΗ, *Πρόνοια*) στη διαφορά των παρόμοιων όρων, που έχουν ιδιαίτερη σημασία όταν πρόκειται για πρόνοιες-οικονομίες, καθώς στην περίπτωση αφαίρεσής τους δεν δημεύεται ιδιόκτητη περιουσία αλλά επανέρχεται στο δημόσιο μία παραχωρημένη (πρόσκαιρα) κρατική κτήση.

μπλεύσει με τις ενέργειές τους γιο του Χρυσοκομπά. Και, όπως ήδη σημειώσαμε, δεν είχαν άδικο, ηθικά και ουσιαστικά, να το υποστηρίζουν, αλλά δεν υπάρχει σαφής απόδειξη ότι επί Μιχαήλ Η΄ ή στις αρχές της βασιλείας του Ανδρόνικου Β΄ Παλαιολόγου δύο άνδρες κατείχαν πρόνοια που είχε πράγματι μεταβιβασθεί ως προίκα της συζύγου του ενός και κληρονομική κτήση της μητέρας του άλλου.

*

Κατά τον 14ο αιώνα πυκνώνουν οι μνείες γυναικών στις πηγές μας, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι αποκτούμε πάντοτε περισσότερα διαφωτιστικά στοιχεία για το θέμα μας. Ορισμένες από αυτές, μάλιστα, είναι τόσο σύντομες ώστε δεν μπορούμε όχι μόνον να τις αξιολογήσουμε άλλά ούτε καν να τις συζητήσουμε ως περιπτώσεις.

Έτσι, μόνον σε εικασίες οδηγούν αναφορές σε μοναστηριακά έγγραφα όπως της Δούκαινας Γλάβαινας ή (και της) Γλάβαινας από το 1321-1323[66], έστω και αν οι εκφράσεις θυμίζουν έντονα τις μνείες ανδρών παλαιών κατόχων πρόνοιας ή, ακόμη, το οικογενειακό όνομα της γυναίκας είναι ίδιο με εκείνο γνωστού προνοιαρίου. Συγκεκριμένα, η Γλάβαινα αναφέρεται επανειλημμένως ως παλαιά κάτοχος κτημάτων[67] (*ἕτερον [χωράφιον] τὸ ἀπὸ Δουκαίνης τῆς Γλαβαίνης / τὸ ἀπὸ Γλαβαίνης*, στο χωριό Ερμήλεια) σε περιορισμό κτημάτων της μονής Μεγίστης Λαύρας από το 1321[68], ενώ σε παρόμοιο έγγραφο του ίδιου έτους μνημονεύονται κατά τον ίδιο τρόπο πολλές γειτονικές στα κτήματα της αθωνικής μονής πρόνοιες, μεταξύ των οποίων και του Γλαβά[69], μάλλον συγγενούς ή, ίσως, συζύγου της (*τῶν προνοιαστικῶν δικαίων τοῦ Γλαβᾶ*[70]). Ακόμη πλησιέστερη προς τον χαρακτηριστικό αυτό εκφραστικό τύπο η μνεία σε άλλο αθωνικό έγγραφο του 1322-1323, που αφορά παραχώρηση σε λαϊκό, θα ήταν δυνατόν να δηλώνει και «προνοιαστικά δίκαια»: *χωράφιον ἕτερον, ἔχον πρὸς μεσημβρίαν ... τὰ δίκαια*

66. *PLP*, αρ. 4204 (Δούκαινα Γλάβαινα), που θεωρείται το ίδιο πρόσωπο με την Γλάβαινα του αρ. 91681. Πρβλ. και την Γλάβαινα του αρ. 4201 (έτ. 1308) ή και την Θεοδώρα Δούκαινα Βράναινα Γλάβαινα (αρ. 4208, από το πρώτο μισό του 14ου αιώνα).

67. Από τις πολλαπλές μνείες στο ίδιο έγγραφο δεν είναι σαφές εάν πρόκειται για ένα ή περισσότερα κτήματα (*Lavra* II, αρ. 108 και, κυρίως, στις σ. 205-206).

68. *Lavra* II, αρ. $108_{560, 561, 562\text{-}3, 564, 566, 567\text{-}8, 575\text{-}6, 577, 578}$·

69. *PLP*, αρ. 4213, κυρίως.

70. *Lavra* II, αρ. $109_{213\text{-}216}$ κ.ά. Τα δύο έγγραφα (αρ. 108 και 109) έχουν γενικότερα σχέση μεταξύ τους· βλ. για τις μνείες προνοιών σε αυτά ΜΑΝΙΑΤΗ-ΚΟΚΚΙΝΗ, *Πρόνοια*, πηγές *Λαύρ. 108 και 109*.

τοῦ Παυρηνοῦ,... καὶ τὰ δίκαια τῆς Γλαβαίνης[71].

Εντούτοις, η βεβαιότητα ότι η μονή Λαύρας κατέχει κτήματα που είναι γνωστά με το όνομα της Γλάβαινας και ότι κτήσεις ομώνυμης ή της ίδιας κυρίας γειτνιάζουν με κτήσεις προνοιαρίων, δεν λύνει το πρόβλημα του καθεστώτος υπό το οποίο τα κατείχε η ίδια, επί μικρότερο ή μεγαλύτερο διάστημα, και, επομένως, είναι μάλλον παρακινδυνευμένο να συσχετίσουμε τον προνοιάριο Γλαβά και την Γλάβαινα με τον τρόπο που είδαμε άλλες γυναίκες του 13ου αιώνα να συνδέονται με τις πρόνοιες των συζύγων τους.

Επίσης συντομότατη αλλά περισσότερο αποκαλυπτική από άλλες αποδεικνύεται η αναφορά του Δεκεμβρίου 1324 σε έγγραφο επικύρωσης δωρεών προς ένα ναό από τον Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο. Μεταξύ άλλων -δημόσιων κτημάτων, προφανώς- παραχωρείται *ποσότης τριακονταδύο ὑπερπύρων εἰς τὸν Ἐρισσόν*, την οποία έως τότε *ἐκράτει ἡ Ἄμνισσα*[72].

Η αναφορά του όρου *ποσότης* παραπέμπει οπωσδήποτε στον όρο *οἰκονομία* και στο θεσμό της πρόνοιας-οικονομίας -σε συνδυασμό και με το ρήμα *ἐκράτει*, που χαρακτηρίζει την Άμνισσα μάλλον ως κάτοχο και όχι ως κυρία. Δεν αποσαφηνίζεται, όμως, κατά πόσον η σύζυγος, πιθανότατα, του γνωστού έως το 1301, τουλάχιστον, προνοιαρίου Αλεξίου Αμνών[73] «εκράτησε» κατά κρατική παραχώρηση ή είχε αυθαιρετήσει κατακρατώντας λάθρα τμήμα της πρόνοιας του αποθανόντος προ του 1321 συζύγου της.

Αντιθέτως, η κατάφωρη παρανομία μιας γυναίκας στην περιοχή των Σερρών διαπιστώνεται -κατά τη διαδικασία παραχώρησης *ἀγριδίου* στη μονή Αγ. Ιωάννου Προδρόμου στο όρος Μενοίκειον[74]- και αντιμετωπίζεται τον Απρίλιο του 1325, όταν έχει τελειώσει πλέον (Φεβρ. 1325) η *εἰς τὰ πράγματα σύγχυσις*[75], ο εμφύλιος πόλεμος δηλαδή μεταξύ των δύο Ανδρο-

---

71. *Xénophon*, αρ. 19_{18}.

72. *Chilandar* I, αρ. $101_{10\text{-}12}$ (σ. 210).

73. Για την Άμνισσα βλ. *PLP*, αρ. 792 -ως θηλυκό του Αμνών- και πρβλ. Αλέξιος Αμνών, αρ. 793, μάλλον. Βλ. και *PLP*, αρ. 794 (Ισαάκιος Α,) και 795 (Κωνσταντίνος Α.), που αφορούν επίσης προνοιαρίους σε έγγραφο του 1290.

74. Βλ. *Saint-Jean Prodrome*, αρ. 7, 16, 17 και 22, των ετών 1317-1327, και πρβλ. OSTROGORSKIJ, *Féodalité*, 111 σημ. 1, 131 και 147-149. Σχετικά με την υπόθεση αυτή της μακροχρόνιας διεκδίκησης του ίδιου κτήματος από λαϊκό προνοιάριο και μοναστήρι, βλ. και T. MANIATI-KOKKINI, Clergy and Laity "Opponents" in Claims for Privileges and Land from the Twelfth to the Fourteenth Century, *Byzantine Macedonia, Identity Image and History (Papers from the Melbourne Conference July 1995)*, έκδ. J. Burke & R. Scott, Melbourne 2000, 168-183, στις σ. 171-172.

75. *Saint-Jean Prodrome*, αρ. 16_{16}.

νίκων (Β΄ και Γ΄), και πατάσσονται αυθαιρεσίες δημοσιονομικής φύσης που δεν ήταν δυνατόν να ελεγχθούν προηγουμένως ή, πιθανότατα, δεν ήθελαν να ελέγξουν οι «αντίπαλοι», καθώς είχαν αμφότεροι ανάγκη ικανοποιημένων οπαδών.

Τότε (Απρ. 1325) αποκαλύπτεται σε πρόσταγμα του Ανδρόνικου Β΄[76] ότι *εὑρίσκεται περὶ τὰς Σέρρας ἡ οἰκονομία, ἣν εἶχεν ὁ ἀνὴρ τῆς θυγατρός του Ῥωμαίου ἐκείνου ὁ Σαρακηνὸς λεγόμενος*[77] *ποσότητος οὖσα ... ὑπερπύρων π΄*, την οποία, όπως τονίζει ο αυτοκράτορας, κατέχει *ἀρτίως ἡ γυνὴ ἐκείνου* (του Σαρακηνού) *παρ' ὁρισμὸν τῆς βασιλείας μου, προσλαβοῦσα καὶ εἰς συνοίκησιν ἀθέσμως ὑποχείριον αὐτῆς*. Και, κατά την απόφαση που ακολουθεί, η *οἰκονομία τῆς δηλωθείσης 'Ρωμαίας* επιστρέφει στο δημόσιο για να «κρατηθεί» κατά το μεγαλύτερο μέρος της μέχρι να παραχωρηθεί, προφανώς, με νέο βασιλικό ορισμό σε άλλο κάτοχο, ενώ για ένα μικρό τμήμα *λ΄/κδ΄ ὑπερπύρων*[78] καθορίζεται ήδη ότι θα δοθεί σε συγκεκριμένο προνοιάριο -τον Νικηφόρο Μαρτίνο, τον οποίο αφορά κατά κύριο λόγο το έγγραφο αυτό, δεύτερο για την εν εξελίξει παραχώρηση στο μοναστήρι.

Το όνομα της ίδιας κυρίας εμπλέκεται και στο τρίτο από τα έγγραφα της υπόθεσης (του Νοεμβρίου, μάλλον, του ίδιου έτους)[79], όταν σημειώνεται ότι ο Μαρτίνος δεν έχει ακόμη αποδεχθεί την ποσότητα των 30 ή 24 υπερπύρων *ἀπὸ τῆς οἰκονομίας ἧς κατεῖχε περὶ τὰς Σέρρας ἡ θυγάτηρ τοῦ Ῥωμαίου ἐκείνου*. Εκτός από τον παρελθόντα χρόνο του ρήματος, που χρησιμοποιείται εδώ με πραγματική μάλλον έννοια και δηλώνει, επομένως, ότι είχε ήδη πραγματοποιηθεί η αφαίρεση της οικονομίας των 80 υπερπύρων,

76. *Saint-Jean Prodrome*, αρ. $16_{28\text{-}31,\ 40\text{-}41(\text{-}43)}$.

77. Πρβλ. *PLP*, αρ. 24468, 24471 και 24863, αντιστοίχως. Σχετικά με τον Σαρακηνό, επώνυμο ενδεικτικό αραβικής καταγωγής, έστω και απώτερης, πρβλ. *PLP*, αρ. 24860-24862 και 24864, που αντιστοιχούν σε μαρτυρίες από την ίδια περίπου περιοχή και, μάλιστα, σε πρόσωπα που αναφέρονται όλα, εκτός από το τελευταίο, χωρίς όνομα βαπτιστικό - άγνωστο εάν αυτό σημαίνει, πράγμα απίθανο, ότι δεν είχαν βαπτισθεί ή ήταν απλή παράλειψη. Επίσης, πρβλ. και όσα αναφέρει ο Γ. ΜΙΝΤΣΗΣ, Το οικωνύμιο Σαρακηνοί (οι) της Αλμωπίας (Ονοματολογική Προσέγγιση), *Βυζαντιακά* 17 (1997), 191-205, στη σ. 200 κ.εξ. και κυρίως στη σημ. 53, όπου εικάζει και εκείνος ότι πρόκειται για παρωνύμιο καταγωγής -στην ίδια μελέτη, σ. 193 κ.εξ. βλ. και για το βυζαντινό τοπωνύμιο *Σαρακηνός* (τώρα Σαρακηνοί). Βεβαίως, παλαιότερα από την εποχή που εξετάζουμε, βυζαντινή οικογένεια που δεχόταν ως γαμπρό Άραβα αιχμάλωτο πολέμου, ο οποίος είχε αλλαξοπιστήσει, τύγχανε και κάποιας φοροαπαλλαγής.

78. Το πρόβλημα της διαφοράς ποσότητας (30 ή 24 υπ.) στις αναφορές των τεσσάρων εγγράφων δεν έχει λυθεί, αλλά και δεν ενδιαφέρει εδώ ιδιαίτερα.

79. *Saint-Jean Prodrome*, αρ. $17_{10\text{-}11,\ 15\text{-}16,\ 25\text{-}26,\ 30}$.

παρατηρούμε την απουσία του ονόματος του Σαρακηνού και σ' αυτήν τη φράση αλλά και σε άλλα τρία σημεία του εγγράφου, που αφορούν την άρνηση του Μαρτίνου να παραιτηθεί από το κτήμα του προς χάριν της μονής -κατά τον βασιλικό ορισμό- και να αποζημιωθεί *ἐκ τῆς ῥηθείσης οἰκονομίας τοῦ Ῥωμαίου ἐκείνου*. Βεβαίως, το όνομα του Ρωμαίου είναι γνωστό από το έγγραφο του Απριλίου ως πατέρα και πεθερού, αλλά η σύνδεσή του με τις μνείες της θυγατέρας του περισσότερο από το όνομα του συζύγου της (*Ῥωμαία*) και, μάλιστα, η επιλογή της αυτοκρατορικής γραμματείας -που δύσκολα θα θεωρούσαμε τυχαία- να αναφέρει αυτόν κυρίως ως προηγούμενο κάτοχο της οικονομίας ή τον Σαρακηνό ως γαμπρό του, και όχι απλώς ως τον πλησιέστερο χρονικά πρώην κάτοχο, αποτελούν επαρκή στοιχεία για να παρακολουθήσουμε την τύχη της οικονομίας των 80 υπερπύρων και να ερμηνεύσουμε τη σχέση της Ρωμαίας με τα επ' αυτής δικαιώματα.

Ο Ρωμαίος, ως προνοιάριος των αρχών του 14ου αιώνα δεν είχε προφανώς άρρενες απογόνους και φαίνεται ότι κατόρθωσε να εξασφαλίσει τη διαδοχική παραχώρηση της πρόνοιάς του στο σύζυγο της θυγατέρας του Σαρακηνό. Η διαδοχή στην ίδια ή ίσης ποσότητος οικονομία -καθώς αυτό ήταν στη διακριτική ευχέρεια του Κράτους[80]- του πεθερού από τον γαμπρό περιλαμβάνει οπωσδήποτε την άτυπη αλλά ουσιαστική ανάμειξη της θυγατέρας και συζύγου, ως συνδετικού κρίκου Ρωμαίου και Σαρακηνού -των οποίων τα χαρακτηριστικά αντίθετα επώνυμα υποδηλώνουν, κατά κάποιο τρόπο, και τον κοινωνικά ισχυρότερο από τους δύο. Μετά τον θάνατο, λοιπόν, του Σαρακηνού, η Ρωμαία θεώρησε πιθανότατα ως αυτονόητο «δικαίωμά» της να εξακολουθήσει να κατέχει μια οικονομία που δεν ανήκε απλώς επί δύο γενιές στην οικογένειά της, αλλά αντιπροσώπευε λογικά και ένα είδος «προίκας» της. Θα μπορούσαμε ακόμη να υποθέσουμε ότι και η προσωπική της επιλογή για την *συνοίκησιν* με δούλο της, για την οποία κατηγορείται στο πρώτο έγγραφο, είχε κάποια σχέση με αυτή την εμφανέστατη προσπάθεια διατήρησης της προνοιακής προσόδου. Ούτως ή άλλως, το Κράτος θεωρεί ότι η συγκεκριμένη ορφανή θυγατέρα και χήρα σύζυγος κατόχων *οἰκονομίας*, η οποία προφανώς δεν είχε ούτε παιδιά ώστε να έχει επιτευχθεί, έστω υπέρ αυτών, ευνοϊκή ρύθμιση μεταβίβασης, παραβαίνει νόμους και θεσμούς με την αυθαίρετη, ελλείψει αυτοκρατορικής απόφασης,

80. Η δυνατότητα μεταβίβασης προνοιών γενικά με έχει απασχολήσει σε ιδιαίτερο κεφάλαιο στην περί του θεσμού μελέτη (ΜΑΝΙΑΤΗ-ΚΟΚΚΙΝΗ, *Πρόνοια*), αλλά δεν επεκτείνομαι εκεί στην πιθανότητα μεταβίβασης σε γυναίκες, αν και υπάρχει σύντομη μνεία της περίπτωσης της Ρωμαίας λόγω της ανάμειξης του δικού της θέματος με την αντικατάσταση τμήματος της πρόνοιας λαϊκού.

κατοχή και νομή της πρόνοιας.

Διαφορετική περίπτωση αναφέρεται τον Φεβρουάριο του 1330 σε έγγραφο της μονής Ζωγράφου, όταν οι αδελφές *Ξένη μοναχὴ Ἰνδανίνα ἡ Σαραντηνὴ* και *Σωφροσύνη μοναχὴ ἡ Σαραντηνή*[81] πωλούν κτήμα τους στο μοναστήρι. Η υπόθεση δεν έχει σχέση με το θέμα μας ως προς το σκέλος της πώλησης, εφ' όσον οι Σαραντηνές δηλώνουν -και, προφανώς, δικαίως- ότι το κτήμα τους ανήκει ως «γονικό», αλλά ως προς τους «τίτλους ιδιοκτησίας» των δύο αδελφών ή διαφορετικά ως προς την αρχική προέλευσή του.

Κατά την αναλυτική περιγραφή του κτήματος, οι δύο μοναχές μεταβιβάζουν οριστικά[82] στη μονή Ζωγράφου *τὴν περὶ τὸν Στρυμμόνα εἰς τὴν τοποθεσίαν τοῦ Πηλορρυγίου πλησίον κατὰ πάντα τῶν δικαίων τῆς τοιαύτης μονῆς... ἅπασαν ἐξ ὁλοκλήρου ἐλευθέραν παντοίου βάρους καὶ ἀκαταδούλωτον ὅσην δὴ καὶ οἵαν χωραφιαίαν ὕπεργον γῆν*, μαζί με τα *ἐντὸς αὐτῆς* αμπέλι, δύο κηποπεριβόλια και όλα τα οπωροφόρα δένδρα, *πάντων τε ὧν ἔχει δικαίων καὶ προνομίων ἡ τοιαύτη γῆ, τῶν ἀπ' ἀρχῆς καὶ μέχρι τοῦ παρόντος παρ' ἡμῶν τε καὶ πρὸ ἡμῶν κατεχομένων τε καὶ νεμομένων*[83]. Οι εννοούμενες στην τελευταία φράση διαδοχικές μεταβιβάσεις, που προηγούνται της πράξης του 1330, και οι αντιστοίχως «κατέχοντες και νεμόμενοι» την πωλούμενη τώρα γη αναφέρονται στη συνέχεια του εγγράφου.

Έτσι, πληροφορούμαστε ότι οι δύο Σαραντηνές, τελευταίες κυρίες της γης, την είχαν αποκτήσει ως κληρονόμοι, βάσει διαθήκης, της αδελφής τους Άννας (Σαραντηνής) χήρας του Μανουήλ Διπλοβατάτζη[84]. Στην τελευταία (και τον σύζυγό της, προφανώς) είχε περιέλθει ως προικώο κτήμα από τον πατέρα τους, ο οποίος *διὰ γαμηλίου συμφώνου ἐξεπροίκισε πρὸς τὴν εἰρημένην αὐταδέλφην ἡμῶν*, όπως σημειώνουν οι μοναχές, προσθέτοντας και

81. *Zographou*, αρ. 28 (σ. 64-68). Η άπαξ γραφή *Σαραντινή*, που συνοδεύει το όνομα της Ξένης στον στ. 30 είναι μάλλον λανθασμένη, αν ληφθεί υπ' όψιν και η επίσης άπαξ γραφή στον ίδιο στίχο *Ἰνδανήνα*, σε αντίθεση με τους στ. 1 και 31-33, όπου μνημονεύεται το κοινό οικογενειακό όνομα των δύο μοναχών. Βλ. και *PLP*, αρ. 24881 και 24882. Πρβλ. στον στ. 125 του εγγράφου μάρτυρα με το ίδιο οικογενειακό όνομα (*Γεώργιος Σαραντηνός, ὁ μέγας ἑταιρειάρχης -PLP*, αρ. 24901).

82. *Ὡς τελείᾳ ταύτης καὶ ἀναμφιλέκτῳ δεσπότιδι*, κατά το γνωστό τυπικό των ανάλογων εγγράφων, που περιλαμβάνει, ως γνωστόν, ακόμη και τη μνεία «τῆς γυναικείας ἁπλότητος».

83. *Zographou*, αρ. $28_{48\text{-}49,\ 52\text{-}58}$ (βλ. και στην περίληψη του νοταρίου που προηγείται, σ. 65).

84. ... *ἐνδιαθήκως ἡμῖν καταληφθεῖσαν παρὰ τῆς κατὰ σάρκα γνησίας αὐταδέλφης ἡμῶν ἐκείνης κυρᾶς Ἄννης τῆς γεγονυίας συζύγου τοῦ Διπλοβατάτζη ἐκείνου κυροῦ Μανουὴλ* ..., *Zographou*, αρ. $28_{49\text{-}51}$ (βλ. και σ. 65). Πρβλ. *PLP*, αρ. 5514.

ένα αόριστο χρονικό προσδιορισμό αυτής της μεταβίβασης στην Άννα (*ὕστερον...*). Το επίρρημα αυτό δεν θα είχε ιδιαίτερη σημασία, εάν δήλωνε απλώς την παρέλευση κάποιου χρονικού διαστήματος από τότε που ο ίδιος ο Σαραντηνός απέκτησε το κτήμα μέχρι τη στιγμή που συντάχθηκε το προικοσύμφωνο. Η αμέσως προηγούμενη του *ὕστερον* πρόταση, όμως, προσδίδει σύνθετη έννοια στο επίρρημα αυτό: *ἥντινα δὴ γῆν ὁ μακαρίτης πατὴρ ἡμῶν ὁ πρωτοκυνηγὸς ἐκεῖνος ὡς γονικὴν διὰ θείου καὶ προσκυνητοῦ προστάγματος κατέχων τε καὶ νεμόμενος...*[85]. Επομένως, η γη αυτή δεν ανήκε εξ αρχής στην οικογενειακή περιουσία των Σαραντηνών, αλλά είχε δοθεί στον πατέρα των τριών αδελφών «κατά λόγον γονικότητος» με βασιλικό ορισμό, όπως σαφώς δηλώνεται, και επομένως, όπως υποδηλώνεται, είχε παραχωρηθεί αρχικά μόνον προς «κατοχήν και νομήν», ως τμήμα ευρύτερης ίσως οικονομίας, και αργότερα, με ευνοϊκή ρύθμιση, είχε μετατραπεί σε κληρονομική κτήση. Τότε και μόνον, μετά από τη μεσολάβηση της νέας αυτοκρατορικής απόφασης (*ὕστερον...*), είχε ο πατέρας Σαραντηνός το δικαίωμα να εντάξει νομίμως τη γη αυτή στην προίκα της θυγατέρας του. Θα σημειώσουμε ότι αυτό δεν ήταν αυτονόητο δικαίωμα όλων των δικαιούχων πρόνοιας στους οποίους παρείχε το Κράτος τη δυνατότητα να την μεταβιβάσουν σε επόμενη γενιά, αλλά δείγμα μεγαλύτερης εύνοιας κατά την μετατροπή μέρους της προνοιακής γης σε γονική κτήση[86].

Θα υποθέταμε με βεβαιότητα, λοιπόν, ότι ο πρωτοκυνηγός Σαραντηνός έκανε χρήση του συγκεκριμένου ιδιαίτερα προνομιακού δικαιώματος όταν προίκισε την Άννα, κρίνοντας από την απρόσκοπτη διαδοχική μεταβίβαση της γης από πατέρα σε κόρη και τον σύζυγό της, από αυτήν στις αδελφές της και, τελικά, από τις τελευταίες στη μονή Ζωγράφου. Ούτως ή άλλως, φαίνεται εδώ ότι πράγματι καταλήγει στην κυριότητα γυναικών (και τελικά μιας μονής) ένα πρώην τμήμα πρόνοιας, που συνίσταται σε καλλιεργημένη γη, εγκαταλελειμμένο αμπέλι και οπωροφόρα δένδρα, όχι, όμως, και παροίκους -περιγραφή που ανταποκρίνεται στα γνωστά παραχωρούμενα κατά τον 14ο αιώνα αντί της κανονικής προνοιακής προσόδου[87]. Πιθανό-

85. *Zographou*, αρ. $28_{58\text{-}61}$ (βλ. και σ. 65). Να σημειωθεί ότι στο *PLP* ο *πρωτοκυνηγὸς* αναφέρεται μόνον στα λήμματα των θυγατέρων του.

86. Ένα παράδειγμα από την ίδια εποχή, προγενέστερο κατά είκοσι περίπου χρόνια, μιας ιδιαίτερα ευνοϊκής και ευρείας μετατροπής είναι οι παροχές του Μιχαήλ Η΄ προς τον Δημήτριο Μουρίνο (βλ. και σε ΜΑΝΙΑΤΗ-ΚΟΚΚΙΝΗ, *Δωρεές - ξένοι*, 31-36, όπου εξετάζεται η περίπτωση αναλυτικά). Πρβλ. και πιο πάνω, υποσημ. 80.

87. Σχετικά με τα τμήματα προνοιών που, κατά την άποψή μου, συνήθως αποτελούσαν τα «αποχαρακτηριζόμενα» και μετατρεπόμενα σε γονικά, δηλ. τις αρχικά *ἀντὶ οἰκουμένου*

τατα, στη ριζική αλλαγή του καθεστώτος κτήσης αυτού του κτήματος να οφείλεται και η παράλειψη των συνηθισμένων όρων *πρόνοια* ή *οἰκονομία* ή *ποσότης* από το πωλητήριο έγγραφο[88].

Τέλος, στο έγγραφο μνημονεύονται τόσο τα προνόμια που χαρακτηρίζουν τη γη αυτή (*ἐλευθέραν παντοίου βάρους καὶ ἀκαταδούλωτον*) απαλλάσσοντας τον κύριό της από «δουλεία» και διάφορα φορολογικά «βάρη», όσο και τα έγγραφα (*δικαιώματα*) που αφορούν τις διάφορες μεταβιβάσεις και μετατροπές, επιβεβαιώνοντας τον τρόπο απόκτησής της από τον Σαραντηνό (με δύο αυτοκρατορικά προστάγματα, προφανώς παραχώρησης και μετατροπής σε γονική) -και τα οποία οι δύο αδελφές παραδίδουν στο μοναστήρι, νέο «δεσπότη» του κτήματος: *ἧς καὶ τὰ δικαιώματα ἐνεχειρίσαμεν ὑμῖν τὴν σήμερον, ἤγουν θεῖα καὶ προσκυνητὰ δύο προστάγματα, γραφὴν σημειώδη καὶ λοιπά*[89].

Ιδιαίτερα σχετική με το θεσμό της πρόνοιας-οικονομίας παρουσιάζεται η περίπτωση μιας άλλης μοναχής, της Ξένης Σουλτανίνας, σε χρυσόβουλλο της μονής Βατοπεδίου, που φέρεται να έχει απολυθεί τον Αύγουστο του 1344 με υπογραφή του Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγου -τουλάχιστον στην εκδεδομένη μορφή με την οποία είναι γνωστό έως σήμερα[90].

γαίες, βλ. στο οικείο κεφάλαιο σε ΜΑΝΙΑΤΗ-ΚΟΚΚΙΝΗ, *Πρόνοια* και Η ΙΔΙΑ, Εργαζόμενοι και μη εργαζόμενοι δικαιούχοι γαιοπροσόδων στην εποχή των Παλαιολόγων, *Χρήμα και Αγορά στην εποχή των Παλαιολόγων*, Επιστημονική επιμέλεια Ν. Γ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ [Ε.Ι.Ε./ Ι.Β.Ε, Το Βυζάντιο σήμερα 4] Αθήνα 2003, σ. 219-236 (στο εξής: ΜΑΝΙΑΤΗ-ΚΟΚΚΙΝΗ, Δικαιούχοι γαιοπροσόδων).

88. Την ίδια παράλειψη σημειώνουμε και στο έγγραφο υπέρ του Μουρίνου (βλ. πιο πάνω, υποσημ. 86).

89. *Zographou*, αρ. 28$_{73-75}$. Περιλαμβάνονται, βεβαίως, και τα αντίστοιχα πρακτικά παραδόσεως.

90. REGEL, *M. Βατοπεδίου*, 20-21 (αρ. 5), και ΑΡΚΑΔΙΟΣ Βατοπεδινός, 3, 217-218 (αρ. 26)· βλ. και μερική έκδοση σε DÖLGER, *Facsimiles*, αρ. 30 (στ. 1-6 και 21-33), όπου σημειώνονται και κάποιες διαφορές από τους προηγούμενους εκδότες (σ. 39). Στα χωρία που παραθέτω λαμβάνονται υπ' όψιν οι δύο εκδόσεις του κειμένου, καθώς και τα χωρία που εκδίδει ο Dölger, με επιλογή της ορθότερης εκδοχής -όσο είναι δυνατόν να κρίνω και χωρίς να είναι βέβαιο εάν πρόκειται πάντοτε για την καλλίτερη ανάγνωση του χειρογράφου ή διόρθωση του εκδότη, όταν τουλάχιστον δεν περιλαμβάνεται το συγκεκριμένο σημείο στον Dölger. Αναμένεται σύντομα, βεβαίως, η νέα διπλωματική έκδοσή του στο δεύτερο τόμο του αντίστοιχου αρχείου της σειράς Archives de l'Athos, όπου πιθανότατα θα υπάρχουν διαφοροποιήσεις στο κείμενο και, οπωσδήποτε, διαφωτιστικά σχόλια, ίσως και ανατρεπτικά κάποιων στοιχείων που θα σχολιασθούν εδώ. Σημειώνω ιδιαίτερα το πρόβλημα της μη οριστικής εκδεδομένης μορφής αυτού του εγγράφου και, κατά συνέπειαν, τις επιφυλάξεις μου, πράγμα που δεν έκανα στα έγγραφα της παλαιάς έκδοσης ΜΜ, κα-

Κατά το περιεχόμενο του εγγράφου, *ἡ Σουλτανίνα κυρὰ Ξένη μοναχὴ ἀνέφερεν, ὅτι εἶχεν οἰκονομίαν διὰ χρυσοβούλλου ὁ ταύτης σύζυγος κῦρ Ἀλέξιος Σουλτάνος ὁ Παλαιολόγος ἐκεῖνος* [εἰς ;] *ποσότητα ὑπερπύρων τριακοσίων ὀγδοήκοντα*[91], και ότι μετά το θάνατό του *ἐδόθη ἡ ποσότης τῆς τοιαύτης οἰκονομίας πρὸς τὸν υἱὸν ἐκείνου*... Έως εδώ η περίπτωση των δύο μελών της τουρκικής καταγωγής οικογένειας των Σουλτάνων Παλαιολόγων[92] δεν διαφέρει από πολλές άλλες πρόνοιες, των οποίων οι κάτοχοι επιτυγχάνουν (με αυτοκρατορικό χρυσόβουλλο) τη μεταβίβαση του δικαιώματος στην επόμενη γενιά και, συγκεκριμένα, σε γιο του κατόχου -υπέρ του οποίου απολύεται νέο αυτοκρατορικό έγγραφο (*ἐδόθη*). Από τη συνέχεια του εγγράφου, όμως, γίνεται κατανοητός ο «ιδιοτελής» και μάλλον πρωτοφανής λόγος για τον οποίο η χήρα μοναχή απευθύνθηκε στον αυτοκράτορα υπενθυμίζοντας την παραχώρηση *οἰκονομίας* 380 νομισμάτων στο σύζυγο και το γιο της: ...*ἀρτίως δὲ παρεκάλεσεν αὕτη ἵνα πορίσηται*[93] *ἀπὸ ταύτης τῆς οἰκονομίας διὰ χρυσοβούλλου ποσότητα ὑπερπύρων ἑκατόν*...[94]

θώς εκείνα έχουν κάπως περισσότερο μελετηθεί και, κυρίως, οι πληροφορίες που παρέχουν για το θέμα μας δεν είναι τόσο καταλυτικής σημασίας όσο του εγγράφου της Σουλτανίνας.

91. Νομίζω ότι, καθώς η φράση, όπως έχει, δεν είναι ορθή, είτε εξ αρχής θα παραλήφθηκε από λάθος το «εἰς» πρό του *ποσότητα* (μάλλον, παρά προ του *οἰκονομίαν*), είτε η λέξη *ποσότητα* θα ήταν στη γενική. Ο Dölger το αντιλαμβάνεται, προφανώς, αλλά η λύση που προτιμά (άνω τελεία μετά τη λέξη *ἐκεῖνος*) απλώς διακόπτει τη συνέχεια της πρότασης. Επίσης, προτίμησα να εντάξω στη φράση τη λέξη *κυρά*, στο σημείο όπου ο Αρκάδιος διαβάζει «ἡ» και ο Regel καμμία λέξη, ενώ δεν θεωρώ ορθότερο -και θα ήταν λάθος της γραμματείας εάν γράφτηκε έτσι- το ρήμα «ἔχει» στην έκδοση του Αρκαδίου, αντί του *εἶχε* (κατά Regel και Dölger). Ο Αρκάδιος, μάλιστα, προσθέτει προ του *ὑπερπύρων* -τον αριθμό των οποίων σημειώνει με αραβικό αριθμό -τη λέξη *χρυσῶν*, μάλλον εσφαλμένα και, προφανώς, κατ' αντιστοιχία του *χρυσῶν νομισμάτων*.
92. Πρβλ. *PLP*, αρ. 26338 και, ίσως, 26341 (Ἀλέξιος Π. Σ.), 26340 (πιθανόν ο γιος Δημήτριος Π. Σ.) και 26336 (Ξένη Π. Σ.). Βλ. και τις κρατούσες απόψεις για την οικογένεια σε *Vatopédi* I, 349, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.
93. Στο κείμενο Regel γράφεται *ἀπορίσεται* και στο αντίστοιχο υπόμνημα σημειώνεται «γρ. πορίσεται» (REGEL, *Μ. Βατοπεδίου*, 20, υπόμν. 2), ενώ τόσο ο ίδιος όσο και ο Αρκάδιος εκδίδουν το αμέσως προηγούμενο ρήμα ως *ἐπαρεκάλεσεν*.
94. Στο σημείο αυτό το κατά Αρκάδιο κείμενο παρουσιάζει μία αρκετά σημαντική διαφορά, εκτός της προσθήκης, όπως και προηγουμένως, της λ. *χρυσῶν*. Αντί του *καὶ* (*ἀπὸ τῆς περιοχῆς τοῦ νησσίου*) της έκδοσης Regel, διαβάζουμε: *τριῶν*, με συνέπεια ο αριθμός των υπερπύρων, που γράφεται αυτή τη φορά ολογράφως, να ανέρχεται σε 103. Θεωρώ ότι και οι δύο εκδοχές δεν δικαιολογούνται απόλυτα, καθώς ούτε το «καὶ» έχει νόημα στο σημείο αυτό ούτε τα 103 νομίσματα φαίνονται λογικότερη απαίτηση από τα 100. Η απόδειξη, εξ άλλου, ότι ο αριθμός 100 είναι ο ορθός επιβεβαιώνεται από τη δεύτερη και τρίτη αναφορά της ποσότητος και στην έκδοση Αρκαδίου. Η κατά Dölger ορθή ανάγνωση

Σύμφωνα δε με το τυπικό των εγγράφων αυτών, η δεύτερη και τρίτη αναφορά στη συγκεκριμένη ποσότητα των 100 νομισμάτων συνδέεται με την ικανοποίηση του αιτήματος της Σουλτανίνας και την απαρίθμηση των προνομίων που θα συνοδεύουν το δικαίωμα γονικής κατοχής: ...*κατέχειν εἰς τὸ ἑξῆς... ἀνενοχλήτως... καὶ ἐκτὸς βάρους τινός, καὶ ὡς κατέχουσιν καὶ οἱ Θεσσαλονικεῖς*[95] *τὰ γονικὰ αὐτῶν κτήματα... καὶ ...καθέξει μὲν ἡ ῥηθεῖσα Σουλτανίνα τὴν δηλωθεῖσαν ποσότητα... διὰ πάσης τῆς ζωῆς αὐτῆς, ἔχουσα ἐπ' ἀδείας παραπέμπειν καὶ ποιεῖν εἰς αὐτὴν πᾶν ὅ τι καὶ βούλεται...* Δεν λείπουν ούτε οι αναμενόμενες διευκρινίσεις των συναφών επί μέρους δικαιωμάτων «σύστασης και βελτίωσης» και μεταβίβασης γενικά (*προικίζειν, πωλεῖν, ἀνταλάττειν, θείοις ναοῖς ἀφιεροῦν*), αλλά και ειδικότερα στους «αὐτῆς γνησίους παῖδας καὶ κληρονόμους», οι οποίοι *μετὰ δὲ αὐτῆς* [sic] *τελευτὴν καθέξουσι ταύτην... κατὰ τὸν ἴσον καὶ ὅμοιον τρόπον.*

Φαίνεται, επομένως, να επιτυγχάνει η Σουλτανίνα όσα και πολλοί άλλοι σύγχρονοί της κάτοχοι πρόνοιας-οικονομίας, χωρίς να γίνεται στο έγγραφο μνεία κάποιας διαφορετικής μεταχείρισης λόγω του φύλου της. Εν τούτοις, μία λεπτομέρεια του εγγράφου ξενίζει. Η ευμενής αποδοχή της «παρακλήσεως» της μοναχής Ξένης δεν αιτιολογείται με αναφορά σε πράξεις της ίδιας αλλά *διά τε τοῦ ὀρθοῦ ζήλου, ὃν ἐνεδείξατο πολλάκις ὁ Σουλτάνος ἐκεῖνος εἰς τὸν ἀοίδιμον*[96] *αὐθέντην καὶ βασιλέα καὶ πατέρα τῆς βασιλείας μου*[97]*... καὶ τοῦ θεοφιλοῦς σκοποῦ, ὃν ᾑρετίσατο αὕτη...* Μήπως, λοιπόν, ακριβώς αυτό, η μνεία του συζύγου της και αρχικού κατόχου ως του πραγματικού άξιου δικαιούχου των προνομίων, διακρίνει τελικά την *διὰ χρυσοβούλλου* κτήση της Σουλτανίνας από τις τόσες παρόμοιες; Πιθανότατα, αυτό «διορθώνει» η κατά τη δεύτερη έκδοση του κειμένου εκδοχή, όπου η αναφορά στις επανειλημμένες αποδείξεις της αφοσίωσης του Αλεξίου (*πολλάκις*) αντικαθίσταται με τη επιβεβαίωση της «οικογενειακής» αφοσίωσης των Σουλτάνων (*ἐνεδείξατο πανοικεὶ ὁ Σ.*[98]).

Ο G. Ostrogorsky, που απέδωσε ιδιαίτερη αξία στη μαρτυρία αυτού του εγγράφου, αναφέρεται απλώς στη μνεία των υπηρεσιών του Σουλτάνου, ενώ χαρακτηρίζει την *ποσότητα* τη Σουλτανίνας ως «rente» από ιδιόκτητη

είναι και πάλι διαφορετική, αλλά το χωρίο εξακολουθεί να νοσεί, αν και λιγότερο από τις άλλες δύο εκδοχές: *ποσότητα ὑπερπύρων ἑκατόν, τὸ ἀπὸ τῆς περιοχῆς τοῦ Νησσίου.*

95. Γνωστή μνεία των εγγράφων της εποχής που αφορούν κτήματα της περιοχής βλ. και Ε. Patlagean, L'immunité des Thessaloniciens, *Εὐψυχία* (1998), 591-601.

96. *Ἁγιόν μου αὐθ.*, κατά τον Αρκάδιο.

97. Ακολουθεί και πάλι *τὸν ἀοίδιμον καὶ μακαρίτην.*

98. Δεν νομίζω ότι «πείθει» ως ορθότερη εκδοχή.

πλέον κτήση, παραχωρημένη εις βάρος των κληρονομικών δικαιωμάτων του γιου της επί της πρόνοιας του πατέρα του, και εστιάζει το «περίεργο» της περίπτωσης στην πλήρη μεταβολή του αρχικού χαρακτήρα του θεσμού, συνδεδεμένου άρρηκτα με την παροχή υπηρεσίας[99]. Δεν θα διαφωνούσα σχετικά με τη διαφοροποίηση μεταξύ της *οἰκονομίας* πατέρα και γιου Σουλτάνων και της *ποσότητος* της Σουλτανίνας, αν και το ίδιο συμβαίνει με όλες τις κτήσεις που διαχωρίζονται από μία πρόνοια για να μετατραπούν σε γονικές[100], όπως και σχετικά με την εις βάρος του γιου ρύθμιση, καθώς, όπως έχουν τα πράγματα, φαίνεται πράγματι να «πληρώνει» αυτός την απαίτηση των 100 υπερπύρων. Νομίζω, όμως, ότι η αξιοσημείωτη διαφορά της συγκεκριμένης περίπτωσης είναι η παραχώρηση του προνομίου όχι σε μία γυναίκα απλώς αλλά στη χήρα αντί του συζύγου και, ίσως, αντί του γιου. Η διεκδίκηση, δηλαδή, γονικής κτήσης από την Σουλτανίνα βασίζεται ουσιαστικά στην αξία του συζύγου της και στη δυνατότητα να είχε αποκτήσει ο ίδιος, όπως τόσοι άλλοι, μέρος του συνόλου της πρόνοιάς του ως γονική κτήση, οπότε θα είχε, ίσως, επωφεληθεί και η ίδια εκτός από τον γιο, συνήθη κληρονόμο των κτήσεων αυτών. Κατά δεύτερο λόγο, η διεκδίκηση διευκολύνεται από το γεγονός ότι όλη η *οἰκονομία* του συζύγου κατέχεται ήδη από το γιο του, ο οποίος βέβαια θα μπορούσε να ζητήσει και ο ίδιος αντίστοιχο προνόμιο από τον αυτοκράτορα.

Πιθανόν, λοιπόν, η Σουλτανίνα να απέκτησε μετά το θάνατο του συζύγου της ένα προνόμιο, του οποίου ο Αλέξιος δεν πρόλαβε να επωφεληθεί, αν και κατά τον αυτοκράτορα το άξιζε, με σκοπό να το μεταβιβάσει στο γιο της, παρά την αρχική εντύπωση ότι τον βλάπτει οικονομικά. Ακόμη πιθανότερο φαίνεται, όμως, να ενεργεί -με τη σύμφωνη γνώμη και του γιου της- ως μοναχή με σκοπό να κάνει χρήση του δικαιώματος αφιέρωσης, πράγμα αρκετά σύνηθες για τέως προνοιακές κτήσεις μέσα στο δύσκολο 14ο αιώνα.

Όλες αυτές οι υποθέσεις διατυπώνονται με δεδομένη τη μη πλαστότητα του εγγράφου, εφ' όσον ο Dölger ξεπερνώντας τις αμφιβολίες του το χαρακτήρισε γνήσιο[101]. Εν τούτοις, εάν ούτε οι κληρονόμοι του Αλεξίου Σουλτάνου ούτε κάποιο ενδιαφερόμενο μοναστήρι, ή αυτό στα αρχεία του οποί-

99. Βλ. OSTROGORSKIJ, *Féodalité*, 130-131 και 134 (πρβλ. και σ. 132).

100. Την άποψή μου σχετικά με τη διαφορά κληρονομικής μεταβίβασης μιας πρόνοιας και του «αποχαρακτηρισμού» ενός τμήματός της (γης) έχω ήδη αναπτύξει (βλ. σε ΜΑΝΙΑΤΗ-ΚΟΚΚΙΝΗ, *Πρόνοια*).

101. Βλ. DÖLGER, *Facsimiles*, αρ. 30 και πρβλ. OSTROGORSKIJ, *Féodalité*, 130 σημ. 2, όπου επικαλείται τη γνώμη του.

ου φυλάσσεται, μπορούν να κατηγορηθούν για πλαστό έγγραφο και εάν τα «ελαττώματα» του κειμένου δεν οφείλονται στον ατελή τρόπο των πρώτων εκδόσεων βυζαντινών εγγράφων, πρέπει να σημειώσουμε ότι κάποια στοιχεία του κειμένου προκαλούν την απορία. Έτσι, οι λέξεις νεώτερου τύπου και οι συντακτικές ατέλειες του προσδίδουν σε αρκετά σημεία τη μορφή κακού αντιγράφου παρόμοιων σύγχρονων εγγράφων του Ιωάννη Παλαιολόγου, αδικαιολόγητη για την αυτοκρατορική γραμματεία, ενώ τις επιφυλάξεις ενισχύει η απουσία της τελικής συνηθισμένης μνείας των ίδιων εγγράφων μετά την υπογραφή του ανήλικου αυτοκράτορα: *Διὰ τοῦ πρωτοσεβαστοῦ Ἰωάννου τοῦ Ῥαοὺλ*[102].

Άλλη συντομότατη μνεία σε έγγραφο της Λαύρας από το 1350, μάλλον[103], αφήνει επίσης περιθώρια για εικασίες. Το συγκεκριμένο αυτοκρατορικό πρόσταγμα εξασφαλίζει σε ένα κάτοχο *οἰκονομίας* την «ανενόχλητη και αδιάσειστη κατοχή» κτημάτων και παροίκων, που είχαν ήδη παραχωρηθεί και παραδοθεί με δύο, τουλάχιστον, παλαιότερα έγγραφα[104]. Κατά την απαρίθμηση των κτημάτων και την αναφορά της προέλευσής τους στην αρχή του προστάγματος του 1350, εμφανίζονται και δύο πρόσωπα με το γνωστό οικογενειακό επώνυμο των Φιλανθρωπηνών[105], ένα από τα οποία είναι γυναίκα:

... διωρίσατο ἡ βασιλεία μου... ἵνα παραδώσουσι πρὸς τὸν οἰκεῖον τῇ βασιλείᾳ μου κῦρ Δημήτριον τὸν Κωκαλᾶν εἰς τὸ ποσὸν τῆς οἰκονομίας αὐτοῦ (τὸ... ἀγρίδιον...,) τὴν εἰς τοῦ Λαγγαδᾶ γῆν κυρᾶς Εὐδοκίας τῆς Φιλανθρωπηνῆς ἐκείνης μετὰ τῶν δικαίων αὐτῆς, (τοὺς εἰς τὸ χωρίον τὴν Καρκάραν παροίκους οὓς κατεῖχεν ὁ περιπόθητος ἐξάδελφος τῆς βασιλείας μου μέγας στρατοπεδάρχης κῦρ Μιχαὴλ ὁ Φιλανθρωπηνὸς ...)[106].

Εάν απομονωθεί από το όλο κείμενο του εγγράφου η αναφορά στην Ευδοκία Φιλανθρωπηνή[107], θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε ότι πρόκειται

---

102. Πρβλ. έγγραφα των ίδιων ετών, όπως *Kutlumus*, αρ. 20, χρυσόβουλλο *σιγίλλιον* του 1342, και *Chilandar* I, αρ. 132, χρυσόβουλλο λόγο του 1343.

103. *Lavra* III, αρ. 129. Σχετικά με το 1350 ως την πλέον πιθανή χρονολογία, βλ. στα σχόλια της έκδοσης (*Lavra* III, 40).

104. Τα οποία δεν έχουν διασωθεί· βλ. *Lavra* III, 41, όπου αναφέρονται ένα πρόσταγμα και ένα παραδοτικό *γράμμα*.

105. Βλ. *Lavra* III, 41 και πρβλ. αρ. 126. Πρβλ. *PLP* , όπου πολλά πρόσωπα, άνδρες και γυναίκες, φέρουν το επώνυμο αυτό.

106. *Lavra* III, αρ. $129_{1\text{-}6}$.

107. *PLP*, αρ. 29742· βλ. και G. OSTROGORSKIJ, Autour d'un prostagma de Jean VIII Paléologue, *ZRVI* 10 (1967), 63-85, στη σ. 67 σημ. 18.

απλώς για την μη ζώσα πλέον κυρία *γῆς μετὰ τῶν δικαίων αὐτῆς*. Αλλά σε συσχετισμό με το περιεχόμενο και των τριών εγγράφων, η γη αυτή φαίνεται να παραχωρείται από τον αυτοκράτορα και να παραδίδεται από αρμόδιους υπαλλήλους σε κάτοχο οικονομίας (Δημήτριο Κωκαλά[108]), μαζί με πρώην κτήσεις-τμήματα οικονομιών, προφανώς, των οποίων προηγούμενοι κάτοχοι ήταν δύο μονές και ένας άλλος λαϊκός (Μιχαήλ Φιλανθρωπηνός[109]). Το Κράτος, επομένως, την διαθέτει ως δημόσιο κτήμα, όπως όλα τα παραχωρούμενα ως πρόνοιες· εν τούτοις, οι διαπιστώσεις αυτές είναι δύσκολο να οδηγήσουν σε άλλα βέβαια συμπεράσματα, εκτός από υποθέσεις ότι η Ευδοκία Φιλανθρωπηνή κατείχε τμήμα της πρόνοιας του συζύγου της για κάποιο διάστημα και της αφαιρέθηκε ή ότι κατείχε τμήμα γονικό και τέως προνοιακό, αλλά τότε θα έπρεπε να δημευθεί για να παραχωρηθεί εκ νέου -στην περίοδο αυτή καθόλου παράλογο, λόγω και του εμφυλίου πολέμου Ιωάννη Παλαιολόγου και Ιωάννη Καντακουζηνού (1341-1347).

Παρόμοια ασάφεια διακρίνει τη μνεία και άλλης γυναίκας στο αρχείο Μετεώρου και συγκεκριμένα σε χρυσόβουλλο του *βασιλέως και αὐτοκράτορος Ῥωμαίων καὶ Σερβ(ε)ίας* Συμεών Uroš Παλαιολόγου υπέρ της μονής αγίου Γεωργίου Ζαβλαντίων από το 1359[110]. Στο έγγραφο αυτό, και μεταξύ των κτημάτων και μετοχίων που η θεσσαλική μονή θα «κατέχει και νέμεται» *παντελεύθερά τε καὶ ἀπάτητα*[111], αναφέρεται *καὶ μερίδιον τῆς Εὐδοκίας ἐκείνης* [...[112]] *περὶ τὴν Βοξίσταν, ὅπερ κατεῖχεν ὁ Βοδέσης εἰς οἰκονομ(ε)ίαν αὐτοῦ*[113].

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο Uroš ακολουθεί τη βυζαντινή πρακτική στο, επίσης σαφώς βυζαντινότροπο, έγγραφό του[114] και, ακόμη, ότι ο αναφερόμενος εδώ ως προηγούμενος από το μοναστήρι κάτοχος (ο Κωνσταντίνος, ίσως, Βοδέσης[115]) ήταν ένας προνοιάριος, με ευρύτερες προφανώς κτή-

---

108. *PLP*, αρ. 14090.
109. *PLP*, αρ. 29774 και πρβλ. 29772.
110. Γράμματα Μετεώρου, αρ. 19 (= SM, αρ. 31).
111. Γράμματα Μετεώρου, αρ. $19_{9\text{-}11}$, όπου διαβάζουμε την τελευταία λέξη ως *ἀπάτιτα*.
112. Στο σημείο αυτό (Γράμματα Μετεώρου, αρ. 19_{25}) ακολουθεί κενό, 6-7 γραμμάτων, όπως σημειώνει στο υπόμνημά του ο Ν. Βέης (σ. 75). Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι ακολουθούσε το επώνυμό της, αν και το μικρό, κατά Βέη, κενό και η λέξη *ἐκείνη*, που συνήθως έπεται του ονοματεπωνύμου, δεν ενισχύουν την υπόθεση αυτή.
113. Γράμματα Μετεώρου, αρ. $19_{25\text{-}26}$ (= SM, αρ. $31_{44\text{-}46}$).
114. Όπως, ως γνωστόν, και ο Στέφανος Dušan προηγουμένως (πρβλ. τα έγγραφα σε SM).
115. Κατά *PLP*, αρ. 2910 και. 2911. Πρβλ. και αρ. 2909 (*Βοδεσάδες*, κάτοχοι κτημάτων στη Θεσσαλία, σε Γράμματα Μετεώρου, αρ. 18 του 1340).

σεις, στον οποίο θα είχαν παραχωρηθεί κρατικά δικαιώματα από δημόσια γη. Θα πρέπει, επομένως, να δεχθούμε, όπως και σε προηγούμενες περιπτώσεις, ότι η Ευδοκία αυτή[116] κατείχε -πιθανότατα έως το θάνατό της- «μικρό μέρος» ενός μεγαλύτερου κτηματικού συνόλου ως γονική μερίδα[117], προφανώς, αλλά δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι ότι τα δικαιώματά της αντιστοιχούσαν σε κτήση «μέρους» οικονομίας, έστω και προνομιακής ως προς τη μεταβίβαση σε επόμενες γενιές ως σύνολο ή τμήμα. Εξ ίσου υποθετική, αν και όχι απίθανη, θα ήταν η ερμηνεία ότι το κτήμα παραχωρήθηκε σε προνοιαρίους, αφού κατέληξε στο Κράτος μετά από δήμευση ή μακροχρόνια εγκατάλειψη (*ἐξάλειμμα* ή *κλάσμα*) μιας παλαιάς κληρονομικής ιδιοκτησίας, η οποία μνημονεύεται ακόμη με το όνομα της τελευταίας κυρίας (της Ευδοκίας).

Εντελώς διαφορετική από τις προηγούμενες δύο φαίνεται η περίπτωση μιας τρίτης Ευδοκίας, που υπογράφει αφιερωτήριο έγγραφο υπέρ της μονής Ξενοφώντος το 1364[118] και, κατά το γνωστό τυπικό αυτών των ιδιωτικών εγγράφων, δηλώνει: *Εὐδοκία ἡ θυγάτηρ μὲν τοῦ Κομνηνουτζίκου ἐκείνου, σύζυγος δὲ κατὰ δεύτερον γάμον τοῦ περιόντος κυροῦ Δημητρίου τοῦ Καλυγοπούλου, ... ἀφιερῶ... τὴν ἐν τῇ περιοχῇ τῶν Ψαλιδοφούρνων δεσποτικῶς μοι προσοῦσαν οἰκονομίαν, ἀπὸ ἐλεημοσύνης τοῦ... βασιλέως περιελθοῦσαν τῷ πατρί μου ἐκείνῳ καὶ ἐκ τούτου κἀμοί, ἅπασαν, διά τε ἀνθρώπων καὶ τῶν ἄλλων τῶν ἐν ταῖς οἰκονομίαις συνήθως δεδομένων (καὶ τὴν ... γῆν, μοδίων...)*[119].

Η εκδότρια του αρχείου της μονής Ξενοφώντος αναφέρεται απλώς και χωρίς αμφισβητήσεις στην αφιέρωση ιδιόκτητων γαιών μαζί με τους ανθρώπους και τα δικαιώματα που συνιστούν μία «οἰκονομία» από την *δεσποτικῶς* κατέχουσα αυτά Ευδοκία, θυγατέρα αποθανόντος προνοιαρίου και κληρονόμο του[120] -πράγμα που σαφώς μαρτυρείται από το περιεχόμενο του εγγράφου, αλλά δεν δικαιολογείται πλήρως από όλα τα παρεχόμενα στοιχεία ή, έστω, χρήζει πολλών διευκρινήσεων. Κατ' αρχάς, όπως σημειώνει και η Δ. Παπαχρυσάνθου[121], ενώ η δωρεά καθ' εαυτή δεν αποτελεί τίποτε το

116. Δεν συναντάται στο *PLP*.
117. Εξ άλλου, *μερίδιον* σημαίνει το μικρό μέρος συνόλου και ειδικότερα κληρονομικής ιδιοκτησίας αντί του *μερίς* (βλ. πιο πάνω, υποσημ. 58).
118. *Xénophon*, αρ. 30. Πρβλ. σε *PLP*, αρ. 92406.
119. *Xénophon*, αρ. $30_{14\text{-}15,\ 18\text{-}21(\text{-}22)}$· πρβλ. και στ. 1 κ.εξ, στην περίληψη του νοταρίου.
120. *Xénophon*, 210 και 211, καθώς και στη σ. 40, όπου ιδιαιτέρως σχετικά με το έγγραφο ως ενδεικτικό του τρόπου απόκτησης γαιών από τη μονή Ξενοφώντος.
121. Βλ. *Xénophon*, 40.

εξαιρετικό, ενδιαφέρον έχουν οι λόγοι της αφιέρωσης, τους οποίους επικαλείται βέβαια η Ευδοκία, αλλά φαίνεται να υπαγορεύουν οι μοναχοί προκειμένου να αποκτήσουν και την οικονομία αυτή -πιθανότατα την τελευταία από τις κτήσεις προνοιαρίων μέσα σε περιοχή (Ψαλιδόφουρνα) που θεωρούσε η μονή ότι της ανήκε από πολύ παλαιά. Είναι εμφανές, λοιπόν, ότι η αφιερώτρια αποδέχεται τους ισχυρισμούς των μοναχών όταν τονίζει: τα αντίστοιχα *δίκαια ὑμῶν... πολλῷ ὕστερον... ἀπεσπάσθησαν μὲν ἀφ' ὑμῶν ἐδόθησαν δὲ πρὸς πρόσωπα τινὰ* (τους προνοιαρίους), που, όταν «έμαθαν» (από τους μοναχούς, κατά δήλωση των ιδίων) ότι ανήκαν *ἐξ ἀρχῆς* στο μοναστήρι, τα *προσεκύρωσαν* σ' αυτό[122].

Οι λόγοι της αφιέρωσης, όμως, μνημονευόμενοι ή μη και περισσότερο ή λιγότερο ανταποκρινόμενοι σε πραγματικά δεδομένα, εμπλέκονται με το καθεστώς της συγκεκριμένης *οἰκονομίας* και τις πιθανές μεταβολές σ' αυτό, στοιχεία που έχουν για το θέμα μας και το μεγαλύτερο ενδιαφέρον. Έτσι, οι κτήσεις και τα δικαιώματα αυτά, πριν αποτελέσουν ως σύνολο την πρόνοια που «περιήλθε» (παραχωρήθηκε) *ἀπὸ ἐλεημοσύνης τοῦ βασιλέως* σ' ένα λαϊκό κάτοχο, τον Κομνηνούτζικο[123], πρέπει να ανήκαν στη μονή Ξενοφώντος ως μέρος επίσης της *οἰκονομίας* της, εάν πράγματι *ἀπεσπάσθησαν* από αυτήν -με αυτοκρατορική βεβαίως απόφαση καθ' όλα «νόμιμη» και δυνατή, εφ' όσον επρόκειτο για πρόσκαιρα δικαιώματα[124]. Όταν, όμως, οι ίδιες κτήσεις πρόκειται να καταλήξουν ή να επανέλθουν -για όποιο λόγο- στο μοναστήρι, αποτελούν πλέον ιδιοκτησία της θυγατέρας του Κομνηνούτζικου, όπως είδαμε να περιγράφει η ίδια τη σχέση της με την «οικονομία» του πατέρα της, και με το ίδιο καθεστώς αφιερώνονται από αυτήν στη μονή για να τις «κατέχει και νέμεται» *δεσποτικῶς, ἐξουσιωδῶς, κυρίως καὶ ἀναφαιρέτως*, ενεργώντας όπως θέλει σχετικά με αυτές και όπως επιτρέπεται σε «τελείαν τούτων και ἀναμφίλεκτον κυρίαν...»[125].

Ενδιαμέσως, μεταξύ της αρχικής πρόσκαιρης, έστω δια βίου, κτήσης της *οἰκονομίας* από τον Κομνηνούτζικο και των «δεσποτικών» δικαιωμάτων

---

122. ... *ὧν τὴν ἀφιέρωσιν ἐκύρωσε διὰ τοῦ εἰρημένου θείου καὶ σεπτοῦ χρυσοβούλλου ὁ... ἀοίδημος βασιλεὺς* (*Xénophon*, αρ. $30_{27\text{-}31}$)· πρόκειται για τον Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο και το έγγραφο *Xénophon*, αρ. 17. Βλ. μνείες της ίδιας περιοχής και των αφιερώσεων σε *Xénophon*, αρ. $25_{109\text{-}111,\ 132\text{-}134}$ (του 1338) και πρβλ. αρ. $13_{118\text{-}119}$.

123. Γνωστό όνομα προνοιαρίων του 14ου αιώνα (βλ. και *Docheiariou*, 139). Για τον Κ. του εγγράφου μας πρβλ. *PLP*, αρ. 92406.

124. Με τις αντιδικίες μοναχών και λαϊκών και τις εναλλαγές κατόχων και κατεχομένων στις ίδιες κτήσεις έχω ήδη ασχοληθεί (βλ. πιο πάνω, υποσημ. 74).

125. *Xénophon*, αρ. $30_{38\text{-}41}$.

της Ευδοκίας, είναι προφανές ότι παρεμβάλλεται η μεταβολή του καθεστώτος που διέπει την παραχώρηση. Αυτό δεν ήταν βέβαια ασύνηθες, αλλά στη συγκεκριμένη περίπτωση πρέπει να πρόκειται για προνομιακή ρύθμιση ευρύτερη από την απλή δυνατότητα κληρονομικής μεταβίβασης στην επόμενη γενιά -σε γιο, όπως συνήθως- όλης της οικονομίας ή μετατροπή τμήματός της σε *κατὰ λόγον γονικότητος* κτήση. Η αυτοκρατορική απόφαση υπέρ του Κομνηνούτζικου πρέπει να αφορούσε το σύνολο της οικονομίας και την μετατροπή του σε «γονική» κτήση, με δικαιώματα κοινού ιδιοκτήτη, όπως δηλώνουν και οι γνωστοί όροι που είδαμε να κατοχυρώνουν σωρευτικά τα δικαιώματα κυριότητας της μονής, μετά τη μεταβίβαση. Στο έγγραφο, μάλιστα, τέτοιων προνομιακών ρυθμίσεων -εξαιρέσεων, εκ των πραγμάτων- περιλαμβάνεται συνήθως και η απαρίθμηση ορισμένων δικαιωμάτων, τα οποία, αν και αυτονόητα για τις εξ αρχής κληρονομικές κτήσεις, φαίνεται ότι αποτελούσαν ένα επί πλέον παρεχόμενο και απαραίτητα μνημονευόμενο προνόμιο για κτήσεις εκ μετατροπής «γονικές»[126].

Ειδικότερα εδώ, όπως συμπεραίνεται από τις γνωστές αλλαγές κατόχου - κυρίων (ή μάλλον κυριών) της *οἰκονομίας* του Κομνηνούτζικου, πρέπει να είχαν δοθεί σ' αυτόν ως κάτοχο, εκτός από το δικαίωμα κληρονομικής μεταβίβασης, τόσο το δικαίωμα του «προικίζειν αὐτήν» όσο και του «ἀφιεροῦν». Έτσι, ο Κομνηνούτζικος μετεβίβασε όσα του παρεχώρησε και τελικά του «χάρισε» ο αυτοκράτορας στη θυγατέρα του είτε μετά θάνατον -εάν αυτό δηλώνεται από την έκφραση που χρησιμοποιεί η ίδια (*περιελθοῦσαν τῷ πατρί μου ἐκείνῳ καὶ ἐκ τούτου κἀμοί*), είτε, ίσως, εν ζωή, όταν παντρεύτηκε τον πρώτο σύζυγό της. Πάντως τώρα, οπότε η ίδια παραιτείται από κάθε δικαίωμα επ' αυτών κάνοντας, προφανώς, χρήση του τελευταίου προνομίου, ο δεύτερος σύζυγός της (Δημήτριος Καλυ/ιγόπουλος[127]) δηλώνει ότι συμφωνεί με την απόφαση της αφιέρωσης σημειώνοντας και το δικό του *σίγνον*, ως *συναινέτου*, κάτω από το δικό της[128].

Υπάρχει, όμως, και σ' αυτήν την περίπτωση προνομιακών ρυθμίσεων, που μετέβαλαν το καθεστώς μιας οικονομίας προς όφελος του κατόχου και της οικογένειάς του αλλά και μιας μονής, η σύμπτωση της κατάλληλης ιστορικής συγκυρίας. Το 1364 η περιοχή της Χαλκιδικής ανήκει στους Σέρβους, αν και η Ευδοκία αποφεύγει να το αναφέρει, ίσως επειδή η *οἰκονομία* είχε

126. Βλ. πιο πάνω και υποσημ. 86.

127. Άγνωστο πρόσωπο κατά *Xénophon*, 211, και γνωστό σε *PLP*, αρ. 92264, μόνον από το έγγραφό μας.

128. *Σίγνον / Εὐδοκίας / θυγατρ/ὸς τοῦ Κομνηνουτζίκου ἐκείνου* και *Σίγνον / Δημητρίου / τοῦ συζύγου α/ὐτῆς καὶ συναινέτου τοῦ Καλυγοπούλου* (*Xénophon*, αρ. 30_{13}).

αρχικά παραχωρηθεί επί βυζαντινής κυριαρχίας[129]. Εν τούτοις, δεν μπορούμε να παραβλέψουμε ότι επί Σέρβων γενικότερα, αρχής γενομένης από την δεκαετή βασιλεία του Στέφανου Dušan, παραχωρήθηκαν ευρύτερα προνόμια μεταβίβασης προνοιών σε λαϊκούς με ειδική μνεία και στη δυνατότητα αφιέρωσης, που βεβαίως ευνοούσε περισσότερο τα μοναστήρια[130]. Στο έγγραφο της Ευδοκίας διαφαίνεται η προσπάθεια της μονής Ξενοφώντος να επωφεληθεί ανάλογων ρυθμίσεων, όταν πείθει τους προνοιαρίους της έκτασης που την ενδιαφέρει να αφιερώσουν τις (τέως) οικονομίες τους, και αυτοί, όπως τουλάχιστον η Ευδοκία, προβαίνουν στις πράξεις αφιερώσεως χωρίς επιφυλάξεις και όρους -απαραίτητους, εάν δεν είχε δοθεί το δικαίωμα αφιέρωσης[131].

Τελικά, αν και δεν γνωρίζουμε κατά πόσον η σερβική κυριαρχία ευνόησε τις μεταβιβάσεις της οικονομίας του Κομνηνούτζικου ούτε εάν μεταβιβάστηκε στη θυγατέρα του ως προίκα ή κληρονομία, μπορούμε να θεωρήσουμε βέβαιο ότι, παρά την αναφορά του τεχνικού όρου στο έγγραφο, η Ευδοκία δεν υπήρξε ποτέ κάτοχος *οἰκονομίας*, ή έστω κληρονόμος πρόνοιας μεταβιβασμένης σε δεύτερη γενιά, αλλά κυρία κτήσεων παλαιότερα δημόσιων και προνοιακών, τις οποίες απέκτησε μόνον όταν μετατράπηκαν σε γονικές είτε ως προικώα κτήματα είτε ως κληρονομικά από τον πατέρα της.

Περισσότερο αμφισβητήσιμη και ασαφής είναι η σχέση μιας γυναίκας της βυζαντινο-δυτικής αριστοκρατίας με ένα σύνολο ακινήτων στη Θεσσαλονίκη, γνωστό ως *αὐλὴ τοῦ Συργῆ*, από τα μέσα περίπου του 14ου αιώνα έως το 1415, οπότε απολύθηκε από τον Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγο πρόσταγμα που αφορούσε την τελευταία απόφαση για την τύχη της[132]. Διαδοχικοί κάτοχοι του κτήματος, όπως απαριθμούνται στο έγγραφο, υπήρξαν τόσο

129. Πρβλ. Ν. Οικονομιδης, Οἱ δύο Σερβικές κατακτήσεις τῆς Χαλκιδικῆς τὸν ΙΔ΄ αἰώνα, *Δίπτυχα* 2 (1980-81), 294-299.

130. Βλ. σχετικά σε Τ. Μανιατη-Κοκκινη, Προνομιακές παραχωρήσεις του σέρβου αυτοκράτορα Στεφάνου Dušan (1344-1355), *Βυζάντιο και Σερβία κατά τον ΙΔ΄ αιώνα* [Ἐθνικό Ἵδρυμα Ἐρευνῶν - Ἰνστιτοῦτο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν - Διεθνή Συμπόσια 3] (Αθήνα 1996), 299-329, όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία.

131. Πρβλ. τις πρόσκαιρες αφιερώσεις προνοιακών κτημάτων σε έγγραφα του 1313 και 1314 (*Docheiariou*, αρ. 13 και 14). Πιθανόν, βέβαια, και οι αφιερώσεις εδώ να έχουν επίσης σχέση με τις δυσκολίες καλλιέργειας λόγω έλλειψης εργατικών χεριών κατά τον 14ο αιώνα.

132. *Lavra* III, αρ. 163· βλ. στους στ. 4-5 του εγγράφου: ... *αὐλὴν* ... *μετὰ πάντων τῶν ἐν αὐτῇ ἐμφυματευτικῶν οἰκημάτων καὶ ἐργαστηρίων*... Σχετικά με την ερμηνεία του όρου, πρβλ. *Docheiariou*, 347.

δύο μοναστήρια (η μονή των Αγίων Αναργύρων Θεσσαλονίκης και η Νέα Μονή Χίου), που θα το κατείχαν στο μέλλον εξ ημισείας, όσο και λαϊκοί, οι ανώνυμοι *προνοιάριοι*, στους οποίους παραχωρήθηκε μεταξύ 1371 και 1384, και δύο πρόσωπα επώνυμα, οι, κατά το έγγραφο, *Συργῆς, θεῖος* του αυτοκράτορα (προ του 1360, περίπου), και *κυρὰ Καντακουζηνή, θεία* του επίσης και *εὐτυχεστάτη βασίλισσα* (1370-1371)[133].

Το περιεχόμενο του εγγράφου έχει ήδη απασχολήσει την έρευνα και πολύ περισσότερο οι δύο «συγγενείς» του αυτοκράτορα και η ταυτότητά τους[134]. Εδώ, καθώς αντικείμενο ενδιαφέροντος είναι η μόνη γυναίκα κάτοχος και η σχέση της με το κτήμα, θα επαναλάβουμε απλώς ότι η επικρατέστερη άποψη συνδέει τα δύο αυτά πρόσωπα μεταξύ τους ως μέλη της δυτικής καταγωγής οικογένειας των Lusignan. Έτσι, θεωρείται ότι *Συργῆν* (ή *Συργγεῖν τε Λουζουνίαν* ή *Ντελενουζίαν*) αποκαλούν στα βυζαντινά κείμενα τον Sire Guy de Lusignan, στρατηγό δύσεως, διοικητή Σερρών (1341-1342) και Αρμενίας (1342-1344)[135], ενώ ως *βασίλισσα Καντακουζηνή* εννοείται η θυγατέρα του Ισαβέλλα-Μαρία de Lusignan, σύζυγος του Μανουήλ Παλαιολόγου Καντακουζηνού δεσπότη του Μυστρά[136], αναφερόμενη σε άλλες πηγές ως Ζαμπέα Καντακουζηνή τε Λουζουνία[137].

Θα πρέπει, επίσης, να διευκρινίσουμε ότι η σχέση με την «αυλή» όλων των κατόχων της, εκκλησιαστικών και λαϊκών, δεν φαίνεται να ήταν διαφορετική από εκείνη που αυτονόητα τεκμαίρεται από τη μνεία μεταξύ αυτών και *προνοιαρίων*. Έτσι, η εναλλαγή αυτών των κατόχων επί 60ετία, περίπου, με αυτοκρατορικές προφανώς αποφάσεις, ενισχύει την άποψη σχε-

133. Για τις χρονολογίες που αντιστοιχούν, κατά προσέγγιση, στις παραχωρήσεις αυτές, βλ. *Lavra* III, 165.

134. Βλ. την βιβλιογραφία έως το 1979 σε *Lavra* III, 164-165, και τη μεταγενέστερη σε *PLP*, όπου στις επόμενες υποσημειώσεις. Σημαντικότερη παραμένει η μελέτη του P. Lemerle, πολύ χρήσιμη και για τις αμφιβολίες που διατυπώνει σχετικά με την ταυτότητα των δύο επώνυμων κατόχων (P. LEMERLE, Autour d'un prostagma inédit de Manuel II. L'aulè de Sire Guy à Thessalonique, *Silloge Bizantina in onore di S.G. Mercati - Studi Bizantini e Neoellenici* 9 (1957), 271-286 [= P. LEMERLE, *Le monde de Byzance: Histoire et institutions*, VR (London 1978), XXIII], στο εξής LEMERLE, Prostagma.

135. *PLP*, αρ. 92566. Συνοπτική αναφορά στη δράση του δυτικού αυτού επί βυζαντινού εδάφους βλ. σε Β. ΝΕΡΑΝΤΖΗ-ΒΑΡΜΑΖΗ, Διοικητές των Σερρών την εποχή των πρώτων Παλαιολόγων, *Βυζαντινά* 18 (1995-1996), 195-203, στις σ. 199-201. Πρβλ. και την αναφορά στην αρχή εγγράφου του Ιανουαρίου 1342: ... *παρὰ τοῦ περιποθήτου θείου τοῦ κραταιοῦ καὶ ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως... τοῦ Συργγεῖν...* (LEMERLE, Praktikon, 281_1).

136. *PLP*, αρ. 10981.

137. Βλ. *PLP*, αρ. 92549 και πρβλ. στον αρ. 10981.

τικά με το χαρακτήρα του ως δημόσιου κτήματος παραχωρούμενου με το καθεστώς των προνοιών (1371-1384) ή οικονομιών (στις δύο μονές) ή, έστω, μιας παρόμοιου τύπου πρόσκαιρης δωρεάς σε σημαντικά πρόσωπα ή μάλλον σε *προσγενεῖς* του βυζαντινού αυτοκράτορα, κατά τη συνήθη αναφορά μεταξύ των προσώπων που κατέχουν κρατική παραχώρηση (*οἰκονομίας*) στα έγγραφα απογραφικών παραδόσεων. Επομένως, δεν φαίνεται να υπάρχει δικαίωμα κυριότητας ούτε του Sire Guy ούτε κάποιου άλλου από τους διαδοχικούς, μετά από αυτόν, κατόχους της *αὐλῆς*, παρά την εντύπωση μόνιμης σχέσης με το κτήμα τόσο αυτού του ίδιου όσο και του ενός από τα μοναστήρια, η οποία μπορεί να βασισθεί σε κάποιες εκφράσεις του εγγράφου, εάν ερμηνευθούν κατά λέξη. Συγκεκριμένα, *τὴν αὐλὴν τοῦ μακαρίτου θείου της βασιλείας μου τοῦ Συργῆ ἐκείνου* μνημονεύει ο Μανουήλ Β΄, αν και αναφέρεται στην τύχη του κτήματος αμέσως μετά τον Συργή[138], χωρίς βεβαίως να πρωτοτυπεί σε σχέση με πολλές κτήσεις κοινών προνοιαρίων, που συνδέονται με το όνομα πρώην κατόχου και, μάλιστα, του πλέον πρόσφατου ή γνωστού. *Ὅθεν καὶ κυρία γενομένη ἡ... μονὴ τῆς τοιαύτης αὐλῆς*, συνεχίζει ο αυτοκράτορας συμπληρώνοντας, όμως, τη φράση με τρόπο που περιορίζει την έννοια της λέξης «κυρία» στη σημασία του κατόχου και περιγράφει τα πραγματικά δικαιώματα της μονής των Αγ. Αναργύρων: *κατεῖχε καὶ ἐνέμετο ταύτην ἐπὶ χρόνοις τισίν*[139].

Σχετικά με τη μοναδική γυναίκα μεταξύ των κατόχων, αν και εκ πρώτης όψεως δεν τίθεται θέμα διαφοράς της δικής της από τις άλλες παραχωρή-

---

138. *Ἡ ἁγία μοι καὶ δέσποινα ἡ μάμμη τῆς βασιλείας μου, ἡ ἀοίδιμος καὶ μακαρία κυρὰ Ἄννα, εὐηργέτησε δι' ὁρισμοῦ ἐγγράφου αὐτῆς πρὸς τὴν... μονὴν τῆς βασιλείας μου, τὴν εἰς ὄνομα τιμωμένην τῶν ἁγίων καὶ θαυματουργῶν Ἀναργύρων, τὴν αὐλὴν...* (*Lavra* III, αρ. 163_{1-4}). Βλ. σχετικά με τη χρονολογία αυτού του εγγράφου της συζύγου του Ανδρονίκου Γ΄ σε *Lavra* III, 165 (πρβλ. και πιο πάνω, υποσημ. 133). Μνεία του ίδιου *ὁρισμοῦ* της Άννας βλ. και στους στ. 9, 23-24 και 27 του εγγράφου μας.

139. *Lavra* III, αρ. 163_{8-9}. Θα επαναλάβω εδώ εν συντομία (πρβλ. ΜΑΝΙΑΤΗ-ΚΟΚΚΙΝΗ, *Δωρεές - ξένοι*, 47 σημ. 76 και 44-47, όπου αναφέρομαι στον Συργή ή Sire Guy) τη διαφωνία μου σχετικά με την αναφορά στους διαδοχικούς κατόχους της *αὐλῆς* ως «propriétaires successifs», πράγμα που επεσήμανα τουλάχιστον σε μία μελέτη, η οποία έχει και έμμεση σχέση με το θέμα μας (A. TZAVARA - TH. GANCHOU, La *Principissa Caterina Paleologina* à propos des *Βασίλισσαι* de Morée - Fin XIVe - début XVe siècle, *Ἑῴα και Ἑσπέρια* 4 (1999-2000), 67-86, σ. 77-78 σημ. 49). Πιθανόν, βέβαια, να παρασύρθηκαν από αυτήν ακριβώς την «αντιφατική» αναφορά στο έγγραφο της Μ. Λαύρας, όπως, ίσως, και ο P. Lemerle παλαιότερα, ο οποίος επεσήμανε μεν την «εξαιρετικά μεγάλη κινητικότητα των έγγειων κτήσεων στο Βυζάντιο», αλλά δεν σημείωσε ότι εδώ πρόκειται για εναλλαγή πολυάριθμων κατόχων δημόσιας γης με αυτοκρατορική παραχώρηση (βλ. LEMERLE, Prostagma, 286).

σεις, παραμένουν ερωτηματικά, στα οποία κυρίως με υποθέσεις είναι δυνατόν να δοθεί απάντηση. Κατ' αρχάς, με δεδομένη τη χρονολογική σειρά παραχώρησης της *αὐλῆς* και την πρόσκαιρη σχέση με το κτήμα όλων των αναφερομένων το έγγραφο, δεν φαίνεται να υπάρχει το 1370, όταν η Καντακουζηνή αποκτά το συγκεκριμένο κτήμα, οποιοδήποτε κληρονομικό δικαίωμά της επ' αυτού, παρά το γεγονός ότι είχε δωρηθεί στον πατέρα της Συργή παλαιότερα -πιθανότατα επί Ιωάννου Ε΄ Παλαιολόγου- ή και στον αδελφό της, εάν ισχύει μία από τις υποθέσεις του P. Lemerle, σύμφωνα με την οποία ο Συργής του εγγράφου μας είναι ένας γιος με τα ίδια κληρονομικά δικαιώματα επί της κτήσης[140]. Και εάν ακόμη ο Συργής-πατέρας είχε αποκτήσει το δικαίωμα κληρονομικής μεταβίβασης στο γιο του, οπότε έχουμε εμφανώς ρυθμίσεις για κάτοχο *οἰκονομίας*, η *αὐλή* «του» είτε αποσπάται από αυτόν είτε δεν του ανήκει πλέον όταν παραχωρείται εκ νέου - από τη δεύτερη γυναίκα που μνημονεύεται στο έγγραφό μας, την αυτοκράτειρα Άννα, με ορισμό, που επικυρώνεται και με χρυσόβουλλο του Ιωάννη Ε΄[141]. Υπάρχει, όμως, και η πιθανότητα κατά το ενδιάμεσο από το θάνατο του γνωστού πατέρα-Συργή διάστημα (1344-1360, περίπου), για το οποίο δεν αναφέρεται πληροφορία στο έγγραφο, η *αὐλή* να μην είχε παραχωρηθεί. Δεν θα πρέπει, βέβαια, να αποκλείσουμε την πιθανότητα να προέβαλε η Καντακουζηνή το επιχείρημα της προγενέστερης παραχώρησης στον Συργή για να πείσει τον «ανεψιό» της αυτοκράτορα ότι, εγκατεστημένη στο Μυστρά, επιθυμούσε τη συγκεκριμένη κτήση στη Θεσσαλονίκη[142]. Στο έγγραφό μας το αίτημα και η ικανοποίησή του περιγράφονται με τις τυπικές αόριστες εκφράσεις, που επιδέχονται και αυτήν την ερμηνεία: *Χρόνου δὲ διαγενομένου, καὶ τῆς βασιλείας μου ἐπιδημησάσης εἰς τὰ μέρη τῆς Πελοποννήσου..., ἐζήτησε καὶ παρεκάλεσε τὴν βασιλείαν μου ἡ μακαρῖτις θεία αὐτῆς εὐτυχεστάτη βασίλισσα κυρὰ - ἡ Κατακουζηνὴ ἵνα εὐεργετήσῃ πρὸς αὐτὴν τὴν τοιαύτην αὐλήν, ἣν δὴ καὶ εὐηργέτησε πρὸς αὐτὴν ἡ βασιλεία μου*[143].

Εν τούτοις, για όποιο λόγο και να έγινε η παραχώρηση στην Καντακουζηνή δεκαέξι χρόνια μετά το θάνατο του πατέρα της και μία δεκαετία, περίπου, μετά την δωρεά στο μοναστήρι, δεν διέφερε από τις προηγούμενες, τουλάχιστον ως προς τα δικαιώματα. Έτσι, η πρόσκαιρη και εξαρτώμενη από τη βούληση του αυτοκράτορα δωρεά αφαιρέθηκε πολύ γρήγορα από

140. Βλ. LEMERLE, Prostagma, 285.

141. *Lavra* III, αρ. $163_{1-4,\ 9-11}$. Βλ. πιο πάνω, υποσημ. 138.

142. Πρβλ. LEMERLE, Prostagma, 280, όπου υποστηρίζεται ότι θα κατείχε άλλες πατρογονικές κτήσεις.

143. *Lavra* III, αρ. 163_{11-14}.

τη συγγενή του αυτοκράτορα (*ἐδημοσιεύθη*) για να ακολουθήσει την τύχη των μοναστικών κτημάτων της Θεσσαλονίκης (και του Αγίου Όρους) μετά το 1371 (*τῶν πραγμάτων ἄλλως μεταβληθέντων*), να δοθεί δηλαδή σε «ανώνυμους» προνοιαρίους επιλογής του αυτοκράτορα. Πάντως, η βραχύβια σχέση της κυρίας αυτής με κτήση που υπήρξε οικονομία μοναστική (παρά την απουσία χαρακτηριστικού όρου) και πρόνοια λαϊκών, και οπωσδήποτε κάθε άλλο παρά ιδιοκτησία, δύσκολα θα χαρακτηριζόταν κληρονομική μεταβίβαση ή και παραχώρηση *οἰκονομίας*, όρο που θα μπορούσαμε τελικά να χρησιμοποιήσουμε για τον Συργή και κάθε άλλο «προσγενή» του αυτοκράτορα, ο οποίος απολαμβάνει μιας δωρεάς με τους ίδιους όρους. Η ιδιότητά της ως συζύγου του δεσπότη του Μυστρά, ασχέτως προς τη δυτική καταγωγή της οικογένειάς της, την εντάσσει στη βυζαντινή πραγματικότητα[144], κατά την οποία, παρά τις δυτικές επιδράσεις, το γεγονός της παραχώρησης της *αὐλῆς* σε μία γυναίκα -και όχι της απόκτησης έστω ως κληρονομίας ή προίκας- φαίνεται χωρίς προηγούμενο για τα γνωστά δεδομένα της εποχής και μάλλον παρακινδυνευμένη ως υπόθεση.

Η τελευταία κυρία που θα μας απασχολήσει φέρει το επώνυμο γνωστής κατά τον 14ο και 15ο αιώνα οικογένειας, των σερβικής καταγωγής Δεβλιτζηνών, οι οποίοι εμφανίζονται ως ιδιαίτερα προνομιούχοι σε αρκετά έγγραφα της μονής Δοχειαρίου[145]. Πρόκειται για την Μαρία Δεβλιτζηνή[146], καταγόμενη από την οικογένεια των Αγγέλων και δεύτερη σύζυγο του Μανουήλ Δεβλιτζηνού, *ἄρχοντος* στρατιωτικού, *δούλου* και *οἰκείου* του αυτοκράτορα[147], την οποία συναντούμε στο ίδιο αρχείο μετά τον θάνατο του συζύγου της (καλοκαίρι του 1384)[148]. Το έγγραφο, μάλιστα, που ιδιαιτέρως ενδιαφέρει εδώ συντάσσεται αμέσως μόλις χηρεύει η Δεβλιτζηνή, τον Αύ-

144. Πρβλ. όσα υποστηρίζω σχετικά σε ΜΑΝΙΑΤΗ-ΚΟΚΚΙΝΗ, *Δωρεές - ξένοι*, σ. 79-80 και passim.

145. Για τους Δεβλι(/η)τζηνούς ή Δοβλυτζηνούς βλ. γενικά τα σχόλια του Ν. Οικονομίδη σε *Docheiariou*, passim, καθώς και την αφιερωμένη στην οικογένεια μελέτη του: N. OIKONOMIDES, The Properties of the Deblitzenoi in the Fourteenth and Fifteenth Centuries, *Charanis Studies. Essays in Honor of Peter Charanis*, έκδ. A. LAIOU-THOMADAKIS (New Brunswick 1980), 176-198.

146. Πρβλ. *PLP*, αρ. 5165 και, κυρίως, αρ. 91757 (βλ. στην επόμενη υποσημ.).

147. Για τους τίτλους αυτούς βλ. μεταξύ άλλων *Docheiariou*, αρ. 47_{31}, 48_{1} και 49_{1}. Σχετικά με τον Μανουήλ Δ., πρβλ. *PLP*, αρ. 5173 και βλ. αρ. 91757, όπου τα ορθά στοιχεία.

148. Βλ. σχετικά *Docheiariou*, 254, όπου εν συντομία όσα περιλαμβάνονται στην ειδικότερη μελέτη του Ν. Οικονομίδη. Ο Μανουήλ σκοτώνεται από τους Τούρκους λίγο πριν συνταχθεί το έγγραφο του 1384 (βλ. *Docheiariou*, αρ. 58_{14-15}).

γουστο του 1384[149], μέσα δηλαδή στο διάστημα των τριών μηνών, σύμφωνα με το περιθώριο που καθορίζεται από το νόμο για την αποτίμηση της απομένουσας προίκας και την αποζημίωση στο ακέραιο της χήρας[150] -αυξημένου κατά το *ὑπόβολον*[151].

Προκαλεί, λοιπόν, η χήρα του Δεβλιτζηνού την αποτίμηση τόσο της προίκας που της απέμενε όσο και της περιουσίας του συζύγου της, εις βάρος της οποίας θα αποζημιωνόταν, εάν διαπιστωνόταν απώλεια, καθώς η προίκα της ήταν ήδη αποτιμημένη:

Τοῦ οἰκείου τῷ ... βασιλεῖ κῦρ Μανουὴλ τοῦ Δοβλυτζηνοῦ τὸν βίον ἀπολιπόντος, ἡ ἐκείνῳ κατὰ πρῶτον συνοικέσιον χρηματίσασα σύζυγος κυρὰ Μαρία ἐζήτησε καὶ ἠξίωσε... ὡς ἂν... ἴδωμεν καὶ ἀναθεωρήσωμεν τά τε προικιμαῖα αὐτῆς πράγματα, κινητὰ δηλονότι καὶ ἀκίνητα, ἀλλὰ δὴ καὶ τὰ τοῦ εἰρημένου ἀνδρὸς αὐτῆς καὶ ἐκ τούτων πάντων τὸ ἱκανὸν αὐτῆς τῆς ἰδίας προικὸς ποιησώμεθα, σημειώνουν αρχικά οι εκπρόσωποι της μητρόπολης της Θεσσαλονίκης[152] και υπολογίζουν ότι από την *διατετ(ε)ιμημένην προῖκα*, την *ποσουμένην εἰς λίτρας ὑπερπυρικὰς εἰκοσιδύο*, δηλαδή σε 1584 *ὑπέρπυρα*, μετά την αφαίρεση των «περισωζωμένων» αξίας 1005 υπερπύρων, τα *λείποντα* ανέρχονται σε 579 νομίσματα. Μετά δε την προσθήκη του *ἀναλογοῦντος τρίτου αὐτῆς*[153] και όσων άλλων δικαιούται η χήρα, *ὁμοῦ τὰ ὀφειλόμενα τῇ γυναικί αὐξάνονται* σε *ὑπέρπυρα* 1195, αντί των οποίων *ἐδόθησαν αὐτῇ ἀπὸ τῆς εὑρεθείσης τοῦ ἀνδρὸς αὐτῆ<ς> περιουσίας* διάφορα κινητά και ακίνητα αξίας 374 υπερπύρων. Επομένως, *λείπονται*, τελικά, *τῇ γυναικὶ εἰς ἱκάνωσιν τῶν ὀφειλομένων αὐτῇ πάντων ὑπέρπυρα* 821 και, συμπληρωματικά, άλλα 50 (ως έξοδα χηρείας κ.ά.)[154]. Καθώς δε αυτό το ποσόν των 871 νομισμάτων ήταν, προφανώς, αδύνατον να καλυφθεί από τη διατιμημένη περιουσία του Δεβλιτζηνού, αποφασίζεται να της παραδοθούν και αδιατίμητα κτήματα, μεταξύ των οποίων και κάποια που έχουν ιδιαίτε-

---

149. *Docheiariou*, αρ. 49 (για τη χρονολόγηση βλ. στ. 45).

150. Σχετικά και τα δικαιώματα της χήρας ως προς την προίκα της σε περίπτωση θανάτου του συζύγου, βλ. *Ἀρμενόπουλος*, βιβλίο Α΄ 13, 34, 35, κυρίως, και 25, 28, 33 κ.ά., και πρβλ. *Docheiariou*, 259-260.

151. Πρόκειται για την προγαμιαία δωρεά από την περιουσία του άνδρα υπέρ της συζύγου του, που παρέμενε, όμως, υπό τη διαχείριση του συζύγου κατά τη διάρκεια του γάμου (βλ. *Ἀρμενόπουλος*, βιβλίο Δ΄ 13, κυρίως, και σ. 421). Βλ. και J. BEAUCAMP, Προικοϋπόβολον-ὑπόβολον-ὑποβάλλω, *Ἀφιέρωμα στὸν Νίκο Σβορῶνο*, ἐκδ. Β. ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ, ΧΡ. ΜΑΛΤΕΖΟΥ, Ν. Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ, τ. Α΄ (Ρέθυμνο 1986), 153-161.

152. *Docheiariou*, αρ. $49_{1\text{-}4}$.

153. Βλ. πιο πάνω τα σχετικά με το *ὑπόβολον*.

154. *Docheiariou*, αρ. $49_{5\text{-}6,\ 12\text{-}15,\ 21\text{-}23,\ 38}$.

ρο ενδιαφέρον για το θέμα μας[155]:

Ἀνθ' ὧν δὴ πάντων παρεδόθησαν αὐτὴ [sic] *ἀδιατιμήτως κατὰ τὸ παρὸν τὰ... χωράφια.... καὶ εἰς τὰς Ἑρμύλιας χωράφια γονικὰ τοῦ ἀνδρὸς...*

Με αυτή τη διαδικασία η Μαρία Δεβλιτζηνή αποκτά δικαίωμα κατοχής επί όλων των αναφερομένων στο έγγραφο κτημάτων του συζύγου της, προφανώς ιδιόκτητων και κληρονομικών, τα τελευταία από τα οποία, όμως, χαρακτηρίζονται ιδιαιτέρως ως *γονικά*. Ο όρος δηλώνει βεβαίως επίσης κληρονομικές κτήσεις, αλλά συχνά παραπέμπει σε εκ μετατροπής κληρονομικά πρώην προνοιακά κτήματα[156] και, επομένως, είναι εύλογο να θεωρήσουμε ότι η Δεβλιτζηνή θα κατέχει και κτήματα που ανήκαν προηγουμένως στην πρόνοια του συζύγου της ή, έστω, κτήματα που και ο ίδιος είχε κληρονομήσει ως «τέως προνοιακά». Το συμπέρασμα αυτό δεν είναι βεβαίως αβάσιμο, καθώς είναι γνωστές οι κτήσεις του πατέρα του Μανουήλ, Δημητρίου Δεβλιτζηνού[157], στο χωριό Ερμήλεια της Χαλκιδικής, οι οποίες αποτελούσαν το ένα τέταρτο της μεγάλης *οἰκονομίας* του και μετατράπηκαν σε γονικές το 1349 με χρυσόβουλλο του Ιωάννη ϛ΄ Καντακουζηνού[158].

Φαίνεται, όμως, ότι ισχύουν εξ ίσου δύο επί μέρους παρατηρήσεις, οι οποίες σχεδόν ακυρώνουν τα πραγματικά δικαιώματα της χήρας αυτής επί πρώην προνοιακών κτήσεων. Πρώτον, δεν της παραδίδονται επειδή τα δικαιούται ως κληρονόμος αλλά εξ ανάγκης και ελλείψει άλλων περιουσιακών στοιχείων, που θα επαρκούσαν για την αποζημίωσή της, ενώ, όταν αποτιμηθούν *ἕξει ἐκ τούτων τὸ ἱκανὸν κατὰ προτίμησιν, ...* και, εάν υπάρξει υπόλοιπο από αυτά, *ἵνα ἵσταται λόγω τῶν παιδῶν τοῦ ἀνδρός*[159], πρόβλεψη που επιτρέπει να πιθανολογήσουμε ότι ίσως, τελικά, τα *γονικὰ* κτήματα της Ερμήλειας δεν θα παρέμεναν στην κατοχή της Δεβλιτζηνής. Και δεύτερον, εάν η πρώτη παρατήρηση είναι κατά το τελευταίο μέρος υποθετική, είναι μάλλον βέβαιο ότι η Μαρία Δεβλιτζηνή δεν επωφελήθηκε ποτέ από την κατ' ανάγκην ρύθμιση και δεν απέκτησε τα κτήματα αυτά, όπως και ο Ν. Οικονομίδης σημείωσε, εφ' όσον η Ερμήλεια ήταν στα χέρια των Τούρκων. Εξ άλλου, στο ίδιο το έγγραφο είναι προφανής η αβεβαιότητα σχετικά με την πραγματοποίηση της τελευταίας απόφασης και την πλήρη αποζημίωση της χήρας Δεβλιτζηνής από τα αδιατίμητα κτήματα: *...ἀποφερομένη τὸ*

155. *Docheiariou*, αρ. $49_{38\text{-}40}$.

156. Βλ. τις πολλές μνείες του όρου στα έγγραφα αντί του *κατὰ λόγον γονικότητος*.

157. Βλ. και *PLP*, αρ. 91756.

158. *Docheiariou*, αρ. 26. Βλ. σχετικά και τη γνώμη του εκδότη των εγγράφων Ν. Οικονομίδη. στις σ. 112-113.

159. *Docheiariou*, αρ. $49_{42\text{-}43}$.

ἴσως ἐκ τούτων εἰσόδημα, ἕως ἂν δῷ ὁ καιρὸς διατιμηθῆναι αὐτά. Τοῦ καιροῦ γάρ, Θεοῦ διδόντος, πρὸς τὸ εἰρηνικώτερον ἐλθόντος διατιμηθήσονται ταῦτα πάντα...[160].

Συμπεράσματα[161]

Η δυσκολία να καταλήξουμε σε ασφαλή γενικά συμπεράσματα[162] μάλλον επιβεβαιώνεται μετά την εξέταση των περιορισμένων αριθμητικά πηγών μας, πολλές από τις οποίες είδαμε ότι επιδέχονται πολλαπλές ερμηνείες. Εν τούτοις, οι παρατηρήσεις που διατυπώθηκαν, έστω και ως υποθέσεις ή προβληματισμός, είναι δυνατόν να αποτελέσουν ένα πλαίσιο περιγραφής της σχέσης των γυναικών με το θεσμό *προνοίας-οἰκονομίας* ή, διαφορετικά, με το δικαίωμα «κατοχής και νομής» (*κατέχειν καί νέμεσθαι*)[163] γης και καλλιεργητών-παροίκων παραχωρημένων από το Κράτος και, επομένως, το δικαίωμα απολαβής της αντίστοιχης ετήσιας προσόδου (*ποσοῦ* ή *ποσότητος*).

Πρώτον. Η εξέταση μαρτυριών περιορίστηκε στις διπλωματικές, κυρίως, πηγές και, χρονολογικά, στους τελευταίους βυζαντινούς αιώνες -εκ των πραγμάτων και για προφανείς λόγους. Κατ' αρχάς, είναι λογικό να περιλαμβάνονται στα έγγραφα οι πρωτογενείς και εγκυρότερες πληροφορίες για το θέμα μας, ενώ κείμενα -όπως των Ιωάννη Αποκαύκου και Γρηγορίου Κυπρίου- παρέχουν στοιχεία περισσότερο ασαφή, που προϋποθέτουν τη γνώση των αντίστοιχων εγγράφων, ενώ έγγραφα θα αποτελούσαν την κύρια πηγή και για τις ελάχιστα λεπτομερείς μνείες των ιστορικών -συγκεκριμένα εδώ του Παχυμέρη. Εξ ίσου δικαιολογημένο θεωρώ ότι οι συγκε-

160. *Docheiariou*, αρ. $49_{41\text{-}42}$.

161. Πρβλ. για τα στοιχεία που θα αναφερθούν και τους Πίνακες I-II.

162. Δυσκολία που, όσον αφορά το θέμα μας, παραπέμπει και στη γενικότερη διαπίστωση για την αδυναμία της έρευνας να απαντήσει οριστικά σε ερωτήματα που αφορούν τις γυναίκες, όπως τονίζει και η A. LAIOU, Observations on the Life and Ideology of Byzantine Women, *BF* 9 (1985), 59-102 = Η ΙΔΙΑ, *Gender, Society and Economic Life in Byzantium*, [Variorum] (1992), II, στη σ. 59.

163. Κατά τις γνωστές και συνήθεις εκφράσεις (βλ. εδώ την περίπτωση των Σαραντηνών κ. ά.) στα έγγραφα που αφορούν την παραχώρηση (αυτοκρατορικά προστάγματα και χρυσόβουλλα ή πρακτικά των αρμοδίων οικονομικών υπαλλήλων). Σχετικά με την «νομή» ως νομικό όρο και, μάλιστα, με εγγενή δυσκολία ακριβούς προσδιορισμού, πρβλ. Ε. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, *Ἡ νομολογία τῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων τῆς βυζαντινῆς καί μεταβυζαντινῆς περιόδου σέ θέματα περιουσιακοῦ δικαίου, Ι 'Ενοχικό δίκαιο - 'Εμπράγματο δίκαιο* ('Αθήνα 1992), 141 κ.εξ.

κριμένες πηγές χρονολογούνται μετά την άλωση του 1204 και μέχρι τα τέλη του 14ου αιώνα, χρονική περίοδο που, όπως εξ αρχής σημειώθηκε, συμπίπτει με τη μεγαλύτερη ακμή του θεσμού -εάν ως «ακμή» θεωρήσουμε την πληθώρα μαρτυριών για παραχώρηση *οἰκονομιῶν-προνοιῶν* σε εκκλησιαστικά ιδρύματα και σε λαϊκούς-, αλλά και με την εξέλιξη στο νομικό καθεστώς του θεσμού κατά την Παλαιολόγεια εποχή. Σχετικά με την εξέλιξη αυτή, όμως, που φαίνεται να διαφοροποιεί υπέρ των κατόχων τις πρόνοιες ως δωρεές ανακλητές, θα πρέπει να λάβουμε υπ' όψιν εδώ ότι κατά τη διάρκεια όλης αυτής της θεωρούμενης ως δεύτερης περιόδου του θεσμού παρατηρείται η «συνύπαρξη» τόσο της αρχικής του μορφής (δια βίου κάτοχοι) όσο και της νέας προνομιακής (μεταβίβαση της πρόνοιας σε δεύτερη γενιά ή μετατροπή τμήματός της σε κληρονομικό)[164]. Μεταξύ, λοιπόν, των πολλών *προνοιαρίων*, πρόσκαιρων δηλαδή «κυρίων» παροίκων και γης, και των επίσης πολυάριθμων προνομιούχων, που γίνονται κύριοι *κατὰ λόγον γονικότητος* συγκεκριμένων τέως προνοιακών κτημάτων, μνημονεύονται και οι «κυρίες» που διαπιστώσαμε ότι διακρίνονται με χαρακτηριστικό τρόπο, κατά τον 13ο και τον 14ο αιώνα, μεταξύ των πολλών ήδη γνωστών κυριών κτημάτων από σύμβαση[165] και, ειδικότερα, προερχομένων από την ιδιόκτητη οικογενειακή τους περιουσία. Μετά τα τέλη του 14ου αιώνα δεν εντοπίζονται αντίστοιχες μαρτυρίες, γεγονός που μάλλον οφείλεται στις ιδιαίτερες συγκυρίες των τελευταίων βυζαντινών ετών. Με τις συγκυρίες γενικά θα πρέπει να συνδεθεί και ο τοπικός προσδιορισμός των κτήσεων των γυναικών αυτών και να ερμηνευθεί αναλόγως τόσο η υπεροχή του μακεδονικού χώρου ή του μικρασιατικού όσο και η μοναδικότητα των περιπτώσεων από την Ήπειρο και τη Θεσσαλία.

Δεύτερον. Η ταυτότητα ή η ιδιότητα των γυναικών που μας απασχόλησαν, όταν αναφέρεται, τις συνδέει με τον κάτοχο της συγκεκριμένης πρόνοιας ή οικονομίας και, μάλιστα, με στενό συγγενικό δεσμό. Έτσι, μεταξύ των ανώνυμων και των είκοσι[166] επώνυμων γυναικείων προσώπων (οκτώ του 13ου αιώνα και δώδεκα του 14ου) εμφανίζονται στις πηγές μας η χήρα και μητέρα δύο διαδοχικών κατόχων, οι χήρες κατόχων και μητέρες μελλο-

164. Την άποψη τεκμηριώνω σε ΜΑΝΙΑΤΗ-ΚΟΚΚΙΝΗ, *Πρόνοια*.

165. Εννοούνται η κληρονομία, προίκα, αγορά κ.λπ. τρόποι απόκτησης ιδιοκτησίας.

166. Σε είκοσι ανέρχονται οι επώνυμες γυναίκες που αναφέρονται στις πηγές μας, εάν συνυπολογίσουμε τις θυγατέρες των Βλαττερών και των Αγγέλων, οι οποίες έχουν έμμεση σχέση με τις δύο υποθέσεις. Η Άννα Κασταμονίτη δεν υπολογίζεται εδώ, καθώς η σχέση της με την περίπτωση που εξετάσθηκε είναι εντελώς περιστασιακή.

ντικών κατόχων (πολλές, άγνωστου αριθμού), χήρες προνοιαρίων με ανήλικα παιδιά (1) ή έγγαμη θυγατέρα (1), θυγατέρες προνοιαρίων (7), η θυγατέρα και χήρα διαδοχικών κατόχων οικονομίας, χήρες χωρίς, μάλλον, παιδιά (2-5;), χήρες ή θυγατέρες προνοιαρίων (2;), η αποβιώσασα σύζυγος ζώντος προνοιαρίου και η πρώτη σύζυγος άλλου και μητέρα του επόμενου κατόχου.

Μεταξύ αυτών τρεις αναφέρονται και ως μοναχές, αλλά, αν και τις αφορούν οπωσδήποτε τα ερωτήματα που προκαλεί γενικά η «περιουσία» μοναχών, δεν θεώρησα ότι έπρεπε να γίνουν αντικείμενο ιδιαίτερης έρευνας, όπως οι άνδρες μοναχοί «κάτοχοι» πρόνοιας-οικονομίας[167]. Η άποψή μου βασίζεται στο γεγονός ότι είναι τόσο εμφανής στις πηγές η υπεροχή της συγγενικής σχέσης τους με προνοιαρίους (οι δύο είναι θυγατέρες και η άλλη χήρα και μητέρα κατόχων), ώστε αυτή και μόνον φαίνεται να τις συνδέει με τα συγκεκριμένα δικαιώματα και όχι η ιδιότητά τους ως μοναχών.

Ως προς την κοινωνική τους θέση, αν και εκείνη των «γυναικών» ή της «μητέρας» δεν προσδιορίζεται από τον Παχυμέρη και τον πατριάρχη Γρηγόριο, ενώ και των περισσότερων επωνύμων απλώς εικάζεται από τα στοιχεία της ταυτότητάς τους ή τον μέτριας αξίας τίτλο των συζύγων τους, είναι λογικό να υποθέσουμε ότι όλες οι κυρίες των πηγών μας που αναφέρονται ως συγγενείς πρώτου βαθμού προνοιαρίων ανήκαν τουλάχιστον στη μέση τάξη[168]. Στην ανώτερη τάξη εντάσσονται με βεβαιότητα η Καντακουζηνή και η Λασκαρίνα, ως συγγενείς αυτοκρατόρων, αλλά είναι μάλλον σαφές ότι και πολλές από τις υπόλοιπες προέρχονταν από γνωστές οικογένειες της εποχής με οικονομική επιφάνεια ή «οικειότητα» με τους Παλαιολόγους και, βεβαίως, ανάλογη θέση στην τοπική κοινωνία (όπως, προφανώς, η *εὐγενεστάτη κυρία* η Βλαττερού ή η Βράναινα).

Τρίτον. Εάν συνδυάσουμε τον απλό ή πολλαπλό συγγενικό δεσμό των συγκεκριμένων γυναικών με τους άνδρες κατόχους των προνοιών-οικονομιών, τη σχέση τους με τα παραχωρημένα από τον αυτοκράτορα κτήματα ή προνόμια, τις αποφάσεις του Κράτους που αφορούν τη σχέση αυτή και τη γνωστή μετέπειτα τύχη των κτημάτων, θα εντάσσαμε τις περιπτώσεις του

167. Βλ. πιο πάνω, υποσημ. 2.
168. Είναι γνωστή η άποψη του G. Ostrogorsky και μεγάλης μερίδας ερευνητών για τους προνοιαρίους ως μικρούς, έστω, αριστοκράτες. Έχω ήδη υποστηρίξει αρκετά διαφορετική άποψη, ότι ανήκαν τόσο στη μέση όσο και στην ανώτερη τάξη, ενώ η πλειοψηφία κάθε άλλο παρά «αριστοκρατία» θα μπορούσε να χαρακτηρισθεί (πρβλ. ΜΑΝΙΑΤΗ-ΚΟΚΚΙΝΗ, Προνοιάριοι και Η ΙΔΙΑ, Δικαιούχοι γαιοπροσόδων).

13ου και του 14ου αιώνα (επτά και δέκα, αντιστοίχως) σε τρεις μάλλον διακριτές «κατηγορίες»:

α. Αναλογία με τις προνοιακές παροχές μπορεί να αναζητηθεί μόνον σε μία από τις τελευταίες χρονολογικά μαρτυρίες, την άμεση παραχώρηση σε γυναίκα δημόσιου κτήματος (Καντακουζηνή, 1370-71). Εν τούτοις, αν και η περίπτωση συγκέντρωνε όλους τους λόγους για εξαιρετική μεταχείριση της κατόχου από το Κράτος, η δωρεά δεν χαρακτηρίστηκε ως «πρόνοια» και επανήλθε πολύ γρήγορα στο δημόσιο για να παραχωρηθεί σε άνδρες προνοιαρίους.

Τα επίσης άμεσα δικαιώματα γυναικών που διαπιστώθηκαν σε άλλες τρεις περιπτώσεις αφορούν την κυριότητα *οἰκονομίας* (1364) ή τμημάτων (ante1330 και 1344), ενώ σε μία τέταρτη περίπτωση προβλέπεται η «προσωρινή» κτήση αντίστοιχων *γονικῶν* κτημάτων (Δεβλιτζηνή, 1384). Η παρατηρούμενη διαφορά στην *ποσότητα* -καθώς μοναδική μεταξύ των μαρτυριών είναι η απόκτηση του συνόλου μιας *οἰκονομίας*- και η μεταβίβαση άλλοτε ως κληρονομίας και άλλοτε ως προίκας είναι, βεβαίως, αξιοσημείωτα στοιχεία, αλλά σημαντικότερο θεωρώ το γεγονός ότι πρόκειται για κτήσεις που σαφώς θα χαρακτηρίζαμε ως «τέως» προνοιακές από την εποχή ήδη που ανήκαν στον προηγούμενο (άνδρα) κάτοχό τους, ως κτήσεις δηλαδή για τις οποίες οι συγκεκριμένοι συγγενείς των γυναικών προνοιάριοι είχαν αποκτήσει προνόμια ικανά να τις ταυτίσουν σχεδόν ή και πλήρως με τις κοινές κληρονομικές. Έτσι, ακόμη και στην περίπτωση της Σουλτανίνας (1344), η οποία ζήτησε και απέκτησε προνομιακή *ποσότητα* είναι μάλλον προφανές ότι τα προνόμια παρέχονται «συμπληρωματικά», καθώς η οικονομία είχε ήδη μεταβιβασθεί στο γιο της.

Στην ίδια κατηγορία θα εντάσσονταν και οι δύο χρονολογικά πολύ προγενέστερες περιπτώσεις του 13ου αιώνα, των γυναικών που είχαν προαποβιώσει των συζύγων τους προνοιαρίων, εάν τα στοιχεία που παρέχουν ο Απόκαυκος και ο Γρηγόριος Κύπριος δηλώνουν, παρά τις βάσιμες αμφιβολίες, μια πραγματική κατάσταση (*πρόνοια* άνδρα «προερχόμενη» από τη μητέρα του, πριν από το 1283-1289) και νόμιμα δικαιώματα (κυριότητα προνοιακών κτημάτων αντί προικώων, 1219-1224 ή 1226, που μαρτυρείται μόνον ως «προσωρινή» το 1384).

β. Οι γυναίκες που αποτελούν τη δεύτερη κατηγορία έχουν τη διπλή ιδιότητα της χήρας προνοιαρίου και συγχρόνως της μητέρας του επόμενου κατόχου, κάποτε απλώς μελλοντικού ή επίδοξου. Σαφέστερο παράδειγμα θα θεωρούσαμε τις «γυναίκες» των στρατιωτών του Μιχαήλ Παλαιολόγου, που θεωρούνται ως οι πρώτοι προνοιάριοι που θα απολάμβαναν του προ-

νομίου της μεταβίβασης πρόνοιας στα παιδιά τους. Η πιθανότητα να ήταν σε πολύ νεαρή ηλικία αυτά τα παιδιά ή, ακόμη περισσότερο, ο θάνατος του πατέρα τους να είχε προηγηθεί της δικής τους γέννησης εμπλέκει τις χήρες ή και απαιτεί την ανάμειξή τους στη διατήρηση της πρόνοιας μέχρι να φθάσει το παιδί στην ανάλογη ηλικία που θα μπορούσε να θεωρηθεί ως πραγματικός κάτοχος της πατρικής πρόνοιας. Εάν αυτό σήμαινε πάντοτε μια «επίσημη» αρμοδιότητα της χήρας-μητέρας ως επιτρόπου του ανήλικου παιδιού[169], δεν μπορούμε να το γνωρίζουμε με βεβαιότητα. Εξ άλλου, από τις μεταγενέστερες πηγές δεν τεκμαίρονται τέτοια δικαιώματα ή υποχρεώσεις της μητέρας μελλοντικού προνοιαρίου, εκτός, ίσως, από την περίπτωση της Αγγελίνας (1269), η οποία αναφέρει εαυτήν ως εκπρόσωπο των παιδιών της και «συγκάτοχο» των δικαιωμάτων του αποθανόντος συζύγου, μία δεκαετία περίπου μετά την υπόσχεση στην οποία αναφέρεται ο Παχυμέρης. Ο Ostrogorky θεωρεί τη περίπτωση ως απόδειξη εφαρμογής του μέτρου του Μιχαήλ[170]. Θα σημειώσω, όμως, ότι ήδη από τότε διαφαίνεται η ανάγκη ιδιαίτερης ρύθμισης για κάθε προνοιάριο και τους κληρονόμους του και η πιθανότητα απώλειας της πρόνοιας από ένα άλλο διεκδικητή (τη μονή Λέμβων, εδώ), ενώ δεν διευκρινίζεται τι γίνεται στην περίπτωση θυγατέρων κληρονόμων.

γ. Ισάριθμες με τις βέβαιες κυρίες (τέως) προνοιακών κτημάτων οι γυναίκες που εντάσσονται χωρίς αμφιβολία στην τρίτη κατηγορία και δικαίως χαρακτηρίζονται ως «παράνομες» κάτοχοι, εφ' όσον, *παρ' ὁρισμόν* του εκάστοτε αυτοκράτορα, κατέχουν είτε ολόκληρη την οικονομία (Ρωμαία) είτε ένα κτήμα της πρόνοιας (Λασκαρίνα) του αποβιώσαντος συζύγου ή, έστω, συνεχίζουν την εκ μέρους του υπέρβαση δικαιωμάτων (Βλαττερού).

Η εντύπωση ότι υπάρχει μάλλον πρόθεση να εξαπατηθεί το Κράτος παρά άγνοια του νομικού καθεστώτος των παραχωρημένων στους (άνδρες) προνοιαρίους είναι το πρώτο κοινό και αξιοσημείωτο στοιχείο των περιπτώσεων, που καταλήγει στο δεύτερο, την πάταξη της παραβατικής συμπεριφοράς και την αφαίρεση των προνοιακών κτήσεων -αλλά αυτά δεν αφο-

169. Θα πρέπει να βασισθώ εδώ στη γνώμη των νομικών, ότι υπάρχουν αμφιβολίες «κατά πόσον πράγματι η χήρα μητέρα υπεισερχόταν αυτόματα σε όλα τα δικαιώματα του πατέρα» ή, ακόμη, σχετικά με την έκταση και τη διάρκεια αυτών των δικαιωμάτων των γυναικών, όπως τη συνοψίζει η Ε. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, *Ἡ νομολογία τῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων τῆς βυζαντινῆς καί μεταβυζαντινῆς περιόδου σέ θέματα περιουσιακοῦ δικαίου, ΙΙ Οικογενειακό δίκαιο* ('Αθήνα 1997), 169 και σημ. 191, όπου παραθέτει και αποδέχεται τη σχετική γνώμη του Α. Χριστοφιλόπουλου, κ.ά.

170. Βλ. πιο πάνω και υποσημ 44.

ρούν σε σχέση με το θεσμό μόνον τις γυναίκες. Μεγαλύτερο ενδιαφέρον έχουν τα «είδη» αυθαιρεσίας μιας χήρας προνοιαρίου, η οποία δεν ήταν και μητέρα του επόμενου κατόχου, και, μάλιστα, το γεγονός ότι οι συγκεκριμένες τρεις περιπτώσεις καλύπτουν, ίσως, τις συνήθεις πιθανότητες παράβασης αυτών των γυναικών.

Πρώτη, και χρονολογικά (1207-1236), η σύμπραξη και συνέχεια των αυθαίρετων ενεργειών του συζύγου για την κατά πλήρη κυριότητα κτήση ορισμένων προνοιακών κτημάτων, καθώς όχι μόνον δεν υπήρχε η δυνατότητα κληρονομικής μεταβίβασης, αλλά είχε πιθανόν εκλείψει και η ελπίδα ότι ο γαμπρός της οικογένειας θα ήταν ο επόμενος προνοιάριος, μετά τον πεθερό του (Βλαττερό). Αντιθέτως, ο πεθερός στην τελευταία χρονολογικά περίπτωση το είχε, προφανώς, επιτύχει και, γι' αυτό ίσως, η θυγατέρα του (Ρωμαία) δεν «επιστρέφει» μετά το θάνατο του γαμπρού-προνοιαρίου την οικονομία στο Κράτος με δική της πρωτοβουλία, όπως προφανώς είχε την υποχρέωση, αλλά μόνον όταν αυτό της επιβάλλεται (1325). Σε μέτρα κατά της αυθαιρεσίας χήρας συζύγου καταλήγει και η περίπτωση της Λασκαρίνας (1259), η οποία δεν αποδέχεται με τις ενέργειές της το γεγονός ότι ένα συγκεκριμένο κτήμα -αλλά προφανώς και όλη η πρόνοια του συζύγου της- έχει πλέον διατεθεί σε νέο κάτοχο, κατά την κρίση του αυτοκράτορα *θείου* της.

δ. Άλλες πέντε περιπτώσεις, που αντιστοιχούν σε μνείες από το 1251 και το 1321 έως το 1359, δεν μπορούν να ενταχθούν σε καμιά από τις τρεις προηγούμενες κατηγορίες με βεβαιότητα, καθώς τα στοιχεία που διαθέτουμε είναι ιδιαίτερα ελλιπή. Παρά την ασάφεια που τις διακρίνει, όμως, ένα κοινό τους στοιχείο, η γνωστή ή εικαζόμενη παραχώρηση όσων κατείχαν οι συγκεκριμένες γυναίκες είτε σε προνοιάριο είτε σε ένα μοναστήρι, δικαιολογεί τη διερεύνηση της σχέσης τους με το θεσμό πρόνοιας-οικονομίας. Επί πλέον, εκτός από δύο μνείες, για τις οποίες δεν αποκλείεται η πιθανότητα να αφορούν απλώς κυρίες κτημάτων ή παροίκων (Βράναινα ή Γλάβαινα), οι άλλες τρεις μαρτυρίες συνδέουν τις γυναίκες και με τον όρο *ποσότης* ή *οἰκονομία*, έστω και εμμέσως (Άμνισσα, Φιλανθρωπηνή, Ευδοκία).

Επομένως, με βάση τις περιορισμένες πληροφορίες, έστω, και, κυρίως, το γεγονός ότι οι αναφερόμενες κτήσεις δεν παραμένουν στην «κατοχή» των γυναικών αυτών, δεν θα ήταν παράλογο να θεωρήσουμε ότι πιθανόν πρόκειται για περιπτώσεις πρόσκαιρης ή και «παράνομης» κτήσης προνοιακών κτημάτων. Ή, διαφορετικά, οι γυναίκες αυτές φαίνεται να αντιστοιχούν μάλλον σε χήρες (ή θυγατέρες) προνοιαρίων, όπως η Ρωμαία, και όχι σε κυρίες κληρονομικών (τέως) προνοιακών κτήσεων, όπως οι Σαραντηνές.

Τέταρτον. Είναι αξιοσημείωτο ότι οι τρεις «κατηγορίες» περιπτώσεων, στις οποίες προβάλλεται η σχέση των γυναικών με τα συγκεκριμένα ανδρικά δικαιώματα από θετική ή φαινομενικά θετική έως αρνητική και αμφίβολη, παρουσιάζουν, εκτός από τις ουσιαστικές μεταξύ τους διαφορές, χαρακτηριστικές ομοιότητες -ιδιαίτερα σημαντικές για τη γενική εικόνα που προσπαθούμε να συνθέσουμε:

α. Κατ' αρχάς, δεν θα θεωρούσα ως καταλυτική τη διαφορά κοινωνικής θέσης των γυναικών όσον αφορά τόσο την απόκτηση δικαιωμάτων όσο και την πάταξη αυθαιρεσίας, όπως δηλώνει και η ίση αντιμετώπιση από το Κράτος της Ρωμαίας και της Λασκαρίνας, η συγγενική σχέση της οποίας με τον αυτοκράτορα δεν της εξασφάλισε ιδιαίτερη μεταχείριση.

β. Αντιθέτως, σε πολλές περιπτώσεις διαφαίνεται η σημασία της διαφορετικής ιστορικής συγκυρίας σε χρόνο και τόπο, ευνοϊκής, ίσως, για την Σουλτανίνα το 1344 και δυσμενούς, ουσιαστικά, για την Δεβλιτζηνή το 1384. Όταν μάλιστα διαπιστώνεται αυθαιρεσία, είναι προφανές ότι προηγήθηκε εκμετάλλευση των συγκυριών -και ειδικά εκείνων του 14ου αιώνα (περιόδου εμφυλίων και κατακτήσεων)- και της κατά συνέπειαν ανοχής ή ολιγωρίας των κρατικών υπηρεσιών, που οπωσδήποτε διευκόλυνε ορισμένες κυρίες να «διαδεχθούν» λάθρα τους συζύγους, συνήθως, και να διατηρήσουν τα δικαιώματα «νομής και κατοχής» προνοιακών κτήσεων για αρκετά μεγάλο διάστημα.

γ. Το τρίτο κοινό στοιχείο αφορά επίσης πολλές περιπτώσεις και συνδέεται με την τύχη των κτημάτων και προσόδων μετά το χρονικό διάστημα κατά το οποίο ανήκαν στην κυριότητα ή την κατοχή γυναικών, είτε σύμφωνα με αυτοκρατορική απόφαση είτε κατά παράβαση του καθεστώτος της προηγούμενης παραχώρησης στους άνδρες-προνοιαρίους. Συγκεκριμένα, είναι εμφανής η άμεση ή έμμεση σχέση και η πιθανή παρέμβαση της Εκκλησίας όταν μοναστήρια αποκτούν τις δύο κληρονομικές κτήσεις με πώληση (από τις δύο αδελφές μοναχές) και αφιέρωση (από την Ευδοκία Κομνηνουτζίκου) ή, ίσως, όταν η μοναχή Σουλτανίνα αποκτά το δικαίωμα αφιέρωσης της τρίτης. Ακόμη, εκτός από το δεδομένο ενδιαφέρον και όφελος των μονών όταν γενικά αποσπώνται τα παρανόμως κατεχόμενα από γυναίκες (Βλαττερού κ.ά.) και δεν παραχωρούνται σε άνδρες-προνοιαρίους, θα σημειώσουμε ότι κάποτε η επιμονή εκπροσώπων της εκκλησίας να αποκτήσουν συγκεκριμένα κτήματα από κρατική ή ιδιωτική δωρεά έχει συνέπειες στη σχέση γυναικών και προνοιών. Έτσι, στην ασαφή υπόθεση των προικώων της Μελισσηνής και της Κασταμονίτη η επιθυμία της Μητροπόλεως

Ναυπάκτου βαρύνει πιθανότατα περισσότερο από το ισχύον στις αρχές του 13ου αιώνα καθεστώς για τις πρόνοιες, ενώ η ικανοποίηση της μονής Αγ. Ιωάννου Προδρόμου προκαλεί την «αποκάλυψη» της αυθαιρεσίας της Ρωμαίας[171].

δ. Όσα επισημάνθηκαν έως εδώ, όμως, σχετικά με την κοινωνική θέση, την ιστορική συγκυρία και τις συγκυρίες ή τις αφιερώσεις σε μονές και τις διεκδικήσεις των εκπροσώπων της Εκκλησίας, δεν αφορούν περισσότερο τις γυναίκες που μας απασχολούν από τους άνδρες συγγενείς τους και (προηγούμενους) κατόχους των προνοιών. Αυτοί είχαν ήδη αντιμετωπίσει την ευνοϊκή ή δυσμενή επίπτωση όλων αυτών των παραμέτρων, όταν προσπάθησαν να αποκτήσουν την πρόνοια ή να διευρύνουν τα αρχικά δικαιώματα ή και να ευεργετηθούν με το προνόμιο της μετατροπής τμήματος της οικονομίας τους σε κληρονομικό, ενώ οι γυναίκες εμφανίζονται στο προσκήνιο μετά το θάνατο του πατέρα ή του συζύγου να κατέχουν ή να διεκδικούν, άλλοτε νομίμως και άλλοτε παρανόμως, ορισμένα από τα δικαιώματα που εκείνος απέκτησε εν ζωή. Από τα δεδομένα αυτά απορρέει το τέταρτο και σημαντικότερο κοινό στοιχείο των μαρτυριών, η «σκιώδης» παρουσία του άνδρα, η οποία ανιχνεύεται σε όλες τις πηγές μας ασχέτως ονομαστικής μνείας και συμβάλλει στον προσδιορισμό της πραγματικής διάστασης των «προνοιακών» δικαιωμάτων μιας γυναίκας, κυρίως όταν η πηγή έχει τη βαρύτητα ενός επίσημου κειμένου.

Μεταξύ των «επίσημων» πηγών, χωρίς να αποτελεί βέβαια εξαίρεση, η περίπτωση της Σουλτανίνας θα αρκούσε ως απόδειξη -και όχι απλή ένδειξη- της επισκίασης της γυναίκας από τον άνδρα όταν περιγράφονται προνόμια παρεχόμενα από το Κράτος. Όπως σημειώσαμε, ενώ της παρέχονται δικαιώματα που την εξισώνουν με ένα ιδιαίτερα προνομιούχο άνδρα της εποχής της, η αιτιολόγηση της ευρύτητας των προνομίων στο αυτοκρατορικό χρυσόβουλλο αντιστοιχεί σε έπαινο του συζύγου της, σαν να ζούσε ακόμη και να ήταν εκείνος ο ευεργετούμενος. Την ίδια εντύπωση αποκομίζουμε ακόμη και από τα κρατικά έγγραφα που αναφέρονται σε αυθαίρετες πράξεις γυναικών, όταν η Βλαττερού, η Λασκαρίνα ή η Ρωμαία μνημονεύονται ελάχιστα και οι υπάλληλοι αντικαθιστούν το όνομά τους με εκείνο του συζύγου ή του πατέρα-προνοιαρίου.

171. Αναφέρομαι, βέβαια, σε εν ζωή αφιερώσεις, διότι αργότερα όλα κατέληξαν σε μονές είτε μέσα στις δυσκολίες του τέλους του 14ου ή αρχών 15ου αιώνα είτε μετά την κατάλυση του κράτους, όπως συμπεραίνουμε από την προέλευση των συγκεκριμένων εγγράφων, που ανήκουν σε αρχεία μονών.

Βεβαίως, η ανδρική «παρουσία» δεν ταυτίζεται μόνον με τον άνδρα που διετέλεσε ήδη κάτοχος της συγκεκριμένης κτήσης αλλά και με τον άνδρα ως μελλοντικό ή επίδοξο κάτοχο. Η διαφορά, όμως, είναι προφανής, καθώς στις περιπτώσεις που υπάρχει ο δεύτερος, ένας γιος, δικαιολογείται απλώς και για ένα χρονικό διάστημα η σχέση της γυναίκας με μια πρόνοια, όπως την περιγράψαμε, ενώ αποκλείεται η πιθανότητα απόκτησης από αυτήν κληρονομικού ή προικώου τμήματος, όπως εάν ανήκε στον πατέρα της, ή, έστω, δυνατότητας να την κατέχει αυθαίρετα. όπως εάν προνοιάριος ήταν ο σύζυγός της.

Ενδεικτικό παράδειγμα η Ρωμαία, θυγατέρα πατέρα-προνοιαρίου, που δεν είχε αποκτήσει δικαίωμα μεταβίβασης σ' αυτήν, και χήρα επίσης ενός προνοιαρίου χωρίς ανάλογα προνόμια ή και χωρίς παιδιά υπέρ των οποίων θα τα επιζητούσε. Με την ίδια λογική θεώρησα ότι η *μητρόθεν* προερχόμενη -κατά την «πέννα» του πατριάρχη Γρηγορίου- *πρόνοια* του συζύγου και του γιου γυναίκας που είχε αποβιώσει είναι έκφραση χωρίς νομική αξία, εφ' όσον δεν φαίνεται να επρόκειτο για προικώα και κληρονομική (τέως) προνοιακή κτήση.

Με αφορμή, ειδικότερα, τις δύο τελευταίες περιπτώσεις θα επισημάνω και άλλη μία έμμεση ένδειξη διαφοράς ανδρών και γυναικών με επίκεντρο μια πρόνοια. Γνωρίζουμε ότι και στις δύο υπήρξε κατηγορία για ηθική παρεκτροπή· το 1283-1289 η κατηγορία άνομης σχέσης με τη μητρυιά του αφορούσε νεαρό άνδρα και νόμιμο κάτοχο πρόνοιας, ενώ το 1325 η χήρα και παράνομη κάτοχος οικονομίας κατηγορείται και για την συνοίκηση με άνδρα-δούλο[172]. Η έκβαση, όμως, ευνοεί μόνον τον άνδρα-προνοιάριο (Χρυσοκομπά), υπέρ του οποίου παρεμβαίνει ο πατριάρχης, και καταδικάζει τη γυναίκα (Ρωμαία) για τη διπλή παρανομία της -χωρίς να γνωρίζουμε παρέμβαση υπέρ αυτής. Και μια τελευταία -τυχαία- σύμπτωση μεταξύ τους· τόσο ο Χρυσοκομπάς-πατέρας του νέου όσο και ο σύζυγος της Ρωμαίας κατείχαν τις πρόνοιες τους -αν και όχι τυπικά- ουσιαστικά ως «προικώες».

Και πέμπτον. Το γεγονός ότι ορισμένες από τις γνωστές ως προνοιακές κτήσεις πέρασαν στη δικαιοδοσία γυναικών, είτε για περιορισμένο χρόνο είτε ως κληρονομικές, ανατρέπει το καθεστώς των προνοιών σε σχέση με βασικά στοιχεία, εκ πρώτης όψεως. Ή, όπως τόνισε ο G. Ostrogorsky, «εξι-

172. Πρβλ. όσα σημειώνει γενικότερα για τη χήρα ο Ι. Μ. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ Η θέση της χήρας στη βυζαντινή κοινωνία. Από τους Πατέρες στους κανονολόγους του 12ου αιώνα, *Βυζαντινά* 16 (1991) 35-42 και, ειδικότερα, για το δεύτερο γάμο μιας χήρας στις σ. 39-41.

σώνονται πλήρως άνδρες και γυναίκες σε σχέση με την κληρονομική πρόνοια» το 1344, με την παραχώρηση στη Σουλτανίνα, την «απάντηση στην αφαίρεση οικονομίας από τη Ρωμαία» το 1325, οπότε «ήταν ακόμη αθέμιτο να περάσει μια πρόνοια με διαδοχή σε χέρια γυναίκας»[173]. Αν και θα ήταν δυνατόν να ενισχυθεί η άποψη του Ostrogorsky με επιχείρημα την άγνωστη στον ιστορικό περίπτωση της Ευδοκίας Κομνηνουτζίκου του 1364, αλλά και να θεωρηθεί ότι η «απάντηση» δόθηκε ήδη πριν από το 1330 με την προίκα της Σαραντηνής και όχι το 1344, τα δεδομένα μας διαφοροποιούν σημαντικά την εκ πρώτης όψεως εντύπωση ανατροπής στο νομικό καθεστώς του θεσμού. Υπήρξε οπωσδήποτε κάποια αξιοσημείωτη αλλαγή που επέτρεψε να αναφερόμαστε σε σχέση γυναικών και πρόνοιας αλλά μέσα σε πλαίσια σαφώς περιορισμένα.

Η εικόνα συντίθεται τόσο από την τυπική-θεωρητική πλευρά (μνείες πηγών) όσο και από την ουσιαστική (διαφαινόμενο καθεστώς). Και στις δύο, η γυναίκα εμφανίζεται περιθωριοποιημένη και οι παροχές σ' αυτήν ως εξαίρεση. Σ' αυτή την τελική θέση καταλήγουμε, εάν συνοψίσουμε και συμπληρώσουμε τα επί μέρους συμπεράσματα που ήδη διατυπώθηκαν:

Τις πρώτες επιφυλάξεις δικαιολογούν οι πηγές μας -μάλλον ολιγάριθμες για δύο αιώνες και συνήθως προερχόμενες από περιόδους αστάθειας στο βυζαντινό χώρο-, καθώς οι περισσότερες αναφέρονται στις γυναίκες είτε ως παράνομες κατόχους (ή απλώς κατόχους) κτημάτων που παραχωρούνται σε μονές και άνδρες προνοιαρίους είτε ως μητέρες κατόχων πρόνοιας. Από τις πηγές αυτές αποκομίζουμε την εντύπωση ότι τουλάχιστον οι κρατικές υπηρεσίες, αλλά και άλλοι συγγραφείς, μάλλον δεν αντιμετωπίζουν την γυναίκα ως δυνάμει κάτοχο πρόνοιας, ενώ από ορισμένες λεπτομέρειες των ελάχιστων κρατικών εγγράφων που τεκμηριώνουν την παροχή δικαιωμάτων επί *προνοιῶν-οἰκονομιῶν* σε γυναίκες η διαπίστωση αυτή επιβεβαιώνεται. Στα κείμενα των εγγράφων αυτών, δηλαδή, η γυναίκα συνδέεται πάντοτε εμμέσως με τον θεσμό, εφ' όσον είναι κυρία μόνον *γονικῆς* γης ή κληρονομικής *οἰκονομίας* (θυγατέρες Σαραντηνού και Κομνηνούτζικου) ή και προνομιούχος αλλά «αντί» του συζύγου (Σουλτανίνα) ή, έστω, είναι κάτοχος δημόσιου κτήματος που της παραχωρήθηκε προσωπικά, αλλά δεν χαρακτηρίστηκε ως *πρόνοια* (Καντακουζηνή).

Κρίνοντας ειδικά από την παράλειψη του όρου στην τελευταία περίπτωση θα υποθέταμε ότι το επίσημο έγγραφο, ακόμη και μιας δικαιολογημένα εξαιρετικής παραχώρησης, συντάσσεται από την γενικά προσεκτική

173. OSTROGORSKIJ, *Féodalité*, 131, 147-149.

γραμματεία σύμφωνα με πάγια πρακτική, ώστε να μην υπάρχει γραπτό δεδομένο παραχώρησης προνοιακής κτήσης σε γυναίκα και, επομένως, προηγούμενο για μελλοντικές διεκδικήσεις. Έστω και αν, όμως, αυτά φαίνεται να αποτελούν απλώς μια λογική αλλά παρακινδυνευμένη ερμηνεία, η πραγματικότητα δεν εμφανίζεται διαφορετική ούτε πριν από το 1370, οπότε παραχωρείται στην Καντακουζηνή η δωρεά, ούτε και μετά το 1371, όταν της αφαιρείται.

Άνδρας και γυναίκα δεν αντιμετωπίζονται εξ αρχής ισότιμα από το Κράτος όταν παραχωρούνται πρόσοδοι και προνόμια κατά το θεσμό *προνοίας-οἰκονομίας*, χωρίς αυτό να αλλάξει ουσιαστικά ούτε όταν, από τα τέλη του 13ου αιώνα, είναι δυνατή η κληρονομική μεταβίβαση προνοιακών κτημάτων. Εξ ίσου σαφώς τεκμαίρεται από τις πηγές μας ότι με αυτή την αντιμετώπιση, που συνάδει προς τη θέση της γυναίκας γενικά, δεν θίγονται τα δικαιώματά της ως συζύγου, χήρας, μητέρας, θυγατέρας ή και αδελφής του κατόχου.

Έτσι, με δεδομένη την ex silentio αποδεδειγμένη επιλογή του Κράτους να μην παραχωρεί σε γυναίκες *πρόνοια*, με τη σημασία της γνωστής δια βίου ανακλητής παροχής μιας προσόδου από δημόσια κτήματα, είναι αναμενόμενο να μη μαρτυρείται κατά την πρώτη περίοδο άμεση σχέση της γυναίκας με το θεσμό. Περιπτώσεις των αρχών του 13ου αιώνα, όπως η ανάμειξη της Βλαττερού -προς όφελος της θυγατέρας της- στην αυθαίρετη ιδιοποίηση των προνοιακών του κτημάτων από τον σύζυγο και πατέρα των δύο γυναικών, δεν αποτελούν απόδειξη για το αντίθετο αλλά για τη συνήθη ανάληψη από μια χήρα πρωτοβουλιών υπέρ της οικογένειας. Αυτή η σχέση γυναικών και θεσμού δεν επηρεάζεται ιδιαίτερα από την πρώτη ευνοϊκή αλλαγή στο καθεστώς των προνοιών, η οποία σηματοδοτεί και την «επίσημη» αρχή της δεύτερης περιόδου του θεσμού. Κάτοχοι πρόνοιας είναι και πάλι αποκλειστικά άνδρες, οι οποίοι είναι δυνατόν να επιτύχουν μεταβίβασή της στην επόμενη γενιά, ενώ οι γυναίκες μόνον ως χήρες των προνοιαρίων που έχουν ανήλικα παιδιά-μελλοντικούς κατόχους αποκτούν, πιθανότατα, κάποια έμμεση σχέση με την πρόνοια, οπωσδήποτε πρόσκαιρη και σαφώς περιορισμένη στα δικαιώματα μιας μητέρας επί της «περιουσίας» του παιδιού της.

Αργότερα, όταν τελικά παρέχεται στους άνδρες κατόχους η προνομιακή δυνατότητα να γίνουν κύριοι κτημάτων της πρόνοιάς τους και να τα μεταβιβάσουν ως (πατρο)*γονικά*, τότε φαίνεται ότι μπορούν να αποκτήσουν και οι γυναίκες μέρος ή το σύνολο της πατρικής *οἰκονομίας*, όπως οι άνδρες. Εν τούτοις, και πάλι δεν τίθεται και ούτε ήταν ποτέ δυνατόν να τεθεί θέμα απόλυτης ισότητας μεταξύ των δύο φύλων όσον αφορά το θεσμό. Έτσι, και η

έννοια του προ-κατόχου ή κυρίου κτημάτων, που αποτελούν τις συχνότερες και ασαφέστερες μνείες των πηγών μας, δεν είναι ταυτόσημη όταν αφορά ένα άνδρα ή μια γυναίκα. Η γυναίκα δεν μπορεί να χαρακτηρισθεί πραγματική «προκάτοχος» προνοιακών κτημάτων, εφ' όσον εξακολουθεί όχι μόνον να μην αποκτά πρόνοια ως αρχική κάτοχος, αλλά και να είναι παράνομη ως διάδοχος ή κληρονόμος προνοιαρίου, έστω και αν η συγκεκριμένη δωρεά μπορεί να μεταβιβασθεί σε δεύτερη ή τρίτη γενιά. Εάν δε αναφέρεται ως «κυρία» οικονομίας, με δικαιώματα μεταβίβασης ή αφιέρωσης, είναι αυτονόητο ότι δεν της είχε παραχωρηθεί προσωπικά ούτε η πρόνοια ούτε το προνόμιο για την μετατροπή της σε κληρονομική, όπως σε ένα άνδρα, αλλά απέκτησε την «οικονομία» ως απλή κληρονομική κτήση, της οποίας πρώτος προνομιούχος κύριος υπήρξε άνδρας.

Τα δικαιώματα, επομένως, των μελών της οικογένειας ενός άνδρα κατόχου παραχωρημένων κτήσεων, όταν δεν είναι ανύπαρκτα μετά το θάνατό του αλλά υπάρχει δικαίωμα μεταβίβασης, έχουν απόλυτη σχέση με το φύλο των παιδιών του. Έτσι, εκτός από τη χήρα του προνοιαρίου της οποίας τα οπωσδήποτε πρόσκαιρα δικαιώματα εξαρτώνται πλήρως από την ηλικία ενός γιου διαδόχου του πατέρα στην πρόνοια και παραμένουν αμφίβολα, τόσο οι γιοι όσο και οι θυγατέρες έχουν σαφώς προκαθορισμένες δυνατότητες απόκτησης όσων παραχωρήθηκαν στον πατέρα τους. Οι πρώτοι, ως δυνάμει προνοιάριοι επωφελούνται και των δύο προνομίων μεταβίβασης, δηλαδή της πρόνοιας ως ανακλητής πάντοτε δωρεάς και συγκεκριμένων κτημάτων ως κληρονομικών, ενώ οι θυγατέρες αρκούνται στην πιθανότητα να περιλαμβάνει η προίκα ή η κληρονομία, που ούτως ή άλλως δικαιούνται, και τέως προνοιακά κτήματα του πατέρα τους.

Παραμένει, βέβαια, η εύλογη απορία γιατί δεν δικαιούνται και οι γυναίκες να απολαμβάνουν των κρατικών παραχωρήσεων πρόνοιας· απλώς επειδή ήταν γυναίκες, με ό,τι αυτό συνεπάγεται κοινωνικά, ή επειδή κάτι ιδιαίτερο ανέμενε το Κράτος από τους άνδρες προνοιαρίους, στο οποίο οι γυναίκες αδυνατούν να ανταποκριθούν; Εάν συζητήσουμε τη δεύτερη εκδοχή, ανοίγει το γνωστό θέμα της απαραίτητης ή μη «στρατιωτικής υποχρέωσης» των προνοιαρίων, το οποίο ο Ostrogorsky συνέδεσε αρνητικά με τις γυναίκες υποστηρίζοντας ότι η περίπτωση της Σουλτανίνας αποτελεί «χαρακτηριστικό δείγμα νίκης της αρχής της κληρονομικότητας επί του αρχικού σκοπού του θεσμού»[174]. Σχετικά με την άποψη αυτή και χωρίς να ε-

174. Βλ. πιο πάνω, υποσημ. 99. Πρβλ. JACOBY, Archontes, 465 και σημ. 227, και D. KORAC, The Newly Discovered Charters of Stefan Dusan for the Monastery of Fhilotheou, *ZRVI*

πεκταθώ εδώ στο ευρύτερο θέμα του «στρατιωτικού χαρακτήρα» αλλά και του «φεουδαρχικού χαρακτήρα» μιας πρόνοιας[175], θα υπενθυμίσω μόνον ότι, όπως διευκρινίστηκε ήδη, οι γυναίκες ενίοτε αποκτούν την κυριότητα τέως προνοιακών κτήσεων και όχι την κατοχή προνοιών απλώς μεταβιβαζόμενων κληρονομικά στην επόμενη γενιά, οι οποίες συχνά ανήκουν σε στρατιώτες. Οπότε, η απουσία στρατιωτικής υποχρέωσης ή ανταμοιβής υπηρεσίας γενικότερα, ή και άλλων κύριων στοιχείων, του ανακλητού και του πρόσκαιρου, τα οποία δεν συνδέονται με τις «οικονομίες» γυναικών, δεν ακυρώνουν το γνωστό χαρακτήρα του θεσμού περισσότερο από την προνομιακή υπέρ των ανδρών μετατροπή προνοιακών κτημάτων σε κληρονομική κτήση. Και ούτε βεβαίως είναι παράνομες, στο πλαίσιο των δικαιωμάτων όλων των παιδιών στην πατρική περιουσία.

Όλα αυτά, όμως, δεν περιγράφουν τελικά ένα θεσμοθετημένο καθεστώς αλλά μια άτυπη και έμμεση σχέση, η οποία δεν μπορούμε να θεωρήσουμε ότι εξελίχθηκε ποτέ σε «παρακλάδι» του επίσημου θεσμού δωρεάς *προνοιῶν-οἰκονομιῶν* -ώστε να προσθέσουμε γυναίκες στον κατάλογο των γνωστών προνοιαρίων. Τα γνωστά δεδομένα δικαιολογούν την πεποίθηση ότι τόσο η παραχώρηση πρόνοιας όσο και η μεταβίβασή της, ως συνολικής παραχώρησης, προοριζόταν από το Κράτος για τους άνδρες. Μόνον άνδρες φαίνεται ότι είχαν «κατά νουν» και οι αυτοκράτορες όταν υπέγραφαν τα χρυσόβουλλα που διαχώριζαν ένα τμήμα τής δια βίου ή μεταβιβαζόμενης οικονομίας ενός προνοιαρίου και το μετέτρεπαν σε «αναφαίρετη» κληρονομική κτήση του: *μετὰ δὲ τὴν αὐτοῦ τελευτήν, καθέξουσι ταῦτα καὶ νεμηθήσονται καὶ οἱ τούτου γνήσιοι παῖδες καὶ κληρονόμοι...*[176]. Η πανομοιότυπη έκφραση στο χρυσόβουλλο της Σουλτανίνας, συνδυαζόμενη με τον έπαινο στον άνδρα της, δεν πείθει για την ύπαρξη πολλών ανάλογων εγγράφων για γυναίκες, αλλά μάλλον προδίδει την εκφραστική αμηχανία της γραμματείας κατά τη σύνταξη κειμένου για μεμονωμένη περίπτωση.

Έτσι, έστω και νόμιμη η απόκτηση τέως προνοιακών κτημάτων από γυναίκες εμφανίζεται σαν παρέκκλιση από τα κοινώς αποδεκτά. Γι' αυτό, ακόμη και κατά τη διάρκεια του 14ου αιώνα, από τον οποίο προέρχονται οι μαρτυρίες ότι γυναίκες προικίσθηκαν με «προνοιακά» κτήματα, τα κληρονόμησαν ή τα αφιέρωσαν, είναι προφανές ότι δεν πρόκειται ούτε για ανεξέ-

---

27-28 (1989) 185-216, στη σ. 197, ο οποίος τονίζει αυτό ακριβώς, αποδεχόμενος την άποψη του Ostrogorsky σχετικά με το τμήμα της πρόνοιας του Σουλτάνου που χαρίζεται στη χήρα του.

175. Βλ. σε ΜΑΝΙΑΤΗ-ΚΟΚΚΙΝΗ, *Πρόνοια*.

176. *Chilandar* I, αρ. 132, χρυσόβουλλος λόγος του 1343.

λεγκτα προνόμια ούτε καν τόσο συχνά όσο το αντίστοιχα προνόμια των ανδρών, τα οποία εξακολουθούν να παρέχονται ως εξαιρέσεις. Και εάν αυτό συμβαίνει με τους άνδρες, δικαίως θα χαρακτηρίζαμε την μεταβίβαση κληρονομικών «ανδρικών» προνοιακών κτημάτων σε γυναίκα ως την «εξαίρεση της εξαίρεσης», που μάλλον επιβεβαιώνει τον κανόνα.

Και για να επανέλθουμε στην απορία μας, σχετικά με το λόγο αυτής της «αδικίας» έναντι των γυναικών, θα επέλεγα μια απλούστερη ερμηνεία, που συμφωνεί τόσο με την κατά Παχυμέρη υπόσχεση του Μιχαήλ Η΄ όσο και με την αντιμετώπιση της Λασκαρίνας από τον ίδιο αυτοκράτορα ή της Ρωμαίας από τον Ανδρόνικο Β΄. Η ευνοϊκή μεταχείριση του άνδρα από το βασιλιά του φαίνεται ότι ήταν, ή έπρεπε να είναι, αρκετή ηθική και υλική ικανοποίηση για τη σύζυγο ή την κόρη του προνοιαρίου. Γι' αυτό και η γυναίκα μόνον ως χήρα ή χήρα-μάνα προσπαθεί κάποτε να κρατήσει για την ίδια ή για τα παιδιά της τα προνοιακά κτήματα. Το Κράτος, όμως, «επαγρυπνεί» και, αν ίσως τηρεί στο ακέραιο την υπόσχεση του Μιχαήλ Παλαιολόγου, οπωσδήποτε δεν την υπερβαίνει. Η χήρα Λασκαρίνα, χωρίς γιο μελλοντικό προνοιάριο, διατηρεί μόνον τον τίτλο της *πρωτοσεβαστῆς* από όσα κατείχε δια βίου ο σύζυγός της. Εβδομήντα χρόνια αργότερα και ενώ οι δυτικές φεουδαρχικές επιδράσεις «απειλούν» το κοινωνικό-οικονομικό status του Βυζαντίου, η Ρωμαία δεν μπορεί να επικαλεσθεί κανένα δικαίωμα όταν της αφαιρούν την οικονομία του αποβιώσαντος συζύγου της, ούτε καν την προστασία των δικαιωμάτων αγέννητου ή ανήλικου παιδιού, όπως οι χήρες-μητέρες των πρώτων παλαιολογείων χρόνων.

ΠΙΝΑΚΑΣ Ι
Η ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΤΩΝ ΠΗΓΩΝ

ΧΡΟΝ.	ΤΟΠΟΣ	ΠΡΟΣΩΠΑ[177]	ΜΝΕΙΕΣ ΓΥΝΑΙΚΩΝ	ΕΚΔ. ΠΗΓΩΝ[178]
1207-1236	Μ. Ασία	*εὐγενεστάτη κυρὰ* ***Ἄννα ἡ Βλαττεροῦ***, [χήρα] *τοῦ ἀπὸ τῶν βεστιαριτῶν κυροῦ Βασιλείου (ἢ Νικήτα) τοῦ Βλαττεροῦ*	*...ἡ γυνὴ τοῦ Βλ. ἐκείνου καὶ πάλιν δι' ὄχλου γίνεται τῇ μονῇ.../ ἀπὸ προικὸς περιελθόντα ἡμῖν τοῖς ὁμοζύγοις ἐξ ἀγορᾶς περιελθόντα τοὺς... γονεῖς ἡμῶν, ἐμοῦ δὲ τοῦ 'Ραβδοκανάκη πενθεροῦ...*	MM IV, 183-187, 189-190, 192-195, 198-200, 217-220
1251	Μ. Ασία	*εὐγενεστάτη* [Εἰρήνη] ***Κομνηνὴ ἡ Βράναινα***	*...ἠνεγκλήτευσε τὰ... ἐλαϊκὰ δένδρα εἰς τὴν κυρίαν αὐτῶν* [παροίκων] *τὴν εὐγενεστάτην Κ. τὴν Βρ.... /...ἀκούσασα γοῦν τούτου ἡ κυρία αὐτοῦ* [παροίκου] *καὶ μεγάλως βαρυνθεῖσα ἀπέπεμψεν αὐτὸν κριθῆναι...*	MM IV, 80-83
ca 1258	Μ. Ασία	***γυναῖκες*** [χήρες και μητέρες]	*...(στρατιωτικόν) τὰς ἐκείνων προνοίας, κἂν ἐν πολέμῳ πίπτοιεν κἂν ἀποθνήσκοιεν, γονικὰς ἐγκαθιστᾶν τοῖς παισὶ κἂν τισιν αἱ γυναῖκες κατὰ γαστρὸς ἔχοιεν τὸ κυοφορούμενον...*	Παχυμέρης, F., I, $131_{17\text{-}21}$ (και $139_{6\text{-}8}$)
1259	Μ. Ασία	*πρωτοσεβαστὴ κυρὰ* ***Μαρία Κομνηνὴ ἡ Λασκαρίνα***, [χήρα] *πρωτοσεβαστοῦ κῦρ Μανουὴλ Κομνηνοῦ τοῦ Λάσκαρι και ἀνεψιὰ* του Μιχαήλ του Παλαιολόγου	*Ἀνεψιὰ τῆς βασιλείας μου πρωτοσεβαστὴ κυρὰ Μ.Κ.Λ., ...τὸ μερος τῆς... μονῆς... εὑρίσκει δυναστείαν καὶ ὄχλησιν ἀπὸ τῶν ἀνθρώπων σου ἐπὶ τῷ ... χωραφίῳ ... ἐπονομαζόμενον ἡ Γωνία τοῦ Πετάκη διορίζεταί σοι ἡ βασιλεία μου ὡς ἂν ἐπιφωνήσῃ τοὺς τοιούτους ἀνθρώπους σου, ... ἀπέχειν τέλεον ἐξ αὐτοῦ ἐπεὶ γοῦν ἀπέσπασε τοῦτο ἡ βασιλεία μου ἀπὸ τοῦ μέρους σου...*	*Πάτμου Α΄*, αρ. (14 και) 28

177. Σημειώνεται και η οικογενειακή κατάσταση της γυναίκας (θυγατέρα, μητέρα, σύζυγος ή χήρα) κατά τον χρόνο που τίθεται θέμα κάποιας σχέσης της με *πρόνοια* ή *οἰκονομία*.

178. Η παραπομπή σε σελίδες ή στίχους αφορά γενικότερα τη μαρτυρία και όχι μόνον το επιλεγμένο εδώ χωρίο.

1269	Μ. Ασία	**Ἄννα ἡ Ἀγγελίνα**, [χήρα] του Μιχαήλ Αγγέλου	*... ἐγὼ Ἄ. ἡ Ἀγγ. συνάμα τοῖς γνησίοις μου παισὶν... / ἀπέσπασε τὴν τοιαύτην ἀπὸ τοῦ πρακτικοῦ ἡμῶν λάμπην.../ ... ἡμᾶς δὲ καὶ πάλιν ἱκάνωσε τὸ διὰ πρακτικοῦ εἰς τὸν αὐτὸν ποταμὸν...*	MM IV, 244-246 (και 241-242)
1219-1224 (-1226) (;)	Ἤπειρος	*μεγαλοδοξοτάτη κυρὰ* ***Ἑλένη ἡ Μελισσηνή***, σύζυγος *πανσεβάστου κῦρ Ἰσαακίου τοῦ Ταρωνᾶ*, κατόχου *εἰς πρόνοιαν*	*...ἡ μεγαλοδοξοτάτη ἐκείνη κυρὰ Ἑ. ἡ Μ. συνῴκει ἀνδρὶ τῷ πανσεβάστῳ κῦρ Ἰ. τῷ Τ.... καὶ ἀπεβίω ἐν διαθήκῃ, ...καὶ τὴν... μητρόπολιν δεσπότιν... καὶ κυρίαν ἐποίησε τῶν κατὰ Ναύπακτον πάντων προικῴων αὐτῆς....///* *Συνήνει δὲ ἐπὶ τούτου καὶ ὁ πανσέβαστος κῦρ Ἰ. ὁ Τ., ...εἰς πρόνοιαν δὲ τῷ τέως κατέχων...*	BEES, Apokaukos, αρ. 3. (σ. 58-59) και ΒΕΗ-ΣΕΦΕΡΛΗ, Προσθῆκαι, 169
1283-1289	Μ. Ασία	πρώτη σύζυγος και **μητέρα** των Χρυσοκομπά	*... μητρόθεν ἦτε πρόνοια ἦτε οἰκία καὶ ὅ τι ἕτερον ἐτύγχανεν...*	ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, Γρηγορίου Κυπρίου ἐπιστολαί, 3, αρ. 129
1321 1322-23	Μακεδονία	***Δούκαινα ἡ Γλάβαινα*** / ἡ ***Γλάβαινα***	*...(ἕτερον) [χωράφιον] τὸ ἀπὸ Δουκαίνης τῆς Γλαβαίνης... / τὸ ἀπὸ Γλαβαίνης...* *... τὰ δίκαια τῆς Γλαβαίνης...*	*Lavra* II, αρ. 108 *Xénophon*, αρ. 19
1324	Μακεδονία	***ἡ Ἄμνισσα***	*... καὶ ἡ τῶν τριακονταδύο ὑπερπύρων ποσότης, ἣν ἐκράτει .... ἡ Ἄ....*	*Chilandar*, αρ. 101 (σ. 210-213)
1325	Μακεδονία	***'Ρωμαία*** *ἡ θυγάτηρ τοῦ 'Ρωμαίου*, [χήρα] *τοῦ Σαρακηνοῦ*	*...ἡ οἰκονομία, ἣν εἶχεν ὁ ἀνὴρ τῆς θυγατρὸς τοῦ 'Ρ. ἐκείνου ὁ Σ. λεγόμενος..., ἣν κατέχει ἀρτίως ἡ γυνὴ ἐκείνου* [του Σ.] *παρ' ὁρισμὸν τῆς βασιλείας μου, προσλαβοῦσα καὶ εἰς συνοίκησιν ἀθέσμως ὑποχείριον αὐτῆς... / ... ἀπὸ δὲ τῆς ἐπιλοίπου οἰκονομίας τῆς δηλωθείσης 'Ρ. ... ... ἀπὸ τῆς οἰκονομίας ἧς κατεῖχε ...ἡ θυγάτηρ τοῦ 'Ρ. ἐκείνου... / ... ἐκ (/ἀπὸ) τῆς ῥηθείσης οἰκονομίας τοῦ 'Ρ. ἐκείνου... / ... ῥηθεῖσαν ποσότητα ἀπό τῆς οἰκονομίας τοῦ 'Ρ. ...*	*Saint-Jean Prodrome*, αρ. 16 και 17
1330	Μακεδονία	*κυρὰ* ***Ἄννα (ἡ Σαραντηνή)***, *σύζυγος κυροῦ Μανουὴλ τοῦ Διπλοβατάτζη* ***Ξένη*** *μοναχὴ*	*... πιπράσκομεν καὶ ἀποδιδόαμεν ... πρὸς τὴν... μονὴν... τὴν... ἐνδιαθήκως ἡμῖν καταληφθεῖσαν παρὰ τῆς κατὰ σάρκα γνησίας αὐταδέλφης ἡμῶν ἐκείνης κυρᾶς Ἄ. τῆς γεγονυίας συζύγου τοῦ Δ. ἐκείνου*	*Zographou*, αρ. 28 (σ. 64-68)

		Ἰνδανίνα ἡ Σαραντηνὴ και ***Σωφροσύνη*** *μοναχὴ* ***ἡ Σαραντηνή***	*κυροῦ Μ. ... χωραφιαίαν ὕπεργον γῆν, ... ἥντινα δὴ γῆν ὁ μακαρίτης πατὴρ ἡμῶν ὁ πρωτοκυνηγὸς ἐκεῖνος ὡς γονικὴν διὰ θείου καὶ προσκυνητοῦ προστάγματος κατέχων τε καὶ νεμόμενος, ὕστερον διὰ γαμηλίου συμφώνου ἐξεπροίκισε πρὸς τὴν εἰρημένην αὐταδέλφην ἡμῶν...*	
1344	Μακεδονία	***Σουλτανίνα*** *κυρά* ***Ξένη*** *μοναχή,* [χήρα] *Ἀλεξίου Σουλτάνου τοῦ* Παλαιολόγου	*Ἐπεὶ ἡ Σ. κυρὰ Ξ. μοναχὴ ἀνέφερεν, ὅτι εἶχεν οἰκονομίαν διὰ χρυσοβούλλου ὁ ταύτης σύζυγος κῦρ Ἀ. Σ. ὁ Π. ἐκεῖνος ..., ἀποθνήσκοντος δὲ ἐκείνου ἐδόθη ἡ ποσότης τῆς τοιαύτης οἰκονομίας πρὸς τὸν υἱὸν ἐκείνου, ἀρτίως δὲ παρεκάλεσεν αὕτη, ἵνα πορίσηται ἀπὸ ταύτης τῆς οἰκονομίας διὰ χρυσοβούλλου ποσότητα... καθέξει μὲν ἡ ῥηθεῖσα Σ. τὴν δηλωθεῖσαν ποσότητα... διὰ πάσης τῆς ζωῆς αὐτῆς, ἔχουσα ἐπ' ἀδείας παραπέμπειν καὶ ποιεῖν εἰς αὐτὴν πᾶν ὅ τι καὶ βούλεται...*	REGEL, *Μ. Βατοπεδίου,* 20-21 (αρ. 5), ΑΡΚΑΔΙΟΣ Βατοπεδινός 3, 217-218 (αρ. 26) και DÖLGER, *Facsimiles,* αρ. 30
1350	Μακεδονία	*κυρὰ* ***Εὐδοκία ἡ Φιλανθρωπηνὴ***	*... ἵνα παραδώσουσι πρὸς τὸν οἰκεῖον τῇ βασιλείᾳ μου κῦρ Δημήτριον τὸν Κωκαλᾶν εἰς τὸ ποσὸν τῆς οἰκονομίας αὐτοῦ... τὴν... γῆν κυρᾶς Εὐδ. τῆς Φ. ἐκείνης μετὰ τῶν δικαίων αὐτῆς...*	*Lavra* III, αρ. 129
1359	Θεσσαλία	***Εὐδοκία***	*...μερίδιον τῆς Ευδ. ἐκείνης..., ὅπερ κατεῖχεν ὁ Βοδέσης εἰς οἰκονομ(ε)ίαν αὐτοῦ...*	Γράμματα Μετεώρου, αρ. 19 (=SM, αρ. 31)
1364	Μακεδονία	***Εὐδοκία*** *ἡ* ***θυγάτηρ τοῦ Κομνηνουτζίκου,*** [χήρα του ;] και *σύζυγος κατὰ δεύερον γάμον κυροῦ Δημητρίου τοῦ Καλυγοπούλου*	*Εὐδ. ἡ θυγάτηρ μὲν τοῦ Κ. ἐκείνου, σύζυγος δὲ κατὰ δεύτερον γάμον τοῦ περιόντος κυροῦ Δ. τοῦ Κ., ... ἀφιερῶ... τὴν δεσποτικῶς μοι προσοῦσαν οἰκονομίαν, ἀπὸ ἐλεημοσύνης τοῦ... βασιλέως περιελθοῦσαν τῷ πατρί μου ἐκείνῳ καὶ ἐκ τούτου κἀμοί, ἅπασαν, διά τε ἀνθρώπων καὶ τῶν ἄλλων τῶν ἐν ταῖς οἰκονομίαις συνήθως δεδομένων ...*	*Xénophon,* αρ. 30
(1415=) 1370-1371	Μακεδονία	*κυρὰ* ***ἡ Κανταχουζηνή,*** *θεία του* Μανουήλ Παλαιολόγου	*... ἐζήτησε καὶ παρεκάλεσε τὴν βασιλείαν μου ἡ μακαρῖτις θεία αὐτῆς εὐτυχεστάτη βασίλισσα κυρὰ - ἡ Κ. ἵνα εὐεργετήσῃ*	*Lavra* III, αρ. 163

		και εὐτυχεστάτη βασίλισσα [Ισαβέλλα-Μαρία de Lusignan, σύζυγος του Μανουήλ Παλαιολόγου Καντακουζηνοῦ]	*πρὸς αὐτὴν τὴν τοιαύτην αὐλήν, ἣν δὴ καὶ εὐηργέτησε πρὸς αὐτὴν ἡ βασιλεία μου.*	
1384	Μακεδονία	*κυρὰ* ***Μαρία*** η **Δεβλιτζηνή**, [χήρα] *κῦρ Μανουὴλ τοῦ Δοβλυτζηνοῦ*	*Τοῦ οἰκείου τῷ ... βασιλεῖ κῦρ Μ. τοῦ Δ. τὸν βίον ἀπολιπόντος, ἡ ἐκείνῳ... χρηματίσασα σύζυγος κυρὰ Μ. ἐζήτησε καὶ ἠξίωσε ... ὡς ἂν... ἴδωμεν καὶ ἀναθεωρήσωμεν τά τε προικιμαῖα αὐτῆς πράγματα..., ἀλλὰ δὴ καὶ τὰ τοῦ εἰρημένου ἀνδρὸς αὐτῆς καὶ ἐκ τούτων πάντων τὸ ἱκανὸν αὐτῆς τῆς ἰδίας προικὸς ποιησώμεθα... Ἀνθ' ὧν δὴ πάντων παρεδόθησαν αὐτή* [sic] *ἀδιατιμήτως κατὰ τὸ παρὸν τὰ... χωράφια... καὶ εἰς τὰς Ἑρμύλιας χωράφια γονικὰ τοῦ ἀνδρός, ὅσα καὶ οἷα χωράφια ...*	*Docheiariou*, αρ. 49

ΠΙΝΑΚΑΣ ΙΙ
Η ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΩΝ ΜΑΡΤΥΡΙΩΝ: ΓΥΝΑΙΚΑ ΚΑΙ *ΠΡΟΝΟΙΑ-ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ*

ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΕΠΙ ΚΤΗΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΠΡΟΣΟΔΩΝ	ΣΧΕΣΗ ΜΕ (ΤΟΝ) ΚΑΤΟΧΟ (ΤΗΣ) ***προνοίας-οἰκονομίας***	ΤΥΧΗ ΤΩΝ ΚΤΗΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΠΡΟΣΟΔΩΝ	ΟΝΟΜΑΤΑ ΠΡΟΣΩΠΩΝ	ΤΟΠΟΣ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΣ
«κάτοχος» προνοιακού κτήματος	**θυγατέρα** παλαιότερου προνοιαρίου (του ίδιου κτήματος)	δημοσιοποίηση και παραχώρηση σε λαϊκούς προνοιαρίους	(Ισαβέλλα-Μαρία de Lusignan) Καντακουζηνή, θυγατέρα Συργή	Μακεδονία 1370-1371 επί Ιωάννη Η΄ (και Μανουήλ Παλαιολόγου)
κυρία κληρονομικής *οἰκονομίας*	**θυγατέρα** του αποβιώσαντος κατόχου της *οἰκονομίας*	αφιέρωση από την ίδια σε μονή (Ξενοφώντος)	Ευδοκία θυγ. Κομνηνουτζίκου, σύζ. σε δεύτερο γάμο Δημητρίου Καλυγοπούλου	Μακεδονία 1364 επί σερβικής κυριαρχίας
κυρία *ποσότητος οἰκονομίας διά χρυσοβούλλου*	**χήρα** και **μητέρα** των διααδοχικών κατόχων της *οἰκονομίας*	στην κυριότητά της με προνόμια μεταβίβασης κληρονομικής, αφιέρωσης κ.ά.	Ξένη Σουλτανίνα (μοναχή), χήρα Αλεξίου Σουλτάνου Παλαιολόγου και μητέρα [Δημητρίου;]	Μακεδονία 1344 επί (ανήλικου) Ιωάννη Ε΄ και Εμφυλίου πολέμου

κυρίες *γονικῆς γῆς* (τέως προνοιακής) ως προικώας και κληρονομικής	**θυγατέρες** του *διά προστάγματος κατέχοντος καί νεμομένου*	πώληση σε μονή (Ζωγράφου) από τις δύο μοναχές (προηγήθηκε μεταβίβαση στην πρώτη θυγατέρα ως προίκα και κληρονομική μεταβίβαση με δική της διαθήκη στις αδελφές της)	Άννα Σαραντηνή, σύζ. Μανουήλ Διπλοβατάτζη, Ξένη Ινδανίνα Σ. (μοναχή) και Σωφροσύνη Σαραντηνή (μοναχή)	Μακεδονία ante 1330-1330 επί Ανδρονίκου Γ΄
«κάτοχος» *γονικῶν* (τέως προνοιακών) κτημάτων	**χήρα** του (κληρονόμου) προνοιαρίου (χωρίς παιδιά)	στην «προσωρινή» κατοχή της αντί οφειλομένων *εἰς ἱκάνωσιν* της προίκας της	Μαρία Δεβλιτζηνή, χήρα Μανουήλ Δοβλυτζηνού	Μακεδονία 1384 επί τουρκικής κυριαρχίας
«**κυρία**» (ως προίκας;) ή «δικαιούχος» *προνοίας* (πατέρα της;)	(προαποβιώσασα) **πρώτη σύζυγος** και **μητέρα** των κατόχων της *προνοίας*	στην κατοχή του γιου της ως *πρόνοια*	[;], σύζυγος Χρυσοκομπά	Μ. Ασία ante 1283-1289 επί (Μιχαήλ Η΄; και) Ανδρονίκου Β΄
«κυρία» προνοιακών (;) κτημάτων αντί προικώων της	(προαποβιώσασα) **σύζυγος** κατόχου *εἰς πρόνοιαν*	σε μητρόπολη (Ναυπάκτου) βάσει της διαθήκης της	Ελένη Μελισσηνή, σύζ. Ισαακίου Ταρωνά (και αδελφή Αλεξίου Πυρρού, χήρου Άννας Κασταμονίτη)	Ηγεμονία Ηπείρου 1219-1224 (-1226;)
επίτροποι (;) κατόχων προνοιακών κτημάτων	**χήρες** κατόχων *προνοίας* και **μητέρες** ανήλικων ή αγέννητων μελλοντικών προνοιαρίων	υπόσχεση από το δημόσιο για μεταβίβαση σε δεύτερη γενεά (στα παιδιά των προνοιαρίων)	*γυναῖκες* στρατιωτικών	Μ. Ασία ca 1258 επί Μιχαήλ Η΄ (Αυτοκρατορία Νίκαιας)
επίτροπος ή συγκάτοχος (;) δικαιώματος *διά πρακτικοῦ*	**χήρα** κατόχου της *οἰκονομίας* και **μητέρα** ανήλικων τέκνων	η *οἰκονομία* του συζύγου «αποσπάται» υπέρ μονής (Λέμβων), αλλά έχει παραχωρηθεί στην οικογένεια αντίστοιχο δικαίωμα (*ἡμᾶς ἱκάνωσε*)	Άννα Αγγελίνα, χήρα Μιχαήλ Αγγέλου (και Καλή Αγγελίνα, θυγατέρα του ίδιου)	Μ. Ασία 1269 επί Μιχαήλ Η΄
παράνομη κυρία εξ αγοράς τμήματος πρόνοιας,	**χήρα** του κατόχου *κατά λόγον προνοίας* και **μητέρα**	αφαιρείται και παραχωρείται από το δημόσιο σε μονή (Λέμβων)	Άννα Βλαττερού, χήρα Βασιλείου (ή Νικήτα) Βλ. (και Μαρία	Μ. Ασία 1207-1236 Αυτοκρατορία Νίκαιας

το οποίο μεταβιβάζει ως προίκα	έγγαμης θυγατέρας		Βλ., σύζ. Ιωάννη Ραβδοκανάκη)	
παράνομη κάτοχος (;) κτήματος προνοίας	**χήρα** του προνοιαρίου (χωρίς παιδιά ;)	«αποσπάται» και παραχωρείται σε μονή (Πάτμου)	Μαρία Κομνηνή Λασκαρίνα, σύζ. Μανουήλ Κ. Λ.	Μ. Ασία 1259 επί Μιχαήλ Η΄
παράνομη κάτοχος *οἰκονομίας*	**θυγατέρα** και **χήρα** των διαδοχικών κατόχων της *οἰκονομίας*	«απόσπαση» από το δημόσιο και παραχώρηση σε (άνδρες) προνοιαρίους	Ρωμαία, θυγατέρα Ρωμαίου και χήρα Σαρακηνού	Μακεδονία ante 1325-1325 επί εμφυλίου Ανδρονίκων (Β΄και Γ΄)
κυρία *παροίκων*, -διάδοχος (;) και προκάτοχος (;) προνοιαρίων	[**χήρα** προνοιαρίου (;) χωρίς παιδιά (;)]	παραχωρείται σε προνοιάριο (;)	[Ειρήνη] Κομνηνή Βράναινα	Μ. Ασία 1251 Αυτοκρατορία Νίκαιας
κάτοχοι κτήματος ή *δικαίων* ή *ποσότητος* (οικονομίας)	[**χήρες** προνοιαρίων (;)]	πιθανότατα, καταλήγουν σε μονές (Αγ. Όρους) ως τμήματα οικονομίας (;)	[;] Δούκαινα ή Γλάβαινα / Γλάβαινα [;] Άμνισσα	Μακεδονία 1321, 1322-23 1324 επί εμφυλίου Ανδρονίκων (Β΄και Γ΄)
προκάτοχος (παράνομη;) κτήματος κατόχου *οἰκονομίας*	[**χήρα** ή θυγατέρα (;) προνοιαρίου (;)]	κατέχεται από νέο προνοιάριο	Ευδοκία Φιλανθρωπηνή	Μακεδονία ante 1350 επί (εμφυλίου ;) Ιωάννη Ε΄ και Ιωάννη ς΄
κυρία κληρονομικού μεριδίου κτήματος-τμήματος (;) *οἰκονομίας*	[**χήρα** ή **θυγατέρα** (;) προηγούμενου προνοιαρίου (;)]	σε νέο προνοιάριο και αργότερα σε μονή (Ζαβλαντίων)	Ευδοκία	Θεσσαλία ante 1359 επί Σέρβων

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ ΠΗΓΩΝ*

ΑΡΚΑΔΙΟΣ Βατοπεδινός = ΑΡΚΑΔΙΟΣ ὁ Βατοπεδινός, Ἁγιορειτικά ἀνάλεκτα (ἐκ τοῦ ἀρχείου τῆς μονῆς Βατοπεδίου), *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 2 (1918), 449-452 και 3 (1919), 209-223, 326-339, 429-441.

Ἀρμενόπουλος = *Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου, Πρόχειρον νόμων ἤ Ἑξάβιβλος*, ἐκδ. Κ. Γ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ (Ἀθήνα 1971).

BEES, Apokaukos = N. BEES, Unedierte Schriftstücke aus der Kanzlei des Johannes Apokaukos des Metropoliten von Naupaktos (in Aetolien), ἐκδ. E. ΒΕΗ-ΣΕΦΕΡΛΗ, *BNJ* 21 (1971-74/1976), 55-160.

ΒΕΗ-ΣΕΦΕΡΛΗ, Προσθῆκαι = Ἑ. ΒΕΗ-ΣΕΦΕΡΛΗ, Ἐκ τῶν καταλοίπων Ν. Α. Βέη, β´ Unedierte Schriftstucke..., Προσθῆκαι καὶ παρατηρήσεις, *BNJ* 21 (1971-74/1976), 161-243.

Chilandar = *Actes de Chilandar*, ἐκδ. I. PETIT - B. KORABLEV [Actes de l'Athos V] I: Actes grecs, *Βυζαντινά Χρονικά / VV* 17 (1911), Παράρτημα 1, II: Actes Slaves, *Βυζαντινά Χρονικά / VV* 19 (1915), Παράρτημα 1].

Docheiariou = *Actes de Docheiariou*, ἐκδ. N. OIKONOMIDÈS [Archives de l'Athos XIII] (Paris 1984).

DÖLGER, *Facsimiles* = Fr. DÖLGER, *Facsimiles byzantinischer Kaiserurkunden* (München 1931).

ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, Γρηγορίου Κυπρίου ἐπιστολαί = ΣΩΦΡΟΝΙΟΣ (Λεοντοπόλεως) ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, Γρηγορίου τοῦ Κυπρίου οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου ἐπιστολαὶ καὶ μῦθοι, *Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος* 3 και 4 (1909), 5-48, 281-296 και 5-29, 97-128.

Γράμματα Μετεώρου = Ν. ΒΕΗΣ (εκδ.), Σερβικά καὶ βυζαντινά γράμματα Μετεώρου, *Βυζαντὶς* 2 (1911-12), 1-100.

Kutlumus = *Actes de Kutlumus*, ἐκδ. P. LEMERLE [Archives de l'Athos II] (Paris 1946)

LAURENT, *Regestes* = V. LAURENT, *Les regestes des actes du patriarchat de Constantinople*, 1: *Les actes des Patriarches*, IV: *Les regestes de 1208 à 1309* (Paris 1971).

Lavra = *Actes de Lavra*, ἐκδ. P. LEMERLE - A. GUILLOU - N. SVORONOS με τη συνεργασία D. PAPACHRYSSANTHOU, I: *Des origines à 1204* [Archives de l'Athos V] (Paris 1970), II: *De 1204 à 1328* [Archives de

* Εκτός των αναφερομένων στο γενικό πίνακα βραχυγραφιών του τόμου (Παχυμέρης F., MM κ.ά.).

l'Athos VIII] (Paris 1977), III: *De 1329 à 1500* [Archives de l'Athos X] (Paris 1979), IV: *Études historiques - Actes serbes...* [Archives de l'Athos XI] (Paris 1982).

LEMERLE, Praktikon = P. LEMERLE, Un praktikon inédit des archives de Karakala (janvier 1342) et la situation en Macédoine orientale au moment de l'usurpation de Cantacuzène, *Χαριστήριον εἰς Ἀναστάσιον Κ. Ὀρλάνδον* I, Ἀθῆναι 1964, 278-298 [= P. LEMERLE, Le monde de *Byzance: Histoire et institutions*, VR (London 1978), XVIII].

Πάτμου Α΄ = Ε. ΒΡΑΝΟΥΣΗ (εκδ.), *Βυζαντινὰ ἔγγραφα τῆς μονῆς Πάτμου*, Α΄: *Αὐτοκρατορικά* (Ἀθῆναι 1980).

REGEL, *Μ. Βατοπεδίου* = W. REGEL, *Χρυσόβουλλα καὶ γράμματα τῆς ἐν τῷ Ἁγίῳ Ὄρει Ἄθῳ ἱερᾶς καὶ σεβασμίας μεγίστης μονῆς τοῦ Βατοπεδίου* (Ἐν Πετρουπόλει 1898).

Saint-Jean Prodrome = Les archives de Saint-Jean Prodrome sur le mont Ménécée, ἐκδ. A. GUILLOU [Bibliothèque byzantine, Documents 3] (Paris 1955).

SM = A. SOLOVIEV - V. MOŠIN, *Grcke povelije srpskih vladara / Diplomata graeca regum et imperatorum Serviae* (Beograd 1936).

Xénophon = Actes de Xénophon, ἐκδ. D. PAPACHRYSSANTHOU [Archives de l'Athos XV] (Paris 1986).

Vatopédi I = *Actes de Vatopédi*, ἐκδ. J. BOMPAIRE - J. LEFORT - V. KRAVARI - Chr. GIROS, I: *Des origines à 1329* [Archives de l'Athos XXI] (Paris 2001).

Zographou = Actes de Zographou, ἐκδ. W. REGEL - E. KURTZ - B. KORABLEV [Actes de l'Athos IV], *Βυζαντινά Χρονικά / VV* 13 (1907), Παράρτημα 1.

Summary

WOMEN AND «MALE» ECONOMIC PRIVILEGES

It is common knowledge that women are not mentioned in Byzantine sources, and especially in official documents, in equal frequency and for the same reasons as with men. This ascertainment surprises us even less when it concerns state documents, while it is probably expected when the same documents or other sources (from the 11th c.) refer to laity land-holders, that is possessors of imperial grants of *pronoia* or *oikonomia*. Nevertheless, during a long search for evidence about the mentioned institution and, generally, possessing land (*κατέχειν καὶ νέμεσθαι γῆν*) as a state grant -a privilege usually known as meant for men and monasteries- I came across mentions of women more than once.

The testimonies for women as possible possessors of land or *paroikoi* and not simply as ladies of land inherited, dowered, bought or dedicated derive chronologically from the 13th and 14th century, where the institution of *pronoia* is widely spread with a development to its legal state -and, more specifically, there is a coexistence of the lifetime possession of a grant and the new privileged one for the next one or two generations or even possession of *pronoia* land transmitted to patrimony (*κατὰ λόγον γονικότητος*).

What is interesting about those female «possessors», as they appear mainly in documents, is the way they are connected to male grants and men-*pronoiars* themselves. In several cases widows or daughters of *pronoiars* or other ladies seem to have obtained the right of possessing an *oikonomia*, while in others they are prohibited even to attempt to, and sometimes widows are officially mentioned as the mothers of men-*pronoiars* or, more often, of *pronoiars'* children.

The difficulty to arrive at safe general conclusions referring to those ladies as possible «*pronoiars*» or hairs of *pronoia* grants or «guardians» of future-*pronoiars* is confirmed after examining the documentation on the subject and discussing the estimated legal status of a piece of land or *posotis* of *oikonomia* «possessed» by women, as well as any relevant logical hypothesis. Taking into consideration, however, all the actual data we have, concerning the

identity or the social status of particular women, the place, the time and the coincidences, and, most of all, their relation to men-*pronoiars*, we can categorize the cases, as concerns the circumstances under which women seem to have been given their mentioned or presumed rights. All the above pieced together with the noted observations -even as a questioning or assumption-constitute a frame of describing the relation of Byzantine women to the institution of *pronoia-oikonomia* and relevant "male" privileges.

To sum up, as our cases seem to be rather exceptions to the rule that women themselves have no right to enjoy the main imperial grants of late Byzantine period, the last issue to deal with would be the reason for such an "unfair" treatment. Couldn't they possess an *oikonomia* because of their position in the society and their dependence on men? Or, the State expected something special from laity *pronoiars*? Or, what Michael the VIII promised was more than enough for them?

TRIANTAFYLLITSA MANIATI-KOKKINI